# MAHABHARATAM

## VIRATA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

# श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम् ।

विराटपर्व्व ।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रायः श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णञ्च ।

" [illegible] "

---

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाता बीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १ ,० ।

# श्रीमहाभारतम्।

## विराटपर्व ।

### पाण्डवप्रवेशपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्य्योधनभयार्द्दिताः ॥ १ ॥ पतिव्रता महा-
भागा सततं ब्रह्मवादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिता-
ऽवसत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ३ ॥ तथा तु स वरां-
ल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः । गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव
तत् ॥ ४ ॥ कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणी-
सहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा
धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्त्त्यानुजान् सर्वानिति होवाच भारत
॥ ६ ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोषिता वयम् । त्रयोदशो-
ऽयं सम्प्राप्तः कृच्छ्रात् परमदुर्वसः ॥ ७ ॥ स साधु कौन्तेय इतो
वासमर्जुन रोचय । संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।

अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां नात्र संशयः ॥ ९ ॥ किन्तु वासाय राष्ट्राणि कीर्त्तयिष्यामि कानिचित् । रमणीयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित् स्म रोचय ॥ १० ॥ सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् । पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ॥११॥ दशार्णा नवराष्ट्राश्च मल्लाः शाल्वा युगन्धराः । कुन्तिराष्ट्रञ्च विपुलं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ॥ १२ ॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते । यत्र वत्स्यामहे राजन् सम्वत्सरमिमं वयम् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः । अब्रवीत् सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥१४॥ अवश्यन्त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् । सम्मन्त्र्य सहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः ॥ १५ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षोऽयं पाण्डवान् । धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सतत प्रियः ॥ १६ ॥ विराटनगरे तात सम्वत्सरमिमं वयम् । कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम् । आसाद्य मत्स्यं तत् कर्म प्रब्रूत कुरुनन्दनाः ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । नरदेव कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि । विराटनगरे साधो वत्स्यसे केन कर्मणा ॥ १९ ॥ मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यसङ्गरः । राजंस्त्वमापदाकृष्टः किङ्करिष्यसि पाण्डव ॥ २० ॥ न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जनः । स इमामापदं प्राप्य कथं घोरान्तरिष्यसि ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणुध्वं यत् करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः । विराटमनुसम्प्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः । कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २३ ॥ वैदूर्य्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलैर्ज्योतीरसैः सह । कृष्णाक्षाल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २४ ॥ विराटराजं रमयन् सामात्यं सबान्धवम् । स

च मां वैत्स्यति कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ॥ २५ ॥ आसं युधि-
ष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि
मां सोऽनुयोक्ष्यते ॥ २६ ॥ इत्येतद्वो मया ख्यातं विहरिष्याम्यहं
यथा । वृकोदर विराटे त्वं वत्स्यसि केन हेतुना ॥ २७ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

भीमसेन उवाच । पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम भारत ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ सूपानस्य
करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि
सुशिक्षितैः ॥ २ ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत् प्रेक्ष्य
विपुलं कर्म राजा संयोक्ष्यते स माम् । अमानुषाणि कुर्व्वाणस्तानि
कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा
नृपम् । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥ द्विपा
वा बलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिग्राह्या यदि मया
निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु
नियोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ॥ ७ ॥
न त्वेतान् युध्यमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयि-
ष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्त्ता
सूपकर्त्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः
॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशाम्पते । इत्येतत्
प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां
वरम् । दिधक्षुः खाण्डवं प्रच्छन्नं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । सोऽयं किन्तु कौन्तेय
करिष्यति धनञ्जयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास
पावकम् । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥१३॥ वासुकेः
सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः । श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽ-
र्ज्जुनः किङ्करिष्यति ॥ १४ ॥ सूर्य्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो
वरः । आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आयु-
धानां वरं वज्रं ककुद्मी च गवां वरः । ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः
पर्ज्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरा-
वणो वरः । पुत्रः प्रियाणामधिको भार्य्या च सुहृदां वरा ॥१७॥
यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर । एवं युवा गुडा-
केशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासु-
देवान्महाद्युतिः । गाण्डीवधन्वा बीभत्सुः श्वेताश्वः किङ्करिष्यति
॥ १९ ॥ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि । अस्त्रयोगं
समासाद्य स्ववीर्य्यान्मानुषाद्भुतम् ॥२०॥ दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि
देवरूपेण भास्वता । यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य बाहू समौ
दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः
कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । त्रिद-
शानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥ मृगाणामिव
शार्दूलो गरुडः पततामिव । वरः सन्नह्यमानानां सोऽर्ज्जुनः
किङ्करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्ज्जुन उवाच । प्रतिज्ञां षण्ढकोऽस्मीति करिष्यामि महीप-
पते । ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्त्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥
वलयैश्छादयिष्यामि बाहू कृतकिणाविमौ । कर्णयोः प्रतिमुच्याहं
कुण्डले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं
गतः । वेणीकृतशिरा राजन् [illegible] नाम्ना ॥ २७ ॥ पठ-

न्नाख्यायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः । रमयिष्ये महीपालमन्यां
श्चान्तःपुरे जनान् ॥ २८ ॥ गीतं नृत्यं विचित्रञ्च वादित्रं विविधं
तथा । शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥
प्रजानां समुदाचारं बहुकर्म कृतं वदन् । छादयिष्यामि कौन्तेय
माययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परि-
चारिका । उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पाण्डव ॥३१॥
एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र
विराटभवने सुखम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्ज्जुनो धर्म-
भृतां वरिष्ठः । वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं भ्रातर-
मावभाषे ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

युधिष्ठिर उवाच । किं त्वं नकुल कुर्व्वाणस्तत्र तात चरि-
ष्यसि । कर्म तत् त्वं समाचक्ष्व राज्ये तस्य महीपतेः । सुकुमारश्च
शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १ ॥

नकुल उवाच । अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ २ ॥ ग्रन्थिको नाम
नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम । कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्व-
चिकित्सने ॥ ३ ॥ प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव । ये
मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ॥ ४ ॥ तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि
विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन प्र हं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।
विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
किं वा त्वं कर्म कुर्व्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ६ ॥

सहदेव उवाच। गोसङ्ख्याता भविष्यामि विराटस्य मही-
पतेः। प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम्॥ ७ ॥
तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्नाहं विदितस्त्वथ। निपुणञ्च चरि
ष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः॥ ८ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता
प्रहितः पुरा। तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशाम्पते॥ ९ ॥
लक्षणञ्चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम्। तत्सर्वं मे सुविदित-
मन्यच्चापि महीपते॥ १० ॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजित
लक्षणान्। येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते॥ ११ ॥
सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा। न च मां वेत्स्यते
कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवम्॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। इयं हि नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि
गरीयसी। मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा॥ १३ ॥
केन स्म द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति। न हि किञ्चिद्विजा
नाति कर्म कर्त्तुं यथा स्त्रियः॥ १४ ॥ सुकुमारी च बाला च
राजपुत्री यशस्विनी। पतिव्रता महाभागा कथन्नु विचरिष्यति
॥ १५ ॥ माल्यगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च। एतान्ये-
वाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच। सैरन्ध्र्यो रक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति
भारत। नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः॥ १७ ॥
साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि। युधिष्ठिरस्य गेहे
वै द्रौपद्याः परिचारिका॥ १८ ॥ उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा
राज्ञा च भारत। आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि
॥ १९ ॥ सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम्। सा
रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा भूत्ते दुःखमीदृशम्॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जातासि
भामिनि। न पापमभिजानासि साध्वी साध्वीव्रते स्थिता॥ २१ ॥

यथा न दुष्कृतः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्य्यांस्तथा त्वं कर्म्माणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ १२ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

युधिष्ठिर उवाच । कर्म्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करिष्यथ । मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु । सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् । यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३ ॥ इमाश्च नार्य्यो द्रौपद्याः सर्व्वाश्च परिचारिकाः । पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥ सर्व्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः । गता ह्यस्मानपाकीर्य्य सर्व्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्म्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् । धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच । विहितं पाण्डवाः सर्व्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च । याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च । विदितं वो यथान्यायं लोकवृत्तमिदं नृप ॥ ८ ॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः । एष धर्म्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत । हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥ यथा राजकुलं प्राप्य सर्व्वान् दोषांस्तरिष्यथ । दुर्व्वसन्त्वं च कौरव्या जानता राजवेश्मनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परिवत्सरम् । ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥ १२ ॥ पाण्डवाश्चिदूर्यं लोके सर्व्वशस्त्रमयो महान् । भर्त्ता गोप्ता च भूतानां राजा

सहदेव उवाच। गोसङ्ख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः। प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ७ ॥ तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्नाह विदितस्त्वथ। निपुणञ्च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ८ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा। तत्र मे कौशलं सर्व्वं विबुद्धं विशाम्पते ॥ ९ ॥ लक्षणञ्चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम्। तत्सर्व्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ १० ॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान्। येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥ ११ ॥ सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा। न च मां वेत्स्यति कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। इयं हि नः प्रिया भार्य्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी। मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १३ ॥ केन स्म द्रौपदी कृष्णा कर्म्मणा विचरिष्यति। न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म्म कर्त्तुं यथा स्त्रियः ॥ १४ ॥ सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी। पतिव्रता महाभागा कथन्नु विचरिष्यति ॥ १५ ॥ माल्यगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च। एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच। सैरिन्ध्र्यो रक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत। नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १७ ॥ साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्म्मणि। युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ १८ ॥ उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत। आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९ ॥ सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्य्यां यशस्विनीम्। सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूत्ते दुःखमीदृशम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाता भाविनि। न पापमभिजानासि साध्वी साध्वव्रते स्थिता।

यथा न दुष्कृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः। कुर्यास्तथा त्वं कर्माणि लक्षयेयुर्न ते यथा ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

युधिष्ठिर उवाच। कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करिष्यथ। मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु। सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान्। यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३ ॥ इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः। पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरोगवैः सह ॥ ४ ॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः। गता ह्यस्मानपाकीर्य्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक्। धौम्यमामन्त्रयामास स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच। विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च। याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुणेन च। विदितं वो यथान्यायं लोकवृत्तमिदं नृप ॥ ८ ॥ विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः। एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत। हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् दोषांस्तरिष्यथ। दुर्वसन्त्वं वै कौरव्या जानता राजवेश्मनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परिवत्सरम्। ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥ १२ ॥ पाण्डवाभिरर्यं लोके सर्वशस्त्रमयो महान्। भर्त्ता गोप्ताय भूतानां राजा

पुरुषविग्रहः ॥ १३ ॥ दिष्टद्वारो लभेत् द्रष्टुं रहस्येषु न विश्वसेत् । तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत् परः ॥ १४ ॥ यो न यानं न पर्य्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् । आरोहेत् सम्मतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन् दुष्टचारिणः । न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १६ ॥ न चानुशिष्याद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन । तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १७ ॥ असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १८ ॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन । अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १९ ॥ विदिते चास्य कुर्वीत कार्य्याणि सुलघून्यपि । एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ २० ॥ गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः । जात्यन्ध इव मन्येत मर्य्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१ ॥ न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिन्दमाः । समतिक्रान्तमर्य्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ॥ २२ ॥ यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्चिह । अनृतेनोपचीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २३ ॥ यच्च भर्त्तानुयुञ्जीत तदेवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमवलेपञ्च कोपञ्च परिवर्जयेत् ॥ २४ ॥ समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ २५ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च । अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २६ ॥ नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्य्यात् प्रियञ्च यत् ॥ २७ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवदेत् । स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २८ ॥ दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः । रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ २९ ॥ नित्यं हि प्रतिषिद्धन्तु पुरस्तादासनं महत् । न च सन्दर्शने किञ्चित् प्रवृत्तमपि सञ्जपेत् ॥ ३० ॥ अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकं स्थानमुत्तमम् । न मृषाभिहितं राज्ञां मनु-

षु प्रकाशयेत् ॥३१॥ असूयन्ति हि राजानो नराननृतवादिनः।
तैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ शूरोऽस्मीति न
मः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः। प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो
वति भोगवान् ॥ ३३ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च
ाजतः। अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३४ ॥ यस्य
ोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः। कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं
ाज्ञसम्मतः ॥ ३५ ॥ न चोष्ठौ न भुजौ जानू न च वाक्यं समा-
िपेत्। सदा वातञ्च वाचञ्च ष्ठीवनञ्चाचरेच्छनैः ॥ ३६ ॥ हास्य-
स्तुषु चाप्यस्य वर्त्तमानेषु केषु चित्। नातिगाढ़ं प्रहृष्येन न
ाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ ३७ ॥ न चातिधैर्य्येण चरेद्गुरुता हि व्रजे-
त्तथा। स्मितन्तु मृदुपूर्व्वेण दर्शयेदप्रमादजम ॥ ३८ ॥ लाभे न
हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः। असंमूढ़श्च यो नित्यं स
राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः
सदा। अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठते प्रिय ॥ ४० ॥
प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः। न निर्वदति राजानं
लभते सम्पदं पुनः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विच-
क्षणः। उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ॥ ४२ ॥
अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः। न स तिष्ठेच्चिरं
स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ४३ ॥ श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं
ाज्ञा न संवदेत्। विशेषयेन्न राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ४४ ॥
अम्लानो बलवाञ्छूरश्छायेवानुगतः सदा। सत्यवादी मृदुर्दान्तः
स राजवसतिं वसेत् ॥ ३५ ॥ अन्यस्मिन् प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः
समुत्पतेत्। अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥
अन्तरे चैव बाह्ये च राज्ञा यश्चैव सर्व्वदा। आदिष्टो नैव कम्पेत
स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ यो वै गृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां
नानुसंस्मरेत्। दुःखेन सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥४८॥

समवेषं न कुर्वीत नोच्चैः सन्निहितो हसेत्। न मन्त्रं बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४९ ॥ न कर्मणि नियुक्तः सन् धनं किञ्चिदुपस्पृशेत्। प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बन्धनं यदि वा वधम् ॥ ५० ॥ यानं वस्त्रमलङ्कारं यच्चान्यत् सम्प्रयच्छति। तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ५१ ॥ एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः। सम्वत्सरमिमं तातास्तथाशीला बुभूषवः। अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अनुशिष्टाः स्म भद्रन्ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन। कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ ५३ ॥ यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति। तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः। अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ५५ ॥ तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः। समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ५६ ॥ अग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान्। याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ५७ ॥ गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपतांवरः। अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ॥ ५८ ॥ इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान्। रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ ५९ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथा बद्धकलापिनः। बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥१॥ ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः। निवृत्ता वनवासाद्धि स्वराष्ट्रं

पद्भ्यस्तदा ॥ २ ॥ वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः। विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान् दक्षिणेन च। अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन् वनात्। धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ५ ॥ ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत्। पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति। वसामेहापरां रात्रिं बलवान् मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत। राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव। संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ९ ॥ स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत्। क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ १० ॥ सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि। समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ११ ॥ गाण्डीवञ्च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम्। तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ १२ ॥ क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः। ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः। एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच। इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी। भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १४ ॥ न चापि विद्यते कश्चित् मनुष्य इति मे मतिः। योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पाण्डवाः ॥ १५ ॥ उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते। समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १६ ॥ समाधायायुधं शम्यां गच्छामो नगरं प्रति। एवमत्र यथायोगं विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ येन
देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् । स्फीतान् जनपदांश्चान्या-
नजयत् कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तदुदारं महाघोषं सपत्नगणसूदनम् ।
अपज्यमकरोत् पार्थो गाण्डीवं सुभयङ्करम् ॥ २० ॥ येन वीरः
कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत् परन्तपः । अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधि-
ष्ठिरः ॥ २१ ॥ पाञ्चालान् येन सङ्ग्रामे भीमसेनोऽजयत् प्रभुः ।
प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २२ ॥ निशम्य यस्य
विस्फारं व्यद्रवन्त रणात् परे । पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोट-
मशनेरिव ॥ २३ ॥ सैन्धवं येन राजानं पर्यामृषत चानघः ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २४ ॥ अजयत्पश्चि-
मामाशां धनुषा येन पाण्डवः । माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो
मितभाषिता ॥ २५ ॥ तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः सङ्क्रन्दनो युधि ।
कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २६ ॥ दक्षिणां
दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः । अपज्यमकरोद्वीरः सह-
देवस्तदायुधम् ॥ २७ ॥ खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च
महाधनान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । आरुह्येमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ॥ २९ ॥
तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधे स्वयम् । यानि तस्यावकाशानि
दिव्यरूपाण्यमन्यत ॥ ३० ॥ यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि
वर्षति । तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ ३१ ॥ शरीरं
च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः । विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरा-
देव शमीमिमाम् ॥ ३२ ॥ आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ।
अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३३ ॥ कुलधर्मोऽय-
मस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि वा । समासज्याथ वृक्षेऽस्मिन्निति वै

धाञ्चरन्ति ते ॥ ३४ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परन्तप । आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३५ ॥ जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् । अज्ञातचर्य्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अस्त्रसंस्थापने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः । अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥ यशोदागर्भसम्भूता नारायणवरप्रियम् । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्द्धनीम् ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयङ्करीम् । शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् । दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ॥ ४ ॥ भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् । तान् वै तारयते पापात् पङ्के गामिव दुर्बलाम् ॥ ५ ॥ स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भवैः । आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि । बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे । मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि ॥ ८ ॥ भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः । स्वरूपं ब्रह्मचर्य्यञ्च विशदं तव खेचरि ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविसमा कृष्णा सङ्कर्षणसमानना । बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ॥ १० ॥ पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि । पाशन्धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां

सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्याञ्च विभूषिता। चन्द्रविस्पर्द्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ १२ ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना। भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ॥ १३ ॥ विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनेवेह मन्दरः। ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसि ॥ १४ ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया। तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि। प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ॥ १६ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा। ममापि विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम् ॥ १७ ॥ विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम्। कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥ १८ ॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि। भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९ ॥ प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि। न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ २० ॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः। कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानाञ्च महार्णवे ॥ २१ ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम्। जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ॥ २२ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः। त्वं कीर्त्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या सन्ततिर्मतिः ॥ २३ ॥ सन्ध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया। नृणाञ्च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम्। व्याधिं मृत्युं भयञ्चैव पूजिता नाशयिष्यसि ॥ २४ ॥ सोऽहं राज्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान्। प्रणतश्च यथा मूर्द्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५ ॥ त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः। शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ॥ २६ ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम्। उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

देव्युवाच। शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो।

विष्यत्यचिरादिव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८ ॥ मम प्रसादा-न्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् । राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः ॥ २९ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् । मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यञ्च भविष्यति ॥ ३० ॥ ये च सङ्कीर्त्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदा-स्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१ ॥ प्रवासे नगरे वापि संग्रामे शत्रुसङ्कटे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ॥ ३२ ॥ ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्लभं किञ्चिदस्मिंल्लोके भविष्यति ॥ ३३ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणु-याद्वा पठेत वा । तस्य सर्वाणि कार्य्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३४ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् । न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमम् । रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि श्रीदुर्गास्तवे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् । वैदूर्य्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानक्षान् स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं महायशाः कौरववंशवर्द्धनः । महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरा-सदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २ ॥ बलेन रूपेण नरर्षभो महा-नपूर्वरूपेण यथामरस्तथा । महाभ्रजालैरिव संवृतो रविर्यथा-नलो भस्मवृतश्च वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् । समागतं पूर्णशशिप्रभाननं महा-

नुभावं न चिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मन्त्रिद्विजान् सूतमुखान् विशस्तथा ये चापि केचित् परितः समासते। पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समीयिवान् नृपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम् ॥ ५ ॥ न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम्। न चास्य दासो न रथो न कुञ्जरः समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥ शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं मूर्द्धाभिषिक्तोऽस्तीति मे मनोगतम्। समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ७॥ वितर्कयन्तन्तु नरर्षभस्तदा युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत्। सम्राड् विजानात्विह जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥८ इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो। तमब्रवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥९॥ तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं बभाषे। कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वा कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः। गोत्रञ्च नामापि च शंस तत्त्वतः किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥१०॥

युधिष्ठिर उवाच। युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः। अक्षान् प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविता कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

विराट उवाच। ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव। प्रियाश्च धूर्त्ता मम देविनः सदा भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ १२॥

युधिष्ठिर उवाच। आप्तो विवादः प्रथमं विशाम्पते न विद्यते कश्चन मत्स्य हीनतः। न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

विराट उवाच। हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियञ्चरेत् प्रव्राजयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा। शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥ समानयानो भवितासि मे सखा प्रभूत-

वस्तो बहुपानभोजनः। पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्व्वदा कृतञ्च ते द्वारमपावृतं मया ॥१५॥ ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्षिता ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मां सदा। दास्यामि सर्व्वं तदहं न संशयो न ते भयं विद्यति सन्निधौ मम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराट-राजेन नरर्षभस्तदा। उवास धीरः परमार्च्चितः सुखी न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत ॥ १७ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन्नुपा-ययौ सिंहविलासविक्रमः। खजाञ्च दर्व्वीञ्च करेण धारयन्नसिञ्च कालाङ्गमकोषमव्रणम् ॥ १ ॥ स सूदरूपः परमेण वर्च्चसा रवि-र्यथा लोकमिमं प्रकाशयन्। सुकृष्णवासा गिरिराजसारवांस्तं मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजानमिवान्तिका-गतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान्। सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्व्वः पुरुषो रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयम्। तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं न विचारयाम्यहं गन्धर्व्वराजो यदि वा पुरन्दरः। जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभतां ह मा चिरम् ॥ ५ ॥ विराट-वाक्येन च तेन चोदिता नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः। उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तदा यथा स राजावदद्च्युतानुजम् ॥ ६ ॥ ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः। उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच। न सूदतां वल्लव श्रद्दधामि ते सहस्रनेत्र-प्रतिमो विराजसे। श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं नृवरो नरेष्विव ॥ ८ ॥

भीम उवाच। नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि सूपान् प्रथमं न केवलान्। आस्वादिता ये नृपते पुराभवन् युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वश ॥ ९ ॥ बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव। गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम ॥ १० ॥

विराट उवाच। ददामि ते हन्त वरान्महानसे तथाधि-कुर्य्याः कुशलं प्रभाषसे। न चैव मन्ये तव कर्म्म यत्समं समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृत महानसे त्वं भव मे पुरस्कृत। नराश्च ये तत्र समाहिता पुरा भवांश्च तेषामधिपो मया कृत ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा स भीमो विहितो महानसे विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम्। उवास राजन्न च तं पृथग्जनो बुबोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि भीमप्रवेशे

अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः केशान् समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्रान् अनिन्दितान्। कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ॥ १ ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना। वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ॥ २ ॥ कृत्वा वेषञ्च सैरिन्ध्र्याः सती व्यचरदार्त्तवत्। तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किञ्च चिकीर्षसि। सा

तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्र्यहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति । तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ॥ ५ ॥ नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् । विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसम्मता ॥ ६ ॥ आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् । सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ॥ ७ ॥ समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्र्यहमुपागता । कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ ८ ॥

सुदेष्णोवाच । नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि । प्रेषयन्ती च वै दासीर्दासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता । रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा । तेन तेनैव सम्पन्ना काश्मीरीव तुरङ्गमी ॥ ११ ॥ अरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा । कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥ १३ ॥ का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथञ्चन । यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥१४॥ देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता । विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥१५॥ अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी । इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः । देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी । सैरिन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७ ॥ केशान् जानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् । मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः । आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ॥१९॥

कृष्णाञ्च भार्य्यां पाण्डूना कुरूणामेकसुन्दरीम् । तत्र तत्र चरान्यका लभमाना सुभोजनम् ॥ २० ॥ तावत्तावच्चरन्ति लभे तावत्ताव- द्रमे तथा । मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साहं- मद्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ २१ ॥

सुदेष्णोवाच । मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते । न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो राजकुले याश्च याश्चेमा मम वेश्मनि । प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहये ॥ २३ ॥ वृक्षांश्चावस्थितान् पश्य य इमे मम वेश्मनि । तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं क न मोहये ॥२४॥ राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् । विहाय मां वरारोहे गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यं हि त्वमनवद्याङ्गी तर- लायतलोचने । प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥ यश्च त्वां सततं पश्येत् पुरुषश्चारुहासिनि । एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २७ ॥ अध्यारोहेद्यथा वृक्षान् वधायैवात्मनो नरः । राजवेश्मनि ते सुभ्रु रोहितं स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥ यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः । तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन । गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भाविनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गन्धर्व- राजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् । रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखा- चारा तथा ह्यहम ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् । प्रीयेरंस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः । तामेव निवसेद्रात्रिं प्रविश्य च परां तनुम् ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने । दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च बलवत्प्रियाः । प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥

सुदेष्णोवाच। एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि। न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता। उवास नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती। न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। सहदेवोऽपि गोपाना कृत्वा वेशमनुत्तमम्। भाषाञ्चैषां समास्थाय विराटं समुपाययौ ॥ १ ॥ गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः। राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान् प्राहिणोज्जातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम्। समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥ कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि। न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥ सम्प्राप्य राजानममित्रतापनं ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिस्वनः। वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमिर्गोसङ्ख्य आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशांवरिष्ठ तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान्। न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणा न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच। त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमीश्वररूपवानसि। आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्षण न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते क्षमम् ॥ ७ ॥ कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम्। कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा वदस्व किञ्चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच। पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-

ष्ठिर । तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शतम् ॥ ९ ॥ अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे । तेषां गोसङ्ख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च सङ्ख्यागतं गवाम् । न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्दशयोजनम् ॥११॥ गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः । आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रञ्च गावो बहुला भवन्ति न तासु रोगो भवतीह कश्चन । तैस्तैरुपायैर्विदितं मयैतदेतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् । येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥१४॥

विराट उवाच । शतं सहस्राणि समाहितानि सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः । पशून् सपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स राज्ञोऽविदितो विशाम्पते उवास तत्रैव सुखं नरोत्तमः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृश्यत रूपसम्पदा स्त्रीणामलङ्कारधरो बृहत्पुमान् । प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घे च कम्बूपरिहाटके शुभे ॥ १ ॥ बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजान्महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः । गतेन भूमिं प्रतिकम्पयंस्तदा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले व्याजात् प्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् । विराजमानं परमेण वर्चसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्च

सभानुचारिणः कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः । न चैनमूचु-
र्विदितं तदा नराः सविस्मयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सर्व्वो-
पपन्नः पुरुषोऽमरोपमः श्यामो युवा वारणयूथपोपमः । आमुच्य
कम्बूपरि हाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५ ॥ स्रग्वी
सुकेशः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवची शरी तथा । आरुह्य
यानं परिधावतां भवान् सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥
वृद्धो ह्यहं वै परिहातुकामः सर्वान् मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः क्लीवरूपा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि
नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
देव्या नरदेव नर्त्तकः ॥ ८ ॥ इदन्तु रूपं मम येन किन्तव प्रकी-
र्त्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् । बृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां
वा पितृमातृवर्ज्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच । ददामि ते हन्त वरं बृहन्नले सुतास्तु मे
नर्त्तय याश्च तादृशीः । इदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमिं
पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । बृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट् कलासु
नृत्येषु तथैव वादिते । सम्मन्त्र्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च
स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज्ज ताम् । स शिक्षयामास च गीत-
वादितं सुता विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याः
परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः । तथा स
सत्रेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्व्वन् सह ताभिरात्मवान् । तथा
स तं तत्र न जज्ञिरे जना बहिश्चरा वाप्यथ वान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि अर्जुनप्रवेशे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराट-राज्ञं तरसा समीयिवान्। तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो विमुक्त-मभ्रादिव सूर्य्यमण्डलम् ॥ ११ ॥ स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट्। ततोऽब्रवीत्ताननुगान्नरेश्वरः कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २ ॥ अयं हयान्वीक्षति माम-कान् दृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः। प्रवेश्यतामेष समीप-माशु मे विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥ अभ्येत्य राजान-ममित्रहाब्रवीज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु च। हयेषु युक्तो नृपसम्मतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच। ददामि यानानि धनं निवेशनं ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि। कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच। पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-ष्ठिरः। तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण ॥ ६ ॥ अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयञ्चापि सर्वशः। दुष्टानां प्रतिपत्तिञ्च कृत्स्नञ्चैव चिकित्सितम् ॥ ७ ॥ न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः। जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८ ॥

विराट उवाच। यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै। ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९ ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु। न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते प्रभासि राजेव हि सम्मतो मम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम्। कथन्तु भृत्यैः स विनाकृतो वने वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा विराट-

राज्ञा मुदितेन पूजितः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रियाभि-
रामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातचर्य्यां व्यचरन् समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदु खिताः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि नकुलप्रवेशे
द्वादशोऽध्यायः समाप्तञ्च पाण्डवप्रवेशपर्व्व ॥ १२ ॥

---

## अथ समयपालनपर्व्व ।

जनमेजय उवाच । एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
अत ऊर्द्धं महावीर्य्याः किमकुर्व्वत वै द्विज ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरु-
नन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्व्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ तृण-
विन्दुप्रसादाच्च धर्म्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवासमेवन्तु विराट-
नगरेऽवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत् प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशाम्पते ॥ ४ ॥ स चाक्षहृदयज्ञस्तान्
क्रीड़यामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान्
॥ ५ ॥ अज्ञातञ्च विराटस्य विजित्य वसु धर्म्मराट् । भ्रातृभ्यः
पुरुषव्याघ्रो यथार्हं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि
भक्ष्याणि विविधानि च । अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधि-
ष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्ज्जुनः । विक्री-
णानश्च सर्व्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोऽपि गोपानां
वेशमास्थाय पाण्डवः । दधि क्षीरं घृतञ्चैव पाण्डवेभ्यः प्रय-
च्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्म्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नृपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्णा तु सर्व्वान्

भ्रातृस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी। यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भाविनी ॥ ११ ॥ एवं सम्पादयन्तस्ते तदान्योऽन्यं महारथाः। विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ॥ १२ ॥ सशङ्का धार्त्तराष्ट्रस्य भयात् पाण्डुसुतास्तदा। प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिपाः ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः। आसीत् समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ १४ ॥ तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः। समाजे ब्रह्मणो राजन् यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः। वीर्योन्मत्ता बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥ सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः। असकृल्लब्धलक्ष्यास्ते रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत सर्वमल्लानथाह्वयत्। आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥ यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः। अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १९ ॥ चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम्। न हि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलञ्चरन्। प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयन् जनम्। ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥२२॥ जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम्। तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ। ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ २४ ॥ वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ। आसीत सुभीमः सम्पातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ। अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ। कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैः ॥ २७ ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा।

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ॥ २८ ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः॥२९॥ जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ ३० ॥ बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ । अरज्यत जनः सर्व्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः ॥ ३१ ॥ बलिनो संयुगे राजन् वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥ ३२ ॥ आकर्षतुरथान्योऽन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः । ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ॥ ३३ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥३४॥ चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा । निनदन्तमभिक्रोशन् शार्द्दूल इव वारणम् ॥ ३५ ॥ समुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्य्यवान् । ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ ३६ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् । प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे जीमूते लोकविश्रुते । विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ ३८ ॥ प्रहर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः । बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३९ ॥ एवं स सुबहून् मल्लान् पुरुषांश्च महाबलान् । विनिघ्नन् मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ४० ॥ यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४१ ॥ पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः । योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ४२ ॥ बीभत्सुरपि गीतेन स्वनृत्येन च पाण्डवः । विराटं तोषयामास सर्व्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ४३ ॥ अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः । तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बहु । विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभितः ॥ ४५ ॥ धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्लिश्यमानान्महारथान् ॥ ४६ ॥ नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाभवत् । एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्ना पुरुषर्षभाः । कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि जीमूतवधे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तञ्च समयपालनपर्व ॥ १३ ॥

---

अथ कीचकवधपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा । महारथेषु छन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदेष्णान्तु शुश्रूषन्ती विशाम्पते । अवसत् परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २ ॥ तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने । तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीड़ितः ॥ ५ ॥ स तु कामाग्निसन्तप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ नेयं मया जातु पुरेह दृष्टा राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा । रूपेण चोन्मादयतीव मा भृशं गन्धेन जाता मदिरेव भामिनी ॥ ७ ॥ का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभा आचक्ष्व मे कस्य कुतोऽत्र शोभने । चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतम् ॥ ८ ॥ अहो तवेयं परिचारिका शुभा प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् । अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्वरथं महाधनं समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् । मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं गृहं महच्छोभयता-

प्रियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचकस्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् । उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ११ ॥

कीचक उवाच । का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं वरानने । प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥ रूपमग्र्यं तथा कान्तिं सौकुमार्य्यमनुत्तमम् । कान्त्या विभाति वक्त्रं ते शशाङ्क इव निर्म्मलम् ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे । वाक्यन्ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ॥ १४ ॥ एवंरूपा मया नारी काचिन्या महीतले । न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः सुमध्यमे । ह्रीः श्रीः कीर्त्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी । अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्षणपक्ष्माणं स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् । दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥ निरीक्ष्य चन्द्रवक्त्रन्ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् । कृत्स्ने जगति नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९ ॥ हारालङ्कारयोग्यौ ते शोभौ सुशोभनौ । सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृ न्तरौ ॥ २० ॥ कुट्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोध प्रतोदाविव मा तुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ वलि स्तनभारविनामितम् । कराग्रसम्मितं मध्यं तवेन् दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसन्निभम् मामप्याक्रामति भाविनि ॥ २३ ॥ जज्वाल रिव निर्द्दयः । त्वत्सङ्गमाभिसङ्कल्पविवृद्धो आत्मप्रदानवर्षेण सङ्गमाम्भोधरेण च । मन्मथानलम् ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्माद न त्वत्सङ्गमाभिनिशित. स्तीव्राः शक्ति

हृदयमिदं निर्दयवेगिताः। प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्ड-
दारुणाः॥ २७ ॥ अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम।
आत्मप्रदानसम्भोगैर्मामुद्धर्त्तुमिहार्हसि॥ २८ ॥ चित्रमाल्याम्बर-
धरा सर्वाभरणभूषिता। कामं प्रकामं सेवे त्वं मया सह विला-
सिनि॥ २९ ॥ नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्ज्जिता।
प्राप्नुं ह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि॥ ३०॥ स्वादून्यमृत-
कल्पानि पेयानि विविधानि च। पिवमाना मनोज्ञानि रममाणा
यथासुखम्॥ ३१॥ भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनु-
त्तमम्। पानं पिव महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभे॥ ३२॥ इदं
हि रूपं प्रथमं नवं वयो निरर्थकं केवलमद्य भाविनि। अधार्य्य-
माणा स्रगिवोत्तमा शुभा न शोभसे सुन्दरि शोभना सती॥ ३३॥
त्यजामि दारान्मम ये पुरातना भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि।
अहञ्च ते सुन्दरि दासवत् स्थितः सदा भविष्ये वशगो वरानने॥३४
द्रौपद्युवाच। अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे।
हीनवर्णां सैरिन्ध्रीं वीभत्सां केशकारिणीम्॥ ३५॥ पर-
स्मि भद्रन्ते न युक्तं तव साम्प्रतम्। दयिताः प्राणिनां दारा
नुचिन्तयः॥ ३६॥ परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्य्या कथ-
ञ्चन ह्यकार्य्याणामेतत् सत्पुरुषव्रतम्॥ ३७॥ मिथ्या-
नरः पापात्मा मोहमास्थितः। अयशः प्राप्नुयाद्घोरं
त्य॥ ३८॥

। एवमुक्तस्तु सैरिन्ध्र्या कीचकः काम-
सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्षणे॥ ३९॥ दोषान्
लोकविगर्हितान्। प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धि-
०॥ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं
ाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि॥ ४१॥
प्रियवादिनम्। नूनं त्वमसितापाङ्गि

पश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४२ ॥ अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे। प्रभुर्वांशयिता चैव वीर्य्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४३ ॥ पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह। रूपयौवनसौभाग्यै-र्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४४ ॥ सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह। भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ॥ ४५ ॥ मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यस्मिन् शुभानने। भजस्व मां वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः। कीचकं प्रत्यवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४७ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र मुह्यस्व माद्यात्याक्षीः स्वजीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ ४८ ॥ न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ ४९ ॥ अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्त्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्त्तुमिच्छसि ॥ ५० ॥ अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथापि तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५१ ॥ त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढ़ प्रार्थयसेऽद्य कीचक। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ ५२ ॥ तेषां प्रिया प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति। न वर्त्तते कीचक ते दृशा शुभ या तेन सञ्जीवनमर्थयेत ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचककृष्णासं... चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

लब्ध ...म च। ...व मया सार्द्ध ...रौ तवान्तिकम्।

वैशम्पायन उवाच । प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् । अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥

कीचक उवाच । यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् । येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी । तां सुदेष्णे परीप्सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा । विराटमहिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमन्त्रमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगञ्चैव कृष्णाया सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुदेष्णोवाच । पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय । तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ तत्र सम्प्रेषितामेना विजने निरवग्रहे । सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वमाना रमेद्यदि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा । सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥ भक्ष्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा । कारयामास कुशलैरन्नपानं च शोभनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच । उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् । पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् । ...ापि जानासि यथा स निरपत्रप ॥ ११ ॥ ...चाहमनवेश्मनि भामिनि । कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां ...॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः ...त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३ ॥ कीच...ा, मदनदर्पितः । सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न

यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः । अन्या प्रेषय भद्रन्ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदेष्णोवाच । नैवं त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषिता मया । इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सपिधानं हिरण्मयम् ॥ १६ ॥ सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी । प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । यथाहमन्यं भर्त्तृभ्यो नाभिजानामि कञ्चन । तेन सत्येन मां प्राप्तां मा कुर्य्यात् कीचको वशे ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपातिष्ठत सा सूर्य्यं मुहूर्त्तमबला तत । स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्य्योऽवबुद्धवान् ॥ १९ ॥ अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् । तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २० ॥ तां मृगीमिव संत्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् । उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीसुराहरणे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

कीचक उवाच । स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम । स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १ ॥ सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके । नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नञ्च शोभनम् ॥ २ ॥ आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च । अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् । पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

कीचक उवाच। अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्महात्मैमनसापि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पाप परिकृष्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणा परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाक्षिपन्तीम ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री। चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणा प्रवेपमानातिरुषा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पाप पपात शाखीव निकृत्तमूल ॥ ८ ॥ सा गृह्णीता विधमाना भूमावाक्षिप्य कीचकम्। सभा शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ तां कीचक. प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैना पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत ॥ १० ॥ तस्या योऽसौ तदार्केण राक्षसः सन्नियोजित। स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥ स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहत। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुम ॥ १२ ॥ ताञ्चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ। अमृष्यमाणौ कृष्णाया. कीचकेन पराभवम् ॥ १३ ॥ तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः। दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामना ॥ १४ ॥ धूमच्छायामभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी। सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्त्तत ॥१५॥ हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा। भूयश्च त्वरित क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ॥ १६ ॥ अथावमृद्नादङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेन युधिष्ठिरः। प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यषेधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम्। स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै। यदि

ते दारुभिः कृत्यं वह्निर्व्वाग्निरवज्ञताम् ॥ १९ ॥ सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत्। अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम्। दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥

द्रौपद्युवाच। येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन्। तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत ॥ २२ ॥ ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः। तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २३ ॥ येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम्। तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः। तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशासितास्तु ये। तेषां मां मानिनीं भार्य्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम्। चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २७ ॥ कथन्ते सूतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां सतीम्। मर्षयन्ति यथा क्लीवा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्य्यन्तेजश्च वर्त्तते। न परीप्सन्ति ये भार्य्यां बध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया तु शक्यं किङ्कर्त्तुं विराटे धर्मदूषके। यः पश्यन्मां मर्षयति बध्यमानामनागसम् ॥ ३० ॥ न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति कीचके। दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥ नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके। सभासदश्च पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथञ्चन। सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्य्युपासते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाश्रुलोचना। उपालभत राजानं मात्स्यानां वरवर्णिनी ॥ ३४ ॥

विराट उवाच । परोक्ष नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् । अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्नु स्यात् कौशलं मम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् । साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या ऊचुः । यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्य्या स्यादायतेक्षणा । परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत् कथञ्चन ॥ ३७ ॥ न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे वयम ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः । युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगमत् ॥ ३९ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् । गच्छ सैरिन्ध्रि मात्रस्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ४० ॥ भर्त्तारमनुरुध्यन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नय । शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ४१ ॥ मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव । तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्य्यवर्चसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरिन्ध्रि शैलूषीव विरोदिषि । विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरिन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् । व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी । तस्य तस्यैव ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्राद्रवत् कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम । केशान्मुक्त्वा च सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥ शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या सुचिरं तदा । मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदेष्णोवाच । कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने । कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच। कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतान्तव।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने ॥ ४९ ॥

सुदेष्णोवाच। घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे।
योऽसौ त्वां कामसम्मत्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरिन्ध्य्रुवाच। अन्ये चैव वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः।
मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीपरिभवे
षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यश-
स्विनी। वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा। कृत्वा शौचं यथान्यायं
कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलि-
लेन सा। चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ॥ ३ ॥
किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्य्यं भवेन्मम। इत्येवं चिन्तयित्वा
सा भीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य
मनसः प्रियम्। तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥५॥
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती। भवनं भीमसेनस्य
क्षिप्रमायतलोचना। दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥६॥

सैरिन्ध्य्रुवाच। तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम
द्विषि। तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रान्निषेवसे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मन-
स्विनी। यस्यां भीमस्तथा शेते मृगराज इव श्वसन् ॥८॥ तस्या
रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः। सम्मूर्च्छितेव कौरव्य
प्रजज्वाल च तेजसा। सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता

॥ ९ ॥ सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी। उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १० ॥ सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम्। परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम् ॥ ११ ॥ बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता। सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ १२ ॥ भीमसेनमुपाश्लिष्यद्धस्तिनीव महागजम्। वीणेव मधुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छिता। अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः। नामृतस्य हि पापीयान् भार्य्यामालभ्य जीवति ॥ १४ ॥ स सम्प्रहाय शयनं राजपुत्त्रा प्रबोधितः। उपातिष्ठत मेघाभः पर्य्यङ्के सोपसंग्रहे ॥१५॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौन्तेयो महिषीं प्रियाम्। केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १६ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे। आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १७ ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम्। यथावत् सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत् क्षमम् ॥ १८ ॥ अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु। अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १९ ॥ शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्य्यं विवक्षितम्। गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्योऽवबुध्यते ॥ २० ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीभीमसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

द्रौपद्युवाच। अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्त्ता युधिष्ठिरः। जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत्। सभापरिषदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥२॥ पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी।

अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च
सैन्धवेन दुरात्मना । परामर्शो द्वितीयो वै सोढ़ुमुत्सहते तु का ॥४॥
मत्स्यराज्ञः समक्षन्तु तस्य धूर्त्तस्य पश्यतः । कीचकेन पदामृष्टा
का नु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानाश्च
भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । सेनानीः पुरुष-
व्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरिन्ध्रिवेशेन वसन्तीं
राजवेश्मनि । नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्य्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥
तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् । कालेनेव फलं पक्वं
हृदयं मे विदीर्य्यते ॥ ९ ॥ भ्रातरञ्च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूत-
देविनम् । यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥
को हि राज्य परित्यज्य सर्वस्व चात्मना सह । प्रव्रज्यायैव
दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चा-
न्यत्सारवद्धनम् । सायं प्रातरदेविष्यदपि सम्वत्सरान् बहून् ॥१२॥
रुक्म हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् । अश्वाश्वतर-
सङ्घाश्च न जातुक्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽय द्यूतप्रवादेन श्रिया
प्रत्यवरोपित । तूष्णीमास्ते यथा मूढ़ः स्वानि कर्माणि चिन्तयन्
॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि हयाना हेममालिनाम् । य यान्त
मनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि
नृपाणाममितौजसाम् । उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम्
॥ १६ ॥ शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे । पात्री-
हस्तं दिवारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसह-
स्राणि प्रदाय ददतांवरः । द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपा-
श्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । साय-
प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥ सहस्रमृषयो यस्य
नित्यमासन् सभासदः । तपःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः

॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः। त्रिंश-
द्दासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणा-
ञ्चैव यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते
नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः संविभागस्तथैव च । यस्मि-
न्नेतानि सर्वाणि ।मास्ते नरेश्वरः ॥२३॥ अन्धान् वृद्धांस्तथा-
नाथान् वालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् । बिभर्त्ति विविधान्राजा धृति-
मान् सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ सम्विभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधि-
ष्ठिरः । स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ २५ ॥
सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसतः
समयी यस्य पार्थिवाः ॥ २६ ॥ आसन् वलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यै-
र्भृतिमिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्त्तिन. ॥२७॥
स्ववशे विवशो राजा परेषामद्य वर्त्तते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां
रश्मिवानिव तेजसा ॥ २८ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो
युधिष्ठिरः । यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ॥ २९ ॥
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् । सदस्यं समुपासीनं
परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते माम-
संशयम् । अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम् ॥ ३१ ॥
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । उपास्ते स्म
सभाया यं कृत्स्ना वीरा वसुन्धरा ॥ ३२ ॥ तमुपासीनमप्यन्य पश्य
भारत भारतम् । एवं बहुविधैर्दुःखैः पीडयमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

द्रौपद्युवाच । इदन्तु मे महद्दुःखं यत् प्रवक्ष्यामि भारत । न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ सूदकर्म्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ । ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्द्धयेः ॥ २ ॥ सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः । प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि । ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥ ४ ॥ यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां योधयति कुञ्जरैः । हसन्त्यन्तःपुरे नार्य्यो मम तूद्विजते मनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे योध्यसे यदा । कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय कैकेयी सर्व्वास्ताः प्रत्यभाषत । प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि कैकेयीन्ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गीं कश्मलोपहतामिव । स्नेहात् संवासजान्मन्ये सूदमेषा शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्य्यैरिमं समनुशोचति । कल्याणरूपा सैरिन्ध्री बल्लवश्चापि सुन्दरः ॥ ९ ॥ स्त्रीणां चित्तं च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ । सैरिन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिन् राजकुले चोभौ तुल्यकालनिवासिनौ । इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्ज्जयत् ॥ ११ ॥ क्रुध्यन्तीं माञ्च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि । तस्यां तथा ब्रुवन्त्यान्तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ त्वय्येवं निरयम्प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे । शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥१३॥ यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्व्वानेकरथोऽजयत् । सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् । सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥ यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् । स लोकपरिभूतेन वेशेणास्ते धनञ्जयः ॥ १६ ॥ यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसन्निभौ । स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ॥ १७ ॥

यस्य ज्यातलनिर्घोषात् समकम्पन्त शत्रवः। स्त्रियो गीतस्वनन्तस्य मुदिताः पर्य्युपासते ॥ १८ ॥ किरीटं सूर्य्यसङ्काशं यस्य मूर्द्धन्यशोभत। वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९ ॥ तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम्। कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि। आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ २१ ॥ यस्य राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै। समरे नाभ्यवर्त्तन्त वेलामिव महार्णवः ॥ २२ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा। आस्ते वेशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥२३॥ यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी। सपर्वतवना भीमा सहस्थावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत। स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥ भूषितं तमलङ्कारैः कुण्डलैः परिहाटकैः। कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्ये कश्चिदुर्व्व्यांस्त्वनुर्द्धरः। सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनञ्जयः ॥२७॥ धर्म्मे शौर्य्ये च सत्ये च जीवलोकस्य सम्मतम्। स्त्रीवेशविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥ यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम्। प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २९ ॥ मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराट समुपस्थितम्। पश्यामि तूर्य्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्य्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनञ्जयम्। अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्य्यूतदेविनम् ॥३१॥ तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवाम्पतिम्। गोषु गोवेशमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः। न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम ॥ ३३ ॥ न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम्। यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरः

श्रियम्। गोषु गोवृषसङ्काशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ ॥
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम्। विराटमभिनन्दन्तमथ
मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्य्या प्रशं-
सति। महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ ह्री-
निषेवो मधुरवाक् धार्म्मिकश्च प्रियश्च मे। स तेऽरण्येषु वोढ़व्यो
याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनु-
व्रतः। ज्येष्ठापचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ३९ ॥
इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी। प्रव्रजन्तं महारण्यं
तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गोषु वत्सचर्म्मक्षपा-
शयम्। सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्नु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥
यस्त्रिभिर्न्नित्यसम्पन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया। सोऽश्वबन्धो विरा-
टस्य पश्य कालस्य पर्य्ययम् ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्य्यन्त वृन्दानि दाम-
ग्रन्थिमुदीक्ष्य तम्। विनयन्तञ्जवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः॥४३
अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम्। विराटमुपतिष्ठन्तं
दर्शयन्तञ्च वाजिनः ॥ ४४ ॥ किन्नु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति
परन्तप। एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः
प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत। वर्त्तन्ते मयि कौन्तेय
वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि
विविधान्युत। शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥४७॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

द्रौपद्युवाच। अहं सैरिन्ध्रिवेशेन चरन्ती राजवेश्मनि।
शौचदास्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्त्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां
पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परन्तप। आसकालमुदीक्षन्ती सर्व्वं

दुःखं किलान्तवत् ॥ २ ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ। इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत् परिवर्त्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥ ५ ॥ किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन हृतामिव । दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरैः ॥ ६ ॥ पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् । न दैवस्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये । स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ॥ ८ ॥ इति पर्य्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः । दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ ९ ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्य्यो विजानता । यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम्॥१०॥ पृच्छ मां दुःखिता तत्त्वं पृष्टा चापि ब्रवीमि ते । महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् । कुरून् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि भारत ॥ १२ ॥ पाण्डवेयांश्च सम्प्राप्तं मम क्लेशं ह्यरिन्दम । भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परिवारिता ॥ १३ ॥ एवं समुदिता नारी कात्वन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ॥ १४ ॥ यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ । वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव तादृशम् ॥ १५ ॥ यादृशो मे न तत्रासीत् दुःखे परमके तदा । त्वमेव भीम जानासि यन्मे पार्थ सुखं पुरा ॥ १६ ॥ साहं दासत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे । नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ भीमधन्वा महाबाहुरास्ते छन्न इवानलः । अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ॥ १८ ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्तितम् । यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ॥ १९ ॥ सा

प्रेष्ये सुखमन्यासामपराणां वरा सती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्य्ययम् । यस्याः सागरपर्य्यन्ता पृथिवी वशवर्त्तिनी ॥ २१ । आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्त्तिनी । यस्याः पुरःसरा आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्त्तनमात्मनः । अन्यत्र कुन्त्या भद्रन्ते सा पिनष्म्यद्य चन्दनम् ॥ २४ ॥ पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करावुभौ ॥ २५ ॥ बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन । साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी । रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २८ ॥ सा वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य घटयन्तीदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । अभाग्या यत्र जीवामि मर्त्तव्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणवन्तौ वृकोदरः । मुखमानीय वै पत्न्या रुरोद परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्य्यवान् । ततः परमदुःखार्त्त इदं वचनमब्रवीत ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

भीमसेन उवाच । धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च । यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभायान्तु विराटस्य करोमि कदनं महत् । तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथ वा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः । ऐश्वर्य्यमदमत्तस्य क्रीड़न्निव महाद्विपः ॥ ३ ॥ अपश्यन्त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदाहताम् । तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत ॥ ४ ॥ तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् । तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५ ॥ यच्च राष्ट्रात् प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः । सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः । तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ७ ॥ मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते । इदन्तु समुपालम्भ त्वत्तो राजा युधिष्ठिर ॥ ८ ॥ शृणुयाद्यापि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात् स जीवितम् । धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥९॥ लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् । पुरा सुकन्या भार्य्या च भार्गवं च्यवनं वने ॥१०॥ वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी । नारायणी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥११॥ पतिमन्वचरद्वृद्ध पुरा वर्षसहस्रिणम् । दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ॥ १२ ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् । रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ १३ ॥ क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत । लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ॥ १४ ॥ अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान् सर्वानमानुषान् । द्युमत्सेनसुतं वीर सत्यवन्तमनिन्दिता ॥१५॥ सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी । यथैताः कीर्त्तिता नार्य्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ १६ ॥ तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः । सा दीर्घं क्षम कालन्त्वं मासमर्द्धसम्मितम् । पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं वाष्पप्रमोचनम् । अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥ किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्य्यस्यानन्तरो भव ॥ १९ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया । नित्य-मुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥ तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शन । कीचकोऽयं तु दुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ २१ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च । अब्रुवं कामसंमूढ़मात्मानं रक्ष कीचक ॥ २२ ॥ गन्धर्व्वाणामहं भार्य्या पञ्चाना महिषी प्रिया । ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः साहसकारिणः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह । नाहं बिभेमि सैरिन्ध्रि गन्धर्व्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥ शतं शतसहस्राणि गन्धर्व्वाणामहं रणे । समागतं हनिष्यामि त्वम्भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २५ ॥ इत्युक्ते चाब्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः । न त्वम्प्रतिबलश्चैषां गन्धर्व्वाणां यशस्विनाम् ॥ २६ ॥ धर्म्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता । नेच्छामि कश्चिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २७ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवत्तदा । अथ मा तत्र कैकेयी प्रैषयत् प्रणयेन तु ॥ २८ ॥ तेनैव देशिता पूर्व्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया । सुरामानय कल्याणि कीचकस्य निवेशनात् ॥ २९ ॥ सूतपुत्रस्तु मा दृष्ट्वा महत् सान्त्वमवर्त्तयत् । सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्षमनाभवत् ॥ ३० ॥ विदित्वा तस्य सङ्कल्पं कीचकस्य दुरात्मनः । तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥ सन्दर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृषत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहन्तेन ताड़िता ॥ ३२ ॥ प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कस्तु वहवो जनाः । रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥ ३३ ॥ उपालब्धो मया राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राज्ञा न तस्य विनयः कृतः ॥ ३४ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको

नाम सारथिः। त्यक्तधर्मा नृशंसश्च नरस्त्रीसम्मतः प्रियः ॥३५॥
शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्व्वार्थेषु च मुग्धवान्। दारामर्षी महा-
भाग लभतेऽर्थान् बहूनपि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि परेषां
क्रोशतामपि। न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्म्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥
पापात्मा पापभावश्च कामबाणवशानुगः। अविनीतश्च दुष्टात्मा
प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्यां च
जीवितम्। तद्धर्म्मे यतमानानां महान् धर्म्मो नशिष्यति ॥ ३९ ॥
समयं रक्षमाणानां भार्य्या वो न भविष्यति। भार्य्यायां रक्ष्य-
माणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणाया-
मात्मा भवति रक्षितः। आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां
विदुर्बुधाः ॥ ४१ ॥ भर्त्ता तु भार्य्यया रक्ष्यः कथञ्जायान्ममोदरे।
वदतां वर्णधर्म्मांश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य
सदा धर्म्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात्। पश्यतो धर्म्मराजस्य कीचको
माम्पदावधीत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल।
त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ॥ ४४ ॥ जयद्रथ-
स्तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह। जहीममपि पापिष्ठं योऽयं मामव-
मन्यते ॥ ४५ ॥ कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत। तमेवं
कामसम्मत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थानां
बहूनां मम भारत। तञ्चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥४७
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशङ्गमम्। श्रेयो हि मरणं
मह्यम्भीमसेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा भीमस्योरः-
समाश्रिता। भीमश्च ताम्परिष्वज्य महत् सान्त्वं प्रयुज्य च
॥ ४९ ॥ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्त्तां सुमध्यमाम्। हेतु-
तत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥ ५० ॥ प्रमृज्य वदनं
तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम्। कीचकं मनसागच्छत् सृक्किणी

परिसंक्लिश्य । उवाच चैनां दुःखार्त्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसान्त्वने
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

भीमसेन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वम्भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ १ ॥ अस्याः प्रदोषे
शर्व्वर्य्याः कुरुष्वानेन सङ्गतम् । दुःखं शोकञ्च निर्द्धूय याज्ञसेनि
शुचिस्मिते ॥ २ ॥ येषा नर्त्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३ ॥ तत्रास्ति
शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्व्व-
प्रेतान् पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वा न पश्येयु कुर्व्वाणा तेन
संविदम् । कुर्य्यास्तथा त्व कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥ ५ ॥
वैशम्पायन उवाच । तथा तौ कथयित्वा तु वाष्पमुत्सृज्य
दुःखितौ । रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ ६ ॥ तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः । गत्वा राजकुलायैव
द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा
पदाहनम् । न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवा-
देनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते । अहमेव हि मत्स्यानां
राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु
भवामि ते । अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कं ददाम्यहम् ॥ १० ॥
दासीशतञ्च ते दद्यां दासानामपि चापरम् । रथं चाश्वतरीयुक्त-
मस्तु नौ भीरु सङ्गम ॥ ११ ॥
द्रौपद्युवाच । एवं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गमं मया ॥ १२ ॥ अनुप्रश्ना-

न्नाद्धीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् । एवं मे प्रतिजानीहि ततो ऽहं वशगा तव ॥ १३ ॥

कीचक उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे । एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥ समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः । यथा त्वां नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्य्यवर्च्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच । यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् । दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६ ॥ तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते । तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमर्थमभिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह । दिवसार्द्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ ततः सा भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत् । कीचको ऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ॥ १९ ॥ सैरिन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तन्नावबुद्धवान् । गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ॥ २० ॥ अलञ्चक्रे तदात्मानं सत्वरं काममोहितः । तस्य तत् कुर्वतः कर्म्म कालो दीर्घ इवाभवत् ॥ २१ ॥ अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् । आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ॥ २२ ॥ निर्वाणकाले दीपस्य वर्त्तीमिव दिधक्षतः । कृतसम्प्रत्ययस्तस्याः कीचकः काममोहितः ॥ २३ ॥ नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् । ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ २४ ॥ उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्य पतिमन्तिकम् । तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ॥ २५ ॥ सङ्गमो नर्त्तनागारे यथावोचः परन्तप । शून्यं स नर्त्तनागारमागमिष्यति कीचकः ॥ २६ ॥ एको निशि महाबाहो कीचकं तं निसूदय । तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ॥ २७ ॥ गत्वा त्वं नर्त्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ।

दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्व्वानवमन्यते ॥ २८ ॥ तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ कृष्णानागमिवोद्धर । अश्रुदुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत । आत्मनश्चैव भद्रन्ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे । स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ॥ ३० ॥ न ह्यन्यं कञ्चिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि । या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ॥ ३१ ॥ हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वर-वर्णिनि । सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥ कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा । तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् ॥ ३३ ॥ अथ चेदपि योत्स्यन्ति हिंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् । ततो दुर्य्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुन्धराम् । कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो । निगूढ़स्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निसूदय ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे । अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमान-स्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते । नागो विल्वमिवाक्रम्य पोथयि-ष्याम्यहं शिरः । अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मन. ॥३७॥

वैशम्पायन उवाच । भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपा-विशत् । मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् ॥ ३८ ॥ कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत् । तां वेलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविश-त्ततः । प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वा-गतं गतस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् । एकान्तावस्थित चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शयानं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृशत् । जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४२ ॥ उपसङ्गम्य

चैवैनं कीचकः काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितन्ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् । त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ॥ ४४ ॥ रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम् । गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु क्रीडारतिविराजितम् ॥ ४५ ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाहमुपागतः । अकस्मात् मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः । सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४६ ॥

भीमसेन उवाच । दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽद्य दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि । ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि । द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महागजम् ॥ ५० ॥ निराबाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः । स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनाम्वरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् । बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव । कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः । अन्योऽन्यमभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ । नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा । स्थिरप्रतिज्ञः स रणे पदान्न चलितः पदम् ॥ ५७ ॥ तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभा-

विव ॥ ५८ ॥ तयोरासीत् सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः । नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥५९॥ अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥६०॥ स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । तमाक्षिपत् कीचकोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा । शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे । व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ ईषदाकलितं चापि क्रोधात् द्रुतपदं स्थितम् । कीचको बलवान् भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥ पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा । उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥६६॥ स्पर्द्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ । निशीथे पर्य्यकर्षतां बलिनौ निर्जने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योऽन्यं प्रतिगर्ज्जताम् ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो बली । कीचको रोषसन्तप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ६९ ॥ मुहूर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् । बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ७० ॥ तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः । वक्षस्यानीय वेगेन ममर्द्द नं विचेतसम् ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ७२ ॥ गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः । शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । योजयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ७४ ॥ नदन्तञ्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् । भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७५ ॥ प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं

कर्म.२८। अपीड़यत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥ ७६ ॥
अथ तम्भग्नसर्वाङ्गं व्यविद्धनयनाम्बरम् । आक्रम्य च कटीदेशे
जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७ ॥ अपीड़यत बाहुभ्यां पशुमार-
ममारयत् । तं विषीदन्तमाघ्राय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥ ७८ ॥
भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह । अद्याहमनृणो भूत्वा
भ्रातुर्भार्य्यापहारिणम् । शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्ध्रि
कण्टकम् ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसं-
रागनेत्रः । आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज्ज
॥ ८० ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटं बली । समाक्रम्य
च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ च पाणी च
शिरो ग्रीवाञ्च सर्वशः । काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक्
॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् । कृष्णाया
दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३ ॥ उवाच च महातेजा
द्रौपदीं योषितां वराम् । पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा-
कृतः ॥ ८४ ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः । पादेन
पीड़यामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य
दर्शयित्वा तु कीचकम् । पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्र-
वीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवन्ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत् कृत्वा
दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् । तथा स कीचकं हत्वा गत्वा
रोषस्य वै शमम् ॥ ८८ ॥ आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायां-
न्महानसम् । कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ॥८९॥
प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह । कीचकोऽयं हतः शेते
गन्धर्वैः पतिभिर्मम ॥ ९० ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ।
प्र. तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्त्तनागाररक्षिणः ॥ ९१ ॥ सहसैव
स्थिताः सहस्रशः । ततो गत्वाथ तद्वेश्म कीचकं

विनिपातितम् ॥ ९२ ॥ गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् । पाणिपादविहीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ॥ ९३ ॥ निरीक्षन्ति ततः सर्व्वे परं विस्मयमागताः । अमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ॥ ९४ ॥ क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा । इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्व्वेण हतं तदा ॥ ९५ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि कीचकवधे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् काले समागम्य सर्व्वे तत्रास्य बान्धवाः । रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ सर्व्वे संहृष्टरोमाणः सन्त्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् । तथा सम्भिन्नसर्व्वाङ्गं कूर्म्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २ ॥ पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम् । संस्कारयितुमिच्छन्तो वहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः । अदूराच्चानवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्व्वेषु तानूचुरुपकीचकाः । हन्यतां शीघ्रमसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथ वा नैव हन्तव्या दह्यतां कामिना सह । मृतस्यापि प्रियं कार्य्यं सूतपुत्रस्य सर्व्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः । सहानयाद्य दह्येम तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमन्तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत । सैरिन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशाम्पतिः ॥ ८ ॥ तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् । मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥ ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् । जग्मुरुद्यम्य ते सर्व्वे श्मशानाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ ह्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनिन्दिता । प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच। जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम्॥ १२॥ येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशने। व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम्॥ १३॥ रथघोषश्च बलवान् गन्धर्वाणां तरस्विनाम्।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम्॥ १४॥

वैशम्पायन उवाच। तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः। श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन्॥ १५॥

भीमसेन उवाच। अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरिन्ध्रि भाषिताम्। तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया। ततः स व्यायतं कृत्वा वेशं विपर्ययकृतं च॥ १७॥ अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा। स भीमसेनः प्राकारमारुह्य तरसा द्रुतम्॥ १८॥ श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः। स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात्॥ १९॥ जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा। चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम्॥ २०॥ तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं विशाम्पते। तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च॥ २१॥ स्कन्धमारोपयामास दशव्यामं परन्तप। स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली॥ २२॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत् सूतान् दण्डपाणिरिवान्तकः। ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः॥ २३॥ भूमौ निपातिता वृक्षाः सङ्घशस्तत्र शेरते। तं सिंहमिव सङ्क्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम्॥ २४॥ वित्रेसुः सर्वशः सूता विषादभयकम्पिताः। तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा॥ २५॥ दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः। परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः॥ २६॥ गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम्। सैरिन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतम्॥ २७॥ ते तु दृष्ट्वा तदा-

विद्‌ भीमसेनेन पादपम्‌। विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २८ ॥ द्रवतस्तांस्तु सम्प्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव। शतं पञ्चाधिकं भीम प्राहिणोद्यमसादनम्‌ ॥ २९ ॥ वृक्षेण तेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली। तत आश्वासयत्‌ कृष्णां स विमुच्य विशाम्पते ॥ ३० ॥ उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम्‌। अश्रुपूर्णमुखीन्दीनां दुर्द्धर्षः स वृकोदरः ॥ ३१ ॥ एवन्ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्नन्त्यनागसम। प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव। अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम्‌ ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। पञ्चाधिकं शत तच्च निहतं तत्र भारत। महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम ॥ ३३ ॥ एवन्ते निहता राजन्‌ शतं पञ्च च कीचकाः। स च सेनापतिः पूर्व्वमित्येतत्‌ सूतषट्‌शतम्‌ ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं नरा नार्य्यश्च सङ्गताः। विस्मयं परम गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि उपकीचकवधे त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। ते दृष्ट्वा निहतान्‌ सूतान्‌ राज्ञे गत्वा न्यवेदयन्‌। गन्धर्व्वैर्निहता राजन्‌ सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥ यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्व्वतस्य महच्छिरः। व्यतिकीर्णाः प्रदृश्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ २ ॥ सैरिन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम्‌। सर्व्वं संशयितं राजन्‌ नगरन्ते भविष्यति ॥३॥ यथारूपा च सैरिन्ध्री गन्धर्व्वाश्च महाबलाः। पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥ यथा सैरिन्ध्रिवेशेण न ते राजन्निदं पुरम्‌। विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम्‌ ॥ ५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः। अब्रवीत्‌ क्रियतामेषां

सूतानां परमा क्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने। दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदेष्णामब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः। सैरिन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥ गच्छ सैरिन्ध्रि भद्रन्ते यथाकामं वरानने। बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९ ॥ न हि त्वामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम्। स्त्रियास्त्वदोषस्त्वां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ मुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च। मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११ ॥ त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी। गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवन्त दिशो दश। गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन् ॥ १३ ॥ ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम्। ददर्श राजन् पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४ ॥ तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत्। गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता१५

भीम उवाच। ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्त्तिनः। तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा त्वनृणा विहरन्त्यतः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सा नर्त्तनागारे धनञ्जयमपश्यत। राज्ञः कन्या विराटस्य नर्त्तयानं महाभुजम् ॥ १७ ॥ ततस्ता नर्त्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः। कन्या ददृशुरायान्तीं क्लिष्टां कृष्णामनागसम्। दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सहर्षिताः ॥१८॥

कन्या ऊचुः। दिष्ट्या सैरिन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता। दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥

बृहन्नलोवाच। कथं सैरिन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः। इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरिन्ध्र्युवाच। बृहन्नले किन्नु तव सैरिन्ध्र्या कार्य्यमद्य वै।

सा त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥ न हि दुःखमवाप्नोषि सैरिन्ध्री यदुपाश्नुते । तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

बृहन्नलोवाच । बृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् । तिर्य्यग्योनिगता बाले न चैनमवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता । क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्हृदयं क्वचित् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् । प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् । सैरिन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २७ ॥ राजा बिभेति ते भद्रे गन्धर्वेभ्यः पराभवात् । त्वञ्चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि । पुंसामिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

सैरिन्ध्र्युवाच । त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षाम्यतु भामिनि । कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मामुपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् । ध्रुवञ्च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकदाहे चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तञ्च कीचकवधपर्व ॥ २४ ॥

---

## अथ गोहरणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशांपते । अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन् जनपदे चक्रुर्भ्यो॒ऽकूच सर्वशः । शौर्य्याद्धि वल्लभो राज्ञो

महासत्त्वश्च कीचक. ॥ २ ॥ आसीत् प्रहर्त्ता सैन्यानां दारामर्षी च दुर्मतिः। स हत खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्थ-जल्पन्महाराज परानीकविनाशनम्। देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्त्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः। मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनम्। कृतकृत्या न्यवर्त्तन्त ते चरा नगरं प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम्। द्रोण-कर्णकृपैः सार्द्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्त्तैश्च महारथैः। दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥८॥

चरा ऊचुः। कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा। पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृग-सङ्कीर्णे नानाद्रुमलताकुले। लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १० ॥ न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः। मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु नाना-जनपदेषु च। जनाकीर्णेषु देशेषु कर्टकेषु परेषु च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान्। अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथि-सत्तम। न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥ कञ्चित् कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम्। मृगयित्वा यथा-न्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता द्वारवतीं सूता विना पार्थैः परन्तप। न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महा-व्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ। न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ १७ ॥ पाण्डवानां प्रवृत्तिञ्च विद्मः कर्मापि वा कृतम्। स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्द्ध्वं विशाम्पते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवा-महे। इमाञ्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन

त्रिगर्त्ता निहता बलेन महता नृप । सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य
कीचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि
भारत । अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च पराभवम् । कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व
यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि चारप्रत्यागमने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां
वचस्तदा । चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥१॥ सुदुःखा
खलु कार्य्याणां गतिर्विज्ञातुमन्तत । तस्मात् सर्व्वे निरीक्षध्वं क्व
नु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठ-
मन्ततः । तेषामज्ञातचर्य्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य
वर्षस्य शेषञ्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि सत्य-
व्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्व्वे ह्याशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्व्वे कालस्य
वेत्तारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः । प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव
पुनर्व्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूषध्वं प्रतिकर्त्तव्यमस्य यत् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरम्भवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः
कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये धूर्त्ता नरा दक्षा निभृताः
साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु देशान् संवीताः स्फीतान् जनपदा-
कुलान् । तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परि-
चारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च । विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया
सुविनीतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः
अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकु-

तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च। आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु
च॥ १२ ॥ अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागवान्। ज्येष्ठं
दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत्॥ १३ ॥ येषु नः प्रत्ययो
राजंश्चारेषु मनुजाधिप। ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान् परि-
मार्गितुम्॥ १४ ॥ एतच्च कर्णो यत् प्राह सर्वमीहामहे तथा।
यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः॥ १५ ॥ एते चान्ये च
भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि। न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोप-
लभ्यते॥ १६ ॥ अत्यन्तं वा निगूढ़ास्ते पारं वोर्मिमतो गताः।
व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः॥ १७ ॥ अथ वा
विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः। तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा
त्वं कुरुनन्दन। कुरु कार्य्यं महोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनवाक्ये
षड्विंशोऽध्यायः॥ २६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। अथाब्रवीन्महावीर्य्यो द्रोणस्तत्त्वार्थ-
दर्शिवान्। न तादृशा विनश्यन्ति न प्रयान्ति पराभवम्॥ १ ॥
शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः। धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च
धर्मराजमनुव्रताः॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समा-
हिताः। धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः॥ ३ ॥
अनुव्रता महात्मानं भ्रातरो भ्रातरं नृप। अजातशत्रुं श्रीमन्तं
सर्वभ्रातॄननुव्रतम्॥ ४ ॥ तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महा-
त्मनाम्। किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति॥ ५ ॥
तस्माद्यत्नात् प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम्। न हि ते नाश-
मृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया॥ ६ ॥ साम्प्रतं चैव यत्कार्य्यं तच्च
क्षिप्रमकालिकम्। क्रियतां साधु सञ्चिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम्॥ ७

यथावत् पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् । दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान् पार्थः सत्यवान्नीतिमान् शुचिः । तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे । ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । श्रुतवान् देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्य्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसन्दधत् । हितार्थं समुवाचेमां भारतीं भरतान् प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंवृताम् । असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्च्चिताम् । यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्व्वार्थतत्त्ववित् । तद्वाक्यमभिनन्दामि न मे तत्र विचारणा ॥ ४ ॥ सर्व्वलक्षणसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नानाश्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ वृद्धानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः । समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ ७ ॥ नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् । धर्मतश्चैव गुप्तास्ते सुवीर्य्येण च पाण्डवाः ॥ ८ ॥ न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ९ ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः । यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै सञ्चिन्त्य पाण्डवान् । बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ १० ॥

महात्मानो महाबलाः । ... मिताजसः ॥ ७ ॥

त्वियं मातृश्रेनीतिस्तस्य वाच्या कदाचन ॥ ११ ॥ सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथञ्चन । वृद्धानुशासने तात तिष्ठता सत्य-शीलिना ॥ १२ ॥ अवश्यं त्विह धीरेण सभामध्ये विवक्षता । यथार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ १३ ॥ तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः । निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन् वै त्रयोदशे ॥ १४ ॥ तत्र तात न तेषां हि राज्ञा भाव्यमसाम्प्रतम् । पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः । जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ प्रियवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः । हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ नासूयको न चापीर्षुर्नाभिमानी न मत्सरी । भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्म-मनुव्रतः ॥ १८ ॥ ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च । क्रत-वश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १९ ॥ सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः । सम्पन्नसस्या च मही निरातङ्का भविष्यति ॥ २० ॥ फलवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च । गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ २१ ॥ वायुश्च सुख-संस्पर्शो निष्प्रतीपञ्च दर्शनम् । भयं नाभ्याविशत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्बलाः । पयांसि दधि सर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ २३ ॥ गुणवन्ति च पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-न्विताः । दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ धर्माश्च तत्र सर्वैस्तु सेविताश्च द्विजातिभिः । स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता अस्मिन् वर्षे त्रयोदशे ॥ २६ ॥ देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डव-संप्रयोगात् । प्रीतिमान् जनस्तत्र सन्तुष्टः शुचिरव्ययः ॥ २७ ॥ ... इति पश्चात्य-... दम्भनानुरागवान् । दृष्टरतो नहोत्साहः स्व-... कालिकम् । क्रि

अशुद्धकर्मपरायणाः ॥२८॥ अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्निश्चयशुः शुभव्रतः । भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः । शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्चेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ ह्रीः श्री कीर्त्तिः परन्तेज आनृशंस्यमथार्ज्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु छन्नं यत्नेन धीमत. ॥ ३३ ॥ गतिञ्च परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत्तु सञ्चिन्त्य यत् कृतं मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा । युक्तं प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभाषितम् ॥ १ ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुकम् । तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् । नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥ नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुन. पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मन । उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमितौजसः ॥ ७ ॥

तस्मादूबलञ्च कोषञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः सन्दधीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थञ्चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्दधाम-स्तथा परैः ॥ १० ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा । न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सान्त्वयित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकोषबलसंवृद्धः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥ एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसाय स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा रथयूथप । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बन्धुभिः सार्द्धं बलाद्बलवतां विभो । स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य्य-

माश्रयिकं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभियास्यामो बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८ ॥
आहरामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च । ग्रामान्राष्ट्राणि वा
तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुभानि
च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १० ॥
कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्त्तैश्च विशाम्पते । गास्तस्यापहरामोऽद्य
सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य
पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमेवानयामहे ॥ १२ ॥
तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च
भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-
मब्रवीत् । सूक्तं सुशर्म्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥
तस्मात् क्षिप्र विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् । विभज्य चाप्य-
नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुवृद्धोऽयं
सर्वेषां नः पितामहः । आचार्य्यश्च यथा द्रोणः कृप. शारद्वत-
स्तथा ॥ १५ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम्
सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः
पाण्डवैः कार्य्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता
वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुद्विग्ना विराटनगरं
वयम् । आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा वाक्यमादाय
तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत् स्वयम् ॥ २० ॥
शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह वृद्धैस्तु सम्मन्त्र्य
क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्देशं च गच्छामः सहिता-
स्तत्र कौरवैः । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२ ॥
त्रिगर्त्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागेव हि सुसंवीतो
मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिव-
सान्तरे । विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति। क्षिप्रं गोपान् समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम्॥ २५॥ गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च। वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम्॥ २६॥

वैशम्पायन उवाच। ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपते। सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः॥ २७॥ प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गृह्णा महाबलाः। आदातुं गाः सुशर्माथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम्॥ २८॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सम्भूय कौरवाः। अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः॥ २९॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यदेशयाने त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम्। छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम्॥ १॥ व्यतीतः समयः सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे। कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः॥ २॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा। परां सम्भावनाञ्चक्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्यवान्॥ ३॥ ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत। सुशर्मणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा बहु॥ ४॥ ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत्। स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली॥ ५॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभि। संवृतं मन्त्रिभिः सार्द्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः॥६॥ तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम्। सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य विराटं प्रणतस्तदा॥ ७॥ अस्मान् युधि विनिर्ज्जित्य परिभूय सबान्धवान्। गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते॥ ८॥ तान् परीप्सस्व राजेन्द्र मा नेशुः पशवस्तव। तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत्॥ ९॥ रथनागाश्वकलिलां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥ भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागशः । सवज्रायसगर्भन्तु कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् । सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥ शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् । शतसूर्य्यं शतावर्त्तं शतबिन्दुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवचमाहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥ सुवर्णपृष्ठं सूर्य्याभं सूर्य्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् । शतशश्च तनुत्राणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥ योत्स्यमाना अनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः । सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वानयोजयन् । सूर्य्यचन्द्रप्रतिकाशे रथे दिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥ महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छ्रिश्रिये तदा । अथान्यान् विविधाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कवल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्य्यवान् । युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्त्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ॥ २२ ॥ प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युध्येयुरिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान् राजन् समादिशत् । सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्द्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयोजयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

यान्तु सहितास्तत्र विराटनगरं प्रति। क्षिप्रं गोपान् समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥ गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च। वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपते। सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता बलोत्कटाः ॥ २७ ॥ प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गृध्रा महाबलाः। आदातुं गाः सुशर्माथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् संभूय कौरवाः। अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमन्त्रे दिग्याने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम्। छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥ व्यतीतः समयः सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे। कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा। परां सम्भावनाञ्चक्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत। सुशर्मणा गृहीतन्तद्गोधनं तरसा बहु ॥ ४ ॥ ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत्। स दृष्ट्वा मत्स्यराजञ्च रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ५ ॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः। संवृतं मन्त्रिभिः सार्द्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥ तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम्। सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् युधि विनिर्ज्जित्य परिभूय सबान्धवान्। गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते ॥ ८ ॥ तान् परीप्सस्व राजेन्द्र मानेशुः पशवस्तव। तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥
भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागशः । सवज्रायसगर्भन्तु
कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको-
ऽभ्यहारयत् । सर्वपारशवं वर्म्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् । शतसूर्य्यं शतावर्त्तं शत-
विन्दुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
सुवर्णपृष्ठं सूर्य्याभं सूर्य्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च श्वेतं
वर्म्म शताक्षिमत् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
हारयत् । शतशश्च तनुत्राणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
योत्स्यमाना अनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः । सूपस्करेषु शुभ्रेषु
महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वा-
नयोजयन् । सूर्य्यचन्द्रप्रतिकाशे रथे दिव्ये हिरण्मयि ॥ १८ ॥
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छ्रिश्रियि तदा । अथान्यान् विवि-
धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः
शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं
जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्य्यवान् ।
युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्त्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
च ॥ २२ ॥ प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युध्येयु-
रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः
॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
देवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्द्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयो-
जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्राविशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ २७ ॥ तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः। रथान् हयैः सुसम्पन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः। तरस्विनश्छन्नरूपा सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नानास्थाय च महारथाः। विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः। भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥ चरन्तश्चैव नागेन्द्रा सुदन्ताः षष्टिहायनाः। आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षिता हस्तिसादिभि ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः। विशारदानां मुख्यानां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ ३३ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च। षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ। सम्प्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्बलाग्र्यं विराटस्य सम्प्रस्थितमशोभत। दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मत्स्यराजरणोद्योगे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः। त्रिगर्त्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्य्ये परिणते सति ॥ १ ॥ ते त्रिगर्त्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः। अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः। ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥ तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः। घ्नतां परस्परं राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्य्येऽवल-

ष्यति । पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् । उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः । इषुभिर्व्यतिसर्पद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरीक्षं व्यराजत । रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्विनाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् । रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव गजैश्चापि महागजाः । असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ॥ १० ॥ संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् । निघ्नन्तः समरेऽन्योऽन्य शूराः परिघवाहवः ॥ ११ ॥ न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान् । कृत्तोत्तरोष्ठं सुनसं कृत्तकेशमलङ्कृतम् ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् । अदृश्यन्त च गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे । नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः । रथिनां रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिनाञ्चापि पदातीनां पदातिभि । उपाशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ॥ १६ ॥ कश्मलञ्चाविशद्घोरं निर्मर्य्यादमवर्त्तत । उपाविशन् शकुन्तास्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्शनञ्चाप्यरुध्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहव ॥ १८ ॥ न शेकुरतिसंरब्धः शूरान् कर्त्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतु शतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्त्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ ॥ २० ॥ आर्च्छतां बाहुसरम्भात् केशाकेशि रथारथि । लक्षयित्वा त्रिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्य्यदत्तञ्च मदिराश्वञ्च पृष्ठतः । विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हत्वानाश्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान्। चरन् स विविधान्मार्गान्रथेन रथसत्तमः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माणमार्च्छद्रुक्मरथं रणे। तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविव। ततो राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं द्वैरथेन नरर्षभः। ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥ शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव। अन्योऽन्यं चापि संरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निशितैर्वाणैरसिशक्तिगदाभृतौ। ततो राजासुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २८ ॥ पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान्। तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध परमास्त्रवित्। ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः। नाभ्यजानत्तदान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत। अतिष्ठन्वै मुहूर्त्तन्तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः। कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन् क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत। घोररूपं ततस्तस्मिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा त्रैगर्त्तः सह भ्रात्रा यवीयसा। अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥४॥ ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ। गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति। गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च प्रासैश्च

तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं त्रिगर्त्ताधिपतिः सुशर्म्मा। प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराट-मोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धूर्य्यावुभौ तौ पार्ष्णिसारथी। विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८ ॥ तमुन्मथ्य सुशर्म्माथ युवतीमिव कामुकः। स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बल-वत्तरे। प्राद्रवन्त भयात् मत्स्यास्त्रिगर्त्तैरर्द्दिता भृशम् ॥ १० ॥ तेषु सन्त्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रत्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्त्तेन सुश-र्म्मणा। तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ १२ ॥ उषिताः स्म सुखं सर्व्वे सर्व्वकामैः सुपूजिताः। भीमसेन त्वया कार्य्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच। अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव। पश्य मे सुमहत्कर्म्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबल-माश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह। एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः। एनमेव समारुह्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वन-स्पतिम्। अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः। मा त्वां वृक्षेण कर्म्माणि कुर्व्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति भारत। अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम्। यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु मही-पतिम्। यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ। सहिताः समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः
गृहीत्वा तु धनुः श्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ॥ २२ ॥ व्यमुञ्चच्छर
वर्षाणि सतोय इव तोयदः। तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथा
द्रवत् ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्। सुशर्म
चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्त
पृष्ठतो रथपुङ्गवः। पश्यतां सुमहत् कर्म्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥२५॥
परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह। निमेषान्तरमात्रेण
भीमसेनेन ते रथाः ॥ २६ ॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च
ससादिनाम्। सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम्। पातिता
भीमसेनेन विराटस्य समीपत ॥ २७ ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां
गृह्य महात्मना। तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥
चिन्तयामास मनसा किं शेषं हि बलस्य मे। अपरो दृश्यते सैन्ये
पुरा मग्नो महाबले ॥ २९ ॥ आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्य-
दृश्यत। सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ३० ॥
ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन्। दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-
स्त्रिगर्त्तान् प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
सा महाचमूः। वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमः सप्त सहस्राणि
यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणो-
च्छरैः। शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥
युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः। ततोऽभ्यपतदत्युग्र सुश-
र्माणमुद्यतायुधः। हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्त्तानां महारथः ॥३५॥
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः। अभिपत्य सुशर्माणं
शरैरभ्याहनद्भृशम् ॥ ३६ ॥ सुशर्मापि सुसंरब्धस्त्वरमाणो युधि-
ष्ठिरम् ॥ १० ॥ अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान्। ततो
राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्य सुशर्माण-

मश्वानस्य व्यपोथयत्। पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ॥ ३९ ॥ अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत्। चक्ररक्षश्च शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायाद्विरथं दृष्ट्वा त्रिगर्त्तं प्राहरत्तदा। ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्म्मणः ॥४१॥ गदां तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली। स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्त्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत। राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात्। कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्म्मा रथयूथपः। तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीमसङ्काशो रथात् प्रस्कन्द्य पाण्डवः। प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुशर्म्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान्। त्रिगर्त्तराजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य सुशर्म्माणं केशपक्षे परामृशत्। समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ॥ ४८ ॥ पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः। तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ ४९ ॥ स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीड़ितः। तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्त्तानां महारथे ॥ ५० ॥ अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्त्तं तद्भयातुरम्। निवर्त्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य सुशर्म्माणं धनं चादाय सर्वशः। स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मनः परिक्लेशविनाशनाः। स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति। किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम्। तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम्। अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम्

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्च मुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् । दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मनिग्रहे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सव्रीडः सुशर्मासीदधोमुखः । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥ विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः । स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा । कार्य्यं कुरुत वै सर्वं यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्कृताः कन्या वसूनि विविधानि च । मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिवर्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह । तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वञ्चैव विशाम्पते । एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् । पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् । मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णञ्च मणिमुक्तमथापि च ॥ ११ ॥ वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवशङ्गतः ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे । आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्य्यः समलङ्कृत्य पर्य्यागच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ १७ ॥ एताञ्चाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन चोदिताः । तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा तत्र तां रात्रिमथ सूर्य्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि विराटजयघोषे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । याते त्रिगर्त्ते मत्स्ये तु पशूंस्तान् वै परीप्सति । दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १ ॥ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते मत्स्यमुपागम्य विराटस्य महीपतेः । घोषान् विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति च । महता रथवंशेन परिवार्य्य समन्ततः ॥ ५ ॥ गोपालानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः । आरावः सुमहानासीत् सम्प्रहारे भयङ्करे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः । जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्त्तवत् ॥ ७ ॥ संप्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः । अवतीर्य्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् । तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्द्धन ॥ १० ॥ राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयम् । त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ १२ ॥ इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः । तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥ आवर्त्तय कुरून् जित्वा पशून् पशुमताम्वर । निर्द्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४ ॥ धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः । द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥ पाशोपधानां ज्यातन्त्रीञ्चापदण्डां महास्वनाम् । शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः । ध्वजञ्च सिंहसौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥ रुक्मपुङ्खाः प्रस-

ज्याग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया । छादयन्तु शराः सूर्य्यं राजां मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणिरिवासुरान् । यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥ त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः । यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं भवान् विषयवासिनाम् । गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयङ्करम् । अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरप्रशंसायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् । यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्त्वहं नावगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः । यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा त्वन्यं हययानविदं नरम् । त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाह्य तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । शस्त्रप्रतापनिर्वीर्य्यान् कुरून् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनं शान्तनवं कर्णं वैकर्त्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सहपुत्रेण महेष्वासान् समागतान् ॥ ६ ॥ वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अनेन मुहूर्त्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् । किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

माभवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरद्य मे वीर्य्यं कुरवस्ते समागताः। किन्तु पार्थोऽर्जुन. साक्षादयमस्मान् प्रबाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः। अतीतः समये काले प्रियां पार्थामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ द्रुपदस्य सुतान्तन्वीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम्। सत्यार्जवगुणोपेतां भर्त्तुः प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः। उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्र मद्वचनादिदम् ॥ १२ ॥ अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः। महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः। न सामर्षत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्त्तनम् ॥ २४ ॥ अथैनमुपसङ्गम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी। व्रीड़मानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः। बृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् स सारथि ॥ १६ ॥ धनुष्मनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः। दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावको दावमदहत् खाण्डवं वनम्। अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः। अजयत् खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच। सैरिन्ध्रि जानासि तथा युवानं नपुंसको नैव भवेद्यथासौ। अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं यतृश्च हयान्ममेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच। येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी। अस्याः स वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै सारथिः स स्यात् कुरून् सर्वान्न संशयः। जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरिन्ध्र्या भगिनीं

प्रत्यभाषत। गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्त्तनागृहम्। यत्रास्ते स महा-
बाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि बृहन्नलासारथ्यकथने
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी ज्येष्ठेन
भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी। सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्म-
पत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता। तन्नर्त्तनागारमरालपक्ष्मा
शतह्रदा मेघमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरु-
रनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा। आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः प्रिया-
र्चिता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः। सुदर्शनीया प्रमुखे यश-
स्विनी प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोरुं कनको-
ज्ज्वलत्वचं पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत। किमागमः काञ्चन-
माल्यधारिणी मृगाक्षि किन्तु त्वरितेव भाविनी। किं ते मुखं
सुन्दरि नप्रसन्नमाचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं
सखा। प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवी-
द्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम्। प्रणयम्भावयन्ती सा सखीमध्य इदं
वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले। तान्
विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्द्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य
सङ्ग्रामे रथसारथिः। तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्य-
माचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यार्थं बृहन्नले। आच-

यद्वै हयज्ञाने सैरिन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-
सीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा। त्वयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः। सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नले ॥ ११ ॥
दूराद्दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः। अथैतद्वचनं मेऽद्य
नियुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि
जीवितम्। एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परन्तपः ॥ १३ ॥
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः। तमाव्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्न-
मिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुं गजवधूरिव।
दूरादेव तु तं प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ त्वया सारथिना
पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत्। पृथिवीमजयत् कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो
धनञ्जयः ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-
वान्। संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ॥ १७ ॥ कुरुभि-
र्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः। अर्जुनस्य किलासीस्त्वं
सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः। एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ॥ १९ ॥ का शक्ति-
र्मम सारथ्यं कर्त्तुं संग्राममूर्द्धनि। गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं
वा पृथग्विधम्। तत्करिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥२०॥

उत्तर उवाच। बृहन्नले गायनो वा नर्त्तनो वा पुनर्भव।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बहु।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दम ॥ २२ ॥ ऊर्द्धमुत्क्षिप्य
कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत। कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथु-
लोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः। कव-
चेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नलाम् ॥ २४ ॥ स बिभ्रत् कवचञ्चाग्र्यं
स्वयमप्यंशुमत्तरम्। ध्वजञ्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत्
॥ २५ ॥ धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान् बहून्। आदाय

ययौ वीर स वृहन्नलसारथि ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा । वृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि च ॥ २७ ॥ पाञ्चालिकार्थं चित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च । विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरुन् ॥ २८ ॥ एवं ता ब्रुवतीः कन्याः सहिता पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन् पार्थो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २९ ॥

वृहन्नलोवाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् । अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् । कुरूनभिमुख शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं वृहन्नलया सहितं महाभुजम् । स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्ररथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत खाण्डवदाहमङ्गलम् । कुरून् समासाद्य रणे वृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः । प्रयाहीत्यब्रवीत सूत यत्र ते कुरवो गता ॥ १ ॥ समवेतान् कुरून् सर्वान् जिगीषूनवजित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान् पाण्डुनन्दनः । ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहस ॥ ३ ॥ आलिखन्त इवाकाशमूह्‌ काञ्चनमालिनः । नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनञ्जयौ ॥ ४ ॥ अवेक्षेतामर्मित्रघ्नौ कुरूणाम्बलिना बलम् । श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ५ ॥ तां शमीमन्व-

चौच्चैतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः। तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरोपमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम्। ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक् कुरुसत्तम। तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥ कर्णदुर्योधनकृतैर्गुप्तं शान्तनवेन च। द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता। हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥९॥

उत्तर उवाच। नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे। बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम्। नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम्। दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकः ॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः। द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः। हृषितानि च रोमाणि कश्मलञ्चागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अविज्ञातो विजातस्य मौर्ख्याद्धूर्त्तस्य पश्यतः। परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिगर्त्तान्मे पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाय माम्। सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून् बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः। प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्त्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥

बृहन्नलोवाच। भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्द्धनः। न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान् प्रति। सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामिषवद्गृध्राणां कुरूणा-

मातताविनाम्। नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥२१॥ तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च। कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै प्रतियास्यसि। प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च सङ्गताः ॥ २३॥ अहमप्यत्र सैरिन्ध्र्या ख्यातः सारथ्यकर्मणि। न च शक्ष्याम्य-निर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्ध्र्या-स्तव वाक्येन तेन च। कथं न युध्येयमहं कुरून् सर्वान् स्थिरो भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच। कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम्। प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च कार्य्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे। शून्यं मे नगरञ्चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली। त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च विसृज्य सशरन्धनु ॥ २८ ॥

बृहन्नलोवाच। नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम्। श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु कौन्तेय सोऽवप्लुत्य रथो-त्तमात्। तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी। विधूय वेणीं धावन्त-मजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथारूप-मवेक्ष्य तम्। तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥ क एष वेशसच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः। किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीवरूपं बिभर्त्ति च। तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३४ ॥ तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात्। अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

धनञ्जयात् । एक पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥
स एष किल निर्य्यातो बालभावान्न पौरुषात् । सत्रेण नूनं छन्नं
हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तरं सारथिं कृत्वा निर्यातो
नगराद्बहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते । तन्नून-
मेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥'

वैशम्पायन उवाच । इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्
पृथक् । न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ छन्नं
तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभि-
द्रुत्य धनञ्जय ॥ ४० ॥ गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ।
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्य्यदेवयदार्त्तवत । बहुलं कृपणञ्चैव विरा-
टस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शृणुयास्त्व हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ शातकुम्भस्य
शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते । मणीनष्टौ च वैदूर्य्यान् हेमबद्धा-
न्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः ।
मत्तांश्च दश मातङ्गान् मुञ्च मान्त्वं बृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवीत्
पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् । यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रु-
कर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षित ॥ ४७ ॥ अप्रधृष्यतमं घोरं
गुप्तम्वीरैर्महारथैः । माभैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप
॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि । अहं वै
कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्यैतद्रथानीक-
मप्रधृष्यं दुरासदम् । यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभि सह
॥ ५० ॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः । समाश्वास्य

मुहूर्त्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भय-
पीड़ितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्वरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तराश्वासने
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीववेशेन रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखा-
स्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । वित्रस्तमनसः सर्वे धनञ्जयकृता-
द्भयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः
संवान्ति रूक्षाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं
नभः ॥ ४ ॥ रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः । निःसरन्ति
च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनदन्त्येता
दीप्तायां दिशि दारुणाः । हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्य-
कम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बहूनि च ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि
चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि
गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृताम्वरः । आगतः
क्लीववेशेन पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्केशवनारि-
केतुर्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी
…ा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः
…ाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तेत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥
…तश्च वने शूरो वासवेनापि शिक्षितः । अमर्षवशमापन्नो
…प्रतिमो युधि ॥ १२ ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्पश्यामि

कौरवा । महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः । किरात-
वेशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १३

कर्ण उवाच । सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थते ।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशाब्दान्विशाम्पते ॥ १५ ॥ अथैष कश्चि-
देवान्यः क्लीववेशेन मानवः । शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि
भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्त्तराष्ट्रे पर-
न्तप । भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनप्रशंसाया
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ता शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-
वीत् । सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १ ॥ समा-
दिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर । नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं
शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥ भारञ्चापि गुरुं वोढुं कुञ्जरांश्चान्
प्रमर्द्दितुं । मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्भूमिञ्जयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् । अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां
धनूंषि निहितान्युत ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयो-
स्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणा दिव्यानि कवचानि च ॥ ५ ॥
अत्र चैतन्महावीर्य्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् । एकं शतसहस्रेण
सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं
महत् । सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम् ॥ ७ ॥ सुवर्ण-
विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् । अलमारं गुरुं वोढुं दारुणं

दर्शनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्व्वाणि बलवन्ति दृढानि च। युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्ज्जुनास्त्रकथने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

---

उत्तर उवाच। अस्मिन् वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम्। तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना। महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सदा ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम्। कथं वा व्यवहार्य्यं वै कुर्व्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥

बृहन्नलोवाच। व्यवहार्य्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि। धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनाम्। त्वां कथं निन्दितं कर्म्म कारयेऽहं नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स पार्थेन रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली। आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तमन्वशासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः। अवरोपय वृक्षाग्रात् धनूंष्येतानि मा चिरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद। सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत्। तथा सन्नहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह। तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्च्चसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव। स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ॥ ११ ॥ हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत।

संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च । वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अस्त्रावरोपणे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

---

उत्तर उवाच । बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः । सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥२॥ तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः । समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः कस्य गार्द्धपत्राः शिलाशिताः । हारिद्रवर्णाः सुमुखाः पीताः सर्व्वायसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्दूललक्षणः । वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्द्धदर्शनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्व्वैरर्द्धैः सुवाससः । उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् । पृथक्चित्रकोशस्य किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्म्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधन ।

कस्य पाञ्चनखे कोषे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-
सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावक-
प्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्व्रणः ।
कस्यायमसित खड्गो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविष-
समस्पर्शः परकायप्रभेदन । गुरुभारसहो दिव्य. सपत्नानां भय-
प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिशस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा वृहन्नले । विस्मयो
मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

---

वृहन्नलोवाच । यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहा-
मात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमा-
युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितः राष्ट्रवर्द्धनम् । येन देवान्
मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्ण-
मायतमव्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥
एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-
पतिरधारयत् ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च
षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्य्यं महादिव्यमेतत्तद्धनु-
रुत्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं
सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपार्श्वं भीमसेनस्य जात-
रूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्स्नां दिशं प्राचीं परन्तपः
॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिर-
स्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्य्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रका-

भान्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥११॥ शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये त्विमे क्षुरसङ्काशाः सहस्रा लोमवाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः । भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्द्धदर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥ हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे । कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥ ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १८ ॥ ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान् भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः ॥ २१ ॥ सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुमनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरवस्यैव धर्मराजस्य धीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २३ ॥ यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

उत्तर उवाच । सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् । रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥ क्व नु स्विदर्जुन पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्व्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः । राज्यमक्षैः पराकीर्य्य न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमितिविश्रुता । जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः । वल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले । सैरिन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच । दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि ते । प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे । वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः । बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः । किरीटीनाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च । धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः । तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् । नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हया। संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः॥ १५॥ उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः॥ १६॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः। किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्॥ १७॥ न कुर्य्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन। तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः॥ १८॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः॥ १९॥ पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो दुर्लभः समः। करोमि कर्म शुक्लञ्च तेन मामर्जुनं विदुः॥ २०॥ अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः। तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः॥ २१॥ कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम। कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै॥ २२॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स पार्थं वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात्। अहं भूमिञ्जयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः॥ २३॥ दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय। लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम॥ २४॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम। यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम्। अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि॥ २५॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनपरिचये
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥

---

उत्तर उवाच। आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया। कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया॥ १॥

अर्जुन उवाच। प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव। सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद॥ २॥ स्वस्थो भव महा-

बाहो पश्य मां शत्रुभिः सह। युध्यमानं विमर्द्देऽस्मिन् कुर्व्वाणं भैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्व्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे। एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा। अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच। अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून्। सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ त्रिदण्डतूणसम्बाधमनेकध्वजसङ्कुलम्। ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति। अधिष्ठितो मया सङ्ख्ये रथो गाण्डीवधन्वना। अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच। बिभेमि नाहमेतेषां जानमि त्वां स्थिरं युधि। केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु चिन्तयन्नेवं परिमुह्यामि केवलम्। निश्चयञ्चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणैः सूचितस्य च। केन कर्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्लीववेशेन चरन्तं शूलपाणिनम्। गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच। भ्रातुर्न्नियोगात् ज्येष्ठस्य सम्वत्सरमिदं व्रतम्। चरामि ब्रतचर्य्यञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि क्लीवो महाबाहो परवान् धर्मसंयुतः। समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच। परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा। न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि। साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान्। शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः। यथा मां विद्धि सारथ्ये स्थितं नर-
पुङ्गव॥ १८॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम्।
दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः॥ १९॥ योऽयं धुरं
धुर्य्यवरो वामं वहति शोभनः। तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं
हयम्॥ २०॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः
समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम्॥ २१॥ योऽयं वहति मे
पार्ष्णिं दक्षिणामभितः स्थितः। बलाहकादभिमतः स जवे
वीर्य्यवत्तरः॥ २२॥ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम्।
त्वञ्चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम॥ २३॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विमुच्य बाहुभ्यां वलयानि स
वीर्य्यवान्। चित्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा शुभे॥ २४॥ कृष्णान्
भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा। अथासौ प्राङ्मुखो
भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः॥ २५॥ अपि दध्यौ महाबाहुः सर्वा-
स्त्राणि रथोत्तमे। ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम्
॥ २६॥ इमे स्म परमोदाराः किङ्कराः पाण्डुनन्दन। प्रणिपत्य
ततः पार्थं समालभ्य च पाणिना॥ २७॥ सर्वाणि मानसानीह
भवतेत्यभ्यभाषत। प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत्॥ २८॥
अधिज्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः। तस्य विक्षिप्य-
माणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः॥ २९॥ यथा शैलस्य महता
शैलेनैवावजघ्नुषः। सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम्॥३०॥
पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे। भ्रान्तध्वजं खन्त-
दासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम्॥ ३१॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन्
विस्फोटमशनेरिव। यदर्ज्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे॥३२॥

उत्तर उवाच। एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान्।
कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान्॥ ३३॥ असहायोऽसि
कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः। अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि

ऽश्नुतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषिः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ॥ ३५ ॥ सहायो घोष-
यात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देव-
दानवसङ्कुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा
मम । निवातकवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो
वराजार्थे कः सहायस्तदाभवत् । स्वयम्वरे तु पाञ्चाल्या राजभिः
सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावक-
ञ्चैव कृपं कृष्णञ्च माधवम् । पिनाकपाणिनञ्चैव कथमेतान्न
योधये । रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्ज्जुनयुद्धारम्भे
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रद-
क्षिणाम् । आयुधं सर्व्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं
सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्रायात्
उत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वक-
र्म्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा
चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे
भूतान्यदिशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्मयम् ।
उत्पपात रथन्तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं
दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेत-
वाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः । ततः
प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बल-
वानरिमर्द्दनः । प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना धुर्य्या जानुभ्यामगमन्महीम्। उत्तरश्चापि सन्त्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः। उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥१० ॥

अर्जुन उवाच। मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप। कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः। कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः। विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच। श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कला। कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः। ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ॥ १५ ॥ धनुषश्चापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित्। अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम्। रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे। ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे। गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच। एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीड्य। दृढं च रश्मीन् संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान्। द्विषतां दुःखजननं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च। उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च। गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत। तं समाश्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच। यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्य्यते।

प्रकम्पते यथा भूमिर्निर्घोषोऽस्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ शस्त्राणि न
प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न
शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः ।
ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ॥ २५ ॥ शकुनाश्चाप-
सव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमायुरेष सेनायां रुवन्मध्ये
प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ।
भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु
क्षत्रियाणां प्रदृश्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृग-
पक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उल्काभिश्च
प्रदीप्ताभिर्बाध्यन्ते पृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां-
पते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः । तप्स्यसे
वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः
सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा
विचेतसः । गाश्च प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥३२॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्पातदर्शने
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्य्योधनो राजा समरे भीष्ममब्र-
वीत् । द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥ उक्तोऽय-
मर्थं आचार्य्यौ मया कर्णेन चासकृत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि
तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न ताव-
न्निर्वृत्तं वर्त्तते तु त्रयोदशम् । अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः
समागतः ॥ ४ ॥ अनिर्वृत्तेऽपि निर्वाणे यदि बीभत्सुरागतः । पुनः-

हीनस्ववर्णाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान् वा मोह आविशत्। हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः। अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः। उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि बीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराध्नुमः। त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान् योद्धुमिहागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मास्वकीर्त्तयन्। तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत्। सप्तम्यामपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति। इमा गावो ग्रहीतव्या गते मत्स्ये गवाम्पदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः। अस्मान् वा ह्युपसन्धाय कुर्य्युर्मत्स्येन सङ्गतम् ॥ १३ ॥ अथवा तानपाहाय मत्स्यो जनपदैः सह। सर्वया सेनया सार्द्धं संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धुमुपागतः। तेषामेव महावीर्य्यः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥ अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्यो वा हि स्वयं भवेत्। यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः। अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च। सम्भ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम्। आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत्। शरैरभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत् पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः। आचार्य्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि मतं तेषां मनस्त्रासयतीव नः।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तस्माद्धि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् । क्रोशितं ह्यप्रसृष्टाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् ॥२४॥ अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशङ्गता । यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ दृष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्य्यस्य विशेषतः । आशयन्नपरार्थाश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ॥२६॥ अश्वानां क्रोशितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत । स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा क्रोशन्ति वाजिनः ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः । स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २८ ॥ किमत्र कार्य्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्य्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः । नैते महाभये प्राप्ते सम्प्रष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥ प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बहून्याश्चर्य्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि । इष्वास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥ परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्य्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ॥ ३३ ॥ गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च । अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

---

कर्ण उवाच। सर्वानायुधतो भीतान् सम्प्रस्थानिव संयुगे। अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः। अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥२॥ मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणाम्। नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया। छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥ शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम्। श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च। जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन् मयि सम्प्रहरिष्यति ॥ ६ ॥ पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव। शरौघान् प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥८॥ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्द्ध्रवाजितैः। दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥९॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम्। धार्त्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥१०॥ मत्कार्मुकविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम्। कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरासुरैः। अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्य्यताम्। शलभानामिवाकाशे प्रचारः सम्प्रदृश्यताम् ॥ ११ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम्। अर्द्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥ तमग्निमिव दुर्द्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम्। पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान्। शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः। शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः। आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवा-

चलम् ॥ १७ ॥ आमदग्न्याग्भया यस्तं सम्प्राप्तमृषिसत्तमात्। तदुपाश्रित्य वीर्य्येञ्च युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भल्लेन निहतो मया। यद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान् ॥ १९ ॥ यवोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम्। दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्य्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम्। समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्य्यवस्थितम्। निश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम्। रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णविकत्थने
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

कृप उवाच। सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः। नार्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबध्यमवेक्ष्यसे ॥ १ ॥ मया हि बहवः सन्ति शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिता। तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत्। हीनकालं तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते। आनुकूल्येन कार्य्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥ भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः। परिचिन्त्य तु पार्थेन सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत्। एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत्। एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवाजयत्। एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः। एको गन्धर्वराजानं चित्र-सेनमरिन्दमम्॥ ९॥ विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदु-र्ज्जयाम्। तथा निवातकवचा कालकञ्जाश्च दानवाः॥ १०॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः। एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा॥ ११॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः। इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति॥ १२॥ यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम्। आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्॥ १३॥ अवमुच्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातु-मिच्छसि। अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने॥ १४॥ अन-ङ्कुशः समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि। समिद्धं पावकं वापि घृत-मेदोवसाहुतम्॥ १५॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्त्तुमिच्छति। आत्मानं कः समुद्बध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम्॥ १६॥ समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम्। अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बल-वन्तं सुदुर्बलः॥ १७॥ तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स दुर्मतिः। अस्माभिर्ह्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश॥ १८॥ सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति। एकान्ते पार्थमासीनं कूपे-ऽग्निमिव संवृतम्॥ १९॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भय-मुत्तमम्। सहयुध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम्॥ २०॥ सैन्या-स्तिष्ठन्तु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः। द्रोणो दुर्य्योधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा वयम्॥ २१॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः। वयं व्यवसिता पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम्॥ २२॥ षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम सहिता यदि। व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः। युध्यामहेऽर्जुनं सङ्ख्ये दानवा इव वासवम्।२३।

इति किराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपवाक्ये
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः॥ ४९॥

---

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं-कृताः । न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वन्तु कर्ण विकत्थसे ॥ १ ॥ संग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् । विजित्य च परां सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान् ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयम्भुवा । धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याजयेत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥ वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शुश्रूषणं कुर्य्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः । वञ्चनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमाश्रिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् । सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून् सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृशंसरूपोऽयं धार्त्तराष्ट्रश्च निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः । निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमद्द्वैरथं युद्धं यत्राजैषीर्धनञ्जयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः । इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्म्मन्रजस्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा । कर्म्म कारयथाः सूत तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वनामपि कीटपिपीलिके ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति । क्षयाय धार्त्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।

भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृक्षं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १८ ॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्य्येण धनुष्यमरराट्समम् । वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ देवेन देवं युध्येत मानुषेण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य कोविदः । दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥ नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च । ज्वलतो निशितान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्द्धपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथाग्निर्वड़वामुखः । कुर्य्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धस्व संग्रामे सौबलेन सरक्षितः ॥२७॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योत्स्ये धनञ्जयम् । मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवा पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अश्वत्थामाभर्त्सनवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रोणिः कृपश्च साधु पश्यति कर्णस्तु क्षात्रधर्म्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्य्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता । देशकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्य्यसमाः पञ्च सपत्नाः सुप्रहारिणः

कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यदवोचत्त्वां तेज सञ्जननाय तत् । आचार्य्यपुत्र क्षमतां महती कार्य्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्य्येण कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा । यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुम । अन्यत्र भारताचार्य्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्य्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात् ॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्यमृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्य्यपुत्रः क्षमतां नायं कालस्य भेदने । सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः । मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मत ॥ १३ ॥

द्रौणिरुवाच । नैवं न्याय्यमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ । किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि । सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । आचार्य्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधीयताम् । अभिद्यमाने तु गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत । सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्य्यो-

धनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे। यथा दुर्य्योधनो राजा न गच्छे-द्विषतां वशम्॥ १९॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-यताम्। वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनञ्जयः॥ २०॥ धन-ञ्चालभमानोऽत्र नाद्य तत् क्षन्तुमर्हति। यथा नायं समायुञ्ज्या-द्धार्त्तराष्ट्रं कथञ्चन॥ २१॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-र्विधीयताम्। उक्तं दुर्य्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम्। तदनु-स्मृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति॥ २२॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५१॥

---

भीष्म उवाच। कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च। अर्द्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा॥ १॥ ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा सम्वत्सरा अपि। एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्त्तते॥ २॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात्। पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः॥ ३॥ एषामभ्यधिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः। त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते मतिः॥ ४॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम्। एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः॥ ५॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः। येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः॥ ६॥ अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम्। न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः॥ ७॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः। धर्मपाशनिबद्धास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात्॥ ८॥ यच्चानृत इति ख्यायाद्य स गच्छेत्पराभवम्। वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथञ्चन॥ ९॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः। अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्य्या हि पाण्डवाः॥ १०॥

मरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्मादत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ॥ ११ ॥ तस्मं विधीयतां शीघ्रं मानो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् । न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र सम्प्राप्तश्च धनञ्जयः । सम्प्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ । अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्मायुद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्य्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते । सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं त्वर्द्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् । अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारद्वतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् । मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुम् । अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुख्यान् व्यवस्थाप्य व्यूहितुं सम्प्रचक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्य्य मध्ये तिष्ठ त्वमश्वत्थामा तु सव्यतः । कृपः शारद्वतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः । अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात् स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच। स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजित्याथ धनुर्द्धराग्रः। दुर्य्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणेऽभिचिकीर्षमाणः॥ १॥ गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्याः किरीटिनं कार्य्यकृतञ्च मत्वा। दुर्य्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः॥ २॥ तेषामनीकानि बहूनि गाढं व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि। मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच॥ ३॥ एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान् हयान् काञ्चनरश्मियोक्त्रान्। जवेन सर्व्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेदं कुरुसिंहवृन्दम्॥ ४॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः। तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्य्योधनापाश्रयजातदर्पम्॥ ५॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्वृहद्भिः पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्षैः। व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकं ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये॥ ६॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च। प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्णमभीप्समानाः॥ ७॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनार्च्चिः शरवेगतापः। व्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानाम्॥ ८॥ तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन। विपाटवर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद॥ ९॥ ततो विकर्णस्य धनुर्व्विकृष्य जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम्। अपातयत्तं ध्वजमस्य मथ्य छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन॥ १०॥ तं शात्रवाणां गणबाधितारं कर्म्माणि कुर्व्वन्तममानुषाणि। शत्रुन्तपः कोपममृष्यमाणः समार्दयच्छूरवर्षेण पार्थम्॥ ११॥ स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम्। शत्रुन्तपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान॥ १२॥ ततः स विद्धो भरतर्षभेण वाणेन गात्रावरणातिगेन। गतासुराजौ निपपात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः॥ १३॥ नरर्षभास्तेन

प्रभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्ना । चकम्पिरे वातवशेन
काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नर-
वीरा गतासवोर्व्यां सुषुपुः सुवेशाः । वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
पराजिता वासवजेन सङ्ख्ये ॥ १५ ॥ सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धा
नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः । तथा स शत्रून् समरे विनिघ्नन्
गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार सङ्ख्ये विदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते । प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशा-
तयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटि
चचार सङ्ख्येऽतिरथो रथेन । शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजित शरेण शिरो
जहाराशु किरीटमाली । तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैक-
र्त्तनो वीर्यमथाददानः ॥ १९ ॥ प्रगृह्य दन्ताविव नागराजौ मह-
र्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैर्वैकर्त्तनः
शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराट-
पुत्रञ्च करे निजघ्ने । तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्त्तनं वै
तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गरुत्मानिव
चित्रपक्षः । तावुत्तमौ सर्वधनुर्द्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ
॥२२॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः ।
स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोप कृतागसं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ॥ २३ ॥
क्षणेन साश्वं सरथं ससूतमन्तर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या । ततः
सविद्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥
अन्तर्हिता भीष्ममुखाः महाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ।
तथापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् शराञ्छरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥
तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः सविस्फुलिङ्गाग्निरिवाशु कर्णः ।
ततोऽभवद्वै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रक्ष्वे-
डितज्यातलनिस्वनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुरूणाम् । उद्धूतलाङ्गूल-

महापताकध्वजोत्तमांशाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोष-
कृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्द्द-
यित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं
किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं बहुभिः
पृषत्कैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णश्च किरीट-
माली संच्छादयामास शितैः पृषत्कैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः
शरौघान् महाशरौघास्त्रविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलग्नाविव
चन्द्रसूर्य्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः । अथाशुकारी चतुरो
हयांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तार-
ममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरेव केतुम । ततोऽभिविद्धः सम-
रावमर्द्दी प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्त ॥ ३३ ॥ गाण्डीवधन्वा
प्रवरः कुरूणामजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः । शरास्त्रवृष्ट्या
निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत्
कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानिमान् सूर्य्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवा-
भिहतो गजेन्द्रः प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्ण-
पूर्णञ्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाहूरु-
शिरोललाटं ग्रीवावराङ्गानि परावमर्द्दी ॥ ३५ ॥ शितैश्च बाणै-
र्युधि निर्बिभेद गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखैः
प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी । विहाय संग्रामशिरः प्रयातो
वैकर्त्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अपयाते तु राधेये दुर्य्योधनपुरोगमाः।
अनीकेन तथा स्वेन शनैरार्च्छन्त पाण्डवम्॥ १॥ बहुधा तस्य
सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः। अधारयत वेगं स वेलेव तु महो-
दधेः॥ २॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहन। दिव्य-
मस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तम॥ ३॥ यथा रश्मिभिरादित्यः
प्रच्छादयति मेदिनीम्। तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो
दिशो दश॥ ४॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम्।
अनिर्विद्धं शितैर्वाणैरासीद्द्व्यङ्गुलमन्तरम्॥ ५॥ दिव्ययोगाच्च
पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च। शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परि-
क्रमात्॥ ६॥ वीर्य्यवत्त्वं द्रुतं चाग्र्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन्।
कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्द्दहन्तमिव प्रजाः॥ ७॥ नारय प्रेक्षितुं
शेकुर्ज्ज्वलन्तमिव पावकम्। तानि शस्त्राण्यनीकानि रेजुरर्जुन-
मार्गणैः॥ ८॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवार्करश्मिभिः।
अशोकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः॥ ९॥ रेजुः पार्थ-
शरैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत। रजोऽर्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत् पुष्पं
हिरण्मयम्॥ १०॥ छत्राणि च पताकाश्च खे दधार सदागतिः।
स्वबलत्रासनात्त्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश॥ ११॥ रथाङ्गदेशा-
नादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः। कर्णकक्षविषाणेषु अन्तरोष्ठेषु
चैव ह॥ १२॥ मर्म्मस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान्। कौर-
वाग्र्यगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम्॥ १३॥ क्षणेन संवृता भूमि-
र्मेघैरिव नभस्तलम्। युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम्॥१४॥
कालहुतवहशेषेण दहत्युग्रशिखः शिखी। तद्वत पार्थो महाराज
ददाह समरे रिपून्॥ १५॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्व-
नेन च। शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनाम्॥ १६॥
भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः। दैवारिपाच्च बीभत्सुस्तस्मि-
न्दौर्य्योधने बले॥ १७॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्द्दनः।

रथशक्तिर्मनिवाणां प्राणीव निपतन्भुवि ॥ १८ ॥ सोऽपयात्सहसा
पश्चात् साहस्राश्वाभ्युपेयिवान्। शरव्राते. सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः
खगैरिव ॥ १९ ॥ अर्जुनस्तु खमावव्रे लोहिताग्राननैः खगैः।
अब्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ २० ॥ दिशासु च तथा
राजन्नसङ्ख्याता शरास्तदा। सञ्चेरिवानतं शेकुरथमर्थयितुं परे
॥ २१ ॥ अलब्ध. पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत्। ते शरा
हिट् शरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ॥ २२ ॥ हिड्नीकेषु बीभत्सोर्न्न
ससज्जे रथस्तदा। स तद्विक्षोभयामास ग्रसातिबलमञ्जसा ॥२३॥
अमन्तभोगो भुजग क्रीडन्निव महार्णवे। अस्यतो नित्यमत्यर्थं
सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अश्रुत श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरी-
टिन.। सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृता-
स्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः। दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्य-
दक्षिणमस्यत ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम्।
पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूंषि न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः
पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः। मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्गच्छतो
वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः। नूनं
पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त
पार्थेन निहता परे। घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥
कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजा.। कुरुसेनाशरीराणि पार्थे-
नैवाहतान्यपि ॥ ३१ ॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात्।
ओषधीनां शिरांसीव हिषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात्॥ ३२ ॥ अवनेशुः
कुरूणा हि वीर्याण्यर्जुनजाद्भयात। अर्जुनानिलभिन्नानि वना-
न्यर्जुनविद्विषाम् ॥ ३३ ॥ चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहिता-
म्बराम्। लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥
बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः। साकं खं तत् क्षणेनासीत्
सन्ध्यायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निव-

र्त्तंत न पाण्डवः। तान् सर्वान् समरे शूर पौरुषे समवस्थितान्
॥ ३६ ॥ द्विव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्व्वानाच्छिद्दनुर्द्धरान्। स तु
द्रोणं विंशत्या क्षुरप्राणां समार्पयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-
र्वाणैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च। दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं
त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या राजानं च शतेन ह।
कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे
महेष्वासे कर्णे सर्व्वास्त्रकोविदे। हताश्वसूते विरथे ततोऽनीक-
मभज्यत ॥ ४० ॥ तत प्रभग्नं वलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः।
अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच। आस्थाय रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया।
कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच। लोहिताश्वमरिष्टं य वैयाघ्रमनुपश्यसि।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कृपस्यैतदनी-
काग्रं प्रापयस्वैतदेव माम्। एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-
धन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः।
आचार्य्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष
मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि। सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रद-
क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष धर्मः सनातनः। यदि मे
प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि
नास्य कोपो भवेदिति। अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते
॥ ४८ ॥ आचार्य्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः। सदा
ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य
निवर्त्तेथाः पुनः पुनः। य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृत ॥ ५० ॥
सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्य्येण तिष्ठति। यस्य नागो ध्वजाग्रे
वै हेमकेतनसंवृतः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुयो-
धनः। एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

श्चैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः । एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः ॥ ५३ ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे । नागकक्ष्या तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एष वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः ॥ ५५ ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया । यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ॥ ५६ ॥ हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्य्यवान् । यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ॥ ५७ ॥ यस्यैतत् पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्द्धि्न तिष्ठति । महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ ५८ ॥ बलाहकाग्रे सूर्य्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः । हैमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य दृश्यते ॥ ५९ ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ६० ॥ राजश्रियाभिवृद्धश्च दुर्य्योधनवशानुगः । पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ ६१ ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् । ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् । यत्रातिष्ठत् कृपो राजन् योत्स्यमानो धनञ्जयम् ॥ ६२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्य्यादीनां परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् । संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १ ॥ अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिणः । भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ २ ॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्ज्वलाः । ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ॥ ३ ॥ सहोपायात्तदा राजन् विश्वाश्विमरुतां गणैः । तद्देवयक्षगन्धर्व-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्डलम् । अस्त्राणाञ्च बल तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी । मणिरत्नमयी चान्या प्रासादमुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्द्दनः । अष्टकश्च शिविश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥१०॥ मनु पूरूरघुर्भानु कृशाश्व सगरो नल । विमानन्देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥११॥ अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः । तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अलम्बुषोग्रसेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरो । यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः । अर्जुनस्य कुरूणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्याना तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः । प्रससार वसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिणाम् ॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यजनानि च । तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥ उपाशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः । दिव्यान् गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् । सम्पतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः । वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थः सुरैर्वृत ॥ १९ ॥ विभ्रन् माला महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् । विप्रेक्षमाणो बहुभिर्नातृप्यत् सुतमाते ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि देवागमने षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाण्डु-
नन्दनः। तत्र वैराटिमामन्त्र्य पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जाम्ब-
नदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते। तस्य दक्षिणतो याहि कृपः
शारद्वतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा।
हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्यां तु
तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तमम्। प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपिता-
निव तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हय-
कोविदः। पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च। कुरून् संमोहयामास
मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतो-
भय। प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततो-
ऽर्जुन शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम्। प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम
विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीद्धमायमानस्य
जिष्णुना। तथा वीर्य्यवता सङ्ख्ये पर्वतस्येव दीर्य्यतः ॥ ९ ॥
पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः। अर्जुनेन समाध्मातः
शतधा यन्न दीर्य्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे
पुन। सृष्टो मघवता वज्र प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्न-
न्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः। अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः शार-
द्वतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः।
महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन
लोकांस्त्रीनावृत्य रथिना वर। धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमक-
रोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्य्यसङ्काशौ योत्स्यमानौ महाबलौ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः शार-
द्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः। विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्म-
भेदिभि ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम्।

विकृष्य चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्म्मभेदिन ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्छितैर्बाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः पार्थश्च सक्रुद्धश्चित्रान् मार्गान् प्रदर्शयन् । दिशः प्रच्छादयामास बाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छायमिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः । प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शरैरर्द्दितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः । तूर्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ २१ ॥ अर्द्दयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपर्वाग्रैर्वीरः सन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः । त्वरन् गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्ज्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत् परमेषुभिः । ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २४ ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् । च्युतञ्चैतमथालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः । ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ॥ २७ ॥ चिच्छेदैकेन भूयस्तु हस्तावापमथाहरत् । अथास्य कवचं बाणैर्निशितैर्मर्म्मभेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् । तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्म्मुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्जं तदद्भुतमिवाभवत् । स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् । शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् । प्राहिणोत् पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्ज्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् । वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्धनुषा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता । युग-
पच्चैव भल्लैस्तु ततः सन्न्यधत्त कृपः ॥ ३५ ॥ तमाशु निशितैः
पार्थं बिभेद दशभिः शरैः । ततः पार्थो महातेजा विशिखा-
नग्नितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ।
अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३७ ॥ षष्ठेन च शिरः
कायाच्छुरेण रथसारथेः । त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षं महा-
रथः ॥ ३८ ॥ द्वादशेन तु भल्लेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम् । ततो
वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं
वक्षस्यविध्यत । स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ४० ॥
गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् । सा च मुक्ता गदा
गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्ग-
मथागमत् । ततो योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ॥ ४२ ॥
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् । ततो विराटस्य सुतः
सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान्
प्रत्यवारयत् । ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः । अप-
जग्मुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कृपापयाने
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु रुक्मरथं
दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । यत्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्कृता ॥ ३ ॥ तत्र मा वह

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे। अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते वृहन्तश्चारुवाहिनः ॥ ४ ॥ स्निग्धविद्रुमसङ्काशास्ताम्रास्या प्रियदर्शना। युक्ता रथवरे यस्य सर्व्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वित । सर्व्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा वृहस्पतिसमो नये। वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्य्यं तथैव च ॥ ७ ॥ ससंहाराणि सर्व्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि मारिष। धनुर्व्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च आनृशंस्यमथार्जवम्। एते चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे। तस्मात्तं प्रापयाचार्य्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्ज्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषणान्। चोदयामास तानश्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम्। द्रोण प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादिनम्। प्रचुक्षुभे बलं सर्व्वमुद्धूत इव सागर. ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सदश्वास्तान् हंसवर्णैर्मनोजवै.। मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे नरा ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्य्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्द्धनि। आचार्य्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ। दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्तत पार्थ प्रहसन्निव वीर्य्यवान्। रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथ. ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महाबाहु सामपूर्व्वमिदं वच.। उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय. परवीरहा ॥ १८ ॥ उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः। कोपं नार्हसि नः कर्त्तुं सदा समयचारिणाम् ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते पूर्व्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ। इति द्रोणेन ... बुद्धिस्तद्भवान् कर्त्तु-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राहिणोत् द्रोणः शरानग्निशिखोपमान्
अप्राप्तानेव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर
सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्य्यवान् । अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र
मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्रैः शिला
शितैः । अवाकिरदमेयात्मा पार्थं सङ्कोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं
प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुञ्चतोः सङ्ख्ये विशि-
खान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ
जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ
शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यस्मयन्त ततो योधा ये
तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विसृजतोस्तूर्णं साधु साध्वि-
त्यपूजयन् । द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात्
॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्म्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत । इत्यब्रुवन्
जनास्तत्र सङ्ग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरब्धौ
सन्निकृष्टौ महाभुजौ । छादयेतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ
॥ २९ ॥ विस्फार्य्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् । भारद्वाजोऽथ
संरब्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्जु-
नस्य रथं प्रति । भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोराच्छादयत प्रभाम्
॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः । विव्याध निशितै-
र्बाणैर्मेघो वृष्टेव पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-
रादाय पाण्डवः । शत्रुघ्नं वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम्
॥ ३३ ॥ विससर्ज शरांश्चित्रान् सुवर्णविकृतान् बहून् । नाशय-
ञ्छरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्य्यवान् ॥ ३४ ॥ तूर्णं चापविनि-
र्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धन-
ञ्जयः ॥ ३५ ॥ युगपद्दिक्षु सर्व्वासु सर्व्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत । एक-
च्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा
द्रोणो नीहारेणेव संवृतः । तत्र संवृतस्य शरा-
छिन्नो यदा
भिरलङ्कृता ॥

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः। दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विस्फार्य्य धनुःश्रेष्ठ मेघस्तनितनिस्वनम्। अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत परमायुधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छरांस्तीक्ष्णान् द्रोणः समितिशोभनः। महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापविनिर्गतैः। प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्य्यस्य च प्रभाम् ॥ ४१ ॥ तत्र कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्व्वणाम्। वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात्। एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान्। आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः। पङ्क्तयः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः। द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम्। शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४७ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ। उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ त्वाचार्य्यमुख्येन शरान् सृष्टान् शिलाशितान्। न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः। इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम्। आचार्य्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृताम्वरः ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रीड़च्छरैः सन्नतपर्व्वभिः। दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य फाल्गुनं समयोधयत्। तयोरासीत सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ अमर्षिणोस्तदाऽन्योऽन्यं देवदानवयोरिव। ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रन्तु ग्रसति स्म पुनः

पुनः। एवं भूरी महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताङ्कुरान् ॥ ५५ ॥
एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः। तत्रार्जुनेन मुक्तानां
पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते
स्वनः। ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशाम्पते ॥ ५७ ॥ शोणि-
ताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः। बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचि-
त्रैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः
योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीड़ितैः ॥ ५९ ॥ बलमासीत्समु
द्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे। विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भार-
साधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतघ्नन्तौ महेषुभिः। तयोः
समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलि-
वासवयोरिव। अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥
व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणद्यूते प्रवर्त्तिते। अथान्तरीक्षे नादो-
ऽभूत द्रोण तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो
यदर्जुनमयोधयत्। प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम्
॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथम्। अविभ्रमञ्च
शिक्षाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोण-
स्याभूच्च विस्मयः। अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्य धनुरमर्षणः ॥६६॥
विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ। तस्य बाणमयं वर्षं
शलभानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वि-
त्यपूजयन्। न च बाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥
अनिशं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा। ददर्श नान्तरं कश्चित्
पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने
सुदारुणे। शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम्। युगपत् प्रापतंस्तत्र
द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्य्यमाणे द्रोणे तु शरै-
र्गाण्डीवधन्वना। हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥७२॥

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः । आचार्य्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥ अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य कोपञ्चास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे । किरंश्शरसहस्राणि पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥ आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् । अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णं व्यपायाज्जवनैर्हयैः । छिन्नवर्म्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि द्रोणापयाने अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्म्महाराज प्रययावर्ज्जुनं रणे । तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्देवासुरसमः सन्निपातो महानभूत् ॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न स्म सूर्य्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ॥ ४ ॥ दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय । हयानस्यार्ज्जुनः सर्वान् कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिशं काञ्चन मोहिताः । ततो द्रौणिर्म्महावीर्य्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥ विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह । तदस्यापूजयन् देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुःश्रेष्ठमपकृष्य रथर्षभम्। पुनरेवाहनत पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ९ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा। योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्द्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत। वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ ११ ॥ ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः। रणमध्ये द्वयोरेव सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः। युध्यमानौ महावीर्य्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥१३॥ तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ। शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः। तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे। जग्मुः परिक्षयं तूर्णमभूत्तेनाधिकोऽर्ज्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्याभ्यधिकं तथा। अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥१७॥ ततश्चक्षुर्द्दधे पार्थो यत्र विस्फार्य्यते धनुः। ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्द्धत ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया। तमैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गव ॥ १९ ॥ तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान्। त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः। अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २१ ॥ तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः। कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्ज्जुनाश्वत्थामयुद्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

---

अर्जुन उवाच । कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽद्य कर्ण
मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामृधे । ज्ञास्यसे बलमात्मीय न चान्या-
नवमन्यसे ॥ २ ॥ अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं
पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह
॥ ४ ॥ यत्सभायां स पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः । दृष्ट-
वानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन
यन्मया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे
॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते । तस्याद्य प्रति-
कोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्ण मया सार्द्धं प्रति-
युध्यस्व सङ्गरे । प्रेक्षकाः कुरवः सर्व्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्ण उवाच । ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्म्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि ते वाक्यं कर्म्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् । इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा परा-
क्रमम् ॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव
बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावद्वने वासो यथोक्त-
श्चरितस्त्वया । तत्त्वं धर्मार्थवित् क्लिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि
॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् । तथापि न
व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते
न चिरात् समुपस्थितः । योत्स्यसे हि मया सार्द्धमद्य द्रक्ष्यसि
मे बलम् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रणान्मम । तेन
जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ भ्रातरं घातयित्वा
कस्त्यक्त्वा रणशिरश्च कः । त्वदन्यः कः पुमान् सत्सु ब्रूयादेवं
व्यवस्थितः ॥ १६

वैशम्पायन उवाच। इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः।
अभ्ययाद्विसृजन् बाणान् कायावरणभेदिनः॥ १७॥ प्रतिजग्राह
तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः। महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवा-
म्बुदम्॥ १८॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः।
अविध्यदश्वान् बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक् पृथक्॥ १९॥ सोऽमृष्य-
माणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम्। चिच्छेद निशिताग्रेण शरे-
णानतपर्वणा॥ २०॥ उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान्।
विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्य्यत॥ २१॥ ततः पार्थो
महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत्। स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां
पार्थो व्यधमच्छरैः॥ २२॥ ततो निपेतुर्बहवो राधेयस्य पदा-
नुगाः। तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम्॥ २३॥
ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः। आकर्णमुक्तैरहनत्
ते हताः प्रापतन् भुवि॥ २४॥ अथापरेण बाणेन ज्वलितेन
महौजसा। विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्य्यवान्॥ २५॥
तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः। ततः स तमसाविष्टो
न स्म किञ्चित् प्रजज्ञिवान्॥ २६॥ स गाढवेदनो हित्वा रणं
प्रायादुदङ्मुखः। ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः॥ २७॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि कर्णापयाने
षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्र-
वीत्। एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः॥ १॥ यत्र
शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः। काङ्क्षमाणो मया युद्धं
तिष्ठत्यमरदर्शनः॥ २॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम्।
अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशम्॥ ३॥ नाहं शक्ष्यामि

वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान्। विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्प्रयुज्यताम्। त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवन्तीव दिशो दश: ॥ ५ ॥ गन्धेन मूर्च्छितश्चाहं वसारुधिरमेदसाम्। द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्व्वं शूराणां मया सङ्ख्ये समागम। गदापातेन महता शङ्खाना निस्वनेन च ॥ ७ ॥ सिंहनादैश्च शूराणां गजानां वृंहितैस्तथा। गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ॥ ८ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टाः मूढचेतस.। अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं त्वया ॥ ९ ॥ व्याक्षिप्यमाणं समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षत। दृष्टि. प्रचलिता वीर हृदयं दीर्य्यतीव मे ॥ १० ॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः। व्यायच्छत शरान् घोरान् दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं न सन्धानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान्। त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतन· ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च। न च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १३ ॥

अर्ज्जुन उवाच। मा भैषी स्तम्भयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव। अत्यद्भुतानि कर्म्माणि कृतानि रणमूर्द्धनि ॥ १४ ॥ राजपुत्रोऽसि भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते। जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितुमर्हसि ॥ १५ ॥ धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे पुन.। युध्यमानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तम। अर्ज्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम्। आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १८ ॥ अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय। शतह्रदामिवायान्तीं स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ २० ॥ सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम। दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण

च्छिद्रस्यति ॥ २१ ॥ इति मा सङ्गता सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः - शोणितोदां रथावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् । पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः । जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ २४ ॥ शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने । मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ २५ ॥ इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते । असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां स्म पत्रिभिः । अहमिन्द्रस्य वचनात् सङ्ग्रामेऽभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च । अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥ प्रगाढं तुमुलं चित्रमस्यमिन्द्रं प्रजापतेः । अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् । शीर्य्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥ मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा । तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥ पत्तीन् सर्वाननिबलान् योत्स्यमानानवस्थितान् । एकः सङ्कालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वरुणादपि वारुणम् । अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः । वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्त्तराष्ट्रं वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना । व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३५ ॥ तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुरून् । अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा-

पगासुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् । विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमधन्वानं चत्वारश्च महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः । आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्य्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु भल्लेन विध्वा वैराटिमुत्तरम् । द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् । चकर्त्त गार्द्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पञ्चभिः पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीड़ितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्द्धपत्रैरजिह्मगैः । विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः शरेणानतपर्व्वणा । ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४५ ॥ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुर्भ्रातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्द्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः । विद्धा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४७ ॥ तौ हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ ४८ ॥ सर्व्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः । किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्व्वे ते कौरवाणां महारथाः । अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स सायकमयैर्ज्जालैः सर्व्वतस्तान्महारथान् । प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव पर्व्वतान् ॥ २ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्ह्रेषमाणैश्च

वाजिभिः ।, भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
नागाश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च । पार्थस्य शर-
जालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन् पाण्डवः
प्रबभौ रणे । मध्यन्दिनगतोऽर्चिष्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ ५ ॥
उपप्लवन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो
भूमौ चैव पदातय ॥ ६ ॥ शरैः संछिद्यमानानां कवचानां महा
त्मनाम् । ताम्रराजतलौहानाम्प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥ छन्न-
मायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् । गजाश्वसादिनां तत्र शित-
बाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ।
प्रनृत्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा गाण्डीव-
निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्
महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजस्तथा ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्द्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितै-
र्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति
मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं
रौद्रं रुद्रपराक्रम । अवरुद्धोऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि
च ॥ १४ ॥ क्रोधाग्निमुत्सृजन् घोरो धार्त्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वे शान्ति-
परा भूत्वा धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः । वित्रासयित्वा तत् सैन्यं द्रावयित्वा
महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्य्यवर्त्तत
भारत । प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितौघां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥
अस्थिशैवालसम्बाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् । शरचापप्लवां घोरां
केशशैवलशाद्वलाम् ॥ १८ ॥ तनुत्रोष्णीषसम्बाधां नागकूर्मां महा-
द्विपाम् । मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्द्धिनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-
रूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम् । तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ मुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालङ्कार-वुद्बुदाम् । शरसङ्घमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-रथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् । चकार च तदा पार्थो नदीं दुस्तरशोणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्ददृशे जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनः कर्णो दुःशासनविविंशती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्यथुश्च संरब्धा धनञ्जयजिघांसव । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्च्चसा । प्रत्युद्ययौ महाराज समन्ताद्वानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्महावीर्य्यैः परिवार्य्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥ शरौघान् सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः । ववर्षुः शर-वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्य्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥ तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य द्व्यङ्गुलमपि विवृतं सम्प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-रथः । अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-रश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान् प्रच्छादयन् कुरून् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥ यथा वर्षति पर्ज्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दश दिशः सर्वाः पत-

ह्वाण्डीवमावृणोत। नागाश्वरथिनः सर्वे मुमुहुस्तत्र भारत॥ १२॥
सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे। संग्रामे विमुखाः
सर्वे योधास्ते हतचेतसः॥ १३॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि
भरतर्षभ। व्यद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते॥ १४॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे
त्रिषष्टोऽध्यायः॥ ६३॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
महः। वध्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत्॥ १॥ प्रगृह्य
कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम्। शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्म-
भेदान् प्रमाथिनः॥ २॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि।
शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्य्योदये यथा॥ ३॥ प्रध्माय शङ्खं
गाङ्गेयो धार्त्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन्। प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं सम-
वारयत्॥ ४॥ तमुदीक्ष्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा। प्रत्य-
गृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः॥ ५॥ ततो भीष्मः शरा-
नष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्य्यवान्। समर्पयन्महावेगान् श्वसमाना-
निवोरगान्॥ ६॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः।
ज्वलन्तं कपिमाजघ्नुर्ध्वजाग्रनिलयांश्च तान्॥ ७॥ ततो भल्लेन
महता पृथुधारेण पाण्डवः। छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तद-
पतद्भुवि॥ ८॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्भृशम्।
शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पार्ष्णिसारथी॥ ९॥ अमृष्यमाण-
स्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम्। दिव्येनास्त्रेण महता धन-
ञ्जयमवाकिरत्॥ १०॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदी-
रयन्। प्रत्यगृह्णाद‍मेयात्मा महामेघमिवाचलः॥ ११॥ तयो-
स्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः।
भल्लैर्भल्ला समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरीक्षे व्यरा-
जन्त खद्योता प्रावृषीव हि। अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिण-
मस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान्।
ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्वतं वारि-
धाराभिश्छादयन्निव तोयदः। तां स वेलामिवोद्भूतां शरवृष्टिं
समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत्।
ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ॥ १७ ॥ समरे च
व्यशीर्य्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति। ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं
समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम्।
व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः
सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन्। दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
मयोधयत् ॥ २० ॥ बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनञ्जयः।
कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगन्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते शान्त-
नवात् भीष्मात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात्। आचार्य्यप्रवराद्वापि भार-
द्वाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य क्रीड़न्तौ भरत-
र्षभौ। चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २३ ॥ प्राजा-
पत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं रौद्रदारुणम्। कौवेरं वारुणञ्चैव याम्यं
वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचे-
रतुः। विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु
पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन्। नायं युक्तो मनुष्येषु
योऽयं संदृश्यते महान्। महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्म-
पार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत।
अस्त्रयुद्धे तु निवृत्ते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य
क्षुरधारेण कार्म्मुकम्। चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे। समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये। अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे। तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताङ्कुरान् ॥ ३१ ॥ न विशेषस्तदा राजन् लक्ष्यते स्म महात्मनोः। अथावृणोद्दशदिशः शरैरतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवस्तथा। अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥ बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम्। पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शेरते स्म तदा राजन् कौन्तेयस्याभितो रथम्। ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥ अगच्छन् पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः। निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः। तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ॥ ३७ ॥ प्रैक्षन्त स्मान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः। तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान्। पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः। नेदं मनुष्याः सद्दध्युर्नह्येदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः। आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत। मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम्। तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः ॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ। उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम्। पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वमताड़यत । पश्यतः प्रतिसन्धाय विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य वीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम । चिच्छेद गार्द्धपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४७ ॥ अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पीड़ितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथ-कूवरम् । गाङ्गेयो युद्धदुर्द्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुस्मृत्य रक्ष-माणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयाने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु सङ्ग्रामशिरो विहाय पलाय-माने धृतराष्ट्रपुत्रः । उत्सृज्य केतुं विनदन्महात्मा धनुर्विगृह्या-र्ज्जुनमाससाद ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुदग्रवीर्य्यं धनञ्जयं शत्रु-गणे चरन्तम् । आकर्णपूर्णायतचोदितेन विव्याध भल्लेन ललाट-मध्ये ॥ २ ॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन । रराज राजन् महनीयकर्मा यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥ अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम् । स तस्य जाम्बूनदपुङ्खचित्रो भित्वा ललाटं सुविराजते स्म ॥ ४ ॥ स तेन वाणाभिहतस्तरस्वी दुर्य्योधनेनोद्धतमन्युवेगः । शरानुपादाय विषाग्निकल्पान् विव्याध राजानमदीनसत्त्व ॥ ५ ॥ दुर्य्योधन-श्चापि तमुग्रतेजाः पार्थश्च दुर्य्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ समौ समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ६ ॥ ततः प्रभिन्ने महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्णः । रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्र-

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्णपूर्णेन महायसेन बाणेन
विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्द्धपत्रः आपुङ्ख-
देशात् प्रविवेश नागम् । विदार्य्य शैलप्रवरप्रकाशं यथाशनिः
पर्व्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गो
व्यथितान्तरात्मा । संसीदमानो निपपात मह्यां वज्राहतं शृङ्ग-
मिवाचलस्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां त्रासाद्विकर्णः
सहसावतीर्य्य । तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दन-
मारुरोह ॥ ११ ॥ निहत्य नागन्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरा-
म्बुदाभम् । तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्य्योधनं वक्षसि निर्वि-
भेद ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भग्ने तथा विकर्णे च
सपादरक्षे । गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसा-
पजग्मुः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्व्वान् द्रवतो
निशम्य । रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः
॥ १४ ॥ तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं दुर्य्योधनं शत्रुसहोऽभिषङ्गात् ।
प्रास्फोटयद्योद्धुमना किरीटी बाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥१५॥

अर्जुन उवाच । विहाय कीर्त्तिं विपुलां यशश्च युद्धात् परा-
वृत्य पलायसे किम् । न तेऽद्य तूर्य्याणि समाहतानि तथैव
राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थ-
स्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि । तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र-
वृत्तं स्मर धार्त्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्य्यो-
धनेतीह कृतं पुरस्तात् । नहीह दुर्य्योधनता तवास्ति पलायमानस्य
रणं विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि
दुर्य्योधन रक्षितारम् । अपेहि युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान्
पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि दुर्य्योधनपलायने
पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच। आहूयमानस्तु स तेन सङ्ख्ये महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः। निवर्त्तितस्तस्य गिराङ्कुशेन महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी। पर्य्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रम्। दुर्य्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥ भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य हिरण्यकक्ष्यस्त्वरयाभिषङ्गी। दुर्य्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य शीघ्रम्। सर्व्वे पुरस्ताद्विततेषुचापा दुर्य्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः। हंसो यथा मेघमिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्व्वतः सम्परिवार्य्य पार्थं अस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः। ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्तान्मेघा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य्य तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम्। संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैन्द्रमवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्न्निशितैः सुपुङ्खैः। गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्प्रगृह्य दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम्। व्यनादयत् स प्रदिशो दिशः खं भुवञ्च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन। उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्व्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु बलेषु पार्थः स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः। निर्य्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच यावत् कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्य्यशारद्वतयोः सशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरञ्च वस्त्रम्। द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संज्ञान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेषः। एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं हि यातव्यमगूढसञ्ज्ञैः॥ १४॥ रश्मीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः। वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह॥ १५॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वान् पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान्। ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात्॥ १६॥ तथानुयान्तं पुरुप्रवीरं भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी। स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः॥ १७॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे विद्ध्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा। तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्याद्राहुं विदार्य्येव सहस्ररश्मिः॥ १८॥ लब्ध्वा तु सञ्ज्ञां स कुरुप्रवीरः पार्थं निरीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम्। रणाद्विमुक्तं स्थितमेकमाजौ तं धार्त्तराष्ट्रस्त्वरितं बभाषे॥ १९॥ अयं कथञ्चिद्भवता विमुक्तस्तथा प्रमथ्नीहि यथा न मुच्येत्। तमब्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य क्व ते गता बुद्धिरभूत क्व वीर्य्यम्॥ २०॥ शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽभूरुत्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम्। न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसं कर्त्तुं न पापोऽस्य मनो निविष्टम्॥ २१॥ त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत् स्वधर्मं सर्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन्। क्षिप्रं कुरून् याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः। मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहात्तत्सं विधातव्यमरिष्टवन्धम्॥ २२॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामहस्यात्महितं वचोऽथ। अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनिश्वस्य बभूव तूष्णीम्॥ २३॥ तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे धनञ्जयाग्निञ्च विवर्द्धमानम्। निवर्त्तनायैव मनो निदध्युर्दुर्य्योधनं ते परिरक्षमाणाः॥ २४॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान्। आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचोऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः॥ २५॥ पितामहं शान्तनवञ्च वृद्धं

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य मूर्द्ध्ना। द्रौणिं कृपञ्चैव कुरूंश्च मान्या-
ञ्छरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्य्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण। आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान्
गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २७ ॥ स देवदत्तं सहसा
विनाद्य विदार्य्य वीरो द्विषतां मनांसि। ध्वजेन सर्वानभिभूय
शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून्
किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम्। आवर्त्तयाश्वान् पशवो
जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्ट ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
महदद्भुतं तद्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन। जग्मुर्यथा स्वं भवनं
प्रतीताः पार्थस्य कर्म्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि अर्ज्जुनयुद्धनिवर्त्तने
षड्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततो विजित्य संग्रामे कुरून् स वृषभे
क्षणः। समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु
च प्रभग्नेषु धार्त्तराष्ट्रेषु सर्वशः। वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरु-
सैनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्त्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः।
मुक्तकेशास्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-
परिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः। ऊचुः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं
किङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्ज्जुन उवाच। स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन।
नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तामभया वाचं श्रुत्वा योधाः समा-
गताः। आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-
ऽर्ज्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम्। विराट-

राष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं नाशक्नुवंस्तं कुरवोऽभियातुम् ॥ ७ ॥ ततः स तन्मेघमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम्। मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् सपरिष्वज्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव। तान्मा प्रशंसीर्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्धि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः। पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच। यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्त्तुं मम नास्ति शक्तिः। न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः। श्मशानमागत्य पुनः शमीं तामभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात। तथैव माया विहिता बभूव ध्वजञ्च सैंहं युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्द्धनं कुरूत्तमानामिषुधीः शरांस्तथा। प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरीटिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्य्यकर्म निहत्य शत्रून् द्विषतां निहन्ता। चकार वेणीञ्च तथैव भूयो जग्राह रश्मीन् पुनरुत्तरस्य। विवेश हृष्टो नगरं महात्मा बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः। हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥ पन्थानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत्। राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह। ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥ आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः। गच्छन्तु त्वरिता-

इमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया। नगरे प्रियमाख्यातुम् घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथोत्तरस्त्वरमाणः स दूतानाज्ञापयद्वचनात् फाल्गुनस्य। आचक्षध्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे विजिताश्चापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमन्त्र्य सङ्गम्य ततः शमीं ताम्। अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्तावुत्सृष्टमारोपयतां स्म भाण्डम् ॥ २१ ॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वामाच्छिद्य सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः। वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो बृहन्नलासारथिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने
सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः। विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जित्वा त्रिगर्त्तान् संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः। अशोभत महाराज सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम्। उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह। सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्ज्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा। तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत्। आचख्युस्तस्य तत्सर्वा स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम्। विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ बृहन्नलासहायश्च निर्गतः पृथिवीञ्जय। उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं कृपम्। कर्णं दुर्य्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा विराटोऽथ भृशाभितप्तः श्रुत्वा सुतं ह्येकरथेन यातम् । बृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः । त्रिगर्त्तान्निर्जितान् श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥ तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः । उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्त्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्रवस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः । व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा । यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं तु भृशाभितप्तम् । बृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुरूंश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान् । अलं विजेतुं समरे सुतस्ते सुरक्षितः सारथिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः । विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् । पराजयं कुरूणाञ्चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्ज्जिता गाव कुरवश्च पराजिताः । उत्तरः सह सूतेन कुशली च परन्तप ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या विनिर्ज्जिता गावः कुरवश्च पलायिता । नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुरून् । ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूरुहः । श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

हर्षिता दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत्। राजमार्गाः क्रियन्तां
मे पताकाभिरलङ्कृताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि
सर्व्वशः। कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ २३ ॥
वादित्राणि च सर्व्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम। घण्टावान्मानवः
शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्व्वेषु समाख्यातु
जयं मम। उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिः परिवारिता। शृङ्गार-
वेशाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्व्वं पर्व्वं
स्वस्तिकपाणि भूतम्। भेर्य्यश्च तूर्य्याणि च वारिजाश्च वेशैः परार्द्ध्यैः
प्रमदाः शुभाश्च ॥ २६ ॥ तथैव सूतैः सह मागधैश्च नान्दीरवाद्याः
पणवास्तूर्य्यवाद्याः। पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्र-
मनन्तवीर्य्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वल-
ङ्कृताः। मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अक्षा-
नाहर सैरिन्ध्रि कङ्क द्यूतं प्रवर्त्तताम्। तं तथा वादिनं दृष्ट्वा
पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः
श्रुतम्। तं त्वामद्य मुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्सहे। प्रियं तु ते
चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच। स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यद्वसु किञ्चन।
न मे किञ्चित्त्वया रक्ष्यमन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१

कङ्क उवाच। किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि
वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः। स राष्ट्रं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च
त्रिदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न
रोचये। अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत्। यस्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततोऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः। बृहन्नला यस्य यन्ता कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे षण्डं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ३७ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे। भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे। नेदृशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः कृपः। दुर्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः। कोऽन्यो बृहन्नलायास्तान् प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति। अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो जयेत् सहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान्। तादृशेन सहायेन कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच। बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि। नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम्। मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४५ ॥ बलवत् प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमावहत्। तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम्। सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्त्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥ पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता। तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत् प्रसुस्राव वस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा। अवकीर्य्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ॥ ४९ ॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा। आसाद्य भवनद्वारं

पिवे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ततो द्वाःस्थः प्रविश्यैव विराटमिद-मब्रवीत् । बृहन्नलासहायस्ते पुत्रो द्वार्य्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥ ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेश्यतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णे उपाजपत् । उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५३ ॥ एतस्य हि महावाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो ममाङ्गे व्रणं कुर्य्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसङ्क्रुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-वाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत् पृथिवीञ्जयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कञ्चाप्युपतिष्ठत ॥५६॥ ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागसम् । भूमावासीनमेकान्ते सै-रिन्ध्रया प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः । केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥५८॥

विराट उवाच । मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति । प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । अकार्य्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् । मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्द्दहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-वर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६१ ॥ क्षमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं क्षान्तमिदं राजन्न मन्युर्विद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि ह्येतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन् क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच। शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नला। अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम्। प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्द्धन। त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात्। तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते। तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ आचार्यो वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः। सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः। आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्वत्थामेति विख्यातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम्। रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत् समागमः। पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ॥ ७३ ॥ दुर्य्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः। अवगाढा द्विषन्तो मे सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे। तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ ७५ ॥ नूनं प्रकाल्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरर्षभ। आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७६ ॥

इति विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि विराटोत्तरसंवादे अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

---

उत्तर उवाच। न मया निर्ज्जिता गावो न मया निर्ज्जिताः परे। कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत्। स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्र-

संहननो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्ज्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः । तस्य तत् कर्म्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् । सूतपुत्रञ्च भीष्मञ्च चकार विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्य्योधनं विकर्णञ्च स नागमिव यूथपम् प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन । व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ ६ ॥ न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुञ्चन् वज्रनिभान् शरान् । सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूदूरुकम्पश्च मारिष । स तत्र सिंहसङ्काशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा । कुरूं स्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान् हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्ज्जिताः । शार्दूलेनेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः । यो मे धनमथाजैषीत् कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्च्चितुञ्च महाबलम् । येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाख्यायमानन्तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् । वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि नवानि च । प्रतिगृह्याभवत् प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥१७॥ मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा । इति कर्त्तव्यतां सर्वां

राजन् पार्थे युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तद्व्यदधाद्यथावत् पुरुषर्षभ। सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च गोहरणपर्व ॥ ६९ ॥

---

## अथ वैवाहिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः। स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः। द्वारि मत्ता यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ। निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः। आजगाम सभां कर्त्तुं राजकार्य्याणि सर्वश ॥ ४ ॥ श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव। मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीत् कङ्कं देवरूपमवस्थितम्। मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः। अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्कृत

वैशम्पायन उवाच। परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत्। स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच। इन्द्रस्याप्यासनं राजन्नयमारोढुमर्हति, ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्य्यवतांवरः। एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परायणं ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे। न चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा नासुरा केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः। गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नर-

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः । पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो राजर्षि. सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्ष सत्यवादी जितेन्द्रिय ॥ १४ ॥ धनैश्च सञ्चयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपम. । यथा मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणामृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥१६॥ अस्य कीर्त्तिः स्थिता लोके सूर्य्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य इवांशव ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्य्यस्य तेजसो नु गभस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥ अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत कुरून् । त्रिंशदेवं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदश्वैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा । एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अब्रुवन्मागधैः सार्द्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः । एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेन सुचरितव्रतम् । एष वृद्धाननाथांश्च पङ्गूनन्धांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास प्रजा धर्मेण वै विभु । एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्य. सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि वा विभुः । न शक्यन्तेऽस्य गुणाः प्रसङ्ख्यातुं नरेश्वर ॥२७॥ एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवर्षभः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच। यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी। यदा द्यूतजिताः पार्था न प्राज्ञायन्त ते क्वचित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच। य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप। एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान् हत्वा पर्वते गन्धमादने। सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम्। व्याघ्रानृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परन्तप। गोसङ्ख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ। महारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी। सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थे कीचका हताः ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः। भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्मो महाराज सुखं तव निवेशने। अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः। तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम्। पुनरेव स तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच। य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह इव प्रवृद्धः। प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः। पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥ यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः। सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ । मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥१५॥ आभ्यान्तु पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूपते. । ततोऽर्जुनस्य वैराटि. कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स द्विषतां हन्ता मृगाणामिव केशरी । अचरद्रथवृन्देषु निघ्नंस्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हत. । सुवर्णकच्यः संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्य्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवा· ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागत । मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषा बाहुवीर्य्येण अस्माकञ्च जयो मृधे । एवं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते सानुजं पाण्डवर्षभम् । यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । हन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः परमं प्रहृष्टः समेत्य राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्वं विससर्ज्ज तस्मै सदण्डकोषं सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराज· प्रताप-

वान्। धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥ समुपाघ्राय मूर्द्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः। युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः। स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥३०॥ दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात्। दिष्ट्या सम्पालितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय यच्चान्यदपि किञ्चन। प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविशङ्कया ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः। अयं ह्यौपयिको भर्त्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनञ्जयम्। ईक्षितश्चार्जुनो भ्राता मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां दुहितरं तव। युक्त एव हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्व्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

---

विराट उवाच। किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्य्यां दुहितरं मम। प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच। अन्तःपुरेऽहमुषित सदा पश्यन् सुतां तव। रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो बहुमतश्चासं नर्त्तको गीतकोविदः। आचार्य्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह संवत्सरोषितः। अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रये ऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप। शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥ स्नुषायां दुहितुश्चापि पुत्रे चात्मनि वा पुन।

अत शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं
भीतो मिथ्यावादात् परन्तप । स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रति-
गृह्णामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशु-
र्यथा । दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८ ॥ अभि-
मन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पते । जामाता तव युक्तो वै
भर्त्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य
एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे
पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् । सर्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धी यस्य
मेऽर्ज्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । अन्वशासत् समं योगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥
ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो
विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च
पाण्डवाः । उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभि-
मन्युञ्च बीभत्सुरानिनाय जनार्द्दनम् । आनर्त्तेभ्योऽपि दाशार्हा-
मानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणौ
युधिष्ठिरे । अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥
अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सुता
वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्द्धर्षः सर्व-
शस्त्रभृताम्वरः । समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः
॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । तानागता-
नभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्वरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत्
सभृत्यबलवाहनान् । प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे
॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमद्वासु-
देवो वनमाली हलायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्द्दिक्यो युयु-

साम्बश्च सात्यकिः। अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः शाम्बो निषठ एव च ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः। इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे परिसम्वत्सरोषिताः। दशनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतम् ॥ २४ ॥ रथानामर्वुदं पूर्णं निखर्वञ्च पदातिनाम्। वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम्। स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्ववृधे मत्स्यपार्थयोः। ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि। उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन्। गायनाख्यानशीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः। सुदेष्णाञ्च पुरस्कृत्य मत्स्यानाञ्च वरस्त्रियः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः। वर्णोपपन्नास्ता नार्य्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया। परिवार्य्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे। ता प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनञ्जयः ॥ ३३ ॥ सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा। तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रतिगृह्य च ता पार्थः पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥ ३५ ॥ विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः। तस्मै सप्तसहस्राणि हयाना वातरंहसाम् ॥ ३६ ॥ द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहुधनं तदा। हुत्वा सम्यक् समिद्धाग्निं अर्च्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥ राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च। कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहर-

दृष्युतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३९ ॥ भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्काशं हृष्ट-पुष्टजनावृतम् । नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्व्वणि वैवाहिकपर्व्वणि उत्तराविवाहे
द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

---

समाप्तम् वैवाहिकपर्व्वं ।

---

समाप्तञ्च विराटपर्व्वं ।

---

# श्रीमहाभारतम्।

॥ उद्योगपर्व्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत ॥

वैशम्पायन उवाच। कृत्वा विवाहन्तु कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः। विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥ सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा। न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा तामभ्ययुस्ते नरराजवृद्धाः ॥ २ ॥ अथासनान्याविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ। वृद्धाश्च मान्याः पृथिवीपतीनां पित्रा समं रामजनार्द्दनौ च ॥ ३ ॥ पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः। मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निकृष्टे जनार्द्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४ ॥ सुताश्च सर्व्वे द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्ज्जुनौ माद्रवतीसुतौ च। प्रद्युम्नशाम्बौ च युधि प्रवीरौ विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः ॥ ५ ॥ सर्व्वे च शूराः पितृभिः समाना वीर्य्येण रूपेण तथा बलेन। उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमाराः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६ ॥ तथोपविष्टेषु महारथेषु विभ्राजमानाभरणाम्बरेषु। रराज सा राजवती समृद्धा ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७ ॥ ततः कथास्ते

समवाययुक्ता कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः। तस्थुर्मुहूर्त्तं परिचिन्तयन्त कृष्णा नृपास्ते समुदीक्षमाणाः॥ ८॥ कथान्तमासाद्य च माधवेन सङ्घादिता पाण्डवकार्य्यहेतोः। ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्वन्वाक्यं महार्थञ्च महोदयञ्च॥ ९॥

श्रीकृष्ण उवाच। सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम्। जितो निकृत्यापहृतञ्च राज्यं वनप्रवासे समयः कृतश्च॥ १०॥ शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च सत्ये स्थितैः सत्यरथैर्यथावत्। पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं वर्षाणि षट् सप्त च चीर्णमग्र्यैः॥ ११॥ त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽयमज्ञायमानैर्भवतां समीपे। क्लेशानसह्यान् विविधान् सहद्भिर्यथोदितं तद्विदितञ्च सर्वैः॥ १२॥ एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तैस्तीर्णो महद्भिः स्वबलेन राजन्। एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात्॥ १३॥ तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां धर्म्यं च युक्तञ्च यशस्करञ्च। अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः॥ १४॥ धर्मार्थयुक्तन्तु महीपतित्वं ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत्। पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः॥ १५॥ मिथ्योपचारेण यथाह्यनेन कृच्छ्रं महत् प्राप्तमसह्यरूपम्। न चापि पार्थो विजितो रणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः॥ १६॥ तथापि राजा सहितः सुहृद्भिरभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम्। यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन् निपीड्य॥ १७॥ तत् प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च। बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः सम्प्रार्थिता हन्तुममित्रसङ्घैः॥ १८॥ राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः सर्वञ्च तद्वो विदितं यथावत्। तेषाञ्च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य॥ १९॥ सम्बन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् च। इमे च सत्येऽभिरताः सदैव तं पालयित्वा समयं यथावत्॥ २०॥

अतोऽन्यथा तैरुपचर्य्यमाणा हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् । तैर्विप्रकारञ्च निशम्य कार्य्यं सुहृज्जनास्तान् परिवारयेरन् ॥ २१ ॥ युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव तैर्बध्यमाना युधि तांश्च हन्युः । अथापि नेमेऽल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ॥ २२ ॥ समेत्य सर्व्वे सहिताः सुहृद्भिस्तेषां विनाशाय यतेयुरेव । दुर्य्योधनस्यापि मतं यथावन्न ज्ञायते किन्नु करिष्यतीति ॥ २३ ॥ अज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात् समारभ्यतमं मतं वः । तस्मादितो गच्छतु धर्म्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ॥ २४ ॥ दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां राज्यार्द्धदानाय युधिष्ठिरस्य । निशम्य वाक्यं तु जनार्द्दनस्य धर्म्मार्थयुक्तं मधुरं समञ्च । समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य सम्पूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्योद्योगपर्व्वणि श्रीकृष्णवाक्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

बलदेव उवाच । श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्व्वजस्य वाक्यं यथा धर्म्मवदर्थवच्च । अजातशत्रोश्च हितं हितञ्च दुर्य्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १ ॥ अर्द्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते । प्रदाय चार्द्धं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत ॥ २ ॥ लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक् प्रवृत्तेषु परेषु चैव । ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३ ॥ दुर्य्योधनस्यापि मतञ्च वेत्तुं वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य । प्रियं मम स्याद्यदि चात्र कश्चिद्व्रजेत शमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं वैचित्रवीर्य्यञ्च महानुभावम् । द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपञ्च गान्धारराजञ्च

सम्भूतपुत्रम् ॥ ५ ॥ सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निगम-
प्रधानाः। स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु लोकप्रवीरा श्रुतकाल-
वृत्ताः ॥ ६ ॥ एतेषु सर्वेषु समागतेषु पौरेषु वृद्धेषु च सङ्गतेषु।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७ ॥
सर्वास्ववस्थासु च ते न कोप्या ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्यूते प्रमत्तस्य हृतं स्वराज्यम् ॥ ८ ॥
निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः। गान्धार-
राजस्य सुतं मताक्षं समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९ ॥ दुरोदरा-
स्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरो यान् विषहेत जेतुम्। उत्सृज्य
तान् सौबलमेव चायं समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १० ॥ स
दीव्यमानः प्रतिदीव्यतेन यथेषु नित्यं तु पराङ्मुखेषु। संरम्भ-
माणो विजितः प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११ ॥ तस्मात्
प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम्। तथा हि
शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२ ॥ अयुद्ध-
माकाङ्क्षत कौरवाणां साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वम्। साम्ना जितो-
ऽर्थोऽर्थकरो भवेत युद्धेन यो भविता नेह सोऽर्थः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे शिनिप्रवीरः
सहसोत्पपात। तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य समाददे वाक्य-
मिदं समन्युः ॥ १४ ॥ यादृश पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथा रूपं प्रभाषसे ॥ १५ ॥ सन्ति वै
पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा। उभावेतौ दृढौ पक्षौ
दृश्येते पुरुषान् प्रति ॥ १६ ॥ एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहा-
बलौ। फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन् वनस्पतौ ॥ १७ ॥ नाभ्य-
सूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज। ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं
तानसूयामि माधव ॥ १८ ॥ कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि
ब्रुवन्। लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ १९ ॥ समा-

इय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः। अनहर्षं यथाश्रद्धं तेषु
पराजयः कुतः ॥ २० ॥ यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः
सह। अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ २१ ॥ समा-
हूय तु कौन्तेय क्षत्रधर्मरतं सदा। निकृत्या जितवन्तस्ते किन्नु
तेषां परं शुभम् ॥ २२ ॥ कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम्।
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तं पैतामहं पदम् ॥ २३ ॥ यद्ययं पर-
वित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः। एवमप्ययमत्यन्तं परं नार्हति
याचितुम् ॥ २४ ॥ कथञ्च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः।
निवृत्तवासान् कौन्तेयान् य आहुर्विदिता इति ॥ २५ ॥ अनु-
नीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना। न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां
प्रदातुं पैतृकं पदम् ॥ २६ ॥ अहन्तु तान् शितैर्बाणैरनुनीय रणे
बलात्। पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः। गमिष्यन्ति सहा-
मात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ २८ ॥ न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य
युयुत्सतः। वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ २९ ॥ को
हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि। माञ्चापि विषहेत् को
नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ ३० ॥ यमौ च दृढधन्वानौ यमकालो-
पमद्युती। को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतम् ॥ ३१ ॥
पञ्चेमान् पाण्डवेयांस्तु द्रौपद्याः कीर्त्तिवर्द्धनान्। समप्रमाणान्
पाण्डूनां समवीर्य्यान् मदोत्कटान् ॥ ३२ ॥ सौभद्रञ्च महेष्वास-
ममरैरपि दुःसहम्। गदप्रद्युम्नशाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान्
॥ ३३ ॥ ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह। कर्णेन तु
निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ ३४ ॥ नाधर्मो विद्यते कश्चि-
च्छत्रून् हत्वाततायिनः। अधर्म्यमयशस्यञ्च शात्रवाणां प्रयाचनम्
॥ ३५ ॥ हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः। विसृष्टं
धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ ३६ ॥ अद्य पाण्डुसुतो

राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः। निहता वा मया सर्वे शेष्यन्ते वसुधातले ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्योद्योगपर्वणि सात्यकिक्रोधवाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

द्रुपद उवाच। एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः। न हि दुर्य्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १ ॥ अनुवर्त्स्यति तच्चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः। भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यात् मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ २ ॥ बलदेवस्य वाक्यन्तु मम ज्ञाने न युज्यते। एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्य्यं सुनयमिच्छता ॥ ३ ॥ न तु वाच्यो मृदुवचो धार्त्तराष्ट्रः कथञ्चन। न हि मार्द्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४ ॥ मार्दवं गर्दभे कुर्य्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत्। मृदु दुर्य्योधने वाक्यं यो ब्रूयात् पापचेतसि ॥ ५ ॥ मृदु वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम्। जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्द्दवे सति ॥ ६ ॥ एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह। प्रस्थापयामो मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७ ॥ शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य वा विभो। कैकेयानाञ्च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८ ॥ स च दुर्य्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः। पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥ ९ ॥ तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने। महद्धि कार्य्यं वोढव्यमिति मे वर्त्तते मतिः ॥ १० ॥ शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः। भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११ ॥ अमितौजसे तथोग्राय हार्द्दिक्यायाहुकाय च। दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ॥ १२ ॥ आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः। सेनजित् प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३ ॥ वाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपति-

देव च । सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४ ॥ शकानां पह्लवानाञ्च दरदानाञ्च ये नृपाः । सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ॥ १५ ॥ नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्य्यवान् । दुर्ज्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ॥ १६ ॥ आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः । भूरितेजा देवकश्च एकलव्यः सहात्मजैः ॥ १७ ॥ कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिश्च वीर्य्यवान् । काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १८ ॥ जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः । क्राथपुत्रश्च दुर्द्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १९ ॥ जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान् पोतिमत्सकः । पांशुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान् ॥ २० ॥ पौण्ड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्य्यवान् । अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान् वसुमानपि ॥ २१ ॥ बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरञ्जयः । समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्य्यवान् ॥ २२ ॥ उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः । श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्य्यवान् ॥ २३ ॥ कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः । एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २४ ॥ अयञ्च ब्राह्मणो विद्वान् मम राजन् पुरोहितः । प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥२५॥ यथा दुर्य्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः । धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि द्रुपदवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरन्धरे । अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामितौजसः ॥ १ ॥ एतच्च पूर्वकार्य्यं

नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् । अन्यथा ह्याचरन् कर्म पुरुषः स्यात् सुबालिशः ॥ २ ॥ किन्तु सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु । यथेष्टं वर्त्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३ ॥ ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान् । कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान् प्रति ॥ ४ ॥ भवान् वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च । शिष्य-वत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५ ॥ भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते । आचार्य्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥६॥ स भवान् प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः । सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७ ॥ यदि तावच्छमं कुर्य्यात् न्यायेन कुरुपुङ्गवः । न भवेत् कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान् क्षयः ॥ ८ ॥ अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्य्याद्धृतराष्ट्रजः । अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान् समाह्वयेः ॥ ९ ॥ ततो दुर्य्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः । निष्ठामापत्स्यते मूढ क्रुद्धे गाण्डीव-धन्वनि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराट पृथिवी-पतिः । गृहान् प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥११॥ द्वारकान्तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः । चक्रुः साङ्ग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२ ॥ ततः सम्प्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः । सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ वचनात् कुरु-सिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते । समाजग्मुर्महीपालाः सम्प्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्‌-बलम् । धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन् ॥ १५ ॥ समा-कुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् । तदा समभवत् कृत्स्ना सम्प्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६ ॥ सङ्कुला च तदा भूमिश्चतुरङ्ग-बलान्विता । बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ॥ १७ ॥ चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् । ततः प्रज्ञावयोवृद्धं

पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् । कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पाञ्चाल्यपुरोहितयाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

द्रुपद उवाच। भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिना बुद्धिजीविनः। बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातय ॥ १ ॥ द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २ ॥ स भवान् कृतबुद्धीना प्रधान इति मे मतिः। कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ॥ ३ ॥ प्रज्ञया सदृशश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च। विदितञ्चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ॥ ४ ॥ पाण्डवश्च यथावृत्त. कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवा परै. ॥ ५ ॥ विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्त्तते। शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ॥ ६ ॥ अनक्षज्ञं मताक्षः सन् क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम्। ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ न कस्याञ्चिदवस्थाया राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम्। भवास्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन् वचः ॥ ८ ॥ मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्त्तयिष्यति। विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिस्यति तावकम् ॥ ९ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीना भेद सजनयिष्यति। अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ॥ १० ॥ पुनरेकत्वकरणं तेषा कर्म भविष्यति। एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धय. ॥ ११ ॥ सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सञ्चयम्। भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने तथा त्वयि ॥ १२ ॥ न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः। एतत् प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ सङ्गत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्य्या-

द्रूर्य्यं वचस्तव। स भवान् धर्मयुक्तश्च धर्मं तेषु समाचरन् ॥ १४ ॥ कृपालुषु परिक्लेशान् पाण्डवीयान् प्रकीर्त्तयन्। वृद्धेषु कुलधर्मञ्च ब्रुवन् पूर्वैरनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ विभेतस्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशय.। न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ॥ १६ ॥ दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरस्य विशेषत.। स भवान् पुष्ययोगेन मुहूर्त्तेन जयेन च। कौरवेयान् प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथानुशिष्ट प्रययौ द्रुपदेन महात्मना। पुरोधा वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८ ॥ शिष्यै परवृतो विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविद.। पाण्डवाना हितार्थाय कौरवान् प्रति जग्मिवान् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने
पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम्। दूतान् प्रस्थापयामासु पार्थिवेभ्यस्ततस्तत ॥ १ ॥ प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारका पुरुषर्षभ। स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २ ॥ गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे। सह वृष्ण्यन्धकै सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा ॥ ३ ॥ सर्वमागमयामास पाण्डवाना विचेष्टितम्। धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढै प्रणिहितैश्चरै ॥ ४ ॥ स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदश्वैरनिलोपमै.। बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात् पुरीम् ॥ ५ ॥ तमेव दिवसं चापि कौन्तेय पाण्डुनन्दन.। आनर्त्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः ॥ ६ ॥ तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारका कुरुनन्दनौ। सुप्तं ददृशतु कृष्णं शयानं चाभिजग्मतु ॥ ७ ॥ तत. शयाने गोविन्दे

प्रविवेश सुयोधनः । तच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥८॥ ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः । पश्चार्द्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत् कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥ प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् । स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावत् प्रतिपूज्य तौ ॥१०॥ तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदन. । ततो दुर्य्योधनः कृष्ण-मुवाच प्रहसन्निव ॥ ११ ॥ विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातु-मिहार्हति । समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्ज्जुनेऽपि च ॥ १२ ॥ तथा सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव । अहं चाभिगतः पूर्व्वं त्वामद्य मधुसूदन ॥ १३ ॥ पूर्व्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्व्व-सारिणः । त्वञ्च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्द्दन । सततं सम्मतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ १४ ॥

कृष्ण उवाच । भवानभिगत' पूर्व्वमत्र मे नास्ति संशय' । दृष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जय ॥ १५ ॥ तव पूर्व्वाभि-गमनात् पूर्व्वं चाप्यस्य दर्शनात् । साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १६ ॥ प्रवारणन्तु बालानां पूर्व्वं कार्य्यमिति श्रुति । तस्मात् प्रवारणा पूर्व्वमर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ मत्संहनन-तुल्याना गोपानामर्बुदं महत् । नारायणा इति ख्याताः सर्व्वे संग्रामयोधिनः ॥ १८ ॥ ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः । अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १९ ॥ आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् । तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्य्यस्त्वं हि धर्म्मतः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जय । अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ २१ ॥ नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमजं नृषु । सर्व्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्व्वमावरयत्तदा । सहस्राणां सहस्रन्तु योधानां प्राप्य भारत ॥ २३ ॥ कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा

सम्प्राप परमां मुदम्। दुर्य्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमाहृत्य पार्थिवः
॥ २४ ॥ ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम्। सर्वं चाग-
मने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत्। प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्त्तराष्ट्र-
मिदं वचः ॥ २५ ॥

बलदेव उवाच। विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २६ ॥ निगृह्योक्तो
हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन। मया सम्बन्धकं तुल्यमिति राजन्
पुनः पुनः ॥ २७ ॥ न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत। न
चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २८ ॥ नाहं सहायः
पार्थस्य नापि दुर्य्योधनस्य वै। इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेव-
मवेक्ष्य ह ॥ २९ ॥ जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हला-
युधम्। कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा जितं मेने धनञ्जयम् ॥ ३१ ॥
सोऽभ्ययात् कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः। कृतवर्मा ददौ तस्य
सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ३२ ॥ स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरु-
नन्दनः। वृतः परिययौ हृष्टः सुहृदः सम्प्रहर्षयन् ॥ ३३ ॥ ततः
पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्द्दनः। गते दुर्य्योधने कृष्णः किरी-
टिनमथाब्रवीत्। अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं वृतस्त्वया ॥३४॥

अर्जुन उवाच। भवान् समर्थस्तान् सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ॥ ३५ ॥ भवांस्तु कीर्त्ति-
माल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति। यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि
मया वृतः ॥ ३६ ॥ सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥ ३७ ॥

वासुदेव उवाच। उपपन्नमिदं पार्थ यत् स्पर्द्धसि मया सह।
सारथ्य ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहित-
स्तदा । वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि कृष्णसारथ्यस्वीकारे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता
वृतः । अभ्ययात् पाण्डवान् राजन् सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १ ॥
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम् । तथा हि विपुलां सेनां
बिभर्त्ति स नरर्षभः ॥ २ ॥ अक्षौहिणीपती राजन् महावीर्य्य-
पराक्रमः । विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्म्मुकाः ॥ ३ ॥
विचित्राभरणाः सर्व्वे विचित्ररथवाहनाः । विचित्रस्रग्धराः सर्व्वे
विचित्राम्बरभूषणाः ॥ ४ ॥ स्वदेशवेशाभरणा वीराः शतसह-
स्रशः । तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ व्यथय-
न्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् । शनैर्विश्रामयन् सेनां स
ययौ येन पाण्डवः ॥ ६ ॥ ततो दुर्य्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महा-
रथम् । उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च्च भारत ॥ ७ ॥ कारया-
मास पूजार्थं तस्य दुर्य्योधनः सभाः । रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः
स्वलङ्कृताः ॥ ८ ॥ शिल्पिभिर्व्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।
तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयञ्च सत्कृतम् ॥ ९ ॥ कूपाश्च
विविधाकारा मनोहर्षविवर्द्धनाः । वाप्यश्च विविधाकारा औद-
कानि गृहाणि च ॥ १० ॥ स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो
यथामरः । दुर्य्योधनस्य सचिवैर्द्देशे देशे समन्ततः ॥ ११ ॥ आज-
गाम सभामन्यां देवावसथवर्च्चसम् । स तत्र विषयैर्युक्तैः कल्याणै-
रतिमानुषैः ॥ १२ ॥ मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरन्दरम् ।
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरस्य

पुरुषाः केऽत्र चक्रुः सभा इमाः। आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १४ ॥ प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम्। दुर्य्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ॥ १५ ॥ संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम। गूढो दुर्य्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा मद्रराजश्च ज्ञात्वा यत्नञ्च तस्य तम्। परिष्वज्याब्रवीत् प्रीत इष्टार्थो गृह्यतामिति ॥ १७ ॥

दुर्य्योधन उवाच। सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम्। सर्वसेनाप्रणेता मे भवान् भवितुमर्हति ॥ ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत् क्रियतामिति। कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १९ ॥

शल्य उवाच। गच्छ दुर्य्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ। अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् क्षिप्रमेष्ये नराधिप। अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ॥२१॥

दुर्य्योधन उवाच। क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव। त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ॥ २२ ॥

शल्य उवाच। क्षिप्रमेष्यामि भद्रन्ते गच्छस्व स्वपुरं नृप। परिष्वज्य तथान्योऽन्यं शल्यदुर्य्योधनावुभौ ॥ २३ ॥ स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात् स्वकं पुरम्। शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ २४ ॥ उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च। पाण्डवानथ तान् सर्वान् शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ २५ ॥ समेत्य च महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा। पाद्यमर्घ्यञ्च गाञ्चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ २६ ॥ ततः कुशलपूर्वं हि मद्रराजोऽरिसूदनः। प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥ तथा भीमार्जुनौ कृष्णौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ। आसने चोपविविशुः शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ २८ ॥ कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन। अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ २९ ॥

सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया। भ्रातृभिः सह राजेन्द्र
कृष्णया चानया सह ॥ ३० ॥ अज्ञातवास घोरञ्च वसता दुष्करं
कृतम्। दुःखमेव कुतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भारत ॥ ३१ ॥
दुःखस्यैतस्य महतो धार्त्तराष्ट्रकृतस्य वै। अवाप्स्यसि सुखं
राजन् हत्वा शत्रून् परन्तप ॥ ३२ ॥ विदितं ते महाराज लोक-
तत्त्वं नराधिप। तस्माल्लोभकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ ३३ ॥
राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत। दाने तपसि सत्ये
च भव तात युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च अहिंसा च
युधिष्ठिर। अद्भुतश्च पुनर्लोकास्त्वयि राजन् प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥
मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः। धर्मास्ते विदिता
राजन् बहवो लोकसाक्षिकाः ॥ ३६ ॥ स वै जगदिदं तात
विदितं ते परन्तप। दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ
॥ ३७ ॥ दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मान सहानुगम्। निस्तीर्णं
दुष्कर राजंस्त्वा धर्मनिचय प्रभो ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्य्योधनसमागमम्।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानञ्च भारत ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सुकृतं ते कृत राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥ एकं त्विच्छामि
भद्रन्ते क्रियमाणं महीपते। राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि सत्तम
॥ ४१ ॥ मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते। भवानिह
महाराज वासुदेवसमो युधि ॥ ४२ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते
द्वैरथे राजसत्तम। कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्यं नात्र संशयः
॥ ४३ ॥ तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि। तेजो-
वधश्च ते कार्य्यः सौतेरस्मज्जयावहः। अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तु-
मर्हसि मातुल ॥ ४४ ॥

शल्य उवाच। शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः।

तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ ४५ ॥ अहं तस्य भवि-
ष्यामि सङ्ग्रामे सारथिर्ध्रुवम् । वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स
हि मन्यते ॥ ४६ ॥ तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः । ध्रुवं
सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ४७ ॥ यथा स हृतदर्पश्च
हृततेजाश्च पाण्डव । भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
॥ ४८ ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् । यच्चान्य-
दपि शक्ष्यामि तत् करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ४९ ॥ यद्दुःखं त्वया
प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह । परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि
वै ॥ ५० ॥ जटासुरात् परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते । द्रौपद्या-
धिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ५१ ॥ सर्वं दुःखमिदं वीर
सुखोदर्कं भविष्यति । नात्र मन्युस्त्वया कार्य्यो विधिर्हि बलवत्तरः
॥ ५२ ॥ दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर । देवैरपि
हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ५३ ॥ इन्द्रेण श्रूयते राजन्
सभार्य्येण महात्मना । अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैनोद्योगपर्वणि शल्यवाक्ये
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

युधिष्ठिर उवाच । कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्य्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

शल्य उवाच । शृणु राजन् पुरावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २ ॥ त्वष्टा प्रजापति-
र्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्
किलासृजत ॥ ३ ॥ ऐन्द्रं स प्रार्थयत स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्य्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४ ॥ वेदानेकेन सो-
ऽधीते सुरामेकेन चापिबत् । एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव

निरीक्षते ॥ ५ ॥ स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः । तपस्तस्य महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिन्दम ॥ ६ ॥ तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्य्यं सत्यं चामिततेजसः । विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७ ॥ कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः । विवर्द्धमानस्त्रिशिराः सर्वं हि भुवनं ग्रसेत् ॥ ८ ॥ इति सञ्चिन्त्य बहुधा बुद्धिमान् भरतर्षभ । आज्ञापयत् सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९ ॥ यथा स सज्जेत्त्रिशिरा कामं भोगेषु वै भृशम् । क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत मा चिरम् ॥ १० ॥ शृङ्गारवेशाः सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः । हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्य्यशोभिताः ॥ ११ ॥ प्रलोभयत भद्रं व शमयध्वं भयं मम । अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः । भयं तन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२ ॥

अप्सरस ऊचुः । तथा यत्न करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने । यथा नावाप्स्यसि भयं तस्मादबलनिसूदन ॥ १३ ॥ निर्द्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः । तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् । यतिष्यामो वशे कर्त्तुं व्यपनेतुञ्च ते भयम् ॥१४॥

शल्य उवाच । इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् । तत्र ता विविधैर्लोभैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ॥ १५ ॥ नित्यं सन्दर्शयामासुस्तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् । नाभ्यगच्छत् प्रहर्षन्ता स पश्यन् सुमहातपाः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसन्निभः । तास्तु यत्न परं कृत्वा पुरः शक्रमुपस्थिताः ॥ १७ ॥ कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् । न स शक्यः सुदुर्द्धर्षो धैर्य्याच्चालयितुं प्रभो ॥ १८ ॥ यत्ते कार्य्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् । सम्पूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ॥१९॥ चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं युधिष्ठिर । स तूष्णीं चिन्तयन् वीरो देवराजः प्रतापवान् ॥ २० ॥ विनिश्चितमतिर्धीमान् वधे

त्रिशिरसोऽभवत । वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ॥ २१ ॥ शत्रु प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा । शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ॥ २२ ॥ अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् । मुमोच वज्रं सक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २३ ॥ स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः । पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २४ ॥ तन्तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् । न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥ हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते । घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि वै ॥ २६ ॥ ततोऽतिभीतो रूपात्तु शक्र आस्ते विचारयन् । अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्द्धकिः ॥ २७ ॥ तदरण्य महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः । स भीतस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ॥ २८ ॥ अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः । क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २९ ॥

तक्षोवाच । महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न भविष्यति । कर्त्तुञ्चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । माभैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम । मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ३१ ॥

तक्षोवाच । कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३२ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते । कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ ३३ ॥

तक्षोवाच । क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा । ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३४ ॥

शक्र उवाच । पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् । शत्रुरेष महावीर्य्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३५ ॥ अद्यापि चाह-

बुद्धिमस्त्वन्नस्माद्बिभेमि वै। क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३६ ॥ शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः। एष तेऽनुग्रहस्तक्षन् क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३७ ॥

शल्य उवाच। एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनात्तदा। शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३८ ॥ निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्नण्डजास्त्वथ। कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्व्वशः ॥ ३९ ॥ येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च। तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ४० ॥ येन सर्वा दिशो राजन् पिबन्निव निरीक्षते। तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ४१ ॥ यत्सुरापन्तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा। कलविङ्काः समुत्पेतु श्येनाश्च भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानथ। जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान् ययौ ॥ ४३ ॥ मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा। त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम्। क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥

त्वष्टोवाच। तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम्। विनापराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४५ ॥ तस्माच्छक्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम्। लोकाः पश्यन्तु मे वीर्य्यं तपसश्च बलं महत् ॥ ४६ ॥ स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः। उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ॥ ४७ ॥ अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह। इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४८ ॥ सोऽवर्द्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्य्यवैश्वानरोपमः। किं करोमीति चोवाच कालसूर्य्य इवोदितः ॥ ४९ ॥ शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः। ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोर्महत् ॥ ५० ॥ संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम। ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ॥ ५१ ॥ अपावृत्याक्षिपद्वक्त्रे

शक्रं कोपसमन्वितः । ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवे-श्वराः ॥ ५२ ॥ असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् । विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ॥ ५३ ॥ स्वान्यङ्गा-न्यभिसङ्क्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः । ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता ॥ ५४ ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिःसृतम् । ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ॥ ५५ ॥ संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ । यदा व्यवर्द्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ॥ ५६ ॥ त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्त्तत । निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन् परम् ॥ ५७ ॥ समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः । अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५८ ॥ किं कार्य्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिताः । जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् । उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैनोद्योगपर्वणि वृत्रवासवयुद्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

इन्द्र उवाच । सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् । न ह्यस्य सदृशं किञ्चित् प्रतीघाताय यद्भवेत् ॥ १ ॥ समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि साम्प्रतम् । कथं नु कुर्य्यां भद्रं वो दुर्द्धर्षः स हि मे मतः ॥ २ ॥ तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः । ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३ ॥ तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं त्रिदिवौकसः । विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महा-त्मना । तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४ ॥

शल्य उवाच । एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा । शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५ ॥ ऊचुश्च सर्वे-

देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्द्दिताः । त्वयो लोकास्त्वया क्रान्तास्त्रिभि-
र्विक्रमणै पुरा ॥ ६ ॥ अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिप कृतः ॥ ७ ॥ त्वं प्रभुः सर्व-
देवानां त्वया सर्व्वमिद ततम् । त्व हि देवो महादेवः सर्व्वलोक-
नमष्कृत ॥ ८ ॥ गतिर्भव त्वं देवाना सेन्द्राणाममरोत्तम । जग-
द्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९ ॥

विष्णुरुवाच । अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १० ॥ गच्छध्वं सर्षि
गन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् । साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं
विजेष्यथ ॥ ११ ॥ भविष्यति जयो देवा. शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रे ह्यस्यायुधोत्तमे ॥ १२ ॥ गच्छध्वमृषिभिः
सार्द्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमा । वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धि कुरुत
मा चिरम् ॥ १३ ॥

शल्य उवाच । एवमुक्ता तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा । ययुः
समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४ ॥ समीपमेत्य च
तदा सर्व एव महौजसः । तं तेजसा प्रज्वलित प्रतपन्तं दिशो
दश ॥ १५ ॥ ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन् सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्ते ततो वृत्रं शक्रेण सह देवता. ॥ १६ ॥ ऋषयोऽथ
ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचु: प्रियं वच । व्याप्तं जगदिद सर्वं तेजसा तव
दुर्ज्जय ॥ १७ ॥ न च शक्नोषि निर्ज्जेतु वासवं बलिनाम्वर ।
युध्यतोश्चापि वा कालो व्यतीत. सुमहानिह ॥ १८ ॥ पीड्यन्ते च
प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषा । सख्य भवतु ते वृत्र शक्रेण
सह नित्यदा ॥ १९ ॥ अवाप्स्यसि सुखं त्वञ्च शक्रलोकांश्च शाश्व-
तान् । ऋषिवाक्य निशम्याथ वृत्र स तु महाबल. ॥ २० ॥
उवाच तानृषीन् सर्वान् प्रणम्य शिरसासुर । सर्वे यूयं महा-
भागा गन्धर्वाश्चैव सर्वश ॥ २१ ॥ यद्ब्रूथ तच्छ्रुत सर्वं ममापि

शृणुतानघाः । सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥२२॥

ऋषय ऊचुः । सकृत्सतां सङ्गतं लिप्सितव्य ततः परम्भविता भव्यमेव । नातिक्रमेत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सता सङ्गतं लिप्सितव्यम् ॥ २३ ॥ दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः । महार्थवत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४ ॥ इन्द्रः सतां सम्मतश्च निवासश्च महात्मनाम् । सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्मवित् सूक्ष्मनिश्चयः ॥ २५ ॥ तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा । एवं विश्वासमागच्छ मा तेऽभूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः । अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७ ॥ ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियते यदि । ततः सर्वं करिष्यामि यद्रूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८ ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा । न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९ ॥ वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः । एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३० ॥ बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ । एवं वृत्ते तु सन्धाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१ ॥ युक्तः सदाभवच्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः । वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ॥ ३२ ॥ छिद्रान्वेषी समुद्विग्नः सदा वसति देवराट् । स कदाचित् समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ॥ ३३ ॥ सन्ध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्त्ते चातिदारुणे । ततः सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महात्मनः ॥ ३४ ॥ सन्ध्येयं वर्त्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च । वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३५ ॥ वृत्रं यदि न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् । महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३६ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् । अथ

फेनं तदापश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा । एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३८ ॥ सवज्रमथ फेनं क्षिप्रं तं वृत्रे निसृष्टवान् । प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३९ ॥ निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् । प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ४० ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः । ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४१ ॥ नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतान्यसान्त्वयत् । हत्वा शत्रुं प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ॥ ४२ ॥ विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् । ततो हते महावीर्य्ये वृत्रे देवभयङ्करे ॥ ४३ ॥ अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः । त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ॥४४॥ सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः । न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ॥ ४५ ॥ प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सु चेष्टमान इवोरगः । ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्द्दिते ॥ ४६ ॥ भूमिः प्रध्वस्तसङ्काशा निर्वृक्षा शुष्ककानना । विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४७ ॥ संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् । देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४८ ॥ अराजकं जगत् सर्वमभिभूतमुपद्रवैः । ततो भीताभवन् देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४९ ॥ दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः । न स्म कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मतिम् ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैनोद्योगपर्वणि वृत्रवधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

शल्य उवाच । ऋषयोऽथाब्रुवन् सर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः । अयं वै नहुषः श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १ ॥ तेजस्वी च

यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा। ते गत्वा त्वब्रुवन् सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ २ ॥ स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा। पितृभि सहितान् राजन् परीप्सन् हितमात्मन ॥ ३ ॥ दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने। बलवान् जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ४ ॥ तमब्रुवन् पुन॰ सर्वे देवा ऋषिपुरोगमाः। अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्य त्रिपिष्टपे ॥ ५ ॥ परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः। अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिपिष्टपे ॥ ६ ॥ देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा। पितृगन्धर्वभूताना चक्षुर्विषयवर्त्तिनाम् ॥ ७ ॥ तेज आदास्यसे पश्यन् बलवांश्च भविष्यसि। धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ॥ ८ ॥ ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपयस्व त्रिपिष्टपे। अभ्यषिच्यत राजेन्द्र ततो राजा त्रिपिष्टपे ॥ ९ ॥ धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत्। सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्य त्रिपिष्टपे ॥ १० ॥ धर्मात्मा सतत भूत्वा कामात्मा समपद्यत। देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ॥ ११ ॥ कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते। सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ १२ ॥ अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः। नहुषो देवराजोऽथ क्रीडन् बहुविधं तदा ॥ १३ ॥ शृण्वन् दिव्या बहुविधा॰ कथा॰ श्रुतिमनोहरा। वादित्राणि च सर्वाणि गीतञ्च मधुरस्वनम् ॥ १४ ॥ विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः। ऋतवः षट् च देवेन्द्रं मूर्त्तिमन्त उपस्थिताः ॥ १५ ॥ मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः। एवञ्च क्रीडतस्तस्य नहुषस्य दुरात्मनः ॥ १६ ॥ सम्प्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया। स ता सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान् सभासद॰ ॥ १७ ॥ इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति। अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानाञ्च तथेश्वरः ॥ १८ ॥ आगच्छतु शची मह्य क्षिप्रमद्य

निवेशनम् । तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी वृहस्पतिमुवाच ह ॥ १९ ॥
रक्ष मा नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता । सर्व्वलक्षणसम्पन्नां
ब्रह्मंस्त्वं मा प्रभाषसे ॥ २० ॥ देवराजस्य दयितामत्यन्तसुख-
भागिनीम् । अवैधव्येन युक्ता चाप्येकपत्नीं पतिव्रताम् ॥ २१ ॥
उक्तवानसि मा पूर्व्वमृतां तां कुरु वै गिरम् । नोक्तपूर्व्वञ्च भगवन्
वृथा ते किञ्चिदीश्वर ॥ २२ ॥ तस्मादेतत् भवेत् सत्यं त्वयोक्तं
द्विजसत्तम । वृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥ २३ ॥
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् । द्रक्ष्यसे देवराजान-
मिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ॥ २४ ॥ न भेतव्यञ्च नहुषात् सत्यमेतद्-
ब्रवीमि ते । समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २४ ॥
अथ शुश्राव नहुष शक्राणीं शरणं गताम् । वृहस्पतेरङ्गिरस-
श्चुक्रोध स नृपस्तदा । २५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्राणीभये
दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

---

शल्य उवाच । क्रुद्धं तु नहुष दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमाः ।
अब्रुवन् देवराजान नहुष घोरदर्शनम् ॥ १ ॥ देवराज जहि
क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो । वस्त सासुरगन्धर्व्वं सकिन्नरमहो-
रगम् ॥ २ ॥ जहि क्रोधमिम साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३ ॥ निवर्त्तय मन.
पापात् परदाराभिमर्षणात् । देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्म्मेण
पालय ॥ ४ ॥ एवमुक्तो न जग्राह तद्वच. काममोहितः । अथ
देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिप ॥ ५ ॥ अहल्या धर्षिता पूर्व्व-
मृषिपत्नी यशस्विनी । जीवतो भर्त्तुरिन्द्रेण स व. किं न निवा-
रित ॥ ६ ॥ वहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा । वैधर्म्याणि

उपपाद्यैव स वः किं न निवारितः ॥ ७ ॥ उपतिष्ठतु देवी मामेतदस्या हितं परम्। युष्माकञ्च सदा देवाः शिवमेव भविष्यति ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः। इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते। जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९ ॥

शल्य उवाच। इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत। जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥१०॥ जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि। दत्ताभयाञ्च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११ ॥ ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते। प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२ ॥ इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः। वृणोत्वियं वरारोहा भर्त्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३ ॥ एवमुक्ते तु सा देवी वाष्पमुत्सृज्य सस्वनम्। उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४ ॥ नाहमिच्छामि नहुषं पतिं देवर्षिसत्तम। शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्रायस्व महतो भयात् ॥ १५ ॥

बृहस्पतिरुवाच। शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणीं मम निश्चयः। धर्मज्ञां धर्मशीलाञ्च न त्यजेयमनिन्दिते ॥ १६ ॥ नाकार्य्यं कर्त्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन् विशेषतः। श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन् धर्मानुशासनम् ॥ १७ ॥ नाहमेतत् करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः। अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८ ॥ न तस्य बीजं रोहति बीजकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले। भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥ मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः। भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २० ॥ प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते। भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१ ॥

एतदेव विजानन् वै न दास्यामि शचीमिमाम् । इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२ ॥ अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् । क्रियतां तत् सुरश्रेष्ठ न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३ ॥

शल्य उवाच । अथ देवाः सगन्धर्वा गुरुमाङ्गिरसं वचः । कथं सुनीतं नु भवेन्मन्त्रितस्त्वं बृहस्पते ॥ २४ ॥

बृहस्पतिरुवाच । नहुषं याचतां देवी किञ्चित् कालान्तरं शुभा । इन्द्राणी हितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५ ॥ बहु-विघ्नः सुराः कालः कालं कालो नयिष्यति । गर्वितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् । ब्रह्मन् साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ॥ २७ ॥ एवमेतद्-द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् । ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः । ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८ ॥

देवा ऊचुः । त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् । एक-पत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९ ॥ क्षिप्रं त्वामभि-कामश्च विनशिष्यति पापकृत् । नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवा-प्स्यति ॥ ३० ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्य्यसिद्धये । अभ्यगच्छत सव्रीड़ा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा तां नहुष-श्चापि वयोरूपसमन्विताम् । समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहत-चेतनः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्राणीकालयाचने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

शल्य उवाच। अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥ भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि। एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ॥ २ ॥ प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा। प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥ देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम्। कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कञ्चित् सुरेश्वर ॥ ४ ॥ न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः। तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५ ॥ ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥

नहुष उवाच। एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामिह भाषसे। ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ७ ॥ नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा। बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम तपस्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः। चिन्तयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवदेवेन सङ्गम्य विष्णुना प्रभविष्णुना। ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ १० ॥ ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः। गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ॥ ११ ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान्। त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ॥ १२ ॥ वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १३ ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम्। पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ १३ ॥ पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः। दुष्कर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ॥ १४ ॥ कञ्चित् कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः। श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणींताममृतोपमाम् ॥ १५ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः महर्षिभिः यत्र शक्रो भयो-

हिमस्तं देशमुपचक्रमु ॥ १६ ॥ तत्राश्वमेध. सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मन. । ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १७ ॥ विभज्य ब्रह्महत्यान्तु वृक्षेषु च नदीषु च । पर्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ स विभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वर. । विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १९ ॥ अकम्पन्नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा बलनिसूदन । तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दु.-सहम् ॥ २० ॥ ततः शचीपतिर्देव' पुनरेव व्यनश्यत । अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २१ ॥ प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता । हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुः-खिता ॥ २२ ॥ यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि । एक-भर्त्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २३ ॥ पुण्या चेमामहं दिव्या प्रवृत्तामुत्तरायणे । देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथ. ॥ २४ ॥ प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा । पतिव्रतात्वात् सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २५ ॥ यत्रास्ते देव-राजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे । इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि उपश्रुतियाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

शल्य उवाच । अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुति । तां वयोरूपसम्पन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १ ॥ इन्द्राणी संप्र-हृष्टात्मा सम्पूज्यैनामथाब्रवीत् । इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २ ॥

उपश्रुतिरुवाच । उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता । दर्शने चैव संप्राप्ता तव सत्येन भाविनि ॥ ३ ॥ पतिव्रता च युक्ता

च यमेन नियमेन च। दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिसूदनम्
॥ ५ ॥ क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम्। ततस्तां
प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ॥ ५ ॥ देवारण्यान्यति-
क्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः। हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्व-
मागमत् ॥ ६ ॥ समुद्रञ्च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम्। आस
साद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्सरो दिव्यं
शुभं शकुनिभिर्वृतम्। शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम्
॥ ८ ॥ तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत। षट्पदैरुप
गीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ९ ॥ सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी
महती शुभा। गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ॥ १० ॥
पद्मस्य भित्त्वा नालञ्च विवेश सहिता तया। बिसतन्तुप्रविष्टञ्च
तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थित
प्रभुम्। सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १२ ॥ इन्द्रं
तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः। स्तूयमानस्ततो देव शचीं-
माह पुरन्दरः ॥ १३ ॥ किमर्थमसि सम्प्राप्ता विज्ञातश्च कथं
त्वहम्। ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १४ ॥ इन्द्रत्वं
त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः। दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामु-
वाच शतक्रतो ॥ १५ ॥ उपतिष्ठेति स क्रूरः कालञ्च कृतवान्मम।
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ॥ १६ ॥ एतेन चाहं
सम्प्राप्ता नूनं शक्र तवान्तिकम्। जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं
पापनिश्चयम् ॥ १७ ॥ प्रकाशयात्मनात्मानं दैत्यदानवसूदनम्।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राणीन्द्रस्तवे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

शल्य उवाच। एवमुक्तः स भगवान् शच्या तां पुनरब्रवीत्। विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १ ॥ विवर्द्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भाविनि। नीतिमत्र विधास्यामि देवि त्वां कर्त्तुमर्हसि ॥२॥ गुह्यं चैतत्त्वया कार्य्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित्। गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३ ॥ ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते। एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४ ॥ इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा। एवमस्त्विति त्युक्ता तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५ ॥ नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत्। स्वागतं ते वरारोहे किङ्करोमि शुचिस्मिते ॥ ६ ॥ भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि। तव कल्याणि यत् कार्य्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७ ॥ न च व्रीड़ा त्वया कार्य्या सुश्रोणि मयि विश्वसि। सत्येन वै शपे देवि कारिष्ये वचनं तव ॥८॥

इन्द्राण्युवाच। यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते। ततस्त्वमेव भर्त्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९ ॥ कार्य्यञ्च यदि मे यत्तद्देवराजावधारय। वक्ष्यामि यदि मे राजन् प्रियमेतत् करिष्यसि ॥ १० ॥ वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव। इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ॥ ११ ॥ इच्छाम्यहमथापूर्वं वाहनं ते सुराधिप। यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ १२ ॥ वहन्तु त्वां महाभागा ऋषयः सङ्गता विभो। सर्व्वे शिविकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १३ ॥ नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि। सर्व्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्य्येण दर्शनात्। न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्य्यवान् ॥ १४ ॥

शल्य उवाच। एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल। उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥

नहुष उवाच। अपूर्व्ववाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि। दृढं

मे रुचितं देवि त्वद्गतोऽस्मि वरानने ॥ १६ ॥ न ह्यल्पवीर्यो भवति
यो वाहान् कुरुते मुनीन्। अहं तपस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्-
प्रभुः ॥ १७ ॥ मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्।
देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥ न मे क्रुद्धस्य
पर्य्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते। चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य
तेजो हराम्यहम् ॥ १९ ॥ तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न
संशयः। सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा पश्य माहा-
त्म्यमस्माकमृद्धिञ्च वरवर्णिनि ॥ २० ॥

शल्य उवाच। एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम्।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २१ ॥ अब्रह्मण्यो
बलोपेतो मत्तो मदबलेन च। कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास
तानृषीन् ॥ २२ ॥ नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत्।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ॥ २३ ॥ शक्रं मृगय
शीघ्रं त्वं भक्ताया कुरु मे दयाम्। वाढ़मित्येव भगवान् बृह-
स्पतिरुवाच ताम् ॥ २४ ॥ न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः।
न ह्यत्र स्थास्यति चिरं गत एव नराधमः ॥ २५ ॥ अधर्मज्ञो
महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे। इष्टिञ्चाहं करिष्यामि विनाशा-
यास्य दुर्मतेः ॥ २६ ॥ शक्रञ्चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु
ते। ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ बृह-
स्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये। हुताग्निं सोऽब्रवीद्राजन् शक्र-
मन्विष्यतामिति ॥ २८ ॥ तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव हुता-
शनः। स्त्रीवेशमद्भुतं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ स दिशः
प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च। पृथिवीञ्चान्तरिक्षञ्च विचित्याथ
मनोगतिः। निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागतम् ॥ ३० ॥

अग्निरुवाच। बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित्।
आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥ ३१ ॥ न मे तत्र

गतिर्ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३२ ॥

अग्निरुवाच । नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३३ ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् । तेषां सर्वत्रगन्तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैनोद्योगपर्व्वणि वृहस्पत्यग्निसंवादे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

वृहस्पतिरुवाच । त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् । त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १ ॥ त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः । त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २ ॥ कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् । गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥ त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः । यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४ ॥ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः । त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनीषिणः । वहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ ६ ॥ त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७ ॥ स्वयोनिं भजते सर्वो विश त्वापोऽविशङ्कितः । अहं त्वां वर्द्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८ ॥ एवं स्तुतो हव्यवाट् स भगवान् कविरुत्तमः । वृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान् वाक्यमुत्तमम् । दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९ ॥

शल्य उवाच । प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।

आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १० ॥ अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ। अन्वपश्यत स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं तदा ॥ ११ ॥ आगत्य च ततस्तूर्णं समाचष्ट बृहस्पतिम्। अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२ ॥ गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः। पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३ ॥ महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया। शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४ ॥ शतक्रतो विवर्द्धस्व सर्वान् शत्रून्निसूदय। उत्तिष्ठ शक्र सम्पश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५ ॥ महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो। अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोऽतिबृंहितम्। त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६ ॥ त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्त्वया समं विद्यते नेह भूतम्। त्वया धार्य्यन्ते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७ ॥ पाहि सर्वान् सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि। एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्द्धत शनैः शनैः ॥ १८ ॥ स्वञ्चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः। अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थितम् ॥ १९ ॥ किं कार्य्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः वृत्रश्च सुमहाकायो यो वै लोकाननाशयत् ॥ २० ॥

बृहस्पतिरुवाच। नहुषो मानुषो राजा देवर्षिगणतेजसा। देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच। कथञ्च नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम्। तपसा केन वा युक्तः किंवीर्य्यो वा बृहस्पते ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच। देवा भीताः शक्रमकामयन्त त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत्। तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च गन्धर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे ॥ २३ ॥ गत्वाब्रुवन्नहुषं तत्र शक्र त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता। तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त आप्यायध्वं तपसा तेजसा माम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तैर्वर्द्धितश्चापि देवै राजाभवन्नहुषो

घोरवीर्य्यः । त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन् कृत्वा वाहान् याति लोकान् दुरात्मा ॥ २५ ॥ तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा त्वं पश्येर्नहुषं कदाचित् । देवाश्च सर्व्वे नहुषं भयार्त्ता न पश्यन्तो गूढ़रूपाश्चरन्त ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे बृहस्पतौ लोकपालः कुवेरः । वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवाश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७ ॥ ते वै समागम्य महेन्द्रमूचुर्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः । दिष्ट्या च त्वा कुशलिनमक्षतञ्च पश्यामो वै निहतारिञ्च शक्र ॥ २८ ॥ स तान् यथावच्च हि लोकपालान् समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः । उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्रः सञ्चोदयिष्यन्नहुषस्यान्तरेण ॥ २९ ॥ राजा देवानां नहुषो घोररूपस्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः । ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ॥ ३० ॥ त्वं चेद्राजानं नहुषं पराजयेस्ततो वयं भागमर्हाम शक्र । इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपाम्पतिर्यमः कुवेरश्च मयाभिषिक्तम् ॥ ३१ ॥ सम्प्राप्नुवन्त्वद्य सहैव दैवतैरिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् । ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं प्रयच्छ मह्यं भवतः साह्यं करिष्ये ॥ ३२ ॥ त प्राह शक्रो भवितार्ग्ने तवापि चैन्द्राग्नो वै भाग एको महाक्रतौ ।

शल्य उवाच । एवं सञ्चिन्त्य भगवान् महेन्द्रः पाकशासनः । कुवेरं सर्व्वयक्षाणां धनानाञ्च प्रभुं तथा ॥ ३३ ॥ वैवस्वतं पितॄणाञ्च वरुणञ्चाप्यपां तथा । आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तथा ॥ ३४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्रवरुणादिसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

---

शल्य उवाच। अथ सञ्चिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः। नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ १ ॥ तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत। सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्द्धते भवान् ॥ २ ॥ विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च। दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात् पुरन्दर। दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच। स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव। पाद्यमाचमनीयञ्च गामर्घ्यञ्च प्रतीच्छ मे ॥ ४ ॥

शल्य उवाच। पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम्। पर्य्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५ ॥ एतदिच्छामि भगवन् कथ्यमानं द्विजोत्तम। परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥६॥

अगस्त्य उवाच। शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान्। स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७ ॥ श्रमार्त्तांश्च वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम्। देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ८ ॥ पप्रच्छुर्नहुषं देव संशयं जयतां वर। य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ॥ ९ ॥ एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव। नहुषो नेति तानाह तमसा मूढ़चेतनः ॥ १० ॥

ऋषय ऊचुः। अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वन्धर्मं न प्रतिपद्यसे। प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ११ ॥

अगस्त्य उवाच। ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव। अथ मामस्पृशन्मूर्द्ध्नि पादेनाधर्मयोजितः ॥ १२ ॥ तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च महीपतिः। ततस्तं सहसाविग्नमवोचं भयपीड़ितम् ॥ १३ ॥ यस्मात् पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम्। अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्द्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १४ ॥ यच्चापि त्वमृषीन्मूढ़ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान्। वाहान् कृत्वा वाहयसि

तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १५ ॥ ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् । दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ॥ १६ ॥ विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि । एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्दम ॥ १७ ॥ दिष्ट्या वर्द्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः । त्रिपिष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकान् शचीपते । जितेन्द्रियो जितामित्रस्तूयमानो महर्षिभि ॥ १८ ॥

शल्य उवाच । ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृता । पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १९ ॥ गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसा गणाः । सरांसि सरितः शैला सागराश्च विशाम्पते ॥ २० ॥ उपागम्याब्रुवन् सर्वे दिष्ट्या वर्द्धसि शत्रुहन् । हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता । दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्योद्योगपर्वणि नहुषभ्रंशे षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

———

शल्य उवाच । तत शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः । ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १ ॥ पावकः सुमहातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः । यमश्च वरुणश्चैव कुवेरश्च धनेश्वरः ॥ २ ॥ सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिसूदनः । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवन प्रभु ॥ ३ ॥ स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः । मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४ ॥ ततस्तु भगवानिन्द्र प्रहृष्ट समपद्यत । वरञ्च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ५ ॥ अथर्वाङ्गिरसो नाम वेदेऽस्मिन् वै भविष्यति । उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागञ्च लप्स्यसे ॥ ६ ॥ एवं

सम्पूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा। व्यवर्द्धत महाराज ह्विराज शतक्रतु॥ ७॥ सम्पूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् इन्द्रः प्रमुदितो राजा धर्म्मेणापालयत् प्रजाः॥ ८॥ एवं दुःख मनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्य्यया। अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वध-काङ्क्षया॥ ९॥ नात्र मन्युस्त्वया कार्य्यो यत् क्लिष्टोऽसि महा-वने। द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः॥ १०॥ एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत। वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन॥ ११॥ दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पाप-चेतनः। अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः॥ १२॥ एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन। क्षिप्रं नाशङ्गमिष्यन्ति कर्णदुर्य्योधनादयः॥ १३॥ ततः सागरपर्य्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनी-मिमाम्। भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया॥ १४॥ उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसम्मितम्। राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता॥ १५॥ तस्मात् संश्रवयामि त्वां विजयं जयतां वर। संस्तूयमाना वर्द्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर॥ १६॥ क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम्। दुर्य्योधनापरा-धेन भीमार्जुनबलेन च॥ १७॥ आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत्। धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते॥ १८॥ न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः। नापदं प्राप्नुयात् काञ्चिद्दीर्घमायुश्च विन्दति। सर्व्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित् पराजयम्॥ १९॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ। पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्म्मभृतां वरः॥ २०॥ श्रुत्वा तु शल्य-वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः॥ २१॥ भवान् कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः। तत्र तेजोवधः कार्य्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः॥ २२॥

मद्र उवाच। एवमेतत् करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे। यच्चान्यदपि मच्छामि तत् करिष्याम्यहं तव ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्त्वामन्त्र्य कौन्तेयाच्छल्यो मद्राधिपस्तदा। जगाम सबलः श्रीमान् दुर्य्योधनमरिन्दम ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि शल्यागमने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः। महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तस्य योधा महावीर्य्या नानादेशसमागताः। नानाप्रहरणा वीराः शोभयाञ्चक्रिरे बलम् ॥ २ ॥ परश्वधैर्भिन्दिपालैः शूलतोमरमुद्गरैः। परिघैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्म्मलैः ॥ ३ ॥ खड्गकार्म्मुकनिर्य्यूहैः शरैश्च विविधैरपि। तैलधौतैः प्रकाशद्भिः तदशोभत वै बलम् ॥ ४ ॥ तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च। बभूव रूप सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५ ॥ अक्षौहिणी तु सा सेना तदा यौधिष्ठिरं बलम्। प्रविश्यान्तर्दधे राजन् सागरं कुनदी यथा ॥ ६ ॥ तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदिनामृषभो बली। धृष्टकेतुरुपागच्छत् पाण्डवानमितौजसः ॥ ७ ॥ मागधश्च जयत्सेनो जरासन्धिर्महाबलः। अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८ ॥ तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः। वृतो बहुविधैर्य्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९ ॥ तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन् बलसमागमे। प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवेश बलवत्तदा ॥ १० ॥ द्रुपदस्याप्यभूत् सेना नानादेश समागतैः। शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११ ॥ तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः। पार्वतीयैर्महीपालैः सहित पाण्डवानियात् ॥१२॥

इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम्। अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसङ्कुलाः ॥ १३ ॥ युयुत्समाना कुरुभिः पाण्डवान् स महर्षयन्। तथैव धार्त्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्द्धयन् ॥ १४ ॥ भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ। तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ॥ १५ ॥ बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा। तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ दुर्योधनमुपायातामक्षौहिण्या पृथक् पृथक्। कृतवर्मा च हार्द्दिक्यो भोजान्धकुकुरैः सह ॥ १७ ॥ अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत्। तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ॥ १८ ॥ अशोभत यथामत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः। जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ॥ १९ ॥ आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान्। तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ॥ २० ॥ विधूयमानो वातेन बहुरूप इवाम्बुदः। सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ॥ २१ ॥ उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशाम्पते। तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ॥ २२ ॥ स च सम्प्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा। तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ॥ २३ ॥ महीपालो महावीर्य्यैर्दक्षिणापथवासिभिः। आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ॥ २४ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम्। कैकेयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्य्याः पञ्च पार्थिवाः ॥ २५ ॥ सहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन्। ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥ तिस्रोऽन्याः समवर्त्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ। एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ॥ २७ ॥ युयुत्समाना कौन्तेयान् नानाध्वजसमाकुलाः। न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ॥२८॥ राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत। ततः पञ्चनदञ्चैव कृत्स्नञ्च कुरुजाङ्गलम् ॥ २९ ॥ तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च

कैकसा । अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलञ्च भारत ॥ ३० ॥ वारणां वाटधानञ्च यामुनश्चैव पर्वतः । एष देश सुविस्तीर्णः प्रभूतधन-धान्यवान् ॥ ३१ ॥ बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संवृत । तत्तु सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहित. । यः स पाञ्चालराजेन प्रेषित कौरवान् प्रति ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्योद्योगपर्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने अष्टादशोऽध्याय. समाप्तञ्च सैन्योद्योगपर्व ॥ १८ ॥

---

अथ सञ्जययान पर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहित· सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १ ॥ सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् । सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातन । वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ । तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तन्ते पैतृकं धनम् । पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ता· पैतृकं वसु ॥ ५ ॥ एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं व पुरा यथा । न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्त्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६ ॥ प्राणान्तिकैरप्युपायै प्रयतद्भिरनेकशः । शेषवन्तो न शकिता नेतुं वै यमसादनम् ॥ ७ ॥ पुनश्च वर्द्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभि । छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्त्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८ ॥ तदप्यनुमतं कर्म यथायुक्तमनेन वै । वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९ ॥ सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्य्यैस्तथाभृशम् । अरण्ये विविधाः क्लेशा· सम्प्राप्तास्तै सुदारुणा· ॥ १० ॥ तथा विराट-नगरे योन्यन्तरगतैरिव । प्राप्तं परमसंक्लेशं यथा पापैर्महा-

त्वभि ॥ ११ ॥ ते सर्वं पृष्ठतः कृत्वा तत् सर्वं पूर्वकिल्बिषम्। सामैव कुरुभिः सार्द्धमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ॥ १२ ॥ तेषाञ्च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्य्योधनस्य च। अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्त्तराष्ट्रं सुहृज्जना ॥ १३ ॥ न हि ते विग्रहं वीरा कुर्वन्ति कुरुभिः सह। अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवः स्वकम् ॥ १४ ॥ यश्चापि धार्त्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति। स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५ ॥ अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्मपुत्रस्य सङ्गता। युयुत्समाना कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६ ॥ अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमा। सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७ ॥ एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः। एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनञ्जय ॥१८॥ यथा किरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते। एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युति ॥१९॥ बहुलत्वञ्च सेनानां विक्रमञ्च किरीटिनः। बुद्धिमत्तञ्च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥२०॥ ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च। प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि पुरोहितवाक्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युति। सम्पूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते। दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २ ॥ दिष्ट्या च सन्धिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दना। दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ॥ २ ॥ भवता सत्यमुक्तन्तु एवमेतन्न संशयः। अतितीक्ष्णन्तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ३ ॥ असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च

पाण्डवा. । प्राप्ताश्च धर्मत· सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ४ ॥ किरीटी बलवान् पार्थ· कृतास्त्रश्च महारथः । को हि पाण्डुसुतं युद्धे विसहेत धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ अपि वज्रधर· साक्षात् किमुतान्ये धनुर्भृतः । त्रयानामपि लोकाना समर्थ इति मे मति· ॥ ६ ॥ भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युना । दुर्य्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत ॥ ७ ॥ न तत्राविदित ब्रह्मन् लोके भूतेन केनचित् । पुनरुक्तेन किन्तेन भाषितेन पुन पुनः ॥ ८ ॥ दुर्य्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्ज्जितवान् पुरा । समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छन्ति पैतृकम् । बलमाश्रित्य मत्स्याना पञ्चालानाञ्च मूर्खवत् ॥ १० ॥ दुर्य्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात् पादमन्तत । धर्मतस्तु महीं कृत्स्ना प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ ११ ॥ यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामह पुन । यथाप्रतिज्ञं काल त चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १२ ॥ ततो दुर्य्योधनस्याङ्के वर्त्तन्तामकुतोभया । अधार्मिकीं तु मा बुद्धिं मौर्ख्यात् कुर्वन्तु केवलाम् ॥ १३ ॥ अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवा । आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । किन्तु राधेय वाचा ते कर्म तत् स्मर्त्तुमर्हसि । एक एव यदा पार्थ षड्रथान् जितवान् युधि ॥ १५ ॥ न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांशुकान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च । अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत ॥ १७ ॥ अस्मद्धितं वाक्यमिद भीष्म शान्तनवोऽब्रवीत । पाण्डवाना हित चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १७ ॥ चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्य प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् । स भवान् प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव मा चिरम् ॥ १८ ॥ स

तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान्। सभामध्ये समाहूय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयाह्वाने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रानुपप्लव्ये तान् विजानीहि गत्वा। अजातशत्रुञ्च सभाजयेथा दिष्ट्या न स्थानमुपस्थितस्त्वम् ॥ १ ॥ सर्वान् वदेः सञ्जय स्वस्तिमन्तः कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य। तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २ ॥ नाहं क्वचित् सञ्जय पाण्डवानां मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जात्वपश्यम्। सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्य्येण लब्ध्वा पर्य्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३ ॥ दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीप्सन्नित्यं कञ्चिद्येन गर्हेम पार्थान्। धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं सुखप्रिये नानुरुध्यन्ति कामात् ॥ ४ ॥ घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम्। धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगात् प्रीतयन्ति पार्थाः ॥ ५ ॥ त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले न संवासाज्जीर्य्यति तेषु मैत्री। यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढ़स्य पक्षे ॥ ६ ॥ अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धेर्दुर्य्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात्। तेषां हीनौ हीनसुखप्रियाणां महात्मनां वर्द्धयतो हि तेजः ॥ ७ ॥ उत्थानवीर्य्यं सुखमेधमानो दुर्य्योधनः सुकृतं मन्यते तत्। तेषां भागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्त्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८ ॥ यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः। माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि यान्ति पुरा युद्धात् साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९ ॥ स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः। तथा

जिष्णु केशवोऽप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १० ॥ तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद्य सर्वलोकेषु वरेण्य एकः। पर्ज्जन्यघोषान् प्रवपञ्छरौघान् पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११ ॥ दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान् कुरून् गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय। धनं चैषामाहरत् सव्यसाची सेनानुगान् द्राविड़ांश्चैव चक्रे ॥ १२ ॥ यश्चैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान्। उपाहरत फाल्गुनो जातवेदसे यशो मानं वर्द्धयन् पाण्डवानाम् ॥ १३ ॥ गदाभृतां नास्ति समोऽत्र भीमाद्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य। रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं बाह्वोर्बलेनायुतनागवीर्य्यम् ॥ १४ ॥ सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी दहेत क्रुद्धस्तरसा धार्त्तराष्ट्रान्। सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५ ॥ सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुशिक्षितौ भ्रातरौ फाल्गुनेन। श्येनौ यथा पक्षिपूगान् रुजन्तौ माद्रीपुत्रौ शेषयतो न शत्रून् ॥ १६ ॥ एतद्बलं पूर्णमस्माकमेव यत सत्यं तान् प्राप्य नास्तीति मन्ये। तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्वी धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ॥ १७ ॥ सहामात्यः सोमकानां प्रवर्हः सन्त्यक्तात्मा पाण्डवार्थे श्रुतो मे। अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ १८ ॥ सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थो मत्स्येयानामधिपो वै विराटः। स वै सपुत्रः पाण्डवार्थे च शश्वद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ॥ १९ ॥ अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति। केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ २० ॥ सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः। शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजम् ॥ २१ ॥ गिर्य्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजाश्च शुद्धाः। म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्य्यवन्तः समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २२ ॥

पाण्ड्यश्च राजा समितीन्द्रकल्पो युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेत।
समागत पाण्डवार्थे महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्य्यतेजाः ॥ २३ ॥
अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात् कृपाद्भीष्माद्येन वृतं शृणोमि। यन्तं
कार्ष्णि प्रतिमाहुरेकं स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २४ ॥
उपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः। तेषां
मध्ये सूर्य्यमिवातपन्तं श्रियावृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २५ ॥
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानो ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम्।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसह्य कृष्णस्तरसा संममर्द्द ॥ २६ ॥
यशोमानौ वर्द्धयन् पाण्डवानां पुराभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य।
यस्य सर्वे वर्द्धयन्ति स्म मानं करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २७ ॥
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम्। सम्प्राद्रवं-
श्चेदिपतिं विहाय सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २८ ॥ यस्तं
प्रतीपं तरसा प्रत्युदीयादाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम्। सोऽशेत
कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २९ ॥ परा-
क्रमं मे यदवेदयन्त तेषामर्थे सञ्जय केशवस्य। अनुस्मरंस्तस्य
कर्माणि विष्णोर्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ ३० ॥ न
जातु तान् शत्रुरन्यः सहेत येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः। प्रवे-
पत मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३१ ॥ न चेद्-
गच्छेत्सङ्गरं मन्दबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे। नो चेत्
कुरून् सञ्जय निर्द्दहेतामिन्द्रोपेन्द्रौ दैत्यसेनां तथैव ॥ ३२ ॥ मतो
हि मे शक्रसमो धनञ्जयः सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः। धर्मा-
रामो ह्रीनिषेवस्तरस्वी कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ॥ ३३ ॥
दुर्य्योधनेन निकृतो मनस्वी न चेत् क्रुद्धः प्रदहेद्धार्त्तराष्ट्रान्। नाहं
तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ॥ ३४ ॥ यथा
राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत मन्योरहं भीततरः सदैव। महातपा
ब्रह्मचर्य्येण युक्तः सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ॥ ३५ ॥ तस्य

क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भयमस्मात्‌ भीत । स
गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन पाञ्चालराजस्य चमूनिवेशनम् ॥ ३६ ॥
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः पुन पुन प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् । जना-
र्द्दनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्य्यवतामुदारम् ॥ ३७ ॥
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेर्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सु । न
तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्य्यात कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ॥ ३८ ॥
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो विद्वांश्चैषां कर्म्मणि नित्ययुक्त । समा-
नीतान् पाण्डवान् सृञ्जयांश्च जनार्द्दन युयुधानं विराटम् ॥ ३९ ॥
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च । यद्यत्तत्र
प्राप्तकाल परेभ्यस्त्व मन्येथा भारताना हितञ्च । तत्तद्भाषेथा सञ्जय
राजमध्ये न मूर्च्छयेद्यन्न च युद्धहेतु ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि धृतराष्ट्रकथायां
एकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य
सञ्जयः । उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजस ॥ १ ॥ स तु
राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अभिवाद्य तत पूर्वं
सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ गावल्गणि सञ्जय सूतसूनुरजात-
शत्रुमवदत् प्रतीत । दिष्ट्या राजंस्त्वामरोग प्रपश्ये सहायवन्तञ्च
महेन्द्रकल्पम् ॥ ३ ॥ अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो वृद्धो राजा
धृतराष्ट्रो मनीषी । कच्चिद्भीम कुशली पाण्डवाग्र्यो धनञ्जयस्तौ
च माद्रीतनूजौ ॥ ४ ॥ कच्चित् कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता
वीरपत्नी सपुत्रा । मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्वमिष्टान् कामान्
भारत स्वस्तिकाम ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गावल्गणे सञ्जय स्वागत ते प्रीयामहे ते

वय दर्शनेन। अनामय प्रतिजाने तवाहं सहानुजै कुशली चास्मि
विद्वन्॥ ६ ॥ चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञ कुरुवृद्धस्य
सूत। मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वां सञ्जय प्रीतियोगात्
॥ ७ ॥ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञ सर्वधर्मोप-
पन्नः। स कौरव्य कुशली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरस्त्यस्य
कच्चित॥ ८ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो वैचित्रवीर्य्यः कुशली
महात्मा। महाराजा वाह्लिकः प्रातिपेय कच्चिद्विद्वान् कुशली
सूतपुत्र॥ ९ ॥ स सोमदत्त कुशली तात कच्चिद्भूरिश्रवा सत्य-
सन्ध शलश्च। द्रोण सपुत्रश्च कृपश्च विप्रा महेष्वासाः कच्चिदेते-
ऽप्यरोगा ॥ १० ॥ सर्वे कुरुभ्य स्पृहयन्ति सञ्जय धनुर्द्धरा ये
पृथिव्या प्रधाना। महाप्रज्ञा सर्वे शास्त्रावदाता धनुर्भृतां
मुख्यतमा पृथिव्याम्॥ ११ ॥ कच्चिन्मान तात लभन्त एते धनु-
र्भृत कच्चिद्देतेऽप्यरोगा। येषा राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वास शीलवान् द्रोणपुत्र ॥ १२ ॥ वैश्यापुत्र कुशली तात
कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सु। कर्णोऽमात्य कुशली तात
कच्चित सुयोधनो यस्य मन्दो विधेय ॥ १३ ॥ स्त्रियो वृद्धा
भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्य्याश्च सूत। वध्व पुत्रा
भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीका ॥ १४ ॥ कच्चि-
द्राजा ब्राह्मणानां यथावत प्रवर्त्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम्। कच्चि-
द्दायान्मामकान् धार्त्तराष्ट्रो द्विजातीनां सञ्जय नोपहन्ति ॥ १५ ॥
कच्चिद्राजा धृतराष्ट्र सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान् वै। स्वर्गस्य
कच्चिन्न तथा वर्त्मभूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिम् ॥ १६ ॥ एत-
ज्ज्योतिश्चोत्तम जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा। ते
चेद्दोषं न नियच्छन्ति मन्दा कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम्
॥ १७ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे।
कच्चिन्न भेदेन जिगीषिषन्ति सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात् ॥ १८ ॥

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरव सर्व्व एव । द्रोण सपुत्रश्च कृपश्च वीरो नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित ॥ २० ॥ कच्चिद्राजानं धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहु कुरव सर्व एव । कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसङ्घान् समेतान् स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतु ॥ २१ ॥ मौर्व्वी-भुजाग्रप्रहितान् स्म तात दोधूयमानेन धनुर्गुणेन । गाण्डीवमुक्तान् स्तनयित्नु घोषानजिह्मगान् कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २२ ॥ न चापश्यं कच्चिदहं पृथिव्या योधं समं चाधिकमर्जुनेन । यस्यैकषष्टि-र्निशितास्तीक्ष्णधारा सुवाससः सम्मतो हस्तवाप ॥ २३ ॥ गदा-पाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयञ्छत्रुसङ्घाननीके । नाग प्रभिन्न इव नड्वलेषु चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४ ॥ माद्रीपुत्रः सह-देव कलिङ्गान् समागतानजयद्दन्तकूरे । वामेनास्यन् दक्षिणे-नैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २५ ॥ पुरा जेतुं नकुलः प्रेषितोऽयं शिवीस्त्रिगर्त्तान् सञ्जय पश्यतस्ते । दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २६ ॥ पराभवो द्वैत-वने य आसीद्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् । यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयातानमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २७ ॥ अहं पश्चादर्जुनमभ्य-रक्षं माद्रीपुत्रौ भीमसेनोऽप्यरक्षत । गाण्डीवभृच्छत्रुसङ्घानुदस्य स्वस्त्यागमत् कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २८ ॥ न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय । सर्व्वात्मना परिजेतुं वयञ्चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने
द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

---

सञ्जय उवाच । यथात्थ मे पाण्डव तत्तथैव कुरून् कुरु-श्रेष्ठजनञ्च पृच्छसि । अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान्

त्वच्छृणु पार्थ यांस्त्वम् ॥ १ ॥ सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्त्तराष्ट्रे सन्त्येव पापा पाण्डव तस्य विद्धि । दद्यादरिभ्योऽपि हि धार्त्त-राष्ट्रः कुतो दायाल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥ यद्युष्माकं वर्त्तते-ऽसौ न धर्म्यमद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु । मित्रध्रुक् स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३ ॥ न चानुजानाति भृशञ्च तप्यते शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो । शृणोति हि ब्राह्म-णानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४ ॥ स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः । समुत्कृष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५ ॥ माद्रीसुतौ चापि रणाजिरेषु सर्वा दिशः सम्पतन्तौ स्मरन्ति । सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दुष्प्रकम्पौ ॥ ६ ॥ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् । त्वञ्चेत्तथा सर्वधर्मो-पपन्नः प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७ ॥ त्वमेवैतत् सर्वमतश्च भूयः समीकुर्य्याः प्रज्ञयाजातशत्रो । न कामार्थं सन्त्यजेयुर्हि धर्मं पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८ ॥ त्वमेवैतत् प्रज्ञया-जातशत्रो समीकुर्य्या येन शर्म्माप्नुयुस्ते । धार्त्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निविष्टा नरेन्द्राः ॥ ९ ॥ यन्माब्रवीद्धृत-राष्ट्रो निशायामजातशत्रो वचनं पिता ते । सहामात्यः सह-पुत्रश्च राजन् समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

युधिष्ठिर उवाच । समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च जनार्द्दनो युयुधानो विराटः यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे ब्रूहि तत् सूतपुत्र ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। अजातशत्रुञ्च वृकोदरञ्च धनञ्जयं माद्रवती-
सुतौ च। आमन्त्रये वासुदेवञ्च शौरिं युयुधानं चेकितानं विराटम्
॥ १ ॥ पाञ्चालानामधिपञ्चैव वृद्धं धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम्।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीया वक्ष्यामि या भूतिमिच्छन् कुरूणाम्
॥२॥ शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ३ ॥
सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन मार्द्दवेनार्जवेन। कुले
जाता ह्यनृशंसा वदान्या ह्रीनिषेवाः कर्म्मणा निश्चयज्ञाः ॥ ४ ॥
न युज्यते कर्म्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेना।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्तच्छुभ्रे वस्त्रे यद्भवेत् किल्बिषं वः ॥ ५ ॥
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः। क-
स्तत्र कुर्य्याज्जातु कर्म्म प्रजानन् पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ६ ॥
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्य्यं ते वै पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च।
उपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥७॥
ते चेत् कुरूननुशिष्याथ पार्था निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य।
समञ्च वस्तज्जीवितं मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधेन साधु ॥ ८ ॥
को ह्येव युष्मान् सह केशवेन सचेकितानान् पार्षतबाहुगुप्तान्।
ससात्यकीन् विषहेतेह जेतुं लब्ध्वापि देवान् सचिवान् सहेन्द्रः ॥ ९ ॥
को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च।
रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् सह भूमिपालैः ॥ १० ॥
महद्बलं धार्त्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः।
सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित्
॥ ११ ॥ कथं कार्यं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्म्मार्थं कर्म्म कुर्य्युश्च
पार्थाः। सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पाञ्चालानामधिपं चैव
वृद्धम् ॥ १२ ॥ कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात्
कुरुसृञ्जयानाम्। न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु

किञ्चिन्न कुर्य्यात् ॥ १३ ॥ प्राणान् दद्यौ याच्यमानः कुतोऽन्य-देतद्विद्वन् साधनार्थं ब्रवीमि। एतद्धर्म्मो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद्व शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

---

युधिष्ठिर उवाच। का नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि युद्धैषिणीं येन युद्धादिभेषि। अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १ ॥ अकुर्व्वतश्चेन् पुरुषस्य सञ्जय सिध्येत सङ्कल्पो मनसा य यमिच्छेत्। न कर्म्म कुर्य्याद्विदितं वै ममैतदन्यत्र युद्धाद्-बहु यल्लघीय ॥ २ ॥ कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत् को दैव-शप्तो हि वृणीत युद्धम्। सुखैषिणः कर्म्म कुर्व्वन्ति पार्था धर्म्माद्-हीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३ ॥ धर्म्मोदयं सुखमाशंसमानाः कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म्म दुःखम्। सुखं प्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ॥ ४ ॥ कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति यया प्रमुक्तो न करोति दुःखम्। यथेध्यमानस्य समिद्ध-तेजसो भूयो बलं वर्द्धते पावकस्य ॥ ५ ॥ कामार्थलाभेन तथैव भूयो न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः। सम्पश्येमं भोगचयं महान्तं सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां नाश्रेयान् वै गीतशब्दं शृणोति। नाश्रेयान् वै सेवते माल्यगन्धान्न चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ॥ ७ ॥ नाश्रेयान् वै प्रावारान् संवसीत कथं तस्मात् सम्प्रणुदेत कुरुभ्यः। अत्रैव स्यादबुधस्यैष कामः प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ८ ॥ स्वयं राजा विषमस्थः परेषु सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु। यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा परेषामपि सोऽभ्युपैतु ॥ ९ ॥ आसन्नमग्निन्तु निदाघकाले गम्भीर-

कक्षे गहने विसृज्य। यथा सृष्टं वायुवशेन शोचेत् क्षेमं मुमुक्षुर्ग्गिशिरव्यपाये ॥ १० ॥ आत्मैश्वर्य्ये धृतराष्ट्रोऽस्य राजा लालप्यते सञ्जय कस्य हेतो। प्रगृह्य दुर्ब्बुद्धिमनार्ज्जवे रत पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणान्तु ॥ ११ ॥ अनाप्तवच्चाप्ततमस्य वाच. सुयोधनो विदुरस्यवमन्य। सुतस्य राजा धृतराष्ट्र प्रियैषी सम्बुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ १२ ॥ मेधाविनं ह्यर्थकाम कुरूणा बहुश्रुत वाग्मिनं शीलवन्तम्। स तं राजा धृतराष्ट्र कुरुभ्यो न सस्मार विदुरं पुत्रकाम्यात ॥ १३ ॥ मानघ्नस्यासौ मानकामस्य चेर्ष्यो संरम्भिणश्चार्थधर्म्मातिगस्य। दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो दौर्हृदैर्भावितस्य ॥ १४ ॥ अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्योर्म्मित्रद्रुह. सञ्जय पापबुद्धे। सुतस्य राजा धृतराष्ट्र प्रियैषी प्रपश्यमान. प्राजहाद्धर्म्मकामौ ॥ १५ ॥ तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभून्मतिः कुरूणामागत स्यादभाव। काव्या वाच विदुरो भाषमाणो न विन्दते धृतराष्ट्रात प्रशंसाम् ॥ १६ ॥ क्षत्तर्य्यदा नान्ववर्त्तन्त बुद्धि कृच्छ्रं कुरून् सूत तदाभ्याजगाम। यावत प्रज्ञामन्ववर्त्तन्त तस्य तावत्तेषा राष्ट्रवृद्धिर्ब्बभूव ॥ १७ ॥ तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य ये मन्त्रिणो धार्त्तराष्ट्रस्य सूत। दु शासन. शकुनि सूतपुत्रो गावल्गणे पश्य सम्मोहनस्य ॥ १८ ॥ सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणा कथ स्वस्ति स्यात कुरुसृञ्जयानाम्। आत्तैश्वर्य्यो धृतराष्ट्र परेभ्य प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १९ ॥ आशसते वै धृतराष्ट्र सपुत्रो महाराज्यमसपत्न पृथिव्याम्। तस्मिन् शम. केवलो नोपलभ्य सर्वं स्वकं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २० ॥ यत्तत् कर्णो मन्यते पारणीय युद्धे गृहीतायुधमर्ज्जुन वै। आसश्च युद्धान पुरा महान्ति कथ कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २१ ॥ कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च। अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति यथार्ज्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्द्धर ॥ २२ ॥ जानन्त्ये·

तत कुरव सर्व एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः। दुर्य्योधन राज्यमिहाभवद्यथा यरिन्द्मे फाल्गुने विद्यमाने ॥ २३ ॥ तेनानुबन्धं मन्यते धार्त्तराष्ट्रः शक्यं हर्त्तुं पाण्डवानां ममत्वम्। किरीटिना तालमात्रायुधेन तद्देहिना सयुगं तत्र गत्वा ॥ २४ ॥ गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजावशृण्वाना धार्त्तराष्ट्रा ध्रियन्ते। क्रुद्धं न चेद्वीक्षते भीमसेनं सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २५ ॥ इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्त्तुमैश्वर्य्यं नो जीवति भीमसेने। धनञ्जये नकुले चैव सूत तथा वीरे सहदेवे सहिष्णौ ॥ २६ ॥ स चेदेतां प्रतिपद्यते बुद्धिं वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत। एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा न नश्येयुः सञ्जय धार्त्तराष्ट्रा ॥ २७ ॥ जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं त्वां पूजयन् सञ्जयाहं क्षमेयम्। यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं या नो वृत्तिर्धार्त्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २८ ॥ अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्त्ततां शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ। इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

सञ्जय उवाच। धर्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ। महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं सम्पश्यंस्त्वं पाण्डव मा व्यनीनश ॥ १ ॥ न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धात् प्रयच्छेरंस्तुभ्यमजातशत्रो। भैक्ष्यचर्य्यामन्धकवृष्णिराज्ये श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २ ॥ अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये महास्रावं नित्यदुःखं चलञ्च। भूयश्च तद्यशसो नानुरूपं तस्मात् पापं पाण्डव मा कृथास्त्वम् ॥ ३ ॥ कामा मनुष्यं प्रसजन्त एते धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र। पूर्वं नरस्तान्मतिमान् प्रणिघ्नन् लोके

प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४ ॥ निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ तामि-
च्छतां बाध्यते धर्म एव । धर्मन्तु यः प्रवृणीते स बुद्धः कामे गृद्धो
हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५ ॥ धर्मं कृत्वा कर्मणा तात मुख्यं महा-
प्रतापः सवितेव भाति । हीनो हि धर्मेण महीमपीमां लब्ध्वा
नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६ ॥ वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्य्यं यज्ञै-
रिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् । परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा
दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७ ॥ सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं योगा-
भ्यासे यो न करोति कर्म । वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं दुःखं
शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८ ॥ एवं पुनर्ब्रह्मचर्य्याप्रसक्तो हित्वा धर्मं
यः प्रकरोत्यधर्मम् । अश्रद्दधत् परलोकाय मूढो हित्वा देहं
तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९ ॥ न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमत्र पुण्यानां
वाप्यथवा पापकानाम् । पूर्वं कर्त्तुर्गच्छति पुण्यपापं पश्चात्त्वेनमनु-
यात्येव कर्त्ता ॥ १० ॥ न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं श्रद्धापूतं
गन्धरसोपपन्नम् । अन्वाहार्य्येषूत्तमदक्षिणेषु तथारूपं कर्म
विख्यायते ते ॥ ११ ॥ इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्य्यं न वै किञ्चित्
क्रियते प्रेत्य कार्य्यम् । त्वया कृतं पारलोक्यञ्च कर्म पुण्यं महत्
सद्भिरतिप्रशस्तम् ॥ १२ ॥ जहाति मृत्युञ्च जरां भयञ्च क्षुत्-
पिपासे मनसश्चाप्रियाणि । न कर्त्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चिदन्यत्र
वै चेन्द्रियप्रीणनाद्धि ॥ १३ ॥ एवं रूपं कर्मफलं नरेन्द्र मात्रावता
हृदयस्य प्रियेण । स क्रोधजं पाण्डव हर्षजञ्च लोकावुभौ मा
प्रहासीश्चिराय ॥ १४ ॥ अन्तं गत्वा कर्मणां मा प्रजह्याः सत्यं
दमञ्चार्जवमानृशंस्यम् । अश्वमेधं राजसूयं स चेष्ट्वा पापस्यान्तं
कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५ ॥ तच्चेदेवं द्वेषरूपेण पार्थाः करिष्यध्वं
कर्म पापं चिराय । निवसध्वं वर्षपूगान् वनेषु दुःखं वासं पाण्डवा
धर्म एव ॥ १६ ॥ अप्रव्रज्ये मा स्म हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्-
बलं ह्येतदासीत् । नित्यञ्च वश्याः सचिवास्तवेमे जनार्द्दनो युयु-

धानश्च वीरः ॥ १७ ॥ महारथो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः । राजानश्च ये विजिताः पुरस्तात्त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८ ॥ महासहायः प्रतपन् बलस्थः पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् । वरान् हनिष्यन् द्विषतो रङ्गमध्ये व्यनेष्यथाः धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९ ॥ बलञ्चस्मादर्द्धयित्वा परस्य निजान् कस्मात् कर्षयित्वा सहायान् । निरुष्य कस्मादर्षपूगान् वनेषु युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २० ॥ अप्राज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो धर्मज्ञो वा भूतिमथोऽभ्युपैति प्रज्ञावान् वा बुध्यमानोऽपि धर्मं संरम्भाद् वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१ ॥ नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धिर्न संरम्भात् कर्म चकर्थ पापम् । अथो किं तत् कारणं यस्य हेतोः प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२ ॥ अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि यशोमुषं पापफलोदयञ्च । सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३ ॥ पापानुबन्धं को नु तं कामयेत क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः । यत्र भीष्मः शान्तनवो हतः स्याद् यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४ ॥ कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च । एतान् हत्वा कीदृशं तत् सुखं स्याद् यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५ ॥ लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः । प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विद्वन्नेव युद्धं कुरु त्वम् ॥ २६ ॥ अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् । अपक्रामेः सम्प्रदायैव तेषां मागास्त्वं वै देवयानात् पथोद्य ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाक्ये

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। असंशयं सञ्जय सत्यमेतद्धर्मो वरः कर्म्मणां यत्त्वमात्थ। ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्त्वं यदि धर्मं यद्यधर्मं चरेयम् ॥ १ ॥ यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्मः कृतस्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः। बिभ्रद्धर्मो धर्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं सम्प्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २ ॥ एवं तथैवापदि लिङ्गमेतद्धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम्। आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्मं सञ्जय तन्निबोध ॥ ३ ॥ अमत्यामापदि कर्मणि वर्त्तमानो विकर्मस्थः सञ्जय गर्हयेत तम्। लुप्तायान्तु प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत्तत परीप्सेद्विहीनः ॥ ४ ॥ प्रकृतिस्थश्चापदि वर्त्तमान उभौ गर्ह्यौ भवतः सञ्जयैतौ। अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ॥ ५ ॥ सम्पश्येथाः कर्मसु वर्त्तमानान् विकर्मस्थान् सञ्जय गर्हयेस्त्वम्। मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ॥ ५ ॥ अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः। तद्विद्वांसः पितरो ये च पूर्वे पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ॥ ७ ॥ प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म कुर्य्युर्नान्यं ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये। यत् किञ्चनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां त्रिदशानां परं यत् ॥ ८ ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः सञ्जय कामयेयम्। धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ ९ ॥ नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राज्ञो विजानन्ननुशास्ति कृष्णः। यदि ह्यहं विसृजन् स्यामगर्ह्यो युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ॥ १० ॥ महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः। शैनेयोऽयञ्चेरयः साध्यकाश्च वार्ष्णिभोजाः कुकुराः सृञ्जयाश्च ॥ ११ ॥ उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं निगृह्य शत्रून् सुहृदो नन्दयन्ति। वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ १२ ॥ मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबला यादवा भोगवन्तः। काश्यो

वस्तु श्चिरमुत्तमाङ्गतो लब्ध्वा कृष्णां भ्रातरमीशितारम् ॥ १३ ॥
यस्मै कामान् वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः।
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयान् विद्धि ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम्।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

वासुदेव उवाच। अविनाशं सञ्जय पाण्डवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियञ्च। तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत समाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १ ॥ कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव नान्यद्ब्रूयां तान् प्रति शाम्यतेति। राज्ञश्च हि प्रियमेतद्दृणोमि मन्ये वैतत् पाण्डवानां समर्थम् ॥ २ ॥ सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन। यस्मिन् गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मादेषां कलहो नावमूर्च्छेत ॥ ३ ॥ न त्वं धर्मं विचरं सञ्जयेह मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च। अथो कस्मात् सञ्जय पाण्डवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ४ ॥ यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं पुरा कस्मात् साधु विलोपमात्थ। अस्मिन् विधौ वर्त्तमाने यथावदुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥ ५ ॥ कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके। नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ६ ॥ या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतरासाम्। तत्रेह वै दृष्टफलन्तु कर्म पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्त्तः ॥ ७ ॥ सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव सम्वर्त्तते सञ्जय तत्र कर्म। तत्र योऽन्यत् कर्मणः साधु मन्येन्मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥ ८ ॥ कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा। अहोरात्रे विदधत् कर्मणैव

अतन्द्रितो यश्च दुदेति सूर्य्यः ॥ ९ ॥ मासार्द्धमासानथ नक्षत्र-
योगानतन्द्रितश्चन्द्रमाश्चाभ्युपैति। अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिद्धमान कर्म कुर्वन् प्रजाभ्य॰ ॥ १० ॥ अतन्द्रिता भारमिमं
महान्त विभर्त्ति देवी पृथिवी बलेन। अतन्द्रिता॰ शीघ्रमपो वहन्ति
सन्तर्पयन्त्य॰ सर्वभूतानि नद्यः ॥ ११ ॥ अतन्द्रितो वर्षति भूरि-
तेजा॰ सन्नादयन्नन्तरीक्षं दिशश्च। अतन्द्रितो ब्रह्मचर्य्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन् बलभिद्देवतानाम् ॥ १२ ॥ हित्वा सुखं मनसश्च
प्रियाणि तेन शक्र॰ कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप। सत्यधर्मौ पालयन्नप्र-
मत्तो दमन्तितिक्षा समता प्रियञ्च ॥ १३ ॥ एतानि सर्वाण्युप-
सेवमान स देवराज्य मघवान् प्राप मुख्यम्। बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्य्यं
चचार समाहित संशितात्मा यथावत ॥ १४ ॥ हित्वा सुख
प्रतिरुध्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमद्गौरव स॰। तथा नक्षत्राणि
कर्मणामुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ॥ १५ ॥ यमो
राजा वैश्रवण॰ कुबेरो गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च सूत। ब्रह्मविद्या
ब्रह्मचर्य्यं क्रियाञ्च निषेवमाना ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥ १६ ॥ जान-
न्निम सर्वलोकस्य धर्मं विप्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशाञ्च। स कस्मा
त्त्व जानता ज्ञानवान् सन् व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्थे ॥ १७ ॥
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि। संयु-
ज्यते धनुषा वर्मणा च हस्त्यश्वपृष्ठे रथमस्थैव भूय ॥ १८ ॥ ते
चेदिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः। धर्मत्राणं
पुण्यमेषा कृत स्यादार्य्ये वृत्ते भीमसेन निगृह्य ॥ १९ ॥ ते चेत्
पित्र्ये कर्मणि वर्त्तमाना आपद्येरन् दिष्टवशेन मृत्युम्। तथा शक्त्या
पूरयन्त स्वकर्म तदप्येषा निधनं स्यात प्रशस्तम् ॥ २० ॥ उताहो
त्वं मन्यसे शाम्यमेव राज्ञां युद्धे वर्त्तते धर्मतन्त्रम्। अयुद्धे वा
वर्त्तते धर्मतन्त्र तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य
प्रथमं विभागमवेक्ष्य त्वं संजय स्वञ्च कर्म। निशम्याथो पाण्डवाना

कुरूणामपि चेच्छ्रेयम्। पुण्यञ्च मे स्याच्चरितं महोदयं मुक्ते-रन्श्च कुरवो मृत्युपाशात्॥ ४८॥ अपि मे वाच भाषमाणस्य काव्यां धर्म्मारामामर्थवतीमहिंस्राम्। अवेक्षेरन् धार्त्तराष्ट्राः समक्षं माञ्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः॥ ४९॥ अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाहवदंशितेन। पराजितान् धार्त्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदह्य-मानान् कर्म्मणा स्वेन पापान्॥ ५०॥ पराजितान् पाण्डवेयांस्तु वाचो रौद्रा रूक्षा भाषते धार्त्तराष्ट्रः। गदाहस्तो भीमसेनोऽप्र-मत्तो दुर्य्योधनं स्मारयिता हि काले॥ ५१॥ सुयोधनो मन्यु-मयो महाद्रुमः स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा। दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी॥ ५२॥ युधिष्ठिरो धर्म्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा। माद्री-सुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलन्त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च॥ ५३॥ वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै सञ्जय पाण्डुपुत्राः। मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन् वनात्॥ ५४॥ निर्व्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम्। तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रञ्च पालयेत॥५५॥ लताधर्म्मा धार्त्तराष्ट्राः शाला सञ्जय पाण्डवाः। न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता॥ ५६॥ स्थिताः शुश्रू-षितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः। यत् कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत् करोतु नराधिप॥ ५७॥ स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्म्मचारिणः। योधाः समर्थास्तद्विद्वन्नाचरेथा यथातथम्॥ ५८॥

इति उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि कृष्णवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

---

सञ्जय उवाच। आमन्त्रये त्वां नरदेवदेव गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु। कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चिदुच्चारितं

मे मनसोऽभिषङ्गात ॥ १ ॥ जनार्द्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम्। आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं व सौम्येन मा पश्येत चक्षुषा नृपा ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अनुज्ञात सञ्जय स्वस्ति गच्छ न नः स्मरस्यप्रियं जातु विद्वन्। विद्मश्च त्वा ते च वयञ्च सर्व्वे शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३ ॥ आप्तो दूतः सञ्जय सुप्रियो मे कल्याणवाक् शीलवांस्तृप्तिमांश्च। न मुह्येस्त्वं सञ्जय जातु मत्या न च क्रुध्येरुच्यमानो दुरुक्तैः ॥ ४ ॥ न मर्म्मगां जातु वक्तासि रूक्षां नापकृतिं कटुकां नो तु मुक्ताम्। धर्म्मारामामर्थवतीमहिंस्रामेतां वाचं तव जानीम सूत ॥ ५ ॥ त्वमेव न प्रियतमोऽसि दूत इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीय। अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं धनञ्जयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६ ॥ इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान् ये तदर्हाः। विशुद्धवीर्य्यांश्चरणोपपन्नाः कुले जाताः सर्व्वधर्म्मोपपन्नः ॥ ७ ॥ स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु। अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धास्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८ ॥ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्य्यानृत्विजो ये च तस्य। तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं सङ्गच्छेथा कुशलेनैव सूत ॥ ९ ॥ अश्रोत्रिया ये न वसन्ति वृद्धा मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः। आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो यथाशक्ति धर्म्ममात्रा चरन्ति ॥ १० ॥ श्लाघ्यस्व मा कुशलिनः स्म तेभ्यो ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम्। ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ॥ ११ ॥ आचार्य्य इष्टो नयगो विधेयो वेदानभीप्सन् ब्रह्मचर्य्यं चचार। योऽस्त्रं चतुष्पात् पुनरेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यस्तथासौ ॥ १२ ॥ अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो योऽस्त्रं चतुष्पात पुनरेव चक्रे। गन्धर्व्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ १३ ॥ शारद्वतस्याव-

रथं स्म गत्वा महारथस्यात्मविदां वरस्य। त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्त्तयन् वै कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्पृशेः ॥ १४ ॥ यस्मिन् शौर्य्यमानृशंस्यं तपश्च प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च। पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १५ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी। तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य आचक्षीथाः सञ्जय मामरोगम् ॥ १६ ॥ ज्येष्ठपुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो मूर्खः शठः सञ्जय पापशीलः। प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्व्वा सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७ ॥ भ्राता कनीयानपि तस्य मन्दस्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत्। महेष्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशासनं कुशलं तात वाच्यः ॥ १८ ॥ यस्य कामो वर्त्तते नित्यमेव नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म। स बाह्लिकानामृषभो मनीषी त्वयाभिवाद्यः संजय साधुशीलः ॥ १९ ॥ गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः। स्नेहादमर्षं सहते सदैव स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २० ॥ अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः स नो भ्राता संजय मत्सहायः। महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हः सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१ ॥ ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः। यं यमेषां मन्यसे येन योग्यं तत्तत् प्रोच्यानामयं सूत वाच्याः ॥ २२ ॥ ये राजानः पाण्डवायोधनाय समानीता धार्त्तराष्ट्रेण केचित्। वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्त्ताश्च मुख्याः ॥ २३ ॥ प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरास्तथा प्रतीच्याः पार्व्वतीयाश्च सर्व्वे अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषां सर्व्वेषां कुशलं सूत पृच्छेः ॥ २४ ॥ हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च पदातयश्चार्य्यसङ्घा महान्तः। आख्याय मां कुशलिनं स्म नित्यमनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५ ॥ तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्यान् दौवारिकान् ये च सेनान्नयन्ति। आयव्ययं ये गणयन्ति नित्य-

मर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६ ॥ वृन्दारकं कुरुमध्येष्वमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम्। न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचित्
वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७ ॥ निकर्त्तने देवने योऽद्वितो-
यश्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः। यो दुर्ज्जयो देवितव्येन सङ्ख्ये
स चित्रसेन कुशलं तात वाच्यः ॥ २८ ॥ गान्धारराजः शकुनिः
पार्वतीयो निकर्त्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी। मनं कुर्वन् धार्त्त-
राष्ट्रस्य सूत मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९ ॥ यः पाण्ड-
वानेकरथेन वीरः समुत्सहत्यप्रधृष्यान् विजेतुम्। यो मुह्यता
मोहयिताद्वितीयो वैकर्त्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३० ॥ स एव
भक्तः स गुरुः स भर्त्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च। अगाध-
बुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मन्त्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ॥ ३१ ॥
वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ज्ञायन्ते नः सञ्जय मातरस्ताः।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः वृद्धाभिरभिवादं
वदेथाः ॥ ३२ ॥ कच्चित् पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्यग्वर्त्तन्ते वो वृत्ति-
मनृशंसरूपाः। इति स्मोक्त्वा सञ्जय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली
सपुत्रः ॥ ३३ ॥ या नो भार्य्याः सञ्जय वेत्थ तत्र तासां सर्वासां
कुशलं तात पृच्छेः। सुसङ्गुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः कच्चिद्गृहानाा-
वसथाप्रमत्ताः ॥ ३४ ॥ कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीं
वर्त्तध्वमनृशंसरूपाम्। यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्ति-
मात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३५ ॥ या नः स्नुषाः सञ्जय वेत्थ तत्र
प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः। प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत् प्रसन्नः ॥ ३६ ॥ कन्याः स्वजेथाः सदनेषु
सञ्जय अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा। कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनु-
कूला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३७ ॥ अलङ्कृता वस्त्रवत्यः
सुगन्धा अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः। लघु यासां दर्शनं वाक्
च लघ्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३८ ॥ दास्यः स्युर्या

ये च दासाः कुरूणां तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः । आख्याय
मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९ ॥ कच्चि-
द्वृत्तिं वर्त्तते वै पुराणीं कच्चिद्भोगान् धार्त्तराष्ट्रो ददाति । अङ्ग-
हीनान् कृपणान् वामनान् वा यानानृशंस्यो धृतराष्ट्रो बिभर्त्ति
॥ ४० ॥ अन्धांश्च सर्वान् स्थविरांस्तथैव हस्ताजीवा बहवो येऽत्र
सन्ति । आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छे-
र्जघन्यम् ॥ ४१ ॥ मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोकेषु
पापम् । निगृह्य शत्रून् सुहृदोऽनुगृह्य वासोभिरन्नेन च वो
भरिष्ये ॥ ४२ ॥ सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो
बत वर्त्तयन्ति । तान् पश्यामि युक्तरूपास्तथैव तामेव सिद्धिं
श्रावयेथा नृपन्तम् ॥ ४३ ॥ ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकालमात्म-
न्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः । तांश्चापि त्वं कृपणान् सर्वथैव अस्म-
द्वाक्यात् कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४४ ॥ ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्त्त-
राष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र । दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि
सर्वान् संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययञ्च ॥ ४५ ॥ एवं सर्वानागताभ्या-
गतांश्च राज्ञां दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् । पृष्ट्वा सर्वान् कुशलं
तांश्च सूत पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४६ ॥ न हीदृशाः
सन्त्यपरे पृथिव्यां ये योधका धार्त्तराष्ट्रेण लब्धाः । धर्मस्तु
नित्यो मम धर्म एव महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ४७ ॥ इदं पुन-
र्वचनं धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनं सञ्जय श्रावयेथाः । यस्ते शरीरे
हृदयं दुनोति कामः कुरून् स सपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४८ ॥ न
विद्यते युक्तिरेतस्य काचिन्नैव विधास्याम यथा प्रियं ते । ददस्व
वा शक्रपुरीं ममैव युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उत सन्तमसन्तं वा बालं वृद्धं च सञ्जय
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १ ॥ उत बालाय
पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् । ददाति सर्वमीशानः पुरस्ता-
च्छुक्रमुच्चरन् ॥ २ ॥ बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथा यथातथम् ।
अथ मन्त्रं मन्त्रयित्वा याथातथ्येन हृष्टवत् ॥ ३ ॥ गावल्गणे
कुरून् गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् । अभिवाद्योपसंगृह्य ततः
पृच्छेरनामयम् ॥ ४ ॥ ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारि-
तम् । तवैव राजन् वीर्य्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ तव
प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम । राज्ये तान् स्थाप-
यित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६ ॥ सर्वमप्येतदेकस्य नालं सञ्जय
कस्यचित् । तात संहत्य जीवामो द्विषतां मा वशं गमः ॥ ७ ॥
तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम् । शिरसाभिवदेथा-
स्त्वं मम नाम प्रकीर्त्तयन् ॥ ८ ॥ अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं
पितामहः । भवता शान्तनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९ ॥ स
त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह । यथा जीवन्ति ते पौत्राः
प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १० ॥ तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्र-
धारिणम् । अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरे ॥ ११ ॥
अथ दुर्य्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् । मध्ये कुरूणामासीन-
मनुनीय पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्णामेकां
सभागताम् । तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधिष्म कुरूनिति ॥ १३ ॥
एवं पूर्वापरान् क्लेशान् तितिक्षन्ते स्म पाण्डवाः । बलीयांसोऽपि
सन्तो यत्तत् सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४ ॥ यन्नः प्राव्राजयः सौम्य
अजिनैः प्रतिवासितान् । अतितिक्षामहि च तत् मा वधिष्म कुरू-
निति ॥ १५ ॥ यत्तत् कुन्तीमतिक्रम्य कृष्णा केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६ ॥ यथोचितं स्वकं
भागं लभेमहि परन्तप । निवर्त्तय परद्रव्यात् बुद्धिं गृद्धां नर-

र्षभ ॥ १७ ॥ शान्तिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परम् । राज्यैक-
देशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८ ॥ कुशस्थलं वृकस्थलं
माकन्दीं वारणावतम् । अवसानं भवेदत्र कश्चिदेकञ्च पञ्चमम्
॥ १९ ॥ भ्रातृणां देहि पञ्चानां पञ्च ग्रामान् सुयोधन । शान्ति-
र्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह सञ्जय ॥ २० ॥ भ्राता भ्रातर-
मन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् । स्मयमाना समायान्तु पाञ्चालाः
कुरुभिः सह ॥ २१ ॥ अक्षतान् कुरुपाञ्चालान् पश्येयमिति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शम्याम भरतर्षभ ॥ २२ ॥ अलमेव शमायास्मि
यथा युद्धाय सञ्जय । धर्मार्थयोरलञ्चाहं मृदवे दारुणाय च ॥२३॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जय-
स्तदा । शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १ ॥ सम्प्राप्य
हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च । अन्तःपुरं समास्थाय द्वाःस्थं
वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतम् ।
सकाशात् पाण्डुपुत्राणां सञ्जयं मा चिरं कृथाः ॥ ३ ॥ जागर्त्ति
चेदभिवदेस्त्वं हि द्वाःस्थ प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य । निवेद्य-
मात्रात्यधिकं हि मेऽस्ति द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ॥ ४ ॥

द्वाःस्थ उवाच । सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वार-
मुपागतस्ते । प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात् प्रशाधि राजन्
किमयं करोतु ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आचक्ष्व मां सुखिनं कल्यमस्मै प्रवेश्यतां
स्वागतं सञ्जयाय । न हि चाहमेतस्य भवाम्यकल्यः स मे कस्मा-
द्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञ-शूरार्य्यगुप्तम् । सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचित्रवीर्य्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ७ ॥

संजय उवाच । संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् । अभिवाद्य त्वा पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्यपृच्छत् ॥ ८ ॥ स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित् पुत्रैः प्रीतसे नप्तृभिश्च । तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अभिनन्द्य त्वा तात वदामि सञ्जय अजात-शत्रुञ्च सुखिनं पार्थम् । कच्चित् स राजा कुशली सपुत्रः सहा-मात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच । सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् । निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमान् शीलवांश्च ॥ ११ ॥ परो धर्मः पाण्डवस्यानृशंस्यं धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य । सुखप्रिये धर्महीनेऽनपार्थेऽनुरुध्यते भारत तस्य बुद्धिः ॥ १२ ॥ परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारु-मयीव योषा । इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १३ ॥ इमञ्च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं पापोदर्कं घोरमवर्ण-रूपम् । यावत् परः कामयतेऽतिवेलं तावन्नरोऽयं लभते प्रशं-साम् ॥ १४ ॥ अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णां त्वचं सर्प इवा-समर्थाम् । विरोचतेऽहार्य्यवृत्तेन धीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १५ ॥ हन्तात्मनः कर्म निबोध राजन् धर्मार्थयुक्ता-दार्य्यवृत्तादपेतम् । उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन् भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १६ ॥ स त्वमर्थं संशयितं विना तैराशससे पुत्र-वशानुगोऽस्य । अधर्मशब्दश्च महान् पृथिव्यां नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ १७ ॥ हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो दीर्घवैरी

ष्ववविद्यास्वघोरः। एवं धर्मानापद्‌ संश्रयेयुर्हीनो वीर्य्ये यश्च भवेद्‌विशिष्टः॥ १८॥ कुले जातो बलवान्‌ यो यशस्वी बहुश्रुतः सुखजीवी जितात्मा। धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्त्ति स ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति॥ १९॥ कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता। एवमुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो नरो नृशंसं कर्म कुर्य्यादमूढः॥ २०॥ तव ह्यमी मन्त्रविदः समेत्य समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः। तेषामयं बलवान्निश्चयश्च कुरुक्षयो नियमेनोदपादि॥ २१॥ अकालिकं कुरवो नाभविष्यन्‌ पापेन चेत्‌ पापमजातशत्रुः। इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत्‌॥ २२॥ किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं स्म द्रष्टुम्‌। अत्यक्रामत्‌ स तथा सम्मतः स्यान्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः॥ २३॥ एतान्‌ गुणान्‌ कर्मकृतानवेक्ष्य भावाभावौ वर्त्तमानावनित्यौ। बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो नान्यत्‌ कालात्‌ कारणं तत्र मेने॥ २४॥ चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्‌ च जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः। तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते तान्यव्यथा दुःखहीनः प्रणुद्यात्‌॥ २५॥ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म संवर्त्तते सुप्रयुक्तं यथावत्‌। मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः संवर्द्धते विधिवद्भोजनेन॥ २६॥ प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्निन्दाप्रशंसे च भजन्त एव। परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव॥ २७॥ स त्वां गर्हे भारतानां विरोधादन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम्‌। नो चेदिदं तव कर्मापराधात्‌ कुरून्‌ दहेत्‌ कृष्णवर्त्मेव कक्षम्‌॥ २८॥ त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन्‌ वशं गत्वा सर्वलोके नरेन्द्र। कामात्मनः श्लाघनो द्यूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य॥ २९॥ अनाप्तानां संग्रहात्त्वं नरेन्द्र यथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन्‌। भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तामशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेन्द्र॥ ३०॥ अनु-

श्रान्तो रथवेगावधूतः श्रान्तोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह। प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि सुखं प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र। प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तं सञ्जययानपर्व ॥ ३१ ॥

---

अथ प्रजागरपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच। द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः। विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १ ॥ प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत्। ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम्। अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३ ॥

द्वाःस्थ उवाच। विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात्। द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम्। अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो दर्शने ॥ ५ ॥

द्वाःस्थ उवाच। प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः। न हि ते दर्शनेऽकल्पो जातु राजाब्रवीद्धि माम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम्। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७ ॥ विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात्। यदि किञ्चन कर्त्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सञ्जयो विदुरप्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः।

अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९ ॥ अस्माद्य
कर्वीरस्य न विज्ञातं वचो मया। तन्मे दहति गात्राणि तद-
कार्षीत् प्रजागरम् ॥ १० ॥ जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनु-
पश्यसि। तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११ ॥
यतः प्रा[illegible] पाण्डवेभ्यो न मे यथावन्मनस प्रशान्तिः। सर्वे-
न्द्रियाण[illegible]तानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२ ॥

विद[illegible] च। अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम्।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३ ॥ कच्चिदेतैर्महा-
दोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप। कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्न परि-
तप्यसे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैश्रेयसं
वचः। अस्मिन् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसम्मत ॥ १५ ॥

विदुर उवाच। राजा लक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत्।
प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ विपरीततरश्च
त्वं भागधेये न सम्मतः। अर्चिषां प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मको-
विदः ॥ १७ ॥ आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात् सत्यात् पराक्रमात्।
गुरुत्वात्त्वयि संप्रेक्ष्य बहून् क्लेशान् तितिक्षते ॥ १८ ॥ दुर्योधने
सौबले च कर्णे दुःशासने तथा। एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं
भूतिमिच्छसि ॥ १९ ॥ आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २० ॥ निषेवते प्रश-
स्तानि निन्दितानि न सेवते। अनास्तिक श्रद्दधान एतत् पण्डित-
लक्षणम् ॥ २१ ॥ क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीः स्तम्भो मान्यमानिता।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २२ ॥ यस्य कृत्यं न
जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे। कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित
उच्यते ॥ २३ ॥ यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४ ॥ यस्य संसारिणी

प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्त्तते। कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २५ ॥ यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते। न किञ्चिदवमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धय ॥ २६ ॥ क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात्। नासम्पृष्टो ह्युपयुङ्क्ते परार्थे तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २७ ॥ नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम। आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धय ॥ २८ ॥ निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः। अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २९ ॥ आर्य्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते। हितञ्च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ३० ॥ न हृष्यत्यात्मसम्माने नावमाने न तप्यते। गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३१ ॥ तत्त्वज्ञः सर्वभूताना योगज्ञः सर्वकर्मणाम्। उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान्। आशुग्रन्थस्य वक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ३३ ॥ श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा। असम्भिन्नार्य्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ३४ ॥ अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः। अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३५ ॥ स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति। मिथ्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३६ ॥ अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत्। बलवन्तञ्च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३६ ॥ अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च। कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३७ ॥ संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते। चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति। सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३९ ॥ अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते। अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ ४० ॥ परं

क्षिपति दोषेण वर्त्तमान स्वयं तथा। यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढ़तमो नरः॥ ४१॥ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्ज्जितम्। अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढ़बुद्धिरिहोच्यते॥ ४२॥ अशिष्यं शास्ति यो राजन् यश्च शून्यमुपासते। कदर्य्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढ़चेतसम्॥ ४३॥ अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्य्यमेव वा। विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते॥ ४४॥ एकः सम्पन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम्। योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः॥ ४५॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः। भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दोषेण लिप्यते॥ ४६॥ एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता। बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम्॥ ४७॥ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु। पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव॥ ४८॥ एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते। सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः॥ ४९॥ एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत्। एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात्॥ ५०॥ एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे। सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव॥ ५१॥ एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते। यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः॥ ५२॥ सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम्। क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा॥ ५३॥ क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते। शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्ज्जनः॥ ५४॥ अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति। अक्षमावान् परं दोषैरात्मानमेव योजयेत्॥ ५५॥ एको धर्मः परं श्रेय क्षमैका शान्तिरुत्तमा। विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा॥ ५६॥ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव। राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम्॥ ५७॥ द्वे कर्म्मणी नरः

कुर्व्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते। अब्रुवन् परुषं किञ्चिदसतोऽनर्च्चयं-स्तथा ॥ ५८ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ। स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५९ ॥ द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ। यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ६० ॥ द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्म्मणा। गृहस्थश्च निरारम्भः कार्य्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥ ६१ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः। प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ६२ ॥ न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ। अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ६३ ॥ द्वावम्भसि विनि-क्षेप्यौ गाढं बद्ध्वा गले शिलाम्। धनिनञ्चाप्रदातारं दरिद्रं चा-तपस्विनम् ॥ ६४ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्य्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६५ ॥ त्रयोपाया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ। कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ६६ ॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन् उत्तमाधममध्यमाः। नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु ॥ ६७ ॥ त्रय एवाधना राजन् भार्य्या दासस्तथा सुतः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ६८ ॥ हरणञ्च परस्वानां परदाराभिमर्षणम्। सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा भयप्रदाः ॥ ६९ ॥ त्रिविधं नरक-स्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ७० ॥ भक्तञ्च भजमानञ्च तवास्मीति च वादिनम्। त्रीनेताञ्छरणं प्राप्तान् विषमेऽपि न सन्त्यजेत् ॥ ७१ ॥ वरप्रदानं राज्यञ्च पुत्रजन्म च भारत। शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकञ्च तत् समम् ॥ ७२ ॥ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात्। अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्य्यान्न दीर्घ-सूत्रै रभसैश्चारणैश्च ॥ ७३ ॥ चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रिया-भिजुष्टस्य गृहस्थधर्म्मे। वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो

भगिनी चानपत्या ॥ ७४ ॥ चत्वार्य्याह महाराज साद्यस्कानि बृहस्पतिः। पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७५ ॥ देवतानाञ्च सङ्कल्पमनुभावञ्च धीमताम्। विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ७६ ॥ चत्वारि कर्माण्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि। मानाग्निहोत्रमुतमानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ ७७ ॥ पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्य्याः प्रयत्नतः। पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ७८ ॥ पञ्चैव पूजयन् लोके यशः प्राप्नोति केवलम्। देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ७९ ॥ पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि। मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ८० ॥ पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम्। ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥ ८१ ॥ षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता। निद्रा तन्द्रीर्भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ८२ ॥ षडिमान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे। अप्रवक्तारमाचार्य्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ८३ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्य्यां चाप्रियवादिनीम्। ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ८४ ॥ षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन। सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८५ ॥ षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्त्तमनवेक्षणात्। गावः सेवा कृषिर्भार्य्या विद्या वृषलसङ्गतिः ॥ ८६ ॥ षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम्। आचार्य्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ॥ ८७ ॥ नारीं विगतकामञ्च कृतार्थाश्च प्रयोजनम्। नावं विस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ॥ ८८ ॥ आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह सम्प्रयोगः। स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८९ ॥ ईर्षी घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः। परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥ ९० ॥ अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया

च भार्य्या प्रियावादिनी च। वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्-जीवलोकस्य सुखानि राजन्॥ ९०॥ षस्यामात्मनि नित्याना-मैश्वर्य्यं धीऽधिगच्छति। न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजिते-न्द्रियः॥ ९१॥ षड्मे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते। चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सका॥ ९२॥ प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजका। राजा विवदमानेषु नित्य मूर्खेषु पण्डिता॥ ९४॥ सप्त दोषा सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः। प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वरा॥ ९५॥ स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यञ्च पञ्चमम्। महच्च दण्ड-पारुष्यमर्थदूषणमेव च॥ ९६॥ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विन-शिष्यतः। ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते॥ ९७॥ ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति। रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति॥ ९८॥ नैतान् स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्य-सूयति। एतान् दोषान् नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्वा विसर्ज्जयेत्॥ ९९॥ अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत। वर्त्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि॥ १००॥ समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धना-गम। पुत्रेण च परिष्वङ्गः सन्निपातश्च मैथुने॥ १०१॥ समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नति। अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि॥ १०२॥ अष्टौ गुणा पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च दम श्रुतञ्च। पराक्रमश्चावहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च॥ १०३॥ नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम्। क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कवि॥ १०४॥ दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान्। मत्त प्रमत्त उन्मत्त श्रान्त क्रुद्धो बुभुक्षितः॥ १०५॥ त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीत कामी च ते दश। तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्येत पण्डित॥ १०६॥ अत्रैवोदाहर-न्तीममितिहास पुरातनम्। पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतञ्चैव सुधन्वना

॥ १०७ ॥ य काममन्यू प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनञ्च।
विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ।१०८॥
जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम्।
जानाति मात्राञ्च तथा क्षमाञ्च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ १०९ ॥
सुदुर्बलं नावजानाति कञ्चिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् । न विग्रहं
रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ११० ॥ प्राप्या-
पदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः । दुःखञ्च काले
सहते महात्मा धुरन्धरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ १११ ॥ अनर्थकं
विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः सन्धिं परदाराभिमर्षम्। दम्भं स्तैन्यं
पैशुनं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ ११२ ॥ न संरम्भे-
णारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव । न मित्रार्थे रोचयते
विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ११३ ॥ योऽभ्यसूयत्यनु-
कम्पते च न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति । नात्याह किञ्चित् क्षमते
वै विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ११४ ॥ यो नोद्धतं कुरुते
जातु वेशं न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान्। न मूर्च्छितः कटुका-
न्याह किञ्चित् प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ ११५ ॥ न वैर-
मुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति। न दुर्गतोऽस्मीति
करोत्यकार्य्यं तमार्य्यशीलं परमाहुरार्य्याः ॥ ११६ ॥ न स्वे सुखे
वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः । दत्त्वा न पश्चात्
कुरुतेऽनुतापं स कथ्यते सत्पुरुषार्य्यशीलः ॥ ११७ ॥ देशाचारान्
समयान् जातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः । स यत्र तत्रापि
गतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ११८ ॥ दम्भं मोहं
मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुन्यं पूगवैरम् । मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि
वादं यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ११९ ॥ दमं शौचं दैवतं
मङ्गलानि प्रायश्चित्तान् विविधाल्लोकवादान् । एतानि यः कुरुते
नैत्यिकानि तस्योत्थानं देवता धारयन्ति ॥ १२० ॥ समैर्विवाहं

कुरुते न हीनैः समं सख्यं व्यवहारं कथाश्च । गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ १२१ ॥ मितं भुंक्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा । ददात्यमित्रेष्वभियाचितः स्वं तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ १२२ ॥ चिकीर्षितं विप्रकृतञ्च यस्य नान्ये जना कर्म्म जानन्ति किञ्चित् । मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ १२३ ॥ यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः । अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२४ ॥ य आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत । अनन्ततेजा सुमना समाहितः स तेजसा सूर्य्य इवावभासते ॥ १२५ ॥ वने जाता शापदग्धस्य राज्ञः पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः । त्वयैव बाला वर्द्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १२६ ॥ प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः । न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १२७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरहितवाक्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । जाग्रतो दह्यमानस्य यत् कार्य्यमनुपश्यसि । तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ १ ॥ त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः । यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २ ॥ पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन् पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् । कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा

प्रियम् । अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत पराभवम् ॥ ४ ॥ तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन् भवमिच्छन् कुरून् प्रति । वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत । अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६ ॥ तथैव योगविहितं न सिध्येत कर्म यन्नृप । उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७ ॥ अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु । सम्प्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८ ॥ अनुबन्धञ्च संप्रेक्ष्य विपाकञ्चैव कर्मणाम् । उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९ ॥ यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये । कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १० ॥ यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति । युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११ ॥ न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्त्तितव्यमसांप्रतम् । श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ ११ ॥ भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो वडिशमायसम् । लोभाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमपेक्षते ॥ १२ ॥ यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् । हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ १३ ॥ वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः । स नाप्नोति रसं तेभ्यो वीजं चास्य विनश्यति ॥ १४ ॥ यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् । फलाद्रसं स लभते वीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १५ ॥ यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः । तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १६ ॥ पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत । मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १७ ॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः । इति कर्माणि सञ्चिन्त्य कुर्य्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १८ ॥ अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः । कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ १९ ॥ प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः । न तं भर्त्तार-

मिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २० ॥ कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् । क्षिप्रमारभते कर्त्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१ ॥ ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषा प्रपिबन्निव । आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२ ॥ सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद् दुरारुहः । अपक्वः पक्वसङ्काशो न तु शीर्य्येत कर्हिचित् ॥२३॥ चक्षुषा मनसा वाचा कर्म्मणा च चतुर्व्विधम् । प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २४ ॥ यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव । सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २५ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वेन तेजसा । वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २६ ॥ धर्म्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः । वसुधा वसुसम्पूर्णा वर्द्धते भूतिवर्द्धिनी ॥२७॥ अथ सन्त्यजतो धर्म्ममधर्म्मञ्चानुतिष्ठतः । प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्म्माहितं यथा ॥ २८ ॥ य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्द्दने । स एव यत्नः कर्त्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २९ ॥ धर्म्मेण राज्यं विन्देत धर्म्मेण परिपालयेत् । धर्म्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ३० ॥ अप्युन्मत्तात् प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः । सर्व्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः । सञ्चिन्वन् धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३२ ॥ गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३३ ॥ भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्द्दुहा । अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३४ ॥ यदतप्तं प्रणमति न तत् सन्तापयन्त्यपि । यच्च स्वयं नतं दारु न तत् सन्तापयन्त्यपि ॥ ३५ ॥ एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥३६॥ पर्ज्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिबान्धवाः । पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३७ ॥ सत्येन

रच्यते धर्मो विद्या योगेन रच्यते । मृजया रच्यते रूपं कुलं वृत्तेन रच्यते ॥ ३८ ॥ मानेन रचते धान्यमश्वान् रचत्यनुक्रमः । अभीक्ष्णं दर्शनं गाश्च स्त्रियो रचेत् कुचेलता ॥ ३९ ॥ न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ४० ॥ य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्य्ये कुलान्वये । सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४१ ॥ अकार्य्यकरणाद्भीतः कार्य्याणाञ्च विवर्ज्जनात् । अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत् पिबेत् ॥ ४२ ॥ विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनोमदः । मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४३ ॥ असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित् कार्य्ये कदाचन । तावन्न तस्य सुकृतं किञ्चित् कार्य्यं कदाचन ॥ ४४ ॥ मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् । गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ॥ ४५ ॥ असताञ्च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः । जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता । अध्वा जितो यानवता सर्व्वं शीलवता जितम् ॥ ४६ ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति । न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४७ ॥ आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् । तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ सम्पन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा । क्षुत् स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४९ ॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । जीर्य्यन्त्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ ५० ॥ अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् । उत्तमानान्तु मर्त्त्यानामवमानात् परं भयम् ॥ ५१ ॥ ऐश्वर्य्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः । ऐश्वर्य्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५२ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्त्तमानैरनिग्रहैः । तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५३ ॥ यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा । आपदस्तस्य वर्द्धन्ते शुक्ल-

यच्च दुर्बोढ़राट् ॥ ५४ ॥ अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते । अमित्रान् वा जितामात्यः सोऽवशः परीहीयते ॥ ५५ ॥ आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् । ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजीगीषते ॥ ५६ ॥ वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु । परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५७ ॥ रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः । तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५८ ॥ एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम । अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५९ ॥ अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थञ्चैवाप्यनर्थतः । इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६० ॥ धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः । श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६१ ॥ अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः । इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६२ ॥ आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः । आत्मा ह्येवात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६३ ॥ बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः । स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥ ६४ ॥ क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ । कामश्च राजन् क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६५ ॥ समवेक्ष्येह धर्मार्थौ सम्भारान् योऽधिगच्छति । स वै सम्भृतसम्भारः सततं सुखमेधते ॥ ६६ ॥ यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रूनविजित्य मनोमयान् । जिगीषति रिपूनन्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६७ ॥ दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः । इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६८ ॥ असन्त्यागात पापाकृतामपापास्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् । शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात तस्मात पापैः सह सन्धिं न कुर्य्यात् ॥ ६९ ॥ निजानुत्पततः शत्रून् पञ्च पञ्च प्रयोजनम् । यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ७० ॥ अनसूया-

र्जव शौचं सन्तोषः प्रियवादिता । दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ७१ ॥ आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता। वाक् चैव गुप्ता दानञ्च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ७२ ॥ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७३ ॥ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् । शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७४ ॥ वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रञ्च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७५ ॥ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता । सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७६ ॥ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७७ ॥ कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७८ ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि । परस्य नाऽमर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेभ्यः ॥ ७९ ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥ ८० ॥ बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८१ ॥ सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ । पाण्डवानां विरोधेन न चैनानवबुध्यसे ॥ ८२ ॥ राजलक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८३ ॥ अतीत्य सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः । तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८४ ॥ अनुक्रोशादानृशंस्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः । गौरवात्तव राजेन्द्र बहून् क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८५ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः। शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच। सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्ज्जवम्। उभे त्वेते समे स्यातामार्ज्जवं वा विशिष्यते ॥ २ ॥ आर्ज्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो। इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ यावत् कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते। तावत् स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५ ॥ स्वयम्वरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः। रूपेणाप्रतिमा राजन् विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६॥ विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह। प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ॥७॥

केशिन्युवाच। किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन। अथ केन स्म पर्य्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ८ ॥

विरोचन उवाच। प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः। अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच। इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन। सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ १० ॥

विरोचन उवाच। तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे। सुधन्वानञ्च माञ्चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतौ ॥ ११ ॥

विदुर उवाच। अतीतायाञ्च शर्व्वर्य्यामुदिते सूर्य्यमण्डले। अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ॥ १२ ॥ विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः। सुधन्वा वै समागच्छत् प्राह्रादिं केशिनीं तथा ॥ १३ ॥ समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ। प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ॥ १४ ॥

सुधन्वोवाच। अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्रादेऽहं तवासनम्। एकत्वमुपसम्पन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह ॥ १५ ॥

विरोचन उवाच। तत्रार्हते तु फलकी कूर्चं वाप्यथ वा वृषी सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ १६ ॥

सुधन्वोवाच। पिता पुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि। वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्याावितरेतरम् ॥ १७ ॥ पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः। बाल सुखैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे ॥ १८ ॥

विरोचन उवाच। हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च यद्वित्तमसुरेषु नः। सुधन्वन् विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १९ ॥

सुधन्वोवाच। हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च तवैवास्तु विरोचन। प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ २० ॥

विरोचन उवाच। आवां कुत्र गमिष्याव. प्राणयोर्विपणे कृते। न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित ॥ २१ ॥

सुधन्वोवाच। पितरं ते गमिष्याव· प्राणयोर्विपणे कृते। पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत ॥ २२ ॥

विदुर उवाच। एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा। विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥

प्रह्लाद उवाच। इमौ तौ सम्प्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह। आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ २४ ॥ किं वै सहैवं चरथो न पुरा चरथः सह। विरोचनैतत् पृच्छामि किन्ते सख्यं सुधन्वना ॥ २५ ॥

विरोचन उवाच। न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे। प्रह्लाद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदेः ॥ २६ ॥

प्रह्लाद उवाच। उदकं मधुपर्कं वाप्यानयन्तु सुधन्वने। ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २७ ॥

सुधन्वोवाच। उदकं मधुपर्कं वा पथिष्वेवार्पितं मम।

प्रह्लाद त्वन्तु मे मथ्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छत । किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहोस्विद्विरोचनः ॥ २८ ॥

प्रह्लाद उवाच । पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वञ्च साचादिह स्थितः । तयोर्विवदतो प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २९ ॥

सुधन्वोवाच । गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत् स्यात् प्रियं धनम । द्वयोर्विवदयोस्तथ्यं वाच्यञ्च मतिमंस्त्वया ॥ ३० ॥

प्रह्लाद उवाच । अथ यो नैव प्रब्रूयात् सत्यं वा यदि वानृतम् । एतत् सुधन्वन् पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत् ॥ ३१ ॥

सुधन्वोवाच । या रात्रिमधिविन्ना स्त्री याञ्चैवाचपराजितः । याञ्च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म ता वसेत् ॥ ३२ ॥ नगरे प्रतिरुद्धः सन् वहिर्द्वारे वुभुचितः । अमित्रान् भूयसः पश्येद्यः साच्यमनृतं वदेत ॥ ३३ ॥ पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति सहस्र पुरुषानृते ॥ ३४ ॥ हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदेत । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदेः ॥ ३५ ॥

प्रह्लाद उवाच । मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन । मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वन्तेन वै जितः ॥ ३६ ॥ विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव । सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ ३७ ॥

सुधन्वोवाच । यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः । पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात प्रह्लाद दुर्लभम् ॥ ३८ ॥ एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचन । पादप्रचालनं कुर्य्यात कुमार्य्याः सन्निधौ मम ॥ ३९ ॥

विदुर उवाच । तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृत वक्तुमर्हसि । मा गमः ससुतामात्यो नाश पुत्रार्थमब्रुवन् ॥ ४० ॥ न देवा दण्डमादाय रचन्ति पशुपालवत । यन्तु रचितु मिच्छन्ति वुद्धा

संविभजन्ति तम् ॥ ४१ ॥ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मन । तथा तथास्य सर्वार्था सिध्यन्ते नात्र संशय ॥ ४२ ॥ नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम्। नीड शकुना इव जातपक्षाश्छन्दांस्येन प्रजहत्यन्तकाले ॥ ४३ ॥ मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्य्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम्। राजद्विष्ट स्त्रीपुंसयोर्विवाद वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्था. प्रदुष्ट. ॥ ४४ ॥ सामुद्रिक वणिजं चौरपूर्वं शलाकधूर्त्तञ्च चिकित्सकञ्च। अरिञ्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च नैतान् साक्ष्ये विप्रकुर्वीत सप्त ॥ ४५ ॥ मानाग्निहोत्रमुतमानमौनं मानेनाधीतमुतमानयज्ञ.। एतानि चत्वार्य्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ४६ ॥ अगारदाही गरद. कुण्डाशी सोमविक्रयी। पर्वकारश्च सूचीच मित्रध्रुक् पारदारिक' ॥ ४७ ॥ भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विज। अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दक ॥ ४८ ॥ स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्मवानपि। रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात् सर्वे ब्रह्महभि समा' ॥ ४९ ॥ तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः। शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ५० ॥ जरा रूपं हरति हि धैर्य्यमाशा मृत्यु प्राणान् धर्ममसूयां मसूया। क्रोध श्रियं शीलमनार्य्यसेवा ह्रियं काम सर्वमेवाभिमान ॥ ५१ ॥ श्रीर्मङ्गलात् प्रभवति प्रागल्भ्यात सम्प्रवर्द्धते। दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात् प्रतितिष्ठति ॥ ५२ ॥ अष्टौ गुणा पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च दम' श्रुतञ्च। पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ५३ ॥ एतान् गुणास्तात महानुभावैको गुणः संश्रयते प्रसह्य। राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष गुणो विभर्त्ति ॥ ५४ ॥ अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि। चत्वार्य्येषामन्ववेतानि सद्भिश्चत्वारि चैषा-

मनुयान्ति सन्त ॥ ५५ ॥ यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्य्येता-
न्यन्ववेतानि सद्भि । दम सत्यमार्ज्जवमानृशंस्यं चत्वार्य्येतान्यनु-
यान्ति सन्त ॥ ५६ ॥ इज्याध्ययनदानानि तप सत्यं क्षमा घृणा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविध स्मृत ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्व-
श्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते । उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु
तिष्ठति ॥ ५८ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न
वदन्ति धर्मम । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत सत्यं
यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥ ५९ ॥ सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं
धनम् । शौर्य्यञ्च चित्रभाष्यञ्च दशेमे स्वर्गयोनय ॥ ६० ॥ पापं
कुर्वन् पापकीर्त्ति पापमेवाश्नुते फलम् । पुण्य कुर्वन् पुण्यकीर्त्ति·
पुण्यमत्यन्तमश्नुते ॥ ६१ ॥ तस्मात पाप न कुर्वीत पुरुष शंसित-
व्रत । पाप प्रज्ञा नाशयति क्रियमाणं पुन· पुन ॥ ६२ ॥ नष्ट-
प्रज्ञ पापमेव नित्यमारभते नर । पुण्यं प्रज्ञा वर्द्धयति क्रियमाणा
पुन· पुन ॥ ६३ ॥ वृद्धप्रज्ञ पुण्यमेव नित्यमारभते नर । पुण्य
कुर्वन् पुण्यकीर्त्ति पुण्यं स्थान स्म गच्छति ॥ ६४ ॥ तस्मात पुण्यं
निषेवेत पुरुष सुसमाहित । असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैर-
कृच्छठ ॥ ६५ ॥ स कृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात पापमाचरन् ।
अनसूय कृतप्रज्ञ· शोभनान्याचरन् सदा ॥ ६६ ॥ न कृच्छ्र मह-
दाप्नोति सर्वत्र च विरोचते । प्रज्ञामेवागमयति य प्राज्ञेभ्य स
पण्डित ॥ ६७ ॥ प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ।
दिवसेनैव तत् कुर्य्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ ६८ ॥ अष्टमासैन
तत् कुर्य्यात येन वर्षा· सुखं वसेत । पूर्वे वयसि तत कुर्य्यात येन
वृद्धः सुखं वसेत ॥ ६९ ॥ यावज्जीवेन तत कुर्य्याद्येनामुत्र सुखं
वसेत । जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्य्याञ्च गतयौवनाम् ॥ ७० ॥ शूरं
विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् । धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्र-
मपिधीयते ॥ ७१ ॥ असवृत तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्य्यते । गुरु-

न चैवैन च इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २० ॥ प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन नित्योत्थानात् प्रज्ञया पौरुषेण। न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च। पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२ ॥

विदुर उवाच। तपो दमो ब्रह्मवित्तं वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानम्। येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३ ॥ येषां न वृत्तं व्यथते न योनिश्चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम्। ये कीर्त्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४ ॥ अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५ ॥ देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवात् परिवादाच्च भारत। कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७ ॥ कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः। कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८ ॥ वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि। कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च। अक्षीणो वृत्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ३० ॥ गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया। कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१ ॥ मा नः कुले वैरकृत कश्चिदस्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी। मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२ ॥ यश्च नो ब्राह्मणान् हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत्। न तस्य समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत् कृषीन् ॥ ३३ ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता। सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३४ ॥

श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम्। प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्म्मिणा पुण्यकर्म्मिणाम् ॥ ३५ ॥ सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजा। एवं युक्ता भारसहा भवन्ति महाकुलीना न तथान्ये मनुष्या ॥ ३६ ॥ न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्य्यम्। यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ ३७ ॥ यः कश्चिदप्यसम्बद्धो मित्रभावेन वर्त्तते। स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत् परायणम् ॥ ३८ ॥ चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुसेवतः। पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३९ ॥ चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम्। अर्था समतिवर्त्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ४० ॥ अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः। शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१ ॥ सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये। तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४२ ॥ अर्च्चयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने। नानर्थयन् प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४३ ॥ सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम्। सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्तापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४४ ॥ अनवाप्यञ्च शोकेन शरीरं चोपतप्यते। अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४५ ॥ पुनर्नरो म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च। पुनर्नरो याचति याच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ॥ ४६ ॥ सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च। पर्य्यायशः सर्व्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४७ ॥ चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि तेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र। ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया। मन्दानामम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४९ ॥ नित्यो-

द्विश्लमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मन। यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ५० ॥

विदुर उवाच। नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात। नान्यत्र लाभसन्त्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ५१ ॥ बुद्धा भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत। गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ॥ ५२ ॥ अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिता। रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिण ॥ ५३ ॥ स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मण। तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५४ ॥ स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते। न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति न मागधै स्तूयमाना न सूतै ॥ ५५ ॥ न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्ना। न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिन्ना प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५६ ॥ न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम्। भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात ॥ ५७ सम्पन्नं गोषु सम्भाव्यं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तप। सम्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५८ ॥ तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवो बहुला समा। बहून् बहुत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५९ ॥ धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च। धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६० ॥ ब्राह्मणेषु च ये शूरा स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च। वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ६१ ॥ महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठित। प्रसह्य एव वातेन सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात ॥ ६२ ॥ अथ ये सहिता वृक्षा सङ्घश सुप्रतिष्ठिता। ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्तेऽन्योऽन्यसंश्रयात् ॥ ६३ ॥ एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम्। शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६४ ॥ अन्योऽन्यसमुपष्टम्भादन्योऽन्यापाश्रयेण

च। ज्ञातय सम्प्रवर्द्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५ ॥ अवध्यो ब्राह्मणा गावो ज्ञातय· शिशव स्त्रिय·। येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत ये च स्य शरणागता ॥ ६६ ॥ न मनुष्ये गुण कश्चिद्राजन् सधनतामृते। अनातुरत्वाद्भद्रन्ते मृतकल्पा हि रोगिण ॥ ६७ ॥ अव्याधिज कटुक शीर्षरोगि पापानुबन्धं परुष तीक्ष्णमुष्णम। सताम्पेय यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६८ ॥ रोगार्द्दिता न फलान्याद्रियन्ते न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम्। दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६९ ॥ पुराह्युक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितान्द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन्। दुर्य्योधन वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पण्डिता वर्ज्जयन्ति ॥ ७० ॥ न तद्बल यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो हि धर्मस्तरसा सेवितव्य। प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्र-पौत्रान् ॥ ७१ ॥ धार्त्तराष्ट्रा पाण्डवान् पालयन्तु पाण्डो सुता-स्तव पुत्रांश्च पान्तु। एकारिमित्रा कुरवो ह्येकधर्मा जीवन्तु राजन् सुखिन समृद्धा ॥ ७२ ॥ मेधीभूत कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ। पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७३ ॥ सन्धत्स्व त्व कौरवान् पाण्डुपुत्रैर्माऽन्तर रिपव प्रार्थयन्तु। सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्य्योधनं स्थापय त्व नरेन्द्र ॥ ७४ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरहितवाक्ये पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

---

विदुर उवाच। सप्तदशेमान् राजेन्द्र मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत। वैचित्रवीर्य्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नत ॥ १ ॥ दानवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत्। अथो मरीचिन· पादानग्राह्यान्

गृह्णंस्तथा ॥ २ ॥ यश्चाग्निष्य भास्ति वै यस्य तुष्टेश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम्। स्त्रियञ्च यो रचति भद्रमस्तुते यश्चायाच्य याचते कथ्यते च ॥ ३ ॥ यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्य्यं यश्चावलो वलिना नित्यवैरो। अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४ ॥ वध्वावहास श्वशुरो मनुते यो वध्वावसन्नभयो मानकामः। परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीजं स्त्रियञ्च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५ ॥ यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीतिवादी दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः। यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत एतान्नयन्ति निरयं पाशहस्ताः ॥ ६ ॥ यस्मिन् यथा वर्त्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्त्तितव्यं स धर्म्मः। मायाचारो मायया वर्त्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७ ॥ जरा रूपं हरति हि धैर्य्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्म्मचर्य्यामसूया। कामो ह्रियं वृत्तमनार्य्यसेवा क्रोधः श्रियं सर्व्वमेवाभिमानः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। शतायुरुक्तः पुरुषः सर्व्ववेदेषु वै यदा। नाप्नोत्यथ च तत् सर्व्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९ ॥

विदुर उवाच। अतिमानोऽतिवादश्च तथात्यागो नराधिप। क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ १० ॥ एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम्। एतानि मानवान् घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११ ॥ विश्वस्तस्यैति यो दारान् यश्चापि गुरुतल्पगः। वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ १२ ॥ आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः। शरणागतहा चैव सर्व्वे ब्रह्महणः समाः। एतैः समेत्य कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३ ॥ गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च। नानर्थकृत्याकुलः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः। अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५ ॥ यो हि धर्म्मं समाश्रित्य हित्वा

भर्त्तुं प्रियाप्रिये । अप्रियाख्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १६ ॥ त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७ ॥ आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १८ ॥ द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् । तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन्नेह युक्तं वचनं प्रातिपेयम् । तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य न रोचते तव वैचित्रवीर्य्य ॥ २० ॥ काकैरिमांश्चित्रवर्हान्मयूरान् पराजयेथाः पाण्डवान् धार्त्तराष्ट्र । हित्वा सिंहान् क्रोष्टकान् गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१ ॥ यस्तात न कुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य । तस्मिन् भृत्या भर्त्तरि विश्वसन्ति न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २२ ॥ न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन राज्यं धनं सञ्जिघृक्षेदपूर्वम् । त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता वै विरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३ ॥ कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्यायव्यये चानुरूपाञ्च वृत्तिम् । संगृह्णीयादनुरूपान् सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४ ॥ अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्त्तुः सर्वाणि कार्य्याणि करोत्यतन्द्रीः । वक्ता हितानामनुरक्त आर्य्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २५ ॥ वाक्यन्तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः । प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव भृत्यः ॥ २६ ॥ अस्तब्धमक्लीवमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्य्यमन्यैः । अरोगजातीयमुदारवाक्यं भृत्यं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २७ ॥ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले । न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढ़ो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २८ ॥ न निह्नवं मन्त्रगतस्य गच्छेत् संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य । न च ब्रूयान्नाश्वसिमि त्वयीति सकारणं व्यपदेशन्तु कुर्य्यात् ॥ २९ ॥

धूर्णी राजा पुंश्चली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा।
सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्ज्जनीया स्युरेते ॥ ३० ॥
अष्टौ गुणास्तात पुरुषन्दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च श्रुतन्दमश्च।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ३१ ॥
एतान् गुणास्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य। राजा
यदा सत कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष गुणो बिभर्त्ति ॥ ३२ ॥
गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः। स्पर्शश्च
गन्धश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्य्यं प्रवराश्च नार्य्यः ॥ ३३ ॥ गुणाश्च
षण्मितभुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च बलं सुखञ्च। अनाविलं चास्य
भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३४ ॥ अकर्मशीलञ्च
महाशनञ्च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम्। अदेशकालज्ञमनिष्ट-
वेशमेतान् गृहे न प्रतिवासयेत ॥ ३५ ॥ कदर्य्यमाक्रोशकमश्रुतं च
वनौकसं धूर्त्तममान्यमानिनम्। निष्ठुरिणं कृतवैरं कृतघ्नमेतान्
भृशार्त्तोऽपि न जातु याचेत ॥ ३६ ॥ संक्लिष्टकर्म्माणमतिप्रमादं
नित्यानृतञ्चादृढभक्तिकञ्च। विसृष्टरागं पटुमानिनञ्चाप्येतान्न सेवेत
नराधमान् षट् ॥ ३७ ॥ सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः।
अन्योऽन्यबन्धनावेतौ विनान्योऽन्यं न सिध्यतः ॥ ३८ ॥ उत्पाद्य
पुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिञ्च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित्। स्थाने
कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोऽयमुनिर्बुभूषेत ॥ ३९ ॥ हितं
यत् सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम्। तत् कुर्य्यादीश्वरे ह्येतन्-
मूलं सर्वार्थसिद्धये ॥ ४० ॥ वुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव
च। व्यवसायश्च यस्य स्यात् तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ४१ ॥ पश्य
दोषान् पाण्डवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः। पुत्रै-
र्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ४२ ॥
भीष्मस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्पद्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य। उत्-
सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतो ग्रहस्तिर्य्यगिवापतन् खे ॥ ४३ ॥

तव पुत्रशतञ्चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः । पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४४ ॥ धार्त्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः । मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात् ॥ ४५ ॥ तस्माद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् । वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ४६ ॥ न तथेच्छन्ति कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् । यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७ ॥ अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत् । न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४८ ॥ यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः । तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९ ॥ यो धर्ममर्थं कामञ्च यथाकालं निषेवते । धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ५० ॥ सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः । स श्रियो भाजनं राजन् यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ५१ ॥ बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे । यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२ ॥ अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभन्तु बलमाहुर्मनीषिणः ॥ ५३ ॥ यत्त्वस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं बलम् । अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४ ॥ येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत । यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत् प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५५ ॥ महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः । तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६ ॥ स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु । भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्त्तुमर्हति ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि । न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८ ॥ सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत । नावज्ञेया मनुष्येण सर्व्वे ह्येतेऽतितेजसः ॥ ५९ ॥ अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु । न चोपयुङ्क्ते तद्दारु

यावन्नोद्दीप्यते परैः ॥ ६० ॥ स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते। तद्दारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ६१ ॥ एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः। क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ६२ ॥ लताधर्मा सपुत्रस्त्वं शालाः पाण्डुसुता मताः। न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ६३ ॥ वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय सिंहान् वदे पाण्डवांस्तात विद्धि। सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत् सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ६४ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

विदुर उवाच। ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ। सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २ ॥ यस्योदकं मधुपर्कञ्च गाञ्च न मन्त्रवित् प्रतिगृह्णाति गेहे। लोभाद्भयादथ कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्य्याः ॥ ३ ॥ चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च। सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४ ॥ अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतञ्च। तिला मांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च ॥ ५ ॥ अरोषणो यः समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः। निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६ ॥ नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्य्येषु चोद्यः। वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७ ॥ अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत्। दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां

हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
विश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९ ॥
अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः । श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां
न चासां वशगो भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च
गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रच्या विशेषतः
॥ ११ ॥ पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् । गोषु चात्म-
समं दद्यात स्वयमेव कृषिं व्रजेत ॥ १२ ॥ भृत्यैर्वाणिज्यचारञ्च
पुत्रैः सेवेत च द्विजान् । अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः चत्रमश्मनो लोह-
मुत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां सर्व्वगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥ क्षमावन्तो
निराकारा काष्ठेऽग्निरिव शेरते । यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्या-
श्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥ स राजा सर्व्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्य्यमश्नुते ।
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत ॥ १६ ॥ धर्म्मकामार्थ-
कार्य्याणि तथा मन्त्रो न विद्यते । गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा
रहोगतः ॥ १७ ॥ अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ।
नासुहृत परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ॥ १८ ॥ अपण्डितो
वापि सुहृत पण्डितो वाप्यनात्मवान् । नापरीक्ष्य महीपालः
कुर्य्यात् सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥ अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्र-
रक्षणमेव च । कृतानि सर्व्वकार्य्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥२०॥
धर्म्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः । गूढ़मन्त्रस्य नृपते-
स्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥ अप्रशस्तानि कार्य्याणि यो मोहा-
दनुतिष्ठति । स तेषां विपरिभ्रंशाद्भ्रश्यते जीविताद्पि ॥ २२ ॥
कर्म्मणान्तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् । तेषामेवाननुष्ठानं पश्चा-
त्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥ स्थानवृद्धिक्षय-
ज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः । अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना

पृथिवी नृप ॥ २५ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः
आत्मप्रत्ययकोषस्य स्वाधीनेयं वसुन्धरा ॥ २६ ॥ नाममात्रेण
तुष्येत छत्रेण च महीपतिः । भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो
भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्त्ता वेद स्त्रियं तथा
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥ न शत्रुर्वश-
मापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः । न्यग्भूत्वा पर्य्युपासीत वध्यं
हन्याद्बले सति ॥ २९ ॥ अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरा
दिव । दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ॥ ३० ॥ निय-
न्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च । निरर्थकलहं प्राज्ञो वर्ज्ज-
येन्मूढसेवितम् ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिञ्च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ।
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ॥ ३२ ॥ न तं भर्त्तार-
मिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः । न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्य-
मसमृद्धये ॥ ३३ ॥ लोकपर्य्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ।
विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ॥ ३४ ॥ धनाभिजात
वृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते । अनार्य्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधा-
र्मिकम् ॥ ३५ ॥ अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ।
अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ॥ ३६ ॥ आवर्त्तयन्ति भूतानि
सम्यक् प्रणिहिता च वाक् । अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मति-
मानृजुः ॥ ३७ ॥ अपि सङ्क्षीणकोषोऽपि लभते परिवारणम् ।
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ॥ ३८ ॥ मित्राणा
चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः । असंविभागी दुष्टात्मा
कृतघ्नो निरपत्रपः ॥ ३९ ॥ तादृङ्नराधमो लोके वर्ज्जनीयो नरा-
धिप । न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ॥ ४० ॥ यः
कोपयति निर्द्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् । येषु दुष्टेषु दोषः
स्याद्योगक्षेमस्य भारत ॥ ४१ ॥ सदा प्रसादनं तेषां देवतानां-
मिवाचरेत् । येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ॥ ४२ ॥

श्री चानार्य्यसमासक्ता सर्व्वे ते संशयं गताः। यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ॥ ४३ ॥ मज्जन्ति तेऽवशा राजन्नद्यामश्मप्लवा इव । प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ॥ ४४ ॥ तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः । यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ॥ ४५ ॥ यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः । हित्वा तान् परमेष्वासान् पाण्डवानमितौजस ॥ ४६ ॥ आहितं भारतैश्वर्य्यं त्वया दुर्य्योधने महत् । ते द्रक्ष्यसि परिभ्रष्ट तस्मात्त्वमचिरादिव । ऐश्वर्य्यमदसम्मूढं वलिं लोकत्रयादिव ॥ ४७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरवाक्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा । धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच । अप्राप्तकाले वचनं वृहस्पतिरपि ब्रुवन् । लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानञ्च भारत ॥ २ ॥ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः । मन्त्रमूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३ ॥ द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः । प्रिये शुभानि कार्य्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ॥ ४ ॥ उक्तं मया जातमात्रेऽपि राजन् दुर्य्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् । तस्य त्यागात् पुत्रशतस्य वृद्धिरस्यात्यागात् पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५ ॥ न वृद्धिर्बहु मन्तव्या वृद्धिः क्षयमावहेत । क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥ न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् । क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ७ ॥

उमत्ता गुणात केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे । धनवान् गुणहीनो धृतराष्ट्र विवर्ज्जय ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसम्मतम् न चोत्सहे सुतन्त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥

विदुर उवाच । अतीवगुणसम्पन्नो न जातु विनयान्वितः सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्द्दमुपेक्षते ॥ १० ॥ परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च । परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥११ सदोषं दर्शनं येषां सवासे सुमहद्भयम् । अर्थादाने महान् दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥ ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः । ते पापा इति विख्याताः सवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥ युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान् विवर्ज्जयेत् । निवर्त्तमाने सौहार्द्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत् सुखम् । यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५ ॥ अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति । तादृशैः सङ्गतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥ निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान् दूराद्विवर्ज्जयेत् । यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥ स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते । ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥ कुलवृद्धिश्च राजेन्द्र तस्मात् साधु समाचर । श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥ विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ । किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ॥ २० ॥ प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशाम्पते । दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥ एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप । वृद्धेन हि त्वया कार्य्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥ मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां यद्धितैषिणम् । ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्त्तव्यः शुभार्थिना ॥ २३ ॥ सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभि-

र्भरतर्षभ। सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रीतिश्च परस्परम् ॥ २४ ॥
ज्ञातिभिः सह कार्य्याणि न विरोधः कदाचन। ज्ञातयस्तारय-
न्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ॥ २५ ॥ सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता
मज्जयन्ति च। सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान् प्रति मानद ॥२६॥
अधर्षणीय शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि। श्रीमन्तं ज्ञाति-
मासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥ २७ ॥ दिग्धहस्तं मृग इव स
एनस्तस्य विन्दति। पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ॥२८॥
तान् वा हतान् सुतान् वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय। येन खट्वा
समारूढ़ः परितप्येत कर्म्मणा ॥ २९ ॥ आदावेव न तत् कुर्य्या
दध्रुवे जीविते सति। न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात्
॥ ३० ॥ शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति। दुर्य्योधनेन
यद्येतत् पापन्तेषु पुरा कृतम् ॥ ३१ ॥ त्वया तत् कुलवृद्धेन प्रत्या-
नेयं नरेश्वर। तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ॥ ३२॥
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम्। सुव्याहृतानि धीराणां
फलतः परिचिन्त्य यः ॥ ३३ ॥ अध्यवस्यति कार्य्येषु चिरं यशसि
तिष्ठति। असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ॥ ३४ ॥ उप-
लभ्यञ्चाविदितं विदितं चाननुष्ठितम्। पापोदयफलं विद्वान् यो
नारभति वर्द्धते ॥ ३५ ॥ यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्त्तते।
अगाधपङ्के दुर्म्मेधा विषमे विनिपात्यते ॥ ३६ ॥ मन्त्रभेदस्य षट्
प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत्। अर्थसन्ततिकामश्च रक्षेदेतानि
नित्यशः ॥ ३७ ॥ मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसम्भवम्। दुष्टा-
मात्येषु विस्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ॥ ३८ ॥ द्वाराण्येतानि यो
ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृप। त्रिवर्गाचरणे युक्तः स शत्रूनधि-
तिष्ठति ॥ ३९ ॥ नवै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य वा। धर्म्मार्थौ
वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ ४० ॥ नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं
वाक्यमशृण्वति। अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकम् ॥ ४१ ॥

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या सम्पाद्य चासकृत्। श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥ ४२ ॥ अकीर्त्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः। हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ४३ ॥ परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्य्यया। परीक्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ॥ ४४ ॥ उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते। अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥ ४५ ॥ राजोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम्। मित्रवन्तं सुवाक्यञ्च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ४६ ॥ दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्य्यादां यो न लङ्घयेत्। धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान् स कुलीनशताद्वरः ॥ ४७ ॥ ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं निभृतेन वा। समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्य्यति ॥ ४८ ॥ दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव। विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ४९ ॥ अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च। तथैवापेतधर्म्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ५० ॥ कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम्। जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्या मित्रमत्यागि चेष्यते ॥ ५१ ॥ इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युनापि विशिष्यते। अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतान्यपि ॥ ५२ ॥ मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः। आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चापि मानना ॥ ५३ ॥ अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते। मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ५४ ॥ आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः। अतीते कार्य्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ५५ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते। तदेवापहरत्येनं तस्मात् कल्याणमाचरेत् ॥ ५६ ॥ मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम्। भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ५७ ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च। महान् भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्नुते ॥ ५८ ॥ नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत् पथ्यतमं तथा। प्रभ-

विष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ५९ ॥ क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान् धर्मकारणात्। अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ६० ॥ यत् सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते। कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६१ ॥ दुःखार्त्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च। न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्ज्जिताः ॥ ६२ ॥ आर्ज्जवेन नरं युक्तमार्ज्जवात् सव्यपत्रपम्। अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ६३ ॥ अत्यार्य्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम्। प्रज्ञाभिमानिनञ्चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ६४ ॥ न चातिगुणवतस्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च। नैषा गुणान् कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ॥ ६५ ॥ उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते। अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ ६६ ॥ रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनम्। अधर्मोपार्ज्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ ६७ ॥ न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात्। कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु सम्भ्रमे ॥ ६८ ॥ उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववतां भयम्। उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ॥ ६९ ॥ समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तु। तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ॥ ७० ॥ हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम्। अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ॥ ७१ ॥ हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्। न तत्परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ॥ ७२ ॥ सङ्ग्रहेणैष धर्मः स्यात् कामादन्यः प्रवर्त्तते। अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७३ ॥ जयेत् कदर्य्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्। स्त्रीधूर्त्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ॥ ७४ ॥ चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्य्यो न च नास्तिके। अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ॥ ७५ ॥ चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते कीर्त्तिरायुर्यशो बलम्। अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्म-

स्यातिक्रमेण च ॥ ७६ ॥ अवैर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः। अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ॥ ७७ ॥ निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम्। अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ॥ ७८ ॥ असम्भोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा। अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ॥ ७९ ॥ मलं पृथिव्या वाह्लीकाः पुरुषस्यानृतं मलम्। कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ८० ॥ सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ८१ ॥ न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत् स्त्रियः। नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ८२ ॥ यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः। अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ८३ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा। धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथञ्चिन्न जीव्यते ॥ ८४ ॥ यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत् सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ८५ ॥ राजन् भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर। समता यदि ते राजन् स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा ॥ ८६ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

विदुर उवाच। योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा। क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तमलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १ ॥ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः सन्त्यजत्यनपाकृष्ट एव। सुखं सुदुःखान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २ ॥ अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३ ॥ असूयैकपदं मृत्यु

रतिवादः स्त्रियो वध । अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्याया प्रवव-स्त्रय ॥ ४ ॥ आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च । स्तब्धता चाभिमानित्व तथात्यागित्वमेव च ॥ ५ ॥ एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिना मता । सुखार्थिन कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिन सुखम् ॥ ६ ॥ सुखार्थी वा त्यजेद्विद्या विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् । नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि । नान्तक सर्वभूताना न पुंसा वामलोचना ॥ ७ ॥ आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तक क्रोध श्रियं हन्ति यश कदर्य्यताम् । अपालनं हन्ति पशूंश्च राजन्नेक क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८ ॥ अजाश्वकांस्यं रजतञ्च नित्यं मध्वाकर्ष शकुनि श्रोत्रियश्च । वृद्धो ज्ञातिरवसन्न कुलीन एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ९ ॥ अजोक्षा चन्दन वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी । विषमौदुम्बरं शङ्ख स्वर्णनाभोऽथ रोचना ॥ १० ॥ गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत । देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीना च भारत ॥ ११ ॥ इदञ्च त्वा सर्वपर ब्रवीमि पुण्यं पद तात महाविशिष्टम् । न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतो ॥ १२ ॥ नित्यो धर्म सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः । त्यक्त्वानित्य प्रतितिष्ठस्व नित्ये सन्तुष्य त्व तोषपरो हि लाभः ॥ १३ ॥ महाबलान् पश्य महानुभावान् प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् । राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गतान्नरेन्द्रान् वशमन्तकस्य ॥ १४ ॥ मृत पुत्र दुःखपुष्टं मनुष्या उत्क्षिप्य राजन् स्वगृहान्निर्हरन्ति । तं मुक्तकेशा करुणं रुदन्ति चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १५ ॥ अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयासि चाग्निश्च शरीरधातून् । द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमान ॥ १६ ॥ उत्सृज्य विनिवर्त्तन्ते ज्ञातय सुहृदः सुता अपुष्पानफलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिण ॥ १७ ॥ अग्नौ प्रास्

तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतम्। तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं सञ्चिनुयाच्छनैः॥ १८॥ अस्माल्लोकादूर्द्ध्वममुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम्। तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां बुध्यस्व मा त्वा प्रलभेत राजन्॥ १९॥ इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथावन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव। यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति॥ २०॥ आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्मिः। तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव॥ २१॥ कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम्। नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर॥ २२॥ प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम्। कार्य्याकार्य्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः सम्पृच्छेन्न स मुह्येत कदाचित॥ २३॥ धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत् पाणिपादञ्च चक्षुषा। चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचञ्च कर्मणा॥ २४॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्ज्जी। सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात॥ २५॥ अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च। गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति॥ २६॥ वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च। त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुङ्क्ते॥ २७॥ ब्रह्म क्षत्रं वैश्यवर्णांश्च शूद्रः क्रमेणैतान् न्यायतः पूजयानः। तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते॥ २८॥ चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध। क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्रस्तं त्वं राजन् राजधर्मे नियुङ्क्ष्व॥ २९॥

धृतराष्ट्र उवाच। एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा। ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम्॥ ३०॥ सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान् प्रति मे सदा। दुर्य्योधनं समासाद्य

पुनर्विपरिवर्त्तते ॥ ३१ ॥ न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित्। दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषन्तु निरर्थकम् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरवाक्ये
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च प्रजागरपर्व्व ॥ ३९ ॥

---

## अथ सनतसुजातपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते। तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

विदुर उवाच। धृतराष्ट्र कुमारो वै च पुराणः सनातनः। सनतसुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २ ॥ स ते गुह्यान् प्रकाशांश्च सर्वान् हृदयसंश्रयान्। प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात सनातन। त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४ ॥

विदुर उवाच। शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे। कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत्। न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम्। कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं शंसितव्रतम्। स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८ ॥ स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा। सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ भगवन् संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसः। यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यं श्रुत्वायं

मनुष्येन्द्र सर्वेन्द्रियाणां भवेत्। लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ॥ ११ ॥ विषहेरन् भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ। अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि विदुरप्रार्थने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी सम्पूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत्। सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादम्। देवासुरा ह्याचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत् कतरन्नु सत्यम् ॥ २ ॥

सनत्सुजात उवाच। अपृच्छः कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरम्। शृणु मे ब्रुवतो राजन् यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३ ॥ उभे सत्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः सम्मतोऽयं कवीनाम्। प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥ प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति। न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥ यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्य्यम्। पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६ ॥ आस्यादेषां निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः। अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥ ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति। ततस्तान् देवा अनुविप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥ ८ ॥ कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम्। सदर्थ-

योगानमवगमात् समन्तात् प्रवर्त्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥ तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या । मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान् समन्तात् ॥ १० ॥ अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशु पश्चात् । एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्य्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११ ॥ सोऽभिध्यायन्नुत्पतितान्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः । नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा एवं विद्वान् यो विनिहन्ति कामान् ॥ १२ ॥ कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति । कामान् व्युदस्य धुनुते यत् किञ्चित् पुरुषो रजः ॥ १३ ॥ तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते । मुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रवत् सुखम् ॥ १४ ॥ अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्य्यात् किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः । अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्यन्नाधीयीत निर्णुदन्निवास्य चायुः ॥ १५ ॥ स क्रोधलोभौ मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः । एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः । विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्त्यः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यकृतान् सनातनान् । तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा एतद्विद्वान्नोपैति कथं नु कर्म ॥ १७ ॥

सनत्सुजात उवाच । एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तथार्थजातञ्च वदन्ति वेदाः । अनीह आयाति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्व्वमनुक्रमेण । किं वास्य कार्य्यमथ वा सुखञ्च तन्मे विद्वन् ब्रूहि सर्व्वं यथावत् ॥ १९ ॥

सनत्सुजात उवाच । दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादि-

र्थागीन भवन्ति नित्याः। तथास्य नाधिक्यमुपैति किञ्चिदनार्ह्यि र्थागीन भवन्ति पु म २० ॥ ए एतद्वा भगवान् स नित्यो विकार र्थागीन करोति विभ्रम्। तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तथा र्थयोगी च भवन्ति वेदा ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। येऽस्मिन् धर्मान्नाचरन्तीह केचित्तथा धर्मान् केचिदिहाचरन्ति। धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्विदुताहो धर्मं प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२ ॥

सनत्सुजात उवाच। उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं धर्मस्यैवेतरस्य च। तस्मिन् स्थितौ वाप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहन्ति सिद्धम्। तथान्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥ गत्वोभयं कर्मणा युज्यतेऽस्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा। धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यानिहाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकान् द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान्। तेषां क्रमान् कथय ततोऽपि चान्यान् नैतद्विद्वन् वेत्तुमिच्छामि कर्म ॥ २५ ॥

सनत्सुजात उवाच। येषां व्रतेऽथ विस्पर्धा बले बलवतामिव। ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशकाः ॥ २६ ॥ येषां धर्मे च विस्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम्। ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २७ ॥ तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः। नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २८ ॥ यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम्। अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत ॥ २९ ॥ यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम्। अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ ३० ॥ यो वा कथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत्। ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जीत तदन्नं सम्मतं सताम् ॥ ३१ ॥ यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै

नित्यमभूतये । एवन्ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्य्यस्योपजीवनात ॥ ३२ ॥ नित्यमज्ञातचर्य्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः । ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः ॥ ३३ ॥ को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति । निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्व्वद्वैतविवर्ज्जितम् । तस्माद्धि क्षत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति ॥ ३४ ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥ ३५ ॥ अश्रान्तः स्यादनादाता सम्मतो निरुपद्रवः । शिष्टो न शिष्टवत स स्यात् ब्राह्मणो ब्रह्मवित् कविः ॥ ३६ ॥ अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या दैवे तथा क्रतौ । ते दुर्द्धर्षा दुष्प्रकम्प्यास्तान् विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३७ ॥ सर्व्वान् स्विष्टकृतो देवान् विद्याद्य इह कश्चन । न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रयतते स्वयम् ॥ ३८ ॥ यमप्रयतमानन्तु मानयन्ति स मानितः । न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसञ्ज्वरेत ॥ ३९ ॥ लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत सदा । विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ॥ ४० ॥ अधर्म्मनिपुणा मूढ़ा लोके मायाविशारदाः । न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामवमानिनः ॥ ४१ ॥ न वै मानञ्च मौनञ्च सहितौ वसतः सदा । अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ४२ ॥ श्रीः सुखस्येह संवास. सा चापि परिपन्थिनी । ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४३ ॥ द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो वहुप्रकाराणि दुराधाराणि । सत्यार्ज्जवे ह्रीर्दमशौचविद्या यथा न मोहप्रतिबन्धकानि ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम्। मौनेन विद्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरन्ति॥ १॥

सनत्सुजात उवाच। यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम्। यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयत्वेन विभाति राजन्॥ २॥

धृतराष्ट्र उवाच। ऋचो यजूंषि यो वेद सामवेदञ्च वेद यः। पापानि कुर्वन् पापेन लिप्यते किं न लिप्यते॥ ३॥

सनत्सुजात उवाच। नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंष्यविचक्षणम्। त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम्॥ ४॥ न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम्। नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले॥ ५॥

धृतराष्ट्र उवाच। न चेद्वेदा विना धर्मं त्रातुं शक्ता विचक्षण। अथ कस्मात् प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः॥ ६॥

सनत्सुजात उवाच। तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव। निर्दिश्य सम्यक् प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति॥ ७॥ तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान्। पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात् सञ्जायते ज्ञानविदीपितात्मा॥ ८॥ ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान् अथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी। अस्मिन् कृतं तत् परिगृह्य सर्वममुत्र भुङ्क्ते पुनर्याति मार्गम्॥ ९॥ अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते। ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि तिष्ठताम्॥ १०॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम्। सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम्॥ ११॥

सनत्सुजात उवाच। निष्कल्मषं तपस्त्वेतत् केवलं परिचक्षते। एतत् समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम्॥ १२॥ तपो

मूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय । तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयु ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः । सनत्सुजात तेनेदं विद्या गुह्यं सनातनम् ॥ १४ ॥

सनत्सुजात उवाच । क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि दर्शास्य राजन् । धर्मादयो द्वादश ते पितृणा शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ १५ ॥ क्रोध कामौ लोभमोहौ विधित्सा कृपासूये मानशोकौ स्पृहा च । ईर्षा जुगुप्सा च मनुष्य-दोषा वर्ज्या सदा द्वादशैते नराणाम् ॥ १६ ॥ एकैक पर्य्युपास्ते च मनुष्यान्मनुजर्षभ । लिप्समानोऽन्तरं तेषा मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १७ ॥ विकत्थन. स्पृहयालुर्मनस्वी विभ्रत् कोप चपलो-ऽरक्षणश्च । एतान् पापाः षण्नरा पापधर्मान् प्रकुर्वते नोत्रसन्तः सुदुर्गे ॥ १८ ॥ सम्भोगसम्विद्विषमोऽतिमानी दत्तानुतापी कृपणो बलीयान् । वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसवर्गा ॥ १९ ॥ धर्मश्च सत्यञ्च दमस्तपश्च अमात्सर्य्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया । यज्ञश्च दानञ्च धृति श्रुतञ्च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ २० ॥ यस्त्वेतेभ्य प्रभवेत् द्वादशभ्य सर्वामपीमा पृथिवीं स शिष्यात । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्य ॥२१॥ दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् । तानि सत्यमुखान्याहु-ब्राह्मणा ये मनीषिण ॥ २२ ॥ दमो ह्यष्टादशगुण प्रतिकूलं कृताकृते । अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ २३ ॥ क्रोध. शोकस्तथा तृष्णा लोभ पैशुन्यमेव च । मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथारतिः ॥ २४ ॥ अपस्मारश्चातिवादस्तथा सम्भा-वनात्मनि । एतैर्विमुक्तो दोषैयः स दान्त सद्भिरुच्यते ॥ २५ ॥ मदोऽष्टादशदोष स्यात्त्यागो भवति षड्विध । विपर्य्ययाः स्मृता एते मदद्दोषा उदाहृता. ॥ २६ ॥ श्रेयांस्तु षड्विध-

स्यात्स्तृतीयो दुष्करो भवेत्। तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिं जितं कृते ॥ २७ ॥ श्रेयास्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति। इष्टापूर्त्ते द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ २८ । कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृत.। अप्यवाच्यं वदन्त्येनं स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ २९ ॥ त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः। न च कर्मस्वसिद्धेषु दुःखं तेन च न ग्लपेत् ॥ ३० ॥ सर्वैरेवगुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत्। अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति ॥ ३१ ॥ इष्टान् पुत्रांश्च दारांश्च न याचेत कदाचन। अर्हते याचमानाय प्रदेय तच्छुभं भवेत् ॥ ३१ ॥ अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत्। सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ॥ ३२ ॥ अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रह एव च। एव दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान् परिवर्ज्जयेत् ॥ ३३ ॥ तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः। अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान् परिवर्ज्जयेत् । ३४ ॥ इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत। अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् ॥ ३५ ॥ सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः। तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३३ ॥ निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत। एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३७ ॥ दोषैरेतैर्विमुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः। एतत् समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३८ ॥ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सङ्क्षेपात् प्रब्रवीमि ते। एतत् पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः। तथाचान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ ४० ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे। तेषान्तु कतरः स स्यादमहं वेद वै द्विजम् ॥ ४१ ॥

सनत्सुजात उवाच । एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ४२ ॥ एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत् प्रवर्त्तते ॥ ४३ ॥ सत्यात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पश्च तथा भवेत् । ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ॥ ४४ ॥ मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्म्मणा । सङ्कल्पसिद्धः पुरुषः सङ्कल्पानधितिष्ठति ॥ ४५ ॥ अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् । नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ॥ ४६ ॥ ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः । विद्याद्बहुपठन्तन्तु द्विजं वै बहुपाठिनम् ॥ ४७ ॥ तस्मात् क्षत्रिय मामंस्था जल्पितेनैव वै द्विजम् । य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ४८ ॥ छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्व्वा पुरा जगौ महर्षिसङ्घ एषः । छन्दोविदस्ते य उतानधीतवेदा न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वम् ॥ ४९ ॥ छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र । छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य गता न वेदस्य न वेद्यमार्य्याः ॥ ५० ॥ न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति कश्चित्त्वेतान् बुध्यते वापि राजन् । यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ५१ ॥ न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् । यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ५२ ॥ यो वेद वेदान् न स वेद वेद्यं न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः । तथापि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ५३ ॥ धामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा च शाखा हि महीरुहस्य । संवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन् हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ५४ ॥ अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणम् । यश्छिन्नविचिकित्सः स व्याचष्टे सर्व्वसंशयान् ॥ ५५ ॥ नास्य पर्य्येषणं गच्छेत् प्राचीनं नोत दक्षिणम् । नार्वाचीनं कुत-

तिर्य्यगूर्द्धमधस्तु कथञ्चन ॥ ५६ ॥ तस्य पर्य्येषणं गच्छेत् प्रत्य-
र्थिषु कथञ्चन । अविचिन्वन्निमं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ५७ ॥
तूष्णीम्भूत उपासीत न चेष्टेन्मनसापि च । अभ्यावर्त्तेत तद्ब्रह्म
अन्तरात्मनि विश्रुतम् ॥ ५८ ॥ मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्य-
वसनान्मुनिः । स्वलक्षणन्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥५९॥
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते । तन्मूलतो व्याकरणं
व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ६० ॥ प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी
भवेन्नरः । सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन् तद्विद्वान् सर्वविद्भवेत् ॥ ६१ ॥
धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्वेण
एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनतसुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । सनत्सुजात यामिमां परां त्वं ब्राह्मीं वाचं
वदसे विश्वरूपाम् । परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां तद्ब्रूहि
मे वाक्यमेतत् कुमार ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच । नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मा
पृच्छन्नतिहृष्यसीव । बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि
सा ब्रह्मचर्य्येण लभ्या ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अत्यन्तविद्यामिति यत् सनातनीं ब्रवीषि
त्वं ब्रह्मचर्य्येण सिद्धाम् । अनारभ्या वसतीह कार्य्यकाले कथं
ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच । अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या
च तेषां ब्रह्मचर्य्येण सिद्धाम् । यां प्राप्यैनं मर्त्त्यलोकं त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्रह्मचर्य्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत् कथं ब्रह्मचर्य्यं स्यादेतत् ब्रह्मन् ब्रवीहि मे ॥ ५ ॥

सनत्सुजात उवाच । आचार्य्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति । इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६ ॥ अस्मिंल्लोके वै जयन्तीह कामान् ब्राह्मीं स्थितिं ह्यनुतितिक्षमाणा । त आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ७ ॥ शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत । आचार्य्यशास्ता या जातिः सा पुण्या साजरामरा ॥ ८ ॥ य आवृणोत्यवितथेन वर्णानृतं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ९ ॥ गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः । मानं न कुर्य्यान्नादधीत रोषमेष प्रथमो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्य्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ११ ॥ आचार्य्यस्य प्रियं कुर्य्यात् प्राणैरपि धनैरपि । कर्म्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १२ ॥ समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाचरेत् । तत् पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १३ ॥ आचार्य्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन । यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १४ ॥ नाचार्य्यस्यानपाकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि । इतीव मन्येत भाषयेत स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ॥ १५ ॥ कालेन पादं लभते तथार्थं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च । उत्साहयोगेन च पादमृच्छेत् शास्त्रेण पादञ्च ततोऽभियाति ॥ १६ ॥ धर्म्मादयो द्वादश यस्य रूपमन्यानि चाङ्गानि यथा बलञ्च । आचार्य्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्य्यम् ॥ १७ ॥ एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्य्याय तदनुप्रयच्छेत् । स तां वृत्तिं

बहुगुणामेवमेति गुरौ पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १८ ॥ एवं वसन् सर्वतो वर्द्धतीह बहून् पुत्रांल्लभते च प्रतिष्ठाम्। वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसन्त्यस्मिन् ब्रह्मचर्य्ये जनाश्च ॥ १९ ॥ एतेन ब्रह्मचर्य्येण देवा देवत्वमाप्नुवन्। ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ २० ॥ गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत्। एतेन ब्रह्मचर्य्येण सूर्य्योऽप्यह्नाय जायते ॥ २१ ॥ आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव। एवं ह्येतत समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥ २२ ॥ य आश्रयेत् पावयेच्चापि राजन् सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः। एतेन न वै बाल्यमभ्येति विद्वान् मृत्युन्तथा स जयत्यन्तकाले ॥ २४ ॥ अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकान् जनाः कर्मणा निर्मलेन। ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्वं नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथ कृष्ण मथाञ्जनं काद्रव वा। सद्ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान् कथं रूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ २५ ॥

सनतसुजात उवाच। आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमायसमर्कवर्णम्। न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत समुद्रे सलिलं बिभर्त्ति ॥ २६ ॥ न तारकासु न च विद्युदाश्रित न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य। न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्य्ये ॥ २७ ॥ नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु। रथन्तरे वार्हद्रथे वापि राजन्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ २८ ॥ अपारणीयं तमसः परस्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले। अणीयोरूपं क्षुरधारया समं महच्च रूपं तद्वै पर्वतेभ्यः ॥ २९ ॥ सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः। भूतानि जज्ञिरे तस्मात् प्रलयं यान्ति तत्र हि ॥ ३० ॥ अनामयं तन्महदुद्यतं यशो वाचो विकारं कवयो

वदन्ति। यस्मिन् जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनतसुजातवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

---

सनतसुजात उवाच। शोक क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता। ईर्ष्या मोहो विधित्सा च कृपासूया जुगुप्सता ॥ १ ॥ द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशना। एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान् पर्य्युपासते। यैराविष्टो नर पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति ॥२॥ स्पृहयालुरुग्र परुषो वदान्न क्रोधं विभ्रन्मनसा वै विकत्थी। नृशंसधर्मा षडिमे जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ॥ ३ ॥ सम्भोगसम्विद्विषमोऽतिमानी दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च। वहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसा ॥ ४ ॥ धर्मश्च सत्यञ्च तपो दमश्च अमात्सर्य्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया। दानं श्रुतश्चैव धृति क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥ यो नैतेभ्य प्रच्यवेद्द्वादशभ्य सर्वामपीमा पृथिवीं स शिष्यात्। त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यम् ॥ ६ ॥ दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृत स्थितम्। एतानि ब्रह्ममुख्याना ब्राह्मणाना मनीषिणाम् ॥ ७ ॥ सद्वासद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते। नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जना ॥ ८ ॥ मदोऽष्टादशदोष स स्यात् पुरा योऽप्रकीर्त्तितः। लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावच ॥ ९ ॥ कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम्। अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्य्यं प्राणिपीड़नम् ॥ १० ॥ ईर्ष्या मोदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता। तस्मात् प्राज्ञा न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ॥ ११ ॥ सौहृदे वै षड्-

गुणा वेदितव्याः पृथी स्तम्याप्रथ च व्ययन्ते। स्थादाक्षः
सुदि तयाचते यो ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ १२
इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारानभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभाव
त्यक्तद्रव्य संवसेन्नेह कामान् भुंक्ते कर्म स्वामिसम्बाधते च ॥ १३
द्रव्यवान् गुणवानेव त्यागी भवति सात्त्विकः। पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो
निवर्त्तयति तादृशः ॥ १४ ॥ एतत् समृद्धमप्यूर्द्ध्वं तपो भवति
केवलम्। सत्त्वात् प्रच्यवमानानां सङ्कल्पेन समाहितम् ॥ १५ ॥
यतो यज्ञा प्रवर्द्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात्। मनसान्यस्य भवति
वाचान्यस्याथ कर्मणा ॥ १६ ॥ सङ्कल्पसिद्धं पुरुषमसङ्कल्पोऽधि-
तिष्ठति। ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि मे शृणु ॥ १७ ॥
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्य वाचो विकारान् कवयो वदन्ति। अस्मिन्
योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८ ॥ न
कर्मणा सुकृतेनैव राजन् सत्यञ्जयेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा। नैतेन
बालोऽमृत्युमभ्येति राजन् रतिञ्चासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९ ॥
तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न। तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां
प्रीतिरोषौ विवर्ज्जयेत् ॥ २० ॥ अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रिय ब्रह्मा-
विशति पश्यति। वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन् ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

---

सनत्सुजात उवाच। यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं मह-
द्यशः। तद्वै देवा उपासन्ते तस्मात् सूर्य्यो विराजते। योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १ ॥ शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म
शुक्रेण वर्द्धते। तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम्।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥ आपोऽथ अद्भ्यः

सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे । अतन्द्रितः सवितु-
र्विवस्वानुभौ बिभर्त्ति पृथिवीं दिवञ्च । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति
भगवन्तं सनातनम् ॥ ३ ॥ उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशः
शुक्रो भवनं बिभर्त्ति । तस्माद्दिश सरितश्च स्रवन्ति तस्मात् समुद्रा
विहिता महान्त । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥४॥
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽध्रुवस्याव्ययकर्म्मणः । केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं
दिव्यमजरं दिवि । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥५॥
न साहृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् । मनी-
षयाथोमनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति । योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६ ॥ द्वादशपूगा सरितं पिबन्तो
देवरक्षिताम् । मध्वीक्षन्तश्च ते तस्याः सञ्चरन्तीह घोराम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ॥ ७ ॥ तदर्द्धमासं पिबति
सञ्चित्य भ्रमरो मधु । ईशानः सर्व्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८ ॥ हिरण्यपर्ण-
मश्वत्थमभिपत्य ह्यपक्षकाः । तत्र ते पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथा
दिशम् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९ ॥ पूर्णात्
पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे । हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि
पूर्णमेवावशिष्यते । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१०॥
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा । तस्मादग्निश्च सोमश्च
तस्मिंश्च प्राण आततः । सर्व्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ११ ॥ अपानं गिरति
प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः । आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं
गिरते परः । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२ ॥
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् । सचेत् सततमूर्द्धाय
न मृत्युर्नामृतं भवेत् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्
॥ १३ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गस्य योगेन स याति

नित्यम् । तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यन्ति मूढ़ा न विराज-
मानम् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ॥ १४ ॥
असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु । समान-
मेतदमृतस्येतरस्य मुक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः । योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५ ॥ उभौ लोकौ विद्ययावाप्य
याति तदा हुत चाहुतमग्निहोत्रम् । मा ते ब्राह्मी लघुतामाद-
धीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भग-
वन्तं सनातनम् ॥ १६ ॥ एव रूपो महात्मा स पावकं पुरुषो
गिरन् । यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहार्थो न रिष्यते । योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७ ॥ य सहस्रं सहस्राणां
पक्षान् सन्तत्य सम्पतेत । मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यात्मनो
जव ॥ १८ ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९ ॥
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैन सुविशुद्धसत्त्वा । हितो
मनीषी मनसा न तप्यते ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति । योगि
नस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २० ॥ गूहन्ति सर्पा इव
गह्वराणि स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्या । तेषु प्रमुह्यन्ति जना
विमूढा यथाध्वान मोहयन्ते भयाय । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति
भगवन्त सनातनम् ॥ २१ ॥ नाहं सदासत्कृत स्या न मृत्युर्न
चामृत्युरमृतं मे कुत स्यात । सत्यानृते सत्यसमानबन्धे सतश्च
योनिरसतश्चैक एव । योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम
॥ २२ ॥ न साधुना नोत असाधुना वा समानमेतद्दृश्यते मानु
षेषु । समानमेतदमृतस्य विद्यादेवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २३ ॥ नास्यातिवादा
हृदयं तापयन्ति नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् । मनो ब्राह्मीं
लघुतामादधीत प्रज्ञाञ्चास्मै नाम धीरा लभन्ते । योगिनस्तं
प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४ ॥ एवं य सर्वभूतेषु आत्मान-

मनुपश्यति। अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम्॥ २५॥
यथोदपाने महति सर्वत सम्प्लुतोदके। एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मान-
मनुजानत॥ २६॥ अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽसौ
हृदि सन्निविष्ट.। अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च स तं मत्वा
कविरास्ते प्रसन्नः॥ २७॥ अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रो-
ऽस्म्यहं पुन॰। आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च॥२८॥
पितामहोऽस्मि स्थविर॰ पिता पुत्रश्च भारत। ममैव यूयमात्मस्था
न मे यूयं न वो ह्यहम्॥ २९॥ आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजर प्रतिष्ठ। अजश्चाहोरात्रमतन्द्रितोऽहं मां
विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्न॥ ३०॥ अणोरणीयान् सुमना सर्व-
भूतेषु जाग्रति। पितरं सर्व्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदु॥ ३१॥

इति उद्योगपर्वणि सनतसुजातपर्वणि सनतसुजातवाक्ये
पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय समाप्तञ्च सनत्सुजातपर्व॥ ४५॥

---

अथ यानसन्धिपर्व॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता।
सार्द्धं कथयता राज्ञ सा व्यतीयाय शर्वरी॥ १॥ तस्या रजन्यां
व्युष्टाया राजान सर्व एव ते। सभामाविविशुर्हृष्टा सूतस्योप-
दिदृक्षया॥ २॥ शुश्रूषमाणा पार्थाना वाचो धर्मार्थसंहिताः
धृतराष्ट्रमुखा सर्वे ययूराजसभा शुभाम्॥ ३॥ सुधावदातां
विस्तीर्णा कनकाजिरभूषणाम्। चन्द्रप्रभा सुरुचिरा सिक्ता चन्दन-
वारिणा॥ ४॥ रुचिरैरासनैस्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि। अश्म-
सारमयैर्दान्तै. स्वास्तीर्णै. सोत्तरच्छदैः॥ ५॥ भीष्मो द्रोणः
कृप शल्य॰ कृतवर्मा जयद्रथ॰। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च
वाह्लिक॰॥ ६॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः। सर्वे

च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्ता सभा शुभाम् । दुःशासनश्चित्रसेन शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ८ ॥ दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः । कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ ९ ॥ विविशुस्तां सभां राजन् सुराः शक्रसहा यथा । आविशद्भिस्तदा राजन् शूरैः परिघ-बाहुभि ॥ १० ॥ शुशुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा । ते प्रविश्य महेष्वासा सभा सर्वे महौजसः ॥ ११ ॥ आसनानि विचित्राणि भेजिरे सूर्य्यवर्च्चस । आसनस्थेषु सर्व्वेषु तेषु राजसु भारत ॥ १२ ॥ द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् । अयं स रथ आयाति योऽयासीत् पाण्डवान् प्रति ॥ १३ ॥ दूतो न स्तूर्णमायात सैन्धवैः साधुवाहिभि । उपेयाय तु स क्षिप्रं रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली । प्रविवेश सभा पूर्णां महीपालैर्महा-त्मभि ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तद्विजानीत कौरवा । यथावय कुरुन् सर्व्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवा ॥१५॥ अभिवादयन्ति वृद्धाश्च वयस्याश्च वयस्यवत । यूनश्चाभ्यवदन् पार्थाः प्रतिपूज्य यथावय ॥ १६ ॥ यथाह धृतराष्ट्रेण शिष्ट पूर्वं मितो गत । अब्रव पाण्डवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवा ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयप्रत्यागमने षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । पृच्छामि त्वा सञ्जय राजमध्ये किमब्रवी-द्वाक्यमदीनसत्त्व । धनञ्जयस्तात युधा प्रणेता दुरात्मनां जीवित-च्छिन्महात्मा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्य्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवी-

दर्जुनो योत्स्यमानः । युधिष्ठिरस्यामते महात्मा धनञ्जयः शृण्वतः
केशवस्य ॥ २ ॥ अन्ववस्तो बाहुवीर्य्यं विदान उपह्वरे वासु-
देवस्य वीर । अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी मध्ये ब्रूया धार्त्त-
राष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३ ॥ संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः
सूतपुत्रस्य सूत । यो योद्धुमाशंसति मां सदैव मन्दप्रज्ञः काल-
पक्वोऽतिमूढः ॥ ४ ॥ ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय समा-
नीताः शृण्वता चापि तेषाम् । यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहा-
मात्यं श्रावयेथा नृप तत् ॥ ५ ॥ यथा नूनं देवराजस्य देवाः
शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्व्वे । तथाशृण्वन् पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ६ ॥ इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्य-
मानो गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः । न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्त्त-
राष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ७ ॥ अस्ति नूनं कर्म्म कृतं
पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्त्तराष्ट्रैः । येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥ शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च । युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव योऽप-
ध्यानान्निर्द्दहेद्गां दिवञ्च ॥ ९ ॥ तैश्चेद्योद्धुं मन्यते धार्त्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् । मा तत् कार्षीः पाण्डव-
स्यार्थहेतोरुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ यां तां वने
दुःखशय्यामवात्सीत् प्रव्राजिताः पाण्डवा धर्म्मचारी । आप्नोतु तां
दुःखतरामनर्थामन्त्यां शय्यां धार्त्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११ ॥ ह्रिया
ज्ञानेन तपसा दमेन शौर्य्येणाथो धर्म्मगुप्त्या बलेन । अन्यायवृत्तिः
कुरुपाण्डवेयानध्यातिष्ठद्धार्त्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १२ ॥ मायो-
पधः प्रणिपातार्ज्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्म्मगुप्त्या बलेन । सत्यं
ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नस्तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ १३ ॥
यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा क्रोधं यत्तं वर्षपूगान् सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेतास्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १४ ॥

कृष्णावर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत कक्षमग्निर्निदाघे। एवं
दग्धा धार्त्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य ॥ १५ ॥
यदाद्रष्टा भीमसेनं रथस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम्। अम-
र्षणं पाण्डवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १६ ॥
सेनाग्रगं दंशितं भीमसेनं स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम्। घ्नन्तं चमूम्
अन्तकसन्निवेशं तदा स्मर्त्ता वचनस्याभिमानी ॥ १७ ॥ यदा दृष्टा
भीमसेनेन नागान् निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान्। कुम्भैरिवा-
सृग्वमतो भिन्नकुम्भांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १८ ॥
महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्त्तराष्ट्रानुपेत्य। यदा
भीमो भीमरूपो निहन्ता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९ ॥
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमे शत्रुबलावमर्द्दी। सकृद्रथे-
नाप्रतिमान्रथौघान् पदातिसङ्घान् गदयाभिनिघ्नन् ॥ २० ॥ शैक्येन
नागांस्तरसा विगृह्णन् यदा छेत्ता धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्यम्। छिन्दन्
वनं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१ ॥ तृणा-
प्रायं ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्त्तराष्ट्रान् समीक्ष्य। पक्वं
शस्यं वैद्युतेनेव दग्धं परासिक्तं विपुलं स्वम्बलौघम् ॥ २२ ॥ हत-
प्रवीरं विमुखं भयार्त्तं पराङ्मुखं प्रायशो धृष्टयोधम्। शस्त्रार्च्चिषा
भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २३ ॥ उपा-
सङ्गनावपन् दक्षिणेन परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी। यदा रथाग्र्यो
रथिनः प्रचेता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २४ ॥ त्यक्ता-
त्मानः पार्थिवायोधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सूताः। रथैः शुभ्रैः
सैन्यमभिद्रवन्तो दृष्ट्वा पश्चात्तपस्यते धार्त्तराष्ट्रः ॥ २५ ॥ शिशून्
कृतास्त्रानशिशुप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान्। त्यक्त्वा
प्राणान् कौरवानाद्रवन्तस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २६ ॥
यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं सुवर्णतारं रथमाततायी। दान्तैर्युक्तं
सहदेवोऽधिरूढ़ः शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ २७ ॥

महाभये सम्प्रवृत्ते रथस्थं विवर्त्तमानं समरे कृतास्त्रम् । सर्वा दिश सम्पतन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥ २८ ॥ क्षौनिषेवो निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः । गान्धारिमङ्क्षुस्तुमुले क्षिप्रकारी क्षेप्ता जनान् सहदेवस्तरस्वी ॥२९॥ यदा दृष्ट्वा द्रौपदेयान्महेषून् शूरान् कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् । आशीविषान् घोरविषानिवायतस्तदा युद्ध धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥३०॥ यदाभिमन्यु परवीरघाती शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् । विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् ॥ ३१ ॥ यदा दृष्ट्वा बालमबालवीर्य्यं द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम । सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३२ ॥ प्रभद्रका शीघ्रतरा युवानो विशारदा सिंहसमानवीर्य्या । यदाक्षेप्तारो धार्त्तराष्टान् ससैन्यास्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३३ ॥ द्वौ विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक् चमूभ्यामभिवर्त्तमानौ । यदा द्रष्टारौ धार्त्तराष्ट्रान् ससैन्यास्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३४ ॥ यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन् शिरांसि यूनां समरे रथस्थः । क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३५ ॥ यदा विराटः परवीरघाती सहोत्तरः शत्रुचमूं प्रवेष्टा । मत्स्यैः सार्द्धमनृशंसरूपैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६ ॥ ज्येष्ठं मात्स्यमनृशंसार्य्यरूप विराटपुत्र रथिनं पुरस्तात् । यदा दृष्टा दंशितं पाण्डवार्थे तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३७ ॥ रणे हते कौरवाणां प्रवीरे शिखण्डिना सत्तमे शान्तनूजे । न जातु नः शत्रवो धारयेयुरसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३८ ॥ यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन् भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी । दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३९ ॥ यदा दृष्टा सृञ्जयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् । अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमान्

द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्त्तराष्ट्रः ॥ ४० ॥ यदा स सेनापतिरप्रमेयः पराभवन्निषुभिर्धार्त्तराष्ट्रान्। द्रोणं रणे भवसहोऽभियाता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४१ ॥ धीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी स लक्ष्मीवान् सोमकानां प्रबर्हः। न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेरन् येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ४२ ॥ इदं च ब्रूया मा वृणीष्वेति लोके युद्धे द्वितीयं सचिवं रथस्थम्। शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४३ ॥ महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी। शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ॥ ४४ ॥ यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन्। प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥४५॥ यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा। सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ॥ ४६ ॥ स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा भिन्द्याद्गिरीन् संहरेत्सर्वलोकान्। अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो दिवि स्थितः सूर्य्य इवाभिभाति ॥ ४७ ॥ चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान्। यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४८ ॥ हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य। द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्धार्त्तराष्ट्रस्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४९ ॥ यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम्। द्रष्टा ममास्थास्थितं केशवेन तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ५० ॥ यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम्। विधूयमानस्य महारणे मया स गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५१ ॥ तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तप्ता युद्धे दुर्म्मतिर्दुःसहायः। दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारे प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ५२ ॥ बलाहकादुच्चरन्तः सुभीमान् विद्युत्-

स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्। सहस्रघ्नान् विहितान् सङ्गरेषु अस्थिच्छिदो मर्मभिदः सुपुङ्खान् ॥ ५३ ॥ यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसङ्घान् गाण्डीवमुक्तानापततः शिताग्रान्। हयान् गजान् वर्मिणश्चाददानास्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥ ५४ ॥ यदा मन्दः परबाणान् विमुक्तानस्मेषुभिर्ह्रियमाणान् प्रतीपान्। तिर्य्यग्विध्य छिद्यमानान् पृषत्कैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥ ५५ ॥ यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात्। प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूनां तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥५६॥ यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतान् सुयोधान्। शरैर्हतान् पतितांश्चैव रङ्गे तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥५७॥ असम्प्राप्तानस्त्रपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्त्तराष्ट्रान्। अकुर्व्वत कर्म युद्धे समन्तात्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत ॥ ५८ ॥ पदातिसङ्घान्रथसङ्घान् समन्ताद्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः। प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५९ ॥ सर्व्वा दिशः सम्पतता रथेन रजोध्वस्तं गाण्डीवेन प्रकृत्तम्। यदा द्रष्टा स्वबलं सम्प्रमूढं तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६० ॥ कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसञ्ज्ञं दुर्य्योधनो द्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यम्। हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्त्तम् ॥ ६१ ॥ आर्त्तस्वरं मन्यमानं हतञ्च विकीर्णकेशास्थिकपालसङ्घम्। प्रजापतेः कर्म यथार्द्धनिष्ठितं तदा दृष्ट्वा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६२ ॥ यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च। तूणावक्षय्यौ देवदत्तञ्च माञ्च दृष्ट्वा युद्धे धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ६३ ॥ उद्वर्त्तयन् दस्युसङ्घान् समेतान् प्रवर्त्तयन् युगमन्यद्युगान्ते। यदा धक्ष्याम्यग्निवत् कौरवेयांस्तदा तप्ता धार्त्तराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ६४ ॥ सभ्राता वै सहसैन्यः सभृत्यो भ्रष्टैश्वर्य्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः। दर्पस्यान्ते विहतो वेपमानः पश्चान्मन्दस्तप्स्यति

धार्त्तराष्ट्र. ॥ ६५ ॥ पूर्वाह्णे मा कृतजप्यं कदाचिद्विप्र प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम्। कर्त्तव्यन्ते दुष्करं कर्म पार्थ योद्धव्यन्ते शत्रुभिः सव्यसाचिन्॥ ६७ ॥ इन्द्रो वा ते हरिमान् वज्रहस्तः पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन् विनिघ्नन्। सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते पश्चात् कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६८ ॥ वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रादस्मिन् युद्धे वासुदेवं सहायम्। स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे॥ ६९ ॥ स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षेन्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम्। तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत ॥ ७० ॥ गिरिं य इच्छेत् तलेन भेत्तुं शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम्। तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्य्येन्न चापि किञ्चित स गिरेस्तु कुर्य्यात्॥ ७१ ॥ अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां चन्द्रञ्च सूर्य्यञ्च निवारयेच्च। हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७२ ॥ यो रुक्मिणीमेकरथेन भोजानुत्साद्य राज्ञः समरे प्रसह्य। उवाह भार्य्यां यशसा ज्वलन्तीं यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ७३ ॥ अयं गान्धारांस्तरसा सम्प्रमथ्य जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान्। बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य सुदर्शनं वै देवतानां ललामम् ॥ ७४ ॥ अयं कपाटेन जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द्द। अनेन दग्धा वर्षपूगानगाथा वाराणसी नगरी सम्बभूव ॥ ७५ ॥ अयं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं तमेकलव्यं नाम निषादराजम्। वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७६ ॥ तथोग्रसेनस्य सुतं सुदुष्टं वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं सभास्थम्। अपातयद्बलदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७७ ॥ अयं सौभं योधयामास खस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजम्। सौभद्वारे प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्त्यः ॥ ७८॥ प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरङ्घोरमसुराणामसह्यम्। महा-

वलो नरकस्तत्र भौमो जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७९ ॥
न तं देवाः सह शक्रेण शेकुः समागता युधि मृत्योरभीताः । दृष्ट्वा
च तं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ८० ॥ जान-
न्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्णम् । स तत्
कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्य्यवान् सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ८१ ॥
निर्मोचने षट् सहस्राणि हत्वा सञ्छिद्य पाशान् सहसा क्षुरा-
न्तान् । मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्मोचनं चापि जगाम
वीरः ॥ ८२ ॥ तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य
विष्णोः । शेते स कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेव मथितः कर्णिकारः
॥ ८३ ॥ आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौमं नरकं
मुरञ्च । श्रिया वृतो यशसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामाप्रतिम-
प्रभावः ॥ ८४ ॥ अस्मै वरानददंस्तत्र देवा दृष्ट्वा भीमं कर्म कृतं
रणे तत् । श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते
क्रमः स्यात् ॥ ८५ ॥ शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेरन्नित्येव कृष्णश्च
ततः कृतार्थः । एवं रूपे वासुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसम्पत्
सदैव ॥ ८६ ॥ तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य्यमाशंसते धार्त्तराष्ट्रो
विजेतुम् । सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्
समीक्ष्य ॥ ८७ ॥ पर्य्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं
सम्प्रसह्य । शक्यं न हर्त्तुं पाण्डवानां ममत्वं तद्वेदिता संयुगं तत्र
गत्वा ॥ ८८ ॥ नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे द्रोणायथो सह-
पुत्राय चैव । शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च योत्स्याम्यहं राज्य-
मभीप्समानः ॥ ८९ ॥ धर्म्मनाशं निधनं तस्य मन्ये यो योत्स्यते
पाण्डवैः पापबुद्धिः । मिथ्या ग्लहे निर्ज्जिता वै नृशंसैः संवत्-
सरान् वै द्वादश राजपुत्राः ॥ ९० ॥ वासः कृच्छ्रं विहितञ्चाप्य-
रण्ये दीर्घं कालं चैकमज्ञातवर्षम् । तथा कस्माज्जीवतां पाण्ड-
वानां नन्दिष्यन्ते धार्त्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९१ ॥ ते चेदस्मान्

युध्यमानान् जयेयुर्देवैर्महेन्द्रप्रमुखैः सहायैः। धर्माद्धर्माचरितो
गरीयांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतस्य नाशः ॥ ९२ ॥ न चेदिमं पुरुषं
कर्मबद्धं न चेदस्मादन्यमहं विशिष्टान्। आशंसेऽहं वासुदेव-
द्वितीयो दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ९३ ॥ न चेदिदं कर्म
नरेन्द्र वन्ध्यं न चेद्भविष्यति कृतं निष्फलं वा। इदञ्च तत्राभि-
समीक्ष्य नूनं पराजयो धार्त्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९४ ॥ प्रत्यक्षं वः
कुरवो यत् ब्रवीमि युध्यमाना धार्त्तराष्ट्रा न सन्ति। अन्यत्र युद्धात्
कुरवो यदि स्युर्न युद्धे वै शेषमिहास्ति कश्चित् ॥ ९५ ॥ हत्वा
त्वहं धार्त्तराष्ट्रान् सकर्णान् राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम्। यद्वः
कार्य्यं तत् कुरुध्वं यथास्वमिष्टान् दारानात्मभोगान् भजध्वम् ॥९६॥
अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः।
सांवत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ता नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥९७॥
उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्त्ताः। क्षयं
महान्तं कुरुसृञ्जयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च ॥ ९८ ॥
यथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय।
जनार्द्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ९९ ॥
अहं तथैव खलु भाविरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः। दृष्टिश्च
मे न व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्त्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ १०० ॥
अनालब्धं जृम्भति गाण्डीवं धनुरनाहता कम्पति मे धनुर्ज्या।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृत्य मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ १०१ ॥
खड्गः कोशान्निःसरति प्रसन्नो हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम्।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन्
॥ १०२ ॥ गोमायुसङ्घाश्च नदन्ति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतन्त्य-
न्तरीक्षात्। मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका गृध्रा बकाश्चैव
तरक्षवश्च ॥ १०३ ॥ सुवर्णपत्राश्च पतन्ति पश्चात् दृष्ट्वा रथं श्वेत-
हयप्रयुक्तम्। अहं ह्येकः पार्थिवान् सर्वयोधान् शरान् वर्षन्

मृत्युलोकं नयेयम् ॥ १०४ ॥ समाददानः पृथगस्त्रमार्गान् यथा-
ग्निरिद्धो गहनं निदाघे। स्थूणाकर्णं पाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं
चास्त्रं यच्च शक्रोऽप्यदान्मे ॥ १०५ ॥ वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-
न्नाहं प्रजाः किञ्चिदिहावशिष्ये। शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः
स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०६ ॥ ये वै न जय्याः समरे
सूत लब्ध्वा देवानपीन्द्रप्रमुखान् समेतान्। तैर्मन्यते कलहं सम्प्र-
सह्य स धार्त्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०७ ॥ वृद्धो भीष्मः
शान्तनवः कृपश्च द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान्। एते सर्वे यद्वद-
न्त्येतदस्तु आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजासु भारत।
दुर्य्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ वृहस्पति-
श्चोशना च ब्रह्माणं पर्य्युपस्थितौ। मरुतश्च महेन्द्रेण वसवश्चा-
ग्निना सह ॥ २ ॥ आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि।
विश्वावसुश्च गन्धर्व्वः शुभाश्चाप्सरसाङ्गणाः ॥ ३ ॥ नमस्कृत्योप-
जग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम्। परिवार्य्य च विश्वेशं पर्य्यासत
दिवौकसः ॥ ४ ॥ तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा। पूर्व्व-
देवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५ ॥ वृहस्पतिस्तु पप्रच्छ
ब्रह्माणं काविमाविति। भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह॥६॥
ब्रह्मोवाच। यावेतौ पृथिवीं द्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७ ॥ नरनारा-
यणावेतौ लोकाल्लोकं समाश्रितौ। ऊर्ज्जितौ स्वेन तपसा महा-
सत्त्वपराक्रमौ ॥ ८ ॥ एतौ हि कर्म्मणा लोकं नन्दयामासतुर्ध्रुवम्।

द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ । असुराणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः । सार्द्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १० ॥ तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसाम् । अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११ ॥ तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम । अथैतावब्रवीच्छक्रः सह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२ ॥ ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि । ताभ्याञ्च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून् परन्तप । पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४ ॥ एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन् भल्लेनापहरच्छिरः । जम्भस्य ग्रसमानस्य तदा ह्यर्जुन आहवे ॥१५॥ एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् । जित्वा षष्टिं सहस्राणि निवातकवचान् रणे ॥ १६ ॥ एष देवान् सहेन्द्रेण जित्वा परपुरञ्जय । अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ॥ १७ ॥ नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्यान् जघान ह । एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ॥ १८ ॥ वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ॥ १९ ॥ अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः स्मृतः ॥ २० ॥ नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् । एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान् ध्रुवान् ॥ २१ ॥ तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः । तस्मात् कर्मैव कर्त्तव्यमिति होवाच नारदः ॥ २२ ॥ एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् । शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ॥ २३ ॥ पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् । सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ॥ २४ ॥ दुर्योधन तदा तात स्मर्त्तासि वचनं मम । नो चेदय-

अभाव स्यात् कुरूणां प्रत्युपस्थित: ॥ २५ ॥ अर्थाश्च तात धर्माश्च तव बुद्धिरुपप्लुता। न चेत ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून् हतान् ॥ २६ ॥ तवैव हि मतं सर्व्वं कुरव पर्य्युपासते। त्वयाणामेव च मतं त्वमेकोऽनुमन्यसे ॥ २७ ॥ रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ। दुर्ज्जाते सूतपुत्रस्य शकुने सौबलस्य च। तथा चुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दु शासनस्य च ॥ २८ ॥

कर्ण उवाच। नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह। चत्रधर्म्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्म्मादनपेयिवान् ॥ २९ ॥ किञ्चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे। न हि मे वृजिनं किञ्चित् धार्त्तराष्ट्रा विदु क्कचित ॥ ३० ॥ नाचरं वृजिनं किञ्चित धार्त्तराष्ट्रस्य नित्यश। अह हि पाण्डवान् सर्व्वान् हनिष्यामि रणे स्थितान् ॥ ३१ ॥ प्राग्विरुद्धै. शमं सद्भि कथं वा क्रियते पुन। राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्व्वं कार्य्यं प्रियं मया। तथा दुर्य्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहित ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। कर्णस्य तु वच श्रुत्वा भीष्म शान्तनव पुन। धृतराष्ट्रं महाराजं सम्भाष्येदं वचोऽब्रवीत ॥ ३३ ॥ यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति। नायं कलापि सम्पूर्णा पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ ३४ ॥ अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणा ते दुरात्मनाम्। तदस्य कर्म्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्म्मते ॥ ३५ ॥ एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धि सुयोधन। अवामन्यत तान् वीरान् देवपुत्रानरिन्दमान् ॥ ३६ ॥ किञ्चाप्यनेन तत कर्म्म कृतपूर्व्वं सुदुष्करम्। तैर्यथा पाण्डवै सर्व्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातर निहतं प्रियम्। धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३८ ॥ सहितान् हि कुरून् सर्व्वानभियातो धनञ्जय। प्रमथ्य चाच्छिनद्वास किमय प्रोषितस्तदा ॥ ३९ ॥ गन्धर्व्वैर्घोषयात्रानां ह्रियते यत् सुतस्तव। क्क तदा सूतपुत्रोऽभूत् य इदानीं

वृषायते ॥ ४० ॥ ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना।
यमाभ्यामेव सङ्गम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४१ ॥ एतान्यस्य
मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ। विकत्थनस्य भद्रन्ते सदा धर्मार्थ-
लोपिन ॥ ४२ ॥ भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४३ ॥ यदाह भरतश्रेष्ठो
भीष्मस्तत क्रियतां नृप। न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्त्तुमर्हसि
॥ ४४ ॥ पुरा युद्धात् साधु मन्ये पाण्डवैः सह सङ्गतम्। यद्वाक्य-
मर्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितम् ॥ ४५ ॥ सर्वं तदभिजानामि
करिष्यति च पाण्डवः। न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनु-
र्द्धरः ॥ ४६ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः। ततः स
सञ्जयं राजा पर्य्यपृच्छत पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ तदैव कुरवः सर्वे
निराशा जीवितेऽभवन्। भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनु-
भाषते ॥ ४८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीष्मवाक्ये
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्य-
भाषत। श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ॥ १ ॥
किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः। के वास्य भ्रातृ-
पुत्राणां पश्यन्त्याज्ञेप्सवो मुखम् ॥ २ ॥ के स्विदेनं वारयन्ति
युद्धाच्छाम्येति वा पुनः। निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्म-
चारिणम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः
सह। युधिष्ठिरस्य भद्रन्ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४ ॥ पृथग्-
भूता पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः। आयान्तमभिनन्दन्ति

कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥ नमः सूर्य्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् । पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोदितम् ॥ ६ ॥ आगोपाला विपालाश्च नन्दमाना युधिष्ठिरम् । पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशो दुहितरश्च या. । क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं सन्नद्धमीक्षितुम् ॥८॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयाचक्ष्व येनास्मान् पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । गावल्गणिस्तु तत् पृष्टः सभायां कुरुसंसदि । निश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः सञ्चिन्तयन्निव ॥ १० ॥ तत्रानिमित्ततो दैवात् सूतं कश्मलमाविशत् । तदाचचक्षे विदुरः सभायां कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ सञ्जयोऽयं महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि । वाचं न सृजते काञ्चिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अपश्यत् सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् । तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् । धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् । मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्षितान् ॥ १५ ॥ शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ १६ ॥ यो नैव रोषान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् । न हेतुवादात् धर्मात्मा सत्यं जह्यात् कदाचन ॥ १७ ॥ यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृताम्वरः । अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १८ ॥ यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन । यो वै सर्वान् महीपालान् वशे चक्रे धनुर्द्धरः ॥ १९ ॥ यः काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाजयत् । तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २० ॥ यस्य वीर्य्येण सहसा चत्वारो भुवि

मानवा। निःसृता जातुगेहाद्वै हिडिम्बात् पुरुषादकात् ॥ २१ ॥
यश्चैषामभवद्दीप कुन्तीपुत्रो वृकोदरः। याज्ञसेनीमथो यत्र
सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ॥ २२ ॥ तत्रैषामभवत् द्वीपः कुन्तीपुत्रो
वृकोदरः। यश्च तान् पाण्डवान् सर्वान् स तान् वारणावते
॥ २३ ॥ दह्यतो मोचयामास तेन वस्त्वभ्ययुञ्जत। कृष्णाया-
श्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हता ॥ २४ ॥ प्रविश्य विषमं घोरं
पर्वतं गन्धमादनम्। यस्य नागायुत वीर्य्यं भुजयोः सारमर्पितम्
॥ २५ ॥ तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत। कृष्णाद्वितीयो
विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदस ॥ २६ ॥ अजयत् यः पुरा वीरो
युध्यमानं पुरन्दरम्। यः स साक्षात् महादेवं गिरिशं शूल-
पाणिनम् ॥ २७ ॥ तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम्। यश्च
सर्वान् वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्द्धर ॥ २८ ॥ तेन वो विजयि-
नाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत। यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छ
गणायुताम ॥ २९ ॥ स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थित।
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ॥ ३० ॥ माद्रीपुत्रेण
कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत। यः काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च
युधाजयत ॥ ३१ ॥ तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत।
यस्य वीर्य्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ॥ ३२ ॥ अश्वत्थामा
धृष्टकेतुरुक्मी प्रद्युम्न एव च। तेन व सहदेवेन युद्धं राजन्यद्वा
त्ययि ॥ ३३ ॥ यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च। तपश्चचार
यो घोरं काशिकन्या पुरा सती ॥ ३४ ॥ भीष्मस्य वधमिच्छन्ती
प्रेत्यापि भरतर्षभ। पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान्
॥ ३५ ॥ स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान्। यः
कलिङ्गान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ॥ ३६ ॥ शिखण्डिना
व कुरव कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत। या यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य
निधनेच्छया ॥ ३७ ॥ महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत।

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ ३८ ॥ आमुक्तकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत । यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान् सत्यविक्रमः ॥ ३९ ॥ तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः । य आशीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥ रणे तेन विराटेन भविता व समागमः । य स काशीपतीराजा वाराणस्यां महारथः ॥ ४१ ॥ स तेषामभवत् योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत । शिशुभिर्दुर्ज्जयैः सङ्ख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ॥ ४२ ॥ आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः कृष्णसदृशो वीर्य्ये युधिष्ठिरसमो दमे ॥ ४३ ॥ तेनाभिमन्युना सङ्ख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यश्चैवाप्रतिमो वीर्य्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ॥ ४४ ॥ दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः । तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४५ ॥ अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान् योऽभिसंश्रितः । यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ॥ ४६ ॥ तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ॥ ४७॥ करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत । जारासन्धिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ॥ ४८ ॥ युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ । द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ॥ ४९ ॥ त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः । एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः । शतशो यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । सर्व्वे एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः । एकतस्त्वेव ते सर्व्वे समेता भीम एकतः ॥ १ ॥ भीम-

सेनाद्धि मे भूयो भयं सञ्जायते महत्। क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २ ॥ जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णञ्च निःश्वसन्। भीतो वृकोदरात्तात सिंहात् पशुरिवापरः ॥ ३ ॥ न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः। सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि य एनं विषहेत युधि ॥ ४ ॥ अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढ़वैरश्च पाण्डवः। अनर्महासी सोन्मादस्तिर्य्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५ ॥ महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः। मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६ ॥ उरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदर। कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७ ॥ शैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषणाम्। मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८ ॥ यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत्। मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९ ॥ सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः। बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १० ॥ उद्वेपते मे हृदयं ये मे दुर्य्योधनादयः। बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्द्दिताः ॥ ११ ॥ तस्य वीर्य्येण सक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम। स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२ ॥ ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम्। पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३ ॥ अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे। महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ॥ १४ ॥ सञ्जयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम्। अतिलाभन्तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ॥ १५ ॥ तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विना। येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च पुराहताः ॥ १६ ॥ कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति। न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येऽपि सञ्जय ॥ १७ ॥ किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः सम्प्रति पाण्डवः। निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न सन्नमेत् ॥ १८ ॥ तिर्य्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः।

शूरस्तथाप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ॥ १९ ॥ प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्ज्जुनात्। जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ॥ २० ॥ अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली। इति बाल्ये श्रुतः पूर्व्वं मया व्यासमुखात् पुरा ॥ २१ ॥ रूपतो वीर्य्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः। आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्नरान् हयान् ॥ २२ ॥ हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः। अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २३ ॥ मया तात प्रतीपानि कुर्व्वन् पूर्व्वं विमानितः। निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपार्श्वां काञ्चनीं गदाम् ॥ २४ ॥ शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः। अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगितम् ॥ २५ ॥ भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षव। क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ २६ ॥ विषमं नावमन्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः। संयुगं ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ॥२७॥ नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव हता मृगाः। शक्या तात चतुष्किष्कु षड्स्रिममितौजसम् ॥ २८ ॥ प्रहितां दुःखसंस्पर्शा कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः। गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ॥ २९ ॥ सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः। उद्दिश्य नागान् पततः कुर्व्वतो भैरवान्रवान् ॥ ३० ॥ प्रतीप पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्ज्जतः। विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ॥ ३१ ॥ अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा। वीथीं कुर्व्वन् महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ॥ ३२ ॥ नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति। प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन् पुष्पितान् द्रुमान् ॥ ३३ ॥ प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः। कुर्व्वन् रथान् विपुरुषान् विध्वस्तहयध्वजान् ॥ ३४ ॥ आरुजन् पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा। गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान् विविधान् द्रुमान् ॥ ३५ ॥ प्रभङ्क्ष्यति रणे सेना पुत्राणां

सुतुमुलं युद्धं सर्वयोऽप्यपराजयः ॥ ६ ॥ सर्वेऽप्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः। अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ॥ ७ ॥ वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य वा। न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥ मन्युस्तस्य कथं शाम्येत मन्दान् प्रति य उत्थितः। अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ॥ ९ ॥ एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गुनस्य च। त्रयस्त्रिंशत समाः सूत खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १० ॥ जिगाय च सुरान् सर्वान्नास्य विद्मः पराजयम्। यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ॥ ११ ॥ ध्रुवं तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा। कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ॥ १२ ॥ युगपत् त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम। नैवास्ति नो धनुस्तादृङ्न योद्धा न च सारथिः ॥ १३ ॥ तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः। शेषयेद्दशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि सञ्जय ॥ १४ ॥ न तु शेषं शरास्तात कुर्य्युरस्ताः किरीटिना। अपि चास्यन्निवा-भाति निघ्नन्निव धनञ्जयः ॥ १५ ॥ उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः। अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ १६ ॥ गाण्डीवोत्थं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम्। अपि सा रथ-घोषेण भयार्त्ताः सव्यसाचिनः ॥ १७ ॥ वित्रस्ता बहुधा सेना भारती प्रतिभाति मे। यथा कक्षं महानग्निः प्रदहेत् सर्वतश्चरन्। महार्च्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ १८ ॥ यदोद्वमन्निशि-तान् बाणसङ्घांस्तानाततयी समरे किरीटी। सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा यथा भवेत्तद्वदपारणीयः ॥ १९ ॥ यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून प्रकारान् श्रोतास्मि तानावसथे कुरूणाम्। तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। यथैव पाण्डवाः सर्व्वे पराक्रान्ता जिगीषवः। तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १ ॥ त्वमेव हि पराक्रान्तानाचचीथाः परान्मम। पाञ्चालान् केकयान्मत्स्यान्मगधान् वत्सभूमिपान् ॥ २ ॥ यश्च सेन्द्रानिमाल्लोकानिच्छन् कुर्य्याद्वशे वशी। स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ४ ॥ समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान्। शैनेयः समरे स्थाता बीजवत् प्रवपन् शरान् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथ। मामकेषु रणे कर्त्ता वलेषु परमास्त्रवित् ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात्। यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ७ ॥ अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा। न मे सैन्यास्तरिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय ॥ ८ ॥ दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान् ब्रह्मवर्च्चसी। मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्म्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ९ ॥ मित्रामात्यैः सुसम्पन्नः सम्पन्नो युद्धयोजकैः। भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ॥ १० ॥ धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डव। अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान् सत्यपराक्रमः ॥ ११ ॥ वहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः। तं सर्व्वगुणसम्पन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ १२ ॥ तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतङ्गवत्। पाण्डवाग्निमनावार्य्यं मुमूर्षुर्नष्टचेतन ॥१३॥ तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया। मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १४ ॥ तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत। युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥१५॥ एषा मे परमा बुद्धिर्य्यया शाम्यति मे मनः। यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १६ ॥ न तु नः क्लिश्यमानानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः। जुगुप्सति ह्यधर्म्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच। एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत। युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १ ॥ इदन्तु नाभिजानामि तव वीरस्य नित्यशः। यत् पुत्रवशमागच्छेस्तत्त्वज्ञ सव्यसाचिनः ॥ २ ॥ नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः। त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३ ॥ पिता श्रेष्ठः सुहृत् यश्च सम्यक् प्रणिहितात्मवान्। आप्तेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४ ॥ इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान्। द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५ ॥ परुषाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे। कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६ ॥ पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः। अथ वीरैर्जितामुर्वीमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥७॥ बाहुवीर्य्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता। मयेदं कृतमित्येवं मन्यसे राजसत्तम ॥ ८ ॥ ग्रस्तान् गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि। आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९ ॥ कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत्। पाण्डवेषु वनं राजन् प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १० ॥ प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान् बहून्। अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११ ॥ अस्यतां फाल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम्। केशवः सर्वभूतानां चक्राणाञ्च सुदर्शनम् ॥ १२ ॥ वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः। एवमेतानि स रथो वहन् श्वेतहयो रणे ॥ १३ ॥ क्षपयिष्यति राजन् कालचक्रमिवोद्यतम्। तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ॥ १४ ॥ यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम। यथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ॥१५॥ दुर्य्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः। न भीमार्जुनयोर्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ॥ १६ ॥ तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः। मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च स-

कैकयाः ॥ १७ ॥ शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते । पार्थं ह्येते गताः सर्वे वीर्य्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १८ ॥ भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते । अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान् विकर्मणा ॥ १९ ॥ योऽक्लेशयत् पाण्डुपुत्रान् यो विद्वेष्टाधुनापि वै । सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपुरुषः ॥ २० ॥ तव पुत्रो महाराज नानुशोचितुमर्हसि । द्यूतकाले मया प्रोक्तं विदुरेण च धीमता ॥ २१ ॥ यदिदं ते विलपितं पाण्डवान् प्रति भारत । अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

दुर्य्योधन उवाच । न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् । समर्थाः स्म परान् राजन् विजेतुं समरे प्रभो ॥ १ ॥ वने प्रव्रजितान् पार्थान् यदायान्मधुसूदनः । महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना ॥ २ ॥ केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । राजानश्चान्वयुः पार्थान् बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३ ॥ इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात् समाजग्मुर्महारथाः । व्यगर्हयंश्च सङ्गम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४ ॥ ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासिताम् । कृष्ण-प्रधानाः संहत्य पर्य्युपासत भारत ॥ ५ ॥ प्रत्यादानञ्च राज्यस्य कार्य्यमूचुर्नराधिपाः । भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६ ॥ श्रुत्वा चैव मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा । ज्ञातिक्षय-भयाद्राजन् भीतेन भरतर्षभ ॥ ७ ॥ तत स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः । समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेव-श्चिकीर्षति ॥ ८ ॥ ऋते च विदुरात् सर्वे यूयं बध्या मता मम । धृतराष्ट्रस्तु धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९ ॥ समुच्छेदञ्च कृत्स्नं

नः कृत्वा तात जनार्द्दन। एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १० ॥ तव किं प्र प्रकारं न प्रणिपात पलायनम्। प्राणान् वा सम्परित्यज्य प्रतियुद्ध्यामहे परान् ॥ ११ ॥ युतियुद्ध तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः। युधिष्ठिरस्य सर्व्वे वै पार्थिवा वशवर्त्तिनः ॥ १२ ॥ विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः। धिक्कृताः पार्थिवैः सर्व्वैः स्वजनेन च सर्व्वशः ॥ १३ ॥ प्रणिपाते न दोषोऽस्ति सन्धिर्नः शाश्वती समा। पितरन्त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनाधिपम् ॥ १४ ॥ मत् कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम्। कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ॥ १५ ॥ मत् प्रियार्थं पुरैवैतत विदितं ते नरोत्तम। ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ॥ १६ ॥ वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ततो द्रोणोऽब्रवीत भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ॥ १७ ॥ मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम्। अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परन्तप ॥ १८ ॥ न समर्था परे जेतुमस्मान् युधि समास्थितान्। एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्व्वपार्थिवान् ॥ १९ ॥ आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः। पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्व्वपार्थिवाः ॥ २० ॥ मृते पितर्य्यतिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत। जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तम ॥२१॥ ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात्। स भीष्मः सुसमर्थोऽस्मस्माभिः सहितो रणे ॥ २२ ॥ परान् विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ। इत्येषां निश्चयो ह्यासीत तत कालेऽमिततेजसाम् ॥ २३ ॥ पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीत् वशवर्त्तिनी। अस्मान् पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ॥ २४ ॥ छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्य्यहीनाश्च पाण्डवाः। अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्त्तते भरतर्षभ ॥ २५ ॥ एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीताश्च पार्थिवाः। अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परन्तप ॥ २६ ॥ मदर्थं पार्थिवाः सर्व्वे

तद्विद्धि कुरुसत्तम। उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ॥ २७ ॥ विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने। एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान् प्रति ॥ २८ ॥ आत्मानं मन्यते सर्व्वो व्येतु ते भयमागतम्। जेतुं समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात ॥ २९ ॥ हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयम्भुवः। युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान् स याचते ॥ ३० ॥ भीतो हि मामकात् सैन्यात् प्रभावाच्चैव मे विभो। समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्र वृकोदरम् ॥ ३१ ॥ तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारत। मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥३२॥ नासीत कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन। युक्तो दुःखोषितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ॥ ३३ ॥ तस्मान्न भीमादन्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित्। दुर्य्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३४ ॥ सङ्कर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम्। युद्धे सङ्कर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ॥ ३५ ॥ गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेत् युधि। एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ॥ ३६ ॥ स एवैनं नयेत् घोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम्। इच्छेयञ्च गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं वृकोदरम् ॥ ३७ ॥ सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यमनोरथः। गदया निहतो ह्याजौ मया पार्थो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति। गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्व्वतः ॥ ३९ ॥ सकृन्मया विशीर्य्येत गिरिः शतसहस्रधा। स चाप्येनं विजानाति वासुदेवार्ज्जुनौ तथा ॥ ४० ॥ दुर्य्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः। तत्ते वृकोदरमयं व्येतु महाहवे ॥ ४१ ॥ व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन् विमना भव। तस्मिन् मया हते क्षिप्रमर्ज्जुनं बहवो रथाः ॥ ४२ ॥ तुल्यरूपा विशिष्टा वा क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ। भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ॥ ४३ ॥ प्राग्ज्योतिषा-

क्षिपः शक्तः सिन्धुराजो जयद्रथः । एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ॥ ४४ ॥ समेतास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् । समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥ कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते । शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् । पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरधि भारत ॥ ४७ ॥ ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः । न हन्ता विद्यते चापि राजन् भीष्मस्य कश्चन ॥ ४८ ॥ पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि । ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजात् द्रोणो द्रोण्यामजायत ॥ ४९ ॥ द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् । कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ॥ ५० ॥ शरस्तम्बोद्भव श्रीमानवध्य इति मे मतिः । अयोनिजास्त्रयस्त्वेते पिता माता च मातुलः ॥ ५१ ॥ अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम । सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ॥ ५२ ॥ शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ । नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ५३॥ सहितास्तु नरव्याघ्र हनिष्यन्ति धनञ्जयम् । भीष्मद्रोणकृपाणाञ्च तुल्यः कर्णो मत मम ॥ ५४ ॥ अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत । कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ॥ ५५ ॥ ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परन्तप । अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५६ ॥ तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनञ्जयः । विजयो मे ध्रुवं राजन् फलं पाणाविवाहितम् ॥ ५७ ॥ अभिव्यक्तः परेषाञ्च कृत्स्नो भुवि पराजयः । अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयं प्रयुतं हन्ति भारत ॥ ५८ ॥ तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि । संशप्तकानां वृन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप ॥ ५९ ॥ अर्ज्जुनं वयमस्मान् वा निहन्यात् कपिकेतनः । तच्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे नृपाः ॥ ६० ॥ पार्थिवाः स भवांस्तेभ्यो ह्यकस्माद्-

व्यपते क्षतम् । भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ॥ ६१ ॥
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परन्तप । पञ्च ते भ्रातरः सर्व्वे
धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ॥ ६२ ॥ परेषां समरे राजन् योधाः
सारं बलं मतम् । अस्माकन्तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ॥६३॥
द्रोणिर्वैकर्त्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः । प्राग्ज्योतिषाधिपः
शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ॥ ६४ ॥ दुःशासनो दुःसहश्च दुर्मुखश्च
विशाम्पते । श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ६५ ॥ शलो
भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मज । अक्षौहिण्यो हि मे राजन्
दशैका च समाहृताः ॥ ६६ ॥ न्यूना परेषां सप्तैव कस्मान्मे
स्यात् पराजयः । बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः
॥ ६७ ॥ परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी । गुणहीनं
परेषाञ्च बहु पश्यामि भारत ॥ ६८ ॥ गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च
विशाम्पते । एतत् सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ॥ ६९ ॥
न्यूनतां पाण्डवानाञ्च न मोहं गन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः
पर्य्यपृच्छत भारत । विविक्षुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जय ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

दुर्य्योधन उवाच । अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह
सञ्जय । किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिर ॥ १ ॥
सञ्जय उवाच । अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यत ॥ २ ॥ रथन्तु दिव्यं
कौन्तेयः सर्व्वा विभ्राजयन् दिशः । मन्त्रं जिज्ञासमानः सन् बीभत्सु
समयोजयत् ॥ ३ ॥ तमपश्याम सन्नद्धं मेघं विद्युद्युतं यथा ।

समन्तात् समभिध्याय कृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥ पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय। बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥ ५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान् पार्थानक्षपराजितान्। अर्ज्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच। भौमन सह शक्रेण बहुचित्रं विशाम्पते। रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥ ७ ॥ ध्वजे हि तस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया। महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८ ॥ भीमसेनानुरोधाय हनूमान् मारुतात्मजः। आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९ ॥ सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं स तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च रुरोध वै ध्वजः। न सज्जतेऽसौ तरुभिः संवृतोऽपि तथा हि माया विहिता भौमनेन ॥ १० ॥ यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते न चैकवर्णं न च विद्मि किन्नु तत्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ११ ॥ यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा वर्णान् बिभ्रत् तैजसांश्चित्ररूपान्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ १२ ॥ श्वेतास्तस्मिन् वातवेगाः सदश्वा दिव्या रथाश्चित्ररथेन दत्ताः। भुव्यन्तरीक्षे दिवि वा नरेन्द्र एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ॥ १३ ॥ शतं यत्तत् पूर्य्यते नित्यकालं हतं हत दत्तवरं पुरस्तात्। तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्य्यतुल्याः ॥ १४ ॥ ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा रथे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः। कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन ॥ १५ ॥ भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरङ्गैर्विशिष्टा मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति। माद्रीसुतं नकुलं त्वाजमीढं महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ॥ १६ ॥ समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम्। तुल्याश्चैभिर्वयसा

विक्रमेण महाजवाश्विवरूपाः सदश्वाः । सौभद्रादीन् द्रौपदेयान् कुमारान् वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । कांस्तत्र सञ्जयापश्यः प्रीत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् । चेकितानञ्च तत्रैव युयुधानञ्च सात्यकिम् ॥ २ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यां तु पाण्डवानभिसंश्रितौ । महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३ ॥ अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः । सत्यजित् प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४ ॥ द्रुपदो वर्द्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः । उपायात् सर्व्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५ ॥ विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च । सूर्य्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६ ॥ सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा । अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ७ ॥ जारासन्धिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् । पृथक् पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८ ॥ कैकेया भ्रातरः पञ्च सर्व्वे लोहितकध्वजाः । अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९ ॥ एतानेतावतस्तत्र तानपश्यं समागतान् । ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्त्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १० ॥ यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्व्वमासुरम् । स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ११ ॥ भीष्मः शान्तनवो राजन् भागः कॢप्तः शिखण्डिनः । तं विराटोऽभिसंयाता सार्द्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली । तौ तु तत्राब्रुवन् केचित् विषमौ

नौ मताविति ॥ १३ ॥ दुर्य्योधनः सहसुतः सार्द्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्य
तु भागेन कर्णो वैकर्त्तनो मतः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च
जयद्रथः ॥ १५ ॥ अशक्याश्चैव ये केचित् पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६ ॥ महेष्वासा
राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च कैकयाः । कैकेयानेव भागेन कृत्वा योत्-
स्यन्ति संयुगे ॥ १७ ॥ तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वका
स्तथा । त्रिगर्त्तानाञ्च वै मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८ ॥
दुर्य्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च । सौभद्रेण कृतो भागो
राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९ ॥ द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्ण
विकृतध्वजाः । धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २० ॥
चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति । भोजन्तु कृतवर्माणं
युयुधानो युयुत्सति ॥ २१ ॥ सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रन्दनो
युधि । स्वयं सङ्कल्पयामास श्यालं ते सुवलात्मजम् ॥ २२ ॥
उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः । नकुलः कल्पयामास
भागं माद्रवतीसुत ॥ २३ ॥ ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्यु-
द्यास्यन्ति संयुगे । समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन्
॥ २४ ॥ एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः । यत्ते कार्य्यं
सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढ़ा दुर्य्यूतदेविन ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्द्धनि ॥ २६ ॥ राजानः पार्थिवाः
सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा । गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव
पावकम् ॥ २७ ॥ विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः । तां
रणे कोऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८ ॥ सर्वे ह्यतिरथाः
शूराः कीर्त्तिमन्तः प्रतापिनः । सूर्य्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समिति-
ञ्जयाः ॥ २९ ॥ येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदन ।

पौत्रौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नश्च चानुजः ॥ ३१ ॥ उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्ज्जयः। शिखण्डी चत्रदेवश्च तथा वैराटिकस्तरः ॥ ३२ ॥ काश्ययश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्व्वे च सृञ्जयाः। विराटपुत्रो वभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३ ॥ येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत पृथिवीमिमाम्। वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्व्वतानपि ॥ ३४ ॥ तान् सर्व्वगुणसम्पन्नानमनुष्यप्रतापिनः। क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति सञ्जय ॥ ३५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ। अथ कस्मात् पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६ ॥ पितामहञ्च द्रोणञ्च कृपं कर्णञ्च दुर्ज्जयम्। जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७ ॥ सुतेजसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः। अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८ ॥ सर्व्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पाण्डवान्। आर्य्याः शस्त्रभृतः शूराः समर्था प्रतिबाधितुम् ॥ ३९ ॥ न मामकान् पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम्। पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान् योद्धुमाहवे ॥ ४० ॥ मत्प्रियं पार्थिवाः सर्व्वे ये चिकीर्षन्ति भारत। ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१ ॥ महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः। अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष सञ्जय। न हि शक्तो रणे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३ ॥ जानाति हि यथा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम्। बलवत्तां सपुत्राणां धर्म्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४ ॥ यतो नारोचयदयं विग्रहं तैर्महात्मभिः। किन्तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५ ॥

कस्तांस्तरस्विनो भूयः सन्दीपयति पाण्डवान्। अर्चिष्मतो महे-ष्वासान् हविषा पावकानिव॥ ४६॥

सञ्जय उवाच। धृष्टद्युम्नः सदैवतान् सन्दीपयति भारत। युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः॥४७॥ ये केचित् पार्थिवा-स्तत्र धार्त्तराष्ट्रेण सवृताः। युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले शस्त्र-सङ्कुले॥ ४८॥ तान् सर्वानाहवे क्रुद्धान् सानुबन्धान् समागतान्। अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवोदकात्॥ ४९॥ भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम्। एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम्॥ ५०॥ तथा ब्रुवन्तं धर्मात्मा प्राह राजा युधि-ष्ठिरः। तव धैर्य्यञ्च वीर्य्यञ्च पाञ्चाल्य पाण्डवैः सह॥ ५१॥ सर्वे समधिरूढाः स्म सङ्ग्रामान्नः समुद्धर। जानामि त्वां महा-बाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम्॥ ५२॥ समर्थमेकं पर्य्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे। पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम्॥ ५३॥ भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परन्तप। सङ्ग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम्॥ ५४॥ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठे-दग्रतः पुमान्। क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतम्॥ ५५॥ स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ। भयार्त्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः॥ ५६॥ एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मा-त्मनि युधिष्ठिरे। धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसम्॥५७॥ सर्वान् जनपदान् सूत तथा दुर्य्योधनस्य ये। सबाह्लिकान् कुरून् ब्रूयाः प्रातिपेयान् शरद्वतः॥ ५८॥ सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम्। दुःशासनं विकर्णञ्च तथा दुर्य्योधनं नृपम्। भीष्मञ्च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छत मा चिरम्॥ ५९॥ युधिष्ठिरः साधु-नैवाभ्युपेयो मा वोऽवधीदर्जुनो देवगुप्तः। राज्यं दातुं धर्म-राजस्य तूर्णं याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरम्॥ ६०॥ नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन। यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः

सत्यविक्रमः ॥ ६१ ॥ देवैर्हि संवृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृढ्वं मनो युधि ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १ ॥ दुर्योधन निव-
र्त्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम। न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिन्दम
॥ २ ॥ अलमर्द्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम्। प्रयच्छ
पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ॥ ३ ॥ एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते
धर्मसंहितम्। यत्त्वं प्रशान्तिं मन्येथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम्। जात एष तव स्रावस्त्वं
तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५ ॥ न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति
वाह्लिकः। न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सञ्जयः ॥ ६ ॥
न सोमदत्तो न शलो न कृपो युद्धमिच्छति। सत्यव्रतः पुरुमित्रो
जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७ ॥ येषु सम्प्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीड़िताः
परैः। ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८ ॥ न
त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव। दुःशासनश्च पापात्मा
शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९ ॥

दुर्योधन उवाच। नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न
सञ्जये। न भीष्मे न च काम्बोजे न कृपे न च वाह्लिके ॥ १० ॥
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः। अन्येषु वा तावकेषु भारं
कृत्वा समाह्वये ॥ ११ ॥ अहञ्च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ पुरुषर्षभौ ॥ १२ ॥ रथो वेदी

स्रुवः खड्गो गदा स्रुक् कवच सदः। चातुर्होत्रञ्च धुर्य्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३ ॥ आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे। विजित्य च समेष्यावो हतामित्रौ श्रियावृतौ ॥ १४ ॥ अहञ्च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे। एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान् समरेत्रयः ॥ १५ ॥ अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम्। माञ्च हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६ ॥ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धन सर्वञ्च पार्थिव। न जातु पाण्डवैः सार्द्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७ ॥ यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष। तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सर्वान् वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्य्योधनो मया। ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९ ॥ रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरता वरा। वरान् वरान् हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २० ॥ प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती। व्यस्ता सीमन्तिनी ग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घवाहुना ॥ २१ ॥ सम्पूर्णं पूरयन् भूयो वलं पार्थस्य माधवः। शैनेयः समरे स्थाता वीजवत् प्रवपन् शरान् ॥ २२ ॥ सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति। तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३ ॥ यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान्। विशीर्णदन्तान् गिर्य्याभान् भिन्नकुम्भान् सशोणितान् ॥ २४ ॥ तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान्। भीतो भीमस्य संस्पर्शात् स्मर्त्तासि वचनस्य मे ॥ २५ ॥ निर्द्दग्ध भीमसेनेन सैन्य हतरथद्विपम्। गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्त्तासि वचनस्य मे ॥ २६ ॥ महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः। गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७ ॥ महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम्। वलं कुरूणां भीमेन तदा स्मर्त्तासि मे वचः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा राजा तु सर्व्वांस्तान् पृथिवी-
पतीन् । अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जय ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् यथा दृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ ॥ पादाङ्गुलीरभि-
प्रेक्ष्य प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः । शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं
नरदेवयोः ॥ ३ ॥ नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४ ॥ उभौ मध्वा-
सवक्षीवावुभौ चन्दनरूषितौ । स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्या-
भरणभूषितौ ॥ ५ ॥ नैकरत्नविचित्रन्तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणाकीर्णं यत्रासातामरिन्दमौ ॥ ६ ॥ अर्ज्जुनोत्सङ्गगौ
पादौ केशवस्योपलक्षये । अर्ज्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायाञ्च महा-
त्मनः ॥ ७ ॥ काञ्चनं पादपीठन्तु पार्थो मे प्रादिशत् तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८ ॥ ऊर्द्ध्वरेख-
तलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ । पादपीठादपहृतौ तत्रापश्य-
महं शुभौ ॥ ९ ॥ श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १० ॥ इन्द्रविष्णु-
समावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते । संश्रयात् भीष्मद्रोणाभ्यां कर्णस्य
च विकत्थनात् ॥ ११ ॥ निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्-
स्यते । सङ्कल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२ ॥ सत्-
कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः । अञ्जलिं मूर्द्ध्नि सन्धाय

तौ सन्देशमचोदयम् ॥ १३ ॥ धनुर्गुणकिणाङ्केन पाणिना शुभलक्षणम्। पादमानमयन् पार्थः केशवं समचोदयत ॥ १४ ॥ इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः। इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो मामभाषत ॥ १५ ॥ वाचं संवदतां ज्येष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम्। त्रासनीं धार्त्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥१६॥ वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम्। अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयदारिणीम् ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच। सञ्जयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम्। कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८ ॥ आवयोर्वचनात् सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन्। यवीयसश्च कुशलं पश्चात् पृष्ट्वैवमुत्तरम् ॥ १९ ॥ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः। पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ २० ॥ अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान् प्राप्नुत कामजान्। प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २१ ॥ ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति। यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २२ ॥ तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम्। मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ २३ ॥ मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति। यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात् पुरन्दरः ॥ २४ ॥ बाहुभ्यामुद्वहेद् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः। पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २५ ॥ देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु। न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २६ ॥ यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम्। एकस्य च बहूनाञ्च पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७ ॥ एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा। भग्नाः पलायन्त दिशः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २८ ॥ बलं वीर्य्यञ्च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता। अविषादश्च धैर्य्यञ्च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥ इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन् गिरा।

गर्ज्जन् समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ ३० ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः। अर्ज्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्रोमहर्षणम् ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः। ततः सङ्ख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १ ॥ प्रसङ्ख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान् विचक्षणः। यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान् प्रति ॥ २ ॥ बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान्। शक्तिं सङ्ख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिप ॥ ४ ॥ देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान्। कुरून् शक्त्याल्पतरया दुर्य्योधनमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्न व्युपशाम्यति। सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ६ ॥ आत्मजेषु परं स्नेहं सर्व्वभूतानि कुर्व्वते। प्रियाणि चैषां कुर्व्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ७ ॥ एवमेवोपकर्त्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे। इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्त्तुं महत् प्रियम् ॥ ८ ॥ अग्निः साचिव्यकर्त्ता स्यात् खाण्डवे तत् कृतं स्मरन्। अर्ज्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन् कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ९ ॥ जातिगृद्धाभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः। धर्म्मादय समेष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ १० ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां भयाद्दशनिसम्मितम्। रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ ११ ॥ ते देवैः सहिताः पार्थाः न शक्याः प्रतिवीक्षितुम्। मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्य्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ १२ ॥ दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम्। वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १३ ॥ वानरश्च ध्वजे दिव्यो निःसङ्गो

धूमवद्गतिः। रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समः चितौ॥ १४॥ महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः। महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयङ्करः॥ १५॥ यश्चातिमानुषं वीर्य्यं कृतस्नो लोको व्यवस्यति। देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे॥ १६॥ शतानि पञ्च चैवेषून् यो गृह्णन्नेव दृश्यते। निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरञ्च पातयन्॥ १७॥ यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च। मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः॥ १८॥ युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः। अशक्यं रथशार्दूल पराजेतुमरिन्दमम्॥ १९॥ सहस्रं बाहुवीर्य्येण कार्त्तवीर्य्यस्य पाण्डवम्। अपि त्वेकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः॥ २०॥ तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमम्। निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्द्देऽस्मिन्महाहवे॥ २१॥ इत्येवं चिन्तयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भारत। अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया॥ २२॥ चयोदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः। अस्य चेत् कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते॥ २३॥ शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः। कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् शक्तिमत्तरान्॥ २४॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रविवेचने एकोनषष्टोऽध्यायः॥ ५९॥

---

वैशम्पायन उवाच। पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः। आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत्॥ १॥ अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान्। मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम॥ २॥ अकामद्वेषसंयोगात् लोभात् द्रोहाच्च भारत। उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन्॥ ३॥ इति द्वैपायनो

व्यासो नारदश्च महातपाः। जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत् पुरा ॥ ४ ॥ नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्त्तन्ते कदाचन। कामात् क्रोधात् तथा लोभात् द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५ ॥ यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि। कामयोगात् प्रवर्त्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ तस्मान्न भवता चिन्ता कार्य्यैषा स्यात् कथञ्चन। दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७ ॥ अथ चेत् कामसंयोगाद् द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते। देवेषु दैवप्रामाण्यान्नैषां तद्विक्रमिष्यति ॥ ८ ॥ मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदा प्रशाम्यति। दिधक्षुः सकलाल्लोकान् परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९ ॥ यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः। ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १० ॥ विदीर्य्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च। लोकस्य पश्यतो राजन् स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११ ॥ चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च। विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ १२ ॥ अश्मवर्षञ्च वायुञ्च शमयामीह नित्यशः। जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३ ॥ स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः। देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्त्तिता ॥ १४ ॥ अक्षौहिणीभिर्यान् देशान् यामि कार्य्येण केनचित्। तत्रापो मे प्रवर्त्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५ ॥ भयानकानि विषये व्यालादीनि न सन्ति मे। मन्त्रगुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयङ्कराः ॥ १६ ॥ निकामवर्षी पर्ज्जन्यो राजन् विषयवासिनाम्। धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥१७॥ अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा। धर्मश्चैव मया द्विष्टान् नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८ ॥ यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमञ्जसा। न स्म वर्षोदशसमाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९ ॥ नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः। शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ २० ॥ यदभिध्याम्यहं शश्वत् शुभं

वा यदि वायुभम् । नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयो ॥२१॥ भविष्यतीदमिति वा यत् ब्रवीमि परन्तप । नान्यथा भूतपूर्वञ्च सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२ ॥ लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् । आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३ ॥ न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वं कदाचन । असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४ ॥ पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान् केकयैः सह । सात्यकिं वासुदेवञ्च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५ ॥ सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः । तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६ ॥ परा बुद्धिः परं तेजो वीर्य्यञ्च परमं मम । परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७ ॥ पितामहस्य द्रोणस्य कृपशल्यशलस्तथा । अस्त्रेषु यत् प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्य्यपृच्छत भारत । ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्य्याणि प्राप्तकालमरिन्दम ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये षष्टोऽध्यायः ॥ ६० ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्थं वैचित्रवीर्य्यं तमचिन्तयित्वा । उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन् संसदि कौरवाणाम् ॥ १ ॥ मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामात् कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात् । विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्तस्तेनान्तकाले प्रतिभास्यतीति ॥ २ ॥ महापराधे ह्यपि यत्र तेन महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः । शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३ ॥ प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभूत् शुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण । तदस्ति चास्त्रं मम सावशेषं तस्मात् समर्थोऽस्मि

ममैष भारः ॥ ४ ॥ निमेषमात्रात्क्षमपि प्रसादमवाप्य पाञ्चाल-कारूषमत्स्यान् । निहत्य पार्थान् सह पुत्रपौत्रैर्लोकानहं शस्त्र-जितान् प्रपत्स्ये ॥ ५ ॥ पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः । यथा प्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवन्तं तमुवाच भीष्मः किं कत्थसे काल-परीतबुद्धे । न कर्ण जानासि यथा प्रधाने हते हताः स्युर्धृत-राष्ट्रपुत्राः ॥ ७ ॥ यत् खाण्डवं दाहयता कृतं हि कृष्णद्वितीयेन धनञ्जयेन । श्रुत्वैव तत् कर्म नियन्तुमात्मा युक्तस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८ ॥ याञ्चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः । भस्मीकृता तां समरे विशीर्णां चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९ ॥ यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् । स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १० ॥ वाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता किरीटिनं रक्षति वासुदेवः । यस्त्वादृशानाञ्च वरीयसाञ्च हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११ ॥

कर्ण उवाच । असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयाश्च ततो महात्मा । अहं यदुक्तं परुषन्तु किञ्चित् पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२ ॥ न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् । त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान् हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम । भीष्मस्तु दुर्य्योधनमेव राजन् मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्रस्तथा स भारं विषहेत कस्मात् । व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५ ॥ आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु चेदिध्वजे तिष्ठति वाह्लिके च । अहं हनिष्यामि सदा परेषां सहस्रशश्चायु-

तयश्च योधान् ॥ १६ ॥ यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम्। तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं वैकर्त्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७ ॥ तथोक्तवाक्ये नृपतौ च भीष्मे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे। वैचित्रवीर्य्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्य्योधनः शान्तनवं बभाषे ॥१८॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि कर्णवाक्ये एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

दुर्य्योधन उवाच। सदृशानां मनुष्येषु सर्व्वेषां तुल्यजन्मनाम्। कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १ ॥ वयञ्च तेऽपि तुल्या वै वीर्य्येण च पराक्रमे। समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ॥ २ ॥ अस्त्रेण योधयोग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा। सर्व्वे स्म समजातीयाः सर्व्वे मानुषयोनयः ॥ ३ ॥ पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम्। नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च वाह्लिके ॥ ४ ॥ अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे। अहं वैकर्त्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ ५ ॥ पाण्डवान् समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः। ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥६॥ ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च। यदा परिहरिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ७ ॥ अतरित्रानिव जले बाहुभिर्मामका रणे। पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान्। तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ॥ ८ ॥

विदुर उवाच। इह निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः। ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्म्मः सनातनः ॥ ९ ॥ तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते। दमो दानं तपो ज्ञानमधीतञ्चानुवर्त्तते ॥ १० ॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उत्तमम्। विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ ११ ॥ क्रव्याद्भ्य इव भूतानां

भूतान्तेभ्यः सदाभयम्। येषाञ्च प्रतिपेषाय यदं दृष्टं स्वयम्भुवा॥ १२॥ आश्रमेषु चतुर्षाङ्गदंमेवोत्तमं व्रतम्। तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दम॥ १३॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम्। इन्द्रियाभिजयो धैर्य्यं मार्द्दवं क्रीरचापलम॥ १४॥ अकार्पण्यमसंरम्भ सन्तोषः श्रद्धधानता। एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः॥ १५॥ कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनम्। मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते॥ १६॥ अजिह्ममशठ शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम्। अलोलुपस्तथाल्पेप्सु कामानामविचिन्तिता॥ १७॥ समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्त परिकीर्त्तित। सुवृत्त शीलसम्पन्न प्रसन्नात्मात्मविद्बुध॥ १८॥ प्राप्येह लोके सम्मानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति। अभयं यस्य भूतेभ्य सर्व्वेषामभयं यत॥ १९॥ स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तम। सर्व्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः॥ २०॥ समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्त प्रशाम्यति। कर्म्म चारतं पूर्व्वं सद्भिराचरितञ्च यत्॥ २१॥ तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणा। नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रिय॥ २२॥ कालाकाङ्क्षी चरेल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते। शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते॥ २३॥ एव प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते। उत्सृज्य वा गृहान् यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते। लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि॥ २४॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि विदुरवाक्ये द्विषष्टोऽध्याय॥ ६२॥

---

विदुर उवाच। शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत्। कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्व्वेषामिति शुश्रुम॥ १॥ तस्मिन् द्वौ शकुनौ

वद्धौ युगपत सहचारिणौ । तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः ख-
चरावुभौ ॥ २ ॥ तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥ ३ ॥ तथा तमनु-
धावन्त मृगयुं शकुनार्थिनम् । आश्रमस्थो मुनि. कश्चिद्ददर्शाथ
कृताह्निक ॥ ४ ॥ तावन्तरीक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ५ ॥ विचित्रमिद-
माश्चर्यं मृगहन् प्रतिभाति मे । प्लवमानौ हि खचरौ पदाति-
रनुधावसि ॥ ६ ॥

शाकुनिक उवाच । पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यत. ॥ ७ ॥

विदुर उवाच । तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसन्धितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां सन्निपेततुः ॥ ८ ॥ तौ युध्यमानौ
संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ । उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगहा
तदा ॥ ९ ॥ एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १० ॥ सम्भोजनं
सङ्कथनं सम्प्रश्नोऽथ समागमः । एतानि ज्ञातिकार्याणि न
निवरोध कदाचन ॥ ११ ॥ ये स्म काले सुमनस सर्वे वृद्धानुपा-
सते । सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १२ ॥ येऽर्थं
सततमासाद्य दीना इव समासते । श्रिय ते सम्प्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो
भरतर्षभ ॥ १३ ॥ धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १४ ॥ इदमन्यत् प्रव-
क्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया । श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेय-
स्तथा कुरु ॥ १५ ॥ वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवार्त्तिकैः ॥ १६ ॥ कुञ्जभूतं गिरिं
सर्वमभितो गन्धमादनम् । दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवि-
तम् ॥ १७ ॥ तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतकमाक्षिकम् । मरुप्रपाते

विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥ १८ ॥ आशीविषैरक्ष्यमाणं कुवेर-रक्षितं भृशम् । यत् प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽप्यमरत्वं नियच्छति ॥ १९॥ अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा। इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २० ॥ ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते । विनेशुर्विषमे तस्मिन् ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २१ ॥ तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति । मधु पश्यति सम्मोहात् प्रपातं नानुपश्यति ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनो योद्धुमना समरे सव्यसाचिना। न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २३ ॥ एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्ज्जिता । भीष्मद्रोणप्रभृतयः सन्त्रस्ताः साधयायिन ॥ २४ ॥ विराटनगरे भग्नाः किन्नु तत्र विस्मृतं तव । प्रतीक्षमाणो यो वीर क्षमते वीक्षित तव ॥ २५ ॥ द्रुपदो मत्स्य-राजस्य संक्रुद्धश्च धनञ्जय । न शेषयेयु समरे वातयुक्ता इवा-ग्नयः ॥ २३ ॥ अङ्के कुरुष्व राजान धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् । युध्य-तोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि विदुरवाक्ये
त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। दुर्य्योधन विजानीहि यत् त्वां वक्ष्यामि पुत्रक। उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १ ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रजिहीर्षसि। पञ्चानामिव भूताना महतां लोकधारिणाम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहा-स्थितम् । परां गतिमसम्प्रेत्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ भीम-सेनन्तु कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले। रणान्तकं तर्ज्जयसे महावातमिव द्रुम ॥ ४ ॥ सर्व्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणा मिव । युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५ ॥ धृष्ट-

धृष्टद्युम्नस्य पाञ्चाल्य कश्चिद्वाद्य न घातयेत्। धनुर्मध्ये, शरान् मुञ्चन् देवराडशनीमिव ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चापि दुर्द्धर्ष. सम्मतोऽन्धक-वृष्णिषु। ध्वंसयिष्यति ते सेना पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७ ॥ यः पुन प्रतिमानेन त्रील्लोकानतिरिच्यते। तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं कोऽनु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८ ॥ एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः। आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च धनञ्जयः॥ ९ ॥ वासुदेवोऽपि दुर्द्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डव। अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशव ॥ १० ॥ तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थ-वादिनाम्। वृद्धं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११ ॥ माञ्च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थदर्शिनम्। द्रोणं कृपं विकर्णञ्च महाराजञ्च वाह्लिकम् ॥ १२ ॥ एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा। सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३ ॥ यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रत.। उत्सृज्य गा. सुसन्त्रस्तं बलं ते समशीर्य्यत ॥ १४ ॥ यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महदद्भुतम्। एकस्य च बहूनाञ्च पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥ अर्जुनस्तु तथाकार्षीत् किं पुन. सर्व एव ते। स भ्रातॄनभिजानीहि भृत्यांश्च परिपालय ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुःषष्टोऽध्याय ॥ ६४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम्। पुनरेव महाभाग सञ्जयं पर्य्यपृच्छत ॥ १ ॥ ब्रूहि सञ्जय यच्छेष वासुदेवादनन्तरम्। यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः।

उवाच काले दुर्द्धर्षौ वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३ ॥ पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रञ्च सञ्जय । द्रोणं कृपञ्च कर्णञ्च महाराजञ्च वाह्लिकम् ॥ ४ ॥ द्रौणिञ्च सोमदत्तञ्च शकुनिं चापि सौवलम् । दुःशासनं शलञ्चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५ ॥ विकर्णं चित्रसेनञ्च जयत्सेनञ्च पार्थिवम् । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखञ्चापि कौरवम् ॥ ६ ॥ सैन्धवं दुःसहञ्चैव भूरिश्रवसमेव च । भगदत्तञ्च राजानं जलसन्धञ्च पार्थिवम् ॥ ७ ॥ ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् । मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते समानीता धार्त्तराष्ट्रेण होतुम् ॥ ८ ॥ यथान्यायं कौशलं वन्दनञ्च समागता मद्वचनेन वाच्याः । इदं ब्रूयाः सञ्जय राजमध्ये सुयोधनं पापकृतां निधानम् ॥ ९ ॥ अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं पापात्मानं धार्त्तराष्ट्रं सुलुब्धम् । सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथाः ॥ १० ॥ एवं प्रतिष्ठाप्य धनञ्जयो मां ततोऽर्थवद्धर्म्मवच्चापि वाक्यम् । प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य पार्थो धीमान् लोहितान्तायताक्षः ॥ ११ ॥ यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् । तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२ ॥ महाशराग्नौ रथवायुनोद्धते धनुःस्रुवेण बलवापहारिणा । यथा न होमः क्रियते महामृधे समेत्य सर्वे प्रयतध्वमादृताः ॥ १३ ॥ न चेत् प्रयच्छध्वममित्रघातिनो युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् । नयामि वः साश्वपदातिकुञ्जरान् दिशं पितॄणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४ ॥ ततोऽहमामन्त्र्य तदा धनञ्जयं चतुर्भुजं चैव नमस्य सत्वरः । जवेन सम्प्राप्त इहामरद्युते तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधने धार्त्तराष्ट्रे तद्वचो नाभिनन्दति। तूष्णीम्भूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्न्नरर्षभाः ॥ १ ॥ उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु। रहिते सञ्जयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥ आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः। आत्मनश्च परेषाञ्च पाण्डवानाञ्च निश्चयम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित्। त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४ ॥ त्वमेतयोः सारवित् सर्वदर्शी धर्मार्थयोर्न्निपुणो निश्चयज्ञः। स मे पृष्टः सञ्जय ब्रूहि सर्वं युध्यमानाः कतरेऽस्मिन् न सन्ति ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच। न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किञ्चिदसूया हि त्वां प्रविशेत राजन्। आनयस्व पितरं महाव्रतं गान्धारीञ्च महिषीमाजमीढ ॥ ६ ॥ तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ। तयोस्तु त्वां सन्निधौ तद्वदेयं कृत्स्नं मतं केशवपार्थयोर्यत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह। आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ॥ ८ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च। अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

व्यास उवाच। सम्पृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते। सर्वं तावद्वेत्थ तस्मिन् यथावद्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

---

सञ्जय उवाच । अर्ज्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्च्चितौ । कामादन्यत्र सम्भूतौ सर्व्वभावाय सम्मतौ ॥ १ ॥ व्यामान्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः । चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्त्तते विभो ॥ २ ॥ सापह्नवं कौरवेषु पाण्डवानां सुसम्मतम् । सारासारबलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितम् ॥ ३ ॥ नरकं शम्बरञ्चैव कंसं चैद्यञ्च माधवः । जितवान् घोरसङ्काशान् क्रीडन्निव महाबलः ॥ ४ ॥ पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च द्यांश्चैव पुरुषोत्तमः । मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५ ॥ भूयो भूयश्च यद्राजन् पृच्छसे पाण्डवान् प्रति । सारासारं बलं ज्ञातुं तत् समासेन मे शृणु ॥ ६ ॥ एकतो वा जगत् कृत्स्नमेकतो वा जनार्द्दनः । सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्द्दनः ॥ ७ ॥ भस्म कुर्य्याज्जगदिदं मनसैव जनार्द्दनः । न च कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्मीकर्त्तुं जनार्द्दनम् ॥ ८ ॥ यतः सत्यं यतो धर्म्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः । ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९ ॥ पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च दिवञ्च पुरुषोत्तमः । विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्द्दनः ॥ १० ॥ स कृत्वा पाण्डवान् सत्रं लोकं सम्मोहयन्निव । अधर्म्मनिरतान्मूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११ ॥ कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्त्तयतेऽनिशम् ॥ १२ ॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च । ईशते भगवानेकः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ ईशन्नपि महायोगी सर्व्वस्य जगतो हरिः । कर्म्माण्यारभते कर्त्तुं कीनाश इव वर्द्धनः ॥ १४ ॥ तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः । ये तमेव प्रपद्यन्ते तेन मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम्। कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते। विद्याहीनो तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥ २ ॥ विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम्। कर्त्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्यं जनार्द्दने। यथा त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच। मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे। शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्द्दनम् ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। दुर्य्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्द्दनम्। आप्तो नः सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६ ॥

दुर्य्योधन उवाच। भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति। प्रवदन्नर्ज्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अवाक् गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मति। ईर्षुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८ ॥

गान्धार्य्युवाच। ऐश्वर्य्यकाम दुष्टात्मन् वृद्धानां शासनातिग। ऐश्वर्य्यजीविते हित्वा पितरं माञ्च बालिश ॥ ९ ॥ वर्द्धयन् दुर्हृदां प्रीतिं माञ्च शोकेन दाहयन्। निहतो भीमसेनेन स्मर्त्तासि वचनं पितुः ॥ १० ॥

व्यास उवाच। प्रियोऽसि राजन् कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे। यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११ ॥ जानत्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम्। शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२ ॥ वैचित्रवीर्य्य पुरुषाः क्रोधहर्षसमावृताः। सिता बहुविधैः पाशैर्य्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३ ॥ यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः। अन्धनेत्रा यथैवान्धा

नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४ ॥ एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः। तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अङ्ग सञ्जय मे शंस पन्थानमकुतोभयम्। येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच। नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्द्दनम्। आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७ ॥ इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः। अप्रमादो विहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः। बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैना यतस्ततः ॥१९॥ एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम्। एतज्ज्ञानञ्च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २० ॥ अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः। आगमाधिगतात् योगात् वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥२१॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छतः। नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभम्। यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २ ॥ वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः। वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्वात् विष्णुरुच्यते ॥ ३ ॥ मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्। सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसूदनः ॥ ४ ॥ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः ॥ ५ ॥ पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम्। तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्द्दनः ॥ ६ ॥ यतः सत्त्वान्न च्यवते

यश्च सत्त्वान्न च्यवते । सत्त्वतः सात्त्वतस्तस्मादार्षभाद् वृषभेक्षणः
॥ ७ ॥ न जायते जनित्रायमजस्तस्मादनीकजित् । देवानां
स्वप्रकाशत्वात दमाद्दामोदरो विभुः ॥ ८ ॥ हर्षात सुखात
सुखैश्वर्य्यात हृषीकेशत्वमश्नुते । बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महा-
बाहुरिति स्मृतः ॥ ९ ॥ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधो-
क्षजः । नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ पूर-
णात् सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः । असतश्च सतश्चैव सर्व्वस्य
प्रभवाप्ययात ॥ ११ ॥ सर्व्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्व्वमेतं प्रचक्षते ।
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ सत्यात सत्यञ्च
गोविन्दस्तस्मात् सत्योऽपि नामतः । विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयना
ज्जिष्णुरुच्यते ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनात
गवाम् । अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४ ॥ एवं
विधो धर्म्मनित्यो भगवान्मधुसूदन । आगन्ता हि महाबाहु-
रानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये
एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सञ्जय द्रक्ष्यन्ति
ये वासुदेवं समीपे । विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयन्तं
प्रदिशो दिशश्च ॥ १ ॥ ईरयन्तं भारतीं भारतानामभ्यर्च्चनीयां
शङ्करीं सृञ्जयानाम् । बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां परासूनामग्रह-
णीयरूपाम् ॥ २ ॥ समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं प्रणेतारमृषभं
यादवानाम् । निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां मुष्णन्तञ्च द्विषतां वै
यशांसि ॥ ३ ॥ द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता महात्मानं शत्रुहणं
वरेण्यम् । ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदी-

श्वान् ॥ ४ ॥ ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् । अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं हरिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५ ॥ सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराणमनादिमध्यान्तमनन्तकीर्त्तिम् । शुक्रस्य धातारमजञ्च नित्यं परं परेषां शरणं प्रपद्ये ॥ ६ ॥ त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं देवासुराणामथ नागरक्षसाम् । नराधिपानां विदुषां प्रधानमिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥७॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च यानसन्धिपर्व ॥ ७० ॥

---

## अथ भगवद्यानपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । सञ्जये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १ ॥ अयं स कालः सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २ ॥ त्वां हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितम् । धार्त्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ३ ॥ यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिन्दम । तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच । अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । करिष्यामि हि तत् सर्वं यत् त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य [illegible]कीर्षितम् । एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ६ ॥ तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः । यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७ ॥ अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति । लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८ ॥ यत्तत् द्वादशवर्षाणि वनेष्वध्युषिता वयम् । छद्मना शरदञ्चैकां धृत-

राष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९ ॥ स्थाता नः समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो। नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १० ॥ वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति। वश्यत्वात् पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११ ॥ सुयोधनमते तिष्ठन्राजास्मासु जनार्द्दन। मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन् हि प्रियमात्मनः ॥ १२ ॥ इतो दुःखतरं किन्नु यदहं मातुरन्ततः। सं विधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्द्दन ॥ १३ ॥ काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन। भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४ ॥ अविस्थलं वृकस्थल माकन्दी वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द कञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५ ॥ पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा। वसेम सहिता येषु मा नो भवता नशन् ॥ १६ ॥ न च तानपि दुष्टात्मा धार्त्तराष्ट्रोऽनुमन्यते। स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरन्नु किम् ॥ १७ ॥ कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः। लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८ ॥ ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम्। श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याधनं वधः ॥ १९ ॥ अधनाद्धिनिवर्त्तन्ते ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः। अपुष्पादफलात् वृक्षाद् यथा कृष्ण पतत्त्रिणः ॥ २० ॥ एतच्च मरणं तात यदस्मतः पतितादिव। ज्ञातयो विनिवर्त्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१ ॥ नातः पापीयसीं काञ्चिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत्। यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२ ॥ धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम्। जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३ ॥ ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमास्थिताः। ते धर्ममर्थं कामञ्च प्रमथ्नन्ति नरञ्च तम् ॥ २४ ॥ एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः। ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५ ॥ उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम्। दास्यमेके च गच्छन्ति परेषा-

मर्थहेतुना ॥ २६ ॥ आपदेवास्य मरणात् पुरुषस्य गरीयसी। श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७ ॥ यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत्। समन्तात् सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८ ॥ न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः। यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीन सुखैधितः ॥ २९ ॥ स तदात्मापराधेन सम्प्राप्तो व्यसनं महत। सेन्द्रान् गर्हयते देवानात्मानञ्च कथञ्चन ॥ ३० ॥ न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निवर्हणे। सोऽभिक्रुध्यति भृत्याना सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१ ॥ तत्तदा मन्युरेवैति स भूय सम्प्रमुह्यति। स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३२ ॥ पापकर्मतया चैव सङ्करं तेन पुष्यति। सङ्करो नरकायैव सा काष्टा पापकर्मणाम् ॥ ३३ ॥ न चेत् प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति। तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते। शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ ह्रीमान् हि पाप प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्द्धते। श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६ ॥ धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्य्ययोगवहः सदा। नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ अह्रीको वा विमूढ़ो वा नैव स्त्री न पुन. पुमान्। नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति तथा शूद्रस्तथैव स. ॥ ३८ ॥ ह्रीमान् नमति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च। तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९ ॥ तदिदं मयि ते दृष्ट प्रत्यक्षं मधुसूदन। यथा राज्यात परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमा ॥ ४० ॥ ते वय न श्रिय हातुमलं न्यायेन केनचित्। अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१ ॥ तत्र नः प्रथमः कल्पो यदयं ते च माधव। प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ॥ ४२ ॥ तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया। यदयं कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ॥ ४३ ॥

ये पुनः स्युरसम्बद्धा अनार्य्याः कृष्ण शत्रवः । तेषामप्यवधः कार्य्यः
किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४ ॥ ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाः सहायो
गुरवश्च नः । तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम्
॥ ४५ ॥ पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयञ्च क्षत्रबन्धवः । स नोऽस्वधर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६ ॥ शूद्रः करोति
शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविकाम् । वयं वधेन जीवामः कपालं
ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७ ॥ क्षत्रियान् क्षत्रियो हन्ति मत्स्यो मत्स्येन
जीवति । श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह यस्य धर्मो यथागतः ॥ ४८ ॥
युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे । बलन्तु नीतिमाधाय युद्धे जयपराजयौ ॥ ४९ ॥ नात्मच्छन्देन भूतानां
जीवितं मरणं तथा । नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम
॥ ५० ॥ एको ह्यपि बहून् हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत । शूरं
कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१ ॥ जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयश्च पराजयः । तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२ ॥ सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते । हतस्य
च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ पराजयश्च मरणात्
मन्ये नैव विशिष्यते । यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम्
॥ ५४ ॥ अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः । तस्याङ्ग
बलहीनस्य पुत्रान् भ्रातॄनपश्यतः ॥ ५५ ॥ निर्वेदो जीविते कृष्ण
सर्वतश्चोपजायते । ये ह्येव धीरा ह्रीमन्त आर्य्याः करुणवेदिनः
॥ ५६ ॥ त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः । हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ॥ ५७ ॥ अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते । शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ॥ ५८ ॥
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया । जयो वैरं प्रसृजति
दुःखमास्ते पराजितः ॥ ५९ ॥ सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ । जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ॥ ६० ॥

आविष्टेन मनसा सदैव इव वेश्मनि । उत्सादयति यः सर्वं यशसा च विमुच्यते ॥ ६१ ॥ अकीर्त्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति । न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालं धृतान्यपि ॥६२॥ आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले । न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ॥ ६३ ॥ हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्द्धते । अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ॥ ६४ ॥ अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः । पौरुषे यो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ॥ ६५ ॥ तस्य त्यागेन वा शान्तिर्मरणेनापि वा भवेत् । अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ॥ ६६ ॥ फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् । या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ॥ ६७ ॥ संशयाच्च समुच्छेदात् द्विषतामात्मनस्तथा । न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ॥ ६८ ॥ अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी । सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ॥ ६९ ॥ सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः । प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं सम्प्रवर्त्तते ॥ ७० ॥ तच्छुनामिव सम्पाते पण्डितैरुपलक्षितम् । लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडा प्रतिवाचो विवर्त्तनम् ॥ ७१ ॥ दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्त्तते । तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ॥ ७२ ॥ एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन । सर्वथा ह्येतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ॥ ७३ ॥ अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः । पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ॥ ७४ ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्द्दन । पुत्रस्नेहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ ७५ ॥ स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति । तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ॥ ७६ ॥ कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव । ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन् कमन्यं मधुसूदन ॥ ७७ ॥ उपसम्प्रष्टुमिच्छामि

त्वामृते पुरुषोत्तम। प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम्।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक् सर्वनिश्चयतत्त्ववित॥ ७८॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम्॥ ७९॥ शम तत्र
लभेयं युष्मदर्थमहापयन्। पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्या-
न्महाफलम्॥ ८०॥ मोचयेयं मृत्युपाशात् संरब्धान् कुरुसृञ्ज-
यान्। पाण्डवान् धार्त्तराष्ट्रांश्च सर्वाञ्च पृथिवीमिमाम्॥ ८१॥

युधिष्ठिर उवाच। न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्
प्रति। सुयोधन सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः॥ ८२॥ समेतं
पार्थिवं क्षत्रं दुर्य्योधनवशानुगम्। तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण
न रोचये॥ ८३॥ न हि नः प्रीणयेत् द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम्।
न च सर्वामरैश्वर्य्यं तव द्रोहेण माधव॥ ८४॥

श्रीभगवानुवाच। जानाम्येतां महाराज धार्त्तराष्ट्रस्य पाप-
ताम्। अवाच्यास्तु भविष्याम सर्वलोके महीक्षिताम्॥ ८५॥
न चापि मम पर्य्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः। क्रुद्धस्य संयुगे
स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः॥ ८६॥ अथ चेत्ते प्रवर्त्तेरन् मयि
किञ्चिदसाम्प्रतम्। निर्दहेयं कुरून् सर्वानिति मे धीयते मतिः
॥ ८७॥ न जातु गमनं तत्र भवेत् पार्थ निरर्थकम्। अर्थप्राप्तिः
कदाचित् स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता॥ ८८॥

युधिष्ठिर उवाच। यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि
कौरवान्। कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम्॥ ८९॥
विष्वक्सेन कुरून् गत्वा भारतान् शमयेः प्रभो। यथा सर्वे
सुमनसः सह स्याम सुचेतसः॥ ९०॥ भ्राता चासि सखा
चासि वीभत्सोर्मम च प्रियः। सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति
प्राप्नुहि भूतये॥ ९१॥ अस्मान् वेत्थ परान् वेत्थ वेत्थार्थान्
वेत्थ भाषितुम्। यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः॥ ९२॥

यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः। तत्तत् केशव भाषेथा सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

---

श्रीभगवानुवाच। सञ्जयस्य श्रुत वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया। सर्वं जानाम्यभिप्रायं यस्तेषा भवतश्च यः ॥ १ ॥ तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषा वैराश्रया मतिः। यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २ ॥ न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशाम्पते। आहुराश्रमिणः सर्वे न भैक्ष्यं क्षत्रियश्चरेत ॥ ३ ॥ जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः। स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४ ॥ न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर। विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रून् परन्तप। अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः। कृतमित्राः कृतबला धार्त्तराष्ट्राः परन्तप ॥ ६ ॥ न पर्य्यायोऽस्ति यत् साम्यं त्वयि कुर्य्युर्विशाम्पते। बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७ ॥ यावच्च मार्द्दवेनैतान् राजन्नुपचरिष्यसि। तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिन्दम ॥ ८ ॥ नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात्। अलं कर्त्तुं धार्त्तराष्ट्रास्तव काममरिन्दम ॥ ९ ॥ एतदेव निमित्त ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि। नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत् कृत्वापि दुष्करम् ॥ १० ॥ पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः। ब्राह्मणानाञ्च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११ ॥ पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः। दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशीलमनुव्रतम् ॥ १२ ॥ यत्त्वामुपधिना राजन् द्यूते वञ्चितवांस्तदा। न चापत्रपते तेन नृशंसः स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥ तथा शीलसमा-

चारे राजन् मा प्रणयं कृथाः। वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुन-स्तव भारत ॥ १४ ॥ वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वां सहानुजम्। श्लाघमानः प्रहृष्टः सन् भ्रातृभि सह भारत ॥ १५ ॥ एतावत् पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम्। नामधेयञ्च गोत्रञ्च तदप्येषां नशिष्यते ॥ १६ ॥ कालेन महता चैषां भविष्यति परा-भवः। प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ॥ १७ ॥ दुःशा-सनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्त्तिते। अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ॥ १८ ॥ आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि। भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९ ॥ भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः। धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित् प्रतिपेदिरे ॥ २० ॥ एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन्। श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ २१ ॥ ये तत्रासन् समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम्। अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभाया-मासते तदा ॥ २२ ॥ न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह। सर्वे दुर्य्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ २३ ॥ कुलीनस्य च या निन्दा वधो वाप्यमित्रकर्षण। महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २४ ॥ तदैव निहतो राजन् यदैव निरपत्रपः। निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजभिः ॥ २५ ॥ ईषत्कार्य्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम्। प्रस्कन्देन प्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६ ॥ वध्यः सर्प इवानार्य्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः। जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन् विचिकित्सिथाः ॥ २७ ॥ सर्वथा त्वत्क्षममेतत् रोचते च ममानघ। यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणि-पातं समाचरेः ॥ २८ ॥ अहन्तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम्। येषामस्ति द्विधाभावो राजन् दुर्य्योधनं प्रति ॥ २९ ॥ मध्ये राज्ञामहं तव प्रातिपौरुषिकान् गुणान्। तव सङ्कीर्त्तयि-ष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ ३० ॥ ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थ-

धष्ठितं हितम्। निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः॥३१॥
त्वयि सम्प्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति। तस्मिंश्चाधिगमि-
ष्यन्ति यथा लोभादवर्त्तत॥ ३२॥ गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजान-
पदेष्वपि। वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्ये समागते॥ ३३॥ शमं
वै याचमानस्त्वं नाधर्मं तत्र लप्स्यसे। कुरून् विगर्हयिष्यन्ति
धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवाः॥ ३४॥ तस्मिंल्लोकपरित्यक्ते किं कार्य्यमव-
शिष्यते। हते दुर्य्योधने राजन् यदन्यत् क्रियतामिति॥ ३५॥
यात्वा चाहं कुरून् सर्वान् युष्मदर्थमहापयन्। यतिष्ये प्रशमं
कर्त्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम्॥ ३६॥ कौरवाणां प्रवृत्तिञ्च गत्वा
युद्धाधिकारिकाम्। निशम्य विनिवर्त्तिष्ये जयाय तव भारत॥३७॥
सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह। निमित्तानि हि सर्वाणि
यथा प्रादुर्भवन्ति व॥ ३८॥ मृगा शकुन्ताश्च नदन्ति घोरं
हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु। घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
वर्णान् बहून् पुष्यति घोररूपान्॥ ३९॥ मनुष्यलोकक्षयकृत्
सुघोरो नो चेदनुप्राप्त इवान्तकः स्यात्। शस्त्राणि यन्त्रं कवचा-
श्चयांश्च नागान् हयांश्च प्रतिपादयित्वा॥ ४०॥ योधाश्च सर्वे कृत-
निश्चयास्ते भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु युक्ताः। सांग्रामिकं ते यदु-
पार्ज्जनीयं सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र॥ ४१॥ दुर्य्योधनो न ह्यल-
मद्य दातुं जीवंस्तवैतन्नृपतेः कथञ्चित्। यत्ते पुरस्तादभवत्
समृद्धं द्यूते जितं पाण्डवमुख्यराज्यम्॥ ४२॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
द्विसप्ततोऽध्यायः॥ ७२॥

---

भीमसेन उवाच। यथा यथैव शान्तिः स्यात् कुरूणां मधु-
सूदन। तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः॥ १॥

अमर्षी जातसंरम्भः श्रेयोद्वेषी महामनाः। नोग्रं दुर्य्योध
वाच्य साम्नैवैनं समाचरेः॥ २ ॥ प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताः
दस्युभिः। ऐश्वर्य्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः॥ ३ ॥ अदीर्घ
दर्शी निष्ठुरो क्षेप्ता क्रूरपराक्रम.। दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्
निकृतिप्रिय.॥ ४ ॥ म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात् स्वकम्मतम्
तादृशेन शम' कृष्ण मन्ये परमदुष्करः॥ ५ ॥ सुहृदामप्यवाचीन
स्त्यक्तधर्मा प्रियानृतः। प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च
॥ ६ ॥ स मन्युवशमापन्न. स्वभावं दुष्टमास्थितः। स्वभावात
पापमभ्येति तृणैश्छन्न इवोरगः॥ ७ ॥ दुर्य्योधनो हि यत्सेनः
सर्वदा विदितस्तव। यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्परा-
क्रमः॥ ८ ॥ पुरा प्रसन्नाः कुरव. सहपुत्रास्तथा वयम्। इन्द्र
ज्येष्ठा इवाभूम मोदमाना' सबान्धवाः॥ ९ ॥ दुर्य्योधनस्य क्रोधेन
भारता मधुसूदन। धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः
॥ १० ॥ अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन। ये समु
च्चिच्छिदुर्ज्ञातीन् सुहृदश्च सबान्धवान्॥ ११ ॥ असुराणां सम-
द्धाना ज्वलतामिव तेजसा। पर्य्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलि-
रजायत॥ १२ ॥ हैहयानामुदावर्त्तो नीपानां जनमेजयः।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसु॥ १३ ॥ अजविन्दु.
सुवीराणां सुराष्ट्राणां रुषर्द्धिकः। अर्कजश्च बलीहानां चीनाना
धौतमूलक.॥ १४ ॥ हयग्रीवो विदेहानां वरयुश्च महौजसाम्।
बाहुः सुन्दरवंशानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः॥ १५ ॥ सहजश्चेदि-
मत्स्यानां प्रवीराणां वृषध्वजः। धारणश्चन्द्रवत्सानां मुकुटाना
विगाहनः॥ १६ ॥ शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः।
युगान्ते कृष्ण सम्भूताः कुलेषु पुरुषाधमाः॥ १७ ॥ अप्ययं नः
कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसम्भृतः। दुर्य्योधनः कुलाङ्गारो जघन्य.
पापपुरुष.॥ १८ ॥ तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितम्।

कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रम ॥ १९ ॥ अपि दुर्य्योधनं कृष्ण सर्व्वे वयमधश्चराः । नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भारता नशन् ॥ २० ॥ अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह । वासुदेव तथा कार्य्यं न कुरूननय स्पृशेत् ॥ २१ ॥ वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च तस्य सभासदः । भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्त्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२ ॥ अहमेतद्ब्रवीम्येव राजा चैव प्रशंसति । अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भीमवाक्ये त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव । अभूतपूर्व्वं भीमस्य मार्द्दवोपहितं वचः ॥ १ ॥ गिरेरिव लघुत्वं तत् शीतत्वमिव पावके । मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २ ॥ सन्तेजयस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् । उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच । त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि । वधाभिनन्दिनः क्रूरान् धार्त्तराष्ट्रान्निमर्द्दिषुः ॥ ४ ॥ न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परन्तप । घोरामशान्तां रुषतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५ ॥ निश्वसन्नग्निवर्णेन सन्तप्तः स्वेन मन्युना । अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६ ॥ एकान्ते निश्वसन् शेषे भारार्त्त इव दुर्ब्बलः । अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ ७ ॥ आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान् गजः परिरुजन्निव । निघ्नन् पद्भिः क्षितिं भीम निःश्वसन् परिधावसि ॥ ८ ॥ नास्मिन् जनेन रमसे रहः क्षिपसि पाण्डव । नान्यन्निशि दिवा चापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९ ॥ अकस्मात् स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।

जान्वोर्मूर्द्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १० ॥ भ्रकुटिं पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव । अभीक्ष्णं दृश्यते भीम सर्वं तत्कारितम् ॥ ११ ॥ यथा पुरस्तात् सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्य्येति रश्मिमान् ॥ १२ ॥ तथा सत्यं ब्रवीम्येतत् नास्ति तस्य व्यतिक्रमः । हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ १३ ॥ इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् । तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परन्तप ॥ १४ ॥ अहं युद्धाभिकाङ्क्षाणां युद्धकाल उपस्थिते । चेतांसि विप्रतीपानि यत्त्वां भीम विन्दति ॥ १५ ॥ अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि । स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात् प्रशममिच्छसि ॥ १६ ॥ अहो नाशंससे किञ्चित् पुंस्त्वं क्लीव इवात्मनि । कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७ ॥ उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति । ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात् प्रशममिच्छसि ॥ १८ ॥ अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलम् । वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९ ॥ तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी । मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ २० ॥ इदं मे महदाश्चर्य्यं पर्वतस्येव सर्पणम् । यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१ ॥ स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत । उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२ ॥ न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिन्दम । यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः । सदश्ववत् समाधावत बभाषे तदनन्तरम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसे ऽच्युत । प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रम ॥ २ ॥ वेत्सि दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषित । उत वा नाभिजानासि प्लवन् ह्रद इवाप्लवम् ॥ ३ ॥ तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्च्छसि । कथं हि भीमसेनं मां जानन् कश्चन माधव ॥ ४ ॥ ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि । तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ॥ ५ ॥ आत्मनः पौरुषञ्चैव बलञ्च न समं परैः । सर्वथानार्य्यकर्मैतत् प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥ ६ ॥ अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः । पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ॥ ७ ॥ अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्वमातरौ । यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ॥ ८ ॥ अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे । पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ॥ ९ ॥ य एतत् प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् । हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री वा बलभित् स्वयम् ॥ १० ॥ मयाभिपन्नं त्रायेरन् बलमास्थाय न त्रयः । युद्धाहान् क्षत्रियान् सर्वान् पाण्डवेष्वाततायिनः ॥ ११ ॥ अधः पादतलेनैतानधितिष्ठामि भूतले । न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ॥ १२ ॥ यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः । अथ चेन्मां न जानासि सूर्य्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ॥ १३ ॥ विगाढे युधि सम्बाधे वेत्स्यसे मां जनार्द्दन । परुषैराक्षिपस्येवं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ १४ ॥ यथामति ब्रवीम्येतत् विद्धि मामधिकं ततः । द्रष्टासि युधि सम्बाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ॥ १५ ॥ मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा । तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ॥ १६ ॥ द्रष्टा मां त्वञ्च लोकश्च विकर्षन्तं वरावरान् । न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते

मनः ॥ १७ ॥ सर्वलोकादहं भिन्नाद्भावान्न भयं विद्यते मम । किन्तु सौहृदमेवैतत् कृपया मधुसूदन । सर्वांस्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीमवाक्ये पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

---

श्रीभगवानुवाच । भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् । न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १ ॥ वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम् । उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २ ॥ यथा चात्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव । सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥ ३ ॥ यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते । बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४ ॥ जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य सन्दिग्धस्य वृकोदर । पर्य्यायं नाध्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५ ॥ स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु । विनाशेऽपि स एवास्य सन्दिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः । अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७ ॥ सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्यायतश्चोपपादितम् । कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८ ॥ दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते । शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९ ॥ यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयं कृतम् । तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १० ॥ लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः । एवं बुद्धिः प्रवर्त्तेत फलं स्यादुभयान्वये ॥ ११ ॥ य एवं कृतबुद्धिः सन् कर्मस्वेव प्रवर्त्तते । नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२ ॥ तत्रेयमनुमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता । नैकान्तसिद्धिर्वक्तव्या शत्रुभिः सह संयुगे ॥ १३ ॥

मतिप्रक्षीणरश्मिः स्यात्तथा भावविपर्य्ययी। विषादमर्च्छ दुग्ल्लानिं वाप्येतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ प्रश्वो भूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव। यतिष्ये प्रशमं कर्त्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५ ॥ शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्त यशो मम। भवताञ्च कृत काम· स्तेषाञ्च श्रेय उत्तमम् ॥ १६ ॥ ते चेदभिनिवेच्यन्ति नाभ्य पैष्यन्ति मे वच। कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७ ॥ अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भार समाहितः। धूरर्जुनेन धार्य्या स्यात् वोढ़व्य इतरो जनः ॥ १८ ॥ अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति। धनञ्जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९ ॥ तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव। गदतः क्लीवया वाचा तेजस्ते समदीदिपम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

---

अर्जुन उवाच। उक्तं युधिष्ठिरेणैव यथा वाच्यं जनार्द्दन। तव वाक्यन्तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १ ॥ नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो। लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २ ॥ अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्यपराक्रमम। न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदय ॥ ३ ॥ यदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव तत्। न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन ॥ ४ ॥ किञ्चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकम्। कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥ सम्पाद्यमानं सम्यक् च स्यात् कर्म सफलं प्रभो। स तथा कृष्ण वर्त्तस्व यथा शर्म भवेत् परैः ॥ ६ ॥ पाण्डवानां कुरूणाञ्च भवान् परमः सुहृत्। सुराणामसुराणाञ्च यथा वीरः प्रजापतिः ॥ ७ ॥ कुरूणां पाण्ड-

वानाञ्च प्रतिपत्स्व निरामयम् । असङ्कितमनुष्ठानं मन्ये तव न दुष्करम् ॥ ८ ॥ एवञ्च कार्य्यतामेति कार्य्यं तव जनार्द्दन । गम नादेवमेव त्वं करिष्यसि जनार्द्दन ॥ ९ ॥ चिकीर्षितमथान्यत्त्वं तस्मिन् वीर दुरात्मनि । भविष्यति च तत् सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १० ॥ धर्म्मं ते सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् । विचार्य्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११ ॥ न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतवान्धवः । येन धर्म्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपलर्षिता ॥ १२ ॥ यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन । उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ १३ ॥ कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्द्धरः । समाहूतो निवर्त्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४ ॥ अधर्म्मेण जितान् दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा । वध्यता मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५ ॥ न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि । क्रिया कथन्नु मुख्या स्यात् मृदुना वेतरेण वा ॥ १६ ॥ अथवा मन्यसे ज्यायान् वधस्तेषामनन्तरम् । तदेव क्रियतामाशु न विचार्य्यमतस्त्वया ॥ १७ ॥ जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना । परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्योपमर्षितम् ॥ १८ ॥ स नाम सम्यग्वर्त्तेत पाण्डवेष्विति माधव । न मे सञ्जायते बुद्धिर्वीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९ ॥ तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां हितञ्च तत् । तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्य्यमनन्तरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि अर्जुनवाक्ये सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

श्रीभगवानुवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । पाण्डवानां कुरूणाञ्च प्रतिपत्स्येत निरामयम् ॥ १ ॥ सर्वं त्विदं

समापन्नं बीभत्सो कर्म्मणोर्द्दयोः । नैवं हि स्वयक्कृष्टं कर्म्मणो-
वोपपादितम् ॥ २ ॥ ऋते वर्षान्न कौन्तेय जातु निर्व्वर्त्तयेत् फलम् ।
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेक यत्न कारितम् ॥ ३ ॥ तत्र चापि ध्रुवं
पश्येच्छोषणं दैवकारितम् । तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्व्वैरपि महा-
त्मभि. ॥ ४ ॥ दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं हि
तत करिष्यामि परं पुरुषकारत ॥ ५ ॥ दैवन्तु न मया शक्यं कर्म
कर्त्तु कथञ्चन । स हि धर्मञ्च लोकञ्च त्यक्त्वा चरति दुर्मति ॥ ६ ॥
न हि सन्तप्यते तेन यथा रूपेण कर्मणा । तथापि बुद्धिं पापिष्ठा
वर्द्धयन्त्यस्य मन्त्रिणा ॥ ७ ॥ शकुनि सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासन-
स्तथा । स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपैष्यति ॥ ८ ॥ अन्त-
रेण वध पार्थ सानुबन्ध सुयोधन । न चापि प्रणिपातेन त्यक्तु-
मिच्छति धर्मराट् ॥ ९ ॥ याच्यमानश्च राज्य स न प्रदास्यति
दुर्मतिः । न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ॥ १० ॥
उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत । तथा पापस्तु तत् सर्व्वं
न करिष्यति कौरव ॥ ११ ॥ तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो
भविष्यति । मम चापि स वध्यो हि जगतश्चापि भारत ॥ १२ ॥
येन कौमारके यूयं सर्व्वे विप्रकृताः सदा । विप्रलुप्तञ्च वो राज्यं
नृशंसेन दुरात्मना ॥ १३ ॥ न चोपशाम्यते पाप श्रियं दृष्ट्वा
युधिष्ठिरे । असकृच्चाप्यहं तेन त्वत कृते पार्थ भेदित ॥ १४ ॥
न मया तद्गृहीतञ्च पापं तस्य चिकीर्षितम् । जानासि हि महा-
बाहो त्वमप्यस्य पर मतम् ॥ १५ ॥ प्रिय चिकीर्षमाणञ्च धर्म-
राजस्य मामपि । सञ्जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव पर मतम् ॥१६॥
अजानन्निव मा कस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे । यच्चापि परमं दिव्यं
तच्चाप्यनुगतं त्वया ॥ १७ ॥ विधानविहितं पार्थ कथ शमं भवेत्
परै. । यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वापि पाण्डव ॥ १८ ॥
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशसे शमं परै. । कथं गोहरणे ह्यक्तो

नैतत्कर्म तथा ह्रितम् ॥ १९ ॥ याच्यमानोऽपि भीष्मेण सभ्वत्-
सरगतेऽध्वनि । तदैव ते पराभूता यदा सङ्कल्पितास्त्वया ॥ २० ॥
त्वया: क्षणयश्चापि न च तुष्ट सुयोधन । सर्वथा तु मया
कार्य्यं धर्मराजस्य शासनम् । विभाव्य तस्य भूयश्च कर्म पापं
दुरात्मन ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
अष्टसप्ततोऽध्याय: ॥ ७८ ॥

---

नकुल उवाच । उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतञ्चैव हि तत्त्वया ॥ १ ॥ मतमाज्ञाय राज्ञश्च
भीमसेनेन माधव । संशयो बाहुवीर्य्यञ्च ख्यापितं माधवात्मन
॥ २ ॥ तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम । आत्मनश्च
मतं वीर कथितं भवतासकृत ॥ ३ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा पर
मतं भवाम् । यत् प्राप्तकालं मन्येथास्तत् कुर्य्याः पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव । प्राप्तकालं मनुष्येण
क्षमं कार्य्यमरिन्दम ॥ ५ ॥ अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति
सोऽन्यथा । अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥ अन्यथा-
बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु । अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु
पुनरन्यथा ॥ ७ ॥ अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा । न
तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्त्तते ॥ ८ ॥ निवृत्तवनवासान्न
श्रुत्वा वीर समागताः । अक्षौहिण्यो हि सप्तमास्त्वत्प्रसादा-
ज्जनार्द्दन ॥ ९ ॥ इमान् हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १० ॥ स भवान्
कुरुमध्ये च सान्त्वपूर्वं भयोत्तरम् । ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न
व्यथेत सुयोधनः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरं भीमसेनं वीभत्सुञ्चापरा-

जितम्। सहदेवञ्च माञ्चैव तांश्च रामञ्च केशव ॥ १२ ॥ सात्य-
किञ्च महावीर्य्यं विराटञ्च महाभुजम्। द्रुपदञ्च महामात्यं
धृष्टद्युम्नञ्च माधव ॥ १३ ॥ काशिराजञ्च विक्रान्तं धृष्टकेतुञ्च
चेदिपम्। मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४ ॥
स भवान् गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम्। इष्टमर्थं महाबाहो
धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५ ॥ विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सह-
वाह्लिकः। श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानास्त्वयानघ ॥ १६ ॥ ते
चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम्। तञ्च पापसमाचारं सहा-
मात्यं सुयोधनम् ॥ १७ ॥ श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वञ्च वक्ता जना-
र्द्दन। कमिवार्थं विवर्त्तन्तं स्थापयेता न वर्त्मनि ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि नकुलवाक्ये
एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

---

सहदेव उवाच। यदि तत् कथितं राज्ञा धर्म एष सना-
तनः। यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्य्यमरिन्दम ॥ १ ॥ यदि
प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह। तथापि युद्धं दाशार्ह
योजयेथाः सहैव तैः ॥ २ ॥ कथन्नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्णां
सभागताम्। अयुद्धेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३ ॥
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः। धर्ममुत्सृज्य
तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४ ॥

सात्यकिरुवाच। सत्यमाह महाबाहो सहदेव महामतिः।
दुर्य्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५ ॥ न जानासि
यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान् वने। तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखि-
तान् प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६ ॥ तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह रण-
कर्कशः। वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं वदति वाक्यन्तु युयुधाने महामतौ। सुभीमः सिंहनादोऽभूत् योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८ ॥ सर्वे हि सर्वशो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन्। साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि सहदेववाक्ये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

---

वैशम्पायन उवाच। राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम्। कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्षिता ॥ १ ॥ सुता द्रुपदराजस्य असितायतमूर्द्धजा। सम्पूज्य सहदेवञ्च सात्यकिञ्च महारथम् ॥ २ ॥ भीमसेनञ्च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मना। अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३ ॥ विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन। यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन। यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव। यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६ ॥ पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते। अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ॥ ७ ॥ अवसानं महाबाहो किञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्। इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८ ॥ न चापि ह्वक्रोदाद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः। युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः सन्धिमिच्छतः ॥ ९ ॥ अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः। सन्धिमिच्छेन्न कर्त्तव्यस्तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ १० ॥ शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह। धार्त्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११ ॥ न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन। तस्मात्तेषु न कर्त्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२ ॥

साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः। योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्यात् जीवितं परिरक्षता ॥ १३ ॥ तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत। त्वया चैव महावाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४ ॥ एतत् समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम्। क्रियमाणं भवेत् कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५ ॥ क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः। अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्व्वपापेष्ववस्थितात्। गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७ ॥ यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्द्दन। स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८ ॥ यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु। पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैः सह सैनिकैः ॥ १९ ॥ पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि विस्रम्भेण जनार्द्दन। का नु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २० ॥ सुता द्रुपदराजस्य वेदीमध्यात् समुत्थिता। धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१ ॥ आजमीढ़कुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः। महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२ ॥ सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः। अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३ ॥ साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभाङ्गता। पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४ ॥ जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु। दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५ ॥ निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु। पाहि मामिति गोविन्द मनसा चिन्तितोऽसि मे ॥ २६ ॥ यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत्। वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७ ॥ अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति। मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८ ॥ एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्द्दन। त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्त्तृज्ञातिबान्ध-

वान् ॥ २९ ॥ नन्वहं कृष्णा भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः। स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ३० ॥ धिक् पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलम्। यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ ३१ ॥ यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि। धार्त्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम्। सुनीलमसितापाङ्गी सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३३ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं महाभुजगवर्चसम्। केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ॥ ३४ ॥ पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी। अश्रुपूर्णेक्षणा दीना कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अयन्ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः। स्मर्त्तव्यः सर्वकार्य्येषु परेषां सन्धिमिच्छता ॥ ३६ ॥ यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ सन्धिकामुकौ। पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७ ॥ पञ्च चैव महावीर्य्याः पुत्रा मे मधुसूदन। अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिः सह ॥ ३८ ॥ दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांशुगुण्ठितम्। यद्यहन्तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९ ॥ त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे। निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥ विदीर्य्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीड़ितम्। योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वा वाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना। रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वनं वाष्पगद्गदम् ॥ ४२ ॥ स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती। द्रवीभूतमिवात्युष्णं मुञ्चती वारि नेत्रजम् ॥ ४३ ॥ तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन्। अचिरात् द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥४४॥ एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः। हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५ ॥ अहञ्च तत् करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह। युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधि-

निर्मितात् ॥ ४६ ॥ धार्त्तराष्ट्राः कालपक्का न चेत् शृण्वन्ति मे वचः। शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥ चलेद्धि हिमवान् शैलो मेदिनी शतधा चलेत्। द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे वाष्पो निगृह्यताम्। हतामित्रान् श्रियायुक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये एकाशीतितोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

---

अर्जुन उवाच। कुरूणामद्य सर्वेषां भवान् सुहृदनुत्तम। सम्बन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १ ॥ पाण्डवैर्धार्त्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम्। समर्थः प्रशमञ्चैव कर्त्तुमर्हसि केशव ॥ २ ॥ त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम्। शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तत् वाच्यममित्रहन् ॥ ३ ॥ त्वया धर्मार्थयुक्तञ्चेदुक्तं शिवमनामयम्। हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच। धर्म्ममभ्युदितञ्चैव कुरूणां यदनामयम्। एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यपेते तमसि सूर्य्ये विमल उद्गते। मैत्रे मुहूर्त्ते सम्प्राप्ते मृदार्च्चिषि दिवाकरे ॥ ६ ॥ कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे। स्फीतशस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७ ॥ मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः। ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८ ॥ कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलङ्कृतः। उपतस्थे विवस्वन्तं पावकञ्च जनार्द्दनः ॥ ९ ॥ ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १० ॥ तत् प्रति-
श्राय वचनं पाण्डवस्य जनार्द्दनः। शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत
सात्यकिम् ॥ ११ ॥ रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रञ्च गदया सह।
उपासङ्गाश्च शक्तयश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनो हि
दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः। न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि
बलीयसा ॥ १३ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४ ॥ तं दीप्तमिव
कालाग्निमाकाशगमिवाशुगम्। चन्द्रसूर्य्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां
समलङ्कृतम् ॥ १५ ॥ अर्द्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६ ॥ तरुणादित्य-
सङ्काशं वृहन्तं चारुदर्शनम्। मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपता-
किनम् ॥ १७ ॥ सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम्। यशोघ्नं
प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्द्धनम् ॥ १८ ॥ वाजिभिः शैव्यसुग्रीव-
मेघपुष्पवलाहकैः। स्नातैः सम्पादयामासुः सम्पन्नैः सर्वसम्पदा।
॥ १९ ॥ महिमानन्तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्द्धयन्। सुघोषः
पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २० ॥ तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघ-
दुन्दुभिनिस्वनम्। आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव कामगम्
॥ २१ ॥ ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः। पृथिवी-
ञ्चान्तरीक्षञ्च रथघोषेण नादयन् ॥ २२ ॥ व्यपोढ़ाभ्रस्ततः काल-
क्षणेन समपद्यत। शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३ ॥
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः। प्रयाणे वासुदेवस्य
वभूवुरनुयायिनः ॥ २४ ॥ मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्त्तन्त सर्वशः।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ मन्त्राहुतिमहा-
होमैर्हूयमानश्च पावकः। प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः सम-
पद्यत ॥ २६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः।
शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७ ॥ देवा ब्रह्म

र्थयथैव कृष्णं यदु सुखावहम् । प्रदक्षिणमवर्त्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८ ॥ एवमेतैर्म्महाभागैर्म्महर्षिगणसाधुभिः । पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९ ॥ तं प्रयान्तमनुप्रायात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३० ॥ चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः । द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१ ॥ धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः कैकयैः सह । संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२ ॥ ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३ ॥ यो वै न कामान्न क्रोधान्न भयान्नार्थकारणात् । अन्यायमनुवर्त्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४ ॥ धर्म्मज्ञो धृतिमान् प्राज्ञः सर्व्वभूतेषु केशवः । ईश्वरः सर्व्वभूतानां देवदेव सनातनः ॥ ३५ ॥ तं सर्व्वगुणसम्पन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् । सम्परिष्वज्य कौन्तेयः सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । या सा बाल्यात् प्रभृत्यस्मान् पर्य्यवर्द्धत वला । उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७ ॥ देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता । वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्द्दन ॥ ३८ ॥ सुयोधनभयात् या नोऽत्रायतामित्रकर्षण । महतो मृत्युसम्बाधादुद्दरेन्नौरिवार्णवात ॥ ३९ ॥ अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव । अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयम् ॥ ४० ॥ भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् । अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पाण्डवान् परिकीर्त्तयन् ॥ ४१ ॥ ऊढ़ात् प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिन्दम । निकारान् न तदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२ ॥ अपि जातु स कालः स्यात् कृष्ण दुःखविपर्य्ययः । यदाहं मातरं क्लिष्टां सुखं दद्यामरिन्दम ॥४३॥ प्रव्रजन्तोऽभिधावन्तीं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् । रुदतीमपहायैनामगच्छाम वयं वनम् ॥ ४४ ॥ न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति

केशव । तथा पृथादिभिर्गाढ़मार्त्ता ह्यानर्त्तसत्कृता ॥ ४५ ॥
अभिवाद्याथ सा कृष्णा त्वया मद्वचनाद्विभो । धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो
राजानश्च वयोऽधिकाः ॥ ४६ ॥ भीष्म द्रोण कृपश्चैव महाराजं
बाह्लिकम् । द्रौणिञ्च सोमदत्तञ्च सर्वांश्च भरतान् प्रति ॥ ४७ ॥
विदुरञ्च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् । अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं
स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधि-
ष्ठिरः । अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥
प्रव्रजन्नेव बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् । अब्रवीत् परवीरघ्नं
दाशार्हमपराजितम् ॥ ५० ॥ यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्र
निश्चये । अर्द्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१ ॥
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च । प्रियं मे स्यान्महाबाहो
मुच्येरन् महतो भयात ॥ ५२ ॥ अतश्चेदन्यथा कर्त्ता धार्त्तराष्ट्रो
ऽनुपायवित् । अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्द्दन ॥५३॥
एवमुक्ते पाण्डवेन समाहृष्यद्वृकोदरः । मुहुर्मुहुः क्रोधवशात
प्रावेपत च पाण्डव ॥ ५४ ॥ वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो
रवान् । धनञ्जयवच श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५ ॥ तस्य
तं निनदं श्रुत्वा सम्प्रावेपन्त धन्विनः । वाहनानि च सर्वाणि
शकृन्मूत्रे प्रसुस्रुवुः ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा
विनिश्चयम् । अनुज्ञाता निववृते परिष्वज्य जनार्द्दनम् ॥ ५७ ॥
तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्द्दन । तूर्णमभ्यागमद्धृष्टः शैब्य-
सुग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥ ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९ ॥ अथापश्यन्महा
बाहुरृषीन्ध्वनि केशवः । ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान् स्थिता-
नुभयतः पथि ॥ ६० ॥ सोऽवतीर्य्य रथात् तूर्णमभिवाद्य जना-
र्द्दनः । यथावत्तानृषीन् सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१ ॥ कच्चि-
ल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः । ब्राह्मणाना त्रयो वर्णा

कश्चित्तिष्ठन्ति आसने ॥ ६२ ॥ तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः । भगवन्तः क्व सिद्धा का वीथी भवतामिह ॥ ६३ ॥ किं वा कार्य्यं भगवतामहं किं करवाणि वः । केनार्थेनेह सम्प्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४ ॥ तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् । परिष्वज्य च गोविन्दं सुरासुरपतेः सखा ॥ ६५ ॥ देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः । राजर्षयश्च दाशार्ह मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६ ॥ देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महीपते । समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७ ॥ सभासदश्च राजानस्त्वाञ्च सत्यं जनार्द्दनम् । एतन्महाप्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८ ॥ धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव । त्वयोच्यमाना कुरुषु राजमध्ये परन्तप ॥ ६९ ॥ भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः । त्वञ्च यादवशार्द्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७० ॥ तव वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषाञ्च माधव । श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च हिता न च ॥ ७१ ॥ आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् । याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वं सभागतम् । आसीनमासने दिव्ये बलतेजः समागतम् ॥ ७२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्याने
द्व्यशीतितमोऽध्यायः । ८२

---

वैशम्पायन उवाच । प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश । महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १ ॥ पदातीनां सहस्रञ्च सादिनाञ्च परन्तप । भोज्यञ्च विपुलं राजन् प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच । कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः । कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। यस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः। तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४ ॥
अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत् समजायत। अन्वगेव च पर्जन्यः प्राववर्ष विघने भृशम् ॥ ५ ॥ प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसप्तमाः। विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६ ॥
प्राज्वलन्नग्नयो राजन् पृथिवी समकम्पत। उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्छतशो जलम् ॥ ७ ॥ तमःसंवृतमप्यासीत् सर्वं जगदिदं तथा। न दिशो नादिशो राजन् प्राज्ञायन्त स्म रेणुना ॥ ८ ॥
प्रादुरासीन्महाञ्छब्दः खे शरीरं न दृश्यते। सर्वेषु राजन् देशेषु तदद्भुतमिवाभवत ॥ ९ ॥ प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः। आरुजन् गणशो वृक्षान् परुषोऽशनिनिस्वनः ॥ १० ॥
यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत। तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वञ्चासीत् प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ववर्षं पुष्पवर्षञ्च कमलानि च भूरिशः। समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२ ॥
संस्तुतो ब्राह्मणैर्गीर्भिस्तत्र तत्र सहस्रशः। अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः ॥ १३ ॥ तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः। स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४ ॥
स शालिभवनं रम्यं सर्वशस्यसमाचितम्। सुखं परमधर्मिष्ठमभ्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ पश्यन् बहुपशून् ग्रामान् रम्यान् हृदयतोषणान्। पुराणि च व्यतिक्रामन् राष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६ ॥
नित्यं हृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः। नोद्विग्नाः परचक्राणां व्यसनानामकोविदाः ॥ १७ ॥ उपप्लव्यादथागम्य जनाः पुरनिवासिनः। पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८ ॥
ते तु सर्वे समायान्तमग्निमिद्धमिव प्रभुम्। अर्चयाञ्चक्रुरर्हं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९ ॥ वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा। प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति ॥ २० ॥

अवतीर्य्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि । रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥ २१ ॥ दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य्य च शास्त्रतः । मुमोच सर्व्वयोक्त्राणि मुक्त्वा चैनानवासृजत ॥ २२ ॥ अभ्यतीत्य तु तत् सर्व्वमुवाच मधुसूदन । युधिष्ठिरस्य कार्य्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः । क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्ज्जयन् ॥ २४ ॥ तस्मिन् ग्रामे प्रधानास्तु य आसन् ब्राह्मणा नृप । आर्य्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिन्दमम् । पूजाञ्चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६ ॥ ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्व्वलोकेषु पूजितम् । न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७ ॥ तान् प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः । अभ्येत्य चैषां वेश्मानि पुनरायात् सहैव तैः ॥ २८ ॥ सुमृष्टं भोजयित्वा तु ब्राह्मणांस्तत्र केशवः । भुक्त्वा च सह तैः सर्व्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भगवद्याने त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तथा दूते समाज्ञाय प्रयान्तं मधुसूदनम् । धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् भीष्ममर्च्चयित्वा महाभुजम् ॥ १ ॥ द्रोणञ्च सञ्जयञ्चैव विदुरञ्च महामतिम् । दुर्य्योधनं सहामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥ २ ॥ अद्भुतं महदाश्चर्य्यं श्रूयते कुरुनन्दन । स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३ ॥ सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः । पृथग्वादाश्च वर्त्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४ ॥ उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी । स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्व्वथा मधुसूदनः ॥ ५ ॥ तस्मिन्

हि धाता लोकस्य भूतानामीश्वरो हि स । तस्मिन् धृतिश्च वीर्यञ्च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६ ॥ स तो मान्यो नरश्रेष्ठः स हि धर्म्मः सनातनः । पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७ ॥ स चेत् तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिन्दम । कृष्णात् सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्याम सर्वराजसु ॥ ८ ॥ तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परन्तप । सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमन्विताः ॥ ९ ॥ यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै । तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १० ॥ ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११ ॥ तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा । सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥ ततो देशेषु सर्वेषु रमणीयेषु भागशः । आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः । स्त्रियो गन्धानलङ्कारान् सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ १३ ॥ गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च । माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १४ ॥ विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले । विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १५ ॥ एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् । आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्य्योधनस्तदा ॥ १६ ॥ ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च । असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात् कुरुसद्म तत् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्याने चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्द्दनः । वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १ ॥ आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् । महामना महावीर्य्यो महासत्त्वो

जनार्द्दनः ॥ २ ॥ स्फीतस्य वृष्णिराष्ट्रस्य भर्त्ता गोप्ता च माधव । त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ॥ ३ ॥ वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो तस्य प्रज्ञामुपासते । आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं वृहस्पतेः ॥ ४ ॥ तस्मै पूजां प्रवक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने । प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तां मे कथयतः शृणु ॥ ५ ॥ एकवर्णैः सुकृ-ष्णाङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः । चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान् दास्यामि षोड़श ॥ ६ ॥ नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान् प्रहारिणः । अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७ ॥ दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्च्चसाम् । शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावत ॥ ८ ॥ आविकञ्च सुखस्पर्शं पार्व्वतीयैरुपाहृतम । तदप्यस्मै प्रदा-स्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९ ॥ बाजिनाञ्च सहस्राणि चीन-देशोद्भवानि च । तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशव ॥ १० ॥ दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः । तमप्यस्मै प्रदा-स्यामि तमर्हति हि केशवः ॥ ११ ॥ एकेनाभिपतत्यह्ना योज-नानि चतुर्द्दश । यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२ ॥ यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्त पुरुषाश्च ते । ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३ ॥ मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्व्वे दुर्य्यो-धनादृते । प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैः स्वलङ्कृता ॥ १४ ॥ स्वलङ्कृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रश । वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५ ॥ नगरादपि या काश्चित गमि-ष्यन्ति जनार्द्दनम् । द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृता ॥ १६ ॥ सस्त्रीपुरुषबालञ्च नगरं मधुसूदनम् । उदीक्षता महा त्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७ ॥ महाध्वजपताकाश्च क्रियन्ता सर्व्वतो दिशः । जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८ ॥ दुःशासनस्य च गृहं दुर्य्योधनगृहाद्वरम् । तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥ एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादै-

कपर्गोभितम्। शिवश्च रमणीयश्च सर्व्वर्त्तुषु महाधनम् ॥ २० ॥
सर्व्वमस्मिन् गृहं रत्नं मम दुर्य्योधनस्य च। यथार्हति वार्ष्णेय-
स्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

विदुर उवाच। राजन् बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तम।
सम्भावितश्च लोकस्य सम्मतश्चासि भारत ॥ १ ॥ यत्त्वमेव गते
ब्रूया पश्चिमे वयसि स्थितः। शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः
स्थविरो ह्यसि ॥ २ ॥ लेखाश्मनीव भाः सूर्य्ये महोर्म्मिरिव सागरे।
धर्म्मस्त्वयि तथा राजन्निति व्यवसिता प्रजाः ॥ ३ ॥ सदैव
भाविता लोको गुणौघैस्तव पार्थिव। गुणानां रक्षणे नित्यं
प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ४ ॥ आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा
नीनशः। राजन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चैव सुप्रियान् ॥ ५ ॥
यत्त्वमिच्छसि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु। एतदन्यच्च दाशार्हः
पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६ ॥ न तु त्वं धर्म्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रिय-
कारणात्। एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७ ॥
मायैषा सत्यमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण। जानामि त्वन्मतं राजन्
गूढं बाह्येन कर्म्मणा ॥ ८ ॥ पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्
पाण्डवा नृप। न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं न करिष्यसि ॥ ९ ॥
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि। अनेन चाप्युपायेन
पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ॥ १० ॥ न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्य-
मेन न गर्हया। अन्यो धनञ्जयात् कर्त्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११ ॥
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम्। अत्याज्यमस्य
जानामि प्राणैस्तुल्यं धनञ्जयम् ॥ १२ ॥ अन्यत् कुम्भादपां पूर्णा-

ह्यन्यत् पाद्यावसेचनात् । अन्यत् कुशलसम्प्रश्नान्नैषिष्यति जनार्द्दनः ॥ १३ ॥ यत्तस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः । तदस्मै क्रियतां राजन् मानार्होऽसौ जनार्द्दन ॥ १४ ॥ आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः । येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५ ॥ शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्य्योधनस्य च । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६ ॥ पितासि राजन् पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे । वर्त्तस्व पितृवत्तेषु वर्त्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि विदुरवाक्ये षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

---

दुर्य्योधन उवाच । यदाह विदुरः कृष्णे सर्व्वं तत सत्यमुच्यते । अनुरक्तो ह्यसंहार्य्यः पार्थान् प्रति जनार्द्दनः ॥ १ ॥ यत्तत्सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्द्दने । अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २ ॥ देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशव । मंस्यत्यधोक्षजो राजन् भयादर्च्चति मामिति ॥ ३ ॥ अवमानश्च यत्र स्यात क्षत्रियस्य विशाम्पते । न तत् कुर्य्यात बुधः कार्य्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४ ॥ स हि पूज्यतमो लोके कृष्णः पृथुललोचनः । त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्व्वथा ॥ ५ ॥ न तु तस्मै प्रदेयं स्यात् तथा कार्य्यगतिः प्रभो । विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः । वैचित्रवीर्य्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्द्दनः । नालमेनमवज्ञातुं नावक्ष्यो हि केशवः ॥ ८ ॥ यत्तु कार्य्यं महाबाहो मनसा कार्य्यतां

गतम्। सर्व्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित् कर्त्तुमन्यथा ॥ ९ ॥ स यत ब्रूयात महाबाहुस्तत् कार्य्यमविशङ्कया। वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १० ॥ धर्म्यमर्थ्यञ्च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्द्दनः। तस्मिन् वाच्या प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। न पर्य्यायोऽस्ति यद्राजन् श्रियं निष्केवलामहम्। तैः सहेमामुपाश्नीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२ ॥ इदन्तु सुमहत् कार्य्यं शृणु मे यत् समर्थितम्। परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्द्दनम् ॥ १३ ॥ तस्मिन् बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा। पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातर्विहैष्यति ॥ १४ ॥ अत्रोपायान् यथा सम्यङ्न बुध्येत जनार्द्दनः। न चापायो भवेत् कश्चित्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम्। धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६ ॥ ततो दुर्य्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः। मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७ ॥ दूतश्च हि हृषीकेशः सम्बन्धी च प्रियश्च नः। अपापः कौरवेयेषु स कथं बन्धमर्हति ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच। परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः। वृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनैः ॥ १९ ॥ इममुत्पथि वर्त्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम्। वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्त्तसे ॥ २० ॥ कृष्णमक्लिष्टकर्म्माणमासाद्याय सुदुर्मतिः। तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१ ॥ पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः। नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ता श्रोतुं वाचः कथञ्चन ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान्। उत्थाय तस्मात् प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान् सर्व-माह्निकम्। ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १ ॥ तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम्। पर्य्यवर्त्तन्त ते सर्व्वे वृक-स्थलनिवासिनः ॥ २ ॥ धार्त्तराष्ट्राः समायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलङ्कृताः। दुर्य्योधनादृते सर्व्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३ ॥ पौराश्च बहुला राजन् हृषीकेशं दिदृक्षवः। यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४ ॥ स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्म्मणा। द्रोणेन धार्त्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५ ॥ कृष्णसम्मान-नार्थञ्च नगरं समलङ्कृतम्। बभूव राजमार्गश्च बहुरत्नसमाचितः ॥ ६ ॥ न च कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीत् भरतर्षभ। न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७ ॥ राजमार्गे नरास्तस्मिन् संस्तुवन्त्यवनिं गताः। तस्मिन् काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८ ॥ आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि। प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९ ॥ यथा च गतिमन्तस्ते वासु-देवस्य वाजिनः। प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ १० ॥ स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्षणः। पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११ ॥ तिस्रः कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः। वैचित्रवीर्य्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दम ॥ १२ ॥ अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप। सहैव द्रोणभीष्मा-भ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३ ॥ कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः। आसनेभ्योऽचलन् सर्व्वे पूजयन्तो जनार्द्दनम् ॥ १४ ॥ ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम्। स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५ ॥ तेषु धर्म्मानुपूर्व्वीन्तां प्रयुज्य मधुसूदनः। यथावयः समीयाय राजभिः सह माधवः ॥ १६ ॥ अथ द्रोणं सबाह्लीकं सपुत्रञ्च यशस्विनम्। कृपञ्च सोमदत्तञ्च समीयाय जनार्द्दनः ॥ १७ ॥ तत्रासीदूर्ज्जितं मृष्टं काञ्चनं मह-

दासनम् । आसनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८ ॥ अथ
गां मधुपर्कञ्चाप्युदकञ्च जनार्द्दनम् । उपजह्रुर्यथान्यायं धृत-
राष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥ कृतातिथ्यन्तु गोविन्दः सर्वान् परि-
हसन् कुरून् । आस्ते साम्बन्धिकं कुर्वन् कुरुभिः परिवारित.
॥ २० ॥ सोऽर्च्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः । राजान
समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दम ॥ २१ ॥ तैः समेत्य यथान्यायं
कुरुभिः कुरुसंसदि । विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥२२॥
विदुर. सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्द्दनम् । अर्च्चयामास दाशार्हं
सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३ ॥ या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शन-
समुद्भवा । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २४ ॥
कृतातिथ्यन्तु गोविन्द विदुर सर्वधर्मवित् । कुशलं पाण्डु-
पुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५ ॥ प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो
बुद्धिसत्तम । धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमत. ॥ २६ ॥
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् । क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः
सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुरभगवत्
संवादेऽष्टाशीतोऽध्याय ॥ ८८ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्द्दन ।
पितृष्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥ सा दृष्ट्वा कृष्ण-
मायान्तं प्रसन्नादित्यवर्च्चसम् । कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत स्मरन्ती
तनयान् पृथक् ॥ २ ॥ तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारि-
णम् । चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेय वाष्पमाहारयत् पृथा ॥ ३ ॥ सा-
ब्रवीत् कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधाम्पतिम् । वाष्पगद्गदपूर्णेन
मुखेन परिशुष्यता ॥ ४ ॥ ये ते बाल्यात् प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे

रता । परस्परस्य सुहृदः सम्मता समचेतसः ॥ ५ ॥ निकृत्या भ्रंशिता राज्यात्त्वमनार्हाः निर्जनं गताः । विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्राह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्थाः रुदन्तीमपहाय माम् । अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७ ॥ अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः । उषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८ ॥ बाला विहीना पित्रा ते मया सततं लालिताः । अपश्यन्तश्च पितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणुनिस्वनैः । पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात् प्रभृति केशव ॥ १० ॥ ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च । रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त तदा गृहे ॥ ११ ॥ शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना । पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२ ॥ वस्त्रैरत्नैरलङ्कारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः । गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १३ ॥ आर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः । प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४ ॥ क्रूरं नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने । न स्मोपयान्ति निद्रान्ते न तदर्हा जनार्दन ॥ १५ ॥ भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः । स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६ ॥ बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् । महावनेष्वबुध्यन्त श्वापदानां रुतेन च ॥ १७ ॥ ह्रीमान् सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता । कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ १८ ॥ अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च । भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९ ॥ राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहाम् । शीलवृत्तोपसम्पन्नो धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः ॥ २० ॥ राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१ ॥ श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः । प्रियदर्शी दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ यः स नागा-

शूरप्राणो वातरंहा महाबल । आमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियङ्कर ॥ २३ ॥ कीचकस्य तु सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन । शूरः क्रोधवशानाञ्च हिडिम्बस्य वकस्य च ॥ २४ ।
पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्वसमो बली । महेश्वरसम क्रोधे भीम प्रहरतावर ॥ २५ ॥ क्रोध बलममर्षञ्च यो निधाय परन्तप । जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६ ॥ तेजोराशिं महात्मान वरिष्ठममितौजसम् । भीम प्रदर्शनेनापि भीम सेन जनार्द्दन ॥ २७ ॥ तमाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदर । आस्ते परिघबाहुः स मध्यम पाण्डवो बली ॥ २८ ॥ अर्ज्जुने नार्ज्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा । द्विबाहु स्पर्द्धते नित्य मतीतेनापि केशव ॥ २९ ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन, पञ्च वाणशतानि य । इष्वस्त्रे सदृशो राम कार्त्तवीर्य्यस्य पाण्डव ॥ ३० ॥ तेजसादित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे । क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३१ ॥ आधिराज्य महद्दीप्त प्रथितं मधुसूदन । आहृत येन वीर्य्येण कुरूणा सर्वराजसु ॥ ३२ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवा पर्य्युपासते । स सर्वरथिना श्रेष्ठ पाण्डव सत्यविक्रम ॥ ३३ ॥ यं गत्वाभिमुख सङ्ख्ये न जीवन् कश्चिदाव्रजेत । यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३४ ॥ योऽपाश्रय पाण्डवाना देवानामिव वासव । स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनञ्जय ॥ ३५ ॥ दयावान् सर्वभूतेषु ह्रीनिषेवो महास्त्रवित । मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३६ ॥ सहदेवो महेष्वास शूरः समितिशोभन । भ्रातृणा कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३७ ॥ सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन । वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मन ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठापचायिन वीरं सहदेवं युधाम्पतिम् । शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३९ ॥ सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः । भ्रातृणा

श्चैव सर्व्वेषां प्रिय प्राणो वहिश्चर. ॥ ४० ॥ ... षो च नकुलो महेष्वासो महाबल। कच्चित स कुशली ... त्मो मम सुखे-चित ॥ ४१ ॥ सुखोचितमदुःखार्ह सुकुमारं ... यम्। अपि जातु महावाहो पश्येय नकुलं पुनः ॥ ४२ ॥ पक्ष्मसम्पातजे काले नकुलेन विनाकृता। न लभामि धृतिं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४३ ॥ सर्व्वे· पुत्रै प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्द्दन। कुलीना रूपसम्पन्ना सर्व्वे समुदिता गुणै· ॥ ४४ ॥ पुत्रलोकात् पतिलोक वृणाना सत्यवादिनी। प्रियान् पुत्रान् परित्यज्य पाण्डवाननुरुध्यते ॥ ४५ ॥ महाभिजनसम्पन्ना सर्व्वकामै सुपूजिता। ईश्वरी सर्व्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४६ ॥ पतिभिः पञ्चभि शूरै-रग्निकल्पै प्रहारिभि। उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४७ ॥ चतुर्द्दशमिद वर्षं यन्नापश्यमरिन्दम। पुत्राधिभिः परिद्यूना द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४८ ॥ न नूनं कर्म्मभि· पुण्यै-रश्नुते पुरुष· सुखम्। द्रौपदी चेत्तथा वृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४९ ॥ न प्रियो मम कृष्णायाँ बीभत्सुर्न युधिष्ठिर। भीमसेनो यमौ वापि यदपश्य सभागताम् ॥ ५० ॥ न मे दुःखतरं किञ्चित् भूतपूर्व्वं ततोऽधिकम्। स्त्रीधर्म्मिणीं द्रौपदीं यत् श्वशुराणा समीपगाम् ॥ ५१ ॥ आनायितामनार्य्येण क्रोधलोभानुवर्त्तिना। सर्व्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५२ ॥ तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च वाह्लिक। कृपश्च सोमदत्तश्च निर्व्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५३ ॥ तस्यां संसदि सर्व्वेषा क्षत्तारं पूजयाम्यहम्। वृत्तेन हि भवत्यार्य्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५४ ॥ तस्य कृष्ण महाबुद्धे-र्गम्भीरस्य महात्मन। क्षत्तु शीलमलङ्कारो लोकान् विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा शोकार्त्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्द-मागतम्। नानाविधानि दुःखानि सर्व्वाण्येवान्वकीर्त्तयत् ॥ ५६ ॥

पूर्वैराचरितं यत्तत् कुराजभिररिन्दम। अत्यद्युतं मृगवध' कच्चि द्वेषां सुखावहन ॥ ५७ ॥ तन्मा दहति यत कृष्णा सभायां कुरु सन्निधौ। धार्त्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा न कुशलं तथा ॥ ५८॥ निर्वासनञ्च नगरात प्रव्रज्या च परन्तप। नानाविधाना दुःखा नामभिज्ञास्मि जनार्द्दन ॥ ५९ ॥ अज्ञातचर्य्या बालानामवरोधञ्च माधव। न मे क्लेशतमं तस्मात् पुत्रैः सह परन्तप ॥ ६० ॥ दुर्य्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्द्दशम्। दुःखादपि सुखं नः स्यात यदि पुण्यफलक्षय ॥ ६१ ॥ न मे विशेषो जात्वासीद्धार्त्तराष्ट्रेषु पाण्डवै। तेन सत्येन कृष्ण त्वां हताभिव श्रियावृतम् ॥ ६२ ॥ अस्मादिरमुक्ता संग्रामात पश्येय पाण्डवै सह। नैव शक्या पराजेतु सत्त्वं ह्येषां तथाविधम् ॥ ६३ ॥ पितरन्त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम्। येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता ॥ ६४ ॥ बालां मामार्य्यकस्तुभ्य क्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम्। अददात् कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६५ ॥ साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परन्तप। अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६६ ॥ यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः। पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६७ ॥ हत्वा कुरून् महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जय। भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥ ६८ ॥ नाहन्तामभ्यसूयामि नमो धर्म्माय वेधसे। कृष्णाय महते नित्य धर्म्मो धारयति प्रजाः ॥ ६९ ॥ धर्म्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा वागभ्यभाषत। त्वञ्चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं सम्पादयिष्यसि ॥ ७० ॥ न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरता। तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभव। ७१ ॥ याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ७२ ॥ इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम्। धनञ्जयञ्च गोविन्द यमौ तञ्च वृकोदरम् ॥ ७३ ॥

जीवनार्थं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । अद्यतस्ते मम मृतास्तेषाञ्चाहं जनार्द्दन ॥ ७४ ॥ ब्रूया माधव राजानं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । भूयास्ते हीयते धर्म्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७५ ॥ पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् । वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७६ ॥ अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् । यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७७ ॥ अस्मिंश्चेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति । लोकसम्भाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७८ ॥ नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः । काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवनम् ॥ ७९ ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्म्मरतौ सदा । विक्रमेणार्ज्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ ८० ॥ विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्म्मेण जीवतः । मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ८१ ॥ गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्व्वशास्त्रभृताम्वरम् । अर्ज्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीञ्चर ॥ ८२ ॥ विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धौ तौ यथान्तकौ । भीमार्ज्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८३ ॥ तयोश्चैतदवज्ञानं यत् सा कृष्णा सभां गता । दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥८४॥ दुर्य्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् । पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत् फलम् ॥ ८५ ॥ न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः । अचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ ८६ ॥ यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्छत्रुकर्षणः । न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ॥ ८७ ॥ प्रव्राजनन्तु पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् । यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ॥ ८८ ॥ अशृणोत् परुषा वाचः किन्नु दुःखतरं ततः । स्त्रीधर्म्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्म्मरता सदा ॥ ८९ ॥ नाभ्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती । यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ॥९०॥

रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः। कच्चिदेवंविधं दुःखं सहेय पुरुषोत्तम। भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ।८१॥

वैशम्पायन उवाच। तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम्। पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम्॥ ८२॥

वासुदेव उवाच। का नु सीमन्तिनी त्वादृक् लोकेष्वस्ति पितृष्वसः। शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढ़कुलं गता॥ ८३॥ महाकुलीना भवती ह्रदात ह्रदमिवागता। ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता॥ ८४॥ वीरसूर्वीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः। सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति॥ ८५॥ निद्रातन्द्रौ क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ। एतानि पार्था निर्जित्य नित्य वीरसुखे रताः॥ ८६॥ त्यक्तग्रामसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः। न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः॥ ८७॥ अन्त धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः। उत्तमांश्च परिक्लेशान् भोगांश्चातीव मानुषान॥ ८८॥ अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे। अन्त प्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमेतयोः॥ ८९॥ अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया। आत्मानञ्च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम्॥ १००॥ अरोगान् सर्वसिद्धार्थान् क्षिप्रन्द्रक्ष्यसि पाण्डवान्। ईश्वरान् सर्वलोकस्य हतामित्रान् श्रियावृतान्॥ १०१॥ एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम्। पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः॥ १०२॥

कुन्त्युवाच। यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन। यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्य्याः कृष्ण तथा तथा॥ १०३॥ अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परन्तप। प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च॥ १०४॥ व्यवस्थायाञ्च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा। त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत्॥ १०५॥

त्वं भ्राता त्वं सुहृत् ब्रह्म त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम् । यथैवात्थ तथैवैतत् त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्य्योधनगृहान् प्रति ॥ १०७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कुन्तीकृष्णसंवादे एकोननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । दुर्य्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १ ॥ लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरन्दरगृहोपमम् । विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्द्दनः ॥ २ ॥ तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः । ततोऽभ्रघनसङ्काशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ॥ ३ ॥ श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः । तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ४ ॥ धार्त्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने । दुःशासनञ्च कर्णञ्च शकुनिञ्चापि सौबलम् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनसमीपे तानासनस्थान् ददर्श सः । अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्त्तराष्ट्रो महायशाः ॥ ६ ॥ उदतिष्ठत् सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् । समेत्य धार्त्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ॥ ७ ॥ राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छद् यथावयः । तत्र जाम्बूनदमयं पर्य्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ॥ ८ ॥ विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः । तस्मिन् गा मधुपर्कञ्चाप्युदकञ्च जनार्द्दने ॥ ९ ॥ निवेदयामास तदा गृहान्राज्यञ्च कौरवः । तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्च्चसम् ॥ १० ॥ उपासाञ्चक्रिरे सर्व्वे कुरवो राजभिः सह । ततो दुर्य्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ॥ ११ ॥ न्यमन्त्रयत् भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः । ततो दुर्य्योधनः कृष्णमब्रवीत्

कुरुसंसदि ॥ १२ ॥ मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः।
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ॥ १३ ॥ त्वदर्थमुप-
नीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्द्दन। उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च
हिते रतः ॥ १४ ॥ सम्बन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव। त्वं
हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः। तत्र कारणमिच्छामि
श्रोतुञ्चक्रगदाधर ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महा-
मना। उद्यन्मेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६ ॥
अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसङ्कुलम्। राजीवनेत्रो राजानं हेतु-
मद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥ कृतार्था भुञ्जते दूता पूजां गृह्णन्ति चैव
हि। कृतार्थं मां सहामात्य समर्च्चिष्यसि भारत ॥ १८ ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाच धार्त्तराष्ट्रो जनार्द्दनम्। न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तु-
मसाम्प्रतम् ॥ १९ ॥ कृतार्थं वाकृतार्थञ्च त्वां वयं मधुसूदन।
यतामहे पूजयितुं दाशार्ह न च शक्नुमः ॥ २० ॥ न च तत्कारणं
विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन। पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः
पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥ वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः।
स भवान् प्रसमीक्ष्यैतत् नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाच धार्त्तराष्ट्रं जनार्द्दनः। अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः
प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात्।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथञ्चन ॥ २४ ॥ सम्प्रीति
भोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः। न च सम्प्रीयसे राजन्न
चैवापद्गता वयम् ॥ २५ ॥ अकस्मात् द्वेष्टि वै राजन् जन्मप्रभृति
पाण्डवान्। प्रियानुवर्त्तिनो भ्रातॄन् सर्वैः समुदितान् गुणैः ॥ २६ ॥
अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते। धर्मे स्थिताः पाण्ड-
वेयाः कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ यस्तान् द्वेष्टि स मां
द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु। ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्म-

चारिभिः ॥ २८ ॥ कामक्रोधानुवर्त्ती हि यो मोहादिरुरक्षति।
गुणवन्तश्च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९ ॥ य कल्याण-
गुणान् ज्ञातीन् मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते। सोऽजितात्माजितक्रोधो
न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३० ॥ अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदय-
स्याप्रियानपि। प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥
सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम्। क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्य-
मिति मम धीयते मतिः ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्य्योधनमम-
र्षणम्। निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्त्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥
निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः। निवेशाय ययौ वेश्म
विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ
बाह्लिकः। कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५ ॥ त
उपगम्याब्रुवन् वीरं कुरवो मधुसूदनम्। निवेदयाम वार्ष्णेय स-
रत्नांस्ते गृहान् वयम् ॥ ३६ ॥ तानुवाच महातेजाः कौरवान्
मधुसूदनः। सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७ ॥
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम्। अभ्यर्चयामास तदा
सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥ ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुण-
वन्ति च। उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९ ॥ तैं-
स्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः। वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः
परमद्रविणान्यपि ॥ ४० ॥ ततोऽनुयायिभिः सार्द्धं मरुद्भिरिव
वासवः। विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि श्रीकृष्णदुर्य्योधन-
सम्वादे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

वैशम्पायन उवाच। तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरो-
ऽब्रवीत्। नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १ ॥ अर्थधर्म-

तिगो मन्दः संरम्भी च जनार्द्दन। मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिग ॥ २ ॥ धर्मशास्त्रातिगो मूढ़ो दुरात्मा प्रग्रहङ्गतः। अनेय श्रेयसां मन्दो धार्त्तराष्ट्रो जनार्द्दन ॥ ३ ॥ कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक् सर्वशङ्कित। अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा प्रियानृत ॥ ४ ॥ मूढ़श्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वर। कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चय. ॥ ५ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वित.। त्वयोच्यमान. श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ६ ॥ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे। भूयसीं वर्त्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मन. ॥ ७ ॥ निश्चित धार्त्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्द्दन। भीष्मद्रोणमुखान् पार्थां न शक्ता प्रतिवीक्षितुम् ॥ ८ ॥ सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मधुसूदन। कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षण. ॥ ९ ॥ एक कर्ण. परान् जेतु समर्थ इति निश्चितम्। धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे. स शमं नोपयास्यति ॥ १० ॥ संविच्च धार्त्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव। शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिण ॥ ११ ॥ न पाण्डवानामस्माभि प्रतिदेय यथोचितम्। इति व्यवसितास्तेषु वचन स्यान्निरर्थकम् ॥ १२ ॥ यत्र सूक्तं दुरुक्तञ्च समं स्यान्मधुसूदन। न तत्र प्रलपेत् प्राज्ञो बधिरेष्विव गायन ॥ १३ ॥ अविजानत्सु मूढ़ेषु निर्मर्य्यादेषु माधव। न त्वं वाक्यं ब्रुवन् युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १४ ॥ सोऽयं बलस्थो मूढ़श्च न करिष्यति ते वच। तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं सम्पत्स्यते तव ॥ १५ ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम्। तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १६ ॥ दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम्। प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १७ ॥ अनुपासितवृद्धत्वात् श्रिया दर्पाच्च मोहित। वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८ ॥ बल बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव। त्वय्यस्य महतीं शङ्का न करिष्यति ते वच. ॥ १९ ॥

सेन्द्रैरप्ययं योद्धुमशक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः । इति व्यवसिताः सर्वे धार्त्तराष्ट्रा जनार्द्दन ॥ २० ॥ तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्त्तिषु । समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २१ ॥ मध्ये तिष्ठन् हस्त्यनीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढ़ । दुर्य्योधनो मन्यते वीतभीतिः कृतस्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २२ ॥ आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् । तस्मिन् शमः केवलो नोपलभ्यो बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम् ॥ २३ ॥ पर्य्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा दुर्य्योधनार्थे पाण्डवान् योद्धुकामाः । समागताः सर्व्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २४ ॥ सर्व्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात् त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण । तवोद्वेगात् संश्रिता धार्त्तराष्ट्रान् सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २५ ॥ त्यक्तात्मानः सह दुर्य्योधनेन हृष्टा योद्धुं पाण्डवान् सर्व्वयोधाः । तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं न तन्मतं मम दाशार्हवीर ॥ २६ ॥ तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् । कथं मध्ये प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्षण ॥ २७ ॥ सर्व्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सह । प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८ ॥ या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव । प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९ ॥ या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि श्रीकृष्णविदुरसंवादे एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

---

श्रीभगवानुवाच । यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः । यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवता मद्विधः सुहृत् ॥ १ ॥

धर्मार्थयुक्तं तथ्यञ्च यथा त्वय्युपपद्यते । तथा वचनमुक्तोऽस्मि
त्वयैतत् पितृमातृवत् ॥ २ ॥ सत्यं प्राप्तञ्च युक्तञ्चाप्येवमेव यथात्थ
माम् । शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३ ॥ दौरात्म्यं
धार्त्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणाञ्च वैरिताम् । सर्वमेतदहं जानन् क्षत्तः
प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥ पर्य्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथ-
कुञ्जराम् । यो मोचयेत मृत्युपाशात प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५ ॥
धर्मकार्य्यं यतन् शक्त्या नोचेत् प्राप्नोति मानवः । प्राप्तो भवति
तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६ ॥ मनसा चिन्तयन् पापं
कर्मणा नाभिरोचयेत् । न प्राप्नोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो
विदुः ॥ ७ ॥ सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्त्तुममायया । कुरूणां
सृञ्जयानाञ्च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८ ॥ सेयमापन्महाघोरा
कुरुष्वेव समुत्थिता । कर्णदुर्य्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥९॥
व्यसने क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते । अनुनीय यथाशक्ति
तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १० ॥ आकेशग्रहणात् मित्रमकार्य्यात्
सन्निवर्त्तयन् । अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११ ॥
तत् समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् । धार्त्तराष्ट्रः सहा-
मात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२ ॥ हितं हि धार्त्तराष्ट्राणां
पाण्डवानान्तथैव च । पृथिव्यां क्षत्रियाणाञ्च यतिष्येऽहममायया
॥ १३ ॥ हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्य्योधनो यदि । हृदयस्य
च मे प्रीतिरानृण्यञ्च भविष्यति ॥ १४ ॥ ज्ञातीनां हि मिथो
भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते । सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं
विदुर्बुधाः ॥ १५ ॥ न मां ब्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा ह्यसुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत् कृष्णः संरब्धान् कुरुपाण्डवान् ॥ १६ ॥ उभयोः
साधयन्नर्थमहमागत इत्युत । तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्व-
वाच्यताम् ॥ १७ ॥ मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ १८ ॥ अन्वापयन्

पाण्डवार्थं यथावच्छमं कुरूणां यदि वाचरेयम्। पुण्यञ्च मे स्याच्चरितं महात्मन् मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १८ ॥ अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम्। अवेक्षेरन् धार्त्तराष्ट्राः शमार्थं माञ्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २० ॥ न चापि मम पर्य्याप्ताः सहिता कुरुपार्थिवाः। क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा। शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि श्रीकृष्णविदुर-संवादे द्विनवतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा। शिवा नक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीयाय शर्व्वरी ॥ १ ॥ धर्मार्थकाम-युक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः। शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २ ॥ कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः। अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्व्वरी ॥ ३ ॥ ततस्तु स्वर-सम्पन्ना बहवः सूतमागधाः। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्य-बोधयन् ॥ ४ ॥ तत उत्थाय दाशार्हं ऋषभः सर्व्वसात्वताम्। सर्व्वमावश्यकञ्चक्रे प्रातःकार्य्यं जनार्द्दनः ॥ ५ ॥ कृतोदकानुजप्यः स हुताग्निः समलङ्कृतः। ततश्चादित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६ ॥ अथ दुर्य्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः। सन्ध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७ ॥ आचक्षेतान्तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम्। कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान् राज्ञः सर्व्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८ ॥ त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः। तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९ ॥ ततो विमले

आदित्यं ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः । ददौ हिरण्यं वासांसि गा-
श्चाश्वांश्च परन्तपः ॥ १० ॥ विसृज्य बहुरत्नानि दाशार्हमपरा-
जितम् । तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥ ततो
रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । हयोत्तमयुजा शीघ्र-
मुपातिष्ठत दारुकः ॥ १२ ॥ तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं
महामनाः । महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ अग्निं
प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः । कौस्तुभं मणिमामुच्य
श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १४ ॥ कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभि-
श्चाभिरक्षितः । आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १५ ॥
अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् । सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं
सर्वबुद्धिमतां वरम् ॥ १६ ॥ ततो दुर्य्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि
सौबलः । द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परन्तपम् ॥ १७ ॥ सात्यकिः
कृतवर्मा च वृष्णीनाञ्चापरे रथाः । पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं गजै-
रश्वै रथैरपि ॥ १८ ॥ तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः ।
गच्छतां घोषिणश्चित्रा रथा राजन् विरेजिरे ॥ १९ ॥ संमृष्ट-
सिक्तरजसं प्रतिपेदे महापथम् । राजर्षिचरितं काले कृष्णो
धीमान् श्रिया ज्वलन् ॥ २० ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैक-
पुष्कराः । शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २१ ॥
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः । परिवार्य रथं शौरे-
रगच्छन्त परन्तपाः ॥ २२ ॥ ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्रा-
द्भुतवाससः । असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन् पुरःसराः ॥ २३ ॥
गजाः पञ्चशतास्तत्र रथाश्चासन् सहस्रशः । प्रयान्तमन्वयुर्वीरं
दाशार्हमपराजितम् ॥ २४ ॥ पुरं कुरुगणा संवृत्तं द्रष्टुकामं जना-
र्दनम् । सबालवृद्धं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिन्दम ॥ २५ ॥ वेदिका-
पाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः । प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भि-
र्भवनान्युत ॥ २६ ॥ स पूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन् मधुराः

कथाः । यथार्हं प्रतिसत्कुर्व्वन् प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २७ ॥ ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः । सशङ्खवेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २८ ॥ ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् । सम्प्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २९ ॥ ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः । श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्ज्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३० ॥ आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्व्वसात्वताम् । अवतीर्य्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३१ ॥ नवमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा । महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३२ ॥ पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिञ्च महायशाः । ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरून् प्राच्छादयन् श्रिया ॥३३॥ अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्य्योधनावुभौ । वृष्णयः कृतवर्म्मा चाप्यासन् कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः । आसनेभ्योऽचलन् सर्व्वे पूजयन्तो जनार्द्दनम् ॥३५॥ अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः । सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३६ ॥ उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे । तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३७ ॥ आसनं सर्व्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३८ ॥ स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः । अभ्यभाषत धर्म्मात्मा राज्ञश्चान्यान् यथावयः ॥ ३९ ॥ तत्र केशवमानर्च्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् । राजानः पार्थिवाः सर्व्वे कुरवश्च जनार्द्दनम् ॥ ४० ॥ तत्र तिष्ठन् स दाशार्हो राजमध्ये परन्तप । अपश्यदन्तरीक्षस्थान् ऋषीन् परपुरञ्जय ॥४१॥ ततस्तानभिसम्प्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् । अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शान्तनवं शनैः ॥ ४२ ॥ पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप । निमन्त्र्यतामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४३ ॥ नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् । पूजा प्रयुज्यतामाशु

मुनीनां भावितात्मनाम्॥ ४४ ॥ ऋषीनभ्यागतान् दृष्ट्वा सभा-
द्वारमुपस्थितान्। त्वरमाणास्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत्॥ ४५॥
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च। मणिकाञ्चनचित्राणि
समाजह्रुस्ततस्ततः॥ ४६ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घ्येषु
भारत। निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम्॥ ४७ ॥
दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम्। विविंशतिर्ददौ पीठं
काञ्चनं कृतवर्मणे॥ ४८ ॥ अविदूरन्तु कृष्णस्य कर्णदुर्योधना-
वुभौ। एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ॥ ४९ ॥ गान्धार-
राजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः। निषसादासने राजा सह-
पुत्रो विशाम्पते॥ ५० ॥ विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्द्ध्याजिनो-
त्तरे। संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत्॥ ५१ ॥ चिरस्य
दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते। अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्ष-
माणा जनार्दनम्॥ ५२ ॥ अतसीपुष्पसङ्काशः पीतवासा जना-
र्दनः। व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः॥ ५३ ॥ तत-
स्तूष्णीं सर्वमासीत् गोविन्दगतमानसम्। न तत्र कश्चित् किञ्चिद्धि
व्याजहार पुमान् क्वचित्॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवदुपदेशे
त्रिनवतोऽध्यायः॥ ९३ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु राजसु।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः॥ १ ॥ जीमूत इव
घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन् सभाम्। धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत
माधवः॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच। कुरूणां पाण्डवानाञ्च शमः स्यादिति
भारत। अप्रणाशेन वीराणामेतद्याचितुमागतः॥ ३ ॥ राज-

स्तान्यत प्रवक्ष्यं तत्र मे श्रेयसं वच । विदितं ह्येव ते सर्व वेदितव्यमरिन्दम ॥ ४ ॥ इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव । श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं सर्वैः समुदितैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यञ्च भारत । तथार्ज्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥६॥ तस्मिन्नेवंविधे राजन् कुले महति तिष्ठति । त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ७ ॥ त्वं हि धारयिता श्रेष्ठ कुरूणां कुरुसत्तम । मिथ्याप्रचरतां तात वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥ ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्य्योधनपुरोगमा । धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९ ॥ अशिष्टा गतमर्य्यादा लोभेन हृतचेतसः । स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता । उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११ ॥ शक्या चेयं शमयितुं त्वञ्चेदिच्छसि भारत । न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ त्वय्यधीनः शमो राजन् मयि चैव विशाम्पते । पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३ ॥ आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्य्या पुत्रैः सहान्वयैः । हितम्बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४ ॥ तव चैव हितं राजन् पाण्डवानामथो हितम् । शमैः प्रयतमानस्य तव शासनकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशाम्पते । सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६ ॥ धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन् पाण्डवैरभिरक्षितः । न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७ ॥ न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः । इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८ ॥ यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः ॥ १९ ॥ सैन्धवश्च कालिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः । युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २० ॥ सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथ । को नु तान् विपरीतात्मा युध्येत

भरतर्षभ ॥ २१ ॥ लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्यधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वमसन्दिग्धं सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२ ॥ तथा ते
पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते । श्रेयांसश्चैव राजानः सन्धा-
स्यन्ते परन्तप ॥ २३ ॥ स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४ ॥ एतानेव
पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा । अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं
पृथिवीपते ॥ २५ ॥ एतैर्हि सहितैः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान् विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६ ॥ तैरेवोपा-
र्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप । यदि सम्पत्स्यसे पुत्रैः सहा-
मात्यैर्नराधिप ॥ २७ ॥ संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्
क्षयः । क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८ ॥ पाण्डवै-
र्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः । यद्विन्देथाः सुखं राजं-
स्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभि-
काङ्क्षिणः । पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ३० ॥
न पश्येम कुरून् सर्वान् पाण्डवांश्चैव संयुगे । क्षीणानुभयतः
शूरान् रथिनो रथिभिर्हतान् ॥ ३१ ॥ समवेताः पृथिव्यां हि
राजानो राजसत्तम । अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः
॥ ३२ ॥ त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः । त्वयि
प्रकृतिमापन्ने शेषः स्यात् कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥ शुक्ला वदान्या
ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः । अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्
पाहि महतो भयात् ॥ ३४ ॥ शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य
परस्परम् । सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५ ॥
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृता भरतर्षभ । अमर्षं च निराकृत्य
वैराणि च परन्तप ॥ ३६ ॥ हार्दं यत् पाण्डवेष्वासीत् प्राप्तेऽस्मि-
न्नायुषः क्षये । तदेव ते भवत्वद्य सन्धत्स्व भरतर्षभ ॥ ३७ ॥
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः । तान् पालय यथा-

ध्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः। मा ते धर्मस्तथैवार्थौ नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९ ॥ आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च। भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ४० ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः। त्रयोदशं यथाख्यातं सजने परिवत्सरम् ॥ ४१ ॥ स्थाता नः समये तस्मिन् पितेति कृतनिश्चयाः। नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२ ॥ तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ। नित्यं संक्लेशिता राजन् स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३ ॥ त्वं धर्ममर्थं सञ्जानन् सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि। गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून् क्लेशान् तितिक्ष्महे ॥ ४४ ॥ स भवान् मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम्। गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५ ॥ वर्त्तामहे त्वयि च तां त्वञ्च वर्त्तस्व नस्तथा। पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ॥ ४६ ॥ संस्थापय पथिष्वस्मास्तिष्ठ धर्मे स्ववर्त्मनि। आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसाम्प्रतम्। यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ ४८ ॥ हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः। विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः। धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ५० ॥ ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते। ते सत्यमाहुर्धर्म्यञ्च न्याय्यञ्च भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर। ब्रुवन्तु वा महीपाला सभायां ये समासते ॥ ५२ ॥ धर्मार्थौ सम्प्रधार्य्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम्। प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात् क्षत्रियान् पुरुषर्षभ ॥ ५३ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः। पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ॥ ५४ ॥ ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान् परन्तप। अजातशत्रुं जानीषे स्थितं

धर्मं सतां सदा ॥ ५५ ॥ सपुत्रे त्वयि वृत्तिश्च वर्त्तते यां नराधिप ।
दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ॥ ५६ ॥ इन्द्रप्रस्थं त्वयै-
वासौ सपुत्रेण विवासितः । स तत्र निवसन् सर्वान् वशमानीय
पार्थिवान् ॥ ५७ ॥ त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्त्तत ।
तस्यैव वर्त्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥ राष्ट्राणि धन-
धान्यञ्च प्रयुक्ता परमोपधिः । स तामवस्थां सम्प्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य
सभां गताम् ॥ ५९ ॥ क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ।
अहन्तु तव तेषाञ्च श्रेय इच्छामि भारत ॥ ६० ॥ धर्मादर्थात्
सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः । अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थञ्चा-
नर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥ लोभेऽतिप्रसृतान् पुत्रान्निगृह्णीष्व विशा-
म्पते । स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः । यत्ते
पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परन्तप ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः सम-
पूजयन् । न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महा-
त्मना । स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १ ॥
कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् । इति सर्वे मनोभिस्ते
चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २ ॥ तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु
राजसु । जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ ३ ॥ इमां
मे सोपमां वाचं शृणु सत्यमशङ्कितः । तां श्रुत्वा श्रेय आधत्स्व
यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४ ॥ राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः
पुराभवत् । अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥

स स नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्य्यवान्। ब्राह्मणान् क्षत्रि-
यांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथ ॥ ६ ॥ अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा
मद्विधो वा भवेत् युधि। शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि
शस्त्रभृत् ॥ ७ ॥ इति ब्रुवन्नन्वचरत् स राजा पृथिवीमिमाम्।
दर्पेण महता मत्तः कञ्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८ ॥ तञ्च वैद्या अक्र-
पणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः। प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं
पुनः पुनः ॥ ९ ॥ निषिध्यमानोऽप्यचक्रत् पृच्छत्येव स वै द्विजान्।
अतिमानं श्रिया मत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥ तपस्विनो
महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः। उदीर्य्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता
द्विजातयः ॥ ११ ॥ अनेकजयिनौ सङ्ख्ये यौ वै पुरुषसत्तमौ।
तयोस्त्वं न समो राजन् भवितासि कदाचन ॥ १२ ॥ एवमुक्तः
स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान् द्विजान्। क्व तौ वीरौ क्व जन्मानौ
किंकर्म्माणौ च कौ च तौ ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम्।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युद्धस्व पार्थिव ॥ १४ ॥ श्रूयेते
तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ। तपो घोरमनिर्द्देश्यं तप्येते
गन्धमादने ॥ १५ ॥ स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षड्-
ङ्गिनीम्। अमृष्यमाणः सम्प्रायात् यत्र तावपराजितौ ॥ १६ ॥
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम्। मृगयाणोऽन्वगच्छत्
तौ तापसौ वनमाश्रितौ ॥ १७ ॥ तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ
धमनिसन्ततौ। शीतवातातपैश्चैव कर्षितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८ ॥
अभिगम्योपसंगृह्य पर्य्यपृच्छदनामयम्। तमर्च्चित्वा फलैर्मूलैरासनै-
नोदकेन च ॥ १९ ॥ न्यमन्त्रयेतां राजानं किङ्कार्य्यं क्रियतामिति।
ततस्तामानुपूर्व्वीं स पुनरेवान्वकीर्त्तयत् ॥ २० ॥ बाहुभ्यां मे जिता
भूमिर्निहताः सर्व्वशत्रवः। भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि
पर्व्वतम्। आतिथ्यं दीयतामेतत् काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २१ ॥

नरनारायणावूचतुः। अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम। न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुत शस्त्रं कुतोऽनृजु। अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष वह्वव क्षत्रिया क्षितौ॥ २२॥

राम उवाच। उच्यमानस्तथापि स्म भूय एवाभ्यभाषत। पुन पुन क्षाम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत॥ २३॥ दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ। ततो नरस्त्वषीकाणां मुष्टिमादाय भारत॥ २४॥ अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय। सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम्। अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम्॥ २५॥

दम्भोद्भव उवाच। यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे। एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः॥ २६॥

राम उवाच। इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत। दम्भोद्भवस्तापसन्तं जिघांसुः सहसैनिकः॥ २७॥ तस्य तानस्यतो घोरानिषून् परतनुच्छिदः। कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत॥ २८॥ ततोऽस्मै प्रासृजत् घोरमैषीकमपराजितः। अस्त्रमप्रतिसन्धेयं तदद्भुतमिवाभवत्॥ २९॥ तेषामक्षीणि कर्णांश्च नासिकाश्चैव मायया। निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत्॥ ३०॥ स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम्। पादयोर्न्यपतत् राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत्॥ ३१॥ तमब्रवीन्नरो राजञ्छरण्यः शरणैषिणाम्। ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः॥ ३२॥ नैतादृक् पुरुषो राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन्। मनसा नृपशार्दूल भवेत् परपुरञ्जय॥ ३३॥ मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः काञ्चित् कथञ्चन। अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन् समाहितम्॥ ३४॥ कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहङ्कार आत्मवान्। दान्तः क्षान्तो मृदुः सौम्यः प्रजाः पालय पार्थिव॥ ३५॥ मा स्म भूयः क्षिपेः कञ्चिदविज्ञाय बलाबलम्।

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ॥ ३६ ॥ कुशलं ब्राह्मणाम् पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् । ततो राजा तयो पादावभिवाद्य महात्मनो. ॥ ३७ ॥ प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मञ्चैवाचरद्भृशम् । सुमहच्चापि तत् कर्म यन्नरेण कृत पुरा ॥ ३८ ॥ ततो गुणै ·सुबहुभि· श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् । तस्माद्धावद्धनु श्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ॥ ३९ ॥ तावत् त्व मानमुतसृज्य गच्छ राजन् धनञ्जयम् । काकुदीक शुक नाक्षमच्चिसन्तर्जनं तथा ॥ ४० ॥ सन्तान नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् । एतैर्विद्धाः सर्व्वं एव मरण यान्ति मानवा ॥ ४१ ॥ कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च । मात्सर्य्याहङ्कृतौ चैव क्रमादेतदुदाहृताः ॥ ४२ ॥ उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसञ्ज्ञा विचेतस । स्वपन्ति च प्लवन्ते च छर्द्दयन्ति च मानवा ॥ ४३ ॥ मूत्रयन्ते च सतत रुदन्ति च हसन्ति च । निर्माता सर्व्वलोकानामीश्वर सर्व्वकर्म्मवित् ॥ ४४ ॥ यस्य नारायणो बन्धुरर्ज्जुनो दु सहो युधि । कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ४५ ॥ वीर कपिध्वज जिष्णु यस्य नास्ति समो युधि । असङ्ख्या गुणा पार्थे तद्विशिष्टो जनार्द्दन ॥ ४६ ॥ त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्र धनञ्जयम् । नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्ज्जुनकेशवौ ॥ ४७ ॥ विजानीहि महाराज प्रवरौ पुरुषोत्तमौ । यद्येतदेवं जानासि न च मामभिशङ्कसि ॥ ४८ ॥ आर्य्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवै· । अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ॥ ४९ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मन कृथा· । भवतश्च कुरुश्रेष्ठ कुल बहुमत भुवि । तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिन्तय ॥ ५० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि जामदग्न्यवाक्ये पञ्चनवतोऽध्याय· ॥ ९५ ॥

वैशम्पायन उवाच। जामदग्न्यवचः श्रुत्वा काण्वोऽपि भगवानृषिः। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥

कण्व उवाच। अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः। तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २ ॥ आदित्यानां हि सर्व्वेषां विष्णुरेकः सनातनः। अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥ निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्य्यमहीजलम्। वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥ ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा। क्षयं गच्छन्ति वै सर्व्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ मुहूर्त्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः। तैर्य्यग्योन्याश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा ॥ ६ ॥ भूयिष्ठेन च राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये। तरुणाः प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ॥ ७ ॥ स भवान् धर्मपुत्रेण शमं कर्त्तुमिहार्हति। पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुन्धराम् ॥ ८ ॥ बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन। बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव। बलवन्तो हि ते सर्व्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११ ॥ मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः। तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२ ॥ गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी। श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३ ॥ तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्य्यया। ज्ञात्वा विमम्रृषे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४ ॥ धिक् खलु लघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम्। नराणां मृदुसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५ ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते। कुलत्रयं संशयितुं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६ ॥ देव-

मानुषलोकौ द्वौ मानुषेष्वेव चक्षुषा। अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७ ॥

कण्व उवाच। न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान्। अरोचयद्वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८ ॥ भार्य्यया तु स सम्मन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्म्मया। मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९ ॥ न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्या समो वरः। रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २० ॥ इत्यामन्त्र्य सुधर्म्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

कण्व उवाच। मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा। वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १ ॥ नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान् गन्तुमुद्यतः। स्वेन वा सूत कार्य्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २ ॥ मातलिर्नारदेनैव सम्पृष्टः पथि गच्छता। यथावत् सर्व्वमाचष्ट स्वकार्य्यं वरुणं प्रति ॥ ३ ॥ तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छाव सहिताविति। सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४ ॥ अहन्ते सर्व्वमाख्यास्ये दर्शयन् वसुधातलम्। दृष्ट्वा तत्र वरं कञ्चिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५ ॥ अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ। ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपाम्पतिम् ॥६॥ तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां स प्राप नारदः। महेन्द्रसदृशीञ्चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ तावुभौ प्रीतमनसौ कार्य्यवन्तौ निवेद्य ह। वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८ ॥ नारदः

सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् । जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषत ॥ ९ ॥

नारद उवाच । दृष्टस्ते वरुणः सूत पुत्रपौत्रसमावृतः । पश्योदकपते स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिवत् ॥ १० ॥ एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः । एष वै शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११ ॥ एषोऽस्य पुत्रोऽभिमत पुष्करः पुष्करेक्षणः । रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्त्र्या वृत. पतिः ॥ १२ ॥ ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपत. श्रियम् । अदित्याश्चैव यः पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठ. कृत. स्मृतः ॥ १३ ॥ भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत् सर्वकाञ्चनम् । यत् प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुरा. सुरपते. सखे ॥ १४ ॥ एतानि हृतराज्यानां दैतेयाना स्म मातले । दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥१५॥ अक्षयानि किलैतानि विवर्त्तन्ते स्म मातले । अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६ ॥ अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले । दिव्यप्रहरणाश्चासन् सर्वदैवतनिर्ज्जिताः ॥ १७ ॥ अग्निरेष महार्चिष्मान् जागर्त्ति वारुणे ह्रदे । वैष्णवचक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८ ॥ एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंवृत. । रक्षते दैवतैर्नित्य यतस्तद्गाण्डिव धनुः ॥ १९ ॥ एष कार्य्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् । सहस्रशतसङ्ख्यन प्राणेन सततं ध्रुव. ॥ २० ॥ अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोवन्धुषु राजसु । सृष्ट· प्रथमतश्चण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणा महच्छक्रेण भाषितम । पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२ ॥ एतत् सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् । सर्वत. सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३ ॥ एतच्छत्रात् परिभ्रष्ट सलिलं सोमनिर्मलम् । तमसा मूर्च्छितं भाति येन नार्च्छति दर्शनम् ॥ २४ ॥ वहून्यत-

रूपाणि दृष्ट्वानीह मातले। तव कार्य्योपरोधस्तु तस्माद्‌गच्छाव मा चिरम्॥ २५॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने सप्तनवतोऽध्यायः॥ ९७॥

---

नारद उवाच। एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम्। पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम्॥ १॥ इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचित् ध्रुवजङ्गमाः। प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीड़िताः॥ २॥ अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः। व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत॥ ३॥ अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहितारिभिः। अत. सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते॥ ४॥ अत्रादित्यो हयशिराः काले पर्वणि पर्वणि। उत्तिष्ठति सुवर्णाख्यं वाग्भिरापूरयञ्जगत्॥ ५॥ यस्मादत्र समस्तास्ताः पतन्ति जलमूर्त्तयः। तस्मात् पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम्॥ ६॥ ऐरावतोऽस्मात् सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः। मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति॥ ७॥ अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः। अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः॥ ८॥ अत्र सूर्य्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः। मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति वै निशि॥ ९॥ उदयन्नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिबाहुभिः। अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात् सञ्जीवयति देहिनः॥ १०॥ अत्र ते धर्मनिरता बद्धाः कालेन पीड़िताः। दैतेया निवसन्ति स्म वासविन हृतश्रियः॥ ११॥ अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः। भूतये सर्वलोकानामाचरत्तप उत्तमम्॥ १२॥ अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्षिता। त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः॥ १३॥ यत्र तत्र शयो

नित्यं येन केनचिदाशितः। येन केनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते॥ १४॥ ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः। प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः॥ १५॥ पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः। वरयिष्यामि तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले॥ १६॥ अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया। आप्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति॥ १७॥ नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै। पितरं मातरञ्चापि नास्य जानाति कश्चन॥ १८॥ अत किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः। धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्॥ १९॥ मातलिस्त्वब्रवीत् श्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम्। न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज मा चिरम्॥ २०॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने अष्टनवतोऽध्यायः॥ ९८॥

---

नारद उवाच। हिरण्यपुरमित्येव ख्यातं पुरवरं महत्। दैत्यानां दानवानाञ्च मायाशतविचारिणाम्॥ १॥ अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा। मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम्॥ २॥ अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः। दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा॥ ३॥ नैते शक्रेण नान्येन यमेन वरुणेन वा। शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च॥ ४॥ असुराः कालकञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः। नैरृता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये॥ ५॥ दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः। मायावीर्योपसम्पन्ना निवसन्त्यत्र मातले॥ ६॥ निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः। जानासि च यथा शक्रो नैतान् शक्नोति बाधितुम्॥ ७॥ बहुशो मातले त्वञ्च तव पुत्रश्च

गोमुखः । निर्मितो देवराजस्य सखापुत्र शचीपतिः ॥ ८ ॥ पश्य
वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च । कर्मणा विधियुक्तेन
युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥ वैदूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि
च । अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १० ॥ पार्थि-
वानीव चाभान्ति पद्मरागमयानि च । शैलानीव च दृश्यन्ते दार-
वाणीव चाप्युत ॥ ११ ॥ सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृ-
शानि च । मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२ ॥
नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा । गुणतश्चैव सिद्धानि
प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३ ॥ आक्रीडान् पश्य दैत्यानां तथैव शय-
नान्युत । रत्नवन्ति महार्हाणि भवनान्यासनानि च ॥ १४ ॥
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि च । कामपुष्पफलांश्चापि
पादपान् कामचारिणः ॥ १५ ॥ मातले कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते
वरो भवेत् । अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६ ॥
मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् । देवर्षे नैव मे कार्यं
विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७ ॥ नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो
देवदानवाः । परपक्षेण सम्बन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८ ॥
अन्यत्र साधु गच्छाव द्रष्टुं नार्हामि दानवान् । जानामि तव
चात्मानं हिंसात्मकमनस्तथा ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने
एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

---

नारद उवाच । अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगा-
शिनाम् । विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १ ॥ वैन-
तेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् । सुमुखेन सुनाम्ना च
सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २ ॥ सुरुचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।

वर्द्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्त्तृभिः ॥ ३ ॥ पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च। कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्द्धनैः ॥ ४ ॥ सर्व्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्व्वे श्रीवत्सलक्षणाः। सर्व्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५ ॥ कर्म्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः। ज्ञातिसङ्क्षयकर्त्तृत्वात् ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६ ॥ नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु। मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७ ॥ दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम्। हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गति ॥ ८ ॥ सुवर्णचूड़ो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः। अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९ ॥ पङ्क्तिजिद्वज्रविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः। वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा ॥ १० ॥ त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा। दैत्यद्वीपः सरिद्द्वीपः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११ ॥ सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघ। मेघकृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२ ॥ गुरुभारः कपोतश्च सूर्य्यनेत्रश्चिरान्तकः। विष्णुधर्मा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥ सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च। मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४ ॥ एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुड़ात्मजाः। प्राधान्यतस्ते यशसा कीर्त्तिताः प्राणतश्च ये ॥ १५ ॥ यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले। तं नयिष्यामि देशं त्वां वरं यत्रोपलप्स्यते ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

नारद उवाच। इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम्। यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसम्भवा ॥ १ ॥ क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसम्भवम्। षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २ ॥ अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा। पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३ ॥ यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले। ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ॥ ४ ॥ पुष्पितस्येव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितम्। पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥ फेनपा नाम ते ख्याता. फेनाहाराश्च मातले। उग्रे तपसि वर्त्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६ ॥ अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले। निवसन्ति दिशां पाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृता. ॥ ७ ॥ पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी। दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८ ॥ पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्य्यते वै सुभद्रया। महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९ ॥ सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम्। उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १० ॥ आसान्तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे। मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११ ॥ उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतञ्चापि मातले। उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम् ॥ १२ ॥ सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम्। अमृतञ्चामृताशेषु सुरभी क्षरते पयः ॥ १३ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः। पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४ ॥ न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे। परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने एकाधिकशततोऽध्यायः. ॥ १०१ ॥

---

नारद उवाच । इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता । यादृशी देवराजस्य पुरी वर्यामरावती ॥ १ ॥ एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा । तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहिता मही ॥ २ ॥ श्वेताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः । सहस्रं धारयन्मूर्द्ध्नां ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३ ॥ इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः । सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४ ॥ मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः । सहस्रसङ्ख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५ ॥ सहस्रशिरसः केचित् केचित् पञ्चशताननाः । शतशीर्षास्तथा केचित् केचित् त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६ ॥ द्विपञ्चशिरसः केचित् केचित् सप्तमुखास्तथा । महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७ ॥ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठन्तु मे शृणु ॥ ८ ॥ वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनञ्जयौ । कालियो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९ ॥ बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः । वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १० ॥ आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ । कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११ ॥ सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ । आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्ठूरकस्तथा ॥ १२ ॥ तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः । द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३ ॥ करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च । पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४ ॥ दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः । कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहरः कृशकस्तथा ॥ १५ ॥ विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः । बधिरान्धौ विशुण्डिश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६ ॥ एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः । मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ १७ ॥

कण्व उवाच। मातलिस्त्वेवमव्यग्रः सततं सन्निरीक्ष्य वै।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८ ॥ स्थितो य एष
पुरत कौरव्यस्यार्य्यकस्य तु। द्युतिमान् दर्शनीयश्च कस्यैष कुल-
नन्दन ॥ १९ ॥ क पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिन।
वंशस्य कस्यैष महान् केतुभूत इव स्थित ॥ २० ॥ प्रणिधानेन
धैर्य्येण रूपेण वयसा च मे। मन प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्या
पतिर्वर. ॥ २१ ॥

कण्व उवाच। मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमखदर्शनात्।
निवेदयामास तदा माहात्म्य जन्म कर्म च ॥ २२ ॥

नारद उवाच। ऐरावतकुले जात सुमुखो नाम नागराट्।
आर्य्यकस्य मत. पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३ ॥ एतस्य हि
पिता नागश्चिकुरो नाम मातले। न चिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुप-
पादित ॥ २४ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वच.।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तम ॥ २५ ॥ क्रियतामत्र
यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै। अस्मै नागाय वै दातुं प्रिया
दुहितरं मुने ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने
द्व्यधिकशततमोऽध्याय. ॥ १०२ ॥

नारद उवाच। सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत्।
शुचि शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्य्यवान् बली ॥ १ ॥ शक्रस्यायं
सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च। अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन
रणे रणे ॥ २ ॥ अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम्।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव प्रयच्छति ॥ ३ ॥ अनेन विजितानश्वै-
र्दोर्भ्यां जयति वासवः। अनेन बलभित् पूर्वं प्रहृते प्रहरत्युत ॥ ४ ॥

अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि। सत्यशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५ ॥ तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममर-द्युते। सुमुखो भवत पौत्रो रोचते दुहितु पतिं ॥ ६ ॥ यदि ते रोचते सम्यग्भुजगोत्तम मा चिरम्। क्रियतामार्य्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥ यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसो। कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८ ॥ पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्मात् गुणकेशीं प्रतीच्छतु। सदृशीं प्रति-रूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९ ॥ पितृहीनमपि ह्येन गुणतो वरयामहे। बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥ १० ॥ सुमु-खस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः। अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यत। मातलिस्तस्य सम्मानं कर्त्तुमर्हो भवानपि ॥ ११ ॥

कण्व उवाच। स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्य्यकः। व्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२ ॥

आर्य्यक उवाच। न मे नैतत् बहु मतं महर्षे वचनं तव। सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३ ॥ कारणस्य तु दौर्बल्यात् चिन्तयामि महामुने। अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ॥ १४ ॥ भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्त्तास्तेन वै वयम्। पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ॥ १५ ॥ मासे-नान्येन सुमुखं भक्षयिष्ये इति प्रभो। ध्रुवं तथा तद्भविता जानीम-स्तस्य निश्चयम्। तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६ ॥

कण्व उवाच। मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया। जामातृभावेन वृत सुमुखस्तव पुत्रज ॥ १७ ॥ सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः। त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८ ॥ शेषेणैवास्य कार्य्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः। सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९ ॥ सुमुखश्च मया सार्द्धं देवेशमभिगच्छतु। कार्य्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु

भुजङ्गम ॥ २० ॥ ततस्ते सुमुखं दृष्ट्वा सर्व एव महौजसः । ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१ ॥ सङ्गत्या तत्र भगवान् विष्णुरासीच्चतुर्भुजः । ततस्तत् सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पुरन्दरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् । अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः सम ॥ २३ ॥ मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव । लभतां भवत कामात् काममेतं यथेप्सितम् ॥ २४ ॥ पुरन्दरोथ सञ्चिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् । विष्णुमेवाब्रवीदेन भवानेव ददात्विति ॥ २५ ॥

विष्णुरुवाच । ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये । त्वया दत्तमदत्तं क कर्त्तुमुत्सहते विभो ॥ २६ ॥ प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् । न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ २७ ॥ लब्ध्वा वरन्तु सुमुख सुमुख सम्बभूव ह । कृतदारो यथाकाम जगाम च गृहान् प्रति ॥ २८ ॥ नारदस्त्वार्य्यकश्चैव कृतकार्य्यौ मुदा युतौ । अभिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि मातलीयोपाख्याने त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

---

कण्व उवाच । गरुड़स्तत शुश्राव यथावृत्त महाबल । आयु प्रदान शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १ ॥ पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः । सुपर्णा परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २ ॥

गरुड़ उवाच । भगवन् किमवज्ञानाद्वृत्तिः प्रतिहता मम । कामकारं वरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥ निसर्गात् सर्वभूताना सर्वभूतेश्वरेण मे । आहारो विहितो धात्रा किमर्थं

वार्य्यते त्वया ॥ ४ ॥ एतस्यैव महानाग स्थापितः समयश्च मे।
अनेन च मया देव भर्त्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५ ॥ एतस्मिंस्तु तथा-
भूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे। क्रीड़से कामकारेण देवराज यथे-
च्छसि ॥ ६ ॥ सोऽहं प्राणान् विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ॥ ७ ॥ एतच्चैवाह-
मर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन्। त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्व-
मागतः ॥ ८ ॥ त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९ ॥ ममापि
दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता। अहमप्युत्सहे लोकान् सम-
स्तान् वोढुमञ्जसा ॥ १० ॥ असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं
बलम्। मयापि सुमहत् कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११ ॥ श्रुतश्रीः
श्रुतसेनश्च विवस्वान् रोचनामुखः। प्रसुतः कालकाक्षश्च मयापि
दितिजा हताः ॥ १२ ॥ यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात् परिचरा-
म्यहम्। वहामि चैवानुजन्ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३ ॥ कोऽन्यो
भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः। मया योऽहं विशिष्टः
सन् वहामीमं सबान्धवम् ॥ १४ ॥ अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजना-
द्व्यपरोपितः। तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५ ॥
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः। त्वमेषां किल सर्व्वेषां
विशेषाद् बलवत्तरः ॥ १६ ॥ सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गत-
क्लमः। विमृश त्वं शनैस्तात को ह्यत्र बलवानिति ॥ १७ ॥

कण्व उवाच। स तस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योदर्कदारुणम्।
अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८ ॥ गरुत्मन्मन्यसे-
ऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम्। अलमस्मत्समक्षन्ते स्तोतुमात्मान-
मण्डज ॥ १९ ॥ त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे। अह-
मेवात्मनात्मानं वहामि त्वाञ्च धारये ॥ २० ॥ इमं तावन्ममैकं त्वं
बाहुं सव्येतरं वह। यद्येकं धारयस्येनं सफलं ते विकत्थितम् ॥ २१ ॥

ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत । निपपात स भारार्त्तो विकलो नष्टचेतनः ॥ २२ ॥ यावान् हि भारः कृतस्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह । एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥ २३ ॥ न त्वेनं पीड़यामास बलेन बलवत्तरः । ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४ ॥ व्यात्तास्यः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः । मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीड़ितः ॥ २५ ॥ स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः । विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता । भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महाबल ॥ २७ ॥ क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः । बलदर्पविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८ ॥ न हि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो । तेन मन्याम्यहं वीर्य्यमात्मनो न समं परैः ॥ २९ ॥ ततश्चक्रे स भगवान् प्रसादं वै गरुत्मतः । मैवं भूय इति स्नेहात् तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥ पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुड़ोरसि । ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्त्तते ॥ ३१ ॥ एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागतः । गरुड़ो बलवान् राजन् वैनतेयो महायशाः ॥ ३२ ॥

कण्व उवाच । तथा त्वमपि गान्धारे यावत् पाण्डुसुतान्रणे । नासादयसि तान् वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३३ ॥ भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः । धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातान्तु कं रणे ॥ ३४ ॥ विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ । एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥ तदलन्ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज । वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः । माहात्म्यस्य तदा विष्णोः सोऽयञ्चक्रगदाधरः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्य्योधनस्तु तत् श्रुत्वा निश्वसन्

भ्रुकुटीमुखः। राधेयमभिसम्प्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३८ ॥
कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषिः कण्वस्य दुर्मतिः। ऊरुं गजकराकारं
ताडयन्निदमब्रवीत ॥ ३९ ॥ यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावी या च
मे गतिः। तथा महर्षे वर्त्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलीयोपाख्याने
चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

---

जनमेजय उवाच। अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहि-
तम। अनार्य्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १ ॥ ज्ञातीनां
दुःखकर्त्तारं बन्धूनां शोकवर्द्धनम्। सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां
हर्षवर्द्धनम् ॥ २ ॥ कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः।
सौहृदाद्वा सुहृत स्निग्धो भगवान् वा पितामह ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत
क्षमम्। उक्तं बहुविधञ्चैव नारदेनापि तत श्रृणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच। दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हित सुहृत।
तिष्ठते हि सुहृत यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५ ॥ श्रोतव्यमपि
पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन। न कर्त्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि
सुदारुणः ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम। यथा
निर्बन्धत प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७ ॥ विश्वामित्र तपस्यन्तं
धर्मो जिघांसया पुरा। अभ्यागच्छत स्वयं भूत्वा वशिष्ठो भग-
वानृषिः ॥ ८ ॥ सप्तर्षीणामन्यतम वेशमास्थाय भारत। बुभुक्षुः
क्षुधितो राजन्नाश्रम कौशिकस्य तु ॥ ९ ॥ विश्वामित्रोऽथ
सम्भ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम्। परमान्नस्य यत्नेन न च तं
प्रत्यपालयत् ॥ १० ॥ अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः।
अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ ११ ॥ भुक्तं मे

तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान् ययौ। विश्वामित्रस्ततो राजन्
स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥ भक्तं प्रगृह्य मूर्द्ध्ना वै बाहुभ्यां
संशितव्रत। स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥१३॥
तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोत गालवो मुनिः। गौरवाद्बहुमानाच्च
हार्द्देन प्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे धर्म्मः पुनरुपा-
गमत्। वाशिष्ठं वेशमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५ ॥
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा। तिष्ठता वायुभक्षेण
विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्य ततो धर्म्मस्तथैवोष्णं
तथा नवम्। भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७ ॥
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः। धर्म्मस्य वचनात् प्रीतो
विश्वामित्रस्तथाभवत ॥ १८ ॥ विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य
तपस्विनः। शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ १९ ॥
अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव। इत्युक्तः इत्युवाचेदं
गालवो मुनिसत्तमम् ॥ २० ॥ प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं
महाद्युतिम्। दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्म्मणि ॥२१॥
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म्म सिध्यति मानवम्। दक्षिणानां हि
दाता वै अपवर्गेण युज्यते ॥ २२ ॥ स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि दक्षिणा
शान्तिरुच्यते। किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३ ॥
स जानंस्तेन भगवान् जितः शुश्रूषणेन वै। विश्वामित्रस्तमसकृ-
द्गच्छगच्छेत्यचोदयत ॥ २४ ॥ असकृद्गच्छगच्छेति विश्वामित्रेण
भाषितः। किं ददामीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥
निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः। किञ्चिदागतसंरम्भो
विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २६ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां
चन्द्रवर्च्चसाम्। अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरम् ॥२७॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते
पञ्चाशततमोऽध्यायः। ९४ ॥

नारद उवाच । एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता । नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १ ॥ त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः । शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २ ॥ गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन । कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः सञ्चयः कुतः ॥ ३ ॥ हयानाञ्चन्द्र-शुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम । कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ॥ ४ ॥ श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे । अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा परम्परात् ॥ ५ ॥ गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे । अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः । ६ ॥ ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया । सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ॥ ७ ॥ प्रतिकर्त्तु-मशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्त्तव्यं तदकुर्वतः ॥ ८ ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्त्तं प्रणश्यति । न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति सन्ततिः ॥ ९ ॥ नानृतस्याधि-पत्यञ्च कुत एव गतिः शुभा । कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ॥ १० ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ॥ ११ ॥ पापो ध्रुव-मवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृतम् । सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपण-श्चानृतोऽपि च ॥ १२ ॥ गुरोर्यः कृतकार्य्यः सन्स्तत् करोमि न भाषितम् । सोऽहं प्राणान् विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १३ ॥ अर्थना न मया काचित् कृतपूर्वा दिवौकसाम् । मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १४ ॥ अहन्तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् । विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १५ ॥ भोगा यस्मात् प्रतिष्ठन्ति व्याप्य सर्वान् सुरासुरान् । प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययम् ॥ १६ ॥ एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः । दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः

प्रियकाम्यया ॥ १७॥ सुहृद्भवान् मम मतः सुहृदाञ्च मतः सुहृत् । ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १८ ॥ विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज । पूर्वमुक्तस्त्वदर्थञ्च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १९ ॥ स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् । देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव मा चिरम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

---

सुपर्ण उवाच । अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालव ज्ञानयोनिना । ब्रूहि कामन्तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १ ॥ पूर्वां वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् । उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २ ॥ यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः । सविता यत्र सन्ध्यायां साध्यानां वर्त्तते तपः ॥ ३ ॥ यस्यां पूर्वं मतिर्याता यया व्याप्तमिदं जगत् । चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ हुतं यतो हुतं हव्यं सर्पते सर्वतो दिशम् । एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५ ॥ यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः । यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसम्भवाः ॥ ६ ॥ अतो मूलं सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत । सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७ ॥ एतस्मात् कारणात् ब्रह्मन् पूर्वेत्येषा दिगुच्यते । तस्मात् पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृता सुरैः ॥ ८ ॥ अतएव च पूर्वेषां पूर्वाशा परिचक्षते । पूर्वं सर्वाणि कार्य्याणि देवानां सुखमीप्सताम् ॥ ९ ॥ अत्र वेदान् जगौ पूर्वं भगवान् लोकभावनः । अत्रैवोक्ता सवित्रासीत् सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १० ॥ अत्र दत्तानि सूर्य्येण यजूंषि द्विजसत्तम । अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११ ॥ अत्र तृप्ता हुतवहाः

स्वां योनिमुपयुञ्जते। अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२ ॥ अत्र पूर्वं वशिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ। सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनञ्च प्रकाशते ॥ १३ ॥ ओङ्कारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशतीर्द्दश। पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धूमं स्म धूमपाः ॥ १४ ॥ प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने। शक्रेण यज्ञभागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५ ॥ अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये। उदयंस्तान् हि सर्वान् वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥ १६ ॥ एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च एष पूर्वो दिशा भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि ॥ १७ ॥ प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः। ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

---

सुपर्ण उवाच। इयं विवस्वता पूर्वं स्रौतेण विधिना किल गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ १ ॥ अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठित। अत्रोष्मपाना देवाना निवास श्रूयते द्विज ॥ २ ॥ अत्र विश्वे सदा देवा पितृभिः सार्द्धमासते इज्यमानाः स्म लोकेषु सम्प्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३ ॥ एतद् द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज। त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४ ॥ अत्र देवर्षयो नित्य पितृलोकर्षयस्तथा तथा राजर्षय सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५ ॥ अत्र धर्मश्च सत्यञ्च कर्म चात्र निगद्यते। गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्म चात्मावसादिनाम् ॥ ६ ॥ एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते वृतस्त्वनवबोधेन सुखन्तेन न गम्यते ॥ ७ ॥ नैर्ऋतानां सह

स्नाणि वह्न्यत्र द्विजर्षभ । सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृता-त्मभिः ॥ ८ ॥ अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च । गायन्ति गाथा गन्धर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥ अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः । गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गत. ॥ १० ॥ अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च । मर्य्यादा स्थापिता ब्रह्मन् या सूर्य्यो नातिवर्त्तते ॥ ११ ॥ अत्र राक्षस-राजेन पौलस्त्येन महात्मना । रावणेन तपश्चर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२ ॥ अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् । अत्र सर्व्वासव. प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३ ॥ अत्र दुष्कृतकर्म्माणो नराः पच्यन्ति गालव । अत्र वैतरणी नाम नदी वैतरणैर्वृता ॥ १४ ॥ अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते । अत्रावृत्तो दिनकर. सुरसं क्षरते पयः ॥ १५ ॥ काष्ठाञ्चासाद्य वासिष्ठीं हिममुत्सृजते पुन. । अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्त्तः परिचिन्तयन् ॥ १६ ॥ लब्धवान् युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ । अत्र चक्रधनुर्न्नाम सूर्य्याज्जातो महानृषिः ॥ १७ ॥ विदुर्य्यं कपिलं देवं येनार्त्ता. सगरात्मजा । अत्र सिद्धा शिवा नाम ब्राह्मणी वेदपारगा ॥ १८ ॥ अधीत्य सकलान् वेदान् लेभे चन्द्रेहमक्ष-यम् । अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥ तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च । अत्र निर्य्याणकालेऽपि तमः सम्प्रा-प्यते महत् ॥ २० ॥ अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना । एवं तस्यापि ते मार्ग. परिवार्य्यस्य गालव । ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु चापरम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

---

सुपर्ण उवाच। इयं दिगदयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः। सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १ ॥ अत्र पश्चादहः सूर्य्यो विसर्जयति गाः स्वयम्। पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २ ॥ यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये। कश्यपो भगवान् देवो वरुणस्याभ्यषेचयत् ॥ ३ ॥ अत्र पीत्वा समस्तान् वै वरुणस्य रसांस्तु षट्। जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥ अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा। निश्वसन्तो महावातैरर्दिता सुषुपुर्द्विज ॥ ५ ॥ अत्र सूर्य्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः। अस्तो नाम यतः सन्ध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६ ॥ अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये। जायते जीवलोकस्य हर्त्तुमर्द्धमिवायुषः ॥ ७ ॥ अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम्। विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८ ॥ अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम्। अपि वर्षसहस्रेण न चान्तोऽस्याधिगम्यते ॥ ९ ॥ अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुरुहस्य च। उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १० ॥ अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते। स्वर्भानोः सूर्य्यकल्पस्य सोमसूर्य्यौ जिघांसतः ॥ ११ ॥ सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः। अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२ ॥ अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः। आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्थौ सूर्य्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खञ्चापि गालव। आह्निकञ्चैव नैशञ्च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ॥ १४ ॥ अतः प्रभृति सूर्य्यस्य तिर्य्यगावर्त्तते गतिः। अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ॥ १५ ॥ अष्टाविंशतिरात्रञ्च संक्रम्य सह भानुना। निष्पतन्ति पुनः सूर्य्यात् सोमसंयोगयोगतः ॥ १६ ॥ अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः। अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणालये ॥ १७ ॥ अत्र

पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् । अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् । महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९ ॥ एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्त्तितः । ब्रूहि गालव गच्छावो कां दिशं द्विजसत्तम ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

---

सुपर्ण उवाच । यस्मादुत्तार्य्यते पापात् यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते । तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज ॥ १ ॥ उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवार्य्यस्य गालव । मार्गः पश्चिमपूर्व्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २ ॥ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ । नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्मो वसते जनः ॥ ३ ॥ अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः । वदर्य्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४ ॥ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः । प्रकृत्या पुरुषः सार्द्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५ ॥ न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः । गन्धर्व्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणावृते ॥ ६ ॥ अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः । सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ॥ ७ ॥ अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यषिच्यत । अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम । अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥ ९ ॥ अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च सम्बभुः । अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्व्वाणाञ्च गालव ॥ १० ॥ आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः । अत्र चैत्ररथं

सम्यगत्र वैखानसाश्रमः ॥ ११ ॥ अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ। अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैरपि रक्ष्यते ॥ १२ ॥ शाद्वलं कदलीस्कन्धमत्र सन्तानका नगाः। अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ॥ १३ ॥ विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव। अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ॥ १४ ॥ अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्य उदयः स्मृतः। अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ॥ १५ ॥ ज्योतींषि चन्द्रसूर्य्यौ च परिवर्त्तन्ति नित्यशः। अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तम ॥१६॥ धावमाना महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः। न तेषां ज्ञायते सूतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ॥ १७ ॥ परिवर्त्तसहस्राणि कामभोज्यानि गालव। यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ॥ १८ ॥ तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव। नैतत् केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ॥ १९ ॥ ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम्। अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ॥ २० ॥ अत्र विद्युत्प्रभानाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश। अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥ २१ ॥ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम्। अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ॥ २२ ॥ उशीरवीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः। जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ॥ २३ ॥ साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कनकाकरः। ब्राह्मणेषु च यत् कृत्स्नं स्वयं कृत्वा धनं महत् ॥ २४ ॥ वव्रे धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः। अत्र नित्यं दिशां पालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥ कस्य कार्य्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव। एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ॥ २६ ॥ उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा। एता विस्तरशस्तात तव सङ्कीर्त्तिता दिशः ॥ २७ ॥ चतस्रः क्रमयोगेन कामाशाङ्क्तु-

मिच्छसि । उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः । पृथिवी-
मखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते
दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११० ॥

---

गालव उवाच । गरुत्मन् भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्व्वेण यत्र धर्म्मस्य चक्षुषी ॥ १ ॥ पूर्व्वमेतां दिशं
गच्छ या पूर्व्वं परिकीर्त्तिता । दैवतानां हि सान्निध्यं यत्र कीर्त्ति-
तवानसि ॥ २ ॥ अत्र सत्यञ्च धर्म्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्त्तितः ।
इच्छेयन्तु समागन्तुं समस्तैर्दैवतैरहम् । भूयश्च तान् सुरान्
द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३ ॥

नारद उवाच । तमाह विनतासूनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४ ॥

गालव उवाच । क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
भास्करस्येव पूर्व्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५ ॥ पक्षवातप्रणुन्नानां
वृक्षाणामनुगामिनाम् । प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं
खग ॥ ६ ॥ ससागरवनामुर्व्वीं सशैलवनकाननाम् । आकर्षन्निव
चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७ ॥ समीननागनक्रञ्च खमिवारो-
प्यते जलम् । वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८ ॥
तुल्यरूपाननान् मत्स्यांस्तथा तिमितिमिङ्गिलान् । नागांश्च नर-
वक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥ महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे
मे बधिरे कृते । न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम्
॥ १० ॥ शनैः स तु भवान् यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन् । न दृश्यते
रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ ॥ तम एव तु पश्यामि
शरीरं ते न लक्षये । मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽह-

मण्डज ॥ १२ ॥ शरीरन्तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह। प-
पत्ते तु पश्यामि शरीरादग्निमुत्थितम् ॥ १३ ॥ स मे निर्वाः
सहसा चक्षुषी शाम्य ते पुन । तन्निबर्त्तस्व महावेग गमने विनता
त्मज ॥ १४ ॥ न मे प्रयोजन किञ्चिद्गमने पन्नगाशन । सन्निवर्त्त
महाभाग न वेगं विषहामि ते ॥ १५ ॥ गुरवे सश्रुतानीह शता
न्यष्टौ हि वाजिनाम्। एकत. श्यामकर्णानां शुभ्राणाञ्चन्द्रवर्चसाम्
॥ १६ ॥ तेषाञ्चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज। ततोऽयं
जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मन ॥ १७ ॥ नैव मेऽस्ति धनं
किञ्चिन्न धनेनान्वित सुहृत्। न चार्थेनापि महता शक्यमेत-
दपोहितुम् ॥ १८ ॥

नारद उवाच। एव बहु च दीनञ्च ब्रुवाणं गालवं तदा।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन् विनतात्मज ॥ १९ ॥ नातिप्रज्ञोऽसि
विप्रर्षे यात्मानं त्यक्तुमिच्छसि। न चापि कृत्रिम. काल कालो
हि परमेश्वर. ॥ २० ॥ किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदित ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यत ॥ २१ ॥ तदेष ऋषभो
नाम पर्वत सागरान्तिके। अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्त्तिष्याव
गालव ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
एकादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ १११ ॥

---

नारद उवाच। ऋषभस्य ततः शृङ्गं निपत्य द्विजपक्षिणौ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोऽन्विताम् ॥ १ ॥ अभि-
वाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्यताम्। तया च स्वागतेनोक्तौ
विष्टरे सन्निषीदतु ॥ २ ॥ सिद्धमन्नं तया दत्तं बलिमन्त्रोपबृं-
हितम्। भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ३ ॥

मुहूर्त्तात् प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया । अथ भ्रष्टतनूजाङ्ग-
मात्मानं ददृशे खगः ॥ ४ ॥ मांसपिण्डोपमो भूत्वा मुखपादा-
न्वित· खगः । गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्य्यपृच्छत ॥ ५ ॥
किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् । वासोऽयमिह कालन्तु
कियन्त नौ भविष्यति ' ६ ॥ किन्नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्म-
दूषणम् । न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७ ॥
सुपर्णोऽथाब्रवीत् विप्रं प्रतिध्यातं मया द्विज । इमां सिद्धामितो
नेतु' तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८ ॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः
सनातनः । यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९ ॥ सोऽहं
भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया । मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा
शोचता किल ॥ १० ॥ तदेव बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात् क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ सा तौ
तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ । न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण
त्यज सम्भ्रमम् ॥ १२ ॥ निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमा-
म्यहम् । लोकेभ्यः स परिभ्रश्येत् यो मां निन्देत पापकृत् ॥१३॥
हीनया लक्षणैः सर्वैस्तथा निन्दितया मया । आचारं प्रतिगृह्णन्त्या
सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४ ॥ आचारः फलते धर्ममाचार· फलते
धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५ ॥
तदायुष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामितः । न च ते गर्हणीया
हि गर्हितव्याः स्त्रिय· क्वचित् ॥ १६ ॥ भवितासि यथापूर्वं बल-
वीर्य्यसमन्वितः । बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७ ॥
अनुज्ञातस्तु शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् । नैव चासादयामास
तथारूपांस्तुरङ्गमान् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रोऽथ त दृष्ट्वा गालव-
ञ्चाध्वनि स्थितम् । उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य सन्निधौ ॥१९॥
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मयि द्विज । तस्य कालोऽपवर्गस्य
यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥ प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं

तथापरम्। यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निशम्यताम्॥ २१॥ सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम्। प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान्॥ २२॥ तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव। नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम्॥२३॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते
द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११२॥

---

नारद उवाच। अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः। निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वर्द्धितं तथा॥ १॥ यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यन्तेन चोच्यते। धत्ते धारयते चेदमेतस्मात् कारणाद्धनम्॥ २॥ तदेतु त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम्। नित्यं प्रोष्ठपदाभ्याञ्च शुक्रे धनपतौ तथा॥ ३॥ मनुष्येभ्यः समाधत्ते शुक्रश्चिन्तार्ज्जितं धनम्। अजैकपादहिर्ब्रध्नै रक्ष्यते धनदेन च॥ ४॥ एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ। ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव॥ ५॥ स त्वं याचात्र राजानं कञ्चिद्राजर्षिवंशजम्। अपीड्य राजा पौरान् हि यो नौ कुर्य्यात् कृतार्थिनौ॥ ६॥ अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृप सखा। अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि॥ ७॥ ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः। स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम्॥ ८॥ विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव। एवं गुरुधनं विद्वन् दानेनैव विशोधय॥ ९॥ तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत् क्षमम्। प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ॥ १०॥ प्रतिगृह्य च सत्कारैरर्घ्यं पाद्यादिकं वरम्। पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः॥ ११॥ अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः। विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप।

॥ १२ ॥ सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः। तमाह भगवान् काले ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १३ ॥ असकृत्तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना। अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम्। अष्टौ शतानि मे देहि हयानाञ्चन्द्रवर्च्चसाम् ॥ १५ ॥ गुर्व्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे। इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १६ ॥ सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः। अशक्तः प्रतिकर्त्तुं तत् भवन्तं शरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः। कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १८ ॥ तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते। स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वा पूरयिष्यति ॥ १९ ॥ यावन्ति रोमाणि हये भवन्तीह नरेश्वर। तावतो वाजिनो लोकान् प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ २० ॥ पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान्। शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

---

नारद उवाच। एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम्। विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १ ॥ यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः। ययातिः सर्व्वकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवञ्च द्विजर्षभम्। निदर्शनञ्च तपसां भिक्षां श्लाघ्याञ्च कीर्त्तिताम् ॥ ३ ॥ अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसम्भवान्। मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ अद्य मे सफलं जन्म तारितञ्चाद्य मे कुलम्। अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ ॥ ५ । वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा। न तथा वित्तवानस्मि क्षीणा

वित्तञ्च मे सखि ॥६॥ न च शक्तोऽस्मि ते कर्त्तुं मोघमागमनं खग ।
न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथीकर्त्तुमुत्सहे ॥ ७ ॥ तत्तु दास्यामि
यत् कार्य्यमिदं सम्पादयिष्यति । अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो
दहते कुलम् ॥ ८ ॥ नातः परं वैनतेय किञ्चित् पापिष्ठमुच्यते ।
यथाशानाशनाल्लोके देहि नास्तीति यद्वचः ॥ ६ ॥ हताशो ह्यकृ-
तार्थः सन् हतसम्भावितो नरः । हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रां-
श्चाकुर्वतो हितम् ॥ १० ॥ तस्माच्चतुर्णां वर्णानां स्थापयित्री सुता
मम । इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपपादिनी ॥ ११ ॥ सदा
देवमनुष्याणामसुराणाञ्च गालव । काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता
मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२ ॥ अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्य-
मपि ध्रुवम् । किं पुन श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३ ॥
स भवान् प्रतिगृह्णातु ममैतां माधवीं सुताम् । अहं दौहित्रवान्
स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य च तां कन्यां
गालवः सह पक्षिणा । पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया
॥ १५ ॥ उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः । उक्त्वा
गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६ ॥ गते पतङ्गराजे
तु गालव सह कन्यया । चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै
शुल्कतोऽगमत् ॥ १७ ॥ सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्य्यश्वं राज-
सत्तमम् । अयोध्यायां महावीर्य्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८ ॥
कोषधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् । प्रजाभिकामं शाम्यन्तं
कुर्वाणन्तप उत्तमम् ॥ १६ ॥ तमुपागम्य विप्रः स हर्य्यश्वं
गालवोऽब्रवीत् । कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्द्धिनी ॥ २० ॥
इयं शुल्केन भार्य्यार्थं हर्य्यश्व प्रतिगृह्यताम् । शुल्कं ते कीर्त्तयि-
ष्यामि तत् श्रुत्वा सम्प्रधार्य्यताम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते
चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

नारद उवाच। हर्य्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः। दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः॥ १॥ उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु। त्रिगम्भीरा त्रिगम्भीरेष्वियं रक्ता सुपञ्चसु॥ २॥ बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना। बहुलक्षण-सम्पन्ना बहुप्रसवधारिणी॥ ३॥ समर्थेयं जनयितुञ्चक्रवर्त्तिन-मात्मजम्। ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम॥ ४॥

गालव उवाच। एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे। हयानाञ्चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम्॥ ५॥ ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा। अरणीव हुताशानां योनिरायत-लोचना॥ ६॥

नारद उवाच। स तत् श्रुत्वा वचो राजा हर्य्यश्वः काम-मोहितः। उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम्॥ ७॥ द्वे मे शते सन्निहिते हयानां यद्विधास्तव। एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः॥ ८॥ सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव। अस्यामेतं भवान् कामं सम्पादयतु मे वरम्॥ ९॥ एतत् श्रुत्वा च सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत्। मम दत्तो वरः कश्चित् केनचित् ब्रह्मवादिना॥ १०॥ प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि। स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान्॥ ११॥ नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि मे। भवि-ष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च॥ १२॥ क्रियतामुपसंहारो गुर्वर्थो द्विजसत्तम। एषा तावत् मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज॥ १३॥ एवमुक्तास्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा। हर्य्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत्॥ १४॥ इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्य्यश्व प्रतिगृह्यताम्। चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम्॥ १५॥ प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च। समये देशकाले च लब्धवान् सुतमीप्सितम्॥ १६॥ ततो वसुमना

नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः। वसुप्रभो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७ ॥ अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः। उपसङ्गम्य चोवाच हर्य्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ १८ ॥ जातो नृप सुतस्तेऽयं बालो भास्करसन्निभः। कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९ ॥ हर्य्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे। दुर्ल्लभत्वाद्धयानाञ्च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २० ॥ माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम्। कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१ ॥ त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान् द्विजः। प्रययौ कन्यया सार्द्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

---

गालव उवाच। महावीर्य्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः। दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १ ॥ तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः। धार्म्मिकः संयमे युक्तः सत्ये चैव जनेश्वरः ॥ २ ॥

नारद उवाच। तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः। गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३ ॥

दिवोदास उवाच। श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज। काङ्क्षितो हि ममैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसत्तम ॥ ४ ॥ एतच्च मे बहु मतं यदुत्सृज्य नराधिपान्। मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५ ॥ स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव। अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात् कन्यां महीपतेः। विधिपूर्वञ्च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥ रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा

रविः । स्वाहायाञ्च यथा वह्निर्यथा शच्याञ्च वासवः ॥८॥ यथा चन्द्रश्च रोहिण्यामूर्मिलायां यथा यमः । वरुणश्च यथा गौर्य्यां यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९ ॥ यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्याञ्च यथोदधिः । यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥१०॥ अदृश्यन्त्याञ्च वाशिष्ठो वशिष्ठश्चाक्षमालया । च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः सन्ध्यया यथा ॥ ११ ॥ अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान् यथा । यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२ ॥ रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्याञ्च कौशिकः । बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्व्वया ॥ १३ ॥ यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्व्वश्याञ्च पुरूरवाः । ऋचीकः सत्यवत्याञ्च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४ ॥ शकुन्तलायां दुःषन्तो धृत्यां धर्म्मश्च शाश्वतः । दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्याञ्च नारदः ॥ १५ ॥ जरत्कारुर्ज्जरत्कार्व्वां पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया । मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ॥ १६ ॥ वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्य्याञ्च धनञ्जयः । वैदेह्याञ्च यथा रामो रुक्मिण्याञ्च जनार्द्दनः ॥ १७ ॥ तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः । माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्द्दनम् ॥ १८ ॥ अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः । समये समनुप्राप्ते वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निर्य्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः । यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ २० ॥ दिवोदासोऽथ धर्म्मात्मा समये गालवस्य ताम् । कन्यां निर्य्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते षोड़शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

---

नारद उवाच । तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी । माधवी गालवं विप्रमन्वयात् सत्यसङ्गरा ॥ १ ॥ गालवो विमृशन्नेव स्वकार्य्यगतमानसः । जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २ ॥ तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् । इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३ ॥ अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च । सोमार्कप्रतिसङ्काशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४ ॥ शुल्कन्तु सर्वधर्मज्ञ हयानाञ्चन्द्रवर्च्चसाम् । एकतः श्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५ ॥ गुर्व्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे । यदि शक्यं महाराज क्रियतामविचारितम् ॥ ६ ॥ अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव । पितॄन् पुत्रप्लवेन त्वमात्मानञ्चैव तारय ॥ ७ ॥ न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः । न याति नरकं घोरं यथा गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८ ॥ एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् । उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९ ॥ श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव । विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् प्रवणं हि मनो मम ॥ १० ॥ शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम । इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११ ॥ अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव । पुत्रं द्विजगतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२ ॥ मूल्येनापि समं कुर्य्यां तवाहं द्विजसत्तम । पौरजानपदार्थन्तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३ ॥ कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति । न स धर्म्मेण धर्म्मात्मन् युज्यते यशसा न च ॥ १४ ॥ सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम । कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५ ॥ तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् । उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥१६॥ उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् । रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७ ॥ कन्दरेषु च शैलानां नदीनां

निर्झरेषु च । वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १८ ॥
उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च । हर्म्म्येषु रमणीयेषु प्रासाद-
शिखरेषु च ॥ १९ ॥ ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिविर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २० ॥ उपस्थाय
स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च । कन्यां प्रयातस्तां राजन् दृष्ट-
वान् विनतात्मजम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते
सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

---

नारद उवाच । गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १ ॥ गालवस्तु वचः
श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् । चतुर्भागावशिष्टन्तदाचख्यौ कार्य्यमस्य
हि ॥ २ ॥ सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं वदतां वरः । प्रयत्नस्ते न
कर्त्तव्यो नैष सम्पत्स्यते तव ॥ ३ ॥ पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाधेः
सत्यवतीं सुताम् । भार्य्यार्थेऽवरयत् कन्यामृचीकस्तेन भाषितः
॥ ४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानाञ्चन्द्रवर्च्चसाम् । भगवन्दीयतां
मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५ ॥ ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्या-
लयं गतः । अश्वतीर्थे हयान् लब्ध्वा दत्तवान् पार्थिवाय वै ॥६॥
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु । तेभ्यो द्वे द्वे शते
क्रीत्वा प्राप्तं तैः पार्थिवैस्तदा ॥ ७ ॥ अपराण्यपि चत्वारि शतानि
द्विजसत्तम । नीयमानानि सन्तारे हृतान्यासन्वितस्तया ॥ ८ ॥
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् । इमामश्वशताभ्यां वै
द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ॥ ९ ॥ विश्वामित्राय धर्मात्मन् षड्भिरश्व-
शतैः सह । ततोऽसि गतसम्मोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ १० ॥
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः । आदायाश्वांश्च कन्याञ्च

विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११ ॥ अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षड्‌इमानि शतानि वै। शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥१२॥ अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः। चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तमम् ॥ १३ ॥ पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते। भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्य्यां यथासुखम् ॥ १४ ॥

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा। कन्याञ्च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव। पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः १६ ॥ प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै। अश्वाश्चाश्रममासाद्य चरन्तु मम सर्वशः ॥ १७ ॥ स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः। आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८ ॥ जातमात्रं सुतं तञ्च विश्वामित्रो महामुनिः। संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥ अथाष्टकः पुरं प्रायात् तदा सोमपुरप्रभम्। निर्य्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ २० ॥ गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्य्यात्य दक्षिणाम्। मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥ जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः। सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥२२॥ तदा गच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः। चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाहं सुमध्यमे ॥ २३ ॥ गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम्। पितुर्निर्य्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

---

नारद उवाच। स तु राजा पुनस्तस्याः कर्त्तुकामः स्वयंवरम्। उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ १ ॥ गृहीतमाल्य-

द्दामान्तां रथमारोप्य माधवीम् । पुरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्थ्य-
धावताम् ॥ २ ॥ नागयक्षमनुष्याणां गन्धर्व्वमृगपक्षिणाम् । शैल-
द्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३ ॥ नानापुरुषदेश्याना-
मीश्वरैश्च समाकुलम् । ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम्
॥ ४ ॥ निर्द्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी । वरानुत्क्रम्य
सर्व्वांस्तान् वरं वृतवती वनम् ॥ ५ ॥ अवतीर्य्य रथात् कन्या नम-
स्कृत्य च बन्धुषु । उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६ ॥
उपवासैश्च विविधैर्द्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा । आत्मनो लघुतां कृत्वा
बभूव मृगचारिणी ॥ ७ ॥ वैदूर्य्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि
च । चरन्ती शष्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८ ॥ स्रवन्ती-
नाञ्च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च । पिबन्ती वारिमुख्यानि
शीतानि विमलानि च ॥ ९ ॥ वनेषु मृगराजेषु व्याघ्रविप्रोषितेषु
च । दावाग्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १० ॥ चरन्ती
हरिणैः सार्द्धं मृगीव वनचारिणी । चचार विपुलं धर्म्मं ब्रह्म-
चर्य्येण संवृता ॥ ११ ॥ ययातिरपि पूर्व्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः
बहुवर्षसहस्रायुर्युयुजे कालधर्म्मणा ॥ १२ ॥ पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ
वर्द्धमानौ नरोत्तमौ । ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोकः परलोके च नाहुषः
॥ १३ ॥ महीपते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः । महर्षिकल्पो
नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४ ॥ बहुवर्षसहस्राख्ये काले
बहुगुणे गते । राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५ ॥
अवमेने नरान् सर्व्वान् देवानृषिगणांस्तथा । ययातिर्मूढविज्ञानो
विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६ ॥ ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिसू-
दनः । ते च राजर्षयः सर्व्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचा-
रश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् । को न्वयं कस्य वा राज्ञः
कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८ ॥ कर्म्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन
तपश्चितम् । कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्यत ॥ १९ ॥

एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः । दृष्ट्वा प्रपच्छुरन्योऽन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २० ॥ विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः । पृष्टा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१ ॥ सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् । स मुहूर्त्तादथ नृपो हतौजाश्चाभवत्तदा ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिमोहे एकोनविंशाधिकशततमोऽध्याय. ॥ ११९ ॥

---

नारद उवाच । अथ प्रचलित. स्थानादासनाच्च परिच्युत । कम्पितेनेव मनसा धर्षित. शोकवह्निना ॥ १ ॥ म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः । विघूर्णन् स्रस्तसर्वाङ्ग प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २ ॥ अदृश्यमानस्तान् पश्यन्नपश्यंश्च पुन पुनः । शून्यः शून्येन मनसा प्रतिपत्स्यन्महीतलम् ॥ ३ ॥ किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् । येनाहं चलित स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥ ते तु तत्रैव राजान सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा । अपश्यन्त निरालम्बं तं ययातिं परिच्युतम् ॥ ५ ॥ अथेत्य पुरुषः कश्चित् क्षीणपुण्यनिपातक । ययातिमब्रवीद्राजन् देवराजस्य शासनात् ॥ ६ ॥ अतीव मदमत्तस्त्वं न किञ्चिन्नावमन्यसे । मानेन भ्रष्ट स्वर्गस्तेनार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् । पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मज ॥ ८ ॥ पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वर । एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ॥ ९ ॥ चतुरोऽपश्यत नृपास्तेषां मध्ये पपात ह । प्रतर्द्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः ॥१०॥ वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् । तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ॥ ११ ॥ ययातिरुपजिघ्रन् वै निपपात महीं

प्रति। भूमौ स्वर्गञ्च सम्बद्धां नदीं धूममयीमिव ॥१२॥ गङ्गां गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः । श्रीमत्स्ववभृताग्रेय्षु चतुर्षु प्रतिवन्धुषु ॥ १३ ॥ मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु सः । चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ॥१४॥ पपात मध्ये राजर्षिं र्ययातिः पुण्यसङ्क्षये । तमाहुः पार्थिवाः सर्व्वे दीप्यमानमिव श्रिया ॥ १५ ॥ को भवान् कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा । यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्व्वो राक्षसोऽपि वा । न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षते त्वया ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच । ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः । पतेयं सत्स्विति ध्यायन् भवत्सु विनिपातितः ॥ १७ ॥

राजान ऊचुः । सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ । सर्व्वेषां नः क्रतुफलं धर्म्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥

ययातिरुवाच । नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽह्यहम् । न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥

नारद उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्य्याक्रमागताम् । माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २० ॥ किमागमनकृत्यन्ते किं कुर्म्मः शासनं तव । आज्ञाप्या हि वयं सर्व्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा । पितरं समुपागच्छत् ययातिं सा ववन्द च ॥ २२ ॥ स्पृष्ट्वा मूर्द्धनि तान् पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् । दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते परा: ॥ २३ ॥ इमे त्वां तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत् पुरातने । अहं ते दुहिता राजन् माधवी मृगचारिणी ॥ २४ ॥ मयाप्युपचितो धर्म्मस्ततोऽर्द्धं प्रतिगृह्यताम् । यस्माद्राजन् नराः सर्व्वे अपत्यफलभागिनः ॥ २५ ॥ तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान् यथा त्वं वसुधाधिप । ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे शिरसा जननीं तदा ॥ २६ ॥ अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन्। उच्चैरनुपमैः

स्निग्धैः स्वरैरापूर्य्य मेदिनीम् ॥ २७ ॥ मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम्। अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम्। तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिभ्रंशे
विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

---

नारद उवाच। प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुङ्गवः। समारुरोह नृपतिरस्पृशन् वसुधातलम् ॥ १ ॥ ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः। दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ २ ॥ दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत् पदा। ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन् वचः ॥ ३ ॥ ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा। प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ॥ ४ ॥ तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान्। यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ॥ ५ ॥ यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान्। ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुङ्गवः ॥ ६ ॥ यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः। प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रवंशोद्भवं यशः ॥ ७ ॥ वीरशब्दफलञ्चैव तेन संयुज्यतां भवान्। शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ॥ ८ ॥ यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च। सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ॥ ९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज। यथा प्राणांश्च राज्यञ्च राजन् कर्म सुखानि च ॥ १० ॥ त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज। यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ॥ ११ ॥ प्रीतः शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं व्रज। अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ॥ १२ ॥ अनेकशतयज्वानं नाहुषं प्राप्य धर्मवित्। शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्चरिताः

पर्भो ॥ १३ ॥ क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि। न मे
रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ॥ १४ ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानि
तेन सत्येन खं व्रज। यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं
नराधिपम् ॥ १५ ॥ तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ।
एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ॥ १६ ॥ ययातिं
स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा। दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञ-
दानकृतेन वै ॥ १७ ॥ चतुर्षु राजवंशेषु सम्भूताः कुलवर्द्धनाः।
मातामह महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ॥ १८ ॥

राजान ऊचुः। राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः।
दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पार्थिव ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिस्वर्गारोहणे
एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

---

नारद उवाच। सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान् ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १ ॥ अभिवृष्टश्च
वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना। परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्य-
गन्धिना ॥ २ ॥ अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्जितम्।
कर्म्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३ ॥ उपगीतोप-
नृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः। प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभि-
निःस्वनैः ॥ ४ ॥ अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः। अर्च्चित-
श्चोत्तमार्घ्येण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५ ॥ प्राप्तः स्वर्गफलञ्चैव तमु-
वाच पितामहः। निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६ ॥
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा। अक्षयस्तव लोकोऽयं
कीर्त्तिश्चैवाक्षया दिवि ॥ ७ ॥ पुनस्त्वयैव राजर्षे सुकृतेन विधा-

तितम्। आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८ ॥ येन त्वा नाभिजानन्ति ततोऽस्यातोऽसि पातितः। प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९ ॥ स्थानञ्च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्ज्जितम्। अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥१०॥

ययातिरुवाच। भगवन् संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि। न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितम्। अनेकक्रतुदानौघैरर्ज्जितं मे महत् फलम् ॥१२॥ कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः। भगवन् वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान् मम निर्मितान्। कथं नु मम तत् सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ॥ १३ ॥

पितामह उवाच। बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितम्। अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्ज्जितं फलम् ॥ १४ ॥ तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः। अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १५ ॥ नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया। न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १६ ॥ नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः। न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥ १७ ॥ पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः। विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १८ ॥

नारद उवाच। एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना। निर्बन्धतातिमात्रञ्च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥ श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छता। न कर्त्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥ २० ॥ तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधञ्च वर्ज्जय। सन्धत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २१ ॥ ददाति यत् पार्थिव यत् करोति यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति। न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो नान्यस्तदश्नाति स एव कर्त्ता ॥ २२ ॥ इदं महाख्यानमनुत्तमं हितं बहुश्रुतानां गतरोष

रागिणाम् । समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधारितं त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवी-
मुपाश्नुते ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि ययातिस्वर्गारोहणे
द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । भगवन्नेवमेवैतत् यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः ।
स्वर्ग्यं लोकञ्च मामात्थ धर्म्यं न्यायञ्च केशव ॥ २ ॥ न त्वहं स्ववश-
स्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् । अङ्ग दुर्य्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रा-
तिगं मम ॥ ३ ॥ अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम । न
शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ॥ ४ ॥ गान्धार्य्याश्च
हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः । अन्येषाञ्चैव सुहृदां भीष्मादीनां
हितैषिणाम ॥ ५ ॥ स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्य्योधनं नृपम् । सुहृत्कार्य्यन्तु
सुमहत् कृतन्ते स्याज्जनार्द्दन ॥ ६ ॥
वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यावृत्त्य वार्ष्णेयो दुर्य्योधनमम-
र्षणम् । अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्व्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ७ ॥ दुर्य्यो-
धन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम । शमार्थं ते विशेषेण सानु-
बन्धस्य भारत ॥ ८ ॥ महाप्राज्ञकुले जातः साध्वेतत् कर्त्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः सर्व्वैः समुदितो गुणैः ॥ ९ ॥ दौष्कुलेया दुरा-
त्मानो नृशंसा निरपत्रपाः । त एतदीदृशं कुर्य्युर्यथा त्वं तात
मन्यसे ॥ १० ॥ धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन् प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ११ ॥ विपरीता त्वियं

वृत्तिरसकृल्लप्स्यते त्वयि । अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ १२ ॥ अनिष्टश्चानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत । तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ १३ ॥ भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणाञ्च परन्तप । अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः । सन्धत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ तद्धितञ्च प्रियञ्चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः । पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥१६॥ कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्लीकस्य च धीमतः । अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य सञ्जयस्य विविंशतेः ॥ १७ ॥ ज्ञातीनाञ्चैव भूयिष्ठं मित्राणाञ्च परन्तप । शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १८ ॥ ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् । तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥ एतत् श्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत । उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥२०॥ रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सङ्गमः । सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ २१ ॥ श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते । विपाकान्ते दहत्येनं किम्पाकमिव भक्षितम् ॥ २२ ॥ यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते । स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक् तदेवाभिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २४ ॥ योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यं न मृष्यते । शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ २५ ॥ सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्त्तते मते । शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥ २६ ॥ मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो हि हीनान्निषेवते । स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥ योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सताम् । परान् वृणीते स्वान् द्वेष्टि तं गौस्त्यजति भारत ॥ २८ ॥ स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि । अमि-

ष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढ़ेभ्यो भरतर्षभ ॥ २९ ॥ को हि शक्रसमान्
ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् । अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि
मानवः ॥ ३० ॥ जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ मिथ्योप-
चरितास्तात जन्मप्रभृति बान्धवाः । त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रति-
पन्ना यशस्विनः ॥ ३२ ॥ त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३३ ॥ त्रिवर्गयुक्तः
प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ । धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासम्भवे
नराः ॥ ३४ ॥ पृथक् च विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बाल काममेवानुरुध्यते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियैः प्राकृतो
लोभाद्धर्मं विप्रजहाति य । कामार्थावनुपायेन लिप्समानो
विनश्यति ॥ ३६ ॥ कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३७ ॥ उपायं धर्म-
मेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशाम्पते । लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्नि-
रिव वर्द्धते ॥ ३८ ॥ स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९ ॥ आत्मानं तक्षति
ह्येष वनं परशुना यथा । यः सम्यग्वर्त्तमानेषु मिथ्या राजन्
प्रवर्त्तते ॥ ४० ॥ न तस्य हि मतिं छिन्द्यात् यस्य नेच्छेत् परा-
भवम् । अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ४१ ॥
आत्मवान्नावमन्येत त्रिषु लोकेषु भारत । अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्
किमु तान् पाण्डवर्षभान् ॥ ४२ ॥ अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिद्
बुध्यते जनः । छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४३ ॥
श्रेयस्ते दुर्ज्जनात्तात पाण्डवैः सह सङ्गतम् । तैर्हि सम्प्रीयमाणस्
त्वं सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥ पाण्डवैर्निर्ज्जितां भूमिं
भुञ्जानो राजसत्तम । पाण्डवान् पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससि-
ऽन्यतः ॥ ४५ ॥ दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि समाहिते । इति

ऐश्वर्य्यमाधाय भूमिमिच्छसि भारत ॥ ४६ ॥ न चैते तव
पर्य्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा । विक्रमे चाप्यपर्य्याप्ताः पाण्डवान्
प्रति भारत ॥ ४७ ॥ न हीमे सर्वराजानः पर्य्याप्ताः सहिता-
स्तथा । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४८ ॥ इदं
सन्निहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् । अयं भीष्मस्तथा द्रोणः
कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४९ ॥ भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा
जयद्रथः । अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ॥ ५० ॥
अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धैः सर्वैरपि सुरासुरैः । मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा
युद्धे चेत आधिथाः ॥ ५१ ॥ दृश्यतां वा पुमान् कश्चित् समग्रे
पार्थिवे बले । योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद् गृहान्
॥ ५२ ॥ किन्ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ । यस्मिन् जिते
जितं ते स्यात् पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५३ ॥ यः स देवान्
सगन्धर्वान् सयक्षासुरपन्नगान् । अजयत् खाण्डवप्रस्थे कस्तं
युध्येत पाण्डवम् ॥ ५४ ॥ तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनाञ्च पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५५ ॥ युद्धे येन महा-
देवः साक्षात् सन्तोषितः शिवः । तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णु-
मच्युतम् ॥ ५६ ॥ आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् । मद्द्वि-
तीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ॥ ५७ ॥ युद्धे प्रतापमायान्त-
मपि साक्षात् पुरन्दरः । बाहुभ्यामुद्धरेद् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः
प्रजाः ॥ ५८ ॥ पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ।
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄन् ज्ञातीन् सम्बन्धिनस्तथा ॥ ५९ ॥ त्वत्-
कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तम । अस्तु शेषं कौरवाणां मा
पराभूदिदं कुलम् ॥ ६० ॥ कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्त्ति-
र्नराधिप । त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ॥ ६१ ॥
महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । मा तात श्रिय-
मायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ॥ ६२ ॥ अर्द्धं प्रदाय पार्थेभ्यो

महतीं श्रियमाप्नुहि । पाण्डवैः सङ्गमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां
वचः । संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भगवद्वाक्ये
त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्य्योधनममर्षणम् । केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥ कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता । अन्वपद्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २ ॥ अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः । श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः । तदर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ४ ॥ ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्व्वराजसु । जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात् भ्रंशयिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मानञ्च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृबान्धवम् । अहमित्यनया बुद्ध्या जीवितात् भ्रंशयिस्यसि ॥ ६ ॥ अतिक्रामन् केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् । पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमत ॥ ७ ॥ मा कुलघ्नः कुपुरुषो दुर्मतिः कापथङ्गमः । मातरं पितरञ्चैव मा मज्जीः शोकसागरे ॥ ८ ॥ अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्य्योधनमिदं वचः । अमर्षवशमापन्नं निश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः । तथा भीष्मः शान्तनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १० ॥ प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ । आहतुस्त्वा हितं वाक्यं तज्जुषस्व नराधिप ॥ ११ ॥ अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः । माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परन्तप ॥ १२ ॥ ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् । वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ १३ ॥ मा जीघनः प्रजा सर्व्वाः पुत्रान्

भ्रातॄंस्तथैव च। वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्धजेयं बलं हि तत् ॥ १४ ॥ एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः। यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ १५ ॥ यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेष ततोऽर्जुनः। कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःसहः ॥ १६ ॥ किन्ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ। एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु। न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत्। दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८ ॥ दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ। इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरञ्च ते ॥ १९ ॥ यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा। हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवाण्डजौ ॥ २० ॥ भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम्। कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम ॥ २१ ॥ अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत। आसीनं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२ ॥ दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना। आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम ॥ २३ ॥ अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा। इष्टान् सर्वानभिप्रायान प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४ ॥ सुसंहितं केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम्। चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयम् ॥ २५ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संशमम्। कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६ ॥ शमञ्चेत् याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम्। त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥ यावत् कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम्। यावद्धौम्यो न मेधाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ २ ॥ यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः। ह्रीनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३ ॥ यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः। भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४ ॥ यावन्नो चरते मार्गान् पृतनामभिधर्षयन्। भीमसेनो गदापाणिस्तावच्छाम्यतु पाण्डवैः ॥५॥ यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम्। गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ॥ ६ ॥ कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम्। नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ७ ॥ विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशितः। यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ॥ ८ ॥ कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम्। यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ॥९॥ गार्द्धपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम्। चन्दनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ॥ १० ॥ नोरःसु यावत् योधानां महेष्वासैर्महेषवः। कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ॥ ११ ॥ अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम्। अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ॥ १२ ॥ पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः। ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ॥ १३ ॥ स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ। रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ॥ १४ ॥ उपविष्टस्य पृष्ठन्ते पाणिना परिमार्ज्जतु। शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ॥ १५ ॥ साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ। अर्जुनेन यमाभ्याञ्च त्रिभिस्तैरभिवादितः ॥ १६ ॥ मूर्द्ध्नि तान् समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव। दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह सङ्गतम् ॥१७॥

यावद्दानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः । वध्यतां राजधानीषु सर्वसम्पन्महीक्षिताम् । पृथिवीं भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा दुर्य्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि । प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ॥ प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव । मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २ ॥ भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन । भवान् गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३ ॥ भवान् क्षत्ता च राजा वाप्याचार्य्यो वा पितामहः । मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कञ्चन पार्थिवम् ॥ ४ ॥ न चाहं लक्षये कञ्चिद्व्यभिचारमिहात्मनः । अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५ ॥ न चाहं कञ्चिदत्यर्थमपराधमरिन्दम । विचिन्तयन् प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६ ॥ प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन । जिता शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७ ॥ यत् पुनर्द्रविणं किञ्चित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः । तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८ ॥ अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षैः पराजिताः । अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्रजिता वनम् ॥९॥ केन वाप्यपवादेन विरुध्यन्त्यरिभिः सह । अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १० ॥ किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन् वा पुनरागसि । धार्त्तराष्ट्रान् जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ११ ॥ न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा । प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥ न च तं कृष्ण पश्यामि

क्षत्रधर्म्ममनुष्ठितम्। उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिवर्हण ॥ १३ ॥ न हि भीष्मकृपद्रोणाः सकर्णा मधुसूदन। देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४ ॥ स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे। शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्याम स्वर्गमेव तत् ॥ १५ ॥ मुख्यश्चैवैष नो धर्म्मः क्षत्रियाणां जनार्द्दन। यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६ ॥ ते वयं वीरशयनम्प्राप्स्यामो यदि संयुगे। अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥ १७ ॥ कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्त्तयन्। भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कर्हिचित ॥ १८ ॥ उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम्। अप्यपर्व्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥ १९ ॥ इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः। धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २० ॥ अचिन्तयन् किञ्चिदन्यं यावज्जीवन्तथाचरेत्। एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१ ॥ राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत्। न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२ ॥ यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्द्दन। न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३ ॥ अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम। अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्द्दन ॥ २४ ॥ न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन। ध्रियमाणे महाबाहो मयि सम्प्रति केशव ॥ २५ ॥ यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विध्येदग्रेण केशव। तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥ २६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि गालवचरिते
षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १ ॥ लप्स्यसे

वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि । स्थिरो भव महामात्यो विमर्द्दो भविता महान् ॥ २ ॥ यच्चैव मन्यसे मूढ़ न मे कश्चित् व्यतिक्रम । पाण्डवेष्विति तत् सर्वं निबोधत नराधिपा ॥ ३ ॥ श्रिया सन्तप्यमानेन पाण्डवाना महात्मनाम् । त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौवलेन च भारत ॥ ४ ॥ कथञ्च ज्ञातयस्तात श्रेयांस साधु सम्मताः । अथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः ॥ ५ ॥ अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सता मतिविनाशनम् । असता तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६ ॥ तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् । असमीक्ष्य सदाचारै सार्द्धं पापानुबन्धनै ॥७॥ कथान्यो भ्रातृभार्य्यां वै विप्रकर्त्तुं तथार्हति । आनीय च सभा व्यक्तां यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८ ॥ कुलीना शीलसम्पन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी । महिषी पाण्डुपुत्राणा तथा विनिकृता त्वया ॥ ९ ॥ जानन्ति कुरवः सर्वं यथोक्ता कुरुसंसदि । दुःशासनेन कौन्तेया प्रव्रजन्त परन्तपा ॥ १० ॥ सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्म्मचारिषु । स्वेषु बन्धुषु क साधुयद्वैदेवमसाम्प्रतम् ॥ ११ ॥ नृशंसानामनार्य्याणा पुरुषाणाञ्च भाषणम् । कर्णदुःशासनाभ्याञ्च त्वया च बहुश कृतम् ॥ १२ ॥ सह मात्रा प्रदग्धुन्तान् बालकान् वारणावते । आस्थित परमं यत्नं न समृद्धञ्च तत्तव ॥ १३ ॥ ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्ना पाण्डवास्तदा । मात्रा सहैक चक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४ ॥ विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया । सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धञ्च तत्तव ॥ १५ ॥ एवं बुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्ति सदा भवान् । कथन्ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६ ॥ यच्चैभ्यो याचमानेभ्य पित्र्यमंशं न दित्ससि । तच्च पाप प्रदातासि भ्रष्टैश्वर्यो निपातित ॥ १७ ॥ कृत्वा बहून्यकर्माणि पाण्डवेषु नृशंसवत् । मिथ्यावृत्तिरनार्य्य सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १८ ॥ माता पितृभ्यां भीष्मेण

द्रोणेन विदुरेण च। शाम्येति सुहृत्सत्तोऽसि म च शाम्यसि पार्थिव ॥ १९ ॥ शमे हि सुमहांल्लाभस्तव पार्थस्य चोभयोः। न च रोचयसे राजन् किमन्यत् बुद्धिलाघवात् ॥ २० ॥ न शर्म्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः। अधर्म्म्यमयशस्यञ्च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्य्योधनममर्षणम्। दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ २२ ॥ न चेत् सन्धास्यसे राजन् स्वेन कामेन पाण्डवैः। बद्धा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २३ ॥ वैकर्त्तनं त्वाञ्च माञ्चत्रीनेतान्मनुजर्षभ। पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रः सुयोधन। क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २५ ॥ विदुरं धृतराष्ट्रञ्च महाराजञ्च वाह्लिकम्। कृपञ्च सोमदत्तञ्च भीष्मं द्रोणं जनार्द्दनम् ॥ २६ ॥ सर्व्वानेताननादृत्य दुर्म्मतिर्निरपत्रपः। अशिष्टवदमर्य्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २७ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम्। अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्व्वश ॥२८॥ सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह। दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥ धर्म्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते। हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो न चिरादिव ॥ ३० ॥ दुरात्मा राजपुत्त्रोऽयं धार्त्तराष्ट्रोऽनुपायवित्। मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥३१॥ कालपक्वमिदं मन्ये सर्व्वक्षत्रं जनार्द्दन। सर्व्वे ह्यनुसृता मोहात् पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३२ ॥ भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः। भीष्मद्रोणमुखान् सर्व्वानभ्यभाषत वीर्य्यवान् ॥३३॥ सर्व्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः। प्रसह्य मन्दमैश्वर्य्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३४ ॥ तत्र कार्य्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरि

वैशम्पायन उवाच। आसनादुत्तराष्ट्रस्य दुर्य्योधनममर्ष-
णम्। मातुश्च वचनात् चत्ता सभां प्रावेशयत् पुनः॥ १६॥ स
मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश पुनः सभाम्। अतिताम्रेक्षणः क्रोधा-
न्निश्वसन्निव पन्नगः॥ १७॥ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमा-
स्थितम्। विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत्॥ १८॥
दुर्य्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक। हितं ते सानुबन्धस्य तथा-
यत्यां सुखोदयम्॥ १९॥ दुर्य्योधन यदाह त्वां पिता भरत
सत्तम। भीष्मो द्रोणः कृपः चत्ता सुहृदां कुरु तद्वच॥ २०॥
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता। भवेद्द्रोणमुखानाञ्च
सुहृदां शाम्यता त्वया॥ २१॥ न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन
कामेन शक्यते। अवाप्तुं रक्षितुञ्चापि भोक्तुं भरतसत्तम॥ २२॥
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम्। विजितात्मा च
मेधावी स राज्यमभिपालयेत्॥ २३॥ कामक्रोधौ हि पुरुष-
मर्थेभ्यो व्यपकर्षतः। तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते
महीम्॥ २४॥ लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतत् दुरात्मभिः।
राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम्॥ २५॥ इन्द्रि-
याणि महत् प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्म्मयोः। इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धि-
र्वर्द्धतेऽग्निरिवेन्धनैः॥ २६॥ अविधेयानि हीमानि व्यापादयितु-
मप्यलम्। अविधेया इवादान्ता हया पथि कुसारथिम्॥ २७॥
अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते। अमित्रान् वा-
जितामात्यः सोऽवशः परिहीयते॥ २८॥ आत्मानमेव प्रथम
देशरूपेण योजयेत्। ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते
॥ २९॥ वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु। परीक्ष्य
कारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते॥ ३०॥ क्षुद्राक्षेणेव जालेन
झषावपिहितावुभौ। कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलु-
म्पतः॥ ३१॥ याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम्।

विध्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्द्धितौ ॥ ३२ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च दम्भं दर्पञ्च भूमिपः । सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३३ ॥ सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः । ईप्सन्नर्थञ्च धर्मञ्च द्विषताञ्च पराभवम् ॥ ३४ ॥ कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते । स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥३५॥ एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिवर्हणैः । पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३६ ॥ यथा भीष्म शान्तनवो द्रोणश्चापि महारथ । आहतुस्तात तत् सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३७ ॥ प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशव ॥ ३८ ॥ सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने । प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३९ ॥ न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् । न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथा ॥ ४० ॥ भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते वाह्लिकेन च । दत्तोऽंश पाण्डुपुत्राणां भेदात् भीतैररिन्दम ॥ ४१ ॥ तस्य चैतत् प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि । यद्भुङ्क्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहितकण्टकाम् ॥ ४२ ॥ प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम । यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्द्धं महीमिमाम् ॥ ४३ ॥ अलमर्द्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् । सुहृदां वचने तिष्ठन् यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४४ ॥ श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः । पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४५ ॥ निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् । स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अलमङ्ग निकारोऽयं त्रयोदशसमाः कृतः । शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥४७॥ न चैव शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि । सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४८ ॥ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने

धनञ्जये। धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजाः ध्रुवम् ॥ ४९ ॥
अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः। एषा हि पृथिवी
कृत्स्ना मा गमत्त्वत्कृते वधम् ॥ ५० ॥ यच्च त्वं मन्यसे मूढ़ भीष्म-
द्रोणकृपादयः। योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५१ ॥
समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम्। पाण्डवेष्वथ
युष्मासु धर्म्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२ ॥ राजपिण्डभयादेते यदि
हास्यन्ति जीवितम्। न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदी-
क्षितुम् ॥ ५३ ॥ न लोभादर्थसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते। तदलं
तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गान्धारीवाक्ये
अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषि-
तम्। पुनः प्रतस्थे संरम्भात् सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १ ॥ ततः
सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः। सौवलेन मताक्षेण राज्ञा
शकुनिना सह ॥ २ ॥ दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ पुरायमस्मान्
गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्द्दनः। सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
शान्तनवेन च ॥ ४ ॥ वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५ ॥ श्रुत्वा गृहीतं
वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः। निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा
इवोरगाः ॥ ६ ॥ अयं ह्येषां महाबाहुः सर्व्वेषां शर्म वर्म च।
अस्मिन् गृहीते वरदे ऋषभे सर्व्वसात्वताम् ॥ ७ ॥ निरुद्यमा
भविष्यन्ति पाण्डवा सोमकैः सह। तस्मादयमिहैवैनं केशवं
क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्धा योत्स्यामहे

रिपून् । तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ॥ ९ ॥ इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः । तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्द्दिक्येन सहास्थितः ॥ १० ॥ अब्रवीत् कृतवर्म्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् । व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ ११ ॥ यावदाख्याम्यहञ्चैतत् कृष्णायाक्लिष्टकारिणे । स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ॥ १२ ॥ आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने । धृतराष्ट्रन्ततश्चैव विदुरञ्चान्वभाषत ॥ १३ ॥ तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्मयन्निव । धर्म्मादर्थाच्च कामाच्च कर्म्म साधुविगर्हितम् ॥ १४ ॥ मन्दाः कर्त्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथञ्चन । पुरा विकुर्वते मूढा पापात्मानः समागताः ॥ १५ ॥ धर्षिता काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः । इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ॥ १६ ॥ पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः । सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत् कुरुसंसदि । राजन् परीतकालास्ते पुत्राः सर्व्वे परन्तप ॥ १८ ॥ अयशस्यमशक्यञ्च कर्त्तुं कर्म्म समुद्यताः । इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ॥ १९ ॥ निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् । इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ॥ २० ॥ आसाद्य न भविष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् । अयमिच्छन् हि तान् सर्व्वान् युध्यमानान् जनार्द्दनः ॥ २१ ॥ सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेत् यमसादनम् । न त्वयं निन्दितं कर्म्म कुर्य्यात् पापं कथञ्चन ॥ २२ ॥ न च धर्म्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः । विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः । राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ॥ २४ ॥ एते वा मामहं वैताननुजानीहि पार्थिव । एतान् हि सर्व्वान् संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥ न चाहं निन्दितं कर्म्म कुर्य्यां पापं

कथञ्चन। पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थान् हास्यन्ति ते सुताः
॥ २६ ॥ एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्य्यौ युधिष्ठिर। अद्यैव
सुहृत्सेनाय ये चैनाननुभारत ॥ २७ ॥ निरस्य राजन् पार्थेभ्यो
ददा किं दुष्कृतं भवेत्। इदन्तु न प्रवर्त्तेयं निन्दितं कर्म भारत
॥ २८ ॥ सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम्। एष
दुर्य्योधनो राजन् यदिच्छति तथास्तु तत् ॥ २९ ॥ अहन्तु सर्वा
स्तनयाननुजानामि ते नृप। एतत् श्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रो
ऽभ्यभाषत ॥ ३० ॥ क्षिप्रमानय तं पाप राज्यलुब्धं सुयोधनम्।
सहमित्रं महामात्य समादिश्य सहानुगम् ॥ ३१ ॥ शक्नुया यदि
प्रस्थानमवतारयितुं पुन। ततो दुर्य्योधनं क्षत्ता पुन प्रावेशयत
सभाम् ॥ ३२ ॥ अकामं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभि परिवारितम्।
अथ दुर्य्योधन राजा धृतराष्ट्रो ऽभ्यभाषत ॥ ३३ ॥ कर्णस्
सनाभ्रात्र राजसियाभिमन्त्रितम्। नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्म्म
सहायवान् ॥ ३४ ॥ पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि
[illegible] शक्यमयमस्यस्त्र सर्वैर्य्यापि [illegible] ॥ ३५ ॥ यथा [illegible]
[illegible] भर्त्ता व्यवस्थित कृतपापन। त्वं मम गुरुडराक्षसमप्रवृ
दुरा[illegible]म् ॥ ३६ ॥ पाप सहायैः संहत्य निग्रहात् क्लिश्यसि।
यो न शक्यो बलात् कर्त्तुं देवैरपि सवासवैः ॥ ३७ ॥ तं त्वं प्रार्थ
[illegible] मन्द आत्मनस्त्वमम यथा। देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च य
॥ ३८ ॥ न सोढ़ समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम्। दुर्ग्राह्य
पाणिना वायुर्दु स्पर्श पाणिना शशी ॥ ३[illegible] ॥ दुर्धरा पृथिवी
मूर्द्ध्ना दुर्ग्राह्य केशवो बलात्। इत्युक्तो धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि
विदुरस्तदा। दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४[illegible] ॥

विदुर उवाच। दुर्य्योधन निबोधेदं वचनं मम साम्प्रतम्।
सौभद्वारे दानवेन्द्रो द्विविदो नाम नामत ॥ ४१ ॥ शिलावर्षेण
महता छादयामास केशवम्। ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन

माधवम् ॥ ४२ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र त्वं प्रार्थयसे बलात्। निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ॥ ४३ ॥ ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं पार्थयसे बलात् । प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ॥ ४४ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् । अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ॥ ४५ ॥ गोवर्द्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ । अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ॥ ४६ ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् । जरासन्धश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्य्यवान् ॥ ४७ ॥ बाणश्च निहतः सङ्ख्ये राजानश्च निसूदिताः । वरुणो निर्ज्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ॥ ४८ ॥ पारिजातञ्च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः । अयं कर्त्ता न क्रियते कारणञ्चापि पौरुषे ॥ ४९ ॥ यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत् कुर्य्यादयत्नतः । एकार्णवे न स्वपता निहतौ मधुकैटभौ ॥ ५० ॥ जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः । तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ॥ ५१ ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् । प्रधर्षयन् महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि विदुरवाक्ये एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा । दुर्य्योधनं धार्त्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मा सुयोधन । परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मा चिकीर्षसि ॥ २ ॥ इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः । इहादित्याश्च

कथञ्चन। पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थान् हास्यन्ति ते सुताः
॥ २६ ॥ एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्य्यौ युधिष्ठिरः । अद्यैव
ह्यहमेनांश्च [illegible] भारत ॥ २७ ॥ निगृह्य राजन् पार्थेभ्यो
दद्यां किं दु [illegible] । इदन्तु न प्रवर्त्तयं निन्दितं कर्म्म भारत
॥ २८ ॥ स [illegible] महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् । एष
दुर्य्योधनो राजन् यथेच्छति तथास्तु तत् ॥ २९ ॥ अहन्तु सर्वां-
स्तनयाननुजानामि ते नृप । एतत् श्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रो-
ऽभ्यभाषत ॥ ३० ॥ चिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ।
सहमित्रं महामात्रं ससोदर्य्यं सहानुगम् ॥ ३१ ॥ शक्नुया यदि
पन्थानमवतारयितुं पुनः । ततो दुर्य्योधनं चत्ता पुनः प्रावेशयत्
सभाम् ॥ ३२ ॥ अकामं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितम् ।
अथ दुर्य्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ३३ ॥ कर्णदुःशा-
सनाभ्याञ्च राजभिश्चाभिसंवृतम् । नृशंस पापभूयिष्ठ चुद्रकर्म्म-
सहायवान् ॥ ३४ ॥ पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ।
अशक्यमयशस्यञ्च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ॥ ३५ ॥ यथा त्वादृ-
शको मूढ़ो व्यवस्येत् कुलपांसनः । त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं
दुरासदम् ॥ ३६ ॥ पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ।
यो न शक्यो बलात् कर्त्तुं देवैरपि सवासवैः ॥३७॥ तं त्वं प्रार्थ-
यसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा । देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः
॥ ३८ ॥ न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् । दुर्ग्राह्यः
पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ॥ ३९ ॥ दुर्द्धरा पृथिवी
मूर्द्ध्ना दुर्ग्राह्यः केशवो बलात् । इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण चत्तापि
विदुरोऽब्रवीत् । दुर्य्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४० ॥

विदुर उवाच । दुर्य्योधन निबोधेदं वचनं मम साम्प्रतम् ।
सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ॥ ४१ ॥ शिलावर्षेण
महता छादयामास केशवम् । ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन

माधवम् ॥ ४२ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र त्वं प्रार्थयसे बलात् । निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ॥ ४३ ॥ ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं पार्थयसे बलात् । प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ॥ ४४ ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् । अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ॥ ४५ ॥ गोवर्द्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ । अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ॥ ४६ ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरम् । जरासन्धश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्य्यवान् ॥ ४७ ॥ बाणश्च निहतः सङ्ख्ये राजानश्च निसूदिताः । वरुणो निर्ज्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ॥ ४८ ॥ पारिजातञ्च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः । अयं कर्त्ता न क्रियते कारणञ्चापि पौरुषे ॥ ४९ ॥ यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत् कुर्य्यादयत्नतः । एकार्णवे च स्वपता निहतौ मधुकैटभौ ॥ ५० ॥ जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः । तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ॥ ५१ ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिन्दितम् । प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुरवाक्ये एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा । दुर्य्योधनं धार्त्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन । परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥ इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः । इहादित्याश्च

रुद्राश्च वसवश्च सहर्षिभिः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः
परवीरहा । तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ॥४॥ अङ्गुष्ठ-
मात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः । अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो
वक्षसि चाभवत् ॥५॥ लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत।
आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ६ ॥ मरुतश्च सहे-
न्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च। बभूवुश्चैकरूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम्
॥ ७ ॥ प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां सङ्कर्षणधनञ्जयौ । दक्षिणे-
ऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ८ ॥ भीमो युधिष्ठिरश्चैव
माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः । अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥९॥
अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः । शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्ग-
लाङ्गलनन्दकाः ॥ १० ॥ अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
नानाबाहुषु कृष्णस्य प्रदीप्तानि च सर्वशः ॥ ११ ॥ नेत्राभ्यां न
स्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः । प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः
पावकार्चिषः ॥ १२ ॥ रोमकूपेषु च तथा सूर्य्यस्येव मरीचयः ।
तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ न्यमीलयन्त
नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः । ऋते द्रोणञ्च भीष्मञ्च विदुरञ्च
महामतिम् ॥ १४ ॥ सञ्जयञ्च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यञ्चक्षुर्जनार्द्दनः ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वा मह-
दाश्चर्य्यं माधवस्य सभातले । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात
च ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हित ।
तस्मात् त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ भगवन्मम
नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः । भवन्तं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टु-
मिहोत्सहे ॥ १८ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्द्दनः ।
अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ॥ १९ ॥ तत्राद्भुतं महा-
राज धृतराष्ट्रस्य चक्षुषी । लब्धवान् वासुदेवाच्च विश्वरूपदिदृ-

च्चया ॥ २० ॥ लब्ध चक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः। विस्मिता ऋषिभिः सार्द्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ २१ ॥ चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे। विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ २२ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः सञ्जहार वपुः स्वकम्। तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिन्दमः ॥ २३ ॥ ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्द्दिक्यमेव च। ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः। तस्मिन् कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः। अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ २६ ॥ अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम्। निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना। हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २८ ॥ सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना। शैब्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २९ ॥ तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः। वृष्णीनां सम्मतो वीरो हार्द्दिक्यः समदृश्यत ॥ ३० ॥ उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम्। धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्द्दन। प्रत्यक्षन्ते न ते किञ्चित् परोक्षं शत्रुकर्षण ॥३२॥ कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानञ्च केशव। विदित्वैतामवस्थां मे नाभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ३३ ॥ न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान् प्रति केशव। ज्ञातमेव हि तद्वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥ जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः। शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं वाह्लिकं कृपम् ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवता यद्वृत्तं कुरुसंसदि। यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषा-

दृश्य समुत्थितः ॥ ३७ ॥ वदत्यनीयमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
आपृच्छे भरत· सर्वान् गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥ आमन्त्र्य
प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् । अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा
भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥ भीष्मो द्रोणः कृप· क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ
वाह्लिकः । अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४० ॥ ततो
रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं
स्वसारं स्वपितुर्ययौ ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विश्वरूपदर्शने
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

---

वैशम्पायन उवाच । प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य
च । आचख्यौ तत् समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
ऋषिभिश्चैव च मया न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥ कालपक्व-
मिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् । आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये
पाण्डवान् प्रति ॥ ३ ॥ किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचना-
न्मया । तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४ ॥

कुन्त्युवाच । ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५ ॥ श्रोत्रियस्येव
ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैक-
मीक्षते ॥ ६ ॥ अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयम्भुवा । बाहुतः
क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ॥ ७ ॥ क्रूराय कर्मणे नित्यं
प्रजानां परिपालने । शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता
मया ॥ ८ ॥ मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददत् पृथिवीमिमाम् । पुरा
वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ९ ॥ बाहुवीर्यार्जितं

राज्यमश्नीयामिति कामये । ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः सम-
पद्यत ॥ १० ॥ मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुन्धराम् ।
बाहुवीर्य्यार्ज्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रत ॥ ११ ॥ यं हि धर्म-
ञ्चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा
विन्देत भारत ॥ १२ ॥ राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मञ्चरति नरकायैव गच्छति ॥ १३ ॥ दण्डनीतिः स्वध-
र्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति । प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यश्च
प्रयच्छति ॥१४॥ दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्त्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्त्तते ॥१५॥ कालो वा कारणं
राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो माभूद्राजा
कालस्य कारणम् ॥ १६ ॥ राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य
च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७ ॥ कृतस्य
करणाद्राजा स्वर्गमात्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं
नात्यन्तमश्नुते ॥ १८ ॥ प्रवर्त्तनात् द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
कलेः प्रवर्त्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९ ॥ ततो वसति
दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः । राजदोषेण हि जगत् स्पृश्यते
जगतः स च ॥ २० ॥ राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहाचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१ ॥ न हि
वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः । प्रजापालनसम्भूतं फलं किञ्चिन्न
लभ्यते ॥ २२ ॥ न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यथा चरसि मेधया ॥ २३ ॥ यज्ञो दानं तपः
शौर्य्यं प्रज्ञा सन्तानमेव च । माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशं-
सितं मया ॥ २४ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः ।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥ पुत्रेष्वाशा-
सते नित्यं पितरो दैवतानि च । दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां
परिपालनम् ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।

ते तु वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीड़िताः ॥ २७ ॥ यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः । प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २८ ॥ दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतया परम् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥२९॥ ब्राह्मणः प्रचरेत् भैक्ष्यं क्षत्रियः परिपालयेत् । वैश्यो धनार्ज्जनं कुर्य्यात् शूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३० ॥ भैक्ष्यं विप्रतिषिद्धन्ते कृषिर्नैवोपपद्यते । क्षत्रियोऽसि क्षतात् त्राता बाहुवीर्य्योपजीविता ॥ ३१ ॥ उद्यम्य धुरमुत्कर्षेद्राजानेयकृतं स्मरन् । कुरु सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ ३२ ॥ पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर । साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ॥ ३३ ॥ ततो दुःखतरं किन्नु यदहं हीनबान्धवा । परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वा मित्रनन्दनम् ॥ ३४ ॥ युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् । मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कुन्तीवाक्ये एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

---

कुन्त्युवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परन्तप ॥ १ ॥ तत्र श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि । यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मरता दान्ता विदुला दीर्घदर्शिनी । विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३ ॥ विदुला नाम राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसम् । निर्ज्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ॥४॥

विदुलोवाच । अनन्दन मयाजात द्विषतां हर्षवर्द्धन । न मया त्वं च पित्रा च जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ॥ ५ ॥ निर्मन्यु-

स्वाप्यसङ्केऽयः पुरुषः क्लीवसाधनः । यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ॥६॥ मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः । मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंहर ॥ ७ ॥ उत्तिष्ठ, हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः । अमित्रान्नन्दयन् सर्व्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ८ ॥ सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः । सुसन्तोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ९ ॥ अप्यहेरारुजन् दंष्ट्रां मा श्वेव निधनं व्रज । अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ॥ १० ॥ अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् । विवदन् वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ ११ ॥ त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्ज्जितः ॥ १२ ॥ मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्म्मणा । मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधोभूस्तिष्ठ चोर्ज्जितः ॥ १३ ॥ अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्त्तमपि हि ज्वल । मा तुषाग्निरिवानर्च्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः ॥ १४ ॥ मुहूर्त्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितञ्चिरम् । मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरो मृदुः ॥ १५ ॥ कृत्वा मानुष्यकं कर्म्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् । धर्म्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १६ ॥ अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचति पण्डितः । आनन्तर्य्यञ्चारभते न प्राणानां धनायते ॥ १७ ॥ उद्भावयस्व वीर्य्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् । धर्म्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १८ ॥ इष्टापूर्त्तं हि ते क्लीव कीर्त्तिश्च सकला हता । विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १९ ॥ शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता । विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत् कथञ्चन ॥ २० ॥ उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् । कुरु सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ २१ ॥ उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि । यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भु-

तम् ॥ २२ ॥ शाखिवर्द्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान्। दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चारितं यशः ॥ २३ ॥ विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः। श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ॥ २४ ॥ जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान्। न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ॥ २५ ॥ नृशंस्यामयशस्याञ्च दुःखां कापुरुषोचिताम्। यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ॥ २६ ॥ लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनवाससम्। अहो लोभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् ॥ २७ ॥ नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते। अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात् प्रवासिताः ॥ २८ ॥ सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिञ्चनाः। अवल्गुकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ॥ २९ ॥ कलिं पुत्रप्रवादेन सञ्जय त्वामजीजनम्। निरामर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ॥ ३० ॥ मा स्म सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्रमीदृशम्। मा धूमाय ज्वलत्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ॥ ३१ ॥ ज्वल मूर्द्धन्यमित्राणां मुहूर्त्तमपि वा क्षणम्। एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ॥ ३२ ॥ क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान्। सन्तोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ॥ ३३ ॥ अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत्। एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥ आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम्। पुरं विषहते यस्मात् तस्मात् पुरुष उच्यते ॥ ३५ ॥ तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवत् य इह जीवति। शूरस्योर्ज्जितचित्तस्य सिंहविक्रान्तचारिणः ॥ ३६ ॥ दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा। य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम्। अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३७ ॥

पुत्र उवाच। किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया। किमाभरणकृत्यन्ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३८ ॥

मातोवाच । अनादृतानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः । ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान् व्रजन्तु नः ॥ ३९ ॥ भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् । कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्त्तिथाः ॥ ४० ॥ अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणा सुहृदस्तथा । पर्ज्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४१ ॥ यमाजीवन्ति पुरुषं सर्व्वभूतानि सञ्जय । पक्वद्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४२ ॥ यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् । त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४३ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः । स लोके लभते कीर्त्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि विदुलापुत्रानुशासने
द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

---

विदुलोवाच । अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि । निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १ ॥ यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् । क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २ ॥ अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च । नैव सम्प्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३ ॥ सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्तुष्टा न तथा जनाः । दौर्व्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥ सहायोपचितिं कृत्वा व्यवसायं ततस्ततः । अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५ ॥ तैः कृत्वा सह सङ्घातं गिरिदुर्गालयश्चर । कालव्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ॥६॥ सञ्जयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत् त्वयि । अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७ ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । अयं प्राप्य महत् कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति

॥ ८ ॥ तस्य स्मरन्तौ वचनमाशंसे विजयं तव। तस्मात्तात
ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ-
भवन्त्याप्यायिताः परे। तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः
॥ १० ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय। एवं विद्वान्
युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११ ॥ नातः पापीयसीं काञ्चि-
दवस्थां शम्बरोऽब्रवीत्। यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते
॥ १२ ॥ पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत्। दारिद्र्यमिति
यत् प्रोक्तं पर्य्यायमरणं हि तत् ॥ १३ ॥ अहं महाकुले जाता
ह्रदात् ह्रदमिवागता। ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता
॥ १४ ॥ महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टां वरवाससम्। पुरा दृष्टां
सुहृद्वर्गो मामपश्यः सुदुर्गताम् ॥ १५ ॥ यदा माञ्चैव भार्य्याञ्च
द्रष्टासि भृशदुर्बलाम्। न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्जय
॥ १६ ॥ दासकर्मकरान् भृत्यानाचार्य्यर्त्विक्पुरोहितान्। अवृत्या-
स्मान् प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७ ॥ यदि कृत्यं न
पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा। श्लाघनीयं यशस्यञ्च का शान्ति-
र्हृदयस्य मे ॥ १८ ॥ नेति चेद्ब्राह्मणं ब्रूया दीर्य्येत हृदयं
मम। न ह्यहं न च मे भर्त्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९ ॥
वयमाश्रयणीयाः स्म न श्रोतारः परस्य च। नान्यमानाद्य जीवन्ती
परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २० ॥ अपारे भव नः पारमप्लवे भ-
नः प्लव। कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान् सञ्जीवयस्व नः ॥ २१ ॥
सर्वे ते शत्रवः सह्या न चेज्जीवितुमर्हसि। अथ चेदीदृशीं वृत्तिं
क्लीवामभ्युपपद्यसे ॥ २२ ॥ निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पाप
जीविकाम्। एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत। माहेन्द्रं प्रग्रहं लेभे लोका-
नाञ्चेश्वरोऽभवत् ॥ २४ ॥ नाम विश्राव्य वै सङ्ख्ये शत्रूनाहू-
र्दंशितान्। सेनाग्रञ्चापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५

यदैव लभते वीरः स्वयुद्धेन महत् यशः। तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ ३६ ॥ त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूर कापुरुषा जनाः। अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ ३७ ॥ राज्य-श्चाप्यग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा। न लब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ ३८ ॥ स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाप्यमृतोपमम्। रुद्धमकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥ ३९ ॥ जहि शत्रून् रणे राजन् स्वधर्ममनुपालय। मा त्वादृशं सुकृपणं शत्रूणां भयवर्द्धनम् ॥ ४० ॥ अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम्। अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमिव स्थितम् ॥ ४१ ॥ हृष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघ्यः स्वार्थैर्यथा पुरा। मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशङ्गमः ॥ ४२ ॥ युवा रूपेण सम्पन्नो विद्ययाभिजनेन च। यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ४३ ॥ अनड्वानिव वोढव्यो मन्ये मरणमेव तत्। यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ॥ ४४ ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे। नास्मिन् जातु कुले जातो गच्छेत् योऽन्यस्य पृष्ठतः ॥ ४५ ॥ न त्वं पर-स्यानुचरस्तात जीवितुमर्हसि। अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत् परिशाश्वतम् ॥ ४६ ॥ पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि। शाश्वतञ्चाव्ययञ्चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ ४७ ॥ यो वै कश्चि-दिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित्। भयात् वृत्तिं समीक्ष्यैव न नमेदिह कस्यचित् ॥ ४८ ॥ उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम्। अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ४९ ॥ मातङ्गो मत्त इव च परीयात् स महामनाः। ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव स सञ्जय ॥५०॥ नियच्छन्नितरान् वर्णान् विनिघ्नन् सर्व-दुष्कृतः। ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ५१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

पुत्र उवाच । कृष्णायसस्येव च ते संहृत्य हृदयं कृतम् । मम मातस्त्वकरुणे वीरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १ ॥ अहो चत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा । नियोजयसि युद्धाय परमातेव मान्तथा ॥ २ ॥ ईदृशं वचनं ब्रूयात् भवती पुत्रमेकजम् । किन्नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ॥ ३ ॥ किमाभरणकृत्येन किम्भोगैर्जीवितेन वा । मयि वा सङ्गरहिते प्रियपुत्रे विशेषतः ॥४॥

मातोवाच । सर्वावस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् । ताएवाभिसमीच्याहं सञ्जय त्वामचूचुदम् ॥ ५ ॥ स समीच्य क्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः । अस्मिंश्चेदागते काले कार्य्यं न प्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥ असम्भावितरूपस्त्वमानृशंसं करिष्यसि । तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि सञ्जय ॥ ७ ॥ खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् । सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ॥८॥ अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः । तव स्यात् यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ॥ ९ ॥ धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथञ्चन । दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ १० ॥ यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनप्तृणा । अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ ११ ॥ रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलम् । अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ॥१२॥ सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः । युद्धाय चत्रियः सृष्टः सञ्जयेह जयाय च ॥ १३ ॥ जयन् वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् । न शक्रभवने पुण्ये दिवि तत् विद्यते सुखम् ॥१४॥ यदि मित्रान् वशे कृत्वा चत्रियः सुखमेधते । मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ॥ १५ ॥ निकृतेनेह बहुशः शत्रून् प्रति जिगीषया । आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ॥ १६ ॥ अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् । इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्य स्वल्पं प्रियं लोके

ध्रुवं तस्यात्मप्रियम् । प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् । ध्रुवञ्चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १८ ॥

पुत्र उवाच । नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः । कारुण्यमेवानुपश्य भूत्वेह जड़मूकवत् ॥ १९ ॥

मातोवाच । अतो मे भूयसी नन्दिर्यद्देवमनुपश्यसि । चोद्यं माञ्चोदयस्येतत् भृशं वै चोदयामि ते ॥ २० ॥ अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् । अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ २१ ॥

पुत्र उवाच । अकोषस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम । इत्यवस्थां विदित्वैतामात्मनात्मनि दारुणाम् ॥ २२ ॥ राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः । ईदृशं भवती किञ्चिदुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥ तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक् प्रब्रूहि पृच्छते । करिष्यामि हि तत् सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २४ ॥

मातोवाच । पुत्र नात्मावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । अभूत्वाभिभवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २५ ॥ अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः । सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २६ ॥ अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च । अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २७ ॥ ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् । अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २८ ॥ यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता । नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २९ ॥ उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु । भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ॥ ३० ॥ मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चेश्वरैः सह । प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥ ३१ ॥ अभिवर्त्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः । निदर्शनान्युपायांश्च बह्न्युद्धर्षणानि च ॥ ३२ ॥ अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् । पुरु-

प्रार्थमभिप्रेतं समाहर्त्तुमिहार्हसि ॥ ३३ ॥ क्रुद्धान् लुब्धान् परि-
क्षीणानवलिप्तान् विमानितान् । स्पर्द्धिनश्चैव ये केचित्तान् युक्त
उपधारय ॥ ३४ ॥ एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३५ ॥ तेषामग्र-
प्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः । ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति
पुरोधास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३६ ॥ यदैव शत्रु जानीयात् सपत्नं
त्यक्तजीवितम् । तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३७ ॥ तं
विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि । निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्तत-
स्तद्भविष्यति ॥ ३८ ॥ निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३९ ॥ स्खलितार्थं
पुनस्तानि संत्यजन्ति च बान्धवाः । अप्यस्मिन्नाश्वसन्ते च जुगुप्-
सन्ते च तादृशम् ॥ ४० ॥ शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुप-
गच्छति । ततः सम्भाव्यमेवैतत् यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने
चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

---

मातोवाच । नैव राज्ञा दरः कार्य्यो जातु कस्याञ्चिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्त्तेत दीर्णवत् ॥ १ ॥ दीर्णं हि
दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्य्यते । राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्
कुर्वन्ति ते मतीम् ॥ २ ॥ शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥ य एवा-
त्यन्तसुहृदस्त एवं पर्य्युपासते । अशक्ताय स्वस्तिकामा बद्धवत्सा
इला इव ॥ ४ ॥ शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् ।
अपि ते पूजिता पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ॥ ५ ॥ ये राष्ट्र-
मभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः । मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां

दीर्ष्यं प्रहासिषुः ॥ ६ ॥ प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव। विदधत्या समाश्वासमुक्तं तेजो विवृद्धये ॥ ७ ॥ यद्येतत् संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम्। कृत्वा सौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ८ ॥ अस्ति न. कोषनिचयो महानविदितस्तव। तमहं वेद नान्यस्तमुपसम्पादयामि ते ॥ ९ ॥ सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव सञ्जय। सुखदु.खसहा वीर शतार्हा ह्यनुवर्त्तिनः ॥ १० ॥ तद्दिधा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः। इष्टं जिहीर्षतः किञ्चित् सचिवाः शत्रुकर्षण ॥ ११ ॥ तस्यास्त्वाद्दशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतस। तमस्त्वपागमत्तस्य सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ १२ ॥

पुत्र उवाच। उदके भूरियं धार्य्या मर्त्तव्यं प्रवणे मया। यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३ ॥ अहं हि वचनं त्वत्त शुश्रूषुरपरापरम्। किञ्चित किञ्चित् प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवान्। उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमार्थं जयाय च ॥ १५ ॥

कुन्त्युवाच। सदश्व इव स क्षिप्त प्रणुन्नो वाक्यसायकैः। तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६ ॥ इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्द्धनमुत्तमम्। राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीड़ितम् ॥ १७ ॥ जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा। महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्द्दति ॥ १८ ॥ इदं पुंसवनञ्चैव वीराजननमेव च। अभीक्ष्ण गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १९ ॥ विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम्। ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादे च सम्मतम् ॥ २० ॥ अर्च्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम्। धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २१ ॥ नियन्तारमसाधूनां

गोप्तारं धर्मचारिणाम् । ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीवाक्ये
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

---

कुन्त्युवाच । अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके । उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १ ॥ अथान्तरीक्षे वागासीद्दिव्यरूपमनोरमा । सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुत. ॥ २ ॥ एष जेष्यति संग्रामे कुरून् सर्वान् समागतान् । भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्त्तयिष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् । हत्वा कुरूंश्च संग्रामे वासुदेवसहायवान् ॥ ४ ॥ पित्र्यमंशं प्रनष्टञ्च पुनरप्युद्धरिष्यति । भ्रातृभिः सहित श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५ ॥ स सत्यसन्धो वीभत्सुः सव्यसाची यथाच्युतः । तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ६ ॥ तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत । धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥ त्वञ्चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं सम्पादयिष्यसि । नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८ ॥ नमो धर्माय महते धर्मो धारयते प्रजा । एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ॥ ९ ॥ यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागत. । न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभा· ॥ १० ॥ विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न प्रशाम्यति । यावदन्तं न कुरुते शत्रूणा शत्रुकर्षणः ॥ ११ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मन. । ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णा कृष्णां यशस्विनीम् ॥१२॥ युक्तमेतन्महाभागे कुले जातं यशस्विनि । यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्त्तिथाः ॥ १३ ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरता-

शुभौ। विक्रमेणार्ज्जितान् भोगान् वृणीतं जीविताद‌पि ॥ १४ ॥
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः। मनो मनुष्यस्य सदा
प्रीणान्ति पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोप-
चायिनाम्। पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत् क्षन्तुमर्हति ॥१६॥
न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः। प्रव्राजनं सुतानां
वा न मे तत् दुःखकारणम् ॥ १७ ॥ यत्तु सा वृहती श्यामा
सभायां रुदती तदा। अश्रौषीत् परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं
महत् ॥ १८ ॥ स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा।
नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १९ ॥ तं वै ब्रूहि
महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम्। अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः
पदवीं चर ॥ २० ॥ विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २१ ॥ तयोश्चैत-
दवज्ञानं यत् सा कृष्णा सभागता। दुःशासनश्च यद्भीमं कटुका-
न्यभ्यभाषत ॥ २२ ॥ पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारये पुनः।
पाण्डवान् कुशलं पृच्छेः सपुत्रान् कृष्णया सह ॥ २३ ॥ माञ्च
कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्द्दन। अरिष्टं गच्छ पन्थानं
पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभि-
प्रदक्षिणम्। निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २५ ॥
ततो विसर्ज्जयामास भीष्मादीन् कुरुपुङ्गवान्। आरोप्याथ रथे
कर्णं प्रायात् सात्यकिना सह ॥ २६ ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे
कुरवः सङ्गता मिथः। जजल्पुर्महदाश्चर्य्यं केशवे परमाद्भुतम्
॥ २७ ॥ प्रमूढ़ा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशवशीकृता। दुर्य्योधनस्य
बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥ ततो निर्याय नगरात्
प्रययौ पुरुषोत्तमः। मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह
॥ २९ ॥ विसर्ज्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः। ततो जवेन

महता तूर्यमश्वानचोदयत् ॥ ३० ॥ ते पिवन्त इवाकाशं दारु-
केण प्रचोदिताः । हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥३१॥
ते व्यतीत्य महाध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः । उच्चैर्जग्मुरुपप्लव्यं
शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णप्रत्यागमने
षट्त्रिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महा-
रथौ । दुर्य्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १ ॥ श्रुतं
ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्या कृष्णस्य सन्निधौ । वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं
धर्म्म्यमनुत्तमम् ॥ २ ॥ तत् करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य
सम्मतम् । न हि ते जातु शाम्येरन् ते राज्येन कौरव ॥ ३ ॥
क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा । सभायां द्रौपदी
चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४ ॥ कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमञ्च कृत-
निश्चयम् । गाण्डीवञ्चेषुधी चैव रथञ्च ध्वजमेव च ॥ ५ ॥ नकुलं
सहदेवञ्च वलवीर्य्यसमन्वितौ । सहायं वासुदेवञ्च न सहिष्यति
युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षन्ते महावाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्ज्जिताः ॥ ७ ॥ दानवा घोर-
कर्म्माणो निवातकवचा युधि । रौद्रमस्त्रं समादाय दग्धा वानर-
केतुना ॥ ८ ॥ कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वञ्चापि कवची रथी । मोचितो
घोषयात्रायां पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ
भ्रातृभिः सह पाण्डवैः । रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं
गताम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्
कविः । तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ ११ ॥
दृष्टश्च त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः । प्रशान्तभ्रुकुटिः श्रीमान्

कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ १२ ॥ तमभ्येत्य सहामात्यः परि-
ष्वज्य नृपात्मजम् । अभिवाद्य राजानं यथापूर्वमरिन्दम ॥१३॥
अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः । प्रतिगृह्णातु सौहा-
र्दात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ सिंहस्कन्धोरुबाहुस्त्वां वृत्ता-
यतमहाभुजः । परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥१५॥
कम्बुग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः । अभिवादयतां पार्थः
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६ ॥ आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणा-
प्रतिमौ भुवि । तौ च त्वां गुरुवत् प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम्
॥ १७ ॥ मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रुणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः । सङ्गच्छ
भ्रातृभिः सार्द्धं मानं सन्त्यज्य पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रशाधि पृथिवीं
कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह । समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा
यान्तु परस्परम् ॥ १९ ॥ अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु
वारणम् । ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २० ॥
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः । उत्पाता विविधा
वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २१ ॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि
निवेशने । उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ॥ २२ ॥
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्पते । गृध्रास्ते पर्य्युपासन्ते
सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३ ॥ नगरं न यथा पूर्वं तथा राज-
निवेशनम् । शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥२४॥
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकञ्च हितैषिणाम् । त्वय्यायत्तो महा-
बाहो शमो व्यायाम एव च ॥२५॥ न चेत् करिष्यसि वचः सुहृदा-
मरिकर्षण । तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीड़िताम् ॥२६॥
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे । श्रुत्वा स्मर्त्तासि मे वाक्यं
गाण्डीवस्य च निस्वनम् । यद्येतदपसव्यन्ते वचो मम भविष्यति॥२७

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये
सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्य्यगदृष्टिरधो मुखः। संहृत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्व्याजहार ह॥ १॥ तं वै विमनसं दृष्ट्वा सम्प्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात्। पुनरेवोत्तरं वाक्य मुक्तवन्तौ नरर्षभौ॥ २॥

भीष्म उवाच। शुश्रूषुमनसूयञ्च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम्॥ ३॥

द्रोण उवाच। अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये। बहुमानः परो राजन् सन्नतिश्च कपिध्वजे॥ ४॥ तञ्च पुत्रात् प्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनञ्जयम्। क्षत्रधर्म्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम्॥ ५॥ यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्द्धरः। मत्प्रसादात् स वीभत्सु श्रेयानन्यैर्धनुर्द्धरैः॥ ६॥ मित्रध्रुक् दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजु शठः। न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः॥ ७॥ वार्य्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति। चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति॥८॥ मिथ्योपचरिता ह्येते वर्त्तमाना ह्यनुप्रिये। अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम॥ ९॥ त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च। वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे॥ १०॥ अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि। सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेग इवार्णवम्॥ ११॥ वास एव यथा त्यक्तां प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे। स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभात् यौधिष्ठिरीं श्रियम्॥१२॥ द्रौपदीसहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम्। वनस्थमपि राज्यस्थ. पाण्डवं को विजेष्यति॥ १३॥ निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किङ्कराः। तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत॥ १४॥ कुवेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च। स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः॥ १५॥ दत्तं हुतमधीतञ्च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः। आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ हि विद्धि नौ॥१६॥

स्तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च । विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ १७ ॥ द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी । तपोघोरव्रता देवी कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८ ॥ मन्त्री जनार्द्दनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९ ॥ सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः । तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २० ॥ पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि यत् कार्य्यं भूतिमिच्छता । सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१ ॥ अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये । मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये
अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३८ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च सञ्जय । उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १ ॥ किमब्रवीदमेयात्मा राधेयं परवीरहा । कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २ ॥ उद्यन् मेघस्वनः काले कृष्णः कर्णमथाब्रवीत् । मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । आनुपूर्व्व्येण वाक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि च । प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४ ॥ हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः । यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः । तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानुसूयया ॥ ६ ॥ त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान् सनातनान् । त्वमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु

नाम वै वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः । भार्य्याश्चोढ़ा मम प्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥ १० ॥ तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्द्दन । तासु मे हृदयं कृष्ण सञ्जातं कामबन्धनम् ॥११॥ न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः । हर्षात् भयाद्वा गोविन्द मिथ्या कर्त्तुं तदुत्सहे ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्य्योधनसमाश्रयात् । मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥१३॥ इष्टञ्च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् । आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैर्मया कृताः ॥ १४ ॥ मान्तु कृष्ण समासाद्य कृत शस्त्रसमुद्यम । दुर्य्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५ ॥ तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत । कृतवान् परमं कृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्द्दन । अनृतं नोत्सहे कर्त्तुं धार्त्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥ यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना । अकीर्त्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८ ॥ असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन । सर्वञ्च पाण्डवाः कुर्य्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९ ॥ मन्त्रस्य नियमं कुर्य्यास्त्वमत्र मधुसूदन । एतदत्र हितं मन्ये सर्वं यादवनन्दन ॥ २० ॥ यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संयतेन्द्रियः । कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१ ॥ प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन । स्फीतं दुर्य्योधनायैव सम्प्रदद्यामरिन्दम ॥ २२ ॥ स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिर । नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ २३ ॥ पृथिवी तस्य राष्ट्रञ्च यस्य भीमो महारथः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः । उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ॥ २५ ॥ चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः । इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ॥२६॥ इन्द्रायुधसवर्णाश्च कुन्तिभोजो महा-

समाः। मातुलो भीमसेनस्य धृष्टकेतुश्च महारथः ॥ २७ ॥ शङ्खः पुत्रो विराटस्य निषिद्धश्च जनार्द्दन। महामयं कृष्ण कृतः क्रतस्य समुदानयः ॥ २८ ॥ राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्व्वराजसु। धार्त्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय सञ्जयश्च भविष्यति ॥ २९ ॥ अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्द्दन। आध्वर्य्यवञ्च ते कृष्ण क्रतावस्मिन् भविष्यति ॥ ३० ॥ होता चैवात्र बीभत्सुः सन्नद्धः स कपिध्वजः। गाण्डीवं स्रुक् तथा चाज्यं वीर्य्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३१ ॥ ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णञ्च माधव। मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३२ ॥ अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे। गीतं स्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक् तत्र भविष्यति ॥ ३३ ॥ उद्गातात्र पुनर्भीम प्रस्तोता सुमहाबलः। विनदन् स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३४ ॥ स चैव तत्र धर्म्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः। जपहोमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३५ ॥ शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्य्यश्च मधुसूदन। उत्कृष्टाः सिंहनादश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३६ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ। शामित्रं तौ महावीर्य्यौ सम्यक् तत्र करिष्यतः ॥ ३७ ॥ कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथपङ्क्तयः। यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन् यज्ञे जनार्द्दन ॥ ३८ ॥ कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः। तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३९ ॥ असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च। हविस्तु रुधिरं कृष्ण तस्मिन् यज्ञे भविष्यति ॥ ४० ॥ इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमला गदाः। सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४१ ॥ इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना। महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४२ ॥ प्रतिप्रास्थानिकं कर्म्म सात्यकिस्तु करिष्यति। दीक्षितो धार्त्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४३ ॥ घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः।

अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४४ ॥ दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्। वैतानिके कर्ममुखे जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४५ ॥ यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान्। प्रियार्थं धार्त्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये स्वकर्मणा ॥ ४६ ॥ यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना। पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४७ ॥ दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः। आनर्द्दं नदतः सम्यक् तदा सुत्यं भविष्यति ॥ ४८ ॥ यदा द्रोणञ्च भीष्मञ्च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः। तदा यज्ञावसानन्तत् भविष्यति जनार्द्दन ॥ ४९ ॥ दुर्य्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः। तदा समापस्यते यज्ञो धार्त्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ५० ॥ स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः। हतेश्वरा नष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥ ५१ ॥ रुदत्यः सह गान्धार्य्या श्वगृध्रकुररकुले। स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्द्दन ॥५२॥ विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ। वृथा मृत्युं न कुर्वीरन्स्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५३ ॥ शस्त्रेण निधनं गच्छेत् समग्रं क्षत्रमण्डलम्। कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५४ ॥ तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम्। यथा कात्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्द्दन। तावत् कीर्त्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम्। समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधनम् ॥ ५७ ॥ समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव। मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परन्तप ॥ ५८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कर्णवाक्ये चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

---

सञ्जय उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन् वाक्यं स्मितपूर्वमिदं यथा ॥ १ ॥

भगवानुवाच । अपि त्वां न लभेत् कर्ण राज्यलम्भोपपादनम् । मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २ ॥
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र । जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छ्रितो वानरकेतुरुग्रः ॥ ३ ॥ दिव्या माया विहिता भौमनेन समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशाः । दिव्यानि भूतानि जयावहानि दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४ ॥ न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य ऊर्द्धं तिर्य्यग्योजनमात्ररूपः । श्रीमान् ध्वजः कर्ण धनञ्जयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५ ॥ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्व्वाणमुभे चाप्यग्निमारुते ॥ ६ ॥ गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७ ॥
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८ ॥ आदित्यमिव दुर्द्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् । न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९ ॥
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् । दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १० ॥ प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् । न तदा भवति त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११ ॥
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् । सुयोधनञ्च राजानं सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ १२ ॥ युद्धायापततस्तूर्णं वारितान् सव्यसाचिना । न तदा भवति त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३ ॥
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ । वाहिनीं धार्त्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १४ ॥ विगाढ़े शस्त्रसम्पाते परवीररथारुजौ । न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५ ॥ ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपम् । सौम्यो-

ऽयं वर्त्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६ ॥ सर्वौषधिवनस्फीतः
फलवानल्पमक्षिकः । निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णः शिशिरः
सुखः ॥१७॥ सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति । संग्रामो
युज्यतां तस्यां तामाहुः शक्रदेवताम् ॥ १८ ॥ तथा राज्ञो वदेः
सर्वान् ये युद्धायाभ्युपागताः । यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं सम्पा-
दयाम्यहम् ॥ १९ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्य्योधनवशानुगाः ।
प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

---

सञ्जय उवाच । केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं
शुभम् । अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् ॥ १ ॥ जानन्मां
किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि । योऽयं पृथिव्याः कार्त्-
स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ॥ २ ॥ निमित्तं तत्र शकुनिरहं
दुःशासनस्तथा । दुर्य्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३ ॥
असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् । पाण्डवानां कुरूणाञ्च
घोरं रुधिरकर्द्दमम् ॥ ४ ॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्य्योधनवशा-
नुगाः । रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५ ॥
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन । निमित्तानि च घोराणि
तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ६ ॥ पराजयं धार्त्तराष्ट्रे विजयञ्च
युधिष्ठिरे । शंसन्त इति वार्ष्णेय विविधा रोमहर्षणाः ॥ ७ ॥
प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः । शनैश्चरः पीड़-
यति पीड़यन् प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८ ॥ कृत्वा चाङ्गारको वक्रं
ज्येष्ठायां मधुसूदन । अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥९॥
नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् । विशेषेण हि वार्ष्णेय

चित्रां पीड़यते ग्रहः ॥ १० ॥ सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्क-
मुपैति च । दिवश्चोल्काः पतन्त्येता सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥११॥
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः । पानीयं यवसञ्चापि
नाभिनन्दन्ति माधव ॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुप-
स्थितम् । निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३ ॥
अल्पे भुक्ते पुरोषञ्च प्रभूतमिह दृश्यते । वाजिनां वारणानाञ्च
मनुष्याणाञ्च केशव ॥ १४ ॥ धार्त्तराष्ट्रेषु सैन्येषु सर्व्वेषु मधु-
सूदन । पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टं
वाहनं कृष्ण पाण्डवाना प्रदृश्यते । प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां
जयलक्षणम् ॥ १६ ॥ अपसव्या मृगाः सर्व्वे धार्त्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत् पराभवलक्षणम् ॥ १७ ॥ मयूराः पुण्य-
शकुना हंससारसचातकाः । जीवञ्जीविकसङ्घाश्चाप्यनुगच्छन्ति
पाण्डवान् ॥ १८ ॥ गृध्राः कङ्का वका श्येना यातुधानास्तथा
वृकाः । मक्षिकाणाञ्च सङ्घाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९ ॥
धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः । अनाहताः पाण्ड-
वानां नदन्ति पटहाः किल ॥ २० ॥ उदपानाश्च नर्द्दन्ति यथा
गोवृषभास्तथा । धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत् पराभवलक्षणम् ॥२१॥
मांसशोणितवर्षञ्च वृष्टं देवेन माधव । तथा गन्धर्वनगरं भानु-
मत् समुपस्थितम् ॥२२॥ सप्राकारं सपरिखं सवप्रञ्चारुतोरणम् ।
कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ २३ ॥ उदयास्तमने
सन्ध्ये वेदयन्ती महद्भयम् । एकपक्षाक्षिचरणा नर्द्दन्ती घोर-
दर्शनम् ॥ २४ ॥ पक्षिणी व्यसृजत् घोरं तत् पराभवलक्षणम् ।
शिवा च वाशते घोरं तत् पराभवलक्षणम् ॥ २५ ॥ कृष्णग्रीवाश्च
शकुना रक्तपादा भयानकाः । सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत्-
पराभवलक्षणम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधु-
सूदन । भृत्यान् भक्तिमतश्चापि तत् पराभवलक्षणम् ॥ २७ ॥

पूर्वादिग्लोहिताकारा श्मशानवर्णा च दक्षिणा । आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २८ ॥ प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्त्तराष्ट्रस्य माधव । महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९ ॥ सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः । अधिरोहन्मयादृष्टः सहभ्रातृभिरच्युत ॥ ३० ॥ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते वै सुवाससः । आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ ३१ ॥ तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला । अन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्द्दन ॥ ३२ ॥ अस्थिसञ्चयमारूढ़श्चामितौजा युधिष्ठिरः । सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान् घृतपायसम् ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुन्धराम् । त्वया दत्तामिमां व्यक्तां भोक्ष्यते स वसुन्धराम् ॥ ३४ ॥ उच्चपर्वतमारूढ़ो भीमकर्मा वृकोदरः । गदापाणिर्नरव्याघ्रो ग्रसन्निव महीमिमाम् ॥३५॥ क्षययिष्यति नः सर्वान् स सुव्यक्तं महारणे । विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥३६॥ पाण्डरं गजमारूढ़ो गाण्डीवी स धनञ्जयः । त्वया सार्द्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३७ ॥ यूयं सर्वान् वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः । पार्थिवान् समरे कृष्ण दुर्य्योधनपुरोगमान् ॥ ३८ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः । शुक्लकेयूरकवचाः शुक्लमाल्याम्बरावृता ॥ ३९ ॥ अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् । त्रय एते मया दृष्टाः पाण्डरच्छत्रवाससः ॥ ४० ॥ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एते जनार्द्दन । धार्त्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान् विजानीहि केशव ॥ ४१ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः । रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ४२ ॥ उष्ट्रप्रयुक्तमारूढौ भीष्मद्रोणौ महारथौ । मया सार्द्धं महाबाहो धार्त्तराष्ट्रेण व विभो ॥ ४३ ॥ अगस्त्यशास्ताञ्च दिशं प्रयाताः स्म जनार्द्दन अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४ ॥ अहञ्चा

च राजानो यच्च तत् चत्रमण्डलम् । गाण्डीवाग्निं प्रवेच्यन्ति इति मे नास्ति संशयः ॥ ४५ ॥

कृष्ण उवाच । उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुन्धरा । यथा हि मे वचः कर्ण नावैति हृदयं तव ॥ ४६ ॥ सर्व्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति॥४७॥

कर्ण उवाच । अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् । समुत्तीर्णा महाबाहो वीरचत्रविनाशनात् ॥४८॥ अथवा सङ्गमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् । तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्द्धं त्वयानघ ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीड़ितम् । विसर्ज्जित केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ५० ॥ ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् । सहास्माभिर्न्निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ५१ ॥ ततः शीघ्रतरं प्रायात् केशवः सहसात्यकिः । पुनरुच्चारयन् वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ५२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कृष्णकर्णसंवादे
द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान् गते । अभिगम्य पृथां चत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥१॥ जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे । क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २ ॥ उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकैकयैः । भीमार्ज्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३ ॥ उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्म्ममेव युधिष्ठिरः । काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्द्दाद्बलवान् दुर्ब्बलो यथा ॥ ४ ॥ राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति । मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्म्मे पथि वर्त्तते ॥ ५ ॥ जयद्रथस्य कर्णस्य तथा

दुःशासनस्य च । सौवलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रपत्स्यते ॥६॥ अधर्मेण हि धर्मिष्ठे कृतं वै कार्य्यमीदृशम् । येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७ ॥ क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् । असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८ ॥ ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः । चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् । सा नि श्वसन्ती दुःखार्त्ता मनसा विममर्ष ह ॥ १० ॥ धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महान् ज्ञातिबधः कृतः । वर्त्स्यते सुहृदाञ्चैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ॥ ११ ॥ पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः । भारतैः सह योत्स्यन्ति किन्नु दुःखमतः परम् ॥ १२ ॥ पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथायुद्धे पराभवम् । अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयो जयः ॥ १३ ॥ इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःख प्रवर्त्तते । पितामहः शान्तनव आचार्य्यश्च युधाम्पतिः ॥ १४ ॥ कर्णश्च धार्त्तराष्ट्रार्थं वर्द्धयन्ति भयं मम । नाचार्य्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ॥ १५ ॥ पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्य्यान्न च पितामहः । अयन्त्वेको वृथादृष्टिर्धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ मोहानुवर्त्ती सतत पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् । महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ॥ १७ ॥ कर्णः सदा पाण्डवाना तच्च दहति सम्प्रति । आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान् प्रति ॥ १८ ॥ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् । तोषितो भगवान् यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ॥ १९ ॥ आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि । साहमन्त पुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ॥ २० ॥ चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता । बलाबलञ्च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ॥ २१ ॥ स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः । धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ॥ २२ ॥ दोषं परिहरन्ती च पितु-

चारित्ररक्षिणी । कथन्नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ॥२३
भवेयमिति सञ्चिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च । कौतूहलात्तु तं लब्धा
वालिश्यादाचरन्तदा ॥ २४ ॥ कन्या सती देवमर्कमासादयमहन्ततः । योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत् परिरक्षितः ॥ २५ ॥
कस्मान्न कुर्य्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा । इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्य्यनिश्चयमुत्तमम् ॥ २६ ॥ कार्य्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ
भागीरथीं प्रति । आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसन्धिनः
॥ २७ ॥ गङ्गातीरे पृथाश्रौषीद्वेदाध्ययननिस्वनम् । प्राङ्मुखस्योर्द्ध्ववाहोः सा पर्य्यतिष्ठत पृष्ठतः ॥ २८ ॥ जप्यावसानं कार्य्यार्थं
प्रतीक्षन्ती तपस्विनी । अतिष्ठत् सूर्य्यतापार्त्ता कर्णस्योत्तरवाससि
॥ २९ ॥ कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती । आपृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः । यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ।
उत्स्मयन् प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्त्तनो वृषः ॥ ३१ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

---

कर्ण उवाच । राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १ ॥

कुन्त्युवाच । कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्णतद्विद्धि मे वचः ॥ २ ॥ कानीनस्त्वं
मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः । कुन्तिराजस्य भवने जातस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३ ॥ प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत् त्वां मय्येषः कर्ण शस्त्रभृतांवरम् ॥ ४ ॥ कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रियावृतः । जातस्त्वमसि दुर्द्धर्षो मया पुत्र

पितुर्गृहे ॥ ५ ॥ स त्वं भ्रातॄनसम्बुध्य मोहाद्यदुपसेवसे। धार्त्त-राष्ट्रं न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६ ॥ एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये। यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७ ॥ अर्जुनेनार्ज्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः। आच्छिद्य धार्त्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८ ॥ अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम्। सौभ्रात्रेण समालक्ष्य सन्नमन्ता-मसाधवः ॥ ९ ॥ कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्द्दनौ। असाध्यं किन्नु लोके स्यात् युवयोः सहितात्मनोः ॥ १० ॥ कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृत। देवैः परिवृतो ब्रह्मा वेद्या-मिव महाध्वरे ॥ ११ ॥ उपपन्नो गुणैः सर्वैः ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु। सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्य्यवान् ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कुन्तीकर्णसमागमे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततः सूर्य्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम्। दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवत् भास्करेरिताम् ॥ १ ॥ सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु। श्रेयस्तस्यान्नरव्याघ्र सर्व्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्य माता च स्वयं पिता च भानुना। चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३ ॥

कर्ण उवाच। न चैतत् श्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया। धर्म्मद्वारं ममैतत् स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४ ॥ अकरोन्मयि यत् पापं भवति सुमहात्ययम्। अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशः कीर्त्तिनाशनम् ॥ ५ ॥ अहञ्चेत् क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्-क्रियाम्। त्वत्कृते किन्नु पापीयः शत्रुः कुर्य्यान्ममाहितम् ॥ ६ ॥

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम। हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः॥ ७॥ न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया। सा मां सम्बोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी॥ ८॥ कृष्णेन सहितात् को वै न व्यथेत धनञ्जयात्। कोऽद्य भीतं न मां विद्यात् पार्थानां समितिं गतम्॥ ९॥ अद्भाता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः। पाण्डवान् यदि गच्छामि किं मां चत्रं वदिष्यति॥ १०॥ सर्व्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथासुखम्। अहं वै धार्त्तराष्ट्राणां कुर्य्यां तद्‌फलं कथम्॥ ११॥ उपनह्य परै वैरं ये मां नित्यमुपासते। नमस्कुर्व्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा॥ १२॥ मम प्राणेन ये शत्रून् शक्ता प्रतिसमासितुम्। मन्यन्ते ते कथं तेषामहं छिन्द्यां मनोरथम्॥ १३॥ मया प्लवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम्। अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम॥ १४॥ अयं हि कालः सम्प्राप्तो धार्त्तराष्ट्रोपजीविनाम्। निर्व्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरचता॥ १५॥ कृतार्था· सुभृता ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते। अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्व्वन्त्यनवस्थिताः॥ १६॥ राजकिल्बिषिणां तेषां भर्त्तृपिण्डापहारिणाम्। नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्म्मणाम्॥ १७॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः। बलञ्च शक्तिमास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे॥ १८॥ आनृशंस्यमथो वृत्तं रचन् सत्पुरुषोचितम्। अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः॥ १९॥ न च तेषां समारम्भो मयि मोघो भविष्यति। वध्यान् विषह्यान् संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान्॥ २०॥ युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च यमौ चैवार्जुनादृते। अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले॥ २१॥ अर्जुनं हि निहत्याजौ सम्प्राप्तं स्यात् फलं मया। यशसा वापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना॥ २२॥ न ते जातु विनङ्क्ष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि। निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते

मयि ॥ २३ ॥ इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात् प्रवेपती । उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्य्यादकम्पनम् ॥ २४ ॥ एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः । यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवन्तु बलवत्तरम् ॥ २५ ॥ त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्षण । दत्तं तत् प्रतिजानीहि सङ्गरप्रतिमोचनम् ॥ २६ ॥ अनामयं स्वस्तिचेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् । तां कर्णोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कुन्तीकर्णसमागमे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । आगम्य हास्तिनापुरादुपप्लव्यमरिन्दमः । पाण्डवाना यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १ ॥ सम्भाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । स्वमेव भवनं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २ ॥ विसृज्य सर्वान्नृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा । पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तं गते सति ॥ ३ ॥ सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः । अनीय कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथ्यं पथ्यं हितञ्चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः । किमुक्तवान् हृषीकेश दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ ७ ॥ आचार्य्यो वा महाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत् । पिता वा धृतराष्ट्रस्त्वं गान्धारी वा किमब्रवीत् ॥ ८ ॥ पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मविदां

वरः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ किञ्च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते । उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्द्दन ॥ १० ॥ उक्तवान् हि भवान् सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः । धार्त्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः । अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ॥ १२ ॥ तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो । यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु । भवान् हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान् गुरुः ॥ १३ ॥

वासुदेव उवाच । शृणु राजन् यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधन । मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १४ ॥ मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः । अथ भीष्मः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ दुर्य्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते । तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६ ॥ मम तात पिता राजन् शान्तनुर्लोकविश्रुतः । तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वर ॥ १७ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात् कथं सुतः ॥ १८ ॥ एकं पुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १८ ॥ न चोच्छेदं कुलं यायात् विस्तीर्य्येत कथं यशः । तस्याहमीप्सितं बुद्धा कालीं मातरमावहम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च । अराजा चोर्द्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ॥ २० ॥ प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान् कुरुकुलोद्वहः ॥ २१ ॥ विचित्रवीर्य्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिव । स्वर्य्यातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संनिवेशयम् ॥ २२ ॥ विचित्रवीर्य्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः । तस्याहं सदृशान् दारान्राजेन्द्र समुपाहरम् ॥ २३ ॥ जित्वा पार्थिवसङ्घातमपि ते बहुशः श्रुतम् । ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ॥ २४ ॥ स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः । दारै-

त्यतिप्रसक्तस्य यक्ष्माणं समपद्यत ॥ २५ ॥ यदा त्वराजके राज्ये न ववर्ष सुरेश्वरः। तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीड़िताः २६॥

प्रजा ऊचुः। उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः। ईतीः प्रणुद भद्रन्ते शान्तनोः कुलवर्द्धन ॥ २७ ॥ पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः। अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २८ ॥ आधीन् प्रणुद वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय। त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच। प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः। प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ ३० ॥ ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा। भृत्या पुरोहिताचार्य्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ ३१ ॥ मामूचुर्भृशसन्तप्ता भव राजेति सन्ततम्। प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते। इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ॥ ३३ ॥ तेभ्यो न्यवेदयन्तत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात्। ऊर्द्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ विशेषतस्त्वदर्थञ्च धुरि मा मां नियोजय। ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं सम्प्रसादयम् ॥ ३५ ॥ नाम्ब शान्तनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन्। प्रतिज्ञां वितथा कुर्य्यामिति राजन् पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ विशेषतस्त्वदर्थञ्च प्रतिज्ञा कृतवानहम्। अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३७ ॥ एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च। अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यास महामुनिम् ॥ ३८ ॥ सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा। अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवांश्च सः ॥ ३९ ॥ त्रीन् स पुत्रानजनयत् तदा भरतसत्तम। अन्धः करणहीनत्वान्नैव राजा पिता तव ॥ ४० ॥ राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः। स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ॥ ४१ ॥ मा तात कलहं

कार्षौ राज्यस्यार्द्धं प्रदीयताम् । मयि जीवति राज्यं कः सं-
प्रशासेत् पुमानिह ॥ ४२ ॥ मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि
वः सदा । न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ॥ ४३ ॥
मतमेतत् पितुस्तुभ्यं गान्धार्य्या विदुरस्य च । श्रोतव्यं खलु
वृद्धाना माभिशङ्कीर्वचो मम । नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं
पृथिवीं तथा ॥ ४४ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि भगवद्वाक्ये
षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

---

वासुदेव उवाच । भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्य्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रन्ते वचनं वचनक्षमः ॥ १ ॥
द्रोण उवाच । प्रातीपः शान्तनुस्तात कुलस्यार्थे यथा स्थितः ।
यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २ ॥ तथा
पाण्डुर्नरपतिः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । राजा कुरूणां धर्मात्मा
सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठाय राज्यमददद्धृतराष्ट्राय
धीमते । यवीयसे तथा क्षत्रे कुरूणां वंशवर्द्धनः ॥ ४ ॥ ततः
सिंहासने राजन् स्थापयित्वैनमच्युतम् । वनं जगाम कौरव्यो
भार्य्याभ्यां सहितो नृपः ॥ ५ ॥ नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते
स्म विनीतवत् । प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥६॥
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । अन्वपद्यन्त विधि-
वत् यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७ ॥ विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं
स विदुराय च । चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरञ्जयः ॥८॥
कोषसंजनने दाने भृत्यानाञ्चान्ववेक्षणे । भरणे चैव सर्वस्य
विदुरः सत्यसङ्गरः ॥ ९ ॥ सन्धिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहन-
क्रियाः । अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ १० ॥ सिंहा-

वनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः । अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११ ॥ कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि । सम्भूय भ्रातृभिः सार्द्धं भुङ्क्ष्व भोगान् जनाधिप ॥ १२ ॥ ब्रवीम्यहन्न कार्पण्यात् नार्थहेतोः कथञ्चन । भीष्मेण दत्तमिच्छामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३ ॥ नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप । यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत् कुरु ॥ १४ ॥ दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्द्धमरिकर्षण । सममाचार्य्यकं तात तव तेषाञ्च मे सदा ॥ १५ ॥ अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम । बहुना किं प्रलापेन यतो धर्म्मस्ततो जयः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा । व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसङ्गरः । पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्म्मवित् ॥ १७ ॥

विदुर उवाच । देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः । प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८ ॥ तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे । कोऽयं दुर्य्योधनो नाम कुलेऽस्मिन् कुलपांसनः ॥ १९ ॥ यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्त्तसे । अनार्य्यस्याकृतज्ञस्य लोभेन हृतचेतसः ॥ २० ॥ अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्म्मार्थदर्शिनः । एते नश्यन्ति कुरवो दुर्य्योधनकृतेन वै ॥ २१ ॥ यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु । माञ्चैव धृतराष्ट्रञ्च सर्व्वमेव महीपते ॥ २२ ॥ चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २३ ॥ नोपेक्षस्व महावाहो पश्यमानः कुलक्षयम् । अयं तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ २४ ॥ वनं गच्छ मया सार्द्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह । बद्धा वा निकृतिप्रज्ञं धार्त्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ॥ २५ ॥ शाधीदं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरक्षितम् । प्रसीद

राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ॥ २६ ॥ पाण्डवानां कुरूणाञ्च राज्ञममिततेजसाम्। विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः। प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २७ ॥ ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता। दुर्य्योधनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥ ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये। शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥ राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोज्यं क्रमागतो नः कुलधर्म्म एषः। त्वं पाप बुद्धेऽतिनृशंसकर्म्मन् राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ ३० ॥ राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी। एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं दुर्य्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३१ ॥ राजा च क्षत्ता च महानुभावौ भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम्। अयन्तु धर्मज्ञतया महात्मा न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३२ ॥ राज्यन्तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं तस्याद्य पुत्रा प्रभवन्ति नान्ये। राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥ यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसन्धो मनीषी। सर्वं तदस्माभिरहत्य कार्य्यं राजन् स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥ अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य ब्रूतान्नृपोऽयं विदुरस्तथैव। कार्य्यं भवेत्तत् सुहृद्भिर्नियुज्य धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३५ ॥ न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः। प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

---

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते तु गान्धार्य्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्य्योधनमुवाचेदं राज्ञां मध्ये जनाधिपः ॥ १ ॥ दुर्य्योधन निबो-
धेदं यत् त्वां वक्ष्यामि पुत्रक । तथा तत् कुरु भद्रन्ते यद्यस्ति
पितृगौरवम् ॥ २ ॥ सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्द्धनः ।
सोमाद्बभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रा
बभूवुर्हि पञ्च राजर्षिसत्तमाः । तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः सम-
भवत् प्रभुः ॥ ४ ॥ पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्द्धनः ।
शर्मिष्ठया संप्रसूतो दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ५ ॥ यदुश्च भरतश्रेष्ठ
देवयान्याः सुतोऽभवत् । दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामित-
तेजसः ॥ ६ ॥ यादवानां कुलकरो बलवान् वीर्य्यसम्मतः । अव-
मेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७ ॥ न चातिष्ठत् पितुः
शास्त्रे बलदर्पविमोहितः । अवमेने च पितरं भ्रातॄंश्चाप्यपराजितः
॥ ८ ॥ पृथिव्याञ्चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली । वशे कृत्वा स
नृपतीन् न्यवसन्नागसाह्वये ॥ ९ ॥ तं पिता परमक्रुद्धो ययाति-
र्नहुषात्मजः । शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्चापि व्यरोपयत्
॥ १० ॥ ये चैनमन्ववर्त्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् । शशाप तानपि
क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११ ॥ यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं
स्ववशवर्त्तिनम् । राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२ ॥
एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते । यवीयांसोऽपि
जायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३ ॥ तथैव सर्वधर्मज्ञः पितु-
र्मम पितामहः । प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥१४॥
तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः । त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा
देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५ ॥ देवापिरभवज्ज्येष्ठो वाह्लीकस्तदन-
न्तरम् । तृतीयः शान्तनुस्तात धृतिमान् मे पितामहः ॥ १६ ॥
देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः । धार्म्मिकः सत्यवादी
च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७ ॥ पौरजानपदानाञ्च सम्मतः

शाधुसत्कृतः । सर्व्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ॥ १८ ॥
वदान्यः सत्यसन्धश्च सर्व्वभूतहिते रतः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे
ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९ ॥ वाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शान्तनोश्च
महात्मनः । सौभ्रात्रञ्च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २० ॥
अथ कालस्य पर्य्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः । सम्भारानभिषेकार्थं
कारयामास शास्त्रतः ॥ २१ ॥ कारयामास सर्व्वाणि मङ्गलार्थानि
वै विभुः । तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ॥ २२ ॥
सर्व्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् । स तच्छ्रुत्वा तु नृपति-
रभिषेकनिवारणम् ॥ २३ ॥ अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्य्यशोचत
चात्मजम् । एवं वदान्यो धर्म्मज्ञः सत्यसन्धश्च सोऽभवत् ॥ २४ ॥
प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः । हीनाङ्गं पृथिवी-
पालं नाभिनन्दन्ति देवताः ॥ २५ ॥ इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्य-
षेधन् द्विजर्षभाः । ततः प्रव्यथिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ॥२६॥
निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् । वाह्लीको मातुल-
कुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ॥ २७ ॥ पितृभ्रातॄन् परित्यज्य
प्राप्तवान् परमृद्धिमत् । वाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शान्तनुर्लोकविश्रुतः
॥ २८ ॥ पितर्य्युपरते राजन् राजा राज्यमकारयत् । तथैवाहं
मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ॥२९॥ ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्यात्
हीनाङ्ग इति भारत । पाण्डुस्तु राज्यं सम्प्राप्तः कनीयानपि
सन्नृपः ॥ ३० ॥ विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिन्दम ।
मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि । अराजपुत्रो
ह्यस्वामी परस्वं हर्त्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरो राजपुत्रो
महात्मा न्यायागतं राज्यमिदञ्च तस्य । स कौरवस्यास्य जनस्य
भर्त्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३२ ॥ स सत्यसन्धः स तथा-
प्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः । प्रियः प्रजानां सुहृदा-
नुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्त्ता ॥ ३३ ॥ क्षमा तितिक्षा

दम आर्ज्जवञ्च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः । भूतानुकम्पा ह्यनुशासनञ्च युधिष्ठिरे राजगुणा समस्ताः ॥ ३४ ॥ अराजपुत्रस्त्वमनार्य्यवृत्तो लुब्धः सदा बन्धुषु पापबुद्धिः । क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्त्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीत ॥ ३५ ॥ प्रयच्छ राज्यार्द्धमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदञ्च । ततोऽवशेषं तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि कृष्णवाक्ये
अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४८ ॥

---

वासुदेव उवाच । एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्य्या धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १ ॥ अवधूयोत्थित मन्दः क्रोधसंरक्तलोचनः । अन्वद्रवन्त तं पश्चात् राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २ ॥ आज्ञापयच्च राज्ञस्तान् पार्थिवान् नष्टचेतसः । प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुन पुनः ॥ ३ ॥ ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः । भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणां समागताः । तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५ ॥ यदत्र युक्तं पापञ्च तद्धितञ्च विशाम्पते । उक्तं भीष्मेण तद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ॥ ६ ॥ गान्धार्य्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत । एतत्ते कथितं राजन् यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ७ ॥ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन् सौभ्रात्रमिच्छता । अभेदायास्य वंशस्य प्रजानाञ्च विवृद्धये ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम्ना न गृह्यते । कर्म्मानुकीर्त्तनञ्चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ९ ॥ यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्व्वं सुयोधनः । तदा मया समानीय भेदिता सर्व्वपार्थिवाः ॥ १० ॥ अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।

अमानुषाणि कर्म्माणि दर्शितानि मया विभो ॥ ११ ॥ निर्भर्त्स-
यित्वा राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् । राधेयं भीषयित्वा च
सौबलञ्च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ द्यूततो धार्त्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा
तथा पुनः । भेदयित्वा नृपान् सर्व्वान् वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत्
॥ १३ ॥ पुनः सामाभिसंयुक्तं सम्प्रदानमथाब्रुवम् । अभेदात्
अववंशस्य कार्य्ययोगात्तथैव च ॥ १४ ॥ ते शूरा धृतराष्ट्रस्य
भीष्मस्य विदुरस्य च । तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्व्वे हित्वा मानमध-
श्चराः ॥ १५ ॥ प्रयच्छन्तु च ते राजामनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च हितं तव ॥ १६ ॥ सर्व्वं भवतु ते
राजेन्द्र पञ्च ग्रामान् विसर्ज्जय । अन्यथा भरणीया हि पितुस्ते
राजसत्तम ॥ १७ ॥ एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुञ्चत ।
दण्डञ्चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १८ ॥ निर्य्याताश्च
विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः । एतत्ते कथितं राजन् यद्वृत्तं
कुरुसंसदि ॥ १९ ॥ न ते राजेन्द्र प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्व्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि भगवद्यानपर्व्वणि भगवद्वाक्ये एकोन-
पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ समाप्तञ्च भगवद्यानपर्व्व ॥

---

अथ सैन्यनिर्य्याणपर्व्व ।

वैशम्पायन उवाच । जनार्द्दनवचः श्रुत्वा धर्म्मराजो युधि-
ष्ठिरः । भ्रातॄनुवाच धर्म्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १ ॥ श्रुतं
भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि । केशवस्यापि यद्वाक्यं तत् सर्व्व-
मवधारितम् ॥ २ ॥ तस्मात् सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यश्च सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ३ ॥ तासां ये पतयः
सप्त विख्यातास्तान्निबोधत । द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिख-

खिण्डनी ॥ ४ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्य्यवान्। एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः। ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ६ ॥ इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः। सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ॥ ७ ॥ यः सहेत रणे भीष्मं शरार्च्चिः पावकोपमम्। तन्तावत् सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन। स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच। संयुक्त एकदुःखश्च वीर्य्यवांश्च महीपतिः। यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ९ ॥ मत्स्यो विराटो बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः। प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः। नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वयसा शास्त्रतो धैर्य्यात् कुलेनाभिजनेन च। ह्रीमान् बलान्वितः श्रीमान् सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥ वेद शास्त्रं भरद्वाजाद्दुर्धर्षः सत्यसङ्गरः। यो नित्यं स्पर्द्धते द्रोणं भीष्मञ्चैव महाबलम् ॥ १३ ॥ श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः। पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ १४ ॥ यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः। रोषात् द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५ ॥ पितेवास्मान् समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः। श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनाग्रं स प्रकर्षतु ॥ १६ ॥ स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम। स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७ ॥ माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दन। वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८ ॥ योऽयं तपः प्रभावेन ऋषिसन्तोषणेन च। दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः ॥ १९ ॥ धनुष्मान् कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः।

दिव्ये र्हयवरैर्युक्तैरग्निकुण्डात् समुत्थितः ॥२०॥ गर्ज्जन्निव महा-
मेघो रथघोषेण वीर्य्यवान्। सिंहसंहननो वीर सिंहतुल्यपरा-
क्रमः ॥ २१ ॥ सिंहोरस्क सिंहभुजः सिंहवक्षा महाबलः। सिंह-
प्रगर्ज्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युति ॥ २२ ॥ सुभ्रु सुदंष्ट्रः
सुहनु सुबाहुः सुमुखोऽकृशः। सुजत्रुः सुविशालाक्ष सुपादः
सुप्रतिष्ठित. ॥ २३ ॥ अभेद्यः सर्वशस्त्राणा प्रभिन्न इव वारणः।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रिय. ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्न-
महं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान्। वज्राशनिसमस्पर्शान् दीप्ता-
स्यानुरगानिव ॥ २५ ॥ यमदूतसमान् वेगे निपाते पावकोपमान्।
रामेणाजौ विषहितान् वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ २६ ॥ पुरुषं तं
न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम्। धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे
धीयते मति. ॥ २७ ॥ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मत सेनापतिर्मम।
अभेद्यकवच श्रीमान् मातङ्ग इव यूथप ॥ २८ ॥

भीमसेन उवाच। वधार्थं य समुत्पन्न शिखण्डी द्रुपदा-
त्मज। वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागता. ॥ २९ ॥ यस्य
संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वत। रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा राम-
स्येव महात्मन. ॥ ३० ॥ न त युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्द्यात्तं
शिखण्डिनम्। शस्त्रेण समरे राजन् सन्नद्धं स्यन्दने स्थितम्
॥ ३१ ॥ द्वैरथे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतम्। शिख-
ण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम्।
सर्वं जानाति धर्मात्मा मतमेषाञ्च केशव ॥ ३३ ॥ यमाह कृष्णो
दाशार्ह. सोऽस्तु सेनापतिर्मम। कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो
वा यदि वा युवा ॥ ३४ ॥ एष नो विजये मूलमेष तात विप-
र्य्यये। अत्र प्राणाश्च राज्यञ्च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५ ॥ एष
धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता। यमाह कृष्णो दाशार्हः

सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समभिवर्त्तते। ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्त्तिनः ॥ ३७ ॥ रात्रेः शेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम्। अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः। अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ३९ ॥ ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य्ये उदाहृताः। नेतारस्तव सेनाया मता विक्रान्तयोधिनः ॥ ४० ॥ सर्व्व एव समर्था हि तव शत्रुं प्रबाधितुम्। इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ॥ ४१ ॥ किं पुनर्धार्त्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम्। मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थं महाहवे ॥ ४२ ॥ कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत। धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ४३ ॥ कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः। धार्त्तराष्ट्रो बलस्थश्च पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४४ ॥ युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः। न धार्त्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥ भीमसेनञ्च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ। युयुधानद्वितीयञ्च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४६ ॥ अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराटद्रुपदावपि। अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेन्द्रान् भीमविक्रमान् ॥ ४७ ॥ सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम्। धार्त्तराष्ट्रबलं सङ्ख्ये हनिष्यति न संशयः। धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिन्दम ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ते तु कृष्णेन सम्प्राहृष्यन्नरोत्तमाः। तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४९ ॥ योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां सम्प्रधावताम्। हयवारणशब्दाश्च नेमिघोषाश्च सर्व्वतः ॥ ५० ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्व्वतोऽभवन्। तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ॥ ५१ ॥ रथ-

पत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम्। धावतामाक्रयामानां तनु-त्राणञ्च बध्नताम् ॥ ५२ ॥ प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः। गङ्गेव पूर्णा दुर्द्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ५३ ॥ अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ। सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ५४ ॥ प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः। ततः शब्दः समभवत् समुद्रस्येव पर्वणि ॥ ५५ ॥ हृष्टानां सम्प्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत्। प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ॥ ५६ ॥ तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। शकटापणवेशाश्च यानयुग्यञ्च सर्वशः ॥ ५७ ॥ कोषयन्त्रायुधञ्चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः। फल्गुयच्च बलं किञ्चित् यच्चापि कृशदुर्बलम् ॥ ५८ ॥ तत् संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः। उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ॥५९॥ सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता। कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ॥ ६० ॥ स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः। ददतो गां हिरण्यञ्च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ॥ ६१ ॥ स्तूयमाना ययू राजन् रथैर्मणिविभूषितैः। कैकेया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ॥ ६२ ॥ श्रेणिमान् वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः। हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ॥६३॥ राजानमन्वयुः सर्व्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरम्। जघनार्द्धे विराटश्च याज्ञसेनिश्च सोमकिः ॥ ६४ ॥ सुशर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः। रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्तथा ॥ ६५ ॥ पत्तिसैन्यं दशगुणं गजानामयुतानि षट्। अनाधृष्टिश्चेकितानो धृष्टकेतुश्च सात्यकिः ॥ ६६ ॥ परिवार्य्य ययुः सर्व्वे वासुदेवधनञ्जयौ। आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ६७ ॥ पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव। तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान् दध्मुररिन्दमाः ॥ ६८ ॥ तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेव-

धनञ्जयौ। पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः॥ ६९॥
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः। शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः
सिंहनादस्तरस्विनाम्। पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च सागरांश्चानुनाद-
यत्॥ ७०॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि कर्णवाक्ये
पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५०॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः॥ १॥ परिहृत्य
श्मशानानि देवतायतनानि च। आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्था-
न्यायतनानि च॥ २॥ मधुरानूषरे देशे शुचौ पुण्ये महामतिः।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ ३॥ ततश्च पुनरुत्थाय
सुखं विश्रान्तवाहनः। प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः॥४॥
विद्राव्य शतशो गुल्मान् धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकान्। पर्य्यक्रामत्
समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः॥ ५॥ शिबिरं मापयामास धृष्ट-
द्युम्नश्च पार्षतः। सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानश्च वीर्य्यवान्॥६॥
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम्। सूपतीर्थां शुचि-
जलां शर्करापङ्कवर्ज्जिताम्॥ ७॥ खानयामास परिखां केशव-
स्तत्र भारत। गुप्तार्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत्॥ ८॥
विधिर्य्यः शिबिरस्यासीत् पाण्डवानां महात्मनाम्। तद्विधानि
नरेन्द्राणां कारयामास केशवः॥ ९॥ प्रभूततरकाष्ठानि दुरा-
धर्षतराणि च। भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽथ सहस्रशः॥१०॥
शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक् पृथक्। विमानानीव
राजेन्द्र निविष्टानि महीतले॥ ११॥ तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः
शतशो दत्तवेतनाः। सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः॥१२

ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः । ससर्जरसपांशूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥१३॥ बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् । शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ महायन्त्राणि नाराचास्तोमराणि परश्वधाः । धनूंषि कवचादीनि ऋष्टयस्तूण-संयुताः ॥ १५ ॥ गजाः कण्ठकसन्नाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः । दृश्यन्ते तत्र गिर्य्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ १६ ॥ निविष्टान् पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत । अभिसस्रुर्यथादेशं सबलाः सहवाहनाः ॥ १७ ॥ चरितब्रह्मचर्य्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः । जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १८ ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि शिविरादिनिर्माणे एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

---

जनमेजय उवाच । युधिष्ठिरं सहानीकमुपायान्तं युयुत्सया । सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १ ॥ विराट-द्रुपदाभ्याञ्च सपुत्राभ्यां समन्वितम् । कैकेयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २ ॥ महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः । श्रुत्वा दुर्य्योधनो राजा किं कार्य्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-म्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते । सम्भ्रमे तुमुले तस्मिन् यदा-सीत् कुरुजाङ्गले ॥ ४ ॥ व्यथयेयुरिमे देवान् सेन्द्रानपि समा-गमे । पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः । युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्य्योधन-स्तदा । कर्णं दुःशासनञ्चैव शकुनिञ्चाब्रवीदिदम् ॥ ८ ॥ अकृ-

तेनैव कार्य्येण गतः पार्थानधोक्षजः। स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं
धक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९ ॥ इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १० ॥ अजातशत्रु-
रत्यर्थं भीमसेनवशानुगः। निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहो-
दरैः ॥ ११ ॥ विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह। तौ च
सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२ ॥ भविता विग्रहः सोऽयं
तुमुलो लोमहर्षणः। तस्मात् सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमत-
न्द्रिताः ॥ १३ ॥ शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः।
सुपर्य्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४ ॥ आसन्नजल-
काष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः। अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नो-
च्चयचितानि च ॥ १५ ॥ विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति
च। समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ॥ १६ ॥ प्रयाणं
घुष्यतामद्य श्वो भूत इति मा चिरम्। ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वो
भूते चक्रिरे तथा ॥ १७ ॥ हृष्टरूपा महात्मानो निवासाय महो-
क्षिताम्। ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ॥ १८ ॥
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः। बाहून् परिघसङ्का-
शान् संस्पृशन्तः शनैः शनैः ॥ १९ ॥ काञ्चनाङ्गदनीप्ताश्च चन्दना-
गुरुभूषितान्। उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः
॥ २० ॥ अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः। ते रथा-
न्रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ॥ २१ ॥ सज्जयन्ति स्म नागांश्च
नागशिक्षास्वनुष्ठिताः। अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि
च ॥ २२ ॥ विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सर्वाणि सर्वशः। पदा-
तयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३ ॥ उपजह्रुः शरी-
रेषु हेमचित्राण्यनेकशः। तदुत्सव इवोदग्रं सम्प्रहृष्टनरावृतम्
॥ २४ ॥ नगरं धार्त्तराष्ट्रस्य भारतासीत् समाकुलम्। जनौघ-
सलिलावर्त्तो रथनागाश्वमीनवान् ॥ २५ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः

भीष्मसञ्चयरत्नवान् । चित्राभरणवर्मोर्म्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ॥२६
प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः । योधचन्द्रोदयोद्भूतः
कुरुराजमहार्णवः । व्यदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥२७॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि दुर्योधनसैन्यसञ्ज्ञायां
द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । वसुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधि-
ष्ठिरः । पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥
अस्मिन्नभ्यागते काले किञ्च नः क्षममच्युत । कथञ्च वर्त्तमाना वै
स्वधर्मान्नच्यवेमहि ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य
च । वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३ ॥ विदुरस्यापि
तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः । कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कार्त्-
स्न्येन ते श्रुता ॥ ४ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य्य च पुनः पुनः ।
क्षेमं यन्नो महाबाहो तत् ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ५ ॥ श्रुत्वैतत्
धर्म्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः । मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो
वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ न च भीष्मस्य
दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा । मम वा भाषितं किञ्चित् सर्व-
मेवातिवर्त्तते ॥ ८ ॥ नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः ।
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९ ॥ बन्धमाज्ञापया-
मास मम चापि सुयोधनः । न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा पाप-
निश्चयः ॥ १० ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे तमनुवर्त्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११ ॥ शकुनिः सौबलश्चैव
कर्णदुःशासनावपि । त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥१२॥

किन्तु तेन मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः। संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्त्तते॥ १३॥ पार्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः। यत् पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितम्॥१४॥ न चापि वयमप्यर्थपरित्यागेन कर्हिचित्। कौरवैः शममिच्छाम-स्तत्र युद्धमनन्तरम्॥ १५॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम्। अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत॥ १६॥ युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम्। योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह॥ १७॥ ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह। आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः॥ १८॥ अवध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः। निश्वसन् भीमसेनञ्च विजयञ्चेदमब्रवीत्॥ १९॥ यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखञ्च यन्मया। सोऽयमस्माननुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः॥ २०॥ तस्मिन् यत्र कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः। अकृते तु प्रयत्नेऽस्माननुपावृत्तः कलिर्महान्॥ २१॥ कथं ह्यवध्यैः सङ्ग्रामस्त्वार्यैः सह भविष्यति। कथं हत्वा गुरून् वृद्धान् विजयो नो भविष्यति॥ २२॥ तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परन्तपः। यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः॥ २३॥ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च। वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम्॥ २४॥ न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः। नापि युक्तञ्च कौन्तेय निर्वर्त्तितुमयुध्यतः॥ २५॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा। स्मयमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन्॥ २६॥ ततस्ते धृतसङ्कल्पा युद्धाय सहसैनिकाः। पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन्॥ २७॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५३॥

वैशम्पायन उवाच। व्युष्टायां वै रजन्यां हि राजा दुर्य्यो-
धनस्ततः। व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकञ्च भारत॥१॥ नर-
हस्तिरथाश्वानां सारं मध्यञ्च फल्गु च। सर्व्वेष्वेतेष्वनीकेषु
सन्दिदेश नराधिप॥२॥ सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः
सतोमराः। सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सहष्टयः॥३॥
सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः। रज्जुभिश्च विचित्राभिः
सपाशाः सपरिच्छदाः॥४॥ सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुड़वालुकाः।
साशीविषघटाः सर्व्वे ससर्ज्जरसपांशवः॥५॥ सघण्टफलकाः सर्व्वे
सायोगुड़जलोपलाः। सशूलभिन्दिपालश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः
॥६॥ सकाण्डदण्डकाः सर्व्वे सनीरविषतोमराः। सशूर्पपिटकाः
सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः॥७॥ सकीलकवचाः सर्व्वे वाशीवृक्षा-
दनान्विताः। व्याघ्रचर्म्मपरीवारा द्वीपिचर्म्मावृताश्च ते॥८॥ सऋ-
ष्टयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः। सकुठाराः सकुद्दालाः
सतैलक्षौमसर्पिषः॥९॥ रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभू-
षिताः। चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः॥१०॥
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्चयाः। कुलीना हययोनिज्ञाः
सारथ्ये विनिवेशिताः॥११॥ बद्धारिष्टा बद्धकक्षा बद्धध्वज-
पताकिनः। बद्धाभरणनिर्यूहा बद्धचर्म्मासिपट्टिशाः॥१२॥ चतु-
र्युजो रथाः सर्व्वे सर्व्वे चोत्तमवाजिनः। सप्रासऋष्टिकाः सर्व्वे सर्व्वे
शतशरासनाः॥१३॥ धुर्य्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा॥१४॥ नगराणीव
गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः। आसन्नयसहस्राणि हेममालानि
सर्व्वशः॥१५॥ यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्षाः स्वलंकृताः।
बभूवुः सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः॥१६॥ द्वावङ्कुशधरौ तत्र
द्वावुत्तमधनुर्द्धरौ। द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपिनाकभृत्
॥१७॥ गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्व्वमायुधकोषकैः। तद्बभूव

बलं राजन् कौरव्यस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ आमुक्तकवचैर्युक्तैः
सपताकैः स्वलंकृतैः । सादिभिश्चोपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः
॥ १९ ॥ असंग्राह्याः सुसम्पन्ना हेमभाण्डपरिच्छदाः । अनेकशत-
साहस्राः सर्वे सादिवशे स्थिताः ॥ २० ॥ नानारूपविकाराश्च
नानाकवचशस्त्रिणः । पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥२१॥
रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश वाजिनः । नरा दश हयस्यासन्
पादरक्षाः समन्ततः ॥ २२ ॥ रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासन्
शतं हयाः । हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसन्धानकारिणः ॥ २३ ॥
सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च । दशसेना च पृतना
पृतना दशवाहिनी ॥ २४ ॥ सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी
चमूः । अक्षौहिणी तु पर्य्यायैर्निरुक्ता च वरूथिनी ॥ २५ ॥
एवं व्यूढ़ान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता । अक्षौहिण्यो दशैका
च सङ्ख्याताः सप्त चैव ह ॥ २६ ॥ अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्ड
वानामभूद्‌बलम् । अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्‌बलम्
॥ २७ ॥ नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते । सेनामुखञ्च
तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिशब्दितम् ॥ २८ ॥ त्रयो गुल्मा गणस्त्वासीत्
गणास्त्वयुतशो भवेत् । दुर्य्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहा-
रिणः ॥ २९ ॥ तत्र दुर्य्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ ३० ॥ पृथगक्षौहिणी-
नाञ्च प्रणेतॄन्नरसत्तमान् । विधिवत् पूर्व्वमानीय पार्थिवानभ्य-
भाषत ॥ ३१ ॥ कृपं द्रोणञ्च शल्यञ्च सैन्धवञ्च जयद्रथम् । सुद-
क्षिणञ्च काम्बोजं कृतवर्म्माणमेव च ॥ ३२ ॥ द्रोणपुत्रञ्च कर्णञ्च
भूरिश्रवसमेव च । शकुनिं सौबलञ्चैव वाह्लीकञ्च महाबलम्
॥ ३३ ॥ दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलञ्च भारत । चक्रे स
विविधाः पूजाः प्रत्यक्षञ्च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ तथा विनियताः

सर्व्वे ये च तेषां पदानुगाः । बभूवुः सैनिका राजन् प्रियं राज्ञश्चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्यनिर्याणपर्व्वणि दुर्य्योधनसैन्यविभागे चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः। सह सर्व्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि। दीर्य्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २ ॥ न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित्। शौर्य्यञ्च बलनेतॄणां स्पर्द्धते च परस्परम् ॥ ३ ॥ श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः। अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्व्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४ ॥ तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह। एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ ततो युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः। क्षत्रियाश्च जयन्त्येव बहुलञ्चैकतो बलम् ॥ ६ ॥ ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः। तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७ ॥ वयमेकस्य शृण्वाना महाबुद्धिमतो रणे। भवन्तस्तु पृथक् सर्व्वे स्वबुद्धिवशवर्त्तिनः ॥ ८ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम्। नयेषु कुशलं शूरमजयन् क्षत्रियांस्ततः ॥ ९ ॥ एवं ये कुशलं शूरं हितेप्सितमकल्मषम्। सेनापतिं प्रकुर्व्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १० ॥ भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम। असंहार्य्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११ ॥ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः। कुवेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥ पर्व्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा। कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३ ॥ भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणेव

द्दिवौकसः। पनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम्॥ १४॥
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः। वयं त्वामनुयास्यामः
सौरभेया इवर्षभम्॥ १५॥

भीष्म उवाच। एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः॥ १६॥ अपि चैवं
मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप। संयोद्धव्यं तवार्थाय यथा
मे समयः कृतः॥ १७॥ न च पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं
भुवि। ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तीपुत्राडनञ्जयात्॥ १८॥ स
हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः। न तु मां निवृतो युद्धे
जातु युध्येत पाण्डव॥ १९॥ अहन्त्वेव क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं
जगत्। कुर्य्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम्॥ २०॥ न
त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा जनाधिप। तस्मात् योधान्
हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा॥ २१॥ एवमेषां करिष्यामि
निधनं कुरुनन्दन। नचेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे॥२२॥
सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते। भविष्यामि यथाकामं
तन्मे श्रोतुमिहार्हसि॥ २३॥ कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा
पृथिवीपते। स्पर्द्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे॥ २४॥

कर्ण उवाच। नाहं जीवति गाङ्गेये राजन् योत्स्ये कथ-
ञ्चन। हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना॥ २५॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सेनापतिञ्चक्रे विधिवत् भूरि-
दक्षिणम्। धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत॥ २६॥
ततो भेरीश्च शङ्खांश्च शतशोऽथ सहस्रशः। वादयामासुरव्यग्रा
वादका राजशासनात्॥ २७॥ सिंहनादाश्च विविधा वाह-
नानाञ्च निस्वनाः। प्रादुरासीन्नभे च वर्षं रुधिरकर्द्दमम्॥२८॥
निर्घाता पृथिवीकम्पा गजबृंहितनिस्वनाः। आसंश्च सर्व-
योधाना पीडयन्तो मनांस्युत॥ २९॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यो

द्दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे । शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्ततरा भृशम्
॥ ३० ॥ सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् । तदैता-
न्युग्ररूपाणि बभुवुः शतशो नृप ॥ ३१ ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा
भीष्मं परबलार्द्दनम् । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् गोभिर्निष्कैश्च
भूरिशः ॥ ३२ ॥ वर्द्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।
आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभि. सहितस्तदा ॥ ३३ ॥ स्कन्धावारेण
महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह । परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह
कौरवः ॥ ३४ ॥ शिविरं मापयामास समे देशे जनाधिपः ।
मधुरानूषरे देशे प्रभूतयवसेन्धने । यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबि-
रमाबभौ ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्यनिर्याणपर्व्वणि भीष्मसैन्यापत्ये
पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

---

जनमेजय उवाच । आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां
वरम् । पितामहं भरतानां ध्वजं सर्व्वमहीक्षिताम् ॥ १ ॥ बृह-
स्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् । समुद्रमिव गाम्भीर्य्ये
हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २ ॥ प्रजापतिमिवौदार्य्ये तेजसा भास्करो-
पमम् । महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३ ॥ रणयज्ञे
प्रवितते सुभीमे लोमहर्षणे । दीक्षितञ्चिररात्राय श्रुत्वा तत्र
युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ किमब्रवीन्महाबाहुः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः ।
भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
सर्व्वान् भ्रातॄन् समानीय वासुदेवञ्च शाश्वतम् ॥ ६ ॥ उवाच
वदतांश्रेष्ठः सान्त्वपूर्व्वमिदं वच. । पर्य्याक्रामत सैन्यानि यत्ता-

स्तिष्ठत दंशिताः ॥ ७ ॥ पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
तस्मात् सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन्मम पश्यत ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । यथार्हति भवान् वक्तुमस्मिन् काले ह्युपस्थिते । तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् । नायकास्तव सेनायां क्रियन्तामिह सप्त वै ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुङ्गवम् । धृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुञ्च पार्थिवं ॥ ११ ॥ शिखण्डिनञ्च पाञ्चाल्यं सहदेवञ्च मागधम् । एतान् सप्त महाभागान् वीरान् युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १२ ॥ सेनाप्रणेतॄन् विधिवदभ्यषिञ्चत् युधिष्ठिरः । सर्वसेनापतिञ्चात्र धृष्टद्युम्नञ्चकार ह ॥ १३ ॥ द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्जातवेदसः । सर्वेषामेव तेषान्तु समस्तानां महात्मनाम् ॥ १४ ॥ सेनापतिपतिञ्चक्रे गुडाकेशं धनञ्जयम् । अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ॥१५॥ सङ्कर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः । तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ॥ १६ ॥ प्राविशत् भवनं राजन् पाण्डवस्य हलायुधः । सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदशाम्बोद्धवादिभिः ॥ १७ ॥ रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः । वृष्णिमुख्यैरधिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ॥ १८ ॥ अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः । नीलकौषेयवसनः कैलासशिखरोपमः ॥ १९ ॥ सिंहखेलगतिः श्रीमान् मदरक्तान्तलोचनः । तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ॥ २० ॥ उदतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः । गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ २१ ॥ पूजयाञ्चक्रिरे ते वै समायान्तं हलायुधम् । ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ॥ २२ ॥ वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन् । विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरेण

सहित उपाविशद्धरिन्दमः । ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ॥ २४ ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत । भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ॥ २५ ॥ दिष्टमेतत् ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्त्तितुम् । अस्मात् युद्धात् समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ॥ २६ ॥ अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टास्मीति मतिर्मम । समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयम् ॥ २७ ॥ विमर्दश्च महान् भावी मांसशोणितकर्द्दमः । उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ॥२८॥ सम्बन्धिषु समां वृत्तिं वर्त्तस्व मधुसूदन । पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्य्योधनो नृपः ॥ २९ ॥ तस्यापि क्रियतां साह्यं स पर्य्येति पुनः पुनः । तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः ॥ ३० ॥ निविष्टः सर्व्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य च । ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ३१ ॥ तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत । न चाहमुत्सहे कृष्णादृते लोकमुदीक्षितुम् ॥ ३२ ॥ ततोऽहमनुवर्त्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् । उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ॥ ३३ ॥ तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्य्योधने नृपे । तस्मात् यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ॥ ३४ ॥ न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् । एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः । तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्त्य मधुसूदनम् ॥ ३५ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैन्यनिर्य्याणपर्व्वणि रामगमने षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः । हिरण्यरोम्णो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १ ॥ आकृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः । दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो

दिक्षु रुक्मीतिविश्रुतः ॥ २ ॥ यः किम्पुरुषसिंहस्य गन्धमादन-वासिनः । कृत्स्नं शिष्यो धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३ ॥ यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा । शार्ङ्गेण च महाबाहुः सम्मितं दिव्यलक्षणम् ॥ ४ ॥ त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् । वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ ५ ॥ शार्ङ्गन्तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः । धारयामास तत् कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥६॥ गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनि । द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ सञ्छिद्य कौरवान् पाशान्निहत्य मुरमोजसा । निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८ ॥ षोड़श स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च । प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गञ्च धनुरुत्तमम् ॥ ९ ॥ रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघनिभस्वनम् । विभीषयन्निव जगत् पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १० ॥ नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबल गर्वितः । रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११ ॥ कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्त्तिष्ये जनार्द्दनम् । ततोऽन्वधावत् वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२ ॥ सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया । विचित्रायुधवर्म्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३ ॥ स समासाद्य वार्ष्णेय योगिनामीश्वरं प्रभुम् । व्यंसितो व्रीड़ितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४ ॥ यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा । तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमम् ॥ १५ ॥ सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना । पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६ ॥ स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः । अक्षौहिण्या महावीर्य्यः पाण्डवान् क्षिप्रमागमत् ॥ १७ ॥ ततः स कवची धन्वी तली खड्गी शरासनी । ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८ ॥ विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया । युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्या-

अपूजयत् ॥ १९ ॥ स पूजितः पाण्डुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः ।
प्रतिगृह्य तु तान् सर्वान् विश्रान्तः सहसैनिकः ॥ २० ॥ उवाच
मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । सहायोऽस्मिन् स्थितो युद्धे
यदि भीतोऽसि पाण्डव ॥ २१ ॥ करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव
शत्रुभिः । न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२ ॥
हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव । अपि द्रोणकृपौ
वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ॥ २३ ॥ अथ वा सर्व एवैते तिष्ठन्तु
वसुधाधिपाः । निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीम् ॥२४॥
इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सन्निधौ । शृण्वतां पार्थिवे-
न्द्राणामन्येषाञ्चैव सर्वशः ॥ २५ ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्म्म-
राजञ्च पाण्डवम् । उवाच धीमान् कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम्
॥ २६ ॥ कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः । द्रोणं
व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ २७ ॥ भीतोऽस्मीति कथं
ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनु । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः
सुमहाबलैः ॥ २८ ॥ सहायो घोषयात्राया कस्तदासीत् सखा
मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ २९ ॥ खाण्डवे
युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् । निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च
दानवैः ॥ ३० ॥ तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ।
तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सङ्गरे ॥ ३१ ॥ युध्यतो बहुभिः-
स्तत्र कः सहायोऽभवन्मम । उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं
यमम् ॥ ३२ ॥ वरुणं पावकञ्चैव कृपं द्रोणञ्च माधवम् । धारयन्
गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ॥ ३३ ॥ अक्षय्यशरसं-
दिव्यास्त्रपरिबृंहितः । कथमस्मद्विधो ब्रूयात् भीतोऽस्मीति यशो-
हरम् ॥ ३४ ॥ वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् । नास्मि
भीतो महाबाहो साहाय्यार्थश्च नास्ति मे ॥ ३५ ॥ यथाकामं
यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा । विनिवर्त्तय ततो रुक्मी सेनां

सागरसन्निभाम् ॥ ३६ ॥ दुर्य्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ।
तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिप ॥ ३७ ॥ प्रत्याख्यातश्च
तेनापि स तदा शूरमानिना । द्वावेव तु महाराज तस्मात् युद्धा-
दपेयतु ॥ ३८ ॥ रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिप ।
गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ॥ ३९ ॥ उपाविशन्
पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च । समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिव-
समाकुला । शुशुभे तारकैश्चित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ४० ॥

इति उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि रुक्मिप्रत्याख्याने
सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

---

जनमेजय उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एहि सञ्जय
सर्वं मे आचक्ष्वानवशेषतः । सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः
॥ ३ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषञ्चाप्यनर्थकम् । यदहं जानमा-
नोऽपि युद्धदोषान् क्षयोदयान् ॥ ४ ॥ तथापि निकृतिप्रज्ञं
पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् । न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्त्तुं वा हित
मात्मनः ॥ ५ ॥ भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी । दुर्य्यो-
धनं समासाद्य पुनः सा परिवर्त्तते ॥ ६ ॥ एवं गते वै यद्भावि
तद्भविष्यति सञ्जय । क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ॥ ७॥

सञ्जय उवाच । त्वदर्होऽयमनुप्रश्नो महाराज यथेच्छसि ।
न तु दुर्य्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ ८ ॥ शृणुष्वानवशेषेण
वदतो मम पार्थिव । य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः
॥ ९ ॥ न स कालं न वा दैवं वक्तुमेनदिहार्हति । महाराज

मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्व्वमाचरेत् ॥ १० ॥ स वध्यः सर्व्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् । निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ ११ ॥ अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने । हयानाञ्च गजानाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसाम् ॥ १२ ॥ वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्व्वशः । स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्व्वलोकक्षयोदयम् ॥ १३ ॥ यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा चैकमना भव । न ह्येव कर्त्ता पुरुषः कर्म्मणोः शुभपापयोः ॥ १४ ॥ अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्य्यते दारु यन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्द्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ॥ १५ ॥ पूर्व्वकर्म्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतत् प्रदृश्यते । तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि सैननिर्य्याणपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ समाप्तञ्च सैन्यनिर्य्याणपर्व्व ।

---

## अथ उलूकदूतागमनपर्व्व ।

सञ्जय उवाच । हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ १ ॥ तत्र दुर्य्योधनो राजा निवेश्य वलमोजसा । सम्मानयित्वा नृपतीन् न्यस्य गुल्मांस्तथैव च ॥ २ ॥ आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत । कर्णं दुःशासनञ्चैव शकुनिञ्चापि सौवलम् ॥ ३ ॥ आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत । तत्र दुर्य्योधनो राजा कर्णेन सह भारत ॥ ४ ॥ सम्भाषयित्वा कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च । सौवलेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरर्षभ ॥ ५ ॥ आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान् सहसोमकान् ॥ ६ ॥ गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः । इदन्तत् समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां कुरूणाञ्चयुद्धं

लोकभयङ्करम् । यद्वैतत् कत्थनावाक्यं सञ्जयो महदब्रवीत् ॥ ८ ॥
वासुदेवसहायस्य गर्ज्जतः सानुजस्य ते । मध्ये कुरूणां कौन्तेय
तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ यथा वः सम्प्रतिज्ञातं तत् सर्वं
क्रियतामिति । ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ १० ॥
भ्रातृभिः सहितं सर्वैः सोमकैश्च सकेकयैः । कथं वा धार्मिको
भूत्वा त्वमधर्मे मनः कृथाः ॥ ११ ॥ य इच्छसि जगत् सर्वं नश्य-
मानं नृशंसवत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ॥१२॥
श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ । प्रह्लादेनाथ भद्रन्ते
हृते राज्ये तु दैवतैः ॥ १३ ॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरा ध्वज
इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्
॥ १४ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । कथितं
नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ॥ १५ ॥ मार्ज्जारः किल दुष्टात्मा
निश्चेष्टः सर्वकर्मसु । ऊर्द्ध्वबाहुः स्थितो राजन् गङ्गातीरे कदा-
चन ॥ १६ ॥ स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ॥ १७ ॥ तस्य कालेन
महता विश्रम्भं जग्मुरण्डजाः । समेत्य च प्रशंसन्ति मार्ज्जारं तं
विशाम्पते ॥ १८ ॥ पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
आत्मकार्य्यं कृतं मेने चर्य्यायाश्च कृतं फलम् ॥ १९ ॥ अथ दीर्घस्य
कालस्य तन्देशं मूषिका ययुः । ददृशुस्तञ्च ते तत्र धार्म्मिकं
व्रतचारिणम् ॥ २० ॥ कार्य्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ॥ २१ ॥ बहुमित्रा वयं
सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् । रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य
सर्वशः ॥ २२ ॥ उपगम्य तु ते सर्वे विडालमिदमब्रुवन् । भवत्-
प्रसादादिच्छामश्चर्त्तुञ्चैव यथासुखम् ॥ २३ ॥ भवान्नो गति-
रव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् । ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं
शरणङ्गताः ॥ २४ ॥ भवान् धर्मपरो नित्यं भवान् धर्मे व्यव-

स्थितः। स नो रक्ष महाप्राज्ञ विद्यानिव वज्रभृत्॥ २५॥
एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशाम्पते। प्रत्युवाच ततः सर्वान्
मूषिकान्मूषिकान्तकृत्॥ २६॥ द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो
रक्षणस्य च। अवश्यन्तु मया कार्य्यं वचनं भवतां हितम्॥२७॥
युष्माभिरपि कर्त्तव्यं वचनं मम नित्यशः। तपसास्मि परिश्रान्तो
दृढ़ं नियममास्थितः॥ २८॥ न चापि गमने शक्तिं काञ्चित्
पश्यामि चिन्तयन्। सोऽस्मि नेयः सदा तात नदीकूलमितः
परम्॥ २९॥ तथेति ते प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ। वृद्ध-
बालमथो सर्वं मार्ज्जाराय न्यवेदयन्॥ ३०॥ ततः स पापो
दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन्। पीवरश्च सुवर्णश्च दृढ़बन्धश्च
जायते॥ ३१॥ मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं सङ्क्षीयतेऽथ सः।
मार्ज्जारो वर्द्धते चापि तेजोबलसमन्वितः॥ ३२॥ ततस्ते मूषिकाः
सर्व्वे समेत्यान्योऽन्यमब्रुवन्। मातुलो वर्द्धते नित्य वयं क्षीयामहे
भृशम्॥ ३३॥ तत प्राज्ञतमः कश्चित् डिण्डिको नाम मूषिक।
अब्रवीत् वचनं राजन् मूषिकाणां महागणम्॥ ३४॥ गच्छतां
वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः। पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव
मातुलेन तु॥ ३५॥ साधुसाध्विति ते सर्व्वे पूजयाञ्चक्रिरे तदा।
चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत्॥ ३६॥ अविज्ञाना-
त्ततः सोऽथ डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान्। ततस्ते सहिताः सर्व्वे
मन्त्रयामासुरञ्जसा॥ ३७॥ तत्र वृद्धतमः कश्चित् कोकिलो नाम
मूषिकः। अब्रवीद्वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथम्॥ ३८॥ न
मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिखा। न मूलफलभक्ष्यस्य
विष्ठा भवति लोमशा॥ ३९॥ अस्य गात्राणि वर्द्धन्ते गणश्च
परिहीयते। अद्य सप्ताष्टदिवसात् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते॥४०॥
एतच्छ्रुत्वा वचः सर्व्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः। विड़ालोऽपि स दु-
ष्टात्मा जगामैव यथागतम्॥ ४१॥ तथा त्वमपि दुष्टात्मन् वैड़ालं

व्रतमास्थितः । चरसि घातिषु सदा विडालो मूषिकेष्विव ॥४२॥ अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते । दर्शनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमश्च ते ॥ ४३ ॥ त्यक्त्वा छद्म त्विदं राजन् क्षत्रधर्मं समाश्रितः । कुरु कार्य्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ॥४४॥ बाहुवीर्य्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ॥ ४५ ॥ क्लिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः । प्रमार्ज्ज्याश्रु रणे जित्वा संमानं परमावह ॥ ४६ ॥ पञ्च ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्ज्जिताः । युध्यामहे कथं सङ्ख्ये कोपयेम च पाण्डवान् ॥ ४७ ॥ त्वत्कृते दुष्टभावस्य सन्त्यागो विदुरस्य च । जातुषे च गृहे दाहं स्मरंस्त्वं पुरुषो भव ॥ ४८ ॥ यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि । अयमस्मि स्थितो राजन् शमाय समराय च ॥ ४९ ॥ तस्यायमागतः कालः समरस्य नरा धिप । एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतत् युधिष्ठिर ॥ ५० ॥ किन्नु युद्धात् परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते । किञ्च त्वं क्षत्रियकुले जातः सम्प्रथितो भुवि ॥ ५१ ॥ द्रोणाद्रस्त्राणि सम्प्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ । तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रित ॥ ५२ ॥ ब्रूयास्त्वं वासुदेवञ्च पाण्डवाना समीपतः । आत्मार्थं पाण्डवार्थञ्च यत्तो मां प्रतियोधय ॥ ५३ ॥ सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृत- वानसि । तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्ज्जुनो मामभिद्रव ॥ ५४ ॥ इन्द्र- जालञ्च माया वै कुहका वापि भीषणा । आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्ज्जिनाः ॥ ५५ ॥ वयमप्युत्सहेम द्यां खञ्च गच्छेम मायया । रसातलं विशामोऽपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ॥ ५६ ॥ दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि । न तु पर्य्यायतः सिद्धि- र्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम ॥ ५७ ॥ मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे । यद्ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्त्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ५८ ॥ घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् । आचचक्षे च मे

सर्वं सञ्जयस्तव भाषितम् ॥ ५९ ॥ मद्द्वितीयेन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना। स सत्यसङ्गरो भूत्वा पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ६० ॥ युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव। यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ॥ ६१ ॥ करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम्। अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः ॥ ६२ ॥ अद्येदानीं विजानीमः सन्ति षण्ढाः सशृङ्गकाः। मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथञ्चन ॥ ६३ ॥ सन्नाहं संयुगं कर्त्तुं कंसभृत्ये विशेषतः। तञ्च तूवरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकम् ॥ ६४ ॥ उलूक मद्वचो ब्रूहि असकृत् भीमसेनकम्। विराटनगरे पार्थ यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा ॥ ६५ ॥ बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम्। प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या त्वया पुरा ॥६६॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते। यद् ब्रवीषि च कौन्तेय धार्त्तराष्ट्रानहं रणे ॥ ६७ ॥ निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः। त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्य्यो भक्ष्ये पेये च भारत ॥६८॥ क्व युद्धं क्व च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव। शयिष्यसि हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ॥ ६९ ॥ तद्वृथा च सभामध्ये वल्गितं ते वृकोदर। उलूक नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ॥ ७० ॥ युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम्। युधिष्ठिरानुरागञ्च द्वेषञ्च मयि भारत ॥ ७१ ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथातथम्। ब्रूयास्त्वं सहदेवञ्च राजमध्ये वचो मम ॥ ६२ ॥ युध्येदानीं रणे यत्तः क्लेशान् स्मर च पाण्डव। विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७३ ॥ न दृष्टपूर्व्वा भर्त्तारो भृत्यैरपि महागुणैः। तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ७४ ॥ अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम्। ते यूयं संहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ॥ ७५ ॥ आत्मार्थं पाण्डवार्थञ्च प्रयुध्यध्वं मया सह। धृष्टद्युम्नञ्च पाञ्चाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७६ ॥

एष ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः । द्रोणमासाद्य समरे
प्राप्स्यसे हितमुत्तमम् ॥ ७७ ॥ युध्यस्व ससुहृत् स्वार्थं कुरु कर्म्म
सुदुष्करम् । शिखण्डिनमथो ब्रूहि उलूक वचनान्मम ॥ ७८ ॥
स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः । गाङ्गेयो धन्विनां
श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयः ॥ ७९ ॥ कुरु कर्म्म रणे यत्तः पश्यामः
पौरुषं तव । एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ॥ ८० ॥
धनञ्जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः । अस्मान् वा त्वं पराजित्य
प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ८१ ॥ अथवा निर्ज्जितोऽस्माभीरणे
वीर शयिष्यसि । राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासञ्च पाण्डव ॥ ८२ ॥
कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव । यदर्थं क्षत्रिया सूते
सर्वं तदिदमागतम् ॥ ८३ ॥ बलं वीर्य्यञ्च शौर्य्यञ्च परञ्चाप्यस्त्र
लाघवम् । पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ८४ ॥
परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च । हृदयं न स्फुटेत्
कस्य ऐश्वर्य्यात् भ्रंशितस्य च ॥ ८५ ॥ कुले जातस्य शूरस्य
परवित्तेष्वगृध्यतः । अच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीप-
येत् ॥ ८६ ॥ यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्म्मणा तद्विभाव्यताम् ।
अकर्म्मणा कत्थितेन सन्त कुपुरुष विदुः ॥ ८७ ॥ अमित्राणां
वशे स्थानं राज्यस्य पुनरुद्धर । द्वावर्थौ युद्धकामस्य तस्मात् कुरुत
पौरुषम् ॥ ८८ ॥ पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता
सभाम् । शक्योऽमर्षी मनुष्येण कर्त्तुं पुरुषमानिना ॥ ८९ ॥
द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासितः । सम्वत्सरं विराटस्य
दास्यमास्थाय चोषितः ॥ ९० ॥ राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासञ्च
पाण्डव । कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ९१ ॥
अप्रियाणाञ्च वचनं प्रब्रुवत्सु पुनः पुनः । अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षी
ह्येव पौरुषम् ॥ ९२ ॥ क्रोधो बलं तथा वीर्य्यं ज्ञानयोगोऽस्त्र-
लाघवम् । इह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ९३ ॥

लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुचेत्रमकर्द्दमम् । पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ९४ ॥ असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे । आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ९५ ॥ एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन् पुरुषो भव । सूतपुत्रं सुदुर्द्धर्षं शल्यञ्च वलिनां वरम् ॥ ९६ ॥ द्रोणञ्च वलिना श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ९७ ॥ ब्राह्मे धनुषि चाचार्य्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः । युधि धुर्य्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ॥ ९८ ॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा । न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ ९९ ॥ अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् । युगं वा परिवर्त्तेत यद्येवं स्यात् यथात्थ माम ॥ १०० ॥ को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्द्दनम् । पार्थो वा इतरो वापि कोऽन्यः स्वस्ति गृहान् व्रजेत् ॥ १०१ ॥ कथमाभ्यामभिध्यातः संस्पृष्टो दारुणेन वा । रणे जीवन् प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १०२ ॥ किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां न बुध्यसे राजचमूं समेताम् । दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ १०३ ॥ प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैरुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च । शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यैर्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ॥ १०४ ॥ नानाजनौघं युधि सम्प्रवृद्धं गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् । माञ्च स्थितं नागवलस्य मध्ये युयुत्ससे मन्द किमल्पवुद्धे ॥ १०५ ॥ अक्षय्यौ विषुधी चैव अग्निदत्तञ्च ते रथम् । जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यञ्च भारत ॥ १०६ ॥ अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्ज्जुन किं वहु । पर्य्यायात् सिद्धिरेतस्य नैतत् सिध्यति कत्थनात् ॥ १०७ ॥ यदीह कत्थनाल्लोके सिध्येत् कर्म्म धनञ्जय । सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः ॥ १०८ ॥ जानामि ते वासुदेवं सहायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।

जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि
॥ १०९ ॥ न तु पर्य्यायधर्म्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः । मनसै-
वानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ ११० ॥ त्रयोदश समा भुक्तं
राज्यं विलपतस्तव । भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम्
॥ १११ ॥ क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपणोर्ज्जितः । क्व
तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ ११२ ॥ सगदात् भीम-
सेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । न वै मोक्षस्तदा वोऽभू-
द्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ११३ ॥ सा वो दास्ये समापन्नान्
मोचयामास पार्षती । अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्म्मण्यवस्थि-
तान् ॥ ११४ ॥ अवोचं यत् षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ११५ ॥ सूदकर्म्मणि
च श्रान्तं विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम
पौरुषम् ॥ ११६ ॥ वेणीं कृत्वा षण्डवेशः कन्यां नर्त्तितवानसि ।
श्रोण्या वेण्याञ्च कन्याञ्च संयुगे यः पलायते ॥ ११७ ॥ एवमेव
सदा दण्डं क्षत्रिया क्षत्रिये दधुः । न भयाद्वासुदेवस्य न चापि
तव फाल्गुन ॥ ११८ ॥ राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सह
केशव । न माया ह्यैन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणा ॥११९॥
आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्ज्जना । वासुदेवसहस्रं वा
फाल्गुनानां शतानि वा ॥ १२० ॥ आसाद्य माममोघेषुं द्रवि-
ष्यन्ति दिशो दश । संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा
गिरिम् ॥ १२१ ॥ तर वा त्वं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ।
शारद्वतमहामीनं विविंशतिमहोरगम् ॥१२२॥ भीष्मवेगमपर्य्यन्तं
द्रोणग्राहदुरासदम् । कर्णशल्यझषावर्त्तं काम्बोजवडवामुखम् ।
दुःशासनमहोल्कासं सोमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ १२३ ॥ युयुत्-
सुतोयं भगदत्तमारुतं श्रुतायुहार्द्दिक्यमहासमुद्रम् । दुःशासनौघं
शलशल्यमत्स्यं सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ॥ १२४ ॥ जयद्रथाद्रिं

पुरुमित्रगाढं दुर्मर्षंणोद्‌दं शकुनिप्रपातम् । शल्लौघमत्स्यमभिप्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ॥ १२५ ॥ भविष्यसि त्वं हतसर्व्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति । तदा मनस्ते त्रिदिवाद्दिवाशुचेर्न्निर्वर्त्तिता पार्थ महीप्रशासनात् । प्रशास्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषित स्वर्ग इवातपस्विना ॥ १२६ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि उलूकदूतागमनपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

---

सञ्जय उवाच । सेनानिवेशं सम्प्राप्तः कैतव्यः पाण्डवस्य ह । समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १ ॥ अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम । दुर्य्योधनसमादिष्टं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उलूक न भयन्तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः । यन्मतं धार्त्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३ ॥ ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् । सृञ्जयानाञ्च मत्स्यानां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४ ॥ द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ । भूमिपानाञ्च सर्व्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५ ॥

उलूक उवाच । इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्त्तराष्ट्रो महामनाः शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् । शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्त्तुं पुरुषमानिना ॥ ७ ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः । सम्वत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिता ॥ ८ ॥ अमर्षं राज्यहरणं वनवासञ्च पाण्डव । द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ॥९॥ अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव । दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १० ॥ लोहाभिहारो

निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्द्दमम्। समः पन्था भृतास्तेऽश्वाः श्वो युध्यस्व सकेशवः॥ ११॥ असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे। आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम्॥ १२॥ एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन् पुरुषो भव। सूतपुत्रं सुदुर्द्धर्षं शल्यञ्च बलिनां वरम्॥ १३॥ द्रोणञ्च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि। अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि॥ १४॥ ब्राह्मे धनुषि चाचार्य्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः। युधि धुर्य्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम्॥ १५॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा। न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम्॥ १६॥ अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम्। युगं वा परिवर्त्तेत यद्येवं स्याद् यथात्थ माम्॥ १७॥ को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येनमरिमर्द्दनम्। गजो वाजी रथो वापि पुनः स्वस्ति गृहान् व्रजन्॥ १८॥ कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा। रणे जीवन् विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन्॥ १९॥ किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां न बुध्यसे राजचमूं समेताम्। दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम्॥ २०॥ प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैरुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च। शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यैर्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः॥ २१॥ नानाजनौघं युधि सम्प्रवृद्धं गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम्। माञ्च स्थितं नागबलस्य मध्ये युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे॥ २२॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्। अभ्यावृत्त्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत॥ २३॥ अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु। पर्य्यायात् सिद्धिरेतस्य नैतत् सिध्यति कत्थनात्॥ २४॥ यदीदं कत्थनाल्लोके सिध्येत् कर्म धनञ्जय। सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः॥ २५॥ जानामि ते वासुदेवं सहायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम्। जानाम्येतत् त्वादृशो नास्ति

योद्धा जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ॥ २६ ॥ न तु पर्य्यायधर्म्मेण राज्यं प्राप्नोति मानुषः । मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ २७ ॥ त्रयोदशसमा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव । भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ २८ ॥ क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपणे ज्जित । क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ २९ ॥ सगदाद्भीमसेनाद्वा पार्थाद्वापि सगाण्डिवात् । न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ३० ॥ सा वो दास्यं समापन्नान् मोचयामास पार्षती । अमानुष्यं समायुक्तान् दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३१ ॥ अवोचं यत् षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् । धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२ ॥ सूदकर्म्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तत् मम पौरुषम् ॥ ३३ ॥ एवमेतत् सदा दण्ड क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः । वेणीं कृत्वा षण्डवेशः कन्या नर्त्तितवानसि ॥३४॥ न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन । राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशव ॥ ३५ ॥ न माया ह्यैन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणा । आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्ज्जनाः ॥ ३६ ॥ वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा । आसाद्य माम मोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३७ ॥ संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् । प्रतरस्व महागाध बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३८ ॥ शारद्वतमहामीनं विविंशतिझषाकुलम् । वृहद्बलमहोच्छ्रायं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ ३९ ॥ भीष्मवेगमपर्य्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् । कर्णशल्यझषावर्त्तं काम्बोजवड़वामुखम् ॥ ४० ॥ जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् । शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ॥ ४१ ॥ भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति । तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्निवर्त्तिता पार्थ महीप्रशासनात् ।

प्रशास्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकवाक्ये षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

---

सञ्जय उवाच। उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत्। आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन् वाक्यशलाकया ॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिता पाण्डवा भृशम्। प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः ॥ २ ॥ आसनेषूदतिष्ठन्त बाहूंश्चैव प्रचिक्षिपुः। आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ ३ ॥ अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम्। नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥ ४ ॥ आर्त्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम्। उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम्। श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम। पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ ७ ॥ सृञ्जयानाञ्च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः। द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ ॥ ८ ॥ भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह। उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन् वाक्यशलाकया। कृष्णादींश्चैव तान् सर्वान् यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम्। श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटञ्चाप्यमार्जयत् ॥ ११ ॥ तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिर्नृप। नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ १२ ॥ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महा-

त्मनः । श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ॥ १३ ॥
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । कैकेया भ्रातरः
पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ १४ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च
पार्थिवः । भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ॥ १५ ॥
उत्पेतुरासनात् सर्व्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः । बाहून प्रगृह्य रुचि-
रान् रक्तचन्दनभूषितान् ॥ १६ ॥ अङ्गदैः परिहार्य्यैश्च केयूरैश्च
विभूषितान् । दन्तान् दन्तेषु निष्पिष्य सृक्कणी परिलेलिहन्
॥ १७ ॥ तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । उदतिष्ठत्
स्ववेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ १८ ॥ उद्वृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्
कटकटाय्य च । हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत्
॥ १९ ॥ अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् । श्रुतं ते
वचनं मूर्ख यत्त्वां दुर्य्योधनोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तन्मे कथयतो मन्द
शृणु वाक्यं दुरासदम् । सर्व्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयो-
धनम् ॥ २१ ॥ शृण्वतः सूतपुत्रस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । अस्माभिः
प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ २२ ॥ मर्षितं ते दुराचार
तत्त्वं न बहु मन्यसे । प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरून्
प्रति ॥ २३ ॥ कुलस्य हितकामेन धर्म्मराजेन धीमता । त्वं
कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥ गच्छस्वाहव-
मस्माभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम् । मयापि च प्रतिज्ञातो बधः
सभ्रातृकस्य ते ॥ २५ ॥ स तथा भविता पाप नात्र कार्य्या
विचारणा । वेलामतिक्रमेत् सद्यः सागरो वरुणालयः ॥ २६ ॥
पर्व्वताश्च विशीर्य्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत् । सहायस्ते यदि यमः
कुवेरो रुद्र एव वा ॥ २७ ॥ यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति
पाण्डवाः । दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम् ॥२८॥
यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति । अपि भीष्मं पुरस्कृत्य
तं नेष्यामि यमक्षयम् ॥ २९ ॥ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य

पीतमद्यावधारय ॥ ६३ ॥ न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः। न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ ६४ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि भगवद्वाक्ये एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

---

सञ्जय उवाच। दुर्य्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ। नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १ ॥ केशवं समभिप्रेक्ष्य गुड़ाकेशो महायशाः। अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २ ॥ स्ववीर्य्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान्। अभीतो युधते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ परवीर्य्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान्। क्षत्रबन्धुरशक्तत्वात् लोके स पुरुषाधमः ॥ ४ ॥ स त्वं परेषां वीर्य्येण मन्यसे वीर्य्यमात्मनः। स्वयं कापुरुषो मूढ़ परांश्च क्षेप्तुमिच्छसि ॥ ५ ॥ यस्त्वं वृद्धं सर्व्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम्। मरणाय महाप्राज्ञं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६ ॥ भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन। न हनिष्यति गाङ्गेयं पाण्डवो घृणयेति ह ॥ ७ ॥ यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य धार्त्तराष्ट्र विकत्थसे। हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्व्वधन्विनाम् ॥ ८ ॥ कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य सुयोधनं धार्त्तराष्ट्रं वदस्व। तथेत्युवाचार्जुनः सव्यसाची निशाव्यपाये भविता विमर्द्दः ॥ ९ ॥ यदोऽब्रवीत् वाक्यमदीनसत्त्वो मध्ये कुरूनां हर्षयन् सत्यसन्धः। अहं हन्ता सृञ्जयानामनीकं शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १० ॥ हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि लोकं न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः। ततो हि ते लब्धमिदं स्वराज्यमापन्नताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११ ॥ स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्वमनर्थमात्मन्यपि वर्त्तमानम्। तस्मादहं ते प्रथमं समूहे हन्ता समक्षं

कुरुहृदमेव ॥ १२ ॥ सूर्य्योदये युक्तसेनः प्रतीच्छ ध्वजी रथी
रक्षत सत्यसन्धं। अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं भीष्मं रथात्
पातयिष्यामि वाणैः ॥ १३ ॥ श्वो भूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यति
सुयोधनः। आचितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४ ॥
यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः। क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता
दुःशासनस्तव ॥ १५ ॥ अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसवत्।
सत्यप्रतिज्ञमचिरात् द्रक्ष्यसे तं सुयोधन ॥ १६ ॥ अभिमानस्य
दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा। नैष्ठुर्य्यस्यावलेपस्य आत्मसम्भावनस्य
च ॥१७॥ नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च। अधर्मस्याप-
वादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८ ॥ दर्शनस्य च वक्रस्य कृतस्न-
स्यापनयस्य च। द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९ ॥
वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधम। आशा ते जीविते मूढ़
राज्ये वा केन हेतुना ॥ २० ॥ शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूत-
पुत्रे च पातिते। निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि॥२१॥
भ्रातॄणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणाञ्च सुयोधन। भीमसेनेन निहतो
दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२ ॥ न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रति-
जानामि कैतव। सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत् सर्वं सत्यं भविष्यति ॥२३॥
युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत्। उलूक मद्वचो ब्रूहि
गत्वा तात सुयोधनम् ॥ २४ ॥ स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं
त्वमर्हसि। उभयोरन्तरं वेद सूनृतानृतयोरपि ॥ २५ ॥ न चाहं
कामये पापमपि कीटपिपीलयोः। किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं
कथञ्चन ॥ २६ ॥ एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा।
कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ॥ २७ ॥ स त्वं कामपरी-
तात्मा मूढ़भावाच्च कत्थसे। तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं
वचः ॥ २८ ॥ किञ्चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बान्धवैः। मम
विप्रियकर्त्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ॥ २९ ॥ श्रुतं वाक्यं गृही-

तोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् । भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मज ॥ ३० ॥ उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् । शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ॥ ३१ ॥ गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये । प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ॥ ३२ ॥ कर्त्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते । दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ॥ ३३ ॥ सक्थिनी तव भङ्क्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान् । सर्वेषां धार्त्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन ॥ ३४ ॥ सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् । कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ॥ ३५ ॥ हत्वा सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः । आक्रमिष्ये पदा मूर्द्धि धर्मराजस्य पश्यत ॥ ३६ ॥ नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते । उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ ३७ ॥ श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् । तथा कर्त्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशास्सि माम् ॥ ३८ ॥ सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् । सुयोधन मतिर्या ते तथैषा ते भविष्यति ॥ ३९ ॥ शोचिष्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिबान्धवः । इमञ्च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत् त्वं विकत्थसे ॥ ४० ॥ विराटद्रुपदौ वृद्धावुलूकमिदमूचतुः । दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ॥ ४१ ॥ तौ च दासावदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् । शिखण्डी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वभिरत सदा । पश्य त्वं मा रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणम् ॥ ४३ ॥ यस्य वीर्य्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि । तमहं पातयिष्यामि रथात् तव पितामहम् ॥ ४४ ॥ अहं भीष्मवधात् सृष्टो नूनं धात्रा महात्मना । सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ४५ ॥ धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् । सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ॥ ४६ ॥ अहं द्रोणं

हनिष्यामि सगणं सहवान्धवम् । कर्त्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ॥ ४७ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् । नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथञ्चन ॥ ४८ ॥ तथैव दोषाद्दुर्बुद्धे सर्वमेतत्त्वनाहतम् । अवश्यञ्च मया कार्य्यं सर्वेषाञ्चरितं महत् ॥ ४९ ॥ स गच्छ मा चिरं तात उलूक यदि मन्यसे । इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ॥ ५० ॥ उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । आमन्त्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ ५१ ॥ इत्युक्तः कितवो वाक्यमुपधार्य्य च यत्नतः । अनुज्ञातो निववृते पुनरेव यथागतम् ॥ ५२ ॥ उलूकस्तत्र आगम्य दुर्य्योधनममर्षणम् । अर्जुनस्य समादिष्टं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ वासुदेवस्य भीमस्य धर्म्मराजस्य पौरुषम् । नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ॥ ५४ ॥ सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनो । केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः । दुःशासनञ्च कर्णञ्च शकुनिञ्चापि भारत ॥५६॥ आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा । यथा प्रागुदयात् सर्वे युक्तास्तिष्ठन्त्यनीकिनः ॥ ५७ ॥ ततः कर्णसमादिष्टा दूताः संत्वरिता रथैः । उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ ५८ ॥ तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् । आज्ञापयन्तो राज्ञश्च योगः प्रागुदयादिति ॥ ५९ ॥

इति उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकापयाने द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६२ ॥

---

सञ्जय उवाच । उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १ ॥ पदातिनीं नाग-

वर्त्तीं रथिनीमश्ववन्दिनीम् । चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवी-
मिव ॥ २ ॥ भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः । धृष्टद्युम्न-
वशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३ ॥ तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः
पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः । द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यकर्षत
॥ ४ ॥ यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् । अर्जुनं सूत-
पुत्राय भीमं दुर्य्योधनाय च ॥ ५ ॥ धृष्टकेतुञ्च शल्याय गौतमायो-
त्तमौजसम् । अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैव्यञ्च कृतवर्म्मणे ॥ ६ ॥
सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानं समादिशत् । शिखण्डिनञ्च भीष्माय
प्रमुखे समकल्पयत् ॥ ७ ॥ सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय
च । द्रौपदेयांस्तथा पञ्च त्रिगर्त्तेभ्यः समादिशत् ॥ ८ ॥ वृष-
सेनाय सौभद्रं शेषाणाञ्च महीक्षिताम् । स समर्थं हि तं मेने
पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९ ॥ एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् च
सह चैव ह । ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥१०॥
धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः । विधिवत् व्यूह्य मेधावी
युद्धाय धृतमानसः ॥ ११ ॥ यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवाना-
मयोजयत् । जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि उलूकदूतागमनपर्व्वणि सेनापतिनियोगे
त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६३॥ समाप्तञ्च उलूकदूतागमपर्व्व ॥

---

## अथ रथातिरथसङ्ख्यानपर्व्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रतिज्ञाते फाल्गुनेन वधे भीष्मस्य संयुगे ।
किमकुर्व्वत मे मन्दाः पुत्रा दुर्य्योधनादयः ॥ १ ॥ हतमेव हि
पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे । वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढ़-
धन्वना ॥ २ ॥ स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान् महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३ ॥ सैनापत्यञ्च

सम्प्राप्य कौरवाणां धुरन्धरः किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धि-
पराक्रमः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत् सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेद-
यत् । यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । सैनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ।
दुर्य्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य कुमाराय
सेनान्ये शक्तिपाणये । अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः
॥ ७ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च । कर्म्म कार-
यितुञ्चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८ ॥ यात्रायाने च युद्धे च तथा
प्रशमनेषु च । भृशं वेद महाराज यथा वेद वृहस्पतिः ॥ ९ ॥
व्यूहानाञ्च समारम्भान् दैवगन्धर्वमानुषान् । तैरहं मोहयिष्यामि
पाण्डवान् व्येतु ते ज्वरः ॥ १० ॥ सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन
पालयंस्तव वाहिनीम् । यथावत् शास्त्रतो राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच । विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥ किं पुनस्त्वयि
दुर्द्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते । द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभि-
नन्दिनि ॥ १३ ॥ भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ रथसङ्ख्यान्तु
कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा । तथैवातिरथानाञ्च वेत्तु-
मिच्छामि कौरव ॥ १५ ॥ पितामहो हि कुशलः परेषामात्मन-
स्तथा । श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसङ्ख्या स्वके बले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७ ॥ बहूनीह सह-
स्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । रथानां तव सेनायां यथामुख्यन्तु
मे शृणु ॥ १८ ॥ भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।

दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसम्मितैः ॥ १९ ॥ सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः । रथोपस्थे गजस्कन्धे गदाप्रासासिचर्मणि ॥ २० ॥ सयन्तारः प्रहन्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः । इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१ ॥ एते हनिष्यन्ति रणे पञ्चालान् युद्धदुर्मदान् । कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्त्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २२ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव । शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥ न त्वात्मनो गुणान् वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते । कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः शस्त्रभृतां वरः ॥ २४ ॥ अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः । शस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ॥ २५ ॥ हनिष्यति चमूं तेषां महेन्द्रो दानवानिव । मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ॥ २६ ॥ स्पर्द्धते वासुदेवेन नित्यं यो वै रणे रणे । भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते राजसत्तम ॥ २७ ॥ एष योत्स्यति संग्रामे पाण्डवांश्च महारथान् । सागरोर्मिसमैर्बाणैः प्लावयन्निव शात्रवान् ॥ २८ ॥ भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् । सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ॥ २९ ॥ बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति । सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ॥ ३० ॥ योत्स्यते समरे राजन् विक्रान्तो रथसत्तमः द्रौपदीहरणे राजन् परिक्लिष्टश्च पाण्डवैः ॥ ३१ ॥ संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा । एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३२ ॥ सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान् योद्धुमाहवे । स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन् रणे । योत्स्यते पाण्डवैस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि कौरवरथातिरथसङ्ख्यायां चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

---

भीष्म उवाच । सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः । तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन् योत्स्यते समरे परैः ॥ १ ॥ एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम । पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २ ॥ एतस्य रथवंशे हि तिग्मवेगप्रहारिणः । काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतीः ॥ ३ ॥ नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मा रथस्तव । रथवंशेन कदनं शत्रूणां वै करिष्यति ॥ ४ ॥ कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन मारिष । योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थे कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सम्मितौ रथसत्तमौ । कृतिनौ समरे तात दृढवीर्य्यपराक्रमौ ॥६॥ एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यत । गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च करच्युतैः ॥ ७ ॥ युद्धाभिकामौ समरे क्रीड़न्ताविव यूथपौ । यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८ ॥ त्रिगर्त्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम । कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ९ ॥ मकरा इव राजेन्द्र समुद्धततरङ्गिणीम् । गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १० ॥ ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् । एते योत्स्यन्ति संग्रामे संस्मरन्तः पुराकृतम् ॥ ११ ॥ व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह । दिशो विजयता राजन् श्वेतवाहेन भारत ॥ १२ ॥ ते हनिष्यन्ति पार्थानां तानासाद्य महारथान् । वरान् वरान् महेष्वासान् क्षत्रियाणां धुरन्धरान् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणस्तव पुत्रश्च तथा दुःशासनस्य च । उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वपलायिनौ ॥ १४ ॥ तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ । युद्धानाञ्च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५ ॥ रथौ तौ कुरुशार्दूलौ मतौ मे रथसत्तमौ । क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६ ॥ दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभ । योत्स्यते तव संग्रामे स्वेन सैन्येन पालितः ॥ १७ ॥ बृहद्बलस्तथा राजा

कौशल्यो रथसत्तम । रथो मम मतस्तात महावेगपराक्रमः ॥१८॥
एष योत्स्यति संग्रामे स्वान् बन्धून् सम्प्रहर्षयन् । उग्रायुधो
महेष्वासो धार्त्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९ ॥ कृपः शारद्वतो राजन्
रथयूथपयूथपः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव
॥ २० ॥ गौतमस्य महर्षेर्य आचार्य्यस्य शरद्वतः । कार्त्तिकेय
इवाजेयः शरस्तम्बात् सुतोऽभवत् ॥ २१ ॥ एष सेनाः सुबहुला
विविधायुधकार्मुका । अग्निवत् समरे तात चरिष्यति विनि-
र्दहन् ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि कौरवरथातिरथ-
सङ्ख्याया पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

---

भीष्म उवाच । शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
प्रयुज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥ एतस्य सेना
दुर्द्धर्षा समरे प्रतियायिनः । विविधायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा
जवे ॥ २ ॥ द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वानेवातिधन्विनः । समरे
चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३ ॥ एतस्य हि महाराज
यथा गाण्डीवधन्वनः । शरासनविनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति
सायकाः ॥ ४ ॥ नैष शक्यो मया वीर संख्यातुं रथसत्तमः ।
निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महारथः ॥ ५ ॥ क्रोधस्तेजश्च
तपसा संभृतोऽश्रमवासिना । द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यै रस्त्रै-
रुदारधीः ॥ ६ ॥ दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ । न मे
रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥ जीवितं प्रियमत्यर्थ-
मायुष्कामः सदा द्विज । न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयो-
रपि ॥ ८ ॥ हन्यादेकरथेनैष देवानामपि वाहिनीम् । वपुष्मां-
स्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९ ॥ असङ्ख्येयगुणो वीरः

प्रहन्ता दारुणद्युतिः । दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत् प्रचरिष्यति ॥ १० ॥ युगान्ताग्निसमः क्रोधात् सिंहग्रीवो महाद्युतिः । एष भारतयुद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११ ॥ पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः । रणे कर्म महत् कर्त्ता अत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२ ॥ अस्त्रवेगानिलोद्भूत. सेनाकक्षेन्धनोत्थितः । पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति रणे धृतः ॥ १३ ॥ रथयूथपयूथानां यूथपोऽयं नरर्षभः । भरद्वाजात्मजः कर्त्ता कर्म तीव्रं हितं तव ॥ १४ ॥ सर्व्वमूर्द्धाभिषिक्तानामाचार्य्य स्थविरो गुरुः । गच्छेदन्तं सृञ्जयाना प्रियस्त्वस्य धनञ्जयः ॥ १५ ॥ नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् । हन्यादाचार्य्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्मितम् ॥ १६ ॥ श्लाघतेऽयं सदा वीर पार्थस्य गुणविस्तरैः । पुत्राद्भ्यधिकञ्चैनं भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७ ॥ हन्याद्देकरथेनैव देवगन्धर्व्वमानुषान् । एकीभूतानपि रणे दिव्यै रस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८ ॥ पौरवो राजशार्द्दूलस्तव राजन् महारथ । मतो मम रथोदारः परवीररथारुज ॥ १९ ॥ स्वेन सैन्येन महता प्रतपन् शत्रुवाहिनीम् । प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान् कक्षमग्निगतिर्यथा ॥ २० ॥ सत्यश्रवा रथस्त्वेको राजपुत्रो वृहद्बलः । तव राजन्रिपुबले कालवत् प्रचरिष्यति ॥ २१ ॥ एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधा । विचरिष्यन्ति संग्रामे निघ्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२ ॥ वृषसेनो रथस्तेऽग्र्य कर्णपुत्रो महारथ । प्रधक्ष्यति रिपूणान्ते बलन्तु बलिनां वर. ॥ २३ ॥ जलसन्धो महातेजा राजन्रथवरस्तव । त्यक्ष्यते समरे प्राणान्माधव परवीरहा ॥२४॥ एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः । रथेन वा महाबाहुः क्षपयन् शत्रुवाहिनीम् ॥ २५ ॥ रथ एष महाराज मतो मे राजसत्तम । त्वदर्थे त्यक्ष्यते प्राणान् सहसैन्यो महारणे ॥२६॥ एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च सङ्गरे । वीतभीश्चापि ते

राजञ्छत्रुभिः सह योत्स्यते ॥ २७ ॥ वाह्लीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्त्तिनः। मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८ ॥ न ह्येष समरं प्राप्य निवर्त्तेत कथञ्चन। यथा सततगो राजन् स हि हन्यात् परान्रणे ॥ २९ ॥ सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः। रणेष्वद्भुतकर्मा च रथी पररथारुजः ॥ ३० ॥ एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथञ्चन। उत्स्मयन्नुत्पतत्येष परान्रथपथे स्थितान् ॥ ३१ ॥ एष वारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम्। कर्त्ता विमर्द्दे सुमहत् त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२ ॥ अलम्बुषो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महारथः। हनिष्यति परान् राजन् पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३ ॥ एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः। मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान्। गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५ ॥ एतेन युद्धमभवत् पुरा गाण्डीवधन्वनः। दिवसान् सुबहून् राजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६ ॥ ततः सखायं गान्धारे मानयन् पाकशासनम्। अकरोत् सन्विदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७ ॥ एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः। ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि कौरवरथातिरथसङ्ख्यायां षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

---

भीष्म उवाच। अचलो वृषकश्चैव सहितौ भ्रातरावुभौ। रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून् विध्वंसयिष्यतः ॥ १ ॥ वलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधपरायणौ। गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महावलौ ॥ २ ॥ सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः। उत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३ ॥ पुरुषः

कत्थनो नीचः कर्णो वैकर्त्तनस्तव । मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४ ॥ एष नैव रथः कर्णो न चात्यतिरथो रणे । वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ॥ ५ ॥ कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी । अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ॥ ६ ॥ करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्द्धरथो मतः । नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्ज्जीवन् विमोच्यते ॥ ७ ॥ ततोऽब्रवीत् पुनर्द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः । एवमेतत् यथात्थ त्वं न मिथ्यास्ति कदाचन ॥ ८ ॥ रणे रणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते । घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः ॥ ९ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फाल्य लोचने । उवाच भीष्मं राधेयस्तान् वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ १० ॥ पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि । अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ॥११॥ मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्य्योधनकृतेन वै । त्वन्तु मां मन्यसे मन्दं यथा कापुरुषं तथा ॥ ११ ॥ भवानर्द्धरथो मह्यं मतो वै नात्र संशयः । सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेयो न मृषा वदेत् ॥ १३ ॥ कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते । को हि नाम समानेषु राजसूदारकर्मसु ॥ १४ ॥ तेजोवधमिदं कुर्य्यात् विभेदयिषुराहवे । यथा त्वं गुणविद्वेषादपरागं चिकीर्षसि ॥ १५ ॥ न हायनैर्न्न पलितैर्न्न वित्तैर्न्न च बन्धुभिः । महारथत्वं सङ्ख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १६ ॥ बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः । धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥१७॥ यथेच्छकं स्वयं ब्रूहाद्रथानतिरथांस्तथा । कामद्वेषसमायुक्तो मोहात् प्रकुरुते भवान् ॥ १८ ॥ दुर्य्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् । त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥ १९ ॥ भिन्ना हि सेना नृपते दुःसन्धेया भवन्त्युत । मौला हि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिताः ॥ २० ॥ एषां द्वैधं समुत्-

पक्षं योधानां युधि भारत। तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ २१ ॥ रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः। अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २२ ॥ आसाद्य माममोघेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश। पाण्डवाः सहपाञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २३ ॥ क्व च युद्धं विमर्द्दो वा मन्त्रं सुव्याहृतानि च। क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालचोदितः ॥२४॥ एकाकी स्पर्द्धते नित्यं सर्वेण जगता सह। न चान्यं पुरुषं किञ्चित् मन्यते मोघदर्शनः ॥ २५ ॥ श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम्। न त्वेव ह्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ २६ ॥ अहमेको हनिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम्। स्वयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २७ ॥ कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप। सेनापतौ यशो गन्ता न तु योधान् कथञ्चन ॥ २८ ॥ नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन् कथञ्चन। हते भीष्मे तु योद्धास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच। समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान् सागरोपमः। धार्त्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ ३० ॥ तस्मिन्नभ्यागते काले संग्रामे लोमहर्षणे। मिथो भेदो न मे कार्य्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ ३१ ॥ न ह्यहं त्वद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव। युद्धश्रद्धामहं छिन्द्यां जीविताशां च सूतज ॥ ३२ ॥ जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि विमुञ्चता। न मे व्यथा कृता काचित् त्वन्तु मे किं करिष्यसि ॥ ३३ ॥ कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम्। वक्ष्यामि तत्त्वं सन्तप्तो निहीनकुलपासन ॥ ३४ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराजस्वयम्वरे। निर्ज्जित्यैकरथेनैव याः कन्यास्तरसा हृताः ॥ ३५ ॥ ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः। मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥३६॥ त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान्। उपस्थितो विना-

श्राय यतस्व पुरुषो भव ॥ ३७ ॥ युध्यस्व समरे पार्थं येन विस्म-
र्द्देसे सह। द्रक्ष्यामि त्वा विनिर्मुक्तमस्मात् युद्धात् सुदुर्मते ॥३८॥
तमुवाच ततो राजा धार्त्तराष्ट्रः प्रतातवान्। मां समीक्षस्व
गाङ्गेय कार्य्यं हि महदुद्यतम् ॥ ३९ ॥ चिन्त्यतामिदमेकाग्रं मम
निःश्रेयसं परम्। उभावपि भवन्तौ मे महत् कर्म करिष्यतः
॥ ४० ॥ भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषा रथसत्तमान्। ये चैवा-
तिरथास्तत्र ये चैव रथयूथपाः ॥ ४१ ॥ बलाबलममित्राणां
श्रोतुमिच्छामि कौरव। प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भवि-
ष्यति ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि भीष्मकर्णकलहे
सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

---

भीष्म उवाच। एते रथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथा नृप।
ये चाप्यर्द्धरथा राजन् पाण्डवानामतः शृणु ॥ १ ॥ यदि कौतू-
हलं तेऽद्य पाण्डवाना बले नृप। रथसङ्ख्या शृणुष्व त्वं सहैभि-
र्वसुधाधिपैः ॥ २ ॥ स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः।
अग्निवत् समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तु
राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसम्मितः। न तस्यास्ति समो युद्धे गदया
सायकैरपि ॥ ४ ॥ नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः।
माद्रीपुत्रौ च रथिनौ द्वाविव पुरुषर्षभौ ॥ ५ ॥ अश्विनाविव
रूपेण तेजसा च समन्वितौ। एते चमूमुखगता स्मरन्तः क्लेश-
मुत्तमम् ॥ ६ ॥ रुद्रवत् प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः। सर्वे
एव महात्मानः शालस्तम्भा इवोद्गताः ॥ ७ ॥ प्रादेशेनाधिकाः
पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणत। सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महा-
बलाः ॥ ८ ॥ चरितब्रह्मचर्य्याश्च सर्वे तात तपस्विनः। ह्रीमन्तः

पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥ ९ ॥ जवे प्रहारे सम्मर्दे सर्व एवातिमानुषाः। सर्वैर्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ १० ॥ न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदा शरान्। विषहन्ति सदा कर्त्तुमधिज्यान्यपि कौरव ॥ ११ ॥ उद्यन्तुं वा गदा गुर्वीः शरान् विक्षेप्तुमाहवे। जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांशुविकर्षणे ॥ १२ ॥ बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः। एतत् सैन्यं समासाद्य सर्व एव बलोत्कटाः ॥ १३ ॥ विध्वंसयिष्यन्ति रणे मास्म तैः सह सङ्गम। एकैकशस्ते सम्मर्दे हन्युः सर्वान् महीक्षितः ॥ १४ ॥ प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत्। द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ॥ १५ ॥ ते स्मरन्तश्च संग्रामे चरिष्यन्ति च रुद्रवत्। लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ॥ १६ ॥ उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तादृशः। न हि देवेषु वा पूर्वं मनुष्येषूरगेषु च ॥ १७ ॥ राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु। भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुत ॥ १८ ॥ समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमतः। वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनञ्जय ॥१९॥ गाण्डीवञ्च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः। अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ २० ॥ अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौवेर एव च। याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ २१ ॥ वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च। दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २२ ॥ हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः। एष हन्याद्धि संरम्भी बलवान् सत्यविक्रमः ॥२३॥ तव सेनां महाबाहुः स्वाञ्चैव परिपालयन्। अहञ्चैन प्रत्युदीयामाचार्य्यो वा धनञ्जयम् ॥ २४ ॥ न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि। य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥ २५ ॥ जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः। समायुक्तस्तु कौन्तेयो

वासुदेवसहायवान् । तरुणश्च कृती चैव जीर्णावाावामुभावपि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञा विध्वंसिरे तदा । काञ्चनाङ्गदिन. पीना भुजाश्चन्दनरूषिता. ॥ २७ ॥ मनोभिः सह संवेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् । सामर्थ्यं पाण्डवेयाना यथाप्रत्यक्षदर्शनम् ॥ २८ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि पाण्डवरथातिरथसङ्ख्याया अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६८ ॥

---

भीष्म उवाच । द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः । वैराटिरुत्तरश्चैव रथोदारो मतो मम ॥ १ ॥ अभिमन्युर्महाबाहूरथयूथपयूथप । सम पार्थेन समरे वासुदेवेन वारिहा ॥ २ ॥ लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी च दृढव्रत । संस्मरन् वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३ ॥ सात्यकिर्माधव शूरो रथयूथपयूथप । एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वस. ॥ ४ ॥ उत्तमौजास्तथा राजन्रथोदारो मतो मम । युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो मतो मम ॥ ५ ॥ एतेषा बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा । योत्स्यन्ते ते तनूस्त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६ ॥ पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत । अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्त. परस्परम् ॥ ७ ॥ अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदौ तथा । महारथौ महावीर्य्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८ ॥ वयोवृद्धावपि हि तौ क्षत्रधर्मपरायणौ । यतिष्येते पर शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९ ॥ सम्बन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्य्यबलान्वयात् । आर्य्यव्रतौ महेष्वासौ स्नेहवीर्य्यस्थितावुभौ ॥ १० ॥ कारणं प्राप्य तु नरा. सर्व एव महाभुजा । शूरा वा कातरा वापि

भवन्ति कुरुपुङ्गव ॥ ११ ॥ एकायनगतावेतौ पार्थिवौ दृढ-
धन्विनौ । प्राणांस्त्यक्त्वा परं शक्त्या घटितारौ परन्तप ॥ १२ ॥
पृथगक्षौहिणीभ्यान्तावुभौ संयति दारुणौ । सम्बन्धिभावं रक्षन्तौ
महत् कर्म करिष्यत. ॥ १३ ॥ लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ
च भारत । प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि पाण्डवरथातिरथ-
सङ्ख्याया एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय. ॥ १६९ ॥

---

भीष्म उवाच । पञ्चालराजस्य सुतो राजन् परपुरञ्जयः ।
शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १ ॥ एष योत्स्यति
संग्रामे नाशयन् पूर्वसंस्थितिम् । परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु
भारत ॥ २ ॥ एतस्य बहुला सेना पञ्चालाश्च प्रभद्रकाः । तेनासौ
रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्व-
सेनासु भारत । मतो मेऽतिरथो राजन् द्रोणशिष्यो महारथः
॥ ४ ॥ एष योत्स्यति सङ्ग्रामे सूदयन् वै परान् रणे । भगवानिव
संक्रुद्धः पिनाकी युगसङ्क्षये ॥ ५ ॥ एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति
रणप्रियाः । बहुलात् सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६ ॥
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्द्धरथो नृप । धृष्टद्युम्नस्य तनयो
बाल्यान्नातिकृतश्रम ॥ ७ ॥ शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महा-
रथः । धृष्टकेतुर्महेष्वासः सम्बन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८ ॥ एष
चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत । महारथानां सुकरं महत्
कर्म करिष्यति ॥ ९ ॥ क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरञ्जयः ।
सत्यदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ॥ १० ॥ जयन्तश्चामि-
तौजाश्च सत्यजिच्च महारथः । महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चाल-
सत्तमाः ॥ ११ ॥ योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ।

अजौ भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवार्थे महारथौ ॥ १२ ॥ योत्स्येते बलिनौ शूरौ परं शक्त्या क्षयिष्यतः । शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढ़विक्रमौ ॥ १३ ॥ कैकेयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः । सर्वे चैव रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १४ ॥ काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृप । सूर्य्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्वश्च नामतः ॥ १५ ॥ सर्वे एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः । सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १६ ॥ वार्द्धक्षेमिर्महाराज मतो मम महारथः । चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ॥ १७ ॥ स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः । चेकितान सत्यधृतिः पाण्डवाना महारथौ ॥ १८ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम । व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ॥ १९ ॥ मतौ मम रथोदारौ पाण्डावानां न संशयः । सेनाबिन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ॥ २० ॥ यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन वा विभो । स योत्स्यति हि विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ २१ ॥ माञ्च द्रोणं कृपञ्चैव यथा सम्मन्यते भवान् । तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तम ॥२२॥ काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो नरोत्तम । रथ एकगुणो मह्यं ज्ञेयः परपुरञ्जयः ॥ २३ ॥ अयञ्च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः । सत्यजित् समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥२४॥ गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन सम्मितः । पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥२५॥ अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् । पाण्ड्यराजो महावीर्य्यः पाण्डवानां धनुर्द्धरः ॥ २६ ॥ दृढ़धन्वा महेष्वासः पाण्डवानां महारथः । श्रेणिमान् कौरवश्रेष्ठो वसुदानश्च पार्थिवः । उभावेतावतिरथौ मतौ परपुरञ्जय ॥ २७ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि पाण्डवरथातिरथसङ्ख्यायां सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

भीष्म उवाच। रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथ। योत्स्यतेऽमरवत् सङ्ख्ये परसैन्येषु भारत॥ १॥ पुरुजित् कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः। मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः॥ २॥ एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह। चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुङ्गवः॥ ३॥ स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः। योधा ये चास्य विख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः॥ ४॥ भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति सङ्गरे। सुमहत् कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते रतः॥ ५॥ भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः। मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः॥ ६॥ योत्स्यते समरे तात मायावी समरप्रियः। ये चास्य राक्षसा वीराः सचिवा वशवर्त्तिनः॥ ७॥ एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः। समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः॥ ८॥ एते प्राधान्यतो राजन् पाण्डवस्य महात्मनः। रथाश्चातिरथाश्चैव ये चान्येऽर्द्धरथा नृप॥ ९॥ नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप। महेन्द्रेणेव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना॥ १०॥ तैरहं समरे वीर मायाविद्भिर्जयैषिभिः। योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे॥ ११॥ वासुदेवञ्च पार्थञ्च चक्रगाण्डीवधारिणौ। सन्ध्यागताविवार्केन्दू समेष्ये तौ रथोत्तमौ॥ १२॥ ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः। सहसैन्यानहन्तांश्च प्रतीयां रणमूर्द्धनि॥ १३॥ एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं यथाप्रधानं नृप कीर्त्तिता मया। तथा परे येऽर्द्धरथाश्च केचित्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र॥ १४॥ अर्जुनं वासुदेवञ्च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः। सर्वांस्तान् वारयिष्यामि यावद्द्रक्ष्यामि भारत॥ १५॥ पाञ्चाल्यन्तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम्। उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा प्रतियुध्यन्तमाहवे॥ १६॥ लोकास्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया। प्राप्तं राज्यं परि-

त्यज्य ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥ १७ ॥ चित्राङ्गदं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषिचयम् । विचित्रवीर्य्यञ्च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषिचयम् ॥ १८ ॥ देवव्रतत्वं विज्ञाप्य पृथिव्यां सर्वराजसु । नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कदाचन ॥ १९ ॥ स हि स्त्रीपूर्वको राजन् शिखण्डी यदि ते श्रुतः । कन्या भूत्वा पुमान् जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २० ॥ सर्वांस्त्वन्यान् हनिष्यामि पार्थिवान् भरतर्षभ । यान् समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान्नृप ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि पाण्डवरथातिरथसङ्ख्यायां एकसप्तत्यदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

समाप्तञ्च रथातिरथसङ्ख्यानपर्व ।

---

अम्बोपाख्यानपर्व ।

दुर्य्योधन उवाच । किमर्थं भरतश्रेष्ठ नैव हन्याः शिखण्डिनम् । उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १ ॥ पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाञ्चालान् सहसोमकैः । हनिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शृणु दुर्य्योधन कथां सहैभिर्वसुधाधिपैः । यदर्थं युधि सम्प्रेक्ष्य नाहं हन्या शिखण्डिनम् ॥ ३ ॥ महाराजो मम पिता शान्तनुर्लोकविश्रुतः । दिष्टान्तमाप धर्मात्मा समये भरतर्षभ ॥ ४ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् । चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषिचयम् ॥ ५ ॥ तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः । विचित्रवीर्य्यं राजानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ६ ॥ मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्म्मतः । विचित्रवीर्य्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७ ॥ तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत । अनुरूपादिव कुलादित्येव च मनो दधे ॥ ८ ॥ तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयम्वराः ।

रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ॥ ९॥ अम्बाञ्चैवाम्बिकाञ्चैव तथैवाम्बालिकामपि। राजानश्च समाहूताः पृथिव्या भरतर्षभ ॥ १० ॥ अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा। अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ ११ ॥ सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम्। अपश्यन्ता महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः ॥ १२ ॥ राज्ञश्चैव समाहूतान् पार्थिवान् पृथिवीपते। ततोऽहन्तान्नृपान् सर्वानाहूय समरे स्थितान् ॥१३॥ रथमारोपयाञ्चक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ। वीर्य्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ॥ १४ ॥ अवोचं पार्थिवान् सर्वानहं तत्र समागतान्। भीष्मः शान्तनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥१५॥ ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः। प्रसह्य हि हराम्येष मिषतां वो नरर्षभाः ॥ १६ ॥ ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः। योगो योग इति क्रुद्धाः सारथीनभ्यचोदयन् ॥ १७ ॥ ते रथैर्गजसङ्काशैर्गजैश्च गजयोधिनः। पृष्ठैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १८ ॥ ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशाम्पते। रथव्रातेन महता सर्वतः पर्य्यवारयन् ॥१९॥ तानहं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयम्। सर्वान्नृपांश्चाप्यजयं देवराड़िव दानवान् ॥ २० ॥ अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन् भरतर्षभ। तेषमापततां चित्रान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ २१ ॥ एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम्। हयांस्तेषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ॥ २२ ॥ ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम। अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥२३॥ ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत। तच्च कर्म्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि भीष्मकन्याहरणे द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७२ ॥

भीष्म उवाच। ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम्। अभिगम्योपसंगृह्य दासेयीमिदमब्रुवम् ॥ १ ॥ इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्ज्जित्य पार्थिवान्। विचित्रवीर्य्यस्य कृते वीर्य्यशुल्का हृता इति ॥ २ ॥ ततो मूर्द्धान्युपाघ्राय पर्य्यश्रुनयना नृप। आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३ ॥ सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते। उवाच वाक्यं सव्रीड़ा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४ ॥ भीष्म त्वमसि धर्म्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः। श्रुत्वा च वचनं धर्म्म्यं मह्यं कर्त्तुमिहार्हसि ॥ ५ ॥ मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः। तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६ ॥ कथं मामन्यकामां त्वं राजन् धर्म्ममतीत्य वै। वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन् विशेषतः ॥ ७ ॥ एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ। यत् क्षमन्ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८ ॥ स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशाम्पते। तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ॥९॥ कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर। त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति न श्रुतम् ॥ १० ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अम्बावाक्ये त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

---

भीष्म उवाच। ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं गन्धवतीं तदा। मन्त्रिणश्चर्त्विजश्चैव तथैव च पुरोहितान् ॥ १ ॥ समनुज्ञासिषं कन्यामम्बां ज्येष्ठां नराधिप। अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ॥ २ ॥ वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा। अतीत्य च तमध्वानमासाद्य नृपतिं तथा ॥ ३ ॥ सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत्। आगतान्हं महाबाहो

त्वामुद्दिश्य महामते ॥ ४ ॥ तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशाम्पते । त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भीष्मकस्य वै । नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ६ ॥ त्वं हि भीष्मेण निर्जित्य नीता प्रीतिमती तदा । परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ॥ ७ ॥ नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि । कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥ नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् । यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ॥ ९ ॥ अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीड़िता । मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथञ्चन ॥ १० ॥ नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्षण । बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ११ ॥ भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् । भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १२ ॥ साहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्त्तिनम् । अनुज्ञाता च तेनैव ततोऽहं भृशमागता ॥ १३ ॥ न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशाम्पते । भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतो मया ॥ १४ ॥ भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप । प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १५ ॥ यथा शाल्वपते नान्यं वरं ध्यायामि कञ्चन । त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्द्धानमालभे ॥ १६ ॥ न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता । सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत् सत्येनात्मानमालभे ॥ १७ ॥ भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् । अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १८ ॥ तामेवं भाषमाणान्तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् । अत्यजत् भरतश्रेष्ठ जीर्णां त्वचमिवोरग ॥ १९ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तथा नृपः । नाश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ २० ॥ ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता । अब्रवीत् साश्रु-

मयना वाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २१ ॥ त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विशाम्पते । तत्र मे गतयः सन्तु सन्तः सत्यं यथा ध्रुवम् ॥ २२ ॥ एवं तां भाषमाणान्तु कन्यां शाल्वपतिस्तदा । परितत्याज कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २३ ॥ गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत । विभेमि भीष्मात् सुश्रोणि त्वञ्च भीष्मपरिग्रहः ॥ २४ ॥ एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना । निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । निष्क्रामन्ती तु नगराच्चिन्तयामास दुःखिता । पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्था मया समा ॥ २५ ॥ बन्धुभिर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता । न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ॥ २७ ॥ अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् । किन्नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥ २८ ॥ अथ वा पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत् स्वयम्वरम् । मयायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ॥ २९ ॥ प्रवृत्ते दारुणे युद्धे शाल्वार्थं नागता पुरा । तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढ़वत् ॥ ३० ॥ धिग् भीष्मं धिक् च मे मन्द पितरं मूढ़चेतसम् । येनाहं वीर्य्यशुल्केति पण्यस्त्रीव प्रवेरिता ॥ ३१ ॥ धिङ्मां धिक् शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि वा । येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ३२ ॥ सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः । अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शान्तनवो मम ॥ ३३ ॥ सा भीष्मे प्रतिकर्त्तव्यमहं पश्यामि साम्प्रतम् । तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ॥ ३४ ॥ को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः । एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ॥ ३५ ॥ आश्रमं पुण्यशीलाना तापसानां महात्मनाम् । ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ३६ ॥ आचख्यौ च यथावृत्तं सर्वमात्मनि भारत । विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचि-

स्मिता ॥ ३७ ॥ हरणञ्च विसर्गञ्च शाल्वेन च विसर्ज्जनम् । ततस्तत्र महानासीत् ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ३८ ॥ शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः । आर्त्तान्तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ॥ ३९ ॥ निश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् । एवं गते तु किं भद्रे शक्यं कर्त्तुं तपस्विभिः ॥ ४० ॥ आश्रमस्थैर्महाभागे तपोयुक्तैर्महात्मभिः । सा त्वेनमब्रवीद्राजन् क्रियतां मदनुग्रहः ॥ ४१ ॥ प्राव्रज्यमहमिच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् । मयैव यानि कर्माणि पूर्वदेहे तु मूढ़या ॥ ४२ ॥ कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत् फलं ध्रुवम् । नोत्सहे तं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ॥ ४३ ॥ प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता । उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषा ॥ ४४ ॥ युष्माभिर्देवसङ्काशैः कृपा भवतु वो मयि । स तामाश्वासयत् कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः । सान्त्वयामास कार्य्यञ्च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ ४५ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि शैखावत्याम्बसंवादे चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

---

भीष्म उवाच । ततस्ते तापसाः सर्वे कार्य्यवन्तोऽभवंस्तदा । तां कन्यां चिन्तयन्तस्ते किङ्कार्य्यमिति धर्म्मिणः ॥ १ ॥ केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः । केचिदस्मदुपालम्भे मतिञ्चक्रुर्हि तापसाः ॥ २ ॥ केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे । नेति केचित् व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३ ॥ एवं गते तु किं शक्यं भद्रे कर्त्तुं मनीषिभिः । पुनरूचुश्च तां सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४ ॥ अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः । इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५ ॥ प्रतिपत्स्यति

राजा स पिता ते यदनन्तरम् । तत्र वत्स्यसि कल्याणी सुखं सर्वगुणान्विता ॥ ६ ॥ न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेत् भद्रे यथा पिता । पतिर्वापि गतिर्नार्य्याः पिता वा वरवर्णिनि ॥ ७ ॥ गतिः पतिः समस्थाया विषमे वा पिता गतिः । प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्य्या विशेषतः ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्य्यास्तव भाविनि । भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ॥ ९ ॥ आश्रमे हि वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे । ततस्त्वन्ये ब्रुवन् वाक्यं तापसास्तां तपस्विनीम् ॥ १० ॥ त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्ज्जने गहने वने । प्रार्थयिष्यन्ति राजानस्तस्मान्नैवं मनः कृथाः ॥ ११ ॥

अम्बोवाच । न शक्यं काशिनगरं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् । अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ १२ ॥ उषितास्मि तथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः । नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ॥ १३ ॥ तपस्तप्तुमभीप्स्यामि तापसैः परिरक्षिता । यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः । दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहं तपः ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्येवन्तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु यथातथम् । राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १५ ॥ ततस्ते तापसाः सर्व्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् । पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १६ ॥ तस्योपविष्टस्य सतो विश्रान्तस्योपशृण्वतः । पुनरेव कथाञ्चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १७ ॥ अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत । राजर्षिः स महातेजा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ १८ ॥ तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः । राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ॥ १९ ॥ स वेपमान उत्थाय मातुस्तस्याः पिता तदा । तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्य्याश्वासयत प्रभो ॥ २० ॥ स तामपृच्छत् कार्त्स्न्येन व्यसनोत्-

पस्तिमादित । सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥२१॥
ततः स राजर्षिरभूत् दुःखशोकसमन्वित । कार्य्यञ्च प्रतिपेदे
तन्मनसा सुमहातपाः ॥ २२ ॥ अब्रवीत् वेपमानश्च कन्यामार्त्तां
सुदुःखिताम् । मागाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥२३॥
दुःखं छिन्द्यामहं ते वै मयि वर्त्तस्व पुत्रिके । पर्य्याप्तं ते मनो-
वत्से यदेवं परिशुष्यसि ॥ २४ ॥ गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं
तपस्विनम् । रामस्ते सुमहद्दुःखं शोकञ्चैवापनेष्यति ॥ २५ ॥
हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः । त्वं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं
कालाग्निसमतेजसम् ॥ २६ ॥ प्रतिष्ठापयिता स त्वा समे पथि
महातपाः । ततस्तु सुस्वरं वाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ॥ २७ ।
अब्रवीत् पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् । अभिवादयित्वा
शिरसा गमिष्ये तव शासनात् ॥ २८ ॥ अपि नामाद्य पश्येय-
मार्य्यन्तं लोकविश्रुतम् । कथञ्च तीव्रं दुःखं मे नाशयिष्यति
भार्गवः । एतमिच्छाम्यहं ज्ञातुं यथा यास्यामि तत्र वै ॥ २९ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि होत्रवाहनाम्बा-
संवादे पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

---

होत्रवाहन उवाच । रामं द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं जामदग्न्यं महा-
वने । उग्रे तपसि वर्त्तन्तं सत्यसन्धं महाबलम् ॥ १ ॥ महेन्द्रं
वै गिरिश्रेष्ठं रामो नित्यमुपास्तिह । ऋषयो वेदविद्वांसो
गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते ब्रूयाश्चैनं वचो
मम । अभिवाद्य च तं मूर्द्ध्ना तपोवृद्धं दृढ़व्रतम् ॥ ३ ॥ ब्रूया-
श्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्य्यं मनीषितम् । मयि सङ्कीर्त्तिते रामः
सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ४ ॥ मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः
सुहृच्च मे । जमदग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५ ॥ एवं

ब्रुवन्ति कन्यान्तु पार्थिवे होत्रवाहने । अकृतव्रणः प्रादुरासी-
द्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६ ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सह-
स्रशः । स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥७॥ ततो
दृष्ट्वा कृतातिथ्यमन्योन्यं ते वनौकसः । सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः
परिवार्य्य तम् ॥ ८ ॥ ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनो-
रमाः । धन्या दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ९ ॥
ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः । रामं श्रेष्ठं मह-
र्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १० ॥ क्व सम्प्रति महाबाहो जाम-
दग्न्यः प्रतापवान् । अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥११॥

अकृतव्रण उवाच । भवन्तमेव सततं रामः कीर्त्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२ ॥ इह रामः
प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम । द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शन-
काङ्क्षया ॥ १३ ॥ इयञ्च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता । कस्य
चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४ ॥

होत्रवाहन उवाच । दौहित्रीय मम विभो काशिराजसुता
प्रिया । ज्येष्ठा स्वयम्बरे तस्थौ भगिनीभ्यां महानघ ॥ १५ ॥
इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता । अम्बिकाम्बालिके
कन्ये कनीयस्यौ तपोधन ॥ १६ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशि-
पुर्य्यां ततोऽभवत् । कन्यानिमित्तं विप्रर्षे तत्रासीदुत्सवो महान्
॥ १७ ॥ ततः किल महावीर्य्यो भीष्मः शान्तनवो नृपान् ।
अधिक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८ ॥ निर्ज्जित्य
पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाह्वयम् । आजगाम विशुद्धात्मा
कन्याभिः सह भारत ॥ १९ ॥ सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहं सम-
नन्तरम् । भ्रातुर्विचित्रवीर्य्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २० ॥ तत्तु
वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्ज्जितम् । अब्रवीत् तत्र गाङ्गेयं
मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ २१ ॥ मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः

पतिः । न मामर्हसि धर्मज्ञ दातुं भ्रात्रेऽन्यमानसाम् ॥ २२ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः सम्मन्त्र्य सह मन्त्रिभिः । निश्चित्य विस-
र्जमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३ ॥ अनुज्ञाता तु भीष्मेण
शाल्वं सौभपतिं ततः । कन्येयं मुदिता तत्र काले वचनमब्रवीत्
॥ २४ ॥ विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय । मनसाभि-
वृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५ ॥ प्रत्याचख्यौ च शाल्वो-
ऽस्याश्चारित्रस्याभिशङ्कितः । सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता
भृशम् ॥ २६ ॥ मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्त्तनात् ।
अस्य दुःखस्य चोत्पत्तौ भीष्ममेवेह मन्यते ॥ २७ ॥

अम्बोवाच । भगवन्नेवमेवेह यथाह पृथिवीपतिः । शरीर-
कर्त्ता मातुर्मे सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ २८ ॥ न ह्युत्सहे स्वनगरं
प्रतियातुं तपोधन । अपमानभयाच्चैव व्रीड़या च महामुने
॥ २९ ॥ यत्तु मां भगवान्रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम । तन्मे कार्य्य-
तमं कार्य्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अकृतव्रणाम्बासंवादे
षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

---

अकृतव्रण उवाच । दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्त्तव्यमबले तत्त्वं वत्से वदस्व मे ॥ १ ॥ यदि सौभपति-
र्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव । नियोक्ष्यति महात्मा स रामस्त्वद्धित-
काम्यया ॥ २ ॥ अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्ज्जितं द्रष्टुं कुर्य्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३ ॥ सृञ्जयस्य वचः
श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते । यदत्र ते भृशं कार्य्यं तदद्यैव
विचिन्त्यताम् ॥ ४ ॥

अम्बोवाच । अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता

नाभिजानाति मे भीष्मो ब्रह्मन् शाल्वगतं मनः ॥ ५ ॥ एतद्विचार्य्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयम् । विचिनोतु तथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६ ॥ भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः । उभयोरेव वा ब्रह्मन् युक्तं यत् तत् समाचर ॥ ७ ॥ निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् । विधानं तत्र भगवन् कर्त्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि । धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम् । शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १० ॥ तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भाविनि । संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११ ॥ भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च । तस्मात् प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं तव ॥ १२ ॥

अम्बोवाच । ममाप्येष सदा ब्रह्मन् हृदि कामोऽभिवर्त्तते । घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३ ॥ भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि । प्रशाधि तं महाबाहो यत् कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः । रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५ ॥ ततो रामः प्रादुरासीत् प्रज्वलन्निव तेजसा । शिष्यैः परिवृतो राजन् जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६ ॥ धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं बिभ्रत् परश्वधी । विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात् सृञ्जयं नृपम ॥१७॥ ततस्ते तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः । तस्थुः प्राञ्जलयो राजन् सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८ ॥ पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् । अर्च्चितश्च यथान्यायं निषसाद सहैव तैः ॥१९॥ ततः पूर्वव्यतीतानि कथयन्तौ स्म तावुभौ । आसाता जामदग्न्यश्च

सृञ्जयश्चैव भारत ॥ २० ॥ तथा कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् । उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१ ॥ रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो । अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्य्यं कार्य्यविशारद ॥ २२ ॥ परमं कथ्यताञ्चेति तां रामः प्रत्यभाषत । ततः साभ्यागमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३ ॥ ततोऽभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा उभौ । स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ २४ ॥ रुरोद सा शोकवती वाष्पव्याकुललोचना । प्रपेदे शरणञ्चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥२५॥

राम उवाच । यथा त्वं सृञ्जयस्यास्य तथा मे त्वं नृपात्मजे । ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६ ॥

अम्बोवाच । भगवञ्छरणं त्वद्य प्रपन्नास्मि महाव्रतम् । शोकपङ्कार्णवान्मग्ना घोरादुद्धर मा विभो ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । तस्याश्च दृष्ट्वा रूपञ्च वपुश्चाभिनवं पुनः । सौकुमार्य्यं परञ्चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८ ॥ किमियं वक्ष्यतीत्येवं विममर्ष भृगूद्वहः । इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ २९ ॥ कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता । सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा । उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१ ॥

राम उवाच । प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि । करिष्यति वचो मह्यं श्रुत्वा च स नराधिपः ॥ ३२ ॥ न चेत् करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः । धक्ष्याम्यहं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३ ॥ अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्त्तते । यावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४ ॥

अम्बोवाच । विसर्ज्जिताहं भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन । शाल्वराजगतं भावं मम पूर्व्वं मनीषितम् ॥ ३५ ॥ सौभराज-

शुचित्याह्वमवोचं दुर्वचं वचः । न च मा प्रत्यगृह्णात् स चारित्र-
परिशङ्कित· ॥ ३६ ॥ एतत् सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपायिकं कार्य्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७ ॥ मम तु व्यसन-
स्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः । येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य
बलात् तदा ॥ ३८ ॥ भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःख-
मीदृशम् । प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ स
हि लुब्धश्च नीचश्च जितकाशी च भार्गव । तस्मात् प्रतिक्रियां
कर्त्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४० ॥ एष मे क्रियमाणाया भार-
तेन तदा विभो । अभवद्धृदि सङ्कल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥४१॥
तस्मात् कामं ममाद्येमं राम सम्पादयानघ । जहि भीष्मं महा-
बाहो यथा वृत्रं पुरन्दर· ॥ ४२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि रामाम्बासंवादे
सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७७ ॥

---

भीष्म उवाच । एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुन पुनः ॥ १ ॥ काश्ये न कामं
गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि । ऋते ब्रह्मविदां हेतो किमन्यत्
करवाणि ते ॥ २ ॥ कामं भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवद्याङ्गि यत् करिष्यामि मा शुच· ॥ ३ ॥ न तु शस्त्रं
ग्रहीष्यामि कथञ्चिदपि भाविनि । ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे
समय· कृतः ॥ ४ ॥

अम्बोवाच । मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्तत । तच्च
भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर मा चिरम् ॥ ५ ॥

राम उवाच । काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६ ॥

अम्बोवाच । जहि भीष्मं रणे राम गर्ज्जन्तमसुरं यथा । समाहूतो रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् । प्रतिश्रुतञ्च यदपि तत् सत्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । तयोः संवदतोरेवं राजन्नामाम्बयोस्तदा । ऋषिः परमधर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि । यदि भीष्मो रणे राम समाहूतस्त्वया मृधे ॥ ९ ॥ निर्ज्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात् कुर्य्याद्वा वचनं तव । कृतमस्या भवेत् कार्य्यं कन्याया भृगुनन्दन ॥ १० ॥ वाक्यं सत्यञ्च ते वीर भविष्यति कृतं विभो । इयञ्चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ॥ ११ ॥ जित्वा वै क्षत्रियान् सर्वान् ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुता । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ॥ १२ ॥ ब्रह्मद्विड्भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव । शरणार्थप्रपन्नानां भीतानां शरणार्थिनाम् ॥ १३ ॥ न शक्ष्यामि परित्यागं कर्त्तुं जीवन् कथञ्चन । यश्च कृतस्नं रणे क्षत्रं विजेष्यति समागतम् ॥ १४ ॥ दीप्तात्मानमहं तञ्च हनिष्यामीति भार्गव । स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वह । तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १५ ॥

राम उवाच । स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम । तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लभ्यते ॥ १६ ॥ कार्य्यमेतन्महद्ब्रह्मन् काशिकन्यामनोगतम् । गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १७ ॥ यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः । हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १८ ॥ न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् । कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसङ्गरे ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः । प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २० ॥ ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः । हुताग्नयो जप्त-

जघ्याः प्रतस्थुर्मज्जितुकामया ॥ २१ ॥ अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः । कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥२२॥ न्यविशन्त ततः सर्व्वे परिगृह्य सरस्वतीम् । तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि रामकुरुक्षेत्रप्राप्तौ अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

---

भीष्म उवाच । ततस्तृतीये दिवसे सन्दिदेश व्यवस्थितः । कुरु प्रियं स मे राजन् प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १ ॥ तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्ते महाबलम् । अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २ ॥ गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः । ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३ ॥ स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् । प्रतिजग्राह तां पूजां वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

राम उवाच । भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता तदा । अकामेन त्वया नीता पुनश्चैव विसर्ज्जिता ॥ ५ ॥ विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्म्मादास्ते यशस्विनी । परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६ ॥ प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत । तस्मादिमां मन्नियोगात् प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ७ ॥ स्वधर्म्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् । न युक्तस्त्ववमानोऽयं राजन् कर्त्तुं त्वयानघ ॥ ८ ॥ ततस्तं वै विमनसमुदीक्ष्याहमथाब्रुवम् । नाहमेनां पुनर्दद्यां ब्रह्मन् भ्रात्रे कथञ्चन ॥ ९ ॥ शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामेव भार्गव । मया चैवाभ्यनुज्ञाता गतेयं नगरं प्रति ॥ १० ॥ न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थलोभान्न काम्यया । क्षात्रं धर्म्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११ ॥

अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः । न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे नरपुङ्गव ॥ १२ ॥ हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः । संरम्भाद्ब्रवीद्रामः क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥ तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिन्दम । अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४ ॥ प्रणम्य तमहं मूर्द्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमम् । अब्रुवं कारणं किन्तत् यत्त्वं युद्धं मयेच्छसि ॥ १५ ॥ इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् । उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६ ॥ ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः । जानीषे मां गुरुं भीष्म न्वह्लासीमां न चैव ह ॥ १७ ॥ सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महामते । न हि मे विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ॥ १८ ॥ गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मन । त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्त्तारं नाधिगच्छति ॥ १९ ॥ तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरञ्जयम् । नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ २० ॥ गुरुत्वं त्वयि सम्प्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् । प्रसादये त्वा भगवंस्त्यक्तैषा तु पुरा मया ॥ २१ ॥ को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् । वासयेत् स्वगृहे जानन् स्त्रीणां दोषान् महात्ययान् ॥ २२ ॥ न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाव्रत । प्रसीद मां वा यद्वा ते कार्य्यं तत् कुरु मा चिरम् ॥ २३ ॥ अयञ्चापि विशुद्धात्मन् पुराणे श्रूयते विभो । मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २४ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ २५ ॥ स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया सम्मानितो भृशम् । गुरुवृत्तिं न जानीषे तस्मात् योत्स्यामि वै त्वया ॥ २६ ॥ गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणञ्च विशेषतः । विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ २७ ॥ उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् । यो हन्यात् समरे क्रुद्धं युध्यन्तमपलायिनम् ॥ २८ ॥ ब्रह्महत्या

न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः । क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे
क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ॥ २९ ॥ यो यथा वर्त्तते यस्मिंस्तस्मिन्नेव
प्रवर्त्तयन् । नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विन्दति ॥ ३० ॥
अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् । अर्थसंशयमापन्नः
श्रेयान्निःसंशयो नरः ॥ ३१ ॥ यस्मात् संशयितेऽप्यर्थे यथान्यायं
प्रवर्त्तसे । तस्मात् योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ॥ ३२ ॥
पश्य मे बाहुवीर्य्यञ्च विक्रमञ्चातिमानुषम् । एवं गतेऽपि तु मया
यच्छक्यं भृगुनन्दन ॥ ३३ ॥ तत् करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र
त्वया सह । द्वन्द्वे राम यथेष्टन्तु सज्जीभव महाद्युते ॥ ३४ ॥
यत्र त्वं निहतो राम मया शरशतार्द्दितः । प्राप्स्यसे निर्ज्जिता-
ल्लोकाञ्छस्त्रपूतो महारणे ॥ ३५ ॥ स गच्छ विनिवर्त्तस्व कुरु-
क्षेत्रं रणप्रियम् । तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥३६॥
अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः । तत्राहमपि हत्वा
त्वां शौचं कर्त्तास्मि भार्गव ॥ ३७ ॥ तत्र राम समागच्छ त्वरितं
युद्धदुर्मद । व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुवम् ॥ ३८ ॥
तत्रापि कत्थसे राम बहुशः परिवत्सरे । निर्ज्जिताः क्षत्रिया लोके
मयैकेनेति तत् शृणु ॥ ३९ ॥ न तदा जातवान् भीष्मः क्षत्रियो
वापि मद्विधः । पश्चात् जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया
॥ ४० ॥ यस्ते युद्धमयं दर्पं कामञ्च व्यपनाशयेत् । सोऽहं जातो
महाबाहो भीष्मः परपुरञ्जयः । व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम
न संशयः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । ततो मामब्रवीद्राम प्रहसन्निव भारत ।
दिष्ट्या भीष्म मया सार्द्धं योद्धुमिच्छसि सङ्गरे ॥ ४२ ॥ अयं
गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह । भाषितं ते करिष्यामि
तत्र गच्छ परन्तप ॥ ४३ ॥ तत्र त्वा निहतं माता मया शर-
शतान्वितम् । जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबलाशनम् ॥ ४४ ॥

कृपणं त्वामभिप्रेच्य सिद्धचारणसेविता। मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव॥ ४५॥ अतद्दर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी। या त्वामजीजनम्मन्दं युद्धकामुकमातुरम्॥ ४६॥ एहि गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक दुर्मद। गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ॥ ४७॥ इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्जयम्। प्रणम्य शिरसा राममेवमस्त्वित्यथाब्रुवम्॥ ४८॥ एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया। प्रविश्य नगरे चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम्॥ ४९॥ ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा च प्रतिनन्दित। द्विजातीन् वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते॥ ५०॥ रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः। सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम्॥ ५१॥ उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम्। तत् कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा रणे॥ ५२॥ यत्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा। दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन धनुष्मता॥ ५३॥ पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम। पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि॥ ५४॥ पाण्डुरैश्चापि व्यजनैर्वीज्यमानो नराधिप। शुक्लवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्लविभूषणः॥ ५५॥ स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात्। कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ॥ ५६॥ ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे। अवहन्मां भृशं राजन् मनोमारुतरंहसः॥ ५७॥ गत्वाहन्तत् कुरुक्षेत्रं स च राम प्रतापवान्। युद्धाय सहसा राजन् पराक्रान्तौ परस्परम्॥५८॥ ततः सन्दर्शने तिष्ठन्नामस्यातितपस्विनः। प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम्॥ ५९॥ ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः। अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सेन्द्रगणास्तदा॥ ६०॥ ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासंस्ततस्ततः। वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह॥ ६१॥ ततस्ते तापसाः सर्वे

भार्गवस्यानुयायिनः । प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य्य रणाजिरम् ॥ ६२ ॥ ततो मामब्रवीद्देवी सर्व्वभूतहितैषिणी । माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ६३ ॥ गत्वाहं जामदग्न्यन्तु प्रयाचिष्ये कुरूद्वह । भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ ६४ ॥ मा मैवं पुत्र निर्ब्बन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव । जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ ६५ ॥ किन्न वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः । विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ ६६ ॥ ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः । सर्व्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयम्वरे ॥ ६७ ॥ यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्व्वं प्रचोदितः । काशिराजसुतायाश्च यथा कर्म्म पुरातनम् ॥ ६८ ॥ ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी । मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ॥ ६९ ॥ भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् । स तु तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्त्तय । न च मे कुरुते काममित्यहन्तमुपागमम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गङ्गा सुतस्नेहात् भीष्मं पुनरुपागमत् । न चास्यास्याकरोद्वाक्यं क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः ॥ ७१ ॥ अथादृश्यत धर्म्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः । आह्वयामास च तदा युद्धाय द्विजसत्तम ॥ ७२ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि गङ्गावाक्ये एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

---

भीष्म उवाच । तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् । भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १ ॥ आरोह स्यन्दनं वीर कवचञ्च महाभुज । बधान समरे राम यदि योद्धुमिहेच्छसि ॥ २ ॥ ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे । रथो

मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३ ॥ सूतश्च मात-
रिश्वा वै कवचं वेदमातरः। सुसंवीतो रणे ताभिर्य्योत्स्येऽहं
कुरुनन्दन ॥ ४ ॥ एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः।
शरव्रातेन महता सर्वतः प्रत्यवारयत् ॥ ५ ॥ ततोऽपश्यं जाम-
दग्न्यं रथमध्ये व्यवस्थितम्। सर्वायुधवरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने
॥ ६ ॥ मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे। दिव्याश्व-
युजि सन्नद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७ ॥ कवचेन महाबाहो
सोमार्ककृतलक्षणे। धनुर्द्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥८॥
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः। सखा वेदविदत्यन्तं
दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९ ॥ आह्वयान स मां युद्धे मनो हर्षय-
तीव मे। पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १० ॥ तमा-
दित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम्। क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः
समासदम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं वाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै।
अवतीर्य्य धनुर्न्यस्य पदातिरृषिसत्तमम् ॥ १२ ॥ अभ्यगच्छं
तदा राममर्च्चिष्यन् द्विजसत्तमम्। अभिवाद्य चैनं विधिवद्ब्रुवं
वाक्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥ योत्स्ये त्वया रणे राम सदृशेनाधिकेन
वा। गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्स्व मे विभो ॥ १४ ॥

राम उवाच। एवमेतत् कुरुश्रेष्ठ कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५ ॥ शपेयं
त्वा न चेदेवमागच्छेथा विशाम्पते। युध्यस्व त्वं रणे यत्तो
धैर्य्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६ ॥ न तु ते जयमाशासे त्वा विजेतु-
महं स्थितः। गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥१७॥
ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः। प्राध्मापयं रणे शङ्खं
पुनर्हेमपरिष्कृतम् ॥ १८ ॥ ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च
भारत। दिवसान् सुबहून् राजन् परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥
स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत् कङ्कपत्रिभिः। षष्ट्या शतैश्च नवभिः

शराणां नतपर्व्वणाम् ॥ २० ॥ चत्वारस्तेन मे वाहाः स्तथैव विशाम्पते । प्रतिरुद्धस्तथैवाहं समरे दंशित. स्थितः ॥ २१ ॥ नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विशेषत. । तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाष व्यवस्थितम् ॥ २२ ॥ आचार्य्यता मानिता मे निर्मर्य्यादे ह्यपि त्वयि । भूयश्च शृणु मे ब्रह्मन् सम्पदं धर्म-संग्रहे ॥ २३ ॥ ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् । तपश्च महता तप्तं न तेभ्य प्रहराम्यहम् ॥ २४ ॥ प्रहारे चत्र-धर्मस्य यं त्वं राम समाश्रित । ब्राह्मणाः चत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५ ॥ पश्य मे धनुषो वीर्य्यं पश्य वाह्वोर्बलं मम । एष ते कार्मुकं वीर छिनद्मि निशितेषुणा ॥ २६ ॥ तस्याहं निशितं भल्लं चिच्चिपे भरतर्षभ । तेनास्य धनुषः कोटिं छित्त्वा भूमावपातयम् ॥ २७ ॥ तथैव च पृषत्कानां शतानि नतपर्व्वणाम् । चिच्चिपे कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८ ॥ काये विषि-त्तास्तु तदा वायुना समुदीरिताः । चेरुः चरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९ ॥ चतजोचितसर्वाङ्ग. चरन् स रुधिरं रणे । बभौ रामस्तदा राजन् मेरुर्धातुमिवोत्सृजन् ॥ ३० ॥ हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तवकमण्डित. । बभौ रामस्तथा राजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः ॥ ३१ ॥ ततोऽन्यद्धनुरादाय रामः क्रोध-समन्वित. । हेमपुङ्खान् सुनिशितान् शरांस्तान् हि ववर्ष सः ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिन । अक-म्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमा. ॥ ३३ ॥ तमहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे । शतसङ्ख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥ ३४ ॥ शतैरग्न्यर्कसङ्काशै. शरैराशीविषोपमैः । शितैरभ्य-र्द्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५ ॥ ततोऽहं कृपयाविष्टो विष्टभ्यात्मानमात्मना । धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं चत्रधर्मञ्च भारत ॥ ३६ ॥ असकृच्चाब्रुवं रामश्शोकवेगपरिप्लुत । अहो बत कृतं

पापं भयेदं चत्रधर्मणा ॥ ३७ ॥ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदयं पीड़ित शरैः। ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥३८॥ अथावतप्य पृथिवीं पूषा दिवससङ्क्षये। जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि भीष्मरामयुद्धे भीष्म पश्चात्तापे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

---

भीष्म उवाच। आत्मनस्तु ततः सूतो हयानाञ्च विशाम्पते। मम चापनयामास शल्यान् कुशलसम्मतः ॥ १ ॥ स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः। प्रभाते चोदिते सूर्य्ये ततो युद्धमवर्त्तत ॥ २ ॥ दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम्। अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३ ॥ ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम्। धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४ ॥ अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत। युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५ ॥ ततोऽहं शरवर्षेण महता समवाकिरम्। स च मां शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरत् ॥ ६ ॥ संक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव सुतेजितान्। संप्रैषीन्मे शरान् घोरान् दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७ ॥ ततोऽहं निशितैर्भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः। अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरीक्षे पुनः पुनः ॥ ८ ॥ ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान्। मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥ ९ ॥ अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम्। ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १० ॥ ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान्। प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११ ॥ ततोऽहमस्त्रमाग्नेयमनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान्। वारुणेनैव तद्रामो

वारयामास मे विभुः ॥ १२ ॥ एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याह-
मवारयम्। रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिन्दमः ॥ १३ ॥
ततो मां सव्यतो राजन् रामः कुर्वन् द्विजोत्तमः। उरस्यविध्यत्
संक्रुद्धो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ
सन्न्यसीदं रथोत्तमे। ततो मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमुदा-
वहत् ॥ १५ ॥ ग्लायन्तं भरतश्रेष्ठ रामवाणप्रपीड़ितम्। ततो
मामप्रयान्तं वै भृशविद्धमचेतसम् ॥ १६ ॥ रामस्यानुचरा हृष्टा
सर्व्वे दृष्ट्वा विचुक्रुशुः। अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत
॥ १७ ॥ ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम्। याहि
सूत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १८ ॥ ततो मामवहत्
सूतो हयैः परमशोभितैः। नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमै-
र्गतौ ॥ १९ ॥ ततोऽहं राममासाद्य वाणवर्षैश्च कौरव। अवा-
किरं सुसंरब्धः संरब्धञ्च जिगीषया ॥ २० ॥ तानापतत एवासौ
रामो वाणानजिह्मगान्। वाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे
॥ २१ ॥ ततस्ते मुदिताः सर्व्वे मम वाणाः सुसंशिताः। राम-
वाणैर्द्विधाच्छिन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ ततः पुनः शरं
दीप्तं सुप्रभं कालसम्मितम्। असृजं जामदग्न्याय रामायाहं
जिघांसया ॥२३॥ तेन त्वभिहतो गाढं वाणवेगवशङ्गतः। मुमोह
समरे रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २४ ॥ ततो हाहाकृतं सर्व्वं
रामे भूतलमाश्रिते। जगत् भारत सम्विग्नं यथार्कपतने भवेत्
॥ २५ ॥ तत एनं समुद्विग्नाः सर्व्व एवाभिदुद्रुवुः। तपोधनास्ते
सहसा काश्या च कुरुनन्दन ॥ २६ ॥ तत एनं परिष्वज्य शनै-
राश्वासयंस्तदा। पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥२७॥
ततः स विह्वलं वाक्यं राम उत्थाय चाब्रवीत्। तिष्ठ भीष्म
हतोऽसीति वाणं सन्धाय कार्मुके ॥ २८ ॥ स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं
सव्ये पार्श्वे महाहवे। येनाहं भृशमुद्विग्नो व्याघूर्णित इव

द्विम ॥ २९ ॥ हत्वा हयास्ततो रामः शीघ्रास्त्रेण महाहवे।
अवाकिरन्मां निम्रब्धो वाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥ ३० ॥ ततोऽह-
मपि शीघ्रास्त्रं समरप्रतिवारणम्। अवासृजं महावाहो तेऽन्त-
राधिष्ठिताः शराः ॥ ३१ ॥ रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य सम-
न्ततः। न स्म सूर्य्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ॥ ३२ ॥ मात-
रिश्वा ततस्तस्मिन् मेघरुद्ध इवाभवत्। ततो वायोः प्रकम्पाच्च
सूर्य्यस्य च गभस्तिभिः ॥ ३३ ॥ अभिघातप्रभावाच्च पावकः सम-
जायत। ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ॥ ३४ ॥ भूमौ
सर्व्वे तदा राजन् भस्मभूताः प्रपेदिरे। तदा शतसहस्राणि
प्रयुतान्यर्वुदानि च ॥ ३५ ॥ अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च
कौरव। रामः शराणां संक्रुद्धो मयि तूर्णं न्यपातयत् ॥ ३६ ॥
ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः। संछिद्य भूमौ नृपते
पातयेयं नगानिव ॥ ३७ ॥ एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम।
सन्ध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात् स च मे गुरुः ॥ ३८ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि रामभीष्मयुद्धे
एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

---

भीष्म उवाच। समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम्।
अन्येद्युस्तुमुलं युद्धमभवत् भरतर्षभ ॥ १ ॥ ततो दिव्यास्त्रवि-
च्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः। अयोजयत् स धर्म्मात्मा दिवसे
दिवसे विभुः ॥ २ ॥ तान्यहं तत् प्रतीघातैरस्त्रैरस्त्राणि भारत।
व्यधमन्तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३ ॥ अस्त्रैरस्त्रेषु
वहुधा हतेष्वेव च भारत। अयुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स
संयुगे ॥ ४ ॥ ततः शक्तिं प्राहिणोत् घोररूपामस्त्रे रुद्धे जाम-
दग्न्यो महात्मा। कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां सन्दीप्ताग्रां

तेजसा व्याप्य लोकम् ॥ ५ ॥ ततोऽहन्तामिषुभिर्दीप्यमानां समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् । छित्वा त्रिधा पातयामास भूमौ ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६ ॥ तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः शक्तीर्घोराः प्राहिणोत् द्वादशान्याः । तासां रूपं भारत नोत शक्यं तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७ ॥ किन्त्वेवाहं विह्वलः सम्प्रदिश्य दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः । नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता यथादित्या द्वादश लोकसङ्क्षये ॥ ८ ॥ ततो जालं वाणमयं विवृत्तं सन्दृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् । द्वादशेषून् प्राहिणवं रणेऽहं ततः शक्तीरप्यधमं घोररूपाः ॥ ९ ॥ ततो राजन् जामदग्न्यो महात्मा शक्तीर्घोरा व्याचिपद्धेमदण्डाः । विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १० ॥ ताश्चाप्युग्राश्चर्मणा वारयित्वा खड्गेनाजौ पातयित्वा नरेन्द्र । वाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य सङ्ख्ये दिव्यानश्वानभ्यवर्षं ससूतान् ॥ ११ ॥ निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृत्ता । प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ १२ ॥ ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः । समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं हयान् सूतं सरथञ्चापि मह्यम् ॥ १३ ॥ रथः शरैर्मे निचितः सर्वतोभूत्तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् । युगं रथेषा च तथैव चक्रे तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भग्नः ॥ १४ ॥ ततस्तस्मिन् वाणवर्षे व्यतीते शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुन्तम् । सविक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशिर्देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५ ॥ यथा रामो वाणजालाभितप्तस्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः । ततो युद्धं व्यरमच्चापराह्णे भानावस्तं प्रतियाते महीध्रम् ॥ १६ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे शक्तिप्रक्षेपे द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

भीष्म उवाच। ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमलताङ्गते। भार्गवस्य मया सार्द्धं पुनर्युद्धमवर्त्तत ॥ १ ॥ ततोऽभ्रान्ते रथे तिष्ठन् रामः प्रहरतां वरः। ववर्ष शरजालानि मयि मेघ इवाचले ॥ २ ॥ ततः सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताड़ितः। अपयातो रथोपस्थान्मनो मम विषादयन् ॥ ३ ॥ ततः सूतं ममात्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत्। पृथिव्याञ्च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४ ॥ ततः सूतोऽजहत् प्राणान् रामवाणप्रपीड़ितः। मुहूर्त्तादिव राजेन्द्र माञ्चभीराविशत्तदा ॥ ५ ॥ ततः सूते हते तस्मिन् क्षिपतस्तस्य मे शरान्। प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसम्मितान् ॥ ६ ॥ ततः सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः। शरेणाभ्यहनत् गाढ़ं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ७ ॥ स मे भुजान्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः। मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८ ॥ मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ। मेघवद्विननादोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः। उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १० ॥ मम तत्राभवन् ये तु कुरवः पार्श्वतः स्थिताः। आगता अपि युद्धन्तञ्जनास्तत्र दिदृक्षवः। आर्त्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा पतिते मयि ॥ ११ ॥ ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह द्विजानष्टौ सूर्य्यहुताशनाभान्। ते मां समन्तात् परिवार्य्य तस्थुः स्वबाहुभिः परिवार्य्याजिमध्ये ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम्। अन्तरीक्षे धृतो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ॥१३॥ श्वसन्निवान्तरीक्षे च जलविन्दुभिरुक्षितः। ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन् परिरभ्य माम् ॥ १४ ॥ माभैरिति च मां सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत्। ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहसोत्थितः। मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५ ॥ हयाश्च मे संगृहीतास्तयासन् महानद्या संयति कौरवेन्द्र। पादौ जनन्याः

प्रतिगृह्य चाहं तथा पितॄणां रथमभ्यरोहम् ॥ १६ ॥ स रथः स मा सरथं हयांश्चोपस्कराणि च । तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्ज्जयम् ॥ १७ ॥ ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान् वातरंहसः । अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् । अमुञ्चं समरे वाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ १९ ॥ ततो जगाम वसुधां मम वाणप्रपीड़ितः । जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशङ्गतः ॥ २० ॥ ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे । आवब्रुर्ज्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१ ॥ उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः । अर्कञ्च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २२ ॥ ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुन्धरा । गृध्रा वलाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २३ ॥ दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् । अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशदुःस्वनाः ॥ २४ ॥ एतदौत्पातिकं सर्व्वं घोरमासीद्भयङ्करम् । विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५ ॥ ततो वै सहसोत्थाय रामो माममभ्यवर्त्तत । पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २६ ॥ राददानो महाबाहुः कार्मुकं वलसन्निभम् । शरमप्याददानन्तं राममेव न्यवारयन् ॥ २७ ॥ महर्षयः कृपायुक्ताः क्रोधाविष्टोऽथ भार्गवः । स मेऽहरदमेयात्मा शरं कालानलोपमम् ॥ २८ ॥ ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो जगामास्तं पांशुपुञ्जावगूढ़ः । निशा व्यगाहत् सुखशीतमारुता ततो युद्धं प्रत्यवहारयाव ॥ २९ ॥ एवं राजन्नवहारो बभूव ततः पुनर्विमलेऽभूत् सुघोरम् । कल्यं कल्यं विंशतिर्वै दिनानि तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे गङ्गाहयसंग्रहे त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

भीष्म उवाच। ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा। ब्राह्मणाना पितृणाञ्च देवतानाञ्च सर्वशः ॥ १ ॥ नक्तञ्चराणां भूताना राजन्याना विशाम्पते। शयनं प्राप्य रहितं मनसा समचिन्तयम् ॥ २ ॥ जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम्। अहानि च बहून्यद्य वर्त्तते सुमहात्ययम् ॥ ३ ॥ न च रामं महावीर्य्यं शक्नोमि रणमूर्द्धनि। विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४ ॥ यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान्। दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशा मम ॥ ५ ॥ ततो निशि च राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविक्षतः। दक्षिणेनेह पार्श्वेन प्रभातसमये तदा ॥ ६ ॥ ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्य्यैरस्मि पतितो रथात्। उत्थापितो धृतश्चैव माभैरिति च सान्त्वित ॥ ७ ॥ त एव मां महाराज स्वप्ने दर्शनमेत्य वै। परिवार्य्याब्रुवन् वाक्यं तन्निबोध कुरूद्वह ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ माभैर्गाङ्गेय न भयं तेऽस्ति किञ्चन। रक्षामहे त्वा कौरव्य स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९ ॥ न त्वा रामो रणे जेता जामदग्न्य कथञ्चन। त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १० ॥ इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान्। विदितं हि तवाप्येतत् पूर्व्वस्मिन् देहधारणे ॥ ११ ॥ प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत। न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान् क्वचित् ॥ १२ ॥ तत् स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च। उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ॥ १३ ॥ येन सर्व्वान् महावीर्य्यान् प्रशासिष्यसि कौरव। न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १४ ॥ एनसा न तु संयोगं प्राप्स्यसे जातु मानद। स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्बाणबलपीडित ॥ १५ ॥ ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि। अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म सम्बोधनेन वै ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थित। प्रसुप्तं वा मृत वेति तुल्यं

मन्यामहे वयम् ॥ १७ ॥ न च रामेण मर्त्तव्यं दकाचिदपि पार्थिव । ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन् सर्वे एव द्विजोत्तमाः । अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्त्तय ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे स्वप्नोपदेशे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

---

भीष्म उवाच । ततो रात्रौ व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत । ततः सञ्चिन्त्य वै स्वप्नमवाप्तं हर्षमुत्तमम् ॥ १ ॥ ततः समभवत् युद्धं मम तस्य च भारत । तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २ ॥ ततो वाणमयं वर्षं ववर्ष मयि भार्गवः । न्यवारयमहं तच्च शरजालेन भारत ॥ ३ ॥ तत परमसंक्रुद्धः पुनरेव महातपाः । ह्यस्तनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शां यमदण्डसमप्रभाम् । ज्वलन्तीमग्निवत् सङ्ख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥ ५ ॥ ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशगं यथा । सा मामभ्यवधीत्तूर्णं जत्रुदेशे कुरूद्वह ॥ ६ ॥ अथासृग्म ऽस्रवत् घोरं गिरिर्गैरिकधातुवत् । रामेण सुमहावाहो हतस्य हतजेक्षण ॥ ७ ॥ ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः । चिक्षेप मृत्युसङ्काशं वाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८ ॥ स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः । अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९ ॥ स संरब्धः समावृत्य शरं कालान्तकोपमम् । सन्दधे बलवत् कृष्य वीरं शत्रुनिवर्हणम् ॥ १० ॥ स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् । महीं राजंस्ततश्चाहमगमं रुधिराविलः ॥ ११ ॥ संप्राप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते । प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२ ॥ सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे । विह्वलश्चाभवद्राजन्

वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३ ॥ तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः । अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४ ॥ समाश्वस्तस्ततो रामः क्रोधामर्षसमन्वितः । प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतम् ॥ १५ ॥ ततस्तत् प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् । मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६ ॥ तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः । असम्प्राप्यैव रामञ्च माञ्च भारतसत्तम ॥ १७ ॥ ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् । भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्त्तिं विशाम्पते ॥ १८ ॥ ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत । सन्तापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोऽभिपीड़िताः ॥ १९ ॥ ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा । सन्तप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥२०॥ प्रजज्वाल नभो राजन् धूमायन्ते दिशो दश । न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥२१॥ ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे । इदमन्तरमित्येवं मोक्तुकामोऽस्मि भारत ॥२२॥ प्रस्वापमस्त्रं त्वरितो वचनात् ब्रह्मवादिनाम् । विचित्रञ्च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे ब्रह्मास्त्रप्रयोगे पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

---

भीष्म उवाच । ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन् महानभूत् । प्रस्वापं भीष्म मास्राक्षीरिति कौरवनन्दन ॥ १ ॥ अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने । प्रस्वाप मा प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥२॥ एते वियति कौरव्य दिवि देवगणा स्थिताः । ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३ ॥ रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते । तस्यावमानं कौरव्य मास्म कार्षीः कथञ्चन ॥ ४ ॥ ततोऽपश्यं दिविष्ठान् वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः । ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५ ॥ यथाह भरत-

श्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु । एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्वापनं महत् । ब्रह्मास्त्रं दीपयाञ्चक्रे तस्मिन् युधि यथाविधि ॥ ७ ॥ ततो रामो रुषितो राजसिंह दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्त्तितं वै । जितोऽस्मि भीष्मेति सुमन्दबुद्धिरित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८ ॥ ततोऽपश्यत् पितरं जामदग्न्यः पितुस्तथा पितरञ्चास्य मान्यम् । ते तत्र चैनं परिवार्य्य तस्थुरूचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥ ९ ॥

पितर ऊचुः । मास्मैवं साहसं तात पुन कार्षीः कथञ्चन । भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १० ॥ क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन । स्वाध्यायो व्रतचर्य्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११ ॥ इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिः प्रागुदाहृतम् । शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्चाकार्य्यं कृतं त्वया ॥ १२ ॥ वत्स पर्य्याप्तमेतावत् भीष्मेण सह संयुगे । विमर्द्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३ ॥ पर्य्याप्तमेतत् भद्रन्ते तव कार्मुकधारणम् । विसर्ज्जयैतद्दुर्द्धर्ष तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४ ॥ एष भीष्मः शान्तनवो देवैः सर्व्वैर्निवारितः । निवर्त्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रसादितः ॥ १५ ॥ रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः । न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरूद्वह ॥ १६ ॥ मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे । वयन्तु गुरवस्तुभ्यं तस्मात् तां वारयामहे ॥ १७ ॥ भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक । गाङ्गेयः शान्तनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः ॥१८॥ कथं शक्यस्त्वया जेतुं निवर्त्तस्वेह भार्गव । अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरन्दरसुतो बली । भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयम्भुवा ॥१९॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तः स्वपितृभिः पितृन् रामोऽब्रवीदिदम् । नाहं युधि निवर्त्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २० ॥ न निवर्त्तितपूर्वश्च कदाचिद्रणमूर्द्धनि । निवर्त्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्

पितामहाः ॥ २१ ॥ न त्वहं विनिवर्त्तिष्ये युद्धादस्मात् कथञ्चन।
ततस्ते मुनयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा ॥२२॥ नारदेनैव सहिताः
समागम्येदमब्रुवन्। निवर्त्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमम्
॥ २३ ॥ इत्यवोचमहन्तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया। मम व्रतमिदं
लोके नाहं युद्धात् कदाचन ॥ २४ ॥ विमुखो विनिवर्त्तेयं
पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः। नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थ-
कारणात् ॥ २५ ॥ त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः।
ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ॥ २६ ॥ भागीरथी च
मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे। तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढ़-
निश्चयः ॥ २७ ॥ स्थिरोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन्।
समेत्य सहिता भूय· समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८ ॥ नावनीतं हि
हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव। राम राम निवर्त्तस्व युद्धादस्मात्
द्विजोत्तम ॥ २९ ॥ अवध्यो वै त्वया भीष्मस्त्वञ्च भीष्मस्य भार्गव।
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ॥ ३० ॥ न्यासयाञ्चक्रिरे
शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम्। ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्म-
वादिनः ॥ ३१ ॥ अद्राक्षं दीप्यमानान् वै ग्रहानष्टाविवोदितान्।
ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन् समरे स्थितम् ॥ ३२ ॥ प्रैहि
रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु। दृष्ट्वा निवर्त्तितं रामं
सुहृद्वाक्येन तेन वै ॥ ३३ ॥ लोकानाञ्च हितं कुर्वन्नहमप्याददे
वचः। ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ॥ ३४ ॥ राम-
स्त्वभ्युत्स्मयन् प्रेम्णा मामुवाच महातपाः। त्वत् समो नास्ति
लोकेऽस्मिन् क्षत्रियः पृथिवीतले ॥ ३५ ॥ गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिं
स्तोषितोऽहं भृशं त्वया। मम चैव समक्षन्तां कन्यामाहूय भार्गवः।
उक्तवान् दीनया वाचा मध्ये तेषां महात्मनाम् ॥ ३६ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धनिवृत्तौ
षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

राम उवाच । प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्व्वेषामेव भाविनि ।
यथाशक्त्या मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परम् ॥ १ ॥ न चैवमपि
शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् । विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि
दर्शयन् ॥ २ ॥ एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् । यथेष्टं
गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३ ॥ भीष्ममेव प्रपद्यस्व न
तेऽन्या विद्यते गतिः । निर्ज्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि
प्रमुञ्चता ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
तूष्णीमासीत्ततः कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५ ॥ भगवन्नेव-
मेवैतत् यथाह भगवांस्तथा । अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवै-
रुदारधीः ॥ ६ ॥ यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्य्यं कृतं त्वया ।
अनिवार्य्यं रणे वीर्य्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७ ॥ न चैव
शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः । न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं
कथञ्चन ॥ ८ ॥ गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा ययौ कन्या
रोषव्याकुललोचना । तापस्ये धृतसङ्कल्पा सा मे चिन्तयती
वधम् ॥ १० ॥ ततो महेन्द्रं सह तैर्म्मुनिभिर्भृगुसत्तमः । यथागतं
तथा सोऽगात् मामुपामन्त्र्य भारत ॥ ११ ॥ ततो रथं समा-
रुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः । प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवे-
दयम् ॥ १२ ॥ यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ।
पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान् कन्यावृत्तान्तकर्म्मणि ॥ १३ ॥ दिवसे
दिवसे ह्यस्या गतिं जल्पितचेष्टितम् । प्रत्याहरंश्च ते युक्ताः
स्थिताः प्रियहिते सदा ॥ १४ ॥ यदैव हि वनं प्रायात् सा कन्या
तपसे धृता । तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १५ ॥
न हि मां क्षत्रियः कश्चित् वीर्य्येण व्यजयत् युधि । ऋते ब्रह्म-
विदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १६ ॥ अपि चैतन्मया राज-
न्नारदे विनिवेदितम् । व्यासे चैव तथा कार्य्यं तौ चोभौ माम-

वीचताम् ॥ १७ ॥ न विषादस्त्वया कार्य्यो भीष्म काशिसुतां प्रति । दैवं पुरुषकारेण को निवर्त्तितुमुत्सहेत् ॥ १८ ॥ सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् । यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १९ ॥ निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्किनी । षण्मासान् वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ २० ॥ यमुनाजलमाश्रित्य सम्वत्सरमथापरम् । उपवासनिराहारा धारयामास भाविनी ॥ २१ ॥ शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास सा परम । सम्वत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥२२॥ एवं द्वादशवर्षाणि तापयामास रोदसी । निवर्त्त्यमानापि च सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २३ ॥ ततोऽगमत् वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् । आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥२४॥ तत्र पुण्येषु तीर्थेषु सा प्लुताङ्गी दिवानिशम् । व्यचरत् काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २५ ॥ नन्दाश्रमे महाराज तथोलूकाश्रमे शुभे । च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २६ ॥ प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह । भोगवत्यां महाराज कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २७ ॥ माण्डव्यस्याश्रमे राजन् दिलीपस्याश्रमे तथा । रामह्रदे च कौरव्य पैलगर्गस्य चाश्रमे ॥ २८ ॥ एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशाम्पते । आप्लावयत गात्राणि व्रतमास्थाय दुष्करम् ॥ २९ ॥ तामब्रवीच्च कौरव्य मम माता जले स्थिता । किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेव वदस्व मे ॥ ३० ॥ सैनामथाब्रवीद्राजन् कृताञ्जलिरनिन्दिता । भीष्मेण समरे रामो निर्ज्जितश्चारुलोचने ॥ ३१ ॥ कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषु महीपतिः । साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणम् ॥ ३२ ॥ विचरामि महीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् । एतत् व्रतफलं देवि परमस्मिन् यथा हि मे ॥ ३३ ॥ ततोऽब्रवीत् सागरगा जिह्मञ्चरसि भाविनि । नैषकामोऽनवद्याङ्गि शक्यः

प्राप्तं त्वयाबले ॥ ३४ ॥ यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् । व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम वियोक्ष्यसि ॥ ३५ ॥ नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका । दुस्तीर्था न तु विज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ॥ ३६ ॥ भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयङ्करी । एवमुक्त्वा ततो राजन् काशिकन्यां न्यवर्त्तत ॥ ३७ ॥ माता मम महाभागा स्मयमानेव भाविनी । कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा ॥ ३८ ॥ न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी । सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ॥ ३९ ॥ पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता । सा नदी वत्सभूम्यान्तु प्रथिता चेति भारत ॥ ४० ॥ वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा । सा कन्या तपसा तेन देहार्द्धेन व्यजायत । नदी च राजन् वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ४१ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अम्बातपस्यायां सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

---

भीष्म उवाच । ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाः । दृष्ट्वा न्यवर्त्तयंस्तात किं कार्य्यमिति चाब्रुवन् ॥ १ ॥ तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तथा । निराकृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २ ॥ वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः । निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३ ॥ यत् कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् । पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४ ॥ नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निवर्त्तिष्ये तपोधनाः । एष मे हृदि सङ्कल्पो यदिदं कथितं मया ॥ ५ ॥ स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया । भीष्मे प्रतिचिकी-

शमि नास्मि वार्य्यति वै पुनः ॥ ६ ॥ तां देवो दर्शयामास शूल-
पाणिरुमापतिः। मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण तापसीम्
॥ ७ ॥ छन्द्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम्। हनि-
ष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८ ॥ ततः सा पुनरेवाथ
कन्या रुद्रमुवाच ह। उपपद्येत् कथं देव स्त्रिया युधि जयो-
मम ॥ ९ ॥ स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते। प्रति-
श्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ॥ १० ॥ यथा स सत्यो भवति
तथा कुरु वृषध्वज। यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शान्तनवं युधि
॥ ११ ॥ तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः। न मे
वागनृतं प्राह सत्यं भद्रे भविष्यति ॥ १२ ॥ हनिष्यसि रणे भीष्मं
पुरुषत्वञ्च लप्स्यसे। स्मरिष्यसि च तत् सर्व्वं देहमन्यं गता सती
॥ १३ ॥ द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः। शीघ्रा-
स्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसम्मतः ॥ १४ ॥ यथोक्तमेव
कल्याणि सर्व्वमेतत् भविष्यति। भविष्यसि पुमान् पश्चात् कस्मा-
च्चित् कालपर्य्ययात् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महादेवः कपर्द्दी वृषभ-
ध्वजः। पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६ ॥ ततः
सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता। समाहृत्य वनात्तस्मात्
काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १७ ॥ चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च
हुताशनम्। प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १८ ॥
उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम्। ज्येष्ठा काशिसुता
राजन् यमुनामभितो नदीम् ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि अम्बाहुताशनप्रवेशे
अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

---

दुर्य्योधन उवाच । कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा पुरा तदा । पुरुषोऽभूत् युधिश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । भार्य्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः । महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशाम्पते ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः । अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शङ्करम् ॥ ३ ॥ अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपोघोरं समास्थितः । ऋते कन्यां महादेव पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ भगवन् पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया । इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५ ॥ निवर्त्तस्व महीपाल नैतत् जात्वन्यथा भवेत् । स तु गत्वा च नगरं भार्य्यामिदमुवाच ह ॥ ६ ॥ कृतो यत्नो महादेवि तपश्चाराधितो मया । कन्या भूत्वा पुमान् भावी इति चोक्तोऽस्मि शम्भुना ॥ ७ ॥ पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः । न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८ ॥ ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी । पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं प्रविवेश ह ॥ ९ ॥ लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन कर्म्मणा । पार्षतस्य महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ ततो दधार सा देवी गर्भं राजीवलोचना । तां स राजा प्रियां भार्य्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ॥ ११ ॥ पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्य्यचरत्तदा । सर्व्वानभिप्रायकृतान् भार्य्या लभत कौरव ॥ १२ ॥ अपुत्रस्य सतो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः । यथाकालन्तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ॥ १३ ॥ कन्यां प्रवररूपान्तु प्राजायत नराधिप । अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य मनस्विनी ॥ १४ ॥ ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो ह्येष ममेति वै । ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ॥ १५ ॥ पुत्रवत् पुत्रकार्य्याणि सर्व्वाणि समकारयत् । रक्षणञ्चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ॥ १६ ॥ चकार सर्व्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत । न च तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र

पार्षतात् ॥ २७ ॥ श्रद्दधानो हि तद्वाक्यं देवस्याच्युततेजसः ।
छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ जात-
कर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिव । पुम्वद्विधानयुक्तानि
शिखण्डीति च तां विदुः ॥ १९ ॥ अहमेकस्तु चारेण वचना-
न्नारदस्य ह । ज्ञातवान् देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥२०॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि शिखण्ड्युत्पत्तौ
एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

---

भीष्म उवाच । चकार यत्नं द्रुपदः सुतायाः सर्वकर्मसु ।
ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परन्तपः ॥ १ ॥ इष्वस्त्रे चैव
राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह । तस्य माता महाराज राजानं
वरवर्णिनी ॥ २ ॥ चोदयामास भार्य्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ।
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम् । स्त्रियं मत्वा
ततश्चिन्तां प्रपेदे सह भार्य्यया ॥ ३ ॥

द्रुपद उवाच । कन्या ममेयं सम्प्राप्ता यौवनं शोकवर्द्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनात् शूलपाणिनः ॥ ४ ॥

भार्य्योवाच । न तन्मिथ्या महाराज भविष्यति कथञ्चन ।
त्रैलोक्यकर्त्ता कस्माद्धि वृथा वक्तुमिहार्हति ॥ ५ ॥ यदि ते
रोचते राजन् वक्ष्यामि शृणु मे वचः । श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वां
मतिं पृषतात्मज ॥ ६ ॥ क्रियतामस्य यत्नेन विधिवद्दारसंग्रहः ।
भविता तद्वचः सत्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७ ॥ ततस्तौ निश्चयं
कृत्वा तस्मिन् कार्य्येऽथ दम्पती । वरयाञ्चक्रतुः कन्यां दशार्णाधि-
पतेः सुताम् ॥ ८ ॥ ततो राजा द्रुपदो राजसिंह सर्वान्राज्ञः
कुलतः सन्निशम्य । दशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां शिखण्डिने
वरयामास दारान् ॥ ९ ॥ हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशा-

र्णकः स्मृतः । स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥१०॥ स च राजा दशार्णेषु महानासीत् सुदुर्ज्जयः । हिरण्यवर्मा दुर्द्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११ ॥ कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम । यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२ ॥ कृतदारः शिखण्डी च काम्पिल्यं पुनरागमत् । ततः सा वेद तां कन्यां कञ्चित्कालं स्त्रियं किल ॥ १३ ॥ हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तान्तु शिखण्डिनीम् । धात्रीणाञ्च सखीनाञ्च व्रीड़-माना न्यवेदयत् ॥ १४ ॥ कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तान्तु शिखण्डिनीम् । ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ॥ १५ ॥ जग्मुरार्त्तिं परां प्रेष्याः प्रेषयामासुरेव च । ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्व्वा न्यवेदयन् ॥ १६ ॥ विप्रलम्भं यथा-वृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः । शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राज-कुले तदा ॥ १७ ॥ विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वमेव तिरोहयन् । ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्म्मा राजेन्द्र रोषादार्त्तिं जगाम ह । ततो दाशार्णको राजा तीव्र-कोपसमन्वितः ॥ १९ ॥ दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशनम् । ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्म्मणः ॥ २० ॥ एक एकान्त-मुत्सार्य्य रहो वचनमब्रवीत् । दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचन-मब्रवीत् ॥ २१ ॥ अभिषङ्गात् प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ । अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ॥ २२ ॥ यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे मोहात् याचितवानसि । तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते । एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥२३॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि हिरण्यवर्म्मदूतप्रेषणे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

---

भीष्म उवाच । एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप । चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्त्तत भारती ॥ १ ॥ स यत्नमकरोत् तीव्रं सम्बन्धिन्यनुमानने । दूतैर्मधुरसम्भाषैर्नैतदस्तीति सन्दिशन् ॥२॥ स राजा भूय एवाथ ज्ञात्वा तत्त्वमथागमत् । कन्येति पञ्चालसुतां त्वरमाणो विनिर्ययौ ॥ ३ ॥ ततः स प्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् । दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥४॥ ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तम । अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५ ॥ ततः सम्मन्त्रयामास मन्त्रिभिः स महीपतिः । हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६ ॥ तत्रैव निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् । तथ्यं भवति चेदेतत् कन्या राजन् शिखण्डिनी ॥ ७ ॥ बद्धा पञ्चालराजानमानयिष्यामहे वयम् । अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ॥८॥ घातयिष्याम नृपतिं पाञ्चालं सशिखण्डिनम् । तत्तदा दूतमाज्ञाय पुनर्दूतान्नराधिप । प्रास्थापयत् पार्षताय निहन्मीति स्थिरो भव ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । स हि प्रकृत्या वै भीतः किल्बिषी च नराधिप । भयन्तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥ विसृज्य दूतान् दाशार्णे द्रुपदः शोककर्षितः । समेत्य भार्य्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ११ ॥ भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः । पाञ्चालराजो दयितां मातरञ्च शिखण्डिनः ॥ १२ ॥ अभियास्यति मां कोपात् सम्बन्धी सुमहाबलः । हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३ ॥ किमिदानीं करिष्यावो मूढौ कन्यामिमां प्रति । शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १४ ॥ इति सञ्चिन्त्य यत्नेन समित्रः सबलानुगः । वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्त्तुमिच्छति ॥ १५ ॥ किमत्र तथ्यं सुश्रोणि मिथ्या किं ब्रूहि शोभने । श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्य

संविधास्याम्यहं तथा ॥ १६ ॥ अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी । त्वञ्च राज्ञि महत् कृच्छ्रं सम्प्राप्ता वरवर्णिनी ॥ १७ ॥ सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः । तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यमाशु शुचिस्मिते ॥ १८ ॥ शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वत । कृपयाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ॥ १९ ॥ मया दाशार्णको राजा वञ्चितः स महीपतिः । तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥ २० ॥ जानता हि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै । प्रकाशञ्चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २१ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि द्रुपदप्रश्ने एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

---

भीष्म उवाच । ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप । आचचक्षे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १ ॥ अपुत्राया महाराज सपत्नीनां भयादिदम् । कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २ ॥ त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् । पुत्रकर्म कृतञ्चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ३ ॥ भार्या चोढा त्वया राजन् दशार्णाधिपतेः सुता । मया च प्रत्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् । कन्या भूत्वा पुमान् भावीत्येवञ्चैतदुपेक्षितम् ॥ ४ ॥ एतत् श्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः सर्वं तत्त्वं मन्त्रविज्ञो निवेद्य । मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५ ॥ सम्बन्धकञ्चैव समर्थ्य तस्मिन् दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्रः । स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथावत् मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६ ॥ स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत । गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥ ७ ॥ आर्त्तिञ्च

परमां राजा जगाम सह भार्यया। दशार्णपतिना सार्द्धं विरोधे भरतर्षभ॥ ८॥ कथं सम्बन्धिना सार्द्धं न मे स्यात् विग्रहो महान्। इति सञ्चिन्त्य मनसा दैवतमर्च्चयत् तदा॥ ९॥ तन्तु दृष्ट्वा तदा राजन् देवी देवपरन्तदा। अर्च्चां प्रयुञ्जानमथो भार्य्यावचनमब्रवीत्॥ १०॥ देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमता सताम्। किमु दुःखार्णवं प्राप्य तस्मादर्च्चयता गुरून्॥ ११॥ दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणम्। अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने॥ १२॥ अयुद्धेन निवृत्तिञ्च मनसा चिन्तय प्रभो। देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति॥ १३॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्द्धं त्वया पृथुललोचन। पुरस्यास्याविनाशाय तच्च राजंस्तथा कुरु॥ १४॥ दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव। परस्परविरोधाद्धि सिद्धिरस्ति न चैतयोः॥ १५॥ तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह। अर्च्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशाम्पते॥ १६॥ एवं सम्भाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ। शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव तपस्विनी॥१७॥ ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावुभौ। इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने॥ १८॥ एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा। निर्जगाम गृहं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम्॥ १९॥ यक्षेणर्द्धिमता राजन् स्थूणाकर्णेन पालितम्। तद्भयादेव च जनो विसर्ज्जयति तद्वनम्॥ २०॥ तत्र च स्थूणभवनं सुधामृत्तिकलेपनम्। लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम्॥२१॥ तत् प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप। अनश्नाना बहुतिथं शरीरमुदशोषयत्॥ २२॥ दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मार्द्दवसंयुतः। किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि मा चिरम्॥ २३॥ अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह। करिष्यामीति वै क्षिप्रं प्रत्युवाचाथ गुह्यकः॥ २४॥ धनेश्वरस्यानुचरो

वरदोऽस्मि नृपात्मज । अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५ ॥ ततः शिखण्डी तत् सर्व्वमखिलेन न्यवेदयत् । तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६ ॥

शिखण्ड्युवाच । अपुत्रो मे पिता यक्ष न चिरान्नाशमेष्यति । अभियास्यति सक्रोधो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७ ॥ महाबलो महोत्साहः सहेमकवचो नृपः । तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष मातरं पितरञ्च मे ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिशमो मम । भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९ ॥ यावदेव स राजा वै नापयाति पुरं मम । तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि स्थूणाकर्णप्रत्यक्षे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

---

भीष्म उवाच । शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ । प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीड़ितः ॥ १ ॥ भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव । भद्रे कामं करिष्यामि समयन्तु निबोध मे ॥ २ ॥ किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव । आगन्तव्यं त्वया काले सत्यञ्चैव वदस्व मे ॥ ३ ॥ प्रभुः सङ्कल्पसिद्धोऽस्मि कामचारी विहङ्गमः । मत्प्रसादात् पुरञ्चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलम् ॥ ४ ॥ स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिवात्मजे । सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियन्तव ॥ ५ ॥

शिखण्ड्युवाच । प्रतिदास्यामि भगवन् पुंलिङ्गं तव सुव्रत । किञ्चित् कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ६ ॥ प्रतियाते दशार्णे तु पार्थिवे हेमवर्म्मणि । कन्यैव हि भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप। अन्योन्यस्याभिसन्देहे तौ संक्रामयतां ततः॥ ८८॥ स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षोऽथ भारत। यक्षरूपञ्च तद्दीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत॥ ९॥ ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव। विवेश नगरं हृष्टः पितरञ्च समासदत्॥ १०॥ यथावृत्तन्तु तत् सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य तत्। द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत् परम्॥ ११॥ सभार्य्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा। ततः सम्प्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप॥ १२॥ पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्दधातु भवानिति। अथ दशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा॥ १३॥ पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वितः। ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्ततः॥ १४॥ प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम्। ब्रूहि मद्वचनात् दूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम्॥ १५॥ यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थं वृतवानसि दुर्मते। फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः॥ १६॥ एवमुक्तश्च तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम। दूतः प्रयातो नगरं दशार्णनृपचोदितः॥ १७॥ तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे। तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्घञ्च सुसत्कृतम्॥ १८॥ प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना। तां पूजां नाभ्यनन्दत् स वाक्यञ्चेदमुवाच ह॥ १९॥ यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा। यत्तेऽहमधमाचार दुहित्रास्म्यभिवञ्चितः॥ २०॥ तस्य पापस्य करणात् फलं प्राप्नुहि दुर्मते। देहि युद्धं नरपते समाद्य रणमूर्द्धनि॥ २१॥ उद्धरिष्यामि त्वां सद्यः सामात्यसुतबान्धवम्। तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः॥ २२॥ दशार्णपतिना चोक्तो मन्त्रिमध्ये पुरोधसा। अभवत् भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः॥ २३॥ यदाह मां भवान् ब्रह्मन् सम्बन्धिवचनाद्वचः। अस्योत्तरं प्रतिवचो दूतो राज्ञे वदिष्यति॥ २४॥ ततः संप्रे-

षयामास द्रुपदोऽपि महात्मने । हिरण्यवर्म्मणे दूतं ब्राह्मणं वेद-
पारगम् ॥ २५ ॥ तमागम्य तु राजानं दशार्णाधिपतिं तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन् यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २६ ॥ आगमः क्रियतां
व्यक्तः कुमारोऽयं सुतो मम । मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रद्धेय-
मित्युत ॥ २७ ॥ ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा विमर्षयुक्तो युवती-
र्वरिष्ठाः । सम्प्रेषयामास सुचारुरूपाः शिखण्डिनं स्त्री पुमान्
वेति वेत्तुम् ॥ २८ ॥ ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा प्रीत्या राज्ञे
तच्छशंसुर्हि सर्वम् । शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र दशार्णराजाय
महानुभावम् ॥ २९ ॥ ततः श्रुत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमा-
नथ । सम्बन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ ३० ॥ शिख-
ण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वर । हस्तिनोऽश्वांश्च गाश्चैव
दास्योऽथ बहुलास्तथा ॥ ३१ ॥ पूजितश्च प्रतिययौ निर्भर्त्स्य
तनया किल । विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्म्मणि पार्थिवे ॥ ३२ ॥
प्रतियाते दशार्णे तु हृष्टरूपा शिखण्डिनी । कस्यचित्त्वथ कालस्य
कुवेरो नरवाहनः । लोकयात्रां प्रकुर्वाण स्थूणस्यागान्निवेशनम्
॥ ३३ ॥ स तद्गृहस्योपरि वर्त्तमान आलोकयामास धनाधि-
गोप्ता । स्थूणस्य यक्षस्य विशेषवेश्म स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रैः
॥ ३४ ॥ लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानैरभ्यर्चितं धूपनधूपितञ्च ।
ध्वजैः पताकाभिरलंकृतञ्च भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमम् ॥ ३५ ॥
तत् स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलङ्कृतम् । मणिरत्नसुवर्णानां
मालाभिः परिपूरितम ॥ ३६ ॥ नानाकुसुमगन्धाढ्यं सिक्तं संमृष्ट-
शोभितम् । अथाब्रवीत् यक्षपतिस्तान् यक्षाननुगांस्तदा ॥३७॥
स्वलंकृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः । नोपसर्पति माञ्चैव
कस्मादद्य स मन्दधीः ॥ ३८ ॥ यस्माज्जानन् स मन्दात्मा
मामसौ नोपसर्पति । तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्य्यः स्यादिति मे
मतिः ॥ ३९ ॥

यक्ष उवाच । द्रुपदस्य सुता राजन् राज्ञो जाता शिखण्डिनी । तस्या निमित्ते कस्मिंश्चित् प्रादात् पुरुषलक्षणम् ॥४०॥ अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूता तिष्ठते गृहे । नोपसर्पति तेनासौ सव्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ४१ ॥ एतस्मात् कारणाद्राजन् स्थूणो न त्वाद्य सर्पति । श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ४२ ॥ आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् । कर्त्तास्मि निग्रहं तस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ ४३ ॥ सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते । स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्थौ व्रीड़ासमन्वितः ॥ ४४ ॥ तं शशापाथ संक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन । एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४५ ॥ ततोऽब्रवीत् यक्षपतिर्महात्मा यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् । शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४६ ॥ अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत् त्वया कृतम् । तस्मादद्य प्रभृत्येव स्त्रीत्वं सा पुरुषस्तथा ॥ ४७ ॥ ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल । स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४८ ॥ ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः । सर्वान् यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४९ ॥ शिखण्डिनि हते यक्षाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महामनाः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा भगवान् देवो यक्षराजः सुपूजितः । प्रययौ सहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ५१ ॥ स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा । समये चागमत्तूर्णं शिखण्डी तं क्षपाचरम् ॥ ५२ ॥ सोऽभिगम्याब्रवीत् वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति । तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ आर्ज्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् । सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे शिखण्डिने॥५४

यक्ष उवाच । शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज । गच्छेदानीं यथाकामञ्चर लोकान् यथासुखम् ॥ ५५ ॥ दिष्ट-

मेतत् पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्त्तितुम् । गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५६ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत । प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता वृतः ॥ ५७ ॥ पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः । द्विजातीन् देवतांश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५८ ॥ द्रुपदः सह पुत्त्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना । मुदञ्च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥ ५९ ॥ शिष्यार्थं प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुङ्गव । शिखण्डिनं महाराज पुत्त्रं स्त्रीपूर्व्विणं तथा ॥ ६० ॥ प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः । शिखण्डी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ६१ ॥ मम त्वेतच्चरास्तात यथावत् प्रत्यवेदयन् । जडान्धवधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥ ६२ ॥ एवमेष महाराज स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः । स सम्भूतः कुरुश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ६३ ॥ ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता । द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६४ ॥ नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् । मुहूर्त्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाच्युत ॥ ६५ ॥ व्रतमेतत् मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् । स्त्रियां स्त्रीपूर्व्विके चैव स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६६ ॥ न मुञ्चेयमहं बाणमिति कौरवनन्दन । न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६७ ॥ एतत् तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः । ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६८ ॥ यदि भीष्मः स्त्रियं हन्यात् सन्तः कुर्य्युर्विगर्हणाम् । नैनं तस्मादहनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्य्योधनस्तदा । मुहूर्त्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ७० ॥

इति उद्योगपर्व्वणि अम्बोपाख्यानपर्व्वणि शिखण्डिपुंस्त्वप्राप्तौ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ [illegible] ॥

सञ्जय उवाच । प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १ ॥ पाण्डवेयस्य
गाङ्गेय यदेतत् सैन्यमुद्यतम् । प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमा-
कुलम् ॥ २ ॥ भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः । लोकपाल-
समैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३ ॥ अप्रधृष्यमनावार्य्यमुद्धूतमिव
सागरम् । सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४ ॥ केन
कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते । आचार्य्यो वा महेष्वासः
कृपो वा सुमहाबलः ॥ ५ ॥ कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा
द्विजसत्तमः । दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६ ॥
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे । हृदि नित्यं महा-
बाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत् पृथिवीपते ।
बलाबलममित्राणां तेषां यदिह पृच्छसि ॥ ८ ॥ शृणु राजन्मम
रणे या शक्तिः परमा भवेत् । अस्त्रवीर्य्यं रणे यच्च भुजयोश्च
महाभुज ॥ ९ ॥ आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः । माया-
युद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १० ॥ हन्यामहं महाभाग
पाण्डवानामनीकिनीम् । दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं
मम ॥ ११ ॥ योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते । सहस्रं
रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥ १२ ॥ अनेनाहं विधानेन
सन्नद्धः सततोत्थितः । क्षपयेयं महत् सैन्यं कालेनानेन भारत ।
॥ १३ ॥ मुञ्चेयं यदि वास्त्राणि महान्ति समरे स्थितः । शत-
साहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्य्योधन-
स्ततः । पर्य्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमाङ्गिरसां वरम् ॥ १५ ॥
आचार्य्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् । निहन्या इति तं
द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६ ॥ स्थविरोऽस्मि महाबाहो मन्द-

प्राणविचेष्टितः। शस्त्राग्निना निर्द्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम्
॥ १७ ॥ यथा भीष्मः शान्तनवो मासेनेति मतिर्मम। एषा मे
परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८ ॥ द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां
कृपः शारद्वतोऽब्रवीत्। द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम्
॥ १९ ॥ कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित्। तच्छ्रुत्वा
सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ॥ २० ॥ जहास सस्वनं हासं
वाक्यञ्चेदमुवाच ह। न हि यावद्रणे पार्थं बाणशङ्खधनुर्द्धरम्
॥२१॥ वासुदेवसमायुक्तं रथेनायान्तमाहवे। समागच्छसि राधेय
तेनैवमभिमन्यते। शक्यमेवञ्च भूयश्च त्वया युक्तं यथेष्टतः ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि भीष्मादिशक्तिकथने
चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

---

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान् भ्रातॄ-
नुपह्वरे। आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम।
ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युषितां निशाम् ॥ २ ॥ दुर्य्योधनः
किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम्। केन कालेन पाण्डूनां हन्याः
सैन्यमिति प्रभो ॥ ३ ॥ मासेनेति च तेनोक्तो धार्त्तराष्ट्रः सुदु-
र्मतिः। तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रतिजज्ञिवान् ॥ ४ ॥
गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम्। द्रौणिस्तु दश-
रात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५ ॥ तथा दिव्यास्त्रवित् कर्णः
संपृष्टः कुरुसंसदि। पञ्चभिर्द्दिवसैर्हन्तुं ससैन्यं प्रतिजज्ञिवान्
॥ ६ ॥ तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः। कालेन कियता
शत्रून् क्षपयेरिति फाल्गुन ॥ ७ ॥ एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थि-
वेन धनञ्जयः। वासुदेवं समीक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥

सर्वे एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः । असंशयं महाराज हन्युरेव न संशयः ॥ ९ ॥ अपैतु ते मनस्तापो यथासत्यं ब्रवीम्यहम् । हन्यामेकरथेनैव वासुदेवसहायवान् ॥ १० ॥ सामरानपि लोकांस्त्रीन् सर्वान् स्थावरजङ्गमान् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११ ॥ यत्तत् घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम । कैराते द्वन्द्वयुद्धे तु तदिदं मम वर्त्तते ॥ १२ ॥ यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् । प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्त्तते ॥ १३ ॥ यन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः । न च द्रोणसुतो राजन् कुत एव तु सूतजः ॥ १४ ॥ न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् । आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५ ॥ तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव । सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १६ ॥ वेदान्तावभृथस्नाताः सर्वे एतेऽपराजिताः ॥ निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७ ॥ शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १८ ॥ विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि । शङ्खश्चैव महाबाहुर्हैडिम्बश्च महाबलः ॥ १९ ॥ पुत्रोऽस्याञ्जनपर्वा तु महाबलपराक्रमः । शैनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः ॥ २० ॥ अभिमन्युश्च बलवान् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । स्वयञ्चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादनेऽपि च ॥ २१ ॥ क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वथा शक्रसमद्युते । स क्षिप्रं न भवेत् व्यक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २२ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अर्जुनवाक्ये पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रभाते विमले धार्त्तराष्ट्रेण चोदिताः । दुर्य्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान् प्रति ॥ १ ॥ आप्लाव्य शुचयः सर्व्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः । गृहीतशस्त्रध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः ॥ २ ॥ सर्व्वे ब्रह्मविदः शूरा सर्व्वे सुचरितव्रताः । सर्व्वे कामकृतश्चैव सर्व्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३ ॥ आहवेषु परांल्लोकान् जिगीषन्तो महाबलाः । एकाग्रमनसः सर्व्वे श्रद्दधानाः परस्परम् ॥ ४ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कैकेया वाह्लिकैः सह । प्रययुः सर्व्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५ ॥ अश्वत्थामा शान्तनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः । दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्व्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ ६ ॥ गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्व्वशः । शकाः किराता यवनाः शिवयोऽथ वशातयः ॥ ७ ॥ स्वैः स्वैरनीकैः सहिता परिवार्य्य महारथम् । एते महारथाः सर्व्वे द्वितीये निर्य्ययुर्ब्बले ॥ ८ ॥ कृतवर्म्मा सहानीकस्त्रिगर्त्तश्च महारथः । दुर्य्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९ ॥ शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौशल्योऽथ बृहद्रथः । एते पश्चादनुगता धार्त्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १० ॥ ते समेत्य यथान्यायं धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः । कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्द्धे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनस्तु शिविरं कारयामास भारत । यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२ ॥ न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिविरस्य वा । कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३ ॥ तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः । कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् । सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्छतसङ्घशः ॥ १५ ॥ तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् । विविशुः शिविराण्यत्र द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६ ॥ तेषां दुर्य्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् । व्यादिदेश सवाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनु-

त्तमम् ॥ १७ ॥ सनागाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः । ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधवन्दिनः ॥१८॥ वणिजो गणिकावारा ये चैव प्रेक्षका जनाः । सर्वांस्तान् कौरवो राजा विधिवत् प्रत्यवैक्षत ॥ १९ ॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि कौरवसैन्यनिर्याणे पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । धृष्टद्युम्नमुखान् वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १ ॥ चेदिकाशिकरूषाणां नेतारं दृढविक्रमम् । सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २ ॥ विराटं द्रुपदञ्चैव युयुधानं शिखण्डिनम् । पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३ ॥ ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः । आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ॥ ४ ॥ अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव । अथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ॥ ५ ॥ दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः । तेषां युधिष्ठिरो राजा सैन्यानां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ व्यादिदेश सवाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् । सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ॥ ७ ॥ अभिमन्युं बृहन्तञ्च द्रौपदेयांश्च सर्वशः । धृष्टद्युम्नमुखानेतान् प्राहिणोत् पाण्डुनन्दनः ॥ ८ ॥ भीमञ्च युयुधानञ्च पाण्डवञ्च धनञ्जयम् । द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ भाण्डं समारोपयतां चरतां सम्प्रधावताम् । हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १० ॥ स्वयमेव ततः पश्चात् विराटद्रुपदान्वितः । अथापरैर्महीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ११ ॥ भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नेन पालिता ।

गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १२ ॥ ततः पुन-
रनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान्। मोहयन् धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां
बुद्धिनिश्चयम् ॥ १३ ॥ द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युञ्च पाण्डवः।
नकुलं सहदेवञ्च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १४ ॥ दश चाश्वसह-
स्राणि द्विसहस्राणि दन्तिनाम्। अयुतञ्च पदातीनां रथाः पञ्च-
शतं तथा ॥ १५ ॥ भीमसेनस्य दुर्द्धर्षं प्रथमं प्राहिणद्बलम्।
मध्यमे च विराटञ्च जयत्सेनञ्च पाण्डव ॥ १६ ॥ महारथौ च
पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ। वीर्य्यवन्तौ महात्मानौ गदा-
कार्मुकधारिणौ ॥ १७ ॥ अन्वयातां तदा मध्ये वासुदेवधनञ्जयौ।
बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ॥ १८ ॥ तेषां विंशति-
साहस्राः हयाः शूरैरधिष्ठिताः। पञ्च नागसहस्राणि रथ-
वंशाश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः।
सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरो यत्र
सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे। तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्य्यव-
स्थिताः ॥ २१ ॥ तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च। तथा
रथसहस्राणि पदातीनाञ्च भारत ॥ २२ ॥ चेकितानः स्वसैन्येन
महता पार्थिवर्षभ। धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रणेता पार्थिवो ययौ
॥ २३ ॥ सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः। वृतः शत-
सहस्रेण रथानां प्रणुदन् बली ॥ २४ ॥ क्षत्रदेवः क्षत्रदेवश्च रथस्थौ
पुरुषर्षभौ। जघनं पालयन्तौ च पृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः ॥ २५ ॥
शकटापणवेशाश्च यानं युग्यञ्च सर्वशः। तत्र नागसहस्राणि
हयानामयुतानि च ॥ २६ ॥ फल्गु सर्वं कलत्रञ्च यत् किञ्चित्
कृशदुर्बलम्। कोषसञ्चयवाहांश्च कोष्ठागारं तथैव च ॥ २७ ॥
गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः। तमन्वयात् सत्यधृतिः
सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥ श्रेणिमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य
वा विभुः। रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ २९ ॥

हयानां दशकोटाश्च महतां किङ्किणीकिनाम्। गजा विंशति-साहस्रा ईशादन्ताः प्रहारिणः॥ ३०॥ कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः। षष्टिर्नागसहस्राणि दशान्यानि च भारत॥ ३१॥ युधिष्ठिरस्य यान्यासन् युधि सेनासु सप्तसु। चरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः॥ ३२॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः। एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः॥ ३३॥ तदाश्रित्याथ युयुधे धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनम्। ततोऽन्ये शतशः पश्चात् सहस्रायुतशो नराः॥ ३४॥ नर्द्दन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः। तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च। न्यवादयन्त संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः॥ ३५॥

इति उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि पाण्डवसैन्यनिर्याणे सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९७॥

---

समाप्तञ्चेदमुद्योगपर्व॥

---

# श्रीमहाभारतम्।

## भीष्मपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच। कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः। पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः। कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते॥ २॥ अवतीर्य्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः। कौरवानभ्यवर्त्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः॥ ३॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्व्वे युद्धाभिनन्दिनः। आशंसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे॥ ४॥ अभियाय दुराधर्षां धार्त्तराष्ट्रस्य वाहिनीम्। प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः॥ ५॥ स्यमन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिविराणि सहस्रशः। कारयामास विधिवत् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ ६॥ शून्या च पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता। निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुञ्जरवर्ज्जिता॥ ७॥ यावत्तपति सूर्य्यो हि जम्बुद्वीपस्य मण्डलम्। तावदेव समायातं बलं पार्थिवसत्तम॥ ८॥ एकस्थाः सर्व्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम्। पर्य्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान् वनानि च॥ ९॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्व्वेषां पुरुषर्षभः। व्यादिदेश सवाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम्॥ १०॥

संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषाञ्चक्रे युधिष्ठिरः । एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११ ॥ अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च । योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥१२॥ दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थस्य धार्त्तराष्ट्रो महामनाः । सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवम् ॥ १३ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि । मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा दुर्य्योधनं हृष्टा पाञ्चाला युद्धनन्दिनः । दध्मुः शङ्खान् महारावान् भेर्य्यश्च मधुरस्वनाः ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टां तां सेनामभिप्रेक्ष्याथ पाण्डवाः । वभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥१६॥ ततो हर्षं समागम्य वासुदेवधनञ्जयौ । दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ १७ ॥ पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः । श्रुत्वा तु निनदं योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ १८ ॥ यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः । त्रसेयुर्न्निनदं श्रुत्वा तथासीद्दत तद्बलम् ॥ १९ ॥ उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन । अस्तं गत इवादित्यः सैन्येन सहसा वृतः ॥ २० ॥ ववर्ष तत्र पर्ज्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् । दिक्षु सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥ वायुस्ततः प्रादुरभूत् नीचैः शर्करकर्षणः । विनिघ्नंस्तान्यनीकानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ उभे सैन्ये च राजेन्द्र युद्धाय मुदिते भृशम् । कुरुक्षेत्रे स्थिते दृप्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३ ॥ तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स तु सङ्गमः । युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४ ॥ शून्यासीत् पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता । तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५ ॥ ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः । धर्मान् संस्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६ ॥ निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात् प्रीतिर्नः परस्परम् । यथापरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ २७ ॥ वाचा युद्धे प्रवृ-

न्तानां वाचैव प्रतियोधनम् । निष्क्रान्ताः पृतनामध्यान्न हन्तव्याः कदाचन ॥ २८ ॥ रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः । अश्वेनाश्वी पदातिश्च पादातेनेव भारत ॥ २९ ॥ यथायोग्यं यथाकामं यथोत्साहं यथाबलम् । समाभाष्य प्रहर्त्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३० ॥ एकेन सह संयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा । क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कदाचन ॥ ३१ ॥ न सूतेषु न धुर्य्येषु न च शस्त्रोपजीविषु । न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्त्तव्यं कथञ्चन ॥ ३२ ॥ एवञ्च समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः । विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३ ॥ निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः । हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि सैन्यशिक्षणं

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । ततः पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषिः । सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः । प्रत्यक्षदर्शी भगवान् भूतभव्यभविष्यवित् ॥२॥ वैचित्रवीर्य्यं राजानं स रहस्यब्रवीदिदम् । शोचन्तमार्त्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । राजन् परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च पार्थिवाः । ते हिंसन्तीव संग्रामे समासाद्येतरेतरम् ॥ ४ ॥ तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्स्वेव भारत । कालपर्य्यायमाज्ञाय मास्म शोके मनः कृथाः ॥ ५ ॥ यदि चेच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेतान् विशाम्पते । चक्षुर्ददामि ते पुत्र युद्धं तत्र निशामय ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम। युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा॥ ७॥

वैशम्पायन उवाच। एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति। वराणामीश्वरो दाता सञ्जयाय वरं ददौ॥ ८॥ एष ते सञ्जयो राजन् युद्धमेतद्वदिष्यति। प्रकाशं वाप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि॥ ९॥ मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः। नैनं शस्त्राणि छेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः॥ १०॥ गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोच्यते। अहन्तु कीर्त्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ॥ ११॥ पाण्डवानाञ्च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः। दिष्टमेतन्नरव्याघ्र नाभिशोचितुमर्हसि। न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः॥ १२॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा स भगवान् कुरूणां प्रपितामहः। पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्रमुवाच ह॥ १३॥ इह युद्धे महाराज भविष्यति महान् क्षयः। तथेह च निमित्तानि भयदान्युपलक्षये॥ १४॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता वकैः। सम्पतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते॥ १५॥ अभ्यग्रञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः। क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम्॥ १६॥ निर्द्दयञ्चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः। कङ्काः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम्॥ १७॥ उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत। उदयास्तमने सूर्यं कवन्धैः परिवारितम्॥ १८॥ श्वेतलोहितपर्य्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः। त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन्॥ १९॥ ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम्। अहोरात्रं मया दृष्टं तद्भयाय भविष्यति॥ २०॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिके। चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले॥ २१॥ स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः। राजानो राज-

पुत्राश्च शूरा परिघबाहवः ॥ २२ ॥ अन्तरीचे वराहस्य वृष-
दंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये
॥ २३ ॥ देवताप्रतिमाश्चैव कम्पन्ति च हसन्ति च । वमन्ति
रुधिरं चास्यैः खिद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २४ ॥ अनाहता दुन्दु-
भयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महा-
रथाः ॥ २५ ॥ कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भाषाः शुकास्तथा ।
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २६ ॥ गृहीत-
शस्त्राः क्रोशन्ति चर्म्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते
शतशः शलभव्रजाः ॥ २७ ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते दिशो दाह-
समुद्भवे । पर्ज्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥ २८ ॥
या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्मता । अरुन्धती तया-
प्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ २९ ॥ रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो
राजन् शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥३०
अनभ्रे च महाघोरः स्तनितः श्रूयते स्वनः । वाहनानाञ्च रुदतां
निपतन्त्यश्रुविन्दवः ॥ ३१ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि श्रीव्यासदर्शने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

व्यास उवाच । खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।
अनार्त्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ १ ॥ गर्भिण्यो जात-
पुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिभिश्चापि सहा-
श्नन्ति परस्परम् ॥ २ ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमे-
हनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३ ॥
जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिन-
स्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४ ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो

वै ब्रह्मवादिनाम्। वैनतेया मयूरांश्च जनयन्ति पुरे तव ॥ ५ ॥ गोवत्सं वड़वा सूते श्वा शृगालं महीपते। कुक्कुरान् करभाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ६ ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः। जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥७॥ पृथक्जनस्य सर्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च। नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८ ॥ प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः। अन्योऽन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ॥ ९ ॥ अन्योऽन्यमभिमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः। पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ॥ १० ॥ विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्राः रजो नाप्युपशाम्यति। अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथैति च ॥११॥ श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति। अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ १२ ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति। सेनयो रशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ १३ ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः। भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्रेण पीड्यते ॥ १४ ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विरोचते। उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ १५ ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः। ऐन्द्रं तेजस्विनक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १६ ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते। रोहिणीं पीड़यन्तो तावुभौ च शशिभास्करौ ॥ १७ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषग्रहः। वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ॥ १८ ॥ ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः। सर्वसस्यपरिच्छिन्ना पृथिवी शस्यशालिनी ॥ १९ ॥ पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः। प्रधाना सर्वलोकस्य यदायत्तमिदं जगत् ॥ २० ॥ ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत। निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् ॥ २१ ॥ व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम्। अग्नि-

वर्ष्णौ यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ॥ २२ ॥ कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः । पृथिवी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला ॥ २३ ॥ कुरूणा वैशसे राजन् पाण्डवैः सह भारत । दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ॥ २४ ॥ अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्तो महद्भयम् । एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ॥ २५ ॥ रौद्रं नदति संरब्ध शोणितं छर्द्दयन्निव । शस्त्राणि चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव संप्रति ॥ २६ ॥ सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा । सम्वत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ॥ २७ ॥ विशाखायाः समीपस्थौ वृहस्पतिशनैश्चरौ । अशोभिता दिशः सर्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः ॥ २८ ॥ उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् । कृत्तिका पीड़यंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ॥ २९ ॥ अभीक्ष्णंवाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥३०॥ त्रिषु सर्वेषु पूर्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः सम्पतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वाञ्च षोड़शीम् । चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासीं त्रयोदशीम् ॥ ३२ ॥ अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजासङ्क्षयिष्यतः । शोणितैर्वक्त्रसम्पूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः ॥ ३३ ॥ प्रतिस्रोतो महानद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ ३४ ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामनयं समवाप्स्यथ ॥३५॥ विनिःसृत्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्वतो दिशम् । अन्योऽन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ॥ ३६ ॥ भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् । कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः ॥ ३७ ॥ सहस्रशो महाशब्दं खचराणि पतन्ति च । महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् ॥ ३८ ॥ वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षान् प्रमथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्कर-

कर्षिताः ॥ ३९ ॥ अभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षा पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ४० ॥ नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन् वै दारुणं स्वनम् ॥ ४१ ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते । धर्मं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ ४२ ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्य्यश्च पटहास्तथा । शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात् समन्ततः ॥ ४३ ॥ वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥४४॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् । ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः ॥४५॥ दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः । एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् । यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितुर्वचो निशम्यैतं धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥४७॥ राजानः क्षत्रधर्मेण यद्यवध्यन्त संयुगे । वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ४८ ॥ इह कीर्त्तिं परे लोके दीर्घकालं महासुखम् । प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥४९॥

वैशम्पायन उवाच । एवं मुनिस्तथेत्युक्त्वा कवीन्द्रो राजसत्तम । धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत् परम् ॥ ५० ॥ स मुहूर्त्तं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीत् वचः । असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः सङ्क्षयते जगत् ॥ ५१ ॥ सृजते च पुनर्लोकान् नेह विद्यति शाश्वतम् । ज्ञातीनाञ्च कुरूणाञ्च सम्बन्धिसुहृदान्तथा ॥ ५२ ॥ धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे । क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ५३ ॥ कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशाम्पते । न वधो पूज्यते वेदे हितं नैव कथञ्चन ॥ ५४ ॥ हन्यात् स एनं यो हन्यात् कुलधर्मं स्वकां तनुम् । कालो नीत्पथ-

गन्तासि शक्ये सति यथापदि ॥ ५५ ॥ कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् । अनर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशाम्पते ॥ ५६ ॥ लुप्तधर्मा परेणापि धर्मं दर्शय वै सुतान् । किन्ते राज्येन दुर्द्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्विषम् ॥ ५७ ॥ यशो धर्मञ्च कीर्त्तिञ्च पालय स्वर्गमाप्स्यसि । लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ५८ ॥ एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यञ्चैवाब्रवीत् पुनः ॥ ५९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यथा भवान् वेत्ति तथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ मे यथार्थौ । स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको माञ्चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ६० ॥ प्रसादये त्वामतुलप्रभावं त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः । न चापि ते मद्वशगा महर्षेऽनुग्रहं कर्त्तुमर्हा हि मे मतिः ॥ ६१ ॥ त्वं हि धर्मप्रवृत्तिश्च यशः कीर्त्तिश्च भारती । कुरूणां पाण्डवानाञ्च मान्यश्चापि पितामहः ॥ ६२ ॥

व्यास उवाच । वैचित्रवीर्य्य नृपते यत्ते मनसि वर्त्तते । अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् । तानि सर्वाणि भगवन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६४ ॥

व्यास उवाच । प्रसन्नभाः पावक ऊर्द्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः । पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति जयस्यैतत् भाविनो रूपमाहुः ॥ ६५ ॥ गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र । विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्यैतत् भाविनो रूपमाहुः ॥ ६६ ॥ इष्टा वाचः प्रसृता वायसानां संप्रस्थितानाञ्च गमिष्यताञ्च । ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राजन् ये चाग्रतस्ते प्रतिवोधयन्ति ॥ ६७ ॥ कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र । प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति सङ्ख्ये ध्रुवं जयस्तत्र वदन्ति विप्राः ॥ ६८ ॥ अलङ्कारैः कवचैः

केतुभिश्च सुखप्रणादैर्हृषितैर्वाहयानाम्। भ्राजिष्मती दुष्प्रति-वीक्षणीया येषाञ्चमूस्ते विजयन्ति शत्रून्॥ ६९॥ हृष्टा वाच-स्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत। न म्लायन्ति स्रजश्चैव ते तरन्ति रणोदधिम्॥ ७०॥ इष्टा वाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः प्रविविक्षतः। पश्चात् सन्धारन्त्यर्थमग्रे च प्रतिषेधिकाः॥ ७१॥ शब्दरूपरसस्पर्शा गन्धाश्चाविकृताः शुभाः। सदा हर्षश्च योधानां जयतामिह लक्षणम्॥ ७२॥ अनुगा वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च। अनुप्लवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च॥ ७३॥ एतानि जयमानाना लक्षणानि विशाम्पते। भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप॥ ७४॥ अल्पायां वा महत्यां वा सेनाया-मिति निश्चयः। हर्षो योधगुणस्यैको जयलक्षणमुच्यते॥ ७५॥ एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि। तां दीर्णामनु-दीर्य्यन्ते योधाः शूरतरा अपि॥ ७६॥ दुर्निवर्त्त्या तदा चैव प्रभग्ना महती चमूः। अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव॥ ७७॥ नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमूः। दीर्णामित्येव दीर्य्यन्ते सुविद्वांसोऽपि भारत॥ ७८॥ भीतान् भग्नांश्च सम्प्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्द्धते। प्रभग्ना सहसा राजन् दिशो विद्रवते चमूः॥ ७९॥ नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः। संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपते॥ ८०॥ उपायं विजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम्। जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशाम्पते॥ ८१॥ महान् दोषः सन्निपातस्तस्याद्यः क्षय उच्यते। परस्परज्ञाः संहृष्टाः व्यवधूताः सुनिश्चिताः॥८२॥ अपि पञ्चाशतं शूरा मर्द्दन्ति महतीं चमूम्। अपि वा पञ्च षट्सप्त विजयन्त्यनिवर्त्तिनः॥ ८३॥ न वैनतेयो गरुड़ः प्रशं-सति महाजनम्। दृष्ट्वा सुपर्णोऽपचितिं महत्या अपि भारत॥ ८४॥ न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति नित्यशः। अध्रुवो

हि जयो राम दैवज्ञात परायणम् । जयवन्तो हि संग्रामे चय-
वन्तो भवन्ति हि ॥ ८५ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि निमित्ताख्याने
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय
धीमते । धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १ ॥ स
मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः । सञ्जयं संशितात्मान-
मपृच्छत् भरतर्षभ ॥ २ ॥ सञ्जयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभि-
नन्दिनः । अन्योऽन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥३॥ पार्थिवाः
पृथिवीहेतोः समभित्यज्य जीवितम् । न वा शाम्यति निघ्नन्तो
वर्द्धयन्ति यमक्षयम् ॥ ४ ॥ भौममैश्वर्य्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते
परस्परम् । मन्ये बहुगुणां भूमिं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ५ ॥
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । कोटयश्च वीरलोकानां
समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६ ॥ देशानाञ्च परीमाणं नगराणाञ्च
सञ्जय । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७ ॥
दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा । प्रभावात्तस्य विप्रर्षे
र्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान् वक्ष्यामि ते
गुणान् । शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ द्विविधा-
नीह भूतानि चराणि स्थावराणि च । त्रसाणां त्रिविधा योनि-
रण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १० ॥ त्रसाणां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजन्
जरायुजाः । जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११ ॥
नानारूपधरा राजंस्तेषां भेदाश्चतुर्द्दश । अरण्यवासिनः सप्त
सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२ ॥ सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा

वानरास्तथा । ऋचाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥१३॥ गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्दभाः । एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ १४ ॥ एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनाम् सर्वेषामेव भूतानामन्योऽन्येनोपजीवनम् ॥ १६ ॥ उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः । वृक्षगुल्मलतावल्लयस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १७ ॥ तेषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु । चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसम्मता ॥ १८ ॥ य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति ॥ १९ ॥ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति । भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनम् ॥ २० ॥ यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् । तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१ ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । नदीनां पर्वतानाञ्च नामधेयानि सञ्जय । तथा जनपदानाञ्च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १ ॥ प्रमाणञ्च प्रमाणज्ञ पृथिव्या मम सर्वतः । निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् । जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५ ॥ चत्वारोऽप्सु गुणा राजन् गन्धस्तत्र न विद्यते । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रय ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव तु । एते पञ्च गुणा राजन् महाभूतेषु पञ्चसु ॥ ७ ॥ वर्त्तन्ते सर्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः । अन्योऽन्यं नाभिवर्त्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ॥ ८ ॥ यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् । तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः । सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ १० ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः । तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ११ ॥ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् । प्रकृतिभ्य· परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥ सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपन्तु कुरुनन्दन । परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः । पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १४ ॥ वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः सम्पन्नधनधान्यवान् । लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥ १५ ॥ यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः । एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १६ ॥ द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् । सर्वौषधिसमावाय. सर्व्वतः परिवारित. ॥१७॥ आपस्ततोऽन्या विज्ञेयाः शेषः सङ्क्षेप उच्यते । ततोऽन्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः शृणु ॥ १८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व्वणि सुदर्शनद्वीपवर्णने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । उक्तो द्वीपस्य सङ्क्षेपो विधिवत् बुद्धिमं-स्त्वया । तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य विस्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ १ ॥ यावान् भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे । तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् । एवमुक्तः स राज्ञा तु सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥२

सञ्जय उवाच । प्रागायता महाराज षडेते पर्वताः समाः । अवगाढ़ा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ३ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः । नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥४॥ सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः । एते वै पर्वता राजन् सिद्धचारणसेविताः ॥ ५ ॥ तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः । तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ॥ ६ ॥ वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः । इदन्तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ॥ ७ ॥ हेमकूटात् परञ्चैव हरिवर्षं प्रचक्षते । दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ८ ॥ प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नाम पर्वतः । ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ॥ ९ ॥ तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः । परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ १० ॥ आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः । योजनाना सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ॥११॥ उच्चैश्च चतुराशीतिर्योजनाना महीपते । ऊर्द्धमधश्च तिर्य्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥ तस्य पार्श्वेष्वमी द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो । भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बुद्वीपश्च भारत ॥ १३ ॥ उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रया । विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल ॥ १४ ॥ स वै विचिन्तयामास सौवर्णान् वीक्ष्य वायसान् । मेरुरुत्तममध्यानामधमानाञ्च पक्षिणाम् ॥१५॥ अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् । तमादित्योऽनुपर्य्येति सततं ज्योतिषाम्वरः ॥ १६ ॥ चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणं । स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ १७ ॥

भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदपरिष्कृतैः । तत्र देवगणा राजन् गन्धर्वासुरराक्षसाः ॥ २८ ॥ अप्सरोगणसंयुक्ता शैले क्रीड़न्ति सर्वदा । तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ॥ १९ ॥ समेत्य विविधैर्यज्ञै र्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः । तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हाहा हुहुः ॥ २० ॥ अभिगम्यामरश्रेष्ठास्तुष्टुवुर्विविधैः स्तवैः । सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ॥ २१ ॥ तत्र गच्छन्ति भद्रन्ते सदा पर्वणि पर्वणि । तस्यैव मूर्द्धन्युशनाः काव्यो दिवि महीपते ॥ २२ ॥ हैमानि तस्य रत्नानि तस्यैते रत्नपर्वताः । तस्मात् कुवेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ॥ २३ ॥ ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति । पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वतः कुसुमैश्चितम् ॥ २४ ॥ कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् । तत्र साक्षात् पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ॥ २५ ॥ उमासहायो भगवान् रमते भूतभावनः । कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत् पादावलम्बिनीम् ॥ २६ ॥ त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्य्यैरिवोदितैः तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ २७ ॥ पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः । तस्य शैलस्य शिरसः क्षीरधारा नरेश्वर ॥ २८ ॥ विश्वरूपापरिमिता भीमनिर्घातनिस्वना । पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ॥ २९ ॥ पतत्यजस्रवेगेन ह्रदे चन्द्रमसः शुभे । तया ह्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः ॥ ३० ॥ ता धारयामास तदा दुर्द्धरां पर्वतैरपि । शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् ॥ ३१ ॥ मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमाली महीपते । जम्बूखण्ड च तत्रैव महाजनपदो नृप ॥ ३२ ॥ आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत । सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ३३ ॥ अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः । जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ३४ ॥ गन्धमादनशृङ्गेषु कुवेरः सह राक्षसैः ।

संवृतोऽप्सरसां सङ्घैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३५ ॥ गन्धमादन-पार्श्वे तु परे त्वपरगण्डिकाः। एकादशसहस्राणि वर्षाणां पर-मायुषः ॥ ३६ ॥ तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः। स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३७ ॥ नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम्। वर्षमैरावतं राजन्नानाजनपदा-वृतम् ॥ ३८ ॥ धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे। इला-वृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ॥ ३९ ॥ उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः। आयुः प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ४० ॥ समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत। एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ४१ ॥ हेमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः। यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकैः सह मोदते ॥ ४२ ॥ अस्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति। हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४३ ॥ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रं काञ्चनबालुकम्। रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगी-रथः ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः। यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ ४५ ॥ तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः। स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्व-लोकान् सनातनः ॥ ४६ ॥ उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः सम-न्ततः। नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४७ ॥ तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता। ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥ वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती। जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४९ ॥ अचिन्त्या दिव्यसङ्काशाः प्रभोरेवैष सन्निधिः। उपासते यत्र सत्रं सहस्र-युगपर्य्यये ॥ ५० ॥ दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती। एता दिव्याः सप्त गङ्गा स्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ५१ ॥ रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः। सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे

च तपोधनाः ॥ ५२ ॥ देवासुराणां सर्व्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते । गन्धर्व्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ ५३ ॥ शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसञ्चरः । इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ॥ ५४ ॥ भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च । तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ॥ ५५ ॥ अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता । यान्तु पृच्छसि मां राजन् दिव्यामेनां शशाकृतिम् ॥ ५६ ॥ पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपश्च काश्यपद्वीप एव च ॥५७॥ ताम्रपर्णी शिला राजन् श्रीमान् मलयपर्वतः । एतत् द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि भूम्यादिपरिमाणविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । मेरोरथान्तरं पार्श्वे पूर्व्वं सञ्चक्ष्व सञ्जय । निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तञ्च पर्वतम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २ ॥ तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपमाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३ ॥ सर्व्वकामफलास्तत्र केचित् वृक्षा जनाधिप । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४ ॥ ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसञ्चामृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥५॥ सर्व्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका । मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्य्यसन्निभम् ॥ ६ ॥ भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् । सर्व्वर्त्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ॥ ७ ॥ पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः । देव-

संवृतोऽप्सरसां सङ्घैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३५ ॥ गन्धमादन-
पार्श्वे तु परे त्वपरगण्डिकाः । एकादशसहस्राणि वर्षाणां पर-
मायुषः ॥ ३६ ॥ तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३७ ॥ नीलात्परतरं
श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम् । वर्षमैरावतं राजन्नानाजनपदा-
वृतम् ॥ ३८ ॥ धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इला-
वृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ॥ ३९ ॥ उत्तरोत्तरमेतेभ्यो
वर्षमुद्रिच्यते गुणैः । आयुः प्रमाणमारोग्यं धर्मत. कामतोऽर्थतः
॥ ४० ॥ समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत । एवमेषा
महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ४१ ॥ हेमकूटस्तु सुमहान्
कैलासो नाम पर्वतः । यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकैः सह मोदते
॥ ४२ ॥ अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यशृङ्गः
सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४३ ॥ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं
शुभ्रं काञ्चनवालुकम् । रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगी-
रथः ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ।
यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ ४५ ॥ तत्रेष्ट्वा तु
गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः । स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्व-
लोकान् सनातनः ॥ ४६ ॥ उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः सम-
न्तत. । नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४७ ॥ तत्र
दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा
प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥ वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४९ ॥ अचिन्त्या
दिव्यसङ्काशाः प्रभोरेवैष सन्विधिः । उपासते यत्र सत्रं सहस्र-
युगपर्य्यये ॥ ५० ॥ दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।
एता दिव्याः सप्त गङ्गा स्त्रिषु लोकेषु विश्रुता. ॥ ५१ ॥ रक्षांसि
वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः । सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे

च तपोधनाः ॥ ५२ ॥ देवासुराणां सर्व्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते । गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ ५३ ॥ शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसञ्चरः । इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ॥ ५४ ॥ भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च । तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ॥ ५५ ॥ अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता । यान्तु पृच्छसि मां राजन् दिव्यामेनां शशाकृतिम् ॥ ५६ ॥ पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपश्च काश्यपद्वीप एव च ॥५७॥ ताम्रपर्णी शिला राजन् श्रीमान् मलयपर्वतः । एतत् द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि भूम्यादिपरिमाणविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । मेरोरथोत्तरं पार्श्वे पूर्वं सञ्चक्ष्व सञ्जय । निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तञ्च पर्वतम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २ ॥ तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपमाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३ ॥ सर्व्वकामफलास्तत्र केचित् वृक्षा जनाधिप । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४ ॥ ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसञ्चामृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥५॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका । मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्य्यसन्निभम् ॥ ६ ॥ भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् । सर्व्वर्त्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ॥ ७ ॥ पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः । देव-

लोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥ शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः । मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ९ ॥ तेषान्ते चीरिणां चीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् । मिथुनं जायते काले समन्तत्र प्रवर्द्धते ॥ १० ॥ तुल्यरूपगुणोपेतं समवेशं तथैव च । एवमेवानुरूपञ्च चक्रवाकसमं प्रभो ॥ ११ ॥ निरामयाश्च ते लोका नित्यं मुदितमानसाः । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ १२ ॥ जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽन्यं जहात्युत । भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः ॥१३॥ तान्निर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च । उत्तराः कुरवो राजन् व्याख्यातास्ते समासतः ॥ १४ ॥ मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यपि यथातथम् । तस्य पूर्वाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशाम्पते ॥ १५ ॥ भद्रशालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुम । कालाम्रस्तु महाराज नित्यपुष्पफलद्रुमः ॥ १६ ॥ द्रुमश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवित । तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥ १७ ॥ स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्थ्यः प्रियदर्शनाः । चन्द्रभासश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ १८ ॥ चन्द्रशीतलगात्राश्च नृत्यगीतविशारदाः । दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ॥ १९ ॥ कालाम्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः । दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ २० ॥ सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः । सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥ २१ ॥ तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः । योजनानां सहस्रञ्च शतञ्च भरतर्षभ ॥ २२ ॥ उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृक् मनुजेश्वर । अरत्नीना सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च ॥ २३ ॥ परिणाहस्तु वृक्षस्य फलाना रसभेदिनाम् । पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ॥ २४ ॥ मुञ्चन्ति च रसं राजन् तस्मिन्रजतसन्निभम् । तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जनाः

धिप ॥ २५ ॥ मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान् कुरून्।
तत्र तेषां मनःशान्तिर्न पिपासा जनाधिप ॥ २६ ॥ तस्मिन् फल-
रसे पीते न जरा बाधते च तान्। तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं
देवभूषणम् ॥ २७ ॥ इन्द्रगोपकसङ्काशं जायते भास्करन्तु तत्।
तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २८ ॥ तथा माल्य-
वतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा। नाम्ना सम्वर्त्तको नाम कालाग्नि-
र्भरतर्षभ ॥ २९ ॥ तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्व्वपूर्व्वानुगण्डिकाः।
योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान्नृप ॥ ३० ॥ महारजत-
सङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः। ब्रह्मलोकच्युताः सर्व्वे सर्व्वे च
ब्रह्मवादिनः ॥ ३१ ॥ तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्द्धरेतसः।
रक्षणार्थन्तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ ३२ ॥ षष्टिस्तानि
सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च। अरुणस्याग्रतो यान्ति परि-
वार्य्य दिवाकरम् ॥ ३३ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिरेव शतानि
च। आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व्वणि माल्यवद्दर्शने
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। वर्षाणाञ्चैव नामानि पर्व्वतानाञ्च सञ्जय।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्व्वतवासिनः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥ शुक्लाभिजन-
सम्पन्नाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः। निःसपत्नाश्च ते सर्व्वे जायन्ते तत्र
मानवाः ॥ ३ ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु। वर्षं
हिरण्मयं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ४ ॥ यत्र चायं महाराज
पक्षिराट् पतगोत्तमः। यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः

॥ ५ ॥ महाबलास्तत्र जना राजन् मुदितमानसाः । दशवर्ष सहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥ ६ ॥ आयुःप्रमाणं जीवन्ति वर्षाणान्ते जनाधिप । शृङ्गाणि च विचित्राणि त्रीण्येव मनुजाधिप ॥ ७ ॥ एकं मणिमयं तत्र यथैकं रौक्ममद्भुतम् । सर्वरत्नमयञ्चैकं भवनैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ तत्र स्वयम्प्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली । उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ॥९॥ वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् । न तत्र सूर्यस्तपति न जीर्यन्ते च मानवाः ॥ १० ॥ चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः । पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ॥ ११ ॥ पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः । अनिष्पन्दा इष्टगन्धा निराहारा जितेन्द्रियाः ॥ १२ ॥ देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप । त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणान्ते जनाधिप ॥ १३ ॥ आयुःप्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम । क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ॥१४। हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकामये । अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ॥१५॥ अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदविभूषितम् । स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ॥१६॥ संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्त्ता कारयिता तथा । पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव । स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशन ॥१७॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः सञ्जयेन धृतराष्ट्रो महामनाः । ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान् प्रति जनाधिपः ॥ १८ ॥ स विचिन्त्य महातेजाः पुनरेवाब्रवीद्वचः । असंशयं सूतपुत्र कालः सङ्क्षिपते जगत् ॥ १९ ॥ सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् । नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतहृत् । देवा वैकुण्ठमित्याहुर्नरा विष्णुमिति प्रभुम् ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्च्छितं वलम् । तत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्य्योधनो मम ॥ १ ॥ यत्र गृद्धाः पाण्डुपुत्रा यत्र मे सज्जते मनः । एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व त्वं हि मे बुद्धिमान्मत. ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । न तत्र पाण्डवा गृद्धा· शृणु राजन् वचो मम । गृद्धो दुर्य्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौवल. ॥ ३ ॥ अपरे चत्रियाश्चैव नानाजनपदेश्वराः । ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४ ॥ अत्र ते कीर्त्तयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् । प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥५॥ पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः । ययातेरम्बरीषस्य शिवेरौशीनरस्य च ॥६॥ ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा । कुशिकस्य च दुर्द्धर्षं गाधेश्चैव महात्मनः ॥ ७ ॥ सोमकस्य च दुर्द्धर्षं दिलीपस्य तथैव च । अन्येषाञ्च महाराज चत्रियाणां वलीयसाम् ॥ ८ ॥ सर्व्वेषा-मेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् । तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथा-श्रुतमरिन्दम ॥ ९ ॥ शृणु मे. गदतो राजन् यन्मां त्वं परि-पृच्छसि । महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् गन्धमादनः ॥ १० ॥ विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्व्वता । तेषां सहस्रशो राजन् पर्व्वतास्ते समीपत ॥ ११ ॥ अविज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्र-सानवः । अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविन. ॥ १२ ॥ आर्य्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो । नदीं पिवन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥ १३ ॥ गोदावरीं नर्म्मदाञ्च वाहुदाञ्च महानदीम् । शतद्रू' चन्द्रभागाञ्च यमुनाञ्च महानदीम् ॥ १४ ॥ दृषद्वतीं विपाशाञ्च विपापां स्थूलवालुकाम् । नदीं वेत्रवतीञ्चैव कृष्णवेणीञ्च निम्नगाम् ॥ १५ ॥ इरावतीं वितस्ताञ्च पयोष्णीं देविकामपि । वेदस्मृतां वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुमालवीम् ॥ १६ ॥ करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम् । गोमतीं

धूतपापाञ्च गण्डकीञ्च महानदीम् ॥ १७ ॥ कौशिकीं निश्चितां कृत्यां निचिता लोहितारिणीम् । रहस्यां शतकुम्भाञ्च सरयूञ्च तथैव च ॥ १८ ॥ चर्मण्वतीं चन्द्रभागा हस्तिसोमा दिशं तथा । शरावतीं पयोष्णीञ्च परा भीमरथीमपि ॥१९॥ कावेरीं चुलुकाञ्चापि वीणा शतवलामपि । नीवारां महिताञ्चापि सुप्रयोगां जनाधिप ॥ २० ॥ पवित्रां कुण्डला सिन्धुं राजनीं पुरमालिनीम् । पूर्वाभिरामा वीराञ्च भीमामोघवतीं तथा ॥ २१ ॥ पलाशिनीं पापहरा महेन्द्रां पाटलावतीम् । करीषिणीमसिक्नीञ्च कुशचीरां महानदीम् ॥ २२ ॥ मकरीं प्रवरां मेनां हेमां धृतवतीं तथा । पुरावतीमनुष्णाञ्च शैव्यां कापीञ्च भारत ॥ २३ ॥ सदानीरामधृष्याञ्च कुशधारा महानदीम् । सदाकान्तां शिवाञ्चैव तथा वीरवतीमपि ॥ २४ ॥ वास्तुं सुवास्तुं गौरीञ्च कम्पनां सहिरण्वतीम् । वरा वीरङ्कराञ्चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् ॥२५॥ रथचित्रा ज्योतिरथां विश्वामित्रा कपिञ्जलाम् । उपेन्द्रां बहुलाञ्चैव कुचीरां मधुवाहिनीम् ॥ २६ ॥ विनदीं पिञ्जला वेणां तुङ्गवेणां महानदीम् । विदिशा कृष्णवेणाञ्च ताम्राञ्च कपिलामपि ॥ २७ ॥ शलुं सुवामां वेदाश्वा हरिश्रावां महापगाम् । शीघ्राञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्नगाम् ॥ २८ ॥ कौशिकीं निम्नगा शोणा बाहुदामथ चन्द्रमाम् । दुर्गां मन्त्यशिलाञ्चैव ब्रह्मवेध्या बृहद्वतीम् ॥ २९ ॥ यवक्षामथ रोहीञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । सुरसां तमसा दासीं वसाञ्च वरुणामसीम् ॥ ३० ॥ नाला धृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च महानदीम् । तामसीं वृषभाञ्चैव ब्रह्ममेध्या बृहद्वतीम् ॥ ३१ ॥ एताश्चान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप । सदानिरामयां कृष्णा मन्दगा मन्दवाहिनीम् ॥३२॥ ब्रह्माणीञ्च महागौरीं दुर्गामपि च भारत । चित्रोपलां चित्ररथा मञ्जुला वाहिनीं तथा ॥ ३३ ॥ मन्दाकिनीं वैतरणीं

कौशां चापि महानदीम् । मुक्तिमतीमनिङ्गाञ्च पुष्पवेण्युत्पला-
वतीम् ॥ ३४ ॥ लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव वृषकाह्वयाम् ।
कुमारीमृषिकुल्याञ्च मारिषाञ्च सरस्वतीम् ॥ ३५ ॥ मन्दाकिनीन्तु
पुण्याञ्च सर्वां गङ्गाञ्च भारत । विश्वस्य मातरः सर्वा सर्वाश्चैव
महाफलाः ॥ ३६ ॥ तथा नद्यस्त्वप्रकाशा शतशोऽथ सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो राजन् समाख्याता यथास्मृति ॥ ३७ ॥ अत
ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम । तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा
माद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३८ ॥ शूरसेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मालास्तथैव
च । मत्स्याः सुकुट्याः सौबल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ॥३९॥
चेदिमत्स्यकरूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः । उत्तमाश्च दशा-
र्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ४० ॥ पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव नैक-
पृष्ठा धुरन्धराः । सोधा मद्रभुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥४१॥
जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत । कुन्तयोऽवन्तयश्चैव
तथैवापरकुन्तयः ॥ ४२ ॥ गोमन्ता मन्दकाः षण्डा विदर्भा रूप-
वाहिकाः । अश्मकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः ॥ ४३ ॥
अधिराज्यकुलाद्याश्च मल्लराष्ट्रञ्च केवरम् । वारपास्यापवाहाश्च
चक्रा वक्रातपाः शका ॥ ४४ ॥ विदेहा मागधाः स्वक्षा मलया
विजयास्तथा । अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ॥४५॥
मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिकाः शशिकास्तथा । वाह्लीका
वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः ॥ ४६ ॥ अपरान्ताः परा-
न्ताश्च पङ्कवाश्चर्ममण्डलाः । अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष
॥ ४७ ॥ उपावृत्तानुपावृत्ताः स्वराष्ट्राः केकयास्तथा । कुट्टा-
परान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४८ ॥ अन्ध्राश्च बहवो
राजन्नन्तर्गिर्य्यस्तथैव च । वहिर्गिर्य्याङ्गमलजा मागधा मानव-
र्ज्जकाः ॥ ५० ॥ मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप । पुण्ड्रा
भार्गाः किराताश्च सुदेष्णा यामुनास्तथा ॥ ५१ ॥ शका निषादा

निषधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋताः । दुर्गलाः प्रतिमास्याश्च कुन्तलाः कुशलास्तथा ॥ ५२ ॥ तीरग्रहा शूरसेना ईजकाः कन्यकागुणाः । तिलभारा समीराश्च मधुमत्ताः सुकन्दकाः ॥ ५३ ॥ काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा । अभीसारा उतूलाश्च शैवाला वाह्लिकास्तथा ॥ ५४ ॥ दर्वी च वानवादर्वा जातजामरथोरगाः । वाहुवाधाश्च कौरव्याः सुदामानः सुमल्लिकाः ॥५५॥ वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा । वातायना दशार्णाश्च रोमाणा कुशबिन्दवः ॥ ५६ ॥ कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णका. । किराता वर्वराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तका' ॥५७॥ औड्राः पौण्ड्रा. सैसिकता. पार्वतीयाश्च मारिष । अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ द्राविड़ाः केरला. प्राच्याः मूषिका वनवासकाः । कर्णाटका माहिषका विकल्पा मूषकास्तथा ॥ ५९ ॥ झिल्लिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः । कौकुट्टकास्तथा चोला कौङ्कणा मालवानका ॥ ६० ॥ समङ्गाः करकाश्चैव कुक्कराङ्गारमारिषा. । ध्वजिन्युत्सवसङ्केतास्त्रिगर्त्ताः शाल्वसेनय. ॥ ६१ ॥ वकाः कोकरका. प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा । तथैव विन्ध्यचुलकाः पुलिन्दाः कल्कलै. सह ॥ ६२ ॥ मालवा मल्लवाश्चैव तथैवापरवल्लभाः । कुलिन्दा. कालवाश्चैव कुण्टकाः करटास्तथा ॥ ६३ ॥ मूषकास्तनवालाश्च सनीया घटसृञ्जयाः । अलिन्दा. पाशिवाटाश्च तनया सुनयास्तथा ॥ ६४ ॥ दशीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः । उत्तराश्चापरे म्लेच्छा. क्रूरा भरतसत्तम ॥ ६५ ॥ यवनाश्चीनकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः । सकृद्ग्राहाः कुलत्थाश्च हूनाः पारसिकै. सह ॥ ६६ ॥ तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः । क्षत्रिया योनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ६७ ॥ शूद्राभीराश्च दरदा. काश्मीराः पत्तिभिः सह । खशीराश्चान्तचाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६८ ॥

आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनपोषिकाः । प्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च
किरातानाञ्च जातय ॥ ६९ ॥ तोमरा हंसमार्गाश्च तथैव कर-
भञ्जकाः । एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥ ७० ॥
उद्देशमात्रेण मया देशाः सङ्कीर्त्तिता विभो । यथागुणं बल-
ञ्चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ॥ ७१ ॥ दुह्येत धेनुः कामधुक भूमिः
सम्यगनुष्ठिता । तस्या गृध्यन्ति राजान. शूरा धर्मार्थकोविदाः
॥ ७२ ॥ ते त्यजन्त्याहवे प्राणान् वसुगृद्धास्तरस्विनः । देव-
मानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ॥ ७३ ॥ अन्योऽन्यस्याव-
लुम्पन्ति सारमेया यथामिषम् । राजन्या भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा
वसुन्धराम् ॥ ७४ ॥ न चापि तृप्तिः कामानां विद्यतेऽद्यापि कस्य-
चित् । तस्मात् परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ॥ ७५ ॥ साम्ना
भेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत । पिता भ्राता च पुत्राश्च
खन्यौश्च नरपुङ्गव । भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शना ॥७५॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारतीयनद्यादि-
कथने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
प्रमाणमायुष स्तत बलञ्चापि शुभाशुभम् ॥१॥ अनागतमतिक्रान्तं
वर्त्तमानञ्च सञ्जय । आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥२॥

सञ्जय उवाच । चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन ॥ ३ ॥ पूर्वं कृतयुगं नाम
ततस्त्रेतायुगं प्रभो । संक्षेपात् द्वापरस्याथ ततस्तिष्यं प्रवर्त्तते ॥४॥
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम । आयु सङ्ख्या कृत
युगे सङ्ख्याता राजसत्तम ॥ ५ ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां
मनुजाधिप । द्वे सहस्रे द्वापरे च भुवि तिष्ठन्ति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येऽस्मिन् भरतर्षभ । गर्भस्थाश्च म्रियन्ते-ऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७ ॥ महाबला महासत्त्वाः प्रज्ञा-गुणसमन्विताः । प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥८॥ जाता कृतयुगे राजन् धनिनः प्रियदर्शनाः । प्रजायन्ते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ॥ ९ ॥ महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः । प्रियदर्शा वपुष्मन्तो महावीर्य्या धनुर्द्धराः ॥ १० ॥ वरार्हा युधि जायन्ते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः । त्रेतायां क्षत्रिया राजन् सर्वे वै चक्रवर्त्तिनः ॥ ११ ॥ आयुष्मन्तो महावीरा धनु-र्द्धरवरा युधि । जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां वशवर्त्तिनः ॥१२॥ सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति । महोत्साहा वीर्य्य-वन्त परस्परजयैषिणः ॥ १३ ॥ तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप । लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ये जायन्ति भारत ॥ १४ ॥ ईर्षा मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च । तिष्ये भवति भूताना रागो लोभश्च भारत ॥ १५ ॥ सङ्क्षेपो वर्त्तते राजन् द्वापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तर हैमवतं हरिवर्षं तथैव च ॥१६॥

इति भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारतायायु-निरूपणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्तञ्च जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥

---

## अथ भूमिपर्व ॥

धृतराष्ट्र उवाच । जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह सञ्जय । विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणन्तु तत्त्वतः ॥ १ ॥ समु-द्रस्य प्रमाणञ्च सम्यगच्छिद्रदर्शनम् । शाकद्वीपञ्च मे ब्रूहि कुश-द्वीपञ्च सञ्जय ॥ २ ॥ शाल्मलिश्चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च । ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् सुबहवो द्वीपा यैरिदं सन्ततं जगत् ।
सप्त द्वीपान् प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तथा ॥ ४ ॥ अष्टादश
सहस्राणि योजनानां विशाम्पते । षट्शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो
जम्बुपर्वतः ॥ ५ ॥ लवणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।
नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६ ॥ नैकधातुविचित्रैश्च
पर्वतैरुपशोभितः । सिद्धचारणसङ्कीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥७॥
शाकद्वीपञ्च वक्ष्यामि यथावदिह भारत । शृणु मे त्वं यथान्यायं
ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८ ॥ जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः कुरुनन्दन ।
विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ॥ ९ ॥ क्षीरोदो
भरतश्रेष्ठ येन सम्परिवारितः । तत्र पुण्या जनपदा न तत्र
म्रियते नरः ॥ १० ॥ कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ।
शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावत् भरतर्षभ । उक्त एष महाराज
किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥ ११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावदिह पूर्वशः ।
उक्त एष महाप्राज्ञ विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । तथैव पर्वता राजन् सप्तात्र मणिभूषिताः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १३ ॥ अतीव गुण-
वत् सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप । देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरु-
रुच्यते ॥ १४ ॥ प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ।
यतो मेघाः प्रवर्त्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ १५ ॥ ततः पूर्वेण
कौरव्य जलधारो महागिरिः । यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं
जलम् ॥ १६ ॥ ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर । उच्चै-
र्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १७ ॥ रेवती दिवि नक्षत्रं
पितामहकृतो विधिः । उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महा-
गिरिः ॥ १८ ॥ नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः । ततः
श्यामत्वमापन्ना जना जनपदेश्वर ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सुमहान् संशयो मेऽद्य प्रोक्तोऽयं सञ्जय त्वया । प्रजाः कथं सूतपुत्र सम्प्राप्ता श्यामतामिह ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । सर्व्वेष्वेव महाराज द्वीपेषु कुरुनन्दन । गौरः कृष्णश्च पातङ्गो यतो वर्णान्तरे द्विजाः ॥ २१ ॥ श्यामो यस्मात् प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत । ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः ॥ २२ ॥ केशरी केशरयुतो यतो वातः प्रजायते । तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ २३ ॥ वर्षाणि तेषु कौरव्य सप्तोक्तानि मनीषिभिः । महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ॥ २४ ॥ जलधारो महाराज सुकुमार इति स्मृतः । रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य मणिकाञ्चनः ॥२५॥ केदारस्याथ मोदकी परेण तु महापुमान् । परिवार्य्य च कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ॥ २६ ॥ जम्बूद्वीपेन सङ्ख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः । शाको नाम महाराज प्रजा यस्य सदानुगाः ॥२७॥ तत्र पुण्या जनपदा पूज्यते यत्र शङ्करः । तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ॥ २८ ॥ धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत । वर्णाः स्वधर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ॥२९॥ दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्ज्जिताः । प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः ॥ ४० ॥ नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधा गता । सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरका तथा ॥४१॥ महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी । चक्षुर्वर्द्धनिका चैव नदी भरतसत्तम ॥ ४२ ॥ तत्र प्रवृत्ता पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह । सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ४३ ॥ न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च । शक्यते परिसङ्ख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ॥ ४४ ॥ तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मताः । मृगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ४५ ॥ मृगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरतास्तथा । मशकेषु तु राजन्या

धार्म्मिकाः सर्व्वकामदाः ॥ ४६ ॥ मानसाश्च महाराज वैश्यधर्म्मोप-
जीविनः । सर्व्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्म्मार्थनिश्चयाः ॥ ४७ ॥
शूद्राश्च मन्दगास्तत्र पुरुषा धर्म्मशीलिनः । न तत्र राजा राजेन्द्र
न दण्डो न च दण्डिकः ॥ ४८ ॥ स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञास्ते रक्षन्ति
परस्परम् । एतावदेव शक्यन्तु तत्र द्वीपे प्रभाषितुम् । एतदेव
तु श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ४९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भूमिपर्व्वणि शाकद्वीपवर्णने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

सञ्जय उवाच । उत्तरेषु च कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।
एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥ १ ॥ घृततोयः समुद्रोऽथ
दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः
॥ २ ॥ परस्परेण द्विगुणाः सर्व्वे द्वीपा नराधिप । एवमेव
महाराज समुद्रैः परिवारिताः ॥ ३ ॥ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे
गिरिर्मानःशिलो महान् । पर्व्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो
नृप ॥ ४ ॥ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः । प्रसन्न-
श्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत् सुखम् ॥ ५ ॥ कुशस्तम्बः कुशद्वीपे
मध्ये जनपदैः सह । सम्पूज्यते शाल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप
॥ ६ ॥ क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः । सम्पूज्यते
महाराज चातुर्व्वर्ण्येन नित्यदा ॥ ७ ॥ गोमन्दः पर्व्वतो राजन्
सुमहान् सर्व्वधातुकः । यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमल-
लोचनः ॥ ८ ॥ मोक्षिभिः सङ्गतो नित्य प्रभुर्नारायणो हरिः ।
कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्व्वतो विद्रुमैश्चितः ॥ ९ ॥ स्वनामनामा
दुर्द्धर्षो द्वितीयो हेमपर्व्वतः । द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः
कुमुदो गिरिः ॥ १० ॥ चतुर्थः पुष्पवन्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ।

षष्ठो हरिगिरिर्नाम षड़ेते पर्वतोत्तमाः ॥ ११ ॥ तेषामन्तर-
विष्कम्भो द्विगुणः सर्वभागशः । औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणु-
मण्डलम् ॥ १२ ॥ तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कम्बलं स्मृतम् ।
धृतिमत् पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ॥ १३ ॥ सप्तमं कापिलं
वर्षं सप्तैते वर्षलम्भकाः । एतेषु देवगन्धर्वा प्रजाश्च जगतीश्वर
॥ १४ ॥ विहरन्ते रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः । न तेषु
दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप ॥ १५ ॥ गौरप्रायो
जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव । अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनु-
जेश्वर ॥ १६ ॥ यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमना शृणु । क्रौञ्च-
द्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ॥ १७ ॥ क्रौञ्चात् परो
वामनको वामनादन्धकारकः । अन्धकारात् परो राजन् मैनाकः
पर्वतोत्तमः ॥ १८ ॥ मैनाकात् परतो राजन् गोविन्दो गिरि-
रुत्तमः । गोविन्दात् परतो राजन् निबिड़ो नाम पर्वतः ॥१९॥
परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्द्धन । देशास्तत्र प्रवक्ष्यामि
तन्मे निगदतः शृणु ॥ २० ॥ क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य
मनोनुगः । मनोनुगात् परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह ॥ २१ ॥
उष्णात् परः प्रावरकः प्रावारादन्धकारकः । अन्धकारकदेशात्तु
मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ २२ ॥ मुनिदेशात् परश्चैव प्रोच्यते दुन्दु-
भिस्वनः । सिद्धचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ॥ २३ ॥
एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः । पुष्करे पुष्करो नाम
पर्वतो मणिरत्नवान् ॥ २४ ॥ तत्र नित्यं प्रवसति स्वयं देवः
प्रजापतिः । तं पर्य्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः ॥ २५ ॥
वाग्भिर्मनोऽनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप । जम्बूद्वीपात् प्रव-
र्त्तन्ते रत्नानि विविधानि च ॥ २६ ॥ एवं द्वीपेषु सर्वेषु प्रजानां
कुरुनन्दन । ब्रह्मचर्य्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च ॥ २७ ॥
आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः । एको जनपदो

राजन् द्वीपेष्वेतेषु भारत ॥ २८ ॥ उक्ता जनपदा येषु कर्म चैकं प्रदृश्यते । ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ॥ २९ ॥ द्वीपानान्तु महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा । स राजा स शिवो राजन् स पिता प्रपितामहः ॥ ३० ॥ गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः । भोजनञ्चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ॥ ३१ ॥ सिद्धमेव महाबाहो तद्धि भुञ्जन्ति नित्यदा । ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥ ३२ ॥ चतुरस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् । तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसम्मताः ॥ ३३ ॥ दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादय । सुप्रतीकस्तथा राजन् प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ३४ ॥ तस्याहं परिमाणन्तु न सङ्ख्यातुमिहोत्सहे । असङ्ख्यातः स नित्यं हि तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा ॥ ३५ ॥ तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च । असम्बद्धा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते द्विपाः ॥ ३६ ॥ पुष्करैः पद्मसङ्काशैर्विकर्षद्भिर्महाप्रभैः । शतधा पुनरेवाशु ते तान् मुञ्चन्ति नित्यशः ॥ ३७ ॥ श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः । आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजा ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया सञ्जय कीर्त्तित । दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच । उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान् वै शृणु तत्त्वत । स्वर्भानोः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रमाणतः ॥ ४० ॥ परिमण्डलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः । योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ४१ ॥ परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ । षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ४२ ॥ चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः । विष्कम्भेन कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ४३ ॥ एकोनषष्टिर्विष्कम्भं शीतरश्मेर्महात्मनः । सूर्य्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चापि कुरुनन्दन ॥ ४४ ॥

विष्कम्भेण ततो राजन् मण्डलं त्रिंशता समम्। अष्टपञ्चाशतं राजन् विपुलत्वेन चानघ ॥ ४५ ॥ श्रूयते परमोदारः पतगोऽसौ विभावसुः। एतत् प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४६ ॥ स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया। चन्द्रादित्यौ महाराज सङ्क्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ४७ ॥ इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा। सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ॥ ४८ ॥ यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्माणमिदं जगत्। तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्य्योधनं प्रति ॥ ४९ ॥ श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व्व मनोऽनुगम्। श्रीमान् भवति राजन्य सिद्धार्थः साधुसत्तमः ॥५०॥ आयुर्बलञ्च कीर्त्तिश्च तस्य तेजश्च वर्द्धते। यः शृणोति महीपालः पर्व्वणीदं यतव्रतः ॥ ५१ ॥ प्रीणन्ति पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः। इदन्तु भारतं वर्षं यत्र वर्त्तामहे वयम्। पूर्व्वैः प्रवर्त्तितं पुण्यं तत् सर्व्वं श्रुतवानसि ॥ ५२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भूमिपर्व्वणि उत्तरकुर्व्वादिनिरूपणे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तञ्च भूमिपर्व्व ॥

---

## अथ भगवद्गीतापर्व्व ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ गावल्गणिर्विद्वान् संयुगादेत्य भारत। प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १ ॥ ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोत्पत्य दुःखितः। आचष्ट निहतं भीष्मं भारतानां पितामहम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। सञ्जयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ। हतो भीष्मः शान्तनवो भरतानां पितामहः ॥ ३ ॥ ककुदं सर्व्वयोधानां धाम सर्व्वधनुष्मताम्। शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४ ॥ यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत्।

स शेते निहतो राजन् सङ्ख्ये भीष्मः शिखण्डिना॥ ५॥ यः सर्वान् पृथिवीपालान् समवेतान् महामृधे। जिगायैकरथेनैव काशिपुर्य्यां महारथः॥ ६॥ जामदग्न्यं रणे रामं योऽयुध्यदपसम्भ्रमः। न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना॥ ७॥ महेन्द्रसदृशः शौर्य्ये स्थैर्य्ये च हिमवानिव। समुद्र इव गाम्भीर्य्ये सहिष्णुत्वे धरासमः॥ ८॥ शरदंष्ट्रो धनुर्व्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः। नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः॥ ९॥ पाण्डवानां महासैन्यं यं दृष्ट्वोद्यतमाहवे। प्राकम्पत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः॥ १०॥ परिरक्ष्य स सेनां तां दशरात्रं श्रनीकहा। जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम्॥ ११॥ यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन् वाणान् सहस्रशः। जघान युधि योधानामर्व्वुदं दशभिर्द्दिनैः॥ १२॥ स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः। तव दुर्मन्त्रिते राजन् यथा नार्हः स भारतः॥१३॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि भीष्ममृत्युश्रवणे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना। कथं रथात् स न्यपतत् पिता मे वासवोपमः॥ १॥ कथमासंश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण सञ्जय। बलिना देवकल्पेन गुर्व्वर्थे ब्रह्मचारिणा॥ २॥ तस्मिन् हते महाप्राज्ञे महेष्वासे महाबले। महासत्त्वे नरव्याघ्रे किं न आसीन्मनस्तदा॥ ३॥ आर्त्तिं परामाविशति मनः संश्रुत्य मे हतम्। कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम्॥ ४॥ के तं यान्तमनुप्राप्ताः के वास्यासन् पुरोगमाः। केऽतिष्ठन् के न्यवर्त्तन्त केऽभ्यवर्त्तन्त सञ्जय॥५॥ के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम्। तथानीकं गाहमानं

समरे पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ६ ॥ यस्तमोऽर्क इवापोहन् परसैन्यममित्रहा। सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ॥ ७ ॥ अकरोत् दुष्करं कर्म रणे पाण्डुसुतेषु यः। ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्य्यवारयत् ॥ ८ ॥ कृतिनन्तं दुराधर्षं सञ्जयास्यन्तमन्तिके। कथं शान्तनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ९ ॥ निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्विनम्। चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ १० ॥ अनर्हं पुरुषव्याघ्रं ह्रीमन्तमपराजितम्। पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ ११ ॥ उग्रधन्वानमुग्रेषु वर्त्तमानं रथोत्तमे। परेषामुत्तमाङ्गानि पचिन्वन्तमथेषुभिः ॥ १२ ॥ पाण्डवानां महत् सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे। कालाग्निमिव दुर्द्धर्षं समचेष्टत नित्यशः ॥ १३ ॥ परिकृष्य स सेनान्तु दशरात्रमनीकहा। जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १४ ॥ यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं क्षिपन्। जघान युधि योधानामर्व्वुदं दशभिर्द्दिनैः ॥ १५ ॥ स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः। मम दुर्म्मन्त्रितेनाजौ यथा नार्हति भारत ॥ १६ ॥ कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पाञ्चालानामनीकिनी। प्रहर्त्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥ कथं भीष्मेण संग्राममकुर्व्वन् पाण्डुनन्दनाः। कथञ्च नाजयत् भीष्मो द्रोणे जीवति सञ्जय ॥ १८ ॥ कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा। भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १९ ॥ कथञ्चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना। भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासदः ॥ २० ॥ यः स्पर्द्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम्। अजितं जामदग्न्येन शतक्रतुपराक्रमम् ॥ २१ ॥ तं हतं समरे भीष्मं महारथकुलोदितम्। सञ्जयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्महे ॥ २२ ॥ मामकाः के महेष्वासा नाजहुः सञ्जयाच्युतम्। दुर्य्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्य्यवारयन् ॥ २३ ॥

यच्छिखण्डिमुखाः सर्व्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः । कच्चित्ते कुरवः सर्व्वे नाजहुः सञ्जयाच्युतम् ॥ २४ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढ़ं मम । यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्य्यते ॥२५॥ तस्मिन् सत्यञ्च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे । अप्रमेयाणि दुर्द्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ २६ ॥ मौर्व्वीघोषस्तनयित्नु पृषत्कपृषतो महान् । धनुर्ह्रादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २७ ॥ योऽभ्यवर्षत कौन्तेयान् सपाञ्चालान् ससृञ्जयान् । निघ्नन् पररथान् वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २८ ॥ इष्वस्त्रसागरं घोरं वाणग्राहं दुरासदम् । कार्म्मुकोर्म्मिणमक्षोभ्यमद्वीपं चलमप्लवम्॥२९॥ गदासिमकरामासं हयावर्त्तं गजाकुलम् । पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ॥३०॥ हयान् गजान् पदातींश्च रथांश्च तरसा बहून् । निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ ३१ ॥ विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परन्तपम् । वेलेव मकरावासं के वीराः पर्य्यवारयन् ॥ ३२ ॥ भीष्मो यदकरोत् कर्म समरे सञ्जयारिहा । दुर्य्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ ३३ ॥ केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः । पृष्ठतः के परान् वीरानपासेधन् यतव्रताः ॥३४॥ के पुरस्तादवर्त्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके । केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३५ ॥ वामे चक्रे वर्त्तमानाः केऽघ्नन् सञ्जय सृञ्जयान् । अग्रतोऽग्र्यमनीकेषु केऽभ्यरक्षन् दुरासदम् ॥ ३६ ॥ पार्श्वतः केऽभ्यरक्षन्त गच्छतो दुर्गमां गतिम् । समूहे के परान् वीरान् प्रत्ययुध्यन्त सञ्जय ॥ ३७ ॥ रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते । दुर्ज्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ३८ ॥ सर्व्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः । कथं प्रहर्त्तुमपि ते शेकुः सञ्जय पाण्डवाः ॥ ३९ ॥ यस्मिन् द्वीपे समाश्वस्य युध्यन्ते कुरवः परैः । तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि सञ्जय ॥ ४० ॥ यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य मम पुत्रो बृहद्-

वलः। न पाण्डवानगणयत् कथं स निहतः परैः॥ ४१॥ यः पुरा विबुधैः सर्वैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः। काङ्क्षितो दानवान् घ्नद्भिः पिता मम महाव्रतः॥ ४२॥ यस्मिन् जाते महावीर्य्ये शान्तनुर्लोकविश्रुतः। शोकं दैन्यञ्च दुःखञ्च प्राजहत् पुत्रलक्ष्मणि॥ ४३॥ प्रोक्तं परायणं प्राज्ञं स्वधर्मनिरतं शुचिम्। वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम्॥ ४४॥ सर्वास्त्रविनयोपेतं शान्तं दान्तं मनस्विनम्। हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलम्॥ ४५॥ धर्मादधर्मो बलवान् सम्प्राप्त इति मे मतिः। यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः॥ ४६॥ जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः। अम्बार्थमुद्यतः सङ्ख्ये भीष्मेण युधि निर्ज्जितः॥ ४७॥ तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम्। हतं शंससि मे भीष्मं किन्नु दुःखमतः परम्॥ ४८॥ असकृत् क्षत्रियव्राताः सङ्ख्ये येन विनिर्ज्जिताः। जामदग्न्येन रामेण परवीरनिघातिना॥ ४९॥ न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽद्य शिखण्डिना। तस्मान्नूनं महावीर्य्यात् भार्गवात् युद्धदुर्मदात्॥५०॥ तेजोवीर्य्यबलैर्भूयान् शिखण्डी द्रुपदात्मजः। यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम्॥ ५१॥ परमास्त्रविदं शूरं जघान भरतर्षभम्। के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शस्त्रसंसदि॥ ५२॥ शंस मे तत् यथा चासीत् युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः। योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य सञ्जय॥ ५३॥ अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्बलं मम। पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन् महाहवे॥ ५४॥ परासक्ते ततस्तस्मिन् कथमासीन्मनस्तदा। जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमेवास्मासु सञ्जय॥ ५५॥ घातयित्वा महावीर्य्यं पितरं लोकधार्मिकम्। अगाधसलिले मग्ना नौका दृष्ट्वेव पारगाः॥ ५६॥ भीष्मे हते भृशं दुःखात् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः। अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय॥ ५७॥ यच्छ्रुत्वा पुरुष-

व्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्य्यते। यस्मिन्नस्त्राणि मेधा च नीतिश्च पुरुषर्षभे ॥ ५८ ॥ अप्रमेयाणि दुर्द्धर्षे कथं स निहतो युधि। न चास्त्रेण न शौर्य्येण तपसा मेधया न च ॥ ५९ ॥ न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते। कालो नूनं महावीर्य्यः सर्व्वलोकदुरत्ययः ॥ ६० ॥ यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि सञ्जय। पुत्रशोकाभिसन्तप्तो महद् दुःखमचिन्तयन् ॥ ६१ ॥ आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छान्तनुनन्दनात्। यदादित्यमिवापश्यत् पतन्तं भुवि सञ्जय ॥ ६२ ॥ दुर्य्योधनः शान्तनवं किन्तदा प्रत्यपद्यत। नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या सञ्जय चिन्तयन् ॥ ६३ ॥ शेषं किञ्चित् प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम्। दारुणः क्षत्रधर्म्मोऽयमृषिभिः सम्प्रदर्शितः ॥ ६४ ॥ यत्र शान्तनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः। वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा महाव्रतम् ॥ ६५ ॥ क्षत्रधर्म्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः। एतदार्य्येण कर्त्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु सञ्जय ॥ ६६ ॥ पराक्रमः पराशक्तिस्तत्तु तस्मिन् प्रतिष्ठितम्। अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम् ॥ ६७ ॥ कथं शान्तनव तातं पाण्डुपुत्रा न्यवारयन्। यथा युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ॥ ६८ ॥ कथं वा निहतो भीष्मः पिता सञ्जय मे परैः। दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ६९ ॥ दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन्। यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ॥ ७० ॥ शरशक्तिमहाखड्गतोमराक्ष्यां महाभयाम्। प्राविशन् कितवा मन्दाः सभां युद्धविशारदाः ॥ ७१ ॥ प्राणद्यूते प्रतिभये के दीव्यन्ते नरर्षभा। के जीयन्ते जितास्तत्र कृतलक्ष्या निपातिताः ॥ ७२ ॥ अन्ये भीष्माच्छान्तनवात् तन्ममाचक्ष्व सञ्जय। न हि मे शान्तिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतम् ॥ ७३ ॥ पितरं भीमकर्म्माणं भीष्ममाहवशोभिनम्। आर्त्तिं मे हृदये

रुढां महतीं पुत्रहानिजाम् ॥ ७४ ॥ त्वं हि मे सर्पिषेवाग्निं
प्रदीपयसि सञ्जय । महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम्
॥ ७५ ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः । श्रोष्यामि
तानि दुःखानि दुर्य्योधनकृतान्यहम् ॥ ७६ ॥ तस्मान्मे सर्व-
माचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र सञ्जय । यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मन्दस्याबुद्धि-
सम्भवम् ॥ ७७ ॥ अपनीतं सुनीत यत् तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
यत्कृतं तत्र संग्रामे भीष्मेण जयमिच्छता ॥ ७८ ॥ तेजोयुक्तं
कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः । यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डव-
सेनयोः । क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथाभवत् ॥ ७९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

सञ्जय उवाच । त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
न तु दुर्य्योधने दोषमिममासक्तमर्हसि ॥ १ ॥ य आत्मनो
दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः । एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितु-
मर्हति ॥ २ ॥ महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् । स
वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ ३ ॥ निकारो निकृति-
प्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया । अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तश्च
सुचिरं वने ॥ ४ ॥ हयानाञ्च गजानाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसाम् ।
प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ५ ॥ शृणु तत् पृथिवी-
पाल मा च शोके मनः कृथाः । दृष्टमेतत् पुरा नूनमिदमेव नरा-
धिप ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य पितुस्तेऽहं पाराशर्य्याय धीमते । यस्य
प्रसादाद्दिव्य यत् प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ दृष्टिश्चातीन्द्रिया
राजन् दूरात् श्रवणमेव च । परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य
च ॥ ८ ॥ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा । अस्त्रै-

रसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९ ॥ शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् । भारतानामभूत् युद्धं यथा तल्लोमहर्षणम् ॥ १० ॥ तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः । दुर्य्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११ ॥ दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२ ॥ अयं स मामभिप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः । पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणाञ्च समागमः ॥ १३ ॥ नातः कार्य्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् । हन्यात् गुप्तो ह्यसौ पार्थान् सोमकांश्च ससृञ्जयान् ॥ १४ ॥ अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् । श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्मात् वर्ज्यो रणे मम ॥१५॥ तस्मात् भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः । शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६ ॥ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः । सर्वशस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७ ॥ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं महाबलम् । मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयेथाः शिखण्डिना ॥१८॥ वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् । गोप्तारौ फाल्गुनं प्राप्तौ फाल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९ ॥ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्ज्जितः । यथा न हन्यात् गाङ्गेय दुःशासन तथा कुरु ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्य्योधनदुःशासनसंवादे पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

---

सञ्जय उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां स शब्दः सुमहानभूत् । क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ १ ॥

शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत। हयह्रेषितनादैश्च रथ-
नेमिस्वनैस्तथा ॥ २ ॥ गजानां बृंहताञ्चैव योधानाञ्च विग-
र्ज्जताम्। च्वेलितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्व्वतोऽभवत् ॥ ३ ॥
उदतिष्ठन् महाराज सर्व्वं युक्तमशेषतः। सूर्य्योदये महत्सैन्यं
कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ४ ॥ राजेन्द्र तव पुत्राणां पाण्डवानां
तथैव च। दुष्प्रधृष्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ॥ ५ ॥
ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत। त्वदीयानां परेषाञ्च
शस्त्रवन्ति महान्ति च ॥ ६ ॥ तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनद-
परिष्कृताः। विभ्राज्यमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ ७ ॥
रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः। अतीव शुशुभे तत्र
पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ ८ ॥ धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः
शक्तितोमरैः। योधाः प्रहरणैः शुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥९॥
गजा पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशाम्पते। व्यतिष्ठन् वागुरा-
कारा शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १० ॥ ध्वजा बहुविधाकारा
व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिता। स्वेषाञ्चैव परेषाञ्च द्युतिमन्तः सहस्रशः
॥ ११ ॥ काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः। अर्चि-
ष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजारोहाः सहस्रशः ॥ १२ ॥ महेन्द्रकेतवः
शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव। सन्नद्धास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्युद्धकाङ्क्षिणः
॥ १३ ॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धा कलापिन। ऋषभाक्षा
मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता बभुः ॥ १४ ॥ शकुनि. सौवलः शल्य
आवन्त्योऽथ जयद्रथः विन्दानुविन्दौ कैकेयाः काम्बोजश्च सुद-
क्षिणः ॥ १५ ॥ श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जनत्सेनश्च पार्थिवः।
बृहद्बलश्च कौरव्य कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥ १६ ॥ दशैते पुरुष-
व्याघ्राः शूराः परिघवाहवः। अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो
भूरिदक्षिणा. ॥ १७ ॥ एते चान्ये च बहवो दुर्य्योधनवशानुगाः।
राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महारथाः ॥ १८ ॥ सन्नद्धाः

समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः । बद्धकृष्णाजिनाः सर्व्वे बलिनो
युद्धशालिनः ॥१९॥ हृष्टा दुर्य्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
समर्था दशवाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ २० ॥ एकादशी
धार्त्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः । अग्रतः सर्व्वसैन्यानां यत्र
शान्तनवोऽग्रणीः ॥ २१ ॥ श्वेतोष्णीषं श्वेतच्छत्रं श्वेतवर्माण-
मच्युतम् । अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥
हेमतालध्वजं वीरं राजते स्यन्दने स्थितम् । श्वेताभ्र इव शीतांशुं
ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ २३ ॥ सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्न-
पुरोगमाः । जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ॥ २४ ॥
धृष्टद्युम्नमुखाः सर्व्वे समुद्विविजिरे मुहुः । एकादशैताः श्रीजुष्टा
वाहिन्यस्तव पार्थिव ॥ २५ ॥ पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुष-
पालिताः । उन्मत्तमकरावर्त्तौ महाग्राहसमाकुलौ ॥२६॥ युगान्ते
समवेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव । नैव नस्तादृशो राजन् दृष्ट-
पूर्व्वो न च श्रुतः । अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः ॥२७॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने

षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

सञ्जय उवाच । यथा स भगवान् व्यासः कृष्णद्वैपायनो-
ऽब्रवीत् । तथैव सहिताः सर्व्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १ ॥
मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत । दीप्यमानाश्च सम्पेतु-
र्द्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २ ॥ द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्य-
दृश्यत । ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुनानुदितो दिवि ॥ ३ ॥
ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः । लिप्समानाः
शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४ ॥ अहन्यहनि पार्थानां

वृद्ध. कुरुपितामहः। भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥५॥
जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिन्दमौ। युयुधाते तवार्थाय
यथा स समयः कृतः ॥ ६ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रत-
स्तव। समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ इदं वः
क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत्। गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्म-
णश्च सलोकताम् ॥ ८ ॥ एष वः श्रुतिजः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैः
कृतः। सम्भावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९ ॥ नाभा-
गश्च ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः। संसिद्धाः परमं स्थानं
गता कर्मभिरीदृशैः ॥ १० ॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं
गृहे। यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११ ॥
एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ। निर्ययुः स्वान्यनीकानि
शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२ ॥ स तु वैकर्त्तनः कर्णः सामात्यः
सह बन्धुभिः। न्यासित समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३ ॥
अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः। निर्ययुः सिंहनादेन
नादयन्तो दिशो दश ॥ १४ ॥ श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारण-
वाजिभिः। तान्यनीकानि शोभन्ते गजैरथपदातिभिः ॥ १५ ॥
भेरीपणवशब्दैश्च दुन्दुभीनाञ्च निस्वनैः। रथनेमिनिनादैश्च
बभूवाकुलिता मही ॥ १६ ॥ काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महा-
रथाः। भ्राजमाना व्यराजन्त साग्नयः पर्वता इव ॥ १७ ॥
तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना। विमलादित्यसङ्काश-
स्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥ १८ ॥ ये त्वदीया महेष्वासा राजानो
भरतर्षभ। अवर्त्तन्त यथादेशं राजन् शान्तनवस्य ते ॥ १९ ॥
स तु गोवासन· शैव्य· सहित· सर्वराजभिः। ययौ मातङ्गराजन
राजार्हेण पताकिना ॥ २० ॥ पद्मवर्णास्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः
स्थित·। अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गूलकेतुना ॥ २१ ॥
श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशति। शल्यो भूरिश्रवाश्चैव

विकर्णश्च महारथः ॥ २२ ॥ एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः । स्यन्दनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन् पुरोगमाः ॥ २३ ॥ तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्ते रथोत्तमाः । भ्राजमाना व्यरोचन्त जाम्बूनदमयध्वजाः ॥ २४ ॥ जाम्बूनदमयी वेदी कमण्डलुविभूषिता । केतुराचार्य्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥२५॥ अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः । महान् दुर्य्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ २६ ॥ तस्य पौरवकालिङ्गाः काम्बोजश्च सुदक्षिणः । क्षेमधन्वा च शल्यश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २७ ॥ स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च । प्रकर्षन्नेव सेनाग्रं मागधश्च रिपुं ययौ ॥ १८ ॥ तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च मनस्विना । शारदाभ्रघनप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्बलम् ॥ २९ ॥ अनीकप्रमुखे तिष्ठन् वराहेण महायशाः । शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ ३० ॥ शतं रथसहस्राणां तस्यासन् वशवर्त्तिनः । अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ॥ ३१ ॥ तत् सिन्धुपतिना राज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखम् । अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ३२ ॥ षष्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च । पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३३ ॥ तस्य पर्वतसङ्काशा व्यरोचन्त महागजाः । यन्त्रतोमरतूणीरपताकाभिश्च शोभिताः ॥ ३४ ॥ शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कलिङ्गकः । श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३५ ॥ केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् । आस्थितः समरे राजन् मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३६ ॥ तेजसा दीप्यमानस्तु वारणं तं समास्थितः । भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३७ ॥ गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन सम्मितौ । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३८ ॥ सरथानीकवान् व्यूहो हस्त्यङ्गो नृपशीर्षवान् । वाजिपक्षः पतत्युग्रः प्रहसन् सर्वतोमुखः ॥ ३९ ॥

द्रोणेन विहितौ राजन् राज्ञा शान्तनवेन च। तथैवाचार्य्य-
पुत्रेण वाह्लीकेन कृपेण च॥ ४०॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने
सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

---

सञ्जय उवाच। ततो मुहूर्त्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः।
अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम्॥ १॥ शङ्खदुन्दुभि-
घोषैश्च वारणानाञ्च वृंहितैः। नेमिघोषैरथानाञ्च दीर्य्यतीव
वसुन्धरा॥ २॥ हयानां हेषमाणानां योधानाञ्चैव गर्ज्जताम्।
क्षणेनेव नभोभूमिः शब्देनापूरितन्तदा॥ ३॥ पुत्राणां तव
दुर्द्धर्ष पाण्डवानां तथैव च। समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमा-
गमे॥ ४॥ तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः। भ्राज-
माना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः॥ ५॥ ध्वजा बहुविधा-
कारास्तावकानां नराधिप। काञ्चनाङ्गदिनो-रेजुर्ज्वलिता इव
पावकाः॥ ६॥ तेषाञ्चैव परेषाञ्च समदृश्यन्त भारत। महेन्द्र-
केतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव॥ ७॥ काञ्चनैः कवचैर्वीरा
ज्वलितार्कसमप्रभैः। सन्नद्धाः समदृश्यन्त ज्वलनार्कसमप्रभाः॥८॥
कुरुयोधवरा राजन् विचित्रायुधकार्मुकाः। उद्यतैरायुधैश्चित्रै-
स्तालवद्धाः पिनाकिनः॥ ९॥ ऋषभाद्या महेष्वासाश्चमूमुखगता
वभुः। पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप॥ १०॥ दुःशा-
सनो दुर्विसहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा। विविंशतिश्चित्रसेनो विक-
र्णश्च महारथः॥ ११॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः
शलः। रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः॥ १२॥ अभी-
षाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः। शाल्वा मत्स्यास्तथा-
म्बष्ठास्त्रैगर्त्ताः कैकयास्तथा॥ १३॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः

प्रतीच्योदीच्यवासिनः । द्वादशैते जनपदाः सर्व्वे शूरास्तनुत्यजः
॥ १४ ॥ महता रथवंशेन ते ररक्षुः पितामहम् । अनीकं दश-
साहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ १५ ॥ मागधो येन नृपति-
स्तथानीकन्तमन्वयात् । रथानाञ्चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम्
॥ १६ ॥ अभवन् वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि षट् । पादा-
ताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्मासिपाणयः ॥ १७ ॥ अनेकशतसाहस्रा
नखरप्रासयोधिनः । अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
अदृश्यत महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ १८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । अक्षौहिण्या दशैकाञ्च व्यूढां दृष्ट्वा युधि-
ष्ठिरः । कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ १ ॥ यो वेद
मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्व्वमासुरम् । कथं भीष्मं स कौन्तेयः
प्रत्यव्यूहत सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । धार्त्तराष्ट्रान्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि
पाण्डवः । अभ्यभाषत धर्म्मात्मा धर्म्मराजो धनञ्जयम् ॥ ३ ॥
महर्षेर्व्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः । संहतान् योधयेदल्पान्
कामं विस्तारयेत् बहून् ॥ ४ ॥ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां
बहुभिः सह । अस्माकञ्च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५ ॥
एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव । एतच्छ्रुत्वा धर्म्मराजं प्रत्य-
भाषत पाण्डव. ॥ ६ ॥ एष व्यूहामि ते व्यूहं राजसत्तम
दुर्ज्जयम् । अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७ ॥
यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः । स नः पुरो योत्स्यते
वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८ ॥ तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्नन्

पुरुषसत्तमः । अग्रेऽग्रणीर्योस्पाति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥९॥
यं दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः । निवर्त्तिष्यन्ति संत्रस्ताः
सिंह क्षुद्रमृगा यथा ॥ १० ॥ तं सर्वे संश्रयिष्याम॰ प्राकारमकुतो-
भया॰ । भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥ ११ ॥ न हि
सोऽस्ति पुमांल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् । द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं
विषहेत नरर्षभम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धन-
ञ्जयः । व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फाल्गुनस्तथा । १३ ॥
सम्प्रयातान् कुरून् दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः । गङ्गेव पूर्णा
स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १४ ॥ भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां
धृष्टद्युम्नश्च वीर्य्यवान् । नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥१५॥
विराटश्च तत॰ पश्चात् राजायाक्षौहिणीवृत । भ्रातृभिः सह
पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १६ ॥ चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्री-
पुत्रौ महाद्युतौ । द्रौपदेया॰ ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः
॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः । सहितः
पृतनाशूरैरथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ १८ ॥ शिखण्डी तु ततः पश्चा-
दर्जुनेनाभिरक्षितः । यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ
॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽप्यर्जुनस्यासीत् युयुधानो महाबलः । चक्ररक्षौ
तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २० ॥ कैकेया धृष्टकेतुश्च
चेकितानश्च वीर्य्यवान् । भीमसेनो गदां बिभ्रत् वज्रसारमयीं
दृढ़ाम् ॥ २१ ॥ चरन् वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् । एते
तिष्ठन्ति सामात्या॰ प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप ॥ २२ ॥ धृतराष्ट्रस्य
दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत् । भीमसेनं तदा राजन् दर्शयन्
समहाबलम् ॥ २३ ॥ ब्रुवाणन्तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि भारत ।
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ २४ ॥ राजा तु मध्य-
मानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर॰ । बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलै-
रिव ॥ २५ ॥ अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।

विराटमन्वयात् पश्चात् पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ २६ ॥ तेषा-
मादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः । नानाचिह्नधरा राजन्
रथेष्वासन् महाध्वजाः ॥ २७ ॥ समुत्सार्थ्य ततः पश्चात् धृष्ट-
द्युम्नो महारथः । भ्रातृभि सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत् युधिष्ठिरम्
॥ २८ ॥ त्वदीयानां परेषाञ्च रथेषु विपुलान् ध्वजान् । अभि-
भूयार्ज्जुनस्यैको रथे तस्थौ महाकपि ॥ २९ ॥ पादातास्त्वग्रतो
गच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणय । अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः
॥ ३० ॥ वारणा दशसाहस्रा प्रभिन्नकरटामुखाः । शूरा हेम-
मयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३१ ॥ क्षरन्त इव जीमूता
महार्हाः पद्मगन्धिनः । राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्व्वताः
॥ ३२ ॥ भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम् । प्रचकर्ष
महासैन्यं दुराधर्षो महामना ॥ ३३ ॥ तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं
तपन्तमिव वाहिनीम् । न शेकुः सर्व्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुमन्तिके
॥ ३४ ॥ वज्रो नामैष स व्यूहो निर्भयः सर्व्वतोमुखः । चाप-
विद्युतध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३५ ॥ यं प्रतिव्यूह्य
तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् । अजेयो मानुषे लोके पाण्डवै-
रभिरक्षितः ॥ ३६ ॥ सन्ध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्य्यस्योदयनं प्रति ।
प्रावात्सपृषतो वायुर्निरभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ ३७ ॥ विष्वग्वाताश्च
विववुर्नीचैः शर्करवर्षिणः । रजश्चोद्धूयमानन्तु तमसाच्छादय-
ज्जगत् ॥ ३८ ॥ पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ ।
उद्यन्तं सूर्य्यमाहत्य व्यशीर्य्यत महास्वना ॥ ३९ ॥ अथ सज्जीय-
मानेषु सैन्येषु भरतर्षभ । निष्प्रभोऽभ्युदियौ सूर्य्यः सघोषं भू-
श्चचाल च ॥ ४० ॥ व्यशीर्य्यत सनादा च भूस्तदा भरतर्षभ ।
निर्घाता बहवो राजन् दिक्षु सर्व्वासु चाभवन् ॥ ४१ ॥ प्रादु-
रासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किञ्चन । ध्वजानां धूयमानानां
सहसा मातरिश्वना ॥ ४२ ॥ किङ्किणीजालबद्धानां काञ्चनस्रग्-

वराम्बरैः । महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ॥ ४३ ॥ सर्वं
झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव । एवन्ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा
युद्धनन्दिनः ॥ ४४ ॥ व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
ग्रसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ । दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं
गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पाण्डवसैन्यव्यूहे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । सूर्य्योदये सञ्जय के नु पूर्वं युयुत्सवो
हृष्यमाणा इवासन् । मामका वा भीष्मनेत्राः समीपे पाण्डवा
वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १ ॥ केषां जघन्यौ सोमसूर्य्यौ सवायू
केषां सेनांश्वापदाश्चाभषन्त । केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वं
मे त्वं ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्ट-
रूपे नरेन्द्र । उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरथाश्व-
पूर्णे ॥ ३ ॥ उभे सेने बृहत्यौ भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्वि-
षह्ये । तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे तथैवोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ॥४॥
पश्चान्मुखाः कुरवो धार्त्तराष्ट्राः स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योध्य-
मानाः । दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम्
॥ ५ ॥ चक्रे वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां धार्त्तराष्ट्रान् श्वापदा
व्याहरन्ति । गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रान्न सेहिरे तव पुत्रस्य
नागाः ॥ ६ ॥ दुर्य्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं सुवर्णकक्षं जालवन्तं
प्रभिन्नम् । समास्थितो मध्यगतः कुरूणां संस्तूयमानो वन्दिभि-
र्मागधैश्च ॥ ७ ॥ चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं सौवर्णस्रग्भ्राजते
चोत्तमाङ्गे । तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः सार्द्धं गान्धारैर्याति

गान्धारराजः ॥ ८ ॥ भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सखड्गः । श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९ ॥ तस्य सैन्ये धार्त्तराष्ट्राश्च सर्वे वाह्लीकानामेकदेशः शलश्च । ये चाम्बष्ठाः क्षत्रिया ये च सिन्धोस्तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १० ॥ शोणैर्हयैरुक्मरथो महात्मा द्रोणो धनुष्पाणिरदीनसत्त्वः । आस्ते गुरुः प्रायशः सर्वराज्ञां पश्चाच्च भूमीन्द्र इवाभियाति ॥ ११ ॥ वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च । शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चेति सर्वे गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमाना ॥ १२ ॥ शारद्वतश्चोत्तरधर्म्महात्मा महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी । शकैः किरातैर्यवनैश्च सार्द्धं तदा चमूमुत्तरतोऽभियाति ॥ १३ ॥ संशप्तकानामयुतं रथानां मृत्युर्जयो वार्ज्जुनस्येति सृष्टाः । येनार्ज्जुनस्तेन राजन् कृतास्त्राः प्रयातारस्ते त्रिगर्त्ताश्च शूराः ॥ १४ ॥ साग्रं शतसहस्रन्तु नागानां तव भारत । नागे नागे रथशतं शतमश्वा रथे रथे ॥ १५ ॥ अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्म्मिणः । एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १६ ॥ संव्यूह्य मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् । दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः ॥ १७ ॥ महारथौघविपुलः समुद्र इव घोषवान् । भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि ॥ १८ ॥ अनन्तरूपा ध्वजिनी नरेन्द्र भीमा त्वदीया न तु पाण्डवानाम् । ताञ्चैव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधृष्यां यस्या नेता केशवश्चार्ज्जुनश्च ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

सञ्जय उवाच। बृहतीं धार्त्तराष्ट्रस्य सेनां दृष्ट्वा समुद्यताम् । विषादमगमत् राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डव । अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विवर्णो ऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २ ॥ धनञ्जय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे । धार्त्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३ ॥ अक्षोभ्यो-ऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्षिणा । कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरिवर्चसा ॥ ४ ॥ ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्षण । कथमस्मात् महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ॥ ५ ॥ अथार्जुनो-ऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा । विषण्णमिव सप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६ ॥ प्रज्ञयाभ्यधिकान् शूरान् गुणयुक्तान् बहूनपि । जयन्त्यल्पनरा येन तन्निबोध विशाम्पते ॥ ७ ॥ तत्र ते कारणं राजन् प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८ ॥ एवमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् । पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन् दिवौकसः ॥ ९ ॥ न तथा बलवीर्य्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः । यथा सत्यानृशंसाभ्यां धर्मेणैकेन चानघ ॥ १० ॥ त्यक्त्वा धर्ममधर्मञ्च लोभञ्चोद्यममास्थिताः । युध्यध्वमनहङ्कारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११ ॥ एवं राजन् विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः । यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२ ॥ गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति माधवम् । तद्यथा विजयश्चास्य सन्नतिश्चापरे गुणाः ॥ १३ ॥ अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः । पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४ ॥ पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा विकुण्ठोऽकुण्ठसायक । सुरासुराणां विस्फूर्जन्नब्रवीत् के जयन्त्विति ॥ १५ ॥ अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् । तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६ ॥ तस्य

ते न व्यथां काञ्चिदिह पश्यामि भारत । यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदिवेश्वरः ॥ १७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि युधिष्ठिरार्जुन-संवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनोदयत् । प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥ यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । स्वर्गं परममिच्छन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः ॥ २ ॥ मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना । धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रे भीमसेनेन पालितः ॥ ३ ॥ अनीकं दक्षिणं राजन् युयुधानेन पालितम् । श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४ ॥ महेन्द्रयानप्रतिमं रथन्तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् । युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयुक्तं समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ५ ॥ समुच्छ्रितं दन्तशलाकमस्य सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति । प्रदक्षिणञ्चैनमुपाचरन्ति महर्षयः संस्तुतिभिर्महेन्द्रम् ॥ ६ ॥ पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्ति ब्रह्मर्षिसिद्धाः स्तुतवन्त एनम् । जप्यैश्च मन्त्रैश्च महौषधीभिः समन्ततः स्वस्त्ययनं ब्रुवन्तः ॥ ७ ॥ ततः सहस्राणि तथैव गाश्च फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् । कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा कुर्वन् ययौ शक्र इवामरेशः ॥ ८ ॥ सहस्रसूर्य्यः शतकिङ्किणीकः परार्द्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः । रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्च्चिमाली विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९ ॥ तमास्थितः केशवसंगृहीतं कपिध्वजो गाण्डिववाणपाणिः । धनुर्द्धरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भविता कदाचित् ॥ १० ॥ उद्वर्त्तयिष्यंस्तव पुत्रसेनामतीव रौद्रं स बिभर्त्ति रूपम् । अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नराश्च

नागान् युधि भस्म कुर्य्यात् ॥ ११ ॥ स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता । तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२ ॥ समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं संविव्यथुः पङ्कगता यथा द्विपाः । वृकोदरं वारणराजदर्पं योधास्त्वदीया भयभग्नसत्त्वाः ॥ १३ ॥ अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् । अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ गुडाकेशं जनार्द्दनः ॥ १४ ॥

वासुदेव उवाच । य एष रोषात् प्रतपन् बलस्थो यो नः सेनां सिंह इवाचकर्ष । स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतं वाजिमेधाः ॥ १५ ॥ एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तम् । एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

सञ्जय उवाच । धार्त्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् । अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः । पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तोऽर्जुनः सङ्ख्ये वासुदेवेन धीमता । अवतीर्य्य रथात् पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । नमस्ते सिद्धसेनानि आर्य्ये मन्दरवासिनि । कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ॥ ४ ॥ भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते । चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये । शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ॥ ६ ॥ अट्टशूलप्रहरणे

खड्गखेटकधारिणि । गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥ ७ ॥ महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकि पीतवासिनि । अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ॥ ८ ॥ उमे शाकम्भरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि । हिरण्याक्षि विरूपाक्षि धूम्राक्षि च नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥ वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि । जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये ॥ १० ॥ त्वं ब्रह्मविद्या विद्याना महानिद्रा च देहिनाम् । स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ॥ ११ ॥ स्वाहाकारः स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती । सावित्री वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यसे ॥ १२ ॥ स्तुतासि त्वं महादेवी विशुद्धेनान्तरात्मना । जयो भवतु मे नित्यं त्वत्प्रसादाद्रणाजिरे ॥ १३ ॥ कान्तारभयदुर्गेषु भक्तानां चालयेषु च । नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ॥१४॥ त्वं जृम्भनी मोहिनी च माया ह्रीः श्रीस्तथैव च । सन्ध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा ॥१५॥ तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्द्धिनी । भूतिर्भूतिमता सङ्ख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला । अन्तरीक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता ॥ १७ ॥

देव्युवाच । स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रून् जेष्यसि पाण्डव । नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष नारायणसहायवान् ॥ १८ ॥ अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृता स्वयम् । इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ॥ १९ ॥ लब्ध्वा वरन्तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मनः । आरुरोह ततः पार्थो रथं परमसम्मतम् ॥ २० ॥ कृष्णार्जुनावेकरथौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः । य इदं पठते स्तोत्रं कल्यमुत्थाय मानवः ॥ २१ ॥ यक्षरक्षःपिशाचेभ्यो न भयं विद्यते सदा । न चापि रिपवस्तेभ्यः सर्पाद्या ये च दंष्ट्रिणः ॥ २२ ॥ न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि । विवादे जयमाप्नोति

बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ २३ ॥ दुर्गं तरति चावश्यं तथा चौरै-
र्विमुच्यते । संग्रामे विजयो नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलाम् ॥२४॥
आरोग्यबलसम्पन्नो जीवेत् वर्षशतं तदा । एतत् दृष्टं प्रसादात्तु
मया व्यासस्य धीमतः ॥ २५ ॥ मोहादेतौ न जानन्ति नर-
नारायणावृषी । तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मन्युवशानुगाः ॥२६॥
प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिताः । द्वैपायनो नारदश्च
कण्वो रामस्तथा नरः ॥ २७ ॥ अवारयंस्तव सुतं न चासौ तत्
गृहीतवान् । यत्र धर्मो द्युतिः कान्तिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा मतिः ।
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गास्तोत्रे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । केऽत्र पूर्वं प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति सञ्जय । उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः ॥ १ ॥ के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पनम् । मामकाः पाण्डवेयाश्च तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥ कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः । वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे तदा । स्रजः समाः सुगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ ४ ॥ संहतानामनीकानि व्यूढानां भरतर्षभ । संसर्गात् समुदीर्णानां विमर्द्दः सुमहानभूत् ॥ ५ ॥ वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः शूराणां रणशूराणां गर्ज्जतामितरेतरम् ॥ ६ ॥ उभयोः सेनयो राजन् महाव्यतिकरोऽभवत् । अन्योऽन्यं वीक्षमाणानां योधानां भरतर्षभ । कुञ्जराणाञ्च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ ७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः। मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदा। आचार्य्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य महतीञ्चमूम्। व्यूढां द्रुपदपुत्रेन तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि। युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान्। पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्य्यवान्। सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्व एव महारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम। नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥ भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जय। अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८ ॥ अन्ये च बहव शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः। नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्व्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्य्याप्तं तदस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितम्। पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां वलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अयनेषु तु सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः। भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व्व एव हि ॥ ११ ॥ तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्ध पितामहः। सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः। सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ। माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः। पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥ अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः। धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापरा-

जितः ॥ १७ ॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च
महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्त्त-
राष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलोऽभ्य-
नुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपि-
ध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः । हृषीकेशं
तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ।
यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ २१ ॥ कैर्मया
सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे । योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र
समागताः । धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २३ ॥ भीष्मद्रोण-
प्रमुखतः सर्वेषाञ्च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान् सम-
वेतान् कुरूनिति ॥ २४ ॥ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ
पितामहान् । आचार्य्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान्
सखींस्तथा ॥ २५ ॥ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् । कृपया
परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच । दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ॥ २७ ॥ वेपथुश्च
शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव
परिदह्यते ॥ २८ ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ २९ ॥ न च श्रेयो-
ऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे । न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च
राज्यं सुखानि च ॥ ३० ॥ किन्नो राज्येन गोविन्द किं भोगै-
र्जीवितेन वा । येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि

च ॥ ३१ ॥ त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
आचार्य्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३२ ॥ मातुलाः
श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा । एतान्न हन्तुमिच्छामि
घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ३३ ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु
महीकृते । निहत्य धार्त्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्द्दन ॥३४॥
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः । तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं
धार्त्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ॥ ३५ ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः
स्याम माधव । यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥ ३६ ॥
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् । कथं न ज्ञेयमस्माभिः
पापादस्मान्निवर्त्तितुम् ॥ ३७ ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भि-
र्ज्जनार्द्दन । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः ॥ ३८ ॥
धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभिभवात् कृष्ण
प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ ३९ ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्ण-
सङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ ४० ॥ पतन्ति
पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्ण-
सङ्करकारकैः ॥ ४१ ॥ उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च
शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ॥ ४२ ॥ नरके
नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम । अहो वत महत्पापं कर्त्तुं व्यव-
सिता वयम् ॥ ४३ ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्यु-
स्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वार्ज्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे अर्ज्जुन-
विषादो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

सञ्जय उवाच। तन्तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच। कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैव्यं मास्म गमः पार्थ
नैतत्त्वय्युपपद्यते। क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥
अर्जुन उवाच। कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वा हि
महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके। हत्वार्थकामांस्तु
गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ न चैतद्विद्मः
कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः। यानेव हत्वा
न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्य-
दोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः। यच्छ्रेयः
स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥
सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच
हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं
वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच। अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥ न त्वेवाहं
जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्यामः सर्व्वे
वयमतः परम् ॥ १२ ॥ देहिनोस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं
जरा। तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥ मात्रा-
स्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनोऽनित्या-
स्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं

पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति ॥१७॥ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥ य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्व्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् । तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥ आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवत् वदति तथैव चान्यः । आश्चर्य्यवत् चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत । तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्म्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितु-

मर्हसि। धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि। ततः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्। सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः। येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरन्नु किम् ॥ ३६ ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्। तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ। ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥ योगस्थः कुरु

कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्धासिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्मात् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच । स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच । प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यः सर्व्वत्रानभिस्नेहः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥ विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्ज्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५९॥ यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्व्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥ ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषया-

निन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु
बुद्धिः पर्य्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य
भावना । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां
वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥ तस्मात् यस्य महाबाहो निगृही-
तानि सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी । यस्यां जाग्रति
भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स
शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विहाय कामान् यः सर्वान्
पुमांश्चरति निस्पृहः । निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति
॥ ७१ ॥ एषा ब्राह्मी स्थिति पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

अर्जुन उवाच । ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जना-
र्द्दन । तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य
येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भगवानुवाच । लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता
मयानघ । ज्ञानयोगेन सङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव
सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु

तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्य्यते ह्यवश: कर्म सर्व्वं प्रकृतिजैर्गुणै: ॥ ५ ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्
विमूढ़ात्मा मिथ्याचार: स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा
नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्म्मेन्द्रियै: कर्मयोगमसक्त: स विशिष्यते
॥ ७ ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मण: । शरीर-
यात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मण: ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र
लोकोऽयं कर्मबन्धन: । तदर्थं कर्म्म कौन्तेय मुक्तसङ्ग: समाचर
॥ ९ ॥ सहयज्ञा: प्रजा: सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति: । अनेन
प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान् भावयतानेन
ते देवा भावयन्तु व: । परस्परं भावयन्त: श्रेय: परमवाप्स्यथ
॥ ११ ॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता: ।
तैर्द्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव स ॥ १२ ॥ यज्ञ-
शिष्टाशिन: सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषै: । भुञ्जते ते त्वघं पापा
ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥ अन्नात् भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्या-
दन्नसम्भव: । यज्ञात् भवति पर्ज्जन्यो यज्ञ: कर्मसमुद्भव: ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म
नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तय-
तीह य: । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानव: । आत्मन्येव च सन्तुष्ट-
स्तस्य कार्य्यं न विद्यते ॥ १७ ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह
कश्चन । न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय: ॥ १८ ॥ तस्मा-
दसक्त: सततं कार्य्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म
परमाप्नोति पूरुष: ॥ १९ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जन-
कादय: लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥२०॥ यद्यदा-
चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन: । स यत् प्रमाणं कुरुते लोक-
स्तदनुवर्त्तते ॥२१॥ न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वश. ॥ २३ ॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म चेदहम् । सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढ़ात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसम्मूढ़ाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्न्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढ़ांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच । अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

भगवानुवाच । काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेद-

मावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥ एवं बुद्धेः परं बुद्धा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

भगवानुवाच । इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच । अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

भगवानुवाच । बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्व्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा
पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे
लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-
कर्मविभागशः । तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम् ॥१३॥
न मां लिम्पन्ति कर्माणि न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां यो-
ऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म
पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्
॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म
प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं
बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः
॥ १७ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धि-
मान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ यस्य सर्वे समा-
रम्भाः कामसङ्कल्पवर्ज्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं
बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म-
ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यत-
चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति
किल्बिषम् ॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥ गतसङ्गस्य
मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रवि-
लीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरे
यज्ञं योगिनः पर्य्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोप-
जुह्वति ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥ सर्वा

णीन्द्रियकर्म्माणि प्राणकर्म्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा परे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । सर्व्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः ॥३०॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणोमुखे । कर्म्मजान् विद्धि तान् सर्व्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप । सर्व्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्म्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्व्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥३७॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥ श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥ योगसन्यस्तकर्म्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् । आत्मवन्तं न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अर्जुन उवाच। सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच। सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥ ज्ञेयः स
नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो
सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति
न पण्डिताः। एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥
यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तत् योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यञ्च
योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ सन्न्यासस्तु महाबाहो
दुःखमाप्तुमयोगतः। योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति
॥ ६ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्व-
भूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥ नैव किञ्चित् करो-
मीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्
गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिष-
न्निमिषन्नपि। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् ॥ ९॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स
पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलै-
रिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्। अयुक्तः काम-
कारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा सन्न्य-
स्यास्ते सुखं वशी। नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥१३॥
न कर्त्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं
स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं
विभुः। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेन
तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रका-
शयति तत्परम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत् परा-

यणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्द्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन ॥ १८ ॥ इहैव तैर्ज्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्द्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥ न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ वाह्य स्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान् कृत्वा वहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

---

भगवानुवाच । अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्य्यं कर्म करोति यः ।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥ यं
सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो
योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारण-
मुच्यते । योगारूढ़स्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदा
हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्वनुषज्जते । सर्व्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगा-
रूढ़स्तदोच्यते ॥ ४ ॥ उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बन्धुरात्मा-
त्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तेतात्मैव
शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञान-
तृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी सम-
लोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्य्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगी युञ्जीत
सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशी-
रपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं
मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्यात् योग-
मात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशा-
न्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो
युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥ युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियत-
मानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतो नैव चार्ज्जुन ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य
कर्म्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते। निस्पृहः सर्व्वकामेभ्यो
युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते
सोपमा स्मृता। योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मन ॥१९॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया। यत्र चैवात्मनात्मानं
पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्य-
मतीन्द्रियम्। वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः। यस्मिन् स्थितो न
दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं
योगसंज्ञितम्। स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्व्विसचेतसा॥२३॥
सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्व्वानशेषतः। मनसैवेन्द्रियग्रामं
विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृति-
गृहीतया। आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्। ततस्ततो नियम्यै-
तदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुख-
मुत्तमम्। उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥ युञ्जन्नेवं
सदात्मानं योगी विगतकल्मषः। सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुख-
मश्नुते ॥२८॥ सर्व्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि। ईक्षते योग-
युक्तात्मा सर्व्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥ यो मां पश्यति सर्व्वत्र सर्व्वञ्च
मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥
सर्व्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः। सर्व्वथा वर्त्तमानोऽपि स
योगी मयि वर्त्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यति
योऽर्ज्जुन। सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥
अर्ज्जुन उवाच। योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधु-
सूदन। एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्। तस्याहं निग्रहं
मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

भगवानुवाच । असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥ असंयता-
त्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्यो-
ऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चि-
न्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो
ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

भगवानुवाच । पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य
पुण्यकृतान् लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां
गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथ वा योगिनामेव कुले
भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः
संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि
सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नात्
यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
परां गतिम् ॥ ४५ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि
मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुन
॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्
भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्म-
संयमोयोगो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

भगवानुवाच । मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानन्तेऽहं
सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्-
ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति
सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं
मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि
मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्य्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति
धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्य्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु
शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि
विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ वीजं
मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेज-
स्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलं बलवताञ्चाहं कामरागविवर्ज्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ये चैव सात्त्विका
भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं
तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवी ह्येषा
गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते ॥ १४ ॥ न मां दुष्कृतिनो मूढ़ाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधाः
भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी
ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्ति-
र्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनो नित्यमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मान्तु वेद न कश्चन ॥२६॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥ येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्म्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञञ्च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

अर्जुन उवाच । किन्तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किङ्कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतञ्च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधि-

यज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

भगवानुवाच । अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृताम्वर ॥ ४ ॥ अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित· ॥ ६ ॥ तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्व्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यत् यतयो वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्व्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्द्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यश· । तस्याहं सुलभ· पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥ मामुपेत्य पुनर्जन्म दु·खालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्ज्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगपर्य्यन्तमहर्य्यत् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहो-

रात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥ अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यह-
रागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूत-
ग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ-
प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्
सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निव-
र्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्
॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता
यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः
शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म-
विदो जनाः ॥ २४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षि-
णायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥ २५ ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्ति-
मन्ययावर्त्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति
कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति
तत् सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

---

भगवानुवाच । इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं
विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥ राजविद्या
राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्त्तु-
मव्ययम् ॥ २ ॥ अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य

मां निवर्त्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृत् न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म्मसु ॥ ९ ॥ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्धिपरिवर्त्तते ॥ १० ॥ अवजानन्ति मां मूढ़ा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥ सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढ़व्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥ पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोङ्कारमृक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥ गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययम् ॥ १८ ॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते

पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देव भोगान् ॥२०॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते । तेषां नित्याभि-
युक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवता भक्ता
यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधि-
पूर्वकम् ॥ २३ ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न
तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रता
देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति
मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥ यत्
करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय
तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म्म
बन्धनैः । सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां
भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥ अपि चेत् सुदुराचारो
भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्व्यवसितो हि
सः ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मां हि
पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनय । स्त्रियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या
भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व
माम् ॥ ३३ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भगवानुवाच। भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया॥ १॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्वश॥ २॥ यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। असंमूढ़ः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ३॥ बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शम। सुखं दुःखं भवोऽभावो भयञ्चाभयमेव च॥ ४॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयश। भवन्ति भावा भूताना मत्त एव पृथग्विधाः॥ ५॥ महर्षयः सप्त पूर्व्वे चत्वारो मनवस्तथा। मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजा॥ ६॥ एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः। सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशय॥ ७॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः॥ ८॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च॥ ९॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ १०॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥ ११॥

अर्जुन उवाच। परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥ १२॥ आहुस्त्वामृषयः सर्व्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे॥ १३॥ सर्व्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव। न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्द्देवा न दानवाः॥ १४॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम। भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते॥ १५॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः। याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि॥ १६॥ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्। केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि

भगवन् मया॥ १७॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिञ्च जना-
र्दन। भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्॥ १८॥
भगवानुवाच। हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभू-
तयः। प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे॥ १९॥
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः। अहमादिश्च मध्यञ्च
भूतानामन्त एव च॥ २०॥ आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां
रविरंशुमान्। मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी॥२१॥
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः। इन्द्रियाणां मन-
श्चास्मि भूतानामस्मि चेतना॥ २२॥ रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो
यक्षरक्षसाम्। वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम्॥२३॥
पुरोधसाञ्च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्। सेनानीनामहं
स्कन्दः सरसामस्मि सागरः॥ २४॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरा-
मस्म्येकमक्षरम्। यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः
॥ २५॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः। गन्धर्वाणां
चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥ २६॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां
विद्धिमाममृतोद्भवम्। ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम्
॥ २७॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्। प्रजन-
श्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः॥ २८॥ अनन्तश्चास्मि
नागानां वरुणो यादसामहम्। पितॄणामर्य्यमा चास्मि यमः
संयमतामहम्॥ २९॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयता-
महम्। मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्॥ ३०॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्। झषाणां मकरश्चास्मि
स्रोतसामस्मि जाह्नवी॥ ३१॥ सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाह-
मर्ज्जुन। अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम्॥ ३२॥
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च। अहमेवाक्षयः
कालो धाताहं विश्वतोमुखः॥ ३३॥ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च

भविष्यताम् । कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः
क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं छल-
यतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं
सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां
धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनञ्चैवास्मि
गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्व्वभूतानां बीजं
तदहमर्ज्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतञ्चराचरम् ॥३९॥
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप । एष तूद्देशतः
प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीम-
दूर्ज्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥४१॥
अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्ज्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न-
मेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विभूतियोगो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

---

अर्ज्जुन उवाच । मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ
हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहा-
त्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि
तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शया-
त्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

भगवानुवाच । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥ पश्या-
दित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा। बहून्यदृष्टपूर्वाणि
पश्याश्चर्य्याणि भारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य
सचराचरम्। मम देहे गुडाकेश यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः
पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयन-
मनेकाद्भुतदर्शनम्। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्
॥ १० ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्। सर्वाश्चर्य्य-
मयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥ दिवि सूर्य्यसहस्रस्य
भवेत् युगपदुत्थिता। यदि भाः सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य
महात्मनः ॥ १२ ॥ तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥ ततः स विस्म-
याविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः। प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलि-
रभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच। पश्यामि देवास्तव देव देहे सर्वांस्तथा-
भूतविशेषसङ्घान्। ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुर-
गांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां
सर्वतोऽनन्तरूपम्। नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वे-
श्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनञ्चक्रिणञ्च तेजोराशिं
सर्वतो दीप्तिमन्तम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् दीप्ता-
नलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य
विश्वस्य परं निधानम्। त्वमव्ययः शाश्वतधर्म्मगोप्ता सनातनस्त्वं
पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य्यमनन्तबाहुं
शशिसूर्य्यनेत्रम् पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्व-

मिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयै-
केन दिशश्च सर्वाः । दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्य-
थितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचित्
भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो
ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । गन्धर्वयक्षासुरसिद्ध-
सङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्व्वे ॥ २२ ॥ रूपं महत्ते बहु-
वक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥ नभःस्पृशं दीप्तमनेक-
वर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्त-
रात्मा धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि
च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि । दिशो न जाने न
लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां
धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्व्वे सहैवावनिपालसङ्घैः । भीष्मो द्रोणः
सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणि
ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिद्विलग्ना
दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां
बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति । तथा तवामी नर-
लोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं
ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय
विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसे
ग्रसमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभि-
रापूर्य्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१
भगवानुवाच । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान्

समाहर्त्तुमिह प्रवृत्तः। ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्। मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च कर्णन्तथान्यानपि योधवीरान्। मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी। नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच। स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च। रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्त्रे। अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्। वेत्तासि वेद्यञ्च परञ्च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च। नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व। अनन्तवीर्य्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति। अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु। एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥ तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते ॥ ४६ ॥

भगवानुवाच । मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शित-मात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्ट-पूर्वम् ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभि-रुग्रैः । एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥ मा ते व्यथा मा च विमूढ़भावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

अर्ज्जुन उवाच । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्द्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

भगवानुवाच । सुदुर्द्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्ज्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥५४॥ मत्कर्मकृत् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्ज्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

अर्ज्जुन उवाच । एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्य्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

भगवानुवाच । मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ ये त्वक्षरमनि-
र्देश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम्
॥ ३ ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति
मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता-
सक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन
मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसार-
सागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव
अत ऊर्द्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥ अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि
मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्म्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि
कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं
मद्योगमाश्रितः । सर्वकर्म्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात्
कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां
मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी
॥ १३ ॥ सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पित-
मनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको
लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे
प्रियः ॥ १५ ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १६ ॥ समः
शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु

सङ्गविवर्ज्जितः ॥ १७ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १८ ॥ ये तु धर्म्मामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

अर्ज्जुन उवाच । प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयञ्च केशव ॥ १ ॥

भगवानुवाच । इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ २ ॥ क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥ तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥६॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्ज्जवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥९॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्ज्जनसंसदि ॥ ११ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा

॥ १२ ॥ ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादि-
मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत्
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति
॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्व-
भृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं
चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१६॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं
ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः
परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥१८॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय
मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥ प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥२०॥ कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे
हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुण-
सङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥ उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता
महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २३ ॥
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न
स भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मान-
मात्मना अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥ अन्ये
त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं
श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥ यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावर-
जङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २७ ॥ समं
सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः
पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थित-
मीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति पराङ्गतिम् ॥२९॥
प्रकृत्यैव तु कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मान-

मकर्त्तारं स पश्यति ॥३०॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥ अनादित्वात्
निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति
न लिप्यते ॥ ३२ ॥ यथा सर्व्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्व्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥ यथा प्रका-
शयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं
प्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षञ्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

---

भगवानुवाच । परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्व्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञान-
मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न
व्यथन्ति च ॥ २ ॥ मम योनिर्म्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्व्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥ सर्व्वयोनिषु कौन्तेय
मूर्त्तयः सम्भवन्ति याः । तासां ब्रह्म महत् योनिरहं वीजप्रदः
पिता ॥ ४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निव-
ध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्म्मल-
त्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ
॥ ६ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निवध्नाति
कौन्तेय कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं
सर्व्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिन्द्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः
प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च। तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन १३॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते। तथा प्रलीनस्तमसि मूढ़योनिषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्। रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥ सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः। जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति। गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्। जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच। कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो। किमाचारः कथञ्चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ॥ २१ ॥

भगवानुवाच। प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव। न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते। गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः। तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः। सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

भगवानुवाच । ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न्न च सम्प्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढ़मूलमसङ्गशस्त्रेण दृढ़ेन छित्त्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥ निर्म्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढ़ाः पदमव्ययन्तत् ॥ ५ ॥ न तत् भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावकः । यत् गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढ़ा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ

तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥ गामाविश्य च भूतानि धारया-म्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणा-पानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षर-श्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोक-त्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात् क्षरमतीतो-ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो-त्तमः ॥ १८ ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्ववित् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

---

भगवानुवाच । अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्य-मक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नाति-मानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानञ्चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥ द्वौ

भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च। दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः। नाशौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्। अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभवन्त्युग्रकर्माणः जयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः। मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः। कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणा। ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥ इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम्। इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्द्धनम् ॥ १३ ॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥ आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः। जयन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः। मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढ़ा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमा गतिम् ॥२०॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः। आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥ तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

---

अर्जुन उवाच। ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

भगवानुवाच। त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि

राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ ओँ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अर्जुन उवाच । सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदि-
तुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥ १ ॥
भगवानुवाच । काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो
विदुः । सर्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥ त्याज्यं
दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्य-
मिति चापरे ॥ ३ ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदान-
तपः कर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव यत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि
मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि
च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्य
तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः
परिकीर्त्तितः ॥७॥ दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्य्यमित्येव
यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः
सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ न हि देह-
भृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागी-
त्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पञ्चे-
मानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । साङ्ख्ये कृतान्ते
प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता
करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्
॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा
विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं सति कर्त्तार-
मात्मानं केवलन्तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः
॥ १६ ॥ यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि

स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं परि-
ज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना । करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्म-
संग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावत् शृणु तान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु
येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि
सात्त्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथ-
ग्विधान् । वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च
तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेप्-
सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजस-
मुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्तसङ्गोऽनहं-
वादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक
उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः
प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च
कर्त्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं
शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिञ्च
निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः
सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव
च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च
बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनः-
प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी
॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन

फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्य्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदन्ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४५॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४६ ॥ सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४७ ॥ असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४८ ॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ४९ ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५० ॥ विविक्त-
सेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानस । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं
समुपाश्रित ॥ ५१ ॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्मम शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । सम सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं
लभते पराम् ॥ ५३ ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि
तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५४ ॥
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवा-
प्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५५ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि
सन्न्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५६॥
मच्चित्त सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न
श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५७ ॥ यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति
मन्यसे । मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५८ ॥
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्ध स्वेन कर्मणा । कर्त्तुं नेच्छसि
यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ५९ ॥ ईश्वर सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया
॥ ६० ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्
परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ इति ते ज्ञान-
माख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि
तथा कुरु ॥ ६२ ॥ सर्वगुह्यतमं भूय शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६३ ॥ मन्मना
भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने
प्रियोऽसि मे ॥ ६४ ॥ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६५ ॥ इदन्ते
नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां
योऽभ्यसूयति ॥ ६६ ॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६७ ॥ न च तस्मात् मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ॥ ६८ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ६९ ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥ ७० ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७१ ॥

अर्जुन उवाच । नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादात् मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ७३ ॥ व्यासप्रसादात् श्रुतवानेतत् गुह्यतमं परम् । योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥ ७४ ॥ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७५ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महाराज हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७६ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्द्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्न्यासयोगो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

समाप्तञ्च भगवद्गीतापर्व ॥

---

## अथ भीष्मवधपर्व ॥

सञ्जय उवाच । ततो धनञ्जयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम् । पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ १ ॥ पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव ये चैषामनुयायिनः । दध्मुः समुदिताः शङ्खान् वीराः

सागरसम्भवान् ॥ २ ॥ तथा भेर्य्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत ॥ ३ ॥ अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर । सिद्धचारणसङ्घाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ४ ॥ ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् । समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय ससमुद्यमे । ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६ ॥ विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् । अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ॥७॥ पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिर । वाग्यत प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥८॥ तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अवतीर्य्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽभ्यगात् ॥ ९ ॥ वासुदेवश्च तं राजन् पृष्ठतोऽनुजगाम ह । यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुका ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । किन्ते व्यवसितं राजन् यदस्मानपहाय वै । पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११ ॥

भीमसेन उवाच । क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः । दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातॄनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १२ ॥

नकुल उवाच । एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत । भीमं दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क्व नु ॥ १३ ॥

सहदेव उवाच । अस्मिन् रणसमूहे वै वर्त्तमाने महाभये । योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन । नोवाच वाग्यतः किञ्चित् गच्छत्येव युधिष्ठिर ॥ १५ ॥ तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामना । अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६ ॥ एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च । अनुमान्य गुरून् सर्वान् योत्स्यते सह शत्रुभि ॥१७॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे गुरूनवृद्धान् सबान्धवान् । अनुमान्य यथा-

शास्त्रं यस्तु युध्येत् महत्तरैः ॥ १८ ॥ ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम । एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्त्तराष्ट्रचमूं प्रति ॥ १९ ॥ हाहाकारो महानासीत् निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरं वीरा धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ २० ॥ मिथः सङ्कथयाञ्चक्रुरेषो हि कुलपांसनः । व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकात् ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरः ससोदर्य्यः शरणार्थं प्रयाचकः । धनञ्जये कथं नाथे पाण्डुपुत्रे वृकोदरे ॥ २२ ॥ नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डव । न नूनं क्षत्रियकुले जातोऽयं प्रथितो भुवि ॥ २३ ॥ यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे । ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ॥ ॥ २४ ॥ हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् । व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशाम्पते ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरं ससोदर्य्यं सहितं केशवेन तु । ततस्तत् कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ॥२६॥ निःशब्दमभवत् तूर्णं पुनरेव विशाम्पते । किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ॥ २७ ॥ किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति । विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ॥ २८ ॥ उभयोः सेनयो राजन् युधिष्ठिरकृते तदा । सोऽवगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ॥ २९ ॥ भीष्ममेवाभ्ययात् तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः । तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः । भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । आमन्त्रये त्वां दुर्द्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह । अनुजानीहि मां तात आशिषश्चैव योजय ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच । यद्येवं नाधिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते । शपेयं त्वां महाराज पराभवाय भारत ॥ ३२ ॥ प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयं प्राप्नुहि पाण्डव । यत्तेऽभिलषितं चान्यत् तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३३ ॥ व्रियताञ्च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।

एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३४ ॥ अर्थस्य पुरुषो
दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धो-
ऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३५ ॥ अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरु-
नन्दन । बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितार्थी मम नित्यशः ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ३७ ॥

भीष्म उवाच । राजन् किमत्र सह्यन्ते करोमि कुरुनन्दन ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तस्मात् पृच्छाम्यहं तात पितामह नमो-
ऽस्तु ते । कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् । एतन्मे
मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।
विजयेत पुमान् कश्चिदपि साक्षात् शतक्रतुः ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमो
ऽस्तुते । वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । न स्म तं तात पश्यामि समरे यो जयेत
माम् । न तावत् मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४३ ॥ प्रायात् पुन-
र्महाबाहुराचार्य्यस्य रथं प्रति । पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन
भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रद-
क्षिणम् । उवाच वाचा दुर्द्धर्षमाचार्य्यं श्रेयसे वचः ॥ ४५ ॥
आमन्त्रये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मषः । कथं जयेयं रिपून्
सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ४६ ॥

द्रोण उवाच । यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ४७ ॥ तत् युधिष्ठिर

तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ । अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ४८ ॥ करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ४९ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५० ॥ अतस्त्वां क्लीववत् ब्रूयां युद्धादन्यत् किमिच्छसि । योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मम ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । जयमाशास्व मे ब्रह्मन् मन्त्रयस्व च मद्धितम् । युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥ ५२ ॥

द्रोण उवाच । ध्रुवस्ते विजयो राजन् यस्य मन्त्री हरिस्तव । अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रून् विजेष्यसि ॥ ५३ ॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः । युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पृच्छामि त्वा द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् । कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५५ ॥

द्रोण उवाच । न तेऽस्ति विजयस्तावत् यावत् युध्याम्यहं रणे । ममाशु निधने राजन् यतस्व सह सोदरैः ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्त तस्मात् महाबाहो बधोपायं वदात्मनः । आचार्य्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५७ ॥

द्रोण उवाच । न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम् । युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणम् ॥ ५८ ॥ ऋते प्रायगतं राजन् न्यस्तशस्त्रमचेतनम् । हन्यान्मां युधि यो वीरः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ५९ ॥ शस्त्रञ्चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियम् । श्रद्धेयवाक्यात् पुरुषात् सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥६०॥

सञ्जय उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः । अनुमान्य तमाचार्य्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६१ ॥ सोऽभिवाद्य

कृपं राजन् कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । उवाच दुर्द्धर्षतरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६२ ॥ अनुमानयित्वा योत्स्येऽहं गुरो विगत-कल्मषः । जयेयञ्च रिपून् सर्व्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६३ ॥

कृप उवाच । यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः । शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्व्वशः ॥ ६४ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६५ ॥ तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः । ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य्य शृणु मे वचः । इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ॥ ६७ ॥

सञ्जय उवाच । तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् । अवध्योऽहं महाराज युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६८ ॥ प्रीतस्तेऽभि-गमेनाहं जयन्तव नराधिप । आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ६९ ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा । अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥ ७० ॥ स शल्य-मभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्म-निःश्रेयसं वचः ॥ ७१ ॥ अनुमानये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगत-कल्मषः । जयेयञ्च परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ७२ ॥

शल्य उवाच । यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः । शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७३ ॥ तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत् काङ्क्षसि तदस्तु ते । अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७४ ॥ ब्रूहि वै वचनं वीर केनार्थः किं ददामि ते । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥७५॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं वचो राजन् बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥७६॥ करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम् । ब्रवीम्यत क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम् । कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ७८ ॥

शल्य उवाच । किमत्र ब्रूहि साहान्ते करोमि नृपसत्तम । कामं योत्स्ये परस्यार्थे भतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स एव मे वरः शल्य उद्योगे यस्त्वया कृतः । सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्य्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८० ॥

शल्य उवाच । सम्पत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर । यथेप्सितं गच्छ युध्यस्व प्रतिजाने जयं तव ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् । निर्जगाम महासैन्यात् भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८२ ॥ वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम ह । तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः ॥ ८३ ॥ श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात् किल न योत्स्यसि । अस्मान् वरय राधेय यावत् भीष्मो न हन्यते ॥ ८४ ॥ हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगम् । धार्त्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत् समम् ॥ ८५ ॥

कर्ण उवाच । न विप्रियं करिष्यामि धार्त्तराष्ट्रस्य केशव । त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ८६ ॥ तत् श्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्त्तत भारत । युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह सङ्गतः ॥ ८७ ॥ अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत् पाण्डवाग्रजः । योऽस्मान् वृणोति तमहं वरये सह्यकारणात् ॥ ८८ ॥ अथ तान् समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् । प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ८९ ॥ अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धार्त्तराष्ट्रजान् । युष्मदर्थे महाराज यदिमां वृणुषेऽनघ ॥ ९० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपण्डितान् । युयुत्सो वासुदेवश्च वयञ्च ब्रूम सर्वशः ॥ ९१ ॥ वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् । त्वयि तन्तुश्च पिण्डश्च

धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९२ ॥ भजस्वास्मान् राजपुत्र भजमानान् महाद्युते । न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्त्तराष्ट्रो ह्यमर्षणः ॥ ९३ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य सुतांस्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ९४ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा सुसंहृष्टो महाभुजः । जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत् कनकोज्ज्वलम् ॥ ९५ ॥ प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे रथान् स्वान् पुरुषर्षभाः । ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ९६ ॥ अवादयन् दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्कलान् । सिंहनादांश्च विविधान् विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ९७ ॥ रथस्थान् पुरुषव्याघ्रान् पाण्डवान् प्रेक्ष्य पार्थिवाः । धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृषिरे तदा ॥ ९८ ॥ गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान् मानयतां च तान् । दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयाञ्चक्रिरे भृशम् ॥ ९९ ॥ सौहृदञ्च कृपाञ्चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् । दयाञ्च ज्ञातिषु परां कथयाञ्चक्रिरे नृपाः ॥ १०० ॥ साधुसाध्विति सर्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः । वाचः पुण्याः कीर्त्तिमतां मनोहृदयहर्षणाः ॥१०१॥ म्लेच्छाश्चार्य्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा । वृत्तं तत् पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०२ ॥ ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्कलान् । शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान् दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च । के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः । भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३ ॥ क्ष्वेड़ाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः । भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्वनाः ॥ ४ ॥ उभयोः सेनयो राजं स्ततस्ते स्म समाद्रवन् । वयं तान् प्रति नर्द्दन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५ ॥ महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डवधार्त्तराष्ट्रयो' । चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६ ॥ नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानामत्यायतानामभिवे मुहूर्त्ते । वभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धतानामिव सागराणाम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे । भीमसेनो महावाहु' प्राणदत् गोव्रषो यथा ॥ ८ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानाञ्च वृंहितम् । सिंहनादञ्च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९ ॥ हयाना ह्रेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः । सर्वानभ्यभवच्छव्दान् भीमसेनस्य निस्वन' ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसु' । जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११ ॥ वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः । शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२ ॥ दर्शयन् घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् । धोषयंस्ते सुतांस्तव तत एतान् समभ्ययात् ॥ १३ ॥ तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्य्यवारयन् । छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १४ ॥ दुर्य्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहस्तथा । दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ १५ ॥ विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः । पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्य्यवान् ॥ १६ ॥ महाचापानि धन्वन्तो जलदा इव विद्युतः । आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ १७ ॥ अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८ ॥ धार्त्त-

राष्ट्रान् प्रतिययुरह्वियन्तः शितैः शरैः । वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९ ॥ तस्मिन् प्रथमसंग्रामे भीम-ज्यातलनिःस्वने । तावकानां परेषाञ्च नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः ॥ २० ॥ लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ । निमित्त-वेधिनां राजन् शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१ ॥ नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा । विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् ॥ २२ ॥ सर्व्वे त्वन्ये महीपाला प्रेक्षका इव भारत । ददृशुर्द्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३ ॥ ततस्ते जातसंरम्भा परस्परकृतागसः । अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् व्याय-च्छन्त महारथाः ॥ २४ ॥ कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले । शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे प्रगृहीतशरासनाः । अन्तर्द्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २६ ॥ सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् । तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ॥ २७ ॥ सिंहनाद-रवोन्मिश्रः शङ्खभेरीसमाकुलः । स घोषवाञ्छरग्राहो धनुर्नागो-ऽसिकच्छपः ॥ २८ ॥ व्यावल्गितपुरोवात आसीत क्षुब्धाब्धिवत् स्वनः । युधिष्ठिरेण चादिष्टा पार्थिवास्ते सहस्रशः ॥ २९ ॥ सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् । उभयोः सेनयो-स्तीव्रः सैन्यानां सुसमागमः ॥ ३० ॥ प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुन-रावर्त्ततामपि । न तु स्वेषां परेषाञ्च विशेषः समदृश्यत ॥ ३१ ॥ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । अतिसर्वाण्यनीकानि पिता तेऽतिव्यरोचत ॥ ३२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि युद्धारम्भे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

---

सञ्जय उवाच । पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशाम्पते ।
प्रावर्त्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्त्तनम् ॥ १ ॥ कुरूणां सृञ्जया-
नाञ्च सङ्ग्रामे विजिगीषताम् । सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीञ्च
नादयन् ॥ २ ॥ आसीत् किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।
जज्ञिरे सिंहनादाश्च नराणां प्रतिगर्ज्जताम् ॥ ३ ॥ तलत्राभि-
हतश्चैव ज्याशब्दो भरतर्षभ । पत्तीनां पादशब्दश्च वाजिनाञ्च
महास्वनः ॥ ४ ॥ तोत्राङ्कुशनिपातश्च आयुधानाञ्च निस्वनः ।
घण्टाशब्दश्च नागानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ५ ॥ तस्मिन् समु-
दित. शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः । बभूव रथनिर्घोषः पर्ज्जन्य-
निनदोपमः ॥ ६ ॥ ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्वं एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ५ ॥ स्वयं शान्त-
नवो राजन्नभ्यधावद्धनञ्जयम् । प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डो-
पमं रणे ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्द्धनि ॥ ९ ॥ तावुभौ कुरु-
शार्दूलौ परस्परवधैषिणौ । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा ना-
कम्पयद्बली ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो राजन् भीष्मं नाकम्पयद्-
युधि । सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ११ ॥ तयोः
सुतुमुलं युद्धं सुमहल्लोमहर्षणम् । सात्यकि कृतवर्माणं कृतवर्मा
च सात्यकिम् ॥ १२ ॥ आनर्च्छतुः सनिर्घोषौ तक्षमाणौ पर-
स्परम् । तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ॥ १३ ॥ वसन्ते
पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ । अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्-
बलमयोधयत् ॥ १४ ॥ ततः कौशलको राजा सौभद्रस्य विशा-
म्पते । ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिञ्चाभ्यपातयत् ॥ १५ ॥
सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ । बृहद्बलं महाराज
विव्याध नवभिः शरैः ॥ १६ ॥ तथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्या-
मरिमर्द्दनः । ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिम् ॥१७॥

अन्योऽन्यञ्च शरैस्तीक्ष्णैस्ततचतुररिन्दमौ । मानिनं समरे दीप्तं कृतवैरं महारथम् ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तव सुतं दुर्य्योधनमयोधयत् । तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महारथौ ॥ १९ ॥ अन्योऽन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे । तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ॥ २० ॥ विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत । दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथम् ॥ २१ ॥ अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्म्मभेदिभिः । तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरञ्च शरासनम् ॥ २२ ॥ चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत । अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ २३ ॥ पुत्रस्तु तव दुर्द्धर्षो नकुलस्य महाहवे । तुरङ्गांश्चैव चिच्छेद ध्वजञ्चैव न्यपातयत् ॥ २४ ॥ दुर्म्मुखः सहदेवन्तु प्रत्युद्याय महाबलम् । विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २५ ॥ सहदेवस्ततो वीरो दुर्म्मुखस्य महाहवे । शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २६ ॥ तावन्योऽन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्म्मदौ । त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् । तस्य मद्रपतिश्चापं द्विधा चिच्छेद पश्यतः ॥ २८ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्यत् कार्म्मुकमादत्त वेगवत् बलवत्तरम् ॥ २९ ॥ ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यधावत भारत । तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ॥ ३१ ॥ धनुश्चिच्छेद समरे पाञ्चाल्यस्य महात्मनः । शरञ्चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ॥ ३२ ॥ प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत । अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्द्दश ॥ ३३ ॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे । तावन्योऽन्यं सुसंरब्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३४ ॥ सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि । अभ्युद्ययौ

महाराज तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३५ ॥ तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम्। सोमदत्तिस्ततः शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३६ ॥ तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं विशाम्पते। दृप्तयोः समरे तूर्णं देवदानवयोरिव ॥ ३७ ॥ वाह्लीकन्तु रणे क्रुद्धः क्रुद्धरूपं विशाम्पते। अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥३८॥ वाह्लीकस्तु ततो राजन् धृष्टकेतुममर्षणम्। शरैर्बहुभिरानर्च्छत् सिंहनादमथानदत् ॥ ३९ ॥ चेदिराजस्तु संक्रुद्धो वाह्लीकं नवभिः शरैः। विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ४० ॥ तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्द्दन्तौ च मुहुर्मुहुः। समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ॥ ४१ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः। अलम्बुषं प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ४२ ॥ घटोत्कचस्तु संक्रुद्धं राक्षसं तं महाबलम्। नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४३ ॥ अलम्बुषस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम्। बहुधा दारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ। शिखण्डी समरे राजन् द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ॥ ४५ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धं शिखण्डिनमवस्थितम्। नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा व्यकम्पयत् ॥ ४६ ॥ शिखण्ड्यपि ततो राजन् द्रौणपुत्रमताड़यत्। सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ॥ ४७ ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योऽन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे। भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ॥ ४८ ॥ अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत। विराटो भगदत्तन्तु शरवर्षेण भारत ॥ ४९ ॥ अभ्यवर्षत् सुसंक्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम्। भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिः ॥५०॥ छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम्। बृहत्क्षत्रस्तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ॥ ५१ ॥ तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत। गौतमञ्च सुसंक्रुद्धं शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ॥ ५२ ॥ ततो

ऽन्योऽन्यं हयान् हत्वा धनुश्छित्त्वा च भारत। विरथावसियुद्धाय
समीयतुरमर्षणौ ॥५३॥ तयोस्तदभवत् युद्धं घोररूपं दुरासदम्।
द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ॥ ५४ ॥ अभ्युद्ययौ
सुसंरब्धो हृष्टरूपं परन्तपः। ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं
विशिखैस्त्रिभिः ॥ ५५ ॥ ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत।
तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५६ ॥ ईक्षितृप्रीति-
जनकं शुक्राङ्गारकयोरिव। विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं श्रुतसोमं महा-
बलम् ॥ ५७ ॥ अभ्यगाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्त्तत। विकर्णः
श्रुतसोमन्तु विद्ध्वा नाकम्पयच्छरैः ॥ ५८ ॥ श्रुतसोमो विकर्णञ्च
तदद्भुतमिवाभवत्। सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः
॥ ५९ ॥ अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी। सुशर्मा च
महाराज चेकितानं महारथम् ॥ ६० ॥ महता शरवर्षेण वारया-
मास संयुगे। चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ॥ ६१ ॥
ववर्ष शरवर्षेण महामेघ इवाचलम्। शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु
पराक्रान्तं पराक्रमी ॥ ६२ ॥ अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तं सिंह इव
द्विपम्। यौधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ॥ ६३ ॥
व्यदारयत सङ्ग्रामे मघवा इव दानवम्। शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु
प्रत्यविध्यत् महाहवे ॥ ६४ ॥ अदारयत् महाप्राज्ञ शरैः सन्नत-
पर्व्वभिः। सुदक्षिणन्तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ॥ ६५ ॥
श्रुतकर्म्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे। सुदक्षिणस्तु राजेन्द्र सह-
देवं महारथम् ॥ ६६ ॥ विद्ध्वा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्व्वतम्।
श्रुतकर्म्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् ॥ ६७ ॥ शरै-
र्बहुभिरानर्च्छ दारयन्निव सर्व्वशः। इरावानथ संक्रुद्धः श्रुता-
युषममर्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परन्तपः।
आर्जुनिस्तस्य समरे हयान् हत्वा महारथः ॥ ६९ ॥ ननाद
बलवान् राजंस्तत् सैन्यं प्रत्यपूरयत्। श्रुतायुस्तु सुसंरब्धः

फाल्गुने समरे हयान् ॥ ७० ॥ निजघान गदाग्रेण ततो युद्ध-
मवर्त्तत । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ॥ ७१ ॥
ससैनं ससुतं वीरं समसज्जतुराहवे । तत्राद्भुतमपश्याम स्तयो-
र्घोरं पराक्रमम् ॥ ७२ ॥ अयुध्येतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया
सह । अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताड़यत् ॥ ७३ ॥ कुन्ति-
भोजस्तु तं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् । कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं
विव्याध सायकैः ॥७४॥ स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ।
कैकेया भ्रातरः पञ्च गान्धारान् पञ्च मारिष ॥७५॥ ससैन्यान् सह-
सैन्यास्तु योधयामासुराहवे । वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथ-
सत्तमम् ॥७६॥ उत्तरं योधयामास विव्याध नवभिः शरैः । उत्तर-
श्चापि तं वीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥७७॥ चेदिराट् समरे राजन्
उलूकं समभिद्रवत् । तथैव शरवर्षेण उलूकं समविध्यत ॥७८॥
उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः । तयोर्युद्धं समभवत्
घोररूपं विशाम्पते ॥ ७९ ॥ दारयेता सुसंक्रुद्धावन्योऽन्यमपरा-
जितौ । एवं द्वन्द्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ॥ ८० ॥ पदा-
तीनाञ्च समरे तत्र तेषाञ्च संकुले । मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीत्
मधुरदर्शनम् ॥८१॥ तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किञ्चन । गजो
गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ॥८२॥ अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य
पदातिश्च पदातिनम् । ततो युद्धं सुदुर्द्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ॥८३॥
शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् । तत्र देवर्षयः सिद्धा-
श्चारणाश्च समागताः ॥ ८४ ॥ प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुर-
समं युधि । ततो दन्तिसहस्राणि रथानाञ्चापि मारिष ॥ ८५ ॥
अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः । तत्र तत्र प्रदृश्यन्ते रथ-
वारणपत्तयः । सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥८६॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । राजञ्छतसहस्राणि तत्र तत्र पदातिनाम् ।
निर्मर्य्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ न पुत्रः पितरं
जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् । न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयो न
च मातुलम् ॥ २ ॥ न मातुलश्च स्वस्रीयं न सखायं सखा तदा ।
आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवा कुरुभिः सह ॥ ३ ॥ रथानीकं
नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन् रथैः । अभज्यन्त रथैरेव युगानि
भरतर्षभ ॥ ४ ॥ रथेषाश्च रथेषाभिः कूवरा रथकूवरैः । सङ्गतैः
सङ्गता केचित् परस्परजिघांसवः ॥ ५ ॥ न शेकुश्चलितं केचित्
सन्निपत्य रथा रथैः । प्रभिन्नास्तु महाकाया सन्निपत्य महा-
गजैः ॥ ६ ॥ बहुधा दारयन् क्रुद्धा विषाणैरितरेतरम् । स-
तोरणपताकैश्च वारणा रणवारणैः ॥ ७ ॥ अभिहत्य महाराज
वेगवद्भिर्महागजैः । दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥८॥
अविनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः । अनभिन्ना प्रभि-
न्नानां सम्मुखाभिमुखा ययुः ॥ ९ ॥ प्रभिन्नैरपि संयुक्ताः केचि-
त्तत्र महागजाः । क्रौञ्चवन्निनदं कृत्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥१०॥
सम्यक् प्रणीताश्च तथा प्रभिन्नकरटामुखाः । ऋष्टितोमरनाराचै-
र्निकृत्ता वरवारणाः ॥ ११ ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गता-
सवः । प्रधावन्तो दिशः केचित् नदन्तो भैरवान् रवान् ॥ १२ ॥
गजानां पादरक्षाश्च व्यूढोरस्का प्रहारिणः । ऋष्टिभिश्च धनु-
र्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३ ॥ गदाभिर्मुषलैश्चैव भिन्दिपालैः
सतोमरैः । सायकैः परिघैश्चापि निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४ ॥
सुगृहीतैः सुसंरब्धा द्रवमाणास्ततस्ततः । व्यदृश्यन्त महाराज
परस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ भ्राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नर-
शोणितैः । प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ १६ ॥
अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः । सञ्जज्ञे तुमुलः शब्दः
पततां परमर्मसु ॥ १७ ॥ गदामुषलरुग्णानां भिन्नानाञ्च वरा-

भिभिः। दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानाञ्च दन्तिभिः॥ १८॥
तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम्। शुश्रुवुर्दारुणा वाचः
प्रेतानामिव भारत॥ १९॥ हयैरपि हयारोहाश्चामरापीड़-
धारिभिः। हंसैरिव महावेगैरन्योऽन्यमभिविद्रुताः॥ २०॥ तै-
र्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः। आशुगा विमलास्तीक्ष्णा
संपेतुर्भुजगोपमाः॥ २१॥ अश्वैरग्र्यजवैः केचिदाप्लुत्य महतो
रथान्। शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः॥ २२॥
बहूनपि हयारोहान् भल्लैः सन्नतपर्वभिः। रथी जघान सम्प्राप्य
वाणगोचरमागतान्॥ २३॥ नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्
गजाः। स्वपादैरवमृद्नन्ति मत्ताः कनकभूषणाः॥ २४॥ पाट्य-
मानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि सुदारुणाः। प्रासैर्विमथिताः केचित्
विनेदुः परमातुराः॥ २५॥ साश्वारोहान् हयान् केचिदुन्मथ्य
वर वारणान्। सहसा चिक्षिपुस्तत्र सङ्कुले परमे सति॥ २६॥
साश्वारोहान् विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान् गजाः। रथौघानव-
मृद्नन्तः सध्वजानभिचक्रमुः॥ २७॥ पुंस्त्वादतिमदत्वाच्च केचि-
त्तत्र महागजाः। साश्वारोहान् हयान् जघ्नुः करैः सचरणै-
स्तथा॥ २८॥ प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वपि च वारणान्।
आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः सम्पेतुर्भुजगोपमाः॥ २९॥ नराश्च
कायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च। निपेतुर्विमलाः शक्त्यो
वीरवाहुभिरर्पिताः॥ ३०॥ महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र
विशाम्पते। द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि॥३१॥ विकोषै-
र्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परान् रणे। अभिप्लुतमभिक्रुद्ध-
मेकपार्श्वविदारितम्॥ ३२॥ विदर्शयन्तः सम्पेतुः खड्गचर्म-
परश्वधैः। केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान् करैः॥३३॥
विकर्षन्तो दिश. सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः। शक्तिभिर्दारिताः
केचित् सञ्छिन्नाश्च परश्वधैः॥ ३४॥ हस्तिभिर्मर्दिताः केचित्

क्षुण्णाश्चान्ये तुरङ्गमैः । रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ताश्च परश्वधैः
॥ ३५ ॥ व्याक्रोशन्त महाराज तत्र तत्र स्म बान्धवान् । पुत्रानन्ये
पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सह बन्धुभिः ॥ ३६ ॥ मातुलान् भागिनेयांश्च
परानपि च संयुगे । विकीर्णान्त्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत
॥ ३७ ॥ बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः । क्रन्दन्त
समदृश्यन्त सुभृशं जीवितेप्सवः ॥ ३८ ॥ तृषापरिगताः केचिदल्प-
सत्त्वा विशाम्पते । भूमौ निपतिताः सङ्ख्ये मृगयाञ्चक्रिरे जलम्
॥ ३९ ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत । व्यनिन्दन्
भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च सङ्गतान् ॥ ४० ॥ अपरे क्षत्रियाः शूराः
कृतवैराः परस्परम् । नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष
॥ ४१ ॥ तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र विशाम्पते । निर्दश्य
दशनैश्चापि क्रोधात् स्वरदनच्छदम् ॥ ४२ ॥ भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः
प्रेक्षन्तोऽपि परस्परम् । अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्त्ता व्रण-
पीडिताः ॥ ४३ ॥ निष्कूजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ।
अन्ये च विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ॥ ४४ ॥ प्रार्थयाना
निपतिताः संक्षुण्णाः वरवारणैः । अशोभन्त महाराज सपुष्पा इव
किंशुकाः ॥ ४५ ॥ सम्बभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः । वर्त्तमाने
महाभीमे तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ४६ ॥ अहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च
पितरं रणे । स्वस्रीयो मातुलञ्चापि स्वस्रीयञ्चापि मातुलः ॥ ४७ ॥
सखायञ्च सखा चापि सम्बन्धी बान्धवांस्तथा । एवमेष क्षयो वृत्तः
कुरूणां पाण्डवैः सह ॥ ४८ ॥ वर्त्तमाने भये तस्मिन् निर्मर्य्यादे
महाभये । भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥ ४९ ॥ केतुना
पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ । राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महा-
रथे । बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ५० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच। गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे। वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन्नरवरक्षये ॥ १ ॥ दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः। भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २ ॥ एतैरतिरथैर्गुप्त पञ्चभिर्भरतर्षभ। पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥३॥ चेदिकाशिकरूषेषु पाञ्चालेषु च भारत। भीष्मस्य बहुधा तालः चलत्केतुरदृश्यत ॥ ४ ॥ स शिरांसि रणे वीरो रथांश्च सयुगध्वजान्। विचकर्त्त महावेगैर्भल्लैः सन्नत पर्वभिः ॥ ५ ॥ नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ। केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मसु ताडिताः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः सुसंक्रुद्ध पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः। संयुक्तं रथमास्थाय प्रायात् भीष्मरथं प्रति ॥ ७ ॥ जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना। अभ्यवर्त्तत भीष्मञ्च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८ ॥ स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा। भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुगैः सह ॥ ९ ॥ कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिराशुगैः। भित्त्वा नवभिरानर्च्छत् शराग्रैः प्रपितामहम् ॥ १० ॥ पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक् प्रणिहितेन च। ध्वजमेकेन चिच्छेद जाम्बूनदविभूषितम् ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना। जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा ॥ १२ ॥ धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्त्तस्वरविभूषितम्। कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३ ॥ जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः। तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि ॥ १४ ॥ लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णेः सर्वे भीष्ममुखा रथाः। सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनञ्जयम् ॥१५॥ तस्य लाघवमार्गस्थ मलातसदृशप्रभम्। दिशः पर्य्यपतच्चापि गाण्डीवमिव घोषयन् ॥ १६ ॥ स तमासाद्य वेगेन भीष्मो नवभिराशुगैः। विव्याध समरे तूर्णमार्ज्जुनिं परवीरहा ॥ १७ ॥ ध्वजञ्चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः। सारथिञ्च त्रिभि-

र्बाणैराजघान यतव्रतः ॥ १८ ॥ तथैव कृतवर्मा तु कृपः शल्यश्च
मारिष। विद्वा अकम्पयत् कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९ ॥
स तैः परिवृतः शूरो धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः। ववर्ष शरवर्षाणि
कार्ष्णिः पञ्चरथान् प्रति ॥ २० ॥ ततस्तेषां महास्त्राणि निवार्य्य
शरवृष्टिभिः। ननाद बलवान् कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजन् शरान्
॥ २१ ॥ तत्रास्य सुमहद्राजन् बाह्वोर्बलमदृश्यत। यतमानस्य
समरे भीष्ममर्द्दयतः शरैः ॥ २२ ॥ पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि
प्राहिणोच्छरान्। स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्छरान्
॥ २३ ॥ ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः। चिच्छेद
समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ २४ ॥ स राजतो महास्कन्ध-
स्तालो मणिविभूषितः। सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत
॥ २५ ॥ ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतन्तं भरतर्षभ। दृष्ट्वा भीमो-
ऽनदद्धृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६ ॥ अथ भीष्मो महास्त्राणि
दिव्यानि च बहूनि च। प्रादुश्चक्रे महारौद्रे रणे तस्मिन् महा-
बल ॥ २७ ॥ ततः शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः। अवा-
किरदमेयात्मा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥ ततो दश महेष्वासाः
पाण्डवानां महारथाः। रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः
॥ २९ ॥ विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। भीमश्च कैकय-
श्चैव सात्यकिश्च विशाम्पते ॥ ३० ॥ जवेन पततां तेषां भीष्मः
शान्तनवो रणे। पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्च्छत् सात्यकिं नवभिः
शरैः ॥ ३१ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च। ध्वजमेकेन
चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२ ॥ जाम्बूनदमयः केतुः केशरी
नरसत्तम। पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३ ॥
ततो भीमस्त्रिभिर्विद्वा भीष्मं शान्तनवं रणे। कृपमेकेन विव्याध
कृतवर्माणमष्टभिः ॥३४॥ प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना।
अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५ ॥ तस्य वारणं-

राजस्य रथे चापततो जवात् । शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ३६ ॥ तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहत साधुवाहिनः । पद्भ्यां युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७ ॥ स हताश्वे रथे तिष्ठन् मद्राधिपतिरायसीम् । उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८ ॥ तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः । स पपात गजस्कन्धात् प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः ॥ ३९ ॥ समादाय च शल्योऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात् । वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ४० ॥ भिन्नवर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१ ॥ एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो जनाधिप । आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२ ॥ उत्तरन्तु हतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं तदा । श्वेतः सप्त महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ॥ ४३ ॥ धनूंषि तेषां चिच्छेद बाणैः सन्नतपर्वभिः । निकृतान्येव तानि स्म समदृश्यन्त भारत ॥ ४४ ॥ ततस्ते तु निमेषार्द्धात् प्रतिपद्य धनूंषि च । सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेते ताश्चे पर्य्यपातयन् ॥ ४५ ॥ तत पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः । निचकर्त्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनाम् ॥ ४६ ॥ ते निकृत्तमहाचापाः स्फुरणाणा महारथाः । अथ शक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान् रवान् ॥ ४७ ॥ मुमुचुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति । ततस्ता ज्वलिताः सर्वा महोल्काशनिनिस्वनाः ॥ ४८ ॥ अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित् । तत समादाय शरं सर्वकायविदारणम् ॥४९॥ प्राहिणोत भरतश्रेष्ठ बाणं रुक्मरथं प्रति । तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगो महान् ॥ ५० ॥ ततो रुक्मरथो राजन् सायकेन दृढ़ हतः । निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्चाविशन्महत् ॥५१॥ त विसञ्ज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथि । अपोवाहत्सव्यसंज्ञं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ५२ ॥ श्वेतोऽथान्यात् समादाय वाजिनो

हेमभूषितान् । तेषां स च महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ॥५३॥ हयांश्च शेषान्निर्भिद्य सारथिञ्च परन्तप । शरैश्चैनान् समाकीर्य्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ५४ ॥ ततो हलाहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत । दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शल्यरथं प्रति ॥ ५५ ॥ ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः । शूरैर्वृतस्य सैन्येन प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ५६ ॥ मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मद्रराजममोचयत् । ततो युद्धं समभवत् तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ५७ ॥ तावकानां परेषाञ्च व्यतिषक्तरथद्विपम् । सौभद्रे भीमसेने च सात्यके च महारथे ॥ ५८ ॥ कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते । एतेषु नरसिंहेषु चेदिसैन्येषु चैव हि । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति । कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत सञ्जय । भीष्मः शान्तनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । राजञ्छतसहस्राणि तत्र क्षत्रियपुङ्गवाः । श्वेतं सेनापतिं शूराः पुरस्कृत्य महारथाः ॥ २ ॥ राज्ञो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्रस्य भारत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन् महारथाः ॥ ३ ॥ अभ्यवर्त्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् । जिघांसन्तो युधां श्रेष्ठं तदासीत् तुमुलं महत् ॥ ४ ॥ ततोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि महावैशसमद्भुतम् । तावकानां परेषाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ५ ॥ तत्राकरोद्रथोपस्थान् शून्यान् शान्तनवो बहून् । प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरर्क्काग्निसन्निभैः ॥ ६ ॥ समा

बाणोच्चैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान्। तुदन् समन्तात् समरे रवि-
रुद्यन् यथा तमः ॥ ७ ॥ तेनाजौ प्रेषिता राजन् शराः शत-
सहस्रशः। क्षत्रियान्तकराः सङ्ख्ये महावेगा महाबलाः ॥ ८ ॥
पातयामास शूराणां शिरांसि शतशो रणे। राजन् कण्टकसन्नद्धा
वीरा विगतमस्तकाः ॥ ९ ॥ रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त
विशाम्पते। रथो रथोपरिष्ठैर्वर्त्तेस्तुरगस्तु तुरङ्गमम् ॥ १० ॥ स्ववलं
निहितं वीरं लम्बमानं सकार्मुकम्। उद्दीर्णाश्च हया राजन्
वहन्तश्च ततस्ततः ॥ ११ ॥ बद्धखड्गनिषङ्गाश्च विध्वस्तकवचा
हताः। शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते ॥ १२ ॥ पर
स्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः। उत्थाय च प्रधावन्तो
द्वन्द्वयुद्धमवाप्नुवन् ॥ १३ ॥ पीड़िताः पुनरन्योऽन्यं लुठन्तो
रणमूर्द्धनि। सचापः सतूणीरो रथिनो हताः ॥ १४ ॥
सरथा रथिनश्चापि विमृद्नन्त समन्ततः। स्यन्दने न्यपतत् कश्चित्
निहतोऽन्येन सायकैः ॥ १५ ॥ हतसारथिरप्युच्चैर्निपपात महा-
रथः। युद्धमानास्य संग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ॥ १६ ॥ धनुः
कूजितविज्ञानं तत्रासीत् प्रत्ययुध्यताम्। गात्रस्पर्शे च योधानां
व्यज्ञास्ते परिपन्थिनम् ॥ १७ ॥ युध्यमाना शरै राजन् सञ्जिनी
ध्वजिनी न्यगात्। अन्योऽन्यं वाणसंशब्दो नाश्रूयत भटैः कृतः
॥ १८ ॥ शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णदारिणि। युद्धमानस्य
संग्रामे कुर्वतः पौरुषं स्वकम् ॥ १९ ॥ नाश्रौषीन्नाम युद्धे तु
तुमुले लोमहर्षणे। पिता स्वमौरसं पुत्रं नाभिजानीत कश्चन
॥ २० ॥ चक्रे भग्ने युगे छिन्ने एको धुर्यो हयो हतः। आक्षिप्तः
स्यन्दनाद्वीरः सहसारथिरजिह्मगैः ॥ २१ ॥ विधुरे भिन्नचक्रे च
रथेऽपि विवशीकृते। तेन तेन स्म दृश्यन्ते बान्धवाना परस्परम्
॥ २२ ॥ यो हतः शिरसा छिन्नो मर्मभिर्निहतो हत। अहतः
कोऽपि नैवासीत् भीष्मे निघ्नति शात्रवान् ॥२३॥ श्वेते न कुरूणा-

मकरोत् स्वयं तस्मिन् महाहवे । राजपुत्रांस्तथोदारानवधी·
च्छतसङ्घशः ॥ २४ ॥ चिच्छेद रथिनां वाणैः शिरांसि शत-
सङ्घशः । साङ्गदा बाहवश्चैव धनूंषि च समन्ततः । २५ ॥ रथिनो
रथचक्राश्च रथारोहा रथानि च । छत्राणि च महार्हाणि पता-
काश्च विशाम्पते ॥ २६ ॥ हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चेति भारत ।
वारणाः शतशश्चैव हताः स्म तेन भारत ॥ २७ ॥ वयं स्म त-
भयात् भीता विहाय रथमुत्तमम् । अपयातास्ततः पश्चाद्यत्र
पश्याम ते धरम ॥ २८ ॥ शरपातमपक्रम्य कुरवः कुरुनन्दन ।
भीष्मं शान्तनवं युद्धे स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ २९ ॥ अदीनो
दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे । एकस्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरि-
र्मेरुरिवाचल ॥ ३० ॥ आददानो रणे प्राणान् सविता शिशिरा-
त्यये । गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ हेममरीचिमान् ॥ ३१ ॥ स
मुमोच महेष्वास शरसङ्घाननेकशः । निघ्नन्नमित्रान् समरे चक्र-
पाणिरिवासुरान् ॥ ३२ ॥ ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजह्रुस्तं महा-
हवे । स्वयूथादिव ते यूथान् मुक्ताग्निमिव दारुणा ॥ ३३ ॥
तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्टः परन्तपः । दुर्य्योधनप्रिये युक्तः
पाण्डवान् वह्नशोषयत् ॥ ३४ ॥ जीवं तदुस्थितं त्यक्ता भयञ्च स
महाहवे । पातयामास सैन्यानि पाण्डवाना विशाम्पते ॥ ३५ ॥
प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव । दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मो
वेगेन स समन्वयात ॥ ३६ ॥ स भीष्म शरजालेन महता सम-
वाकिरत् । स्म तत्रापि तथा भीष्मं शरौघैः समवाकिरत् ॥३७॥
तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ । व्याघ्राविव सुसंरब्धौ
अन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३८ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य ततस्तौ पुरुष-
र्षभौ । भीष्म स्म तत्र युयुधे परस्परवधैषिणौ ॥ ३९ ॥ एकाह्ना
निर्द्दहेत् भीष्म पाण्डवानामनीकिनीम् । शरैः परमसंक्रुद्धः स्म तौ
यदि न पालयेन ॥ ४० ॥ पितामहं ततो दृष्ट्वा स्म तेन विमुखी-

कृतम् । प्रहर्षं पाण्डवा जग्मुः पुत्रस्ते विमना ह्यभूत् ॥४१॥ ततो दुर्य्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः । ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत संयुगे ॥ ४२ ॥ श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् । नाशयामास वेगेन वृक्षान् वायुरिवौजसा ॥ ४३ ॥ द्रावयित्वा चमूञ्चैव वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः । आयातः स महाराज यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ ४४ ॥ तौ तत्रापि गतौ राजन् शरदीप्तौ महाबलौ । अयुध्येतां महात्मानौ यथा वा वृत्रवासवौ ॥ ४५ ॥ अन्योऽन्यन्तु महाराज परस्परवधैषिणौ । निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः ॥ ४६ ॥ पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी । तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ४७ ॥ आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः । तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्म शान्तनवस्तथा ॥ ४८ ॥ स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाचलः । श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९ ॥ विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् । प्रहस्य च रणे श्वेतः सृक्कणी परिसंलिहन् ॥ ५० ॥ धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य दशभिर्दशधा शरैः । सन्धाय विशिखञ्चैव शर लोमप्रवाहितम् ॥ ५१ ॥ उन्ममाथ ततस्तालं ध्वजशीर्षं महात्मनः । केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ॥ ५२ ॥ हतं भीष्ममन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् । पाण्डवा अपि संहृष्टा दध्मुः शङ्खान् समन्ततः ॥ ५३ ॥ भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तालं महात्मनः । ततो दुर्य्योधनः क्रोधात् स्वमनीकमचोदयत् ॥५४॥ यत्नात् भीष्मं परिप्सध्वं रक्षमाणाः समन्ततः । तानुवे पश्यमाना स्तान् श्वेतोऽस्तमथवाप्स्यति ॥ ५५ ॥ भीष्मः शान्तनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि ते । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ॥ ५६ ॥ बलेन चतुरङ्गेन गाङ्गेयमनुपालयन् । वाह्लीकः कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च भारत ॥ ५७ ॥ जारासन्धिर्विकर्णश्च

चित्रसेनो विविंशतिः । त्वरमाणास्त्वराकाले परिवार्य्य समन्ततः
॥ ५८ ॥ शस्त्रवृष्टिं सुबहुलां श्वेतस्योपर्य्यपातयन् । तान् क्रुद्धान्
निशितैर्वाणैस्त्वरमाणो महाबल ॥ ५९ ॥ अवारयदमेयात्मा
दर्शयन् पाणिलाघवम् । स निवार्य्य च तान् सर्वान् केशरी
कुञ्जरानिव ॥ ६० ॥ महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ॥ ६१ ॥ श्वेतं विव्याध
राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शिलीमुखैः । ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं
बहुभिराशुगैः ॥६२॥ विव्याध समरे राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः ।
ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ॥ ६३ ॥ प्रवीरं
सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा । निष्ठानकश्च सुमहांस्तव
सैन्यस्य चाभवत् ॥ ६४ ॥ तं वीरं त्वरितं दृष्ट्वा श्वेतेन शर-
विक्षतम् । हतं श्वेतेन मन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् ॥ ६५ ॥
ततः क्रोधवशं प्राप्य पिता देवव्रतस्तव । ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां
च सेनां निवारिताम् ॥ ६६ ॥ श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत्
सायकान् बहून् । तानावार्य्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः
॥ ६७ ॥ धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरेव पितुस्तव । उत्सृज्य कार्मुकं
राजन् गाङ्गेय क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६८ ॥ अन्यत् कार्मुकमादाय
विपुलं बलवत्तरम् । तत्र सन्धाय विपुलान् भल्लान् सप्त शिला-
शितान् ॥ ६९ ॥ चतुर्भिश्चतुरश्वांश्च श्वेतस्य पृतनापतेः । ध्वजं
द्वाभ्याञ्च चिच्छेद सप्तमेन च सारथेः ॥ ७० ॥ शिरश्चिच्छेद
भल्लेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः । हताश्वसूतात् स रथादवप्लुत्य महा-
रथः ॥ ७१ ॥ अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत । विरथं
रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामह ॥ ७२ ॥ ताड़यामास निशितैः
शरसङ्घैः समन्ततः । स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः
॥ ७३ ॥ स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् । ततः
शक्तिं रणे घोरां गृहीत्वोग्रां महाभयाम् ॥ ७४ ॥ कालदण्डोपमां

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम। दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवी-ह्यविचारयन् ॥ २४ ॥

भगवानुवाच। प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम। युवां हि वीर्यसम्पन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २५ ॥ वध्यत्व-मुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ। एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २६ ॥

मधुकैटभावूचतु। अनृतं नोक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा। सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ २७ ॥ बले रूपे च सौन्दर्य्ये शमे च न समोऽस्ति नौ। धर्मे तपसि दाने च शील-सत्त्वदमेषु च ॥ २८ ॥ उपप्लवो महानस्मानुपावर्त्तत केशव। उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २९ ॥ आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो। अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरो-त्तम ॥ ३० ॥ पुत्रत्वमधिगच्छावस्तव चापि सुलोचन। वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम। अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुतं तदा ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच। बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति।

मार्कण्डेय उवाच। विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ॥ ३२ ॥ अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदन। स्वकावना-वृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ॥ ३३ ॥ मधुकैटभयो राजन् शिरसी मधुसूदन चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशा ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुन्धुमारो-पाख्याने द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

---

मार्कण्डेय उवाच। धुन्धुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महा-
द्युतिः। स तपोऽतप्यत महन्महावीर्य्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
देकपादेन कृशो धमनिसन्ततः। तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे
स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्व्वरक्षसाम्। अव-
ध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति
तमुवाच पितामहः। स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्द्ध्ना स्पृश्य जगाम ह
॥ ४ ॥ स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्य्यपराक्रमः। अनुस्मरन्
पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत ॥ ५ ॥ स तु देवान् सगन्धर्व्वान्
जित्वा धुन्धुरमर्षणः। बबाध सर्व्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम्
॥ ७ ॥ समुद्रे वालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते। आगम्य च
सदुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥ ८ ॥ बाधते स्म परं शक्त्या तमुतङ्का-
श्रमं विभो। अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधु-
कैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः। शेते लोकविनाशाय तपो-
बलमुपाश्रितः ॥ १० ॥ उतङ्कस्याश्रमाभ्यासे निःश्वसन् पावका-
र्च्चिषः। एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ ११ ॥ उतङ्क-
विप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः। पुत्रैः सह महीपाल प्रययौ
भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः। कुव-
लाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशत्ततो
विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः। उतङ्कस्य नियोगेन लोकानां हित-
काम्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत्।
एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च
पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्यवाकिरन्। देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः
स्वयमनीरिताः ॥ १६ ॥ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः।
विपांशुलां महीं कुर्व्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे
विमानानि देवतानां युधिष्ठिर। तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महा-
सुरः ॥ १८ कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः। देव-

सत्वरः । एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम सः ॥ १०९ ॥ तं
भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । प्रपतन्तमपश्याम गिरेः
शृङ्गमिव च्युतम् ॥ ११० ॥ अशोचन् पाण्डवाः सर्वे क्षत्रिया ये
महारथाः । प्रहृष्टास्तु सुताः सर्वे कुरवश्चापि सर्वशः ॥ १११ ॥
ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् । वादित्रनिनदैः
घोरैर्नृत्यन्ति स्म समन्ततः ॥ ११२ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे
भीष्मेणाहवशोभिना । प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा
रथाः ॥ ११३ ॥ ततो धनञ्जयो राजन् वार्ष्णेयश्चापि सर्वशः ।
अवहारं शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ ॥ ११४ ॥ ततोऽवहारं
सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत । तावकानां परेषाञ्च नदताञ्च मुहु-
र्मुहुः ॥ ११५ ॥ पार्था विमनसो भूत्वा प्राविशन्त महारथाः ।
चिन्तयन्तो बधं घोरं द्वैरथेन परन्तप ॥ ११६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतवधे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः ।
किमकुर्वन् महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ सेनापतिं
समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितम् । तदर्थं यततां चापि परेषां
प्राणत्यायिनाम् ॥ २ ॥ मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं सञ्जय
शृण्वतः । प्रत्यवायं चिन्तयतो लज्जा प्राप्नोति मे न हि ॥ ३ ॥
हर्षमाणोऽनुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिः सदा । कृतवैरस्तदा तेन
पितुः पुत्रेण धीमता ॥ ४ ॥ तस्योद्वेगात् भयाच्चापि संश्रितः
पाण्डवान् पुरा । स सर्वस्वं परित्यज्य दुःखं संश्रित्य तिष्ठति ॥५॥
पाण्डवाना प्रतापेन दुर्गदेशं प्रविश्य च । सपत्नात् सततो वाध-

मार्थवृत्तिमनुष्ठित॥ ६ ॥ आश्रयं वै तदा तेषां पुरा राजा
सुदुर्मतिः। ततो युधिष्ठिरं भक्त्या कथं सञ्जय सूदितः॥ ७ ॥
प्रक्षिप्तः सगतिं क्षुद्रः पाताले पुरुषाधमैः। न युद्धं रोचयेत्
भीष्मो न चाचार्य्य कथञ्चन॥ ८ ॥ न कृपो न च गान्धारी नाहं
सञ्जय रोचये। न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डव॥९॥
न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ। वार्य्यमाणो मया नित्यं
गान्धार्य्या विदुरेण च॥ १० ॥ जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च
महात्मना। दुर्य्योधनो दुष्टमना नित्यमेव हि सञ्जय॥ ११ ॥
कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत्। दुःशासनेन च तथा
पाण्डवानभ्यसूयत॥ १२ ॥ तमहं व्यसने घोरे मन्ये प्राप्तन्तु
सञ्जय। श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च॥ १३ ॥
संक्रुद्धः कृष्णसहित पार्थ किमकरोत् युधि। अर्जुनाद्धि भयं
भूयस्तन्मे तात न शाम्यति॥ १४ ॥ स हि शूरश्च कौन्तेयः
क्षिप्रकारी धनञ्जय। मन्ये शरैः शरीराणि प्रमथिष्यति शत्रु-
वान्॥ १५ ॥ इन्द्रं इन्द्रानुजसममुपेन्द्रसदृशं रणे। अमोघक्रोध-
सङ्कल्पं दृष्ट्वा व किमभूत्मन॥ १६ ॥ स चैवं वेदविच्छूरो
ज्वलनार्कसमद्युतिः। ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रापतत् समितिञ्जयः
॥ १७ ॥ सवज्रस्पर्शरूपाणामस्त्राणामभिनारिषु। शीघ्रज्याक्षेप-
हस्तस्तु कौन्तेयो यो महारथः॥ १८ ॥ स सञ्जय महाप्राज्ञो
द्रुपदस्यात्मजो बली। धृष्टद्युम्नः किमकरोत् श्वेते युधिनिपा-
तिते॥ १९ ॥ पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपतेः। मन्य मनः
प्रजज्वाल पाण्डवानां महात्मनाम्॥ २० ॥ तेषां क्रोधं चिन्तयं-
स्तु अहःसु च निशासु च। न शान्तिमधिगच्छामि दुर्य्योधनकृतेन
हि। कथं चाभूत् महायुद्धं सवमाचक्ष्व सञ्जय॥ २१ ॥

सञ्जय उवाच। शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवापनयनो
महान्। न च दुर्य्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि॥ २२ ॥

गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृक् मतिस्तव । सन्दीप्ते भवने यद्वत् कूपस्य खननं यथा ॥ २३ ॥ गतपूर्वाह्णसमये तस्मिन् महति दारुणे । सेनापतौ हते श्वेते भीष्मेण युधि भारत ॥ २४ ॥ कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् । वैराटिः समरश्लाघी शङ्खः परबलार्द्दनः ॥ २५ ॥ सद्यः क्रोधात् प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव । स विस्फार्य्य महच्चापं शक्रचापोपमं बली ॥ २६ ॥ अभ्यधावज्जिघांसुर्वै शङ्खो मद्राधिपं युधि । महता रथवंशेन समन्तात् परिवारितः ॥ २७ ॥ सृजन् वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ॥२८॥ तावकानां रथाः सप्त समन्तात् पर्य्यवारयन् । मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरङ्गतम् ॥ २८ ॥ ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा । तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ २९ ॥ तमुद्यतं समीक्ष्याथ महेष्वासं महारथम् । सन्त्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौ ॥ ३० ॥ तत्रार्जुनः सन्त्वरितः शङ्खस्यासीत् पुरःसरः । भीष्मात् रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३१ ॥ हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् । तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ३२ ॥ अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य्य महारथात् । शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः । वीभत्सोः स्यन्दनं प्राप ततः शान्तिमवाप च ॥ ३४ ॥ ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः । यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ॥ ३५ ॥ पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान् । भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः ॥ ३६ ॥ उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम् । अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ॥ ३७ ॥ प्रियं सम्बन्धिनं राजञ्छरानवकिरन् बहून् । अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये ॥ ३८ ॥ अस-

दग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य च । अतिष्ठत रणे भीष्मो
विधूम इव पावकः ॥ ३९ ॥ मध्यन्दिने यथादित्यं तपन्तमिव
तेजसा । न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥४०॥
वीक्षाञ्चक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीड़िता । त्रातारं नाध्य-
गच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ॥ ४१ ॥ हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्-
साहे विमर्द्दिते । हाहाकारो महानासीत् पाण्डुसैन्येषु भारत
॥ ४२ ॥ ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः । मुमोच
बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ४३ ॥ शरैरेकायनीकुर्व्वन्
दिशः सर्व्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत
॥ ४४ ॥ ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्व्वशः । प्राप्ते
चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४५ ॥ भीष्मञ्च समु-
दीर्य्यन्तं दृष्ट्वा पार्थ्या महाहवे । अवहारमकुर्व्वन्त सैन्यानां
भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि प्रथमयुद्धे प्रथमदिवसावहारे
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

सञ्जय उवाच । कृतेऽवहारे सैन्याना प्रथमे भरतर्षभ ।
भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्य्योधने तथा ॥ १ ॥ धर्मराजस्तत
स्तूर्णमभिगम्य जनार्द्दनम् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः सर्व्वैश्चैव जने-
श्वरैः ॥२॥ शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् । वार्ष्णेय-
मब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३ ॥ कृष्ण पश्य महेष्वासं
भीष्मं भीमपराक्रमम् । शरैर्दहन्तं सैन्यं मे भीष्मं कक्षमिवा-
नलम् ॥ ४ ॥ कथमेनं महात्मानं शक्याम प्रतिवीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५ ॥ एतं हि

पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम्। दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सन्य मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ६ ॥ शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे। वरुणः पाशहस्तोऽपि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७ ॥ न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महारथः। सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधे जले प्लव ॥ ८ ॥ आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्म-मासाद्य केशव। वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे वत जीवितुम् ॥ ९ ॥ न त्विमान् पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे। क्षेपयि-ष्यति मे सेना कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १० ॥ यथानलं प्रज्वलितं पतङ्गा समभिद्रुताः। विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिका जना. ॥ ११ ॥ क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतो पराक्रमी। भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीड़िता ॥ १२ ॥ मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात्। जीवितं बहु मन्यन्ते जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३ ॥ जीवितस्यावशेषेण तप-स्तपस्यामि दुश्चरम्। न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४ ॥ रथाम्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबल। घातयत्य-निशम्भीष्म प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५ ॥ किन्नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम्। मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्य-साचिनम् ॥ १६ ॥ एको भीम. परं शक्त्या युद्धत्येष महाबलः। केवलं बाहुवीर्य्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७ ॥ गदया वीर-घातिन्या यथोत्साहं महामना.। करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथ-पत्तिषु ॥ १८ ॥ अलमेष क्षयं कर्त्तुं परसैन्येषु मारिष। आर्जवे-नैव युद्धेन वीरो वर्षशतेन वा ॥ १९ ॥ एकास्त्रवित् सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान् समुपेक्षते। निर्दह्यमानान् भीष्मेण द्रोणेन च महा-त्मना ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः। धक्ष्यन्ते क्षत्रियान् सर्वान् प्रयुक्तानि पुनः पुनः ॥ २१ ॥ कृष्ण भीष्म सुसंरब्ध. सहित. सर्वपार्थिवै.। क्षययिष्यति नो नन

याहशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२ ॥ तन्त्वं पश्य महेष्वासं योगीश्वर महारथम् । यो भीष्मं समयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा ॥२३॥ तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः । स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः । चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥ शोकार्त्तं पाण्डवं दृष्ट्वा दुःखेन हतचेतसम् । अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ॥ २६ ॥ माशुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि । यत्र ते भ्रातरः शूराः सर्वे लोकस्य धन्विन ॥ २७ ॥ अहञ्च प्रियकृद्राजन् सात्यकिश्च महारथः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८ ॥ तथैव सबलाः सर्वे राजानो राजसत्तम । त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै त्वद्भक्ताश्च विशाम्पते ॥ २९ ॥ एष ते पार्षतो नित्यं हितकाम प्रिये रतः । सैनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥३०॥ शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्यान्तकरः किल । एतच्छ्रुत्वा महाराजो धृष्टद्युम्नं महारथम् ॥ ३१ ॥ अब्रवीत् समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः । धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पार्षत ॥ ३२ ॥ नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् । भवान् सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन सम्मितः ॥ ३३ ॥ कार्त्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत् पुरा । तथा त्वमपि पाण्डूना सेनानीर्भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रमी जहि कौरवान् । अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ३५ ॥ माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिता । ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधाना पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ ततस्तूद्धर्षयन् सर्वान् धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत । अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शम्भुना पुरा ॥ ३७ ॥ रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् । सर्वानद्य रणे दृप्तान् प्रतियोत्स्यामि पार्थिवान् ॥ ३८ ॥ अथोत्कृष्टं महावीर्य्यैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः । समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते

शत्रुसूदने ॥ ३९ ॥ अब्रवीच्च ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ।
व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ ४० ॥ यं बृहस्पति-
रिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् । तं यथावत् प्रतिव्यूहं परा-
नीकविनाशनम् ॥ ४१ ॥ अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः
सह । तथोक्तः स नृदेवेन जिष्णुर्वज्रभृतेव ह ॥ ४२ ॥ प्रभाते
सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनञ्जयम् । आदित्यपथगः केतुस्तस्या-
द्भुतमनोरमः ॥ ४३ ॥ शासनात् पुरुहूतस्य निर्मितो विश्व-
कर्म्मणा । इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलङ्कृतः ॥ ४४ ॥ आका-
शग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः । नृत्यमान इवाभाति रथचर्य्यासु
मारिष ॥ ४५ ॥ तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
बभूव परमोपेतः स्वयम्भूरिव भानुना ॥ ४६ ॥ शिरोऽभूद्द्रुपदो
राजा महत्या सेनया वृतः । कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च चक्षुष्यास्ता-
ञ्जनेश्वरौ ॥ ४७ ॥ दाशार्णाश्च प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अनूपकाः किराताश्च ग्रीवायाम्भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ पटच्चरैश्च
हुण्डैश्च राजन् पौरवकैः सह । निषादैः सहितश्चैव पृष्ठमासी-
द्युधिष्ठिरः ॥ ४९ ॥ पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथ ॥ ५० ॥ पिशाचा दार-
दाश्चैव पौण्ड्राः कुण्डीविषैः सह । मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः
परतङ्गणाः ॥ ५१ ॥ वाह्लिकास्तित्तिराश्चैव पाण्ड्याश्चोद्राश्च
भारत । शरवास्तुम्बुमाश्चैव वत्साश्च सहनाकुलैः ॥ ५२ ॥ नकुलः
सहदेवश्च वामं पार्श्वमुपाश्रितौ । रथनामयुतं पक्षैः शिरस्तु
नियुतं तथा ॥ ५३ ॥ पृष्ठमर्वुदमेवासीत् सहस्राणि च विंशतिः ।
ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५४ ॥ पक्षि-
कोटिषु पक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः । जग्मुः परिवृता राजन्
ज्वलन्त इव पर्वताः ॥ ५५ ॥ जघनं पालयामास विराटः सह
केकयैः । काशिराजश्च शैव्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५६ ॥

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । सूर्य्योदयनमिक्रान्ताः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५७ ॥ तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च । श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु ध्वजेषु च ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि क्रौञ्चव्यूहनिर्माणे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

सञ्जय उवाच । क्रौञ्चं दृष्ट्वा महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव । व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पाण्डवेनामिततेजसा ॥ १ ॥ आचार्य्यमुपसङ्गम्य कृपं शल्यञ्च मारिष । सौमदत्तिं विकर्णञ्च अश्वत्थामानमेव च ॥ २ ॥ दुःशासनादीन् भ्रातॄंश्च सर्वानेव च भारत । अन्यांश्च सुबहून् शूरान् युद्धाय समुपागतान् ॥ ३ ॥ प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शास्त्रार्थकोविदाः ॥ ४ ॥ एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्यान् किमु संहताः ॥ ५ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ ६ ॥ संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुकुरास्तथा । रेचकाश्च त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥ शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च । विकर्णेन सुवीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८ ॥ चित्रसेनेन सहिता सहिता पाणिभद्रकैः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरस्कृताः ॥ ९ ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष । अव्यूहन्त महाव्यूहं पार्थानां प्रतिबाधने ॥ १० ॥ भीष्मः सैन्येन महता समन्तात् परिवारितः । ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥ तमन्वयात् महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् । कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च

विशाम्पते ॥ १२ ॥ विदर्भैर्मेलकैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि । सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३ ॥ गान्धाराः सिन्धु-सौवीराः शिवयोऽथ वसातयः । शकुनिश्च स सैन्येन भारद्वाज-मपालयत् ॥ १४ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः । अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा वामनकोशलैः ॥ १५ ॥ दरदैश्च वृकैश्चैव तथा चुद्रकमालवैः । अभ्यद्रवत संहृष्टः पाण्डवेयस्य वाहिनीम् ॥ १६ ॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । विन्दा-नुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥ सोमदत्तः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः । शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पक्ष-माश्रिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चापि कृतवर्मा च सात्वतः । महत्या सेनया सार्द्धं सेनापृष्ठव्यवस्थिता ॥ १९ ॥ पृष्ठगोपाश्च तस्यासन्नानाजनपदेश्वरा । केतुमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभु ॥ २० ॥ ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत । दध्मुः शङ्खान् मुदा युक्ताः सिंहनादांस्तथानदन् ॥ २१ ॥ तेषां श्रुत्वातु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥ ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः । आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नविभूषितौ ॥ २४ ॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धन-ञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥ अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुल सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ काशिराजश्च शैव्यश्च शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥ पाञ्चाल्यश्च महेष्वासा द्रौपदेयाश्च पञ्च वै । सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान् सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः । नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ २९ ॥

महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः । पुनर्युद्धाय सञ्जग्मु-
र्गाः परस्परम् ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कौरवसैन्यव्यूहे
एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धा रुचिरध्वजाः ।
अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥ तेषां मध्ये स्थितो
राजन् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । अब्रवीत् तावकान् सर्वान् युध्यध्व-
मिति दंशिताः ॥ ३ ॥ ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥ ततो युद्धं
समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् । तावकानां परेषाञ्च व्यतिषक्त-
रथद्विपम् ॥ ५ ॥ मुक्तास्तु रथिभिर्बाणास्तारुपुङ्खाः सुतेजिताः ।
सन्निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥ तथा प्रवृत्ते
सङ्ग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः । अभिपद्य महाबाहुर्भीष्मो भीम-
पराक्रमः ॥ ७ ॥ सौभद्रे भीमसेने च अर्जुने च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरेषु
चेदिमत्स्येषु वा पुनः । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः
॥ ९ ॥ प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन् वीरसमागमे । सर्व्वेषामेव
सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १० ॥ सादिनो ध्वजिनश्चैव
हताः प्रवरवाजिनः । विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः
॥ ११ ॥ अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् । वार्ष्णेय-
मब्रवीत् क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥ एष भीष्मः सुसं-
क्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् । नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्य्योधन-

हिते रत ॥ १३ ॥ एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्त्तराष्ट्रश्च सहिता दुर्य्योधनपुरोगमा ॥ १४ ॥ पाञ्चाला-
न्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्विना । सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि
सैन्यहेतोर्जनार्द्दन ॥ १५ ॥ तमब्रवीत् वासुदेवो यत्तो भव धन-
ञ्जय । एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६ ॥ एव-
मुक्त्वा तत शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् । प्रापयामास भीष्मस्य
रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥ चलदृद्धपताकेन वलाकावर्ण-
वाजिना । समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥ महता
मेघनादेन रथेनादित्यवर्च्चसा । विनिघ्नन् कौरवानीक शूर-
सेनाश्च पाण्डव ॥ १९ ॥ आगच्छत रणे शीघ्रं सुहृदां हर्ष-
वर्द्धन । तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ॥ २० ॥ त्रास-
यान रणे शूरान पातयन्तञ्च सायकैः । सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्य-
सौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥ सहसा प्रत्युद्दीयाय भीष्मः शान्तनवो-
ऽर्जुनम् । को हि गाण्डीवधन्वानमन्य कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥
द्रोणवैकर्त्तनाभ्यां वा रथो संयातुमर्हति । ततो भीष्मो महा-
राज कौरवाणां पितामह ॥ २३ ॥ अर्जुन सप्तसप्तत्या नाराचा-
नाना समर्पयत् । द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृप पञ्चशतै शरैः ॥२४॥
दुर्य्योधनश्चतु षष्ट्या शल्यश्च नवभि शरै. । द्रौणि षष्ट्या नरव्याघ्रो
विकर्णश्च त्रिभि शरैः ॥ २५ ॥ सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनि-
श्चापि पञ्चभि. । आर्त्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै राजन् विव्याध पाण्ड-
वम् । स तैर्विद्धो महेष्वास. समन्तान्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥
न विव्यथे महावाहुर्भिद्यमान इवाचलः । स भीष्मं पञ्चविंशत्या
कृपञ्च नवभि शरै ॥ २७ ॥ द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्र विकर्णञ्च
त्रिभि शरै । आर्त्तायनिं त्रिभिर्वाणै राजानञ्चापि पञ्चभिः
॥ २८ ॥ प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ । तं सात्यकि-
र्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च परि-

मभ्युधनञ्जयम् । ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य हिते रतम् ॥ ३० ॥ अभ्यवर्त्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः । भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवम् ॥ ३१ ॥ अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रुश्यन्त तावकाः । तेषान्तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥ प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् । तेषान्तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनञ्जयः ॥ ३३ ॥ चिक्रीड़ धनुषा राजल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् । ततो दुर्य्योधनो राजा भीष्ममाह नरेश्वरः ॥ ३४ ॥ पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे । एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ॥३५॥ पातयन् सर्वसैन्यानि मूलं नः परिकृन्तति । त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६ ॥ त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशाम्पते । न युध्यति रणे पार्थान् हितकामः सदा मम ॥३७॥ स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फाल्गुनः । एवमुक्तस्ततो राजन् पिता देवव्रतस्तव ॥ ३८ ॥ धिक् क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा प्रायात् पार्थरथं प्रति । उभौ श्वेतहयौ राजन् संस्थितौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ॥ ३९ ॥ सिंहनादं भृशं चक्रुः शङ्खान् दध्मुश्च मारिष । द्रौणिर्दुर्य्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ४० ॥ परिवार्य्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष । तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य्य धनञ्जयम् ॥ ४१ ॥ स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्त्तत । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्च्छन्नवभिः शरैः ॥ ४२ ॥ तमर्जुनः प्रत्यविध्यत् दशभिर्मर्मभेदिभिः । ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ॥ ४३ ॥ अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयत् दिशः । शरजालं ततस्तन्तु शरजालेन पार्थिव ॥ ४४ ॥ वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तदा । उभौ परमसन्तुष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ॥ ४५ ॥ निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ । भीष्मचापप्रयुक्तानि शरजालानि सङ्घशः ॥ ४६ ॥ शीर्य्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्ना-

जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८ ॥ अयञ्चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः। भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९ ॥ मा वो भीष्माद्भयं किञ्चिद्दस्त्वद्य युधि सृञ्जयाः। ध्रुवं भीष्मं विजेष्याम पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २० ॥ ते तथा समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः। ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जग्मुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २१ ॥ शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवञ्च धनञ्जयम्। भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२ ॥ ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः। द्रोणेन सह पुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३ ॥ दुःशासनश्च बलवान् सह सर्वैः सहोदरैः। भीष्मं समरमध्यस्थं पालयाञ्चक्रिरे तदा ॥ २४ ॥ ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम्। शिखण्डीप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५ ॥ चेदिभिस्तु सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः। ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम्। युधामन्युः सहामात्यं दुर्य्योधनमयोधयत् ॥ २७ ॥ विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम्। वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परन्तप ॥ २८ ॥ मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः। भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यमसम्बाधं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। द्रौणिं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोदरैः ॥ ३० ॥ कर्णिकारध्वजञ्चैव सिंहकेतुमरिन्दम। प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१ ॥ शिखण्डिनञ्च पुत्रास्ते पाण्डवञ्च धनञ्जयम्। राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे। सम्प्रधावत् स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३ ॥ तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत। तावकानां परेषाञ्च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ॥ ३४ ॥ ततस्तेषां प्रतप्तानामन्योन्यमभिधावताम्। प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्वासु

मेतौ महारथौ ॥ ६४ ॥ सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथञ्चन । आश्चर्य्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ॥ ६५ ॥ नैव चैतादृशं युद्धं भविष्यति कदाचन । नैव शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ॥ ६६ ॥ सधनुः सरथः साश्वः प्रवपन् सायकान् रणे । तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ॥ ६७ ॥ न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्द्धरम् । आलोकादपि युद्धं हि सममेतद्भविष्यति ॥ ६८ ॥ इति स्म वाचः श्रूयन्ते प्रचरन्त्यस्ततस्ततः । गाङ्गेयार्जुनयो सङ्ख्ये स्तवयुक्ता विशाम्पते ॥ ६९ ॥ त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत । अन्योऽन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ७० ॥ शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः । शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७१ ॥ उभयोः सेनयोः शूरा न्यकृन्तन्त परस्परम् । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोरे तस्मिन् सुदारुणे । द्रोणपाञ्चालयो राजन् महानासीत् समागम ॥ ७२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमार्ज्जुनयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्याय. ॥ ५२ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चैव पार्षतः । रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्र शान्तनवो भीष्मो नातरत् युधि पाण्डवम् ॥ २ ॥ भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकाश्चराचरान् । स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत् सञ्जयौजसा ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत् सुदारुणम् । न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४ ॥ द्रोणस्तु विविधैर्वाणैर्धृष्टद्युम्नममर्षणम् । शारयित्वास्य भल्लेन

रथनीड़ादपातयत् ॥ ५ ॥ तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः। पीड़यामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः। विव्याध समरे वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ तत पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान्। शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८ ॥ आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति। शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ९ ॥ हाहाकारो महानासीत् सर्वसैन्यस्य भारत। तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १० ॥ तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम्। यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ११ ॥ तञ्च दीप्तं महाघोरमायान्तं मृत्युमात्मनः। चिच्छेद शरवृष्टिञ्च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२ ॥ तत उच्चक्रुशुर्हृष्टाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह। धृष्टद्युम्नेन तत् कर्म्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैदूर्य्यभूषिताम्। द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४ ॥ तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम्। त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५ ॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्। ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥१६॥ शरवर्षं ततस्तत्र सन्निवार्य्य महारथः। द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्म्मकम् ॥ १७ ॥ स छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः। द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८ ॥ सा गदा तत्कराम्मुक्ता प्रागात् द्रोणजिघांसया। तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९ ॥ लाघवात् व्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम्। व्यंसयित्वा गदाञ्चैव प्रेषयामास पार्षते ॥२०॥ भल्लान् सुनिशितान् पीतान् स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान्। ते तस्य कवचं भित्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१ ॥ अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः। द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः

॥ २२ ॥ रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ । वसन्ते पुष्पशवलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३ ॥ अमर्षितस्ततो राजन् पराक्रम्य चमूमुखे । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५ ॥ सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् । अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥ पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च । ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । गदापाणिरवारोहत् ख्यापयन् पौरुषं महत् ॥ २८ ॥ तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत । रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ ततः स विपुलं चर्म्म शतचन्द्रं ततो रणे । खड्गञ्च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ॥ ३० ॥ अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया । आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१ ॥ तत्राश्चर्य्यमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् । लाघवञ्चास्त्रयोगेन बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२ ॥ यदेकः शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् । न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३ ॥ तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् । वारयाणं शरौघांश्च चर्म्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४ ॥ ततो भीमो महाबाहुः सहसा भ्यपतद् बली । साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ स द्रोणं निशितैर्बाणै राजन् विव्याध सप्तभिः । पार्षतञ्च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ३६ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा कालिङ्गं समचोदयत् । सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य गोपने ॥ ३७ ॥ ततः सा महती सेना कलिङ्गानां नरेश्वर । भीममभ्याययौ भीमा तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८ ॥ पाञ्चाल्यमभिसंत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास सङ्गतौ ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नोऽपि

समरे धर्म्मराजं समभ्ययात् । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोम-
हर्षणम् ॥ ४० ॥ कलिङ्गानाञ्च समरे भीमस्य च महात्मनः ।
जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धे
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । पुत्रेण मम सम्प्रोक्तः कलिङ्गो वाहिनी-
पतिः । कथमद्भुतकर्म्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १ ॥ चरन्तं
गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् । योधयामास समरे कालिङ्गः
सह सेनया ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
महत्या सेनया युक्तः प्रायात् भीमरथं प्रति ॥ ३ ॥ तामापतन्तीं
महतीं कलिङ्गानां महाचमूम् । रथाश्वनागकलिलां प्रगृहीत-
महायुधाम् ॥ ४ ॥ भीमसेनः कलिङ्गानामार्च्छत् भारत वाहि-
नीम् । केतुमन्तञ्च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५ ॥ ततः
श्रुतायुः सङ्क्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह । आससाद रणे भीमं
व्यूढानीकेन दंशितः ॥ ६ ॥ रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां जना-
धिपः । अयुतेन गजानाञ्च निषादैः सह केतुमान् ॥ ७ ॥ भीम-
सेनं महाराज समन्तात् पर्य्यवारयत् । चेदिमत्स्यकरूषाश्च
भीमसेनपुरोगमाः ॥ ८ ॥ अभ्यवर्त्तन्त सहसा निषादान् सह
राजभिः । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ॥ ९ ॥ प्रजा-
नतश्च योधानां परस्परजिघांसया । घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य
सहसा परैः ॥ १० ॥ दशेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ।
तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ॥ ११ ॥ बभूवुः सुमहा-
शब्दाः सागरस्येव गर्ज्जतः । अन्योऽन्यस्य ततो योधा निकृन्तन्तः

विशाम्पते ॥ १२ ॥ महीञ्चक्रुःस्थितां सर्वां मांसशोणितसन्निभाम् ।
योधान् स्वान् स्वान् परांश्चापि न व्यजानन् जिघांसया ॥ १३ ॥
स्वानप्याददते ते तु शूराः समरदुर्ज्जयाः । विमर्द्दः सुमहानासी-
दल्पानां बहुभिः सह ॥ १४ ॥ कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च
विशाम्पते । कृत्वा पुरुषकारन्तु यथाशक्ति महाबलाः ॥ १५ ॥
भीमसेनं परित्यज्य सन्न्यवर्त्तन्त चेदयः । सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः
सन्निवृत्तेषु चेदिषु ॥ १६ ॥ स्वबाहुबलमास्थाय संन्यवर्त्तत
पाण्डवः । न चचाल रथोपस्थात् भीमसेनो महाबलः ॥ १७ ॥
शितैरवाकिरन् बाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् । कलिङ्गस्तु महे-
ष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १८ ॥ शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः
पाण्डवं शरैः । ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन् रुचिरं धनुः
॥ १९ ॥ योधयामास कालिङ्गं स्वबाहुबलमाश्रितः । शक्रदेवस्तु
समरे विसृजन् सायकान् बहून् ॥ २० ॥ अश्वान् जघान समरे
भीमसेनस्य सायकैः । तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिन्दमम्
॥ २१ ॥ शक्रदेवोऽभिदुद्राव किरन् निशितैः शरैः । भीमस्यो-
परि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ॥ २२ ॥ ववर्ष शरवर्षाणि
तपान्ते जलदो यथा । हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनो महा-
बलः ॥ २३ ॥ शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् । स
तया निहतो राजन् कालिङ्गस्य सुतो रथात् ॥ २४ ॥ सध्वजः
सह सूतेन जगाम धरणीतलम् । हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां
महारथः ॥ २५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः । ततो
भीमो महाबाहुर्गदां त्यक्त्वा महाबलः ॥ २६ ॥ उद्ववर्ह स
निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् । चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं
पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ नक्षत्रैरर्द्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् । कालि-
ङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ २८ ॥ प्रगृह्य स शरं
घोरमेकं सर्पविषोपमम् । प्राहिणोत् भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी

नरेश्वर ॥ २९ ॥ तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम्।
भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ॥ ३० ॥ उदक्रोशच्च
संहृष्टस्त्रासयानो बलं तव। कालिङ्गोऽथ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्य
संयुगे ॥ ३१ ॥ तोमरान् प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान्।
तानप्राप्तान् महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ॥ ३२ ॥ चिच्छेद
सहसा राजन्नसम्भ्रान्तो वरासिना। निकृत्य तु रणे भीम-
स्तोमरान् वै चतुर्दश ॥ ३३ ॥ भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत् पुरुष-
र्षभ। भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ॥ ३४ ॥ ननाद
बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम्। न तं स ममृषे भीमः सिंह-
नादं महारणे ॥ ३५ ॥ ततः स्वरेण महता विननाद महा-
स्वनम्। तेन शब्देन वित्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ॥ ३६ ॥ न
भीमं समरे मेने मानुषं पुरुषर्षभ। ततो भीमो महाराज
नदित्वा विपुलं स्वनम् ॥ ३७ ॥ सासिवेगवदाप्लुत्य दन्ताभ्यां
वारणोत्तमम्। आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ॥ ३८ ॥
खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत्। सोऽन्तरा युधि तं
हत्वा राजपुत्रमरिन्दमः ॥ ३९ ॥ गुरुभारसहं स्कन्धे नाग-
स्यासिमपातयत्। छिन्नस्कन्धः स विनदन् पपात गजयूथपः
॥ ४० ॥ आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः। पतत-
श्चावप्लुत्य गजात् भारत भारतः ॥ ४१ ॥ खड्गपाणि-
रदीनात्मा तस्थौ भुवि सुदंशितः। स चचार बहून् मार्गा-
नभीतः पातयन् गजान् ॥ ४२ ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः
प्रत्यदृश्यत। अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु वा विभुः ॥ ४३ ॥
पदातीनाञ्च सङ्घेषु विनिघ्नन् प्रत्यदृश्यत। श्येनवद्व्यचरत् सङ्ख्ये
युधि भीमो महाबलः ॥ ४४ ॥ छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि
च महाजव। खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम्
॥ ४५ ॥ पदातिरेकः संक्रुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः। मोहयामास

शूरांस्तान् कालान्तकयमोपम ॥ ४६ ॥ मूढास्तमेव च रणे विनदन्तः समाद्रवन् । शालिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ४७ ॥ निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च । जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्द्दनः ॥ ४८ ॥ भीमसेनश्चरन् मार्गान् सुबहून् प्रत्यदृश्यत । भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं प्लुतम् ॥ ४९ ॥ सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास भारत । केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ॥ ५० ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः । छिन्नदन्ता ग्रहस्ताश्च छिन्नकुम्भास्तथा परे ॥५१॥ वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः । निपेतुरुर्व्याञ्च तदा विनदन्तो महारवान् ॥ ५२ ॥ छिन्नांश्च तोमरा राजन् महामात्रशिरांसि च । परिस्तोमानि चित्राणि कक्षाश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५३ ॥ ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताका कणिगान्तथा । तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥ ५४ ॥ अग्निकुण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः सह । घण्टाश्च विविधाकारा हेमगर्भत्सरूनपि ॥ ५५ ॥ पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः । छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः ॥५६॥ आसीत् तस्मिन् रणे भूमिः पर्वतैः पतितैरिव । विमृद्यैवं महानागान् ममर्दाश्वान्नरर्षभ ॥ ५७ ॥ अश्वारोहवरांश्चैव पातयामास भारत । तद्युद्धमभवत् घोरं तस्य तेषाञ्च मारिष ॥ ५८ ॥ खलीनान्यथ चित्राणि कक्षाश्च कनकोज्ज्वलाः । परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ ५९ ॥ कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्याभरणानि च । तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ६० ॥ स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलां कुमुदैरिव । आप्लुत्य रथिनः कांश्चित् परामृश्य महाबलः ॥ ६१ ॥ पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः । मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च तरस्विनः ॥ ६२ ॥ मार्गांश्च चरतश्चित्रान् व्यस्मयन्त रणे जनाः । निजघ्न पदा कांश्चि-

दान्तिभ्यामभ्यामपोथयत ।६३॥ खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादैरन्यानभीषयत । ऊरुवेगेन चाप्यन्यान् पातयामास भूतले ॥६४॥ अपरे चैनमालोक्य भयात् विद्राविणोऽभवन् । एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ॥ ६५ ॥ परिवार्य्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् । ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ॥६६॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात । समायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ॥ ६७ ॥ भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । कलिङ्गवाणाभिहतस्तोत्त्रार्द्दित इव द्विपः ॥ ६८ ॥ भीमसेन. प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः । अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ६९ ॥ भीमं सम्पादयामास रथेन रथिनां वर । तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेय शत्रुसूदन ॥ ७० ॥ कालिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । तत श्रुतायुर्बलवान् भीमाय निशितान् शरान् ॥ ७१ ॥ प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो दर्शयन् पाणिलाघवम् । स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ७२ ॥ समाहतो भृशं राजन् कलिङ्गेन महाबलः । सञ्चुक्रोध भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ७३ ॥ क्रुद्धः स चापमायम्य बलवत् बलिनाम्बर. । कलिङ्गमवधीत् पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥७४॥ शराभ्यां चक्ररक्षौ च कालिङ्गस्य महाबलौ । सत्यदेवञ्च सत्यञ्च प्राहिणोत् यमसादनम् ॥ ७५ ॥ ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैः शरैः । केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयत् यमसादनम् ॥७६॥ तत कलिङ्गा संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् । अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समयोधयन् ॥ ७७ ॥ ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः । कलिङ्गाः शतशो राजन् भीमसेनमवारयन् ॥ ७८ ॥ सन्निवार्य्य तु तां राजन् शरवृष्टिं समुच्छ्रिताम् । ग..मादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः ॥ ७९ ॥ भीम सप्तशतान् वीरानानयद्द यमसादनम् । पुनश्चैव द्विसाहस्रान् कालिङ्गानरिमर्द्दनः

॥ ८० ॥ प्राद्रवीत् मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् । एवं च तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ॥ ८१ ॥ बिभेद समरे वीरो भीमो भीमपराक्रमः । हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन कृता रणे ॥ ८२ ॥ विप्रजग्मुरनीकेषु घना वातहता इव । मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुरा ॥ ८३ ॥ ततो भीमो महाबाहुः खड्गचक्रमहाभुजः । सम्प्रहृष्टो महाघोरं शङ्खं प्राध्मापयन् बली ॥ ८४ ॥ सर्व्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् । मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परन्तप ॥ ८५ ॥ प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्व्वशः । भीमसेनेन समरे गजेन्द्रेणेव सर्व्वतः ॥ ८६ ॥ मार्गान् बहून् विचरता धावता च ततस्ततः । मुहुरुत्पतता चैव सम्मोहः समजायत ॥ ८७ ॥ भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं तत् समकम्पत । क्षोभ्यमाणमसम्बाधं ग्राहेणेव महासरः ॥ ८८ ॥ त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्म्मणा । पुनरावर्त्तमानेषु विद्रवत्सु समन्ततः ॥ ८९ ॥ सर्व्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः । अवादीत् स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति भारत ॥ ९० ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः । भीममेवाभ्यवर्त्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ९१ ॥ धर्म्मराजश्च तान् सर्व्वान्पजग्राह पाण्डवः । महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ९२ ॥ एवं सञ्चोद्य सर्व्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः । भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ ९३ ॥ न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते । भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ९४ ॥ सोऽपश्यत कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनम् । भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ९५ ॥ ननाद बहुधा राजन् हृष्टश्चासीत् परन्तप । शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ९६ ॥ स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते । कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ९७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु

तं दृष्ट्वा कालिङ्गैः समभिद्रुतम् । भीमसेनममेयात्मा त्रातुमायाज्जो समभ्ययात् ॥ ९८ ॥ तौ दूरात् सात्यकिं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ । कालिङ्गान् समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ९९ ॥ स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतांवरः । पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ १०० ॥ स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः । आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥१०१॥ कलिङ्गप्रभवाञ्चैव मांसशोणितकर्द्दमाम् । रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्त्तयन्नदीम् ॥ १०२ ॥ भीमसेनं तदा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप । कालोऽयं भीमरूपेण कालिङ्गैः सह युध्यते ॥१०३॥ ततः शान्तनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे । अभ्ययात त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ १०४ ॥ तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ १०४ ॥ परिवार्य्य तु ते सर्वे गाङ्गेयं तरसा रणे । त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्च्छुरञ्जसा ॥ १०५ ॥ प्रत्यविध्यच्च तान् सर्वान् पिता देवव्रतस्तव । यतमानान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ १०६ ॥ ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य्य महारथान् । हयान् काञ्चनसन्नाहान् भीमस्याभ्यहनच्छरैः ॥१०७॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनः प्रतापवान् । शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०८ ॥ सम्प्राप्तामथ तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव । द्विधा चिच्छेद समरे पृथिव्यां सा व्यशीर्य्यत ॥ १०९ ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् । भीमसेनो रथात् तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभः ॥ ११० ॥ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरम् । पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १११ ॥ सात्यकोऽपि ततोस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया । सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ ११२ ॥ भीष्मस्तु निहते तस्मिन् सारथौ रथिनां वरः । वातायमानैस्तैर-

स्तैरपनीतो रणाजिरात् ॥ ११३ ॥ भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महारथे । प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन् कक्षमिवौजसा ॥ ११४॥ स हत्वा सर्व्वकालिङ्गान् सेनामध्ये व्यवस्थितः । नैनमभ्युत्सहन् केचित् तावका भरतर्षभ ॥ ११५ ॥ स पूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ । धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समीयादथ सात्यकिम् ॥ ११६ ॥ अथाब्रवीत् भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः । प्रहर्षयन् यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ११७ ॥ दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् । शक्रदेवश्च कालिङ्गः कालिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ ११८ ॥ स्वबाहुबलवीर्य्येण नागाश्वरथसङ्कुलः । महापुरुषभूयिष्ठो वीरयोधनिषेवितः ॥ ११९ ॥ महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया । एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिन्दम ॥ १२० ॥ रथस्थं तमभिद्रुत्य पर्य्यष्वजत पाण्डवम् । ततः स्वरथमागम्य पुनरेव महारथः । तावकानवधीत् क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ॥ १२१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि कलिङ्गराजवधे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

सञ्जय उवाच । गते पूर्व्वाह्णसमये तस्मिन्नहनि भारत । रथनागाश्वपत्तीनां सादिनाञ्च महाक्षये ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना । समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः ॥ २ ॥ स लोकविदितानश्वान्निजघान महाबलः । द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्बहुभिराशुगैः ॥ ३ ॥ ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः । द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नन्तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत । सौभद्रोऽभ्यपतत् तूर्णं विकिरन्निशितान् शरान् ॥ ५ ॥ स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपञ्च नवभिः शरैः । अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध भरत-

र्षभ ॥ ६ ॥ आर्जुनिस्तु ततस्तूर्णं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा। शल्यो
द्वादशभिश्चैव कृपञ्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु
सौभद्रं पर्य्यवस्थितम्। अभ्यवर्त्तत संक्रुद्धस्तद्युद्धमभवत्तत ॥८॥
दौर्य्योधनिस्तु संक्रुद्धः सौभद्रं निशितैः शरैः। विव्याध समरे
राजन् तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥ अभिमन्युश्च संक्रुद्धो भ्रातरं
भरतर्षभ। शरैः पञ्चशतैः क्षिप्रं क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १० ॥
लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा। मुष्टिदेशे महा-
राज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ११ ॥ तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः
परवीरहा। अन्यदादत्तवान् चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ १२ ॥
तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ। अन्योऽन्यं निशितै-
स्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा
पुत्रं महाबलम्। पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥१४॥
सन्निवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः। आर्जुनिं रथवंशेन सम-
न्तात् पर्य्यवारयन् ॥ १५ ॥ स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि
सुदुर्जयः। न स्म प्रव्यथितो राजन् कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६ ॥
सौभद्रमथ संयुक्तं दृष्ट्वा तत्र धनञ्जयः। अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातु-
कामः स्वमात्मजम् ॥ १७ ॥ ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोण-
पुरोगमाः। अभ्यवर्त्तन्त राजानः सहसा सव्यसाचिनम् ॥ १८ ॥
उद्धूतं सहसा भौमं नराश्वरथसादिभिः। दिवाकरपथं प्राप्य
रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९ ॥ तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि
च। तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्त्तन्त सर्वशः ॥ २० ॥ प्रणेदुः
सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः। कुरूणामनयस्तीव्रः प्रत्यपद्यत
दारुणः ॥ २१ ॥ नाप्यन्तरीक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः।
प्राज्ञायत नरश्रेष्ठ शरसङ्घैः किरीटिनः ॥ २२ ॥ सादितध्वज-
नागास्तु हताश्वा रथिनो भृशम्। विप्रद्रुतरथाः केचित् दृश्यन्ते
रथयूथपाः ॥ २३ ॥ विरथा रथिनश्चान्ये धावमानास्ततस्ततः ।

तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधैः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४ ॥ हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः । अर्ज्जुनस्य भयाद्राजन् समन्तात् विप्रदुद्रुवुः ॥२५॥ रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः । पातिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्ज्जुनसायकैः ॥ २६ ॥ सगदानुद्यतान् बाहून् सखड्गांश्च विशाम्पते । सप्रासांश्च सतूणीरान् सशरान् सशरासनान् ॥ २७ ॥ साङ्कुशान् सपताकांश्च तत्र तत्रार्ज्जुनो नृणाम् । निचकर्त्त शरैरुग्रै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ॥ २८ ॥ परिघानां विशीर्णानां मुद्गराणाञ्च मारिष । प्रासानां भिन्दिपालानां निस्त्रिंशानाञ्च संयुगे ॥ २९ ॥ परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणाञ्च भारत । वर्म्मणामपविद्धानां कवचानाञ्च भूतले ॥ ३० ॥ ध्वजानामथ शस्त्राणां सन्त्यक्तानाञ्च सर्व्वशः । छत्राणां हेमदण्डानामङ्कुशानाञ्च भारत ॥ ३१ ॥ प्रतोदानां कशानाञ्च योक्त्राणाञ्चैव मारिष । राशयः स्म प्रदृश्यन्ते विनिकीर्णा रणाजिरे ॥ ३२ ॥ नासीत्तत्र पुमान् कश्चित् तव सैन्यस्य मारिष । योऽर्ज्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात् कथञ्चन ॥ ३३ ॥ यो यो हि समरे पार्थं प्रत्युद्याति विशाम्पते । स शरैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४ ॥ तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्व्वशः । अर्ज्जुनो वासुदेवश्च शङ्खौ दध्मतुरुत्तमौ ॥ ३५ ॥ तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव । अब्रवीत् समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६ ॥ एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली । तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्य्यात् धनञ्जयः ॥ ३७ ॥ न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथञ्चन । यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥३८॥ न निवर्त्तयितुञ्चापि शक्येयं महती चमूः । अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९ ॥ एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान् प्रतिपद्यते । चक्षूंषि सर्व्वलोकस्य संहरन्निव सर्व्वथा ॥ ४० ॥ तत्रावहारं सम्प्राप्तं मन्येऽहं नरपुङ्गव । श्रान्ता भीताश्च

ये योधा न योत्स्यन्ति कदाचन ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मो
द्रोणमाचार्य्यसत्तमम् । अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथ
॥ ४२ ॥ ततोऽवहार सैन्यानां तत्र तेषाञ्च मारिष । अस्तं
गच्छति सूर्य्येऽभूत् सन्ध्या च समवर्त्तत ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसावहारे
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

---

सञ्जय उवाच । प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां भीष्मः शान्तनवस्ततः ।
अनीकान्यथ संयाने व्यादिदेश परन्तप ॥ १ ॥ गारुडञ्च महा-
व्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा । पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी वृद्धः कुरु-
पितामहः ॥ २ ॥ गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥ ३ ॥ अश्वत्थामा कृप-
श्चैव शिरस्यास्तां यशस्विनौ । त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ
॥ ४ ॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । मद्रकाः
सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ५ ॥ जयद्रथेन सहिता
ग्रीवायां सन्निवेशिताः । पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगै-
र्वृतः ॥ ६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च मारिष ॥ ७ ॥ मागधाश्च कलि-
ङ्गाश्च दासेरकगणैः सह । दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य
दंशिताः ॥ ८ ॥ कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कौण्डीवृषास्तथा ।
वृहद्वलेन सहिता वामपार्श्वं समास्थिताः ॥ ९ ॥ व्यूढं दृष्ट्वा तु
तत् सैन्यं सव्यसाची परन्तपः । धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत
संयुगे ॥ १० ॥ तावकानाञ्च तं व्यूहं प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ।
अर्द्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ ११ ॥ दक्षिणं शृङ्ग-
मास्थाय भीमसेनो व्यरोचत । नानाशस्त्रौघसम्पन्नैर्नानादेशैः

नृपैर्वृतः ॥ १२ ॥ तमन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । तदनन्तरमेवाथ नीलो नीलायुधैः सह ॥ १३ ॥ नीलादनन्तरश्चैव धृष्टकेतुर्महारथः । चेदिकाशिकरूषैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥१४॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः । मध्ये सैन्येन सहिता स्थिता युद्धाय भारत ॥ १५ ॥ तत्रैव धर्म्मराजोऽपि गजानीकेन संवृत । ततस्तु सात्यकी राजन् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥१६॥ अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावांश्च ततः परम् । भैमसेनिस्ततो राजन् कैकेयाश्च महारथा ॥ १७ ॥ ततोभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामपार्श्वमुपाश्रितः । सर्वस्य जगतो गोप्ता यस्य गोप्ता जनार्द्दनः ॥ १८ ॥ एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । नाशार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संश्रिता ॥ १९ ॥ ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् । तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २० ॥ हस्त्योघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशाम्पते । सम्पतन्तो व्यदृश्यन्त निघ्नन्तस्ते परस्परम् ॥ २१ ॥ धावताञ्च रथौघानां युध्यताञ्च पृथक् पृथक् । बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ २२ ॥ दिवस्पृक् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् । सम्प्रहारे तु तुमुले तव तेषाञ्च भारत ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि गारुडार्द्धचन्द्रव्यूहनिर्माणे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

सञ्जय उवाच । ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च । धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तत्र भारत ॥ १ ॥ शरैरतिरथो युद्धे पातयन्रथयूथपान् । ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥२॥ धार्त्तराष्ट्रा रणे यत्ता पाण्डवान् प्रत्ययोधयन् । प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम् । बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे

॥ ४ ॥ द्रवद्भिरश्च भग्नैश्च परिवर्त्तद्भिरेव च । पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५ ॥ उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् । न दिशः प्रदिशश्चापि तत्र जज्ञुः कथञ्चन ॥ ६ ॥ अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे । वर्त्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशाम्पते ॥ ७ ॥ न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां विशाम्पते । रक्षितः स यथा तेन भारद्वाजेन मारिष ॥ ८ ॥ तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना । नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ९ ॥ सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः । उभयोः सेनयो राजन् व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ १० ॥ हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे । ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ ११ ॥ रथी रथिनमासाद्य वाणैः कनकभूषणैः । पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे ॥ १२ ॥ गजारोहा गजारोहान् नाराचशरतोमरैः । संयुक्तान् पातयामासुस्तव तेषाञ्च सङ्घशः ॥ १३ ॥ पत्तिसङ्घा रणे पत्तीन् भिन्दिपालपरश्वधैः । न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १४ ॥ रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनम् । सगजं पातयामास गजी च रथिनन्तथा ॥ १५ ॥ रथिनञ्च हयारोह प्रासेन भरतर्षभ । पातयामास समरे रथी च रथसादिनम् ॥ १६ ॥ पदाती रथिनं सङ्ख्ये रथी चापि पदातिनम् । न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ १७ ॥ गजारोहा हयारोहान् पातयामासुराहवे । हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥ गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः । पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ १९ ॥ पत्तिसङ्घा हयारोहैः सादिसङ्घास्तु पत्तिभिः । पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥ ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्म्मुकैस्तोमरैस्तथा । परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ॥ २१ ॥ प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैः-

स्तथा शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः क्षुरप्रैरङ्कुशैरपि ॥ २२ ॥ निस्त्रिंशै-
र्विमलैश्चैव स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा । भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामै-
रिव चित्रिता ॥ २३ ॥ नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा ॥ २४ ॥ प्रशशाम रजो
भौमं व्युक्षितं नरशोणितैः । दिशश्च विमलाः सर्वाः समपद्यन्त
भारत ॥ २५ ॥ उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः । चिह्न-
भूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २६ ॥ तस्मिन् युद्धे महा-
रौद्रे वर्त्तमाने सुदारुणे । प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः सम-
न्ततः ॥ २७ ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्धवश्च जयद्रथः । पुरु-
मित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ २८ ॥ एते समरदुर्द्धर्षाः
सिंहतुल्यपराक्रमाः । पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुः समरे स्थिताः
॥ २९ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः । सात्यकि-
श्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ३० ॥ तावकांस्तव पुत्रांश्च
सहितान् सर्वराजभिः । द्रावयामासुराजिस्थांस्त्रिदशा दानवा-
निव ॥ ३१ ॥ तथा ते समरेऽन्योऽन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः ।
रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुः किंशुका इव ॥ ३२ ॥ विजित्य च
रिपून् राजन् सेनयोरुभयोरपि । व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा
इव नभस्तले ॥ ३३ ॥ ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ।
अभ्ययात् पाण्डवान् युद्धे राक्षसञ्च घटोत्कचम् ॥ ३४ ॥ तथैव
पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह । भीष्मद्रोणौ रणे शूरौ
प्रत्युद्ययुररिन्दमौ ॥ ३५ ॥ किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समन्तात्
पार्थिवोत्तमान् । आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौवलं बलम्
॥ ३६ ॥ ततः प्रववृते भूयः सङ्ग्रामो रोमहर्षणः । तावकानां
परेषाञ्च जिगीषूणां परस्परम् ॥ ३७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि तृतीयदिवसयुद्धारम्भे
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच । ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ १ ॥ अथैनं रथवंशेन कोष्ठकीकृत्य भारत । शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ २ ॥ शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह । प्रासान् परश्वधांश्चैव मुद्गरान् मुषलानपि ॥ ३ ॥ चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति । अस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ॥ ४ ॥ रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः । तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषम् ॥ ५ ॥ देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । साधुसाध्विति राजेन्द्र फाल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया सह । गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौबलाः ॥ ७ ॥ ततः सौबलकाः शूरा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमम् । तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधात् शस्त्रैर्नानाविधैरपि ॥ ८ ॥ सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्त्तमाने महाभये । अभिमन्योरथं तूर्णमारुरोह परन्तप ॥ ९ ॥ तावेकरथसंसक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीम् । जघ्नतुर्निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १० ॥ द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् । नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ११ ॥ ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ १२ ॥ तत्राभूत् सुमहत् युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत् सुदारुणम् ॥ १३ ॥ कुर्वाणौ तु महत् कर्म भीमसेनघटोत्कचौ । दुर्य्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावप्यवारयत् ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् । अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्य्योधनममर्षणम् । हृद्यविध्यत् पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १६ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा प्रहारवरपीड़ितः । निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्च जगाम ह ॥ १७ ॥ त विसञ्ज्ञमथो

दृष्ट्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः। अपोवाह रणाद्राजन् तत् सैन्य-
मभज्यत ॥ १८ ॥ ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां ततस्ततः ।
निघ्नन् भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १९ ॥ पार्षतश्च
रणश्रेष्ठो धर्म्मपुत्रश्च पाण्डवः। द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य
च भारत ॥ २० ॥ जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविनाशनैः ।
द्रवमाणं तु तत् सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ॥ २१ ॥ नाशक्नुतां
वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ। वार्य्यमाणञ्च भीष्मेण द्रोणेन
च महात्मना ॥ २२ ॥ विद्रवत्येव तत् सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ।
ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ॥ २३ ॥ तावास्थितावेकरथं
सौभद्रशिनिपुङ्गवौ । सौवलीं समरे सेनां नाशयेतां परन्तप ॥२४॥
शुशुभाते ततस्तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ । अमावास्यां गतौ यद्वत्
सोमसूर्य्यौ नभस्तले ॥ २५ ॥ अर्ज्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं
विशाम्पते । ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २६ ॥
वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे । दुद्राव कौरवं सैन्यं
विषादभयकम्पितम् ॥ २७ ॥ द्रवतस्तान् समालोक्य भीष्मद्रोणौ
महाबलौ । न्यवारयेतां संक्रुद्धौ दुर्य्योधनहितैषिणौ ॥ २८ ॥
ततो दुर्य्योधनो राजा समाश्वस्य विशाम्पते । न्यवर्त्तयत तत्
सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २९ ॥ यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः
पश्यति भारत । तत्र तत्र न्यवर्त्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥३०॥
तान्निवृत्तान् समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः । अन्योऽन्यस्पर्द्धया
राजन् लज्जया चावतस्थिरे ॥ ३१ ॥ पुनरावर्त्ततां तेषां वेग
आसीत् विशाम्पते । पूर्य्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥३२॥
सन्निवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः । अब्रवीत् त्वरितो
गत्वा भीष्मं शान्तनवं वचः ॥ ३३ ॥ पितामह निबोधेदं यत्त्वां
वक्ष्यामि भारत । नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥३४॥
द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने । कृपे चैव महेष्वासे

द्रवते यत् वरूथिनी॥ ३५॥ न पाण्डवान् प्रतिबलांस्तवमन्ये कथञ्चन। तथा द्रोणस्य सङ्ग्रामे द्रौणेश्चापि कृपस्य च॥ ३६॥ अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह। यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम्॥ ३७॥ सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन् पूर्वमेव समागमे। न योत्स्ये पाण्डवान् सङ्ख्ये नापि सात्यकि-पार्षतौ॥ ३८॥ श्रुत्वाहं वचनं तुभ्यमाचार्य्यस्य च भारत। कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि॥ ३९॥ यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे। विक्रमेणानुरूपेण युध्यतां पुरुषर्षभौ॥ ४०॥ एतत् श्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन् वै मुहुर्मुहुः। अब्रवीत् तनयं तुभ्यं क्रोधात् व्यावृत्य चक्षुषी॥ ४१॥ बहुशोऽपि मया राजन् पथ्यमुक्तो हितं वचः। अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः॥ ४२॥ यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं वृद्धेनात्र नृपो-त्तम। करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धवः॥ ४३॥ अद्य पाण्डुसुतान् सर्वान् ससैन्यान् सह बन्धुभिः। मिषतो वारयि-ष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः॥ ४४॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण पुत्रस्तव नरेश्वरः। दध्मौ शङ्खं मुदा युक्तो भेरीश्च समताड़यत्॥ ४५॥ पाण्डवाश्च ततो राजन् श्रुत्वा तु निनदं महत्। दध्मुः शङ्खाश्च भेरीश्च मुरजांश्चाभ्यवादयन्॥ ४६॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्य्योधनसम्वादे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५८॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण भारत ।
मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु क्रोधितेन पितामहे ॥ १ ॥ भीष्मः किम-
करोत्तत्र पाण्डवेयेषु सञ्जय । पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व
सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । गतपूर्व्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
पश्चिमां दिशमास्थाय किञ्चित् याते दिवाकरे ॥ ३ ॥ जयं प्राप्तेषु
सर्व्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु । सर्व्वधर्म्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव
॥ ४ ॥ अभ्ययात् जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् । महत्या
सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्व्वशः ॥ ५ ॥ प्रावर्त्तत ततो युद्धं तुमुलं
लोमहर्षणम् । अस्माकं पाण्डवैः सार्द्धमनयात्तव भारत ॥ ६ ॥
धनुषां कूजतां तत्र तलानाञ्चाभिहन्यताम् । बभूव सुमहान्
शब्दो गिरीणामिव दीर्य्यताम् ॥ ७ ॥ तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्येनं
निवर्त्तस्व स्थिरो भव । स्थितोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः शुश्रुविरे
सर्व्वशः ॥ ८ ॥ काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च । शिलाना-
मिव शैलेषु पतितानामभूत् स्वनः ॥ ९ ॥ पतितान्युत्तमाङ्गानि
बाहवश्च विभूषिताः । व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः
॥ १० ॥ कृत्तोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्म्मुकाः । प्रगृहीता-
युधाश्चैव तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ ११ ॥ प्रावर्त्तत महावेगा नदी
रुधिरवाहिनी । मातङ्गाङ्गशिलाघोरा मांसशोणितकर्द्दमा ॥१२॥
वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा । परलोकार्णवनदी गृध्र-
गोमायुमोदनी ॥ १३ ॥ न दृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप ।
यथा तव सुतानाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ॥ १४ ॥ नासीद्रथपथ-
स्तत्र योधैर्युधि निपातितैः । गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवा-
वृतः ॥ १५ ॥ विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष ।
शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १६ ॥ विनिर्भिन्ना
नरा केचिद्दन्त्यापीड़प्रकर्षिणः । अदीनाः समरे शत्रून् अभ्यधावन्त

दर्पिताः ॥ १७ ॥ तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।
मा मां परित्यजेथेतत् चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १८ ॥ अथाभ्येहि
त्वमागच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि । स्थितोऽहं समरे माभै-
रिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १९ ॥ तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं
मण्डलकार्मुकः । मुमोच बाणान् दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव
॥ २० ॥ शरैरेकायनीकुर्वन् दिशः सर्वा यतव्रतः । जघान
पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ २१ ॥ नृत्यन् वै रथमार्गेषु
दर्शयन् पाणिलाघवम् । अलातचक्रवद्राजन् तत्र तत्र स्म दृश्यते
॥ २२ ॥ तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सृञ्जयैः सह । अनेक-
शतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २३ ॥ मायाकृतात्मानमिव
भीष्मं तत्र स्म मेनिरे । पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशु-
र्जनाः ॥ २४ ॥ उदीच्याञ्चैवमालोक्य दक्षिणस्यां तथैव च ।
प्रतियुध्यन् स समरे गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २५ ॥ न चैनं पाण्ड-
वेयानां कश्चित् शक्नोति वीक्षितुम् । विशिखानेव पश्यन्ति भीष्म-
चापच्युतान् बहून् ॥ २६ ॥ कुर्वाणं समरे कर्म सूदयानञ्च
वाहिनीम् । व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ॥ २७ ॥
अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव । शलभा इव राजानः
पतन्ति स्म प्रमोहिताः ॥ २८ ॥ भीष्माग्निमिव संक्रुद्धं विना-
शाय सहस्रशः । न हि मोघः शरः कश्चिदासीत् भीष्मस्य
संयुगे ॥ २९ ॥ नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुयोधिनः । भिन-
त्त्येकेन च शरेण सुमुक्तेन नतपर्वणा ॥ ३० ॥ गजकण्टकसन्नद्धं
वज्रेणेव शिलोच्चयम् । द्वौ त्रीनपि गजारोहान् पिण्डितान्
पर्वतानिव ॥ ३१ ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ।
यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ॥ ३२ ॥ मुहूर्त्तदृष्टः
समयात् पतितो भुवि दृश्यते । एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना
महाचमूः ॥ ३३ ॥ भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ।

प्राकम्पत महासेना शरवर्षाभिपीड़िता ॥ ३४ ॥ पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः। यतमानापि ते वीरा द्राव्यमाणान् महारथान् ॥ ३५ ॥ नाशक्नुवन् वारयितुं भीष्मबाणप्रपीड़िनान्। महेन्द्रसमवीर्य्येण भज्यमाना महाचमूः ॥ ३६ ॥ अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः। आविद्धरथनागाश्वं पतितं ध्वजकूवरम् ॥ ३७ ॥ अनीकं पाण्डुपुत्राणा हाहाभूतमचेतनम्। जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरन्तथा ॥ ३८ ॥ प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृत। विमुच्य कवचांश्चान्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३९ ॥ प्रकीर्य्य केशान् धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत। तत् गोकुलमिवोद्भ्रान्तं रथयूथपयूथपम् ॥ ४० ॥ ददृशे पाण्डुपुत्राणां सैन्यमार्त्तस्वरं तदा। प्रभज्यमानं सैन्यञ्च दृष्ट्वा यादवनन्दन ॥ ४१ ॥ उवाच पार्थं कृष्णस्तु निगृह्य रथमुत्तमम्। अयं स काल सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ॥ ४२ ॥ प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात् विमुह्यसे। यत् त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ॥ ४३ ॥ भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकान्। सानुबन्धान् हनिष्यामि यो मां योत्स्यति संयुगे ॥ ४४ ॥ इति तत् कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम। बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानमितस्ततः ॥ ४५ ॥ द्रवतश्च महीपालान् पश्य यौधिष्ठिरे बले। दृष्ट्वा तु समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ४६ ॥ भयार्त्ताः सम्प्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव। एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेव धनञ्जयः ॥ ४७ ॥ चोदयाश्वान् यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवम्। पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४८ ॥ ततोऽश्वान् रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः। यतो भीष्मरथो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ४९ ॥ ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत्। दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ५० ॥ ततो भीष्मः कुरु

श्रेष्ठ सिंहवत् विनदन् मुहुः । धनञ्जयरथं तूर्णं शरवर्षैरवा-
किरत् ॥ ५१ ॥ क्षणेन स रथस्तस्य सध्वजः सहसारथिः । शर-
वर्षेण महता सञ्छन्नो न प्रदृश्यते ॥ ५२ ॥ वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो
धैर्य्यमास्थाय सत्त्ववान् । चोदयामास तानश्वान् विभग्नान् भीष्म-
सायकैः ॥ ५३ ॥ ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ॥ ५४ ॥ स छिन्न-
धन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः । निमेषान्तरमात्रेण सज्जं कृत्वा
पिता तव ॥ ५५ ॥ विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५६ ॥ तस्य तत्
पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः । साधु पार्थ महाबाहो साधु
भो पाण्डुनन्दन ॥ ५७ ॥ त्वय्येवैतत् युक्तरूपं महत् कर्म धन-
ञ्जय । प्रीतोऽस्मि सुदृढ़ं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५८ ॥ इति
पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः । मुमोच समरे वीरः शरान्
पार्थरथं प्रति ॥ ५९ ॥ अदर्शयत् वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान् कुर्वन् शरांस्तस्य मण्डलान्यचरत् लघु ॥ ६० ॥ ततस्तु
भीष्मः सुदृढ़ं वासुदेवधनञ्जयौ । विव्याध निशितैर्वाणैः सर्व-
गात्रेषु मारिष ॥ ६१ ॥ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ६२ ॥ पुनश्चापि
सुसंक्रुद्धः शरैः शतसहस्रशः । कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्म
आवारयद्दिशः ॥ ६३ ॥ वार्ष्णेयञ्च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास
रोषितः । मुहुरभ्युत्स्मयन् भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६४ ॥
ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् । सम्प्रेक्ष्य च महा-
बाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६५ ॥ तं भीष्मं शरवर्षाणि सृजन्त-
मनिशं युधि । प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६६ ॥
वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् । युगान्तमिव
कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६७ ॥ अमृष्यमाणो भगवान्

केशवः परवीरहा । अचिन्त्यश्चमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ६८ ॥ एकाङ्गा हि रणे भीष्मो नाशयीत् दैत्यदानवान् । किमु पाण्डुसुतान् युद्धे सबलान् सपदानुगान् ॥ ६९ ॥ द्रवते च महत् सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान् वीच्य सोमकान् ॥ ७० ॥ आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् । सोऽहं भीष्मं निहत्याद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ॥७१॥ भारमेनं विनेष्यामि पाण्डवाना महात्मनाम् । अर्जुनो हि शरैस्तीच्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ॥ ७२ ॥ कर्त्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् । तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः । प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान् पार्थरथं प्रति ॥ ७३ ॥ तेषां बहुत्वात् सुभृशं शराणां दिशोऽथ सर्वाः पिहिता बभूवुः । न चान्तरिचं न दिशो न भूमिर्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ॥ ७४ ॥ ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा दिशश्च सर्वाः चुभिता बभूवुः । द्रोणो विकर्णश्च जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ॥ ७५ ॥ श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दानुविन्दौ च सुदच्चिणश्च । प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे वशातयः चुद्रकमालवाश्च ॥ ७६ ॥ किरीटिनं त्वरमाणा विसस्रुर्न्निदेशगाः शान्तनवस्य राज्ञः । तं वाजिपादातिरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ॥ ७७ ॥ किरीटिनं सम्परिवार्य्यमाणं शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च । ततश्च दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ॥ ७८ ॥ अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् । स तान्यनीकानि धनुष्मतां वरः शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ॥७९॥ चकार साहाय्यमथार्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य । विशीर्णनागाश्वरथं ध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ॥ ८० ॥ युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संहृष्य शिनिप्रवीरः । क्व चत्रिया यास्यथ नैष धर्म्मः सतां पुरस्तात् कथितः पुराणैः ॥ ८१ ॥ मा स्वां

प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः स्ववीरधर्मान् प्रतिपालयध्वम् । तान्
वासवानन्तरजो निशम्य नरेन्द्रमुख्यान् द्रवतः समेतान् ॥ ८२ ॥
पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्यतां च भीष्मञ्च सङ्ख्ये समुदीर्यमाणम् ।
अमृष्यमाणः स ततो महात्मा यशस्विन सर्वदाशार्हभर्त्ता ॥ ८३ ॥
उवाच शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात् । ये यान्ति
यान्त्वेव शिनिप्रवीर येऽवस्थिताः सात्त्वत तेऽपि यान्तु ॥ ८४ ॥
भीष्मं रथात् पश्य निपात्यमानं द्रोणञ्च सङ्ख्ये सगणं मयाद्य ।
न मे बले सात्वत कौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ॥८५॥
तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं प्राणं हनिष्यामि महाव्रतस्य । निहत्य
भीष्मं सगणं तथाजौ द्रोणञ्च शैनेय रथप्रवीरौ ॥ ८६ ॥ प्रीतिं
करिष्यामि धनञ्जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च । निहत्य
सर्वान् धृतराष्ट्रपुत्रास्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्या ॥ ८७ ॥
राज्येन राजानमजातशत्रुं सम्पादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः । ततः
सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्यप्रभं वज्रसहस्रतुल्यम् ॥ ८८ ॥ क्षुरान्त-
मुद्भ्राम्य भुजेन चक्रं रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् । सङ्कम्पयन्
गाञ्चरणैर्महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ॥ ८९ ॥ मदान्ध-
माजौ समुदीर्णदर्पं सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् । सोऽभ्य-
द्रवत् भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ॥ ९० ॥
व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे घनो यथा खे चिरमापिनद्धः । सुदर्शन-
श्चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ॥ ९१ ॥ यथादि-
पद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातम् । तत् कृष्ण-
कोपोदयसूर्यबुद्धं क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ॥ ९२ ॥ तस्यैव
देहोरुसरःप्ररूढं रराज नारायणबाहुनालम् । तमात्तचक्रं
प्रणदन्तमुच्चैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ॥ ९३ ॥ सर्वाणि
भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा । स वासु-
देवः प्रगृहीतचक्रः सम्वर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ॥ ९४ ॥ अभ्युत्-

पतन् लोकगुरुर्बभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः । तमापतन्तं
प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं द्विपदाम्बरिष्ठम् ॥ ९५ ॥ असम्भ्रमात्
कार्मुकबाणपाणी रथे स्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच । एह्येहि देवेश
जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ॥ ९६ ॥ प्रसह्य मां
पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भूतशरण्य सङ्ख्ये । त्वया हतस्येह
ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ॥ ९७ ॥ सम्भावितो-
ऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिर्वीर प्रथितप्रभावः । श्रुत्वा वाचः
शान्तनवस्य कृष्णो वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ॥ ९८ ॥ त्वं मूल-
मस्येह भुवि क्षयस्य दुर्य्योधनञ्चाद्य समुद्धरिष्यसि । दुर्द्यूतदेवी
नृपतिर्निवार्य्यः सुमन्त्रिणा धर्म्मपथि स्थितेन ॥ ९९ ॥ त्याज्योऽथ
वा कालपरीतबुद्धिर्धर्म्मातिगो यः कुलपांसनः स्यात् । भीष्म-
स्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं राजा परं दैवतमित्युवाच ॥१००॥ त्यक्तस्तु
कंसो यदुभिर्हितार्थं सम्बोध्यमानो न बुबोध राजा । क्षमाय
दैवाद्विपरीतबुद्धिः श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति ॥ १०१ ॥
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावान् पार्थः पदा द्रुत्य यदुप्रवीरम् । जग्राह
पीनोन्नतलम्बबाहुं बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥१०२॥ निगृह्य-
माणस्तु तमादिदेवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी । आदाय
वेगेन जगाम जिष्णुं विष्णुर्महावात इवैकवृक्षम् ॥१०३॥ पार्थस्तु
विष्टभ्य बलेन पादौ भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् । बलान्निज-
ग्राह शनैर्महात्मा पदेऽथ राजन् दशमे कथञ्चित् ॥ १०४ ॥
अवस्थितञ्च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली । उवाच
कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान् केशव पाण्डवानाम् ॥ १०५ ॥ न
हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च । अन्तं
गमिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाहमिन्द्रानुज सम्प्रयुक्तः ॥ १०६ ॥
ततः प्रतिज्ञां समयञ्च तस्य जनार्द्दनः प्रीतमना निशम्य । स्थितः
प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०७ ॥ स

तानभीषून् पुनरादधानो प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता। निना-
दयामास दिशो नभश्च स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः॥ १०८॥
आविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं रजोविकीर्णाञ्चितपद्मनेत्रम्। विशुद्ध-
दंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः॥ १०९॥ मृदङ्ग-
भेरीपटहप्रणादा नेमिस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च। ससिंहनादाश्च
बभूवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम्॥ ११०॥ गाण्डीव-
घोषः स्तनयित्नुकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च। जग्मुश्च
बाणा विमला प्रसन्नाः सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः॥ १११॥
तं कौरवाणामधिपो बलेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्द्धम्।
प्रत्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः॥ ११२॥
अथार्जुनाय प्रजहार भल्लान् भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान्।
दुर्य्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्यो गदां शान्तनवश्च शक्तिम्॥ ११३॥
स सप्तभिः सप्तशरप्रवेगान् संवार्य्य भूरिश्रवसा प्रमुक्तान्। शितेन
दुर्य्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ॥ ११४॥ ततः
शुभामापततीञ्च शक्तिं विद्युत्प्रभां शान्तनवेन मुक्ताम्। गदाञ्च
मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां कराभ्यां निचकर्त्त वीरः॥ ११५॥ ततो
भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्। माहेन्द्रमस्त्रं
विधिवत् सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरीक्षे॥ ११६॥ तेनोत्तमा-
स्त्रेण ततो महात्मा सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान्। शरौघ-
जालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली॥ ११७॥ शिली-
मुखाः पार्थधनुर्विसृष्टा रथान् ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून्।
निकृत्य देहान् विविशुः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणाम्॥११८॥
ततो दिशः सोऽनुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य।
गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यथयाञ्चकार॥११९॥
तस्मिंस्तथा घोरतमास्त्रयुद्धे शङ्खस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च। अन्त-
र्हिता गाण्डिवनिःस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रथप्रणादाः॥ १२०॥

गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीराः । पा-
ञ्चालराजो द्रुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥ १२१ ॥
सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि जग्मुर्यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मुर्न तं प्रभीतोऽभिससार कश्चित् ॥ १२२ ॥
तस्मिन् सुघोरे नृपसंप्रहारे हता प्रवीराः सरथाश्च सूताः । गजाश्च
नाराचनिपाततप्ता महापताकाः शुभरुक्मकक्षाः ॥ १२३ ॥ परेत-
सत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना तत्र विभिन्नकायाः । दृढा-
हताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ १२४ ॥
निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रजाला ध्वजा नृपाणां ध्वजिनीमुखेषु ।
पदातिसङ्घाश्च रथाश्च सङ्ख्ये हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ॥ १२५ ॥
वाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् । ऐन्द्रेण
तेनास्त्रवरेण राजन् महाहवे भिन्नतनुत्रकायाः ॥ १२६ ॥ ततः
शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा । नदी
सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्त्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२७ ॥ वेगेन
सातीव पृथुप्रवाहा परेतनागाश्वशरीरतीरा । नरान्त्रमज्जोद्धृत-
मांसपङ्का प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता ॥ १२८ ॥ शिरःकपालाकुल-
केशशाद्वला शरीरसङ्घातसहस्रवाहिनी । विकीर्णनानाकवचोर्मि-
सङ्कुला नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा ॥ १२९ ॥ गोमायुशाला-
वृककङ्कगृध्रैः क्रव्यादसङ्घैश्च तरक्षुभिश्च । उपेतकूलां ददृशु-
र्मनुष्याः क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ॥ १३० ॥ प्रवर्त्तितामर्जुन-
वाणसङ्घैर्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् । हतप्रवीरां च तथैव
दृष्ट्वा सेनां कुरूणामथ फाल्गुनेन ॥ १३१ ॥ ते चेदिपाञ्चाल-
करूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः । जयप्रगल्भा
पुरुषप्रवीराः सन्त्रासयन्तः कुरुवीरयोधान् ॥ १३२ ॥ हत-
प्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन । वित्रास्य
सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसङ्घान् ॥ १३३ ॥

विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ गाण्डीवधन्वा च जनार्दनश्च । ततो
रविं संवृतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ॥ १३४ ॥
तदैन्द्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्यमुद्दीक्ष्य युगान्तकल्पम् । अथाप-
यानं कुरवः सभीष्मा सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ॥ १३५ ॥ चक्रु-
र्निशां सन्धिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयुक्ताम् । अवाप्य
कीर्त्तिञ्च यशश्च लोके जित्वा द्विषतश्च धनञ्जयोऽपि ॥ १३६ ॥ ययौ
नरेन्द्रः सहसोदरैश्च समाप्तकर्मा शिविरं निशायाम् । ततः प्रजज्ञे
तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतमः प्रणादः ॥ १३७ ॥ रणे
रथानामयुतं निहत्य तथा गजाः सप्तशतार्ज्जुनेन । प्राच्याश्च
सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ १३८ ॥ महत्-
कृतं कर्म धनञ्जयेन कर्त्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः । श्रुतायु-
रम्बष्ठपतिश्च राजंस्तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥ १३९ ॥ द्रोणः कृपः
सैन्धवबाह्लिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् । अन्ये च
योधाः शतशः समेताः क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ॥ १४० ॥
स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः किरीटिना लोकमहारथेन ।
इति ब्रुवन्तः शिविराणि जग्मुः सर्वे गणाः भारत ये त्वदीयाः
॥१४१॥ उल्कासहस्रैश्च सुसम्प्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।
किरीटिना त्रासितसर्वयोधा चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् ॥१४२

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि तृतीयदिवसावहारे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

———

सञ्जय उवाच । व्युष्टां निशां भारत भारतीनामनीकिनीनां
प्रमुखे महात्मा । ययौ सपत्नान् प्रतिजातकोपः ततः समग्रेण
बलेन भीष्मः ॥ १ ॥ तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च तथैव दुर्मर्षण-
चित्रसेनौ । जयद्रथश्चातिबलो बलौघैर्नृपास्तथान्ये प्रययुः सम

न्तात् ॥ २ ॥ स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्य्यवद्भिश्च राजन् । रराज राजोत्तम राजमुख्यैर्मध्ये सुराणामिव देवराजः ॥ ३ ॥ तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता दोधूयमानाश्च महापताका । सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४ ॥ सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजिभिश्च । बभौ सविद्युतस्तनयित्नुकल्पा जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ५ ॥ ततो रणायाभिमुखी प्रयाता प्रत्यर्ज्जनं शान्तनवाभिगुप्ता । संसार सेना सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवापगाया ॥ ६ ॥ तं व्याप्तनानाविधगूढ़सारं गजाश्वपादातरथौघपक्षम् । व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात् कपिराजकेतु ॥ ७ ॥ स निर्ययौ केतुमता रथेन नरर्षभ श्वेतहयेन वीर । वरूथिनीनां प्रमुखे महात्मा वलैर्वृतः सर्वसपत्नसेनाम् ॥ ८ ॥ सोपस्करं सोत्तरवन्धुरीयं यत्ता यदूनामृषभेण सङ्ख्ये । कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९ ॥ प्रकर्षिता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन । तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १० ॥ यथा हि पूर्व्वेऽहनि धर्मराज्ञा व्यूहः कृत. कौरवसत्तमेन । तथाभूतो मानुषैश्चेह लोके न दृष्टपूर्वो न च विश्रुतश्च ॥ ११ ॥ ततो महावेगसमाहतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ । शङ्खस्वनास्तूर्य्यरवाश्च जग्मु सर्व्वेष्वनीकेषु च सिंहनादा ॥ १२ ॥ ततः सवाणानि महास्वनानि विस्फार्य्यमाणानि धनूंषि वीरै. । क्षणेन भेरीपणवप्रणादानन्तर्दधु शङ्खमहास्वनाश्च ॥ १३ ॥ तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरीक्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम् । महावितानावततप्रकाशमालोक्य वीरा सहसा निपेतु ॥ १४ ॥ रथी रथेनाभिहत. ससूतः पपात साश्व. सरथ सकेतुः । गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना वाभिहत. पदाति ॥ १५ ॥ आवर्त्तमानान्यभि

वर्त्तमानैर्घोराकृतीन्यद्भुतदर्शनानि। प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः॥ १६॥ सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्य्यप्रभावानि शरावराणि। विदार्य्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम्॥ १७॥ गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णा केचित् ससूता रथिनः प्रपेतुः। रथर्षभाश्चापि रथर्षभेण निपेतिरे वाणहताः पृथिव्याम्॥ १८॥ गजौघवेगोद्धतसायकानां श्रुत्वा निषेदुर्वसुधां मनुष्याः। आर्त्तस्वरं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताड़ितानाम्॥ १९॥ सम्भ्रान्तनागाश्वरथे मुहूर्त्ते महाक्षये सादिपदातियूनाम्। महारथैः सम्परिवार्य्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम्॥ २०॥ तं पञ्चतालोच्छ्रितपञ्चकेतुः सदश्ववेगाद्भुतवीर्य्ययानम्। महास्त्रवेगाग्रनिदीप्तिमन्तं किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत्॥ २१॥ तथैव शक्रप्रतिमानकल्पमिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः। कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्य्योधनः सौमदत्तिश्च राजन्॥ २२॥ ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्वास्त्रवित् काञ्चनचित्रवर्मा। जवेन शूरोऽभिससार सर्वांस्तानर्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः॥ २३॥ तेषां महास्त्राणि महाबलानामसह्यकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः। बभौ महामन्त्रहुतार्च्चिमाली सदोगतः सन् भगवानिवाग्निः॥ २४॥ ततः स तूर्णं रुधिरोदकेन कृत्वा नदीं तां समरे रिपूणाम्। जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पार्थमदीनसत्त्व॥ २५॥ ततः प्रसह्याद्भुतदर्शनेन गाण्डीवनिर्ह्रादितहास्वनेन। विपाठजालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली॥ २६॥ तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणामसक्तकर्मा कपिराजकेतुः। भीष्मं महात्मा स ववर्ष भूयः शरैः सुतीक्ष्णैर्विमलैश्च भल्लैः॥ २७॥ तथैव भीष्माद्धतमन्तरीक्षे महास्त्रजालं कपिराजकेतोः। विशीर्य्यमाणं ददृशुस्तदीया दिवाकरेणेव तमोऽभिभूतम्॥ २८॥ एवं विधं कार्मुक-

भीमनादमदीनवत् शतपुरुषोत्तमाभ्याम् । ददृशे लोकः कुरु-
सृञ्जयाश्च तद्द्वैरथं भीष्मधनञ्जयाभ्याम् ॥ २९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनद्वैरथे
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

---

सञ्जय उवाच । द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
पुत्रः सायमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ १ ॥ संसक्तमतितेजोभि-
स्तमेकं ददृशुर्जनाः । पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा
॥ २ ॥ नातिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्य्येण पराक्रमे । बभूव सदृशः
कार्ष्णेर्नास्त्रेणापि च लाघवे ॥ ३ ॥ तथा तमात्मजं युद्धे विक्र
मन्तमरिन्दमम् । दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तं सिंहनादमथानदत् ॥४॥
पीड़यानञ्च तत् सैन्यं पौत्रं तव विशाम्पते । दृष्ट्वा त्वदीया
राजेन्द्र समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ५ ॥ ध्वजिनीं धार्त्तराष्ट्राणां
दीनशत्रुरदीनवत् । प्रत्युद्ययौ च सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥६॥
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् । व्यदृश्यत महच्चापं समरे
युध्यतः परैः ॥ ७ ॥ स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यञ्च पञ्चभिः ।
ध्वजं सायमनेश्चापि सोऽष्टाभिः पर्य्यपातयत् ॥ ८ ॥ रुक्मदण्डां
महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना । शितेनोरगसङ्काशां पत्रिणा
विजहार ताम् ॥ ९ ॥ शल्यस्य च महाघोरान् पश्यत शतशः
शरान् । निवार्य्यार्जुनदायादो जघान चतुरो हयान् ॥ १० ॥
भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः । नाभ्यवर्त्तन्त संरब्धाः
कार्ष्णेर्वाहुबलोदयम् ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्त्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह
कैकेयैः । पञ्चविंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२ ॥ धनु-
र्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि । सहपुत्रं जिघांसन्तं
परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३ ॥ तौ तत्र च पितापुत्रौ परिक्षिप्त-

रथावुभौ। ददर्श राजन् पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ॥१४॥ स वारणरथौघेन सहस्रैर्बहुभिर्वृतः। वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५ । धनुर्विस्फार्य्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा च वाहिनीम्। ययौ तन्मद्रकानीकं कैकेयांश्च परन्तप ॥ १६ ॥ तेन कीर्त्तिमता गुप्तमनीकं दृढ़धन्वना। प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ १७ ॥ सोऽर्जुनं प्रति संयातः पाञ्चालकुलवर्द्धनः। त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्द्दयत् ॥ १८ ॥ ततः स मद्रकान् भित्त्वा दशभिर्निशितैः शरैः। पृष्ठरक्षं जघानाशु भल्लेन कृतवर्मणः ॥ १९ ॥ दमनञ्चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः। जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परन्तपः ॥ २० ॥ ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम्। अविध्यद्दशभिर्बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिलेलिहन्। भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्त्तास्य कार्म्मुकम् ॥ २२ ॥ तथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्द्दयत्। अश्वांश्चास्यावधीद्राजन् उभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ २३ ॥ हताश्वे स रथे तिष्ठन् ददर्श भरतर्षभ। पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य यशस्विनः ॥ २४ ॥ सम्प्रगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम्। पदातिस्तूर्णमानच्छ्रत् रथस्थं द्रुपदात्मजम् ॥ २५ ॥ तं महौघमिवायान्तं खात् पतन्तमिवोरगम्। भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६ ॥ दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमम्। अपश्यन् पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७ ॥ तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः। शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥२८॥ बाणवेगव्यतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः। त्वरन् सांयमनेः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ॥ २९ ॥ तस्य राजन् सनिस्त्रिंशं सुप्रभं शरवारणम्। हतस्य पततो हस्तात् सोत्सेधमपतत् भुवि ॥३०॥ तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः। पुत्रः पाञ्चालराजस्य

महात्मा भीमविक्रम ॥ ३१ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे । हाहाकारो महानासीत् तव सैन्यस्य मारिष ॥३२॥ ततः सांयमनि क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् । अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३ ॥ तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ । ददृशुः सर्व्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥३४॥ ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा । आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५ ॥ तथैव पार्षतं शूर शल्यः समितिशोभनः । आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३६ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सांयमनिपुत्रवधे एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत् सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ १ ॥ नित्यं हि मामकान् सूत हतानेव हि शंससि । अहतांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥२॥ हतान् पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय । पतितान् पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३ ॥ युध्यमानान् यथाशक्ति घटमानान् जयस्पृति । पाण्डवा विजयन्त्येव हीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४ ॥ सोऽहन्तीव्राणि दुःखानि दुर्य्योधनकृतानि च । अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५ ॥ तमुपायं न पश्यामि हीयेरन् येन पाण्डवाः । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन सञ्जय ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच । क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीड़ितो नवभिः शरैः । पीड़यामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् ।

न्यवारयत यन्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९ ॥ नान्तरं ददृशे कश्चित् तयोः संरब्धयो रणे। मुहूर्त्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवत्तदा ॥ १० ॥ ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे। धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ११ ॥ अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत। गिरिं जलागमे यद्वत् जलदा जलधारिणः ॥ १२ ॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीड़िते। अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३ ॥ ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः सम्प्राप्य कोपनः। आर्त्तायनिममेयात्मा विव्याध निशितैस्त्रिभिः ॥ १४ ॥ ततस्तु तावका राजन् परीप्सन्तोऽर्जुनिं रणे। मद्राधिपरथं तूर्णं परिवार्य्यावतस्थिरे ॥ १५ ॥ दुर्य्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती। दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ १६ ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्च महारथः। एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७ ॥ तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८ ॥ धार्त्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन्। नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशाम्पते ॥ १९ ॥ अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः परस्परवधैषिणः। ते वै समीयुः सङ्ग्रामे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ २० ॥ तस्मिन् दशरथे क्रुद्धे वर्त्तमाने महाभये। तावकानां परेषाञ्च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २१ ॥ शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः। अन्योऽन्यमभिनर्द्दन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २२ ॥ ते तदा जातसंरम्भाः सर्व्वेऽन्योन्यं जिघांसवः। अन्योऽन्यमभिनर्द्दन्तः स्पर्द्धमानाः परस्परम् ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् ज्ञातयः सङ्गता मिथः। महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ॥ २४ ॥ दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे। विव्याध निशितैर्बाणैश्चतुर्भिः समरेऽद्भुतम् ॥ २५ ॥ दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः। दुर्मुखो नवभि-

विद्धं शल्यञ्चापि सप्तभिः ॥ २६ ॥ विविंशतिः पञ्चभिस्तु त्रिभि-
र्दुःशासनस्तथा । तान् प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापन ॥२७॥
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन् हस्तलाघवम् । सत्यव्रतञ्च समरे
पुरुमित्रञ्च भारत ॥ २८ ॥ अभिमन्युरविध्यत्तु दशभिर्दशभिः
शरैः । माद्रीपुत्रौ च समरे मातुलं मातृनन्दनौ ॥ २९ ॥ छाद-
येतां शरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शल्यो महाराज
स्वस्रीयौ रथिनाम्वरौ ॥ ३० ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छत् कृतप्रति-
कृतैषिणौ । छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ ३१ ॥
अथ दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । विधित्सुः कलह-
स्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ ३२ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलास-
मिव शृङ्गिणम् । भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात्
॥ ३३ ॥ दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत् । अनीकं
दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३५ ॥ गजानीकेन सहित-
स्तेन राज्ञा सुयोधनः । मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनमथाभ्ययात्
॥ ३५ ॥ आपतन्तञ्च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः । गदापाणि-
रवारोहद्रथात सिंह इवोन्नदन् ॥ ३६ ॥ अद्रिसारमयीं गुर्वीं
प्रगृह्य महतीं गदाम् । अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवा-
न्तकः ॥ ३७ ॥ स गजान् गदया निघ्नन् समरे व्यचरद्बली ।
भीमसेनो महाबाहुर्व्वृत्रहा दानवेष्विव ॥ ३८ ॥ तस्य नादेन
महता मनोहृदयकम्पिना । व्यत्यचेष्टन्त संहत्य तदा भीमस्य
नर्द्दतः ॥ ३९ ॥ ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः
सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ४० ॥ पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शर-
वर्षेण वारयन् । अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ॥४१॥
क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैः शितैः । न्याहरन्नुत्तमाङ्गानि
पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ४२ ॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च
विभूषितैः । अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ४३ ॥

कृत्तोत्तमाङ्गा स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः । अद्रिश्टङ्गात्प्रच्युतानां तीक्ष्णा इव ॥ ४४ ॥ धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४५ ॥ मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमम् । प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४६ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजम् । जिघांसुनेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४७ ॥ तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरञ्जयः । राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ४८ ॥ विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः । व्यचरन् समरे मृद्नन् गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४९ ॥ एकप्रहाराभिहतान् भीमसेनेन दन्तिनः । अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वज्रहतानिव ॥ ५० ॥ भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नसक्थींश्च वारणान् । भग्नपृष्ठान् भग्नकुम्भान् निहतान् पर्वतोपमान् ॥ ५१ ॥ अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् निष्टीवतोऽपरान् । वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ॥ ५२ ॥ विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले । मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः ॥ ५३ ॥ व्यचरत् समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः । गजानां रुधिराक्ताङ्गीं गदां बिभ्रद्वृकोदरः ॥ ५४ ॥ घोरः प्रतिभयश्चासीत् पिनाकीव पिनाकधृक् । निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ॥ ५५ ॥ सहसा प्राद्रवन् क्लिष्टा मृद्नन्तस्तववाहिनीम् । तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ॥ ५६ ॥ पर्य्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः । शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितां गजशोणितैः ॥ ५७ ॥ कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत । व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ५८ ॥ भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव शङ्करम् । यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ॥ ५९ ॥ अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् । युक्तया केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च ॥ ६० ॥

पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं
यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ॥ ६१ ॥ तथा भीमो गजानीकं गदया
पर्य्यकालयत् । गदया बध्यमानाश्च मार्गणैश्च समन्ततः ॥ ६२ ॥
स्वान् स्यन्दनान् विमर्द्दन्तः प्राद्रवन् कुञ्जरास्ततः । महावात
इवाभ्राणि विध्रमित्वा रणाद्गजान् । अतिष्ठत् समरे भीमः
श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमसेनपराक्रमे
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

---

सञ्जय उवाच । हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्य्योधनस्तव ।
भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत ॥ १ ॥ ततः सर्वाणि
सैन्यानि पुत्रस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेनं नदन्तं
भैरवान् रवान् ॥ २ ॥ तं बलौघमपर्य्यन्तं देवैरपि सुदुःसहम् ।
आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्व्वणि ॥ ३ ॥ रथनागाश्वकलिलं
शङ्खदुन्दुभिनादितम् । अनन्तरथपादातं रजसा सर्व्वतोवृतम्
॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु समरे महोदधिमिवापरम् । सेनासागर-
मक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५ ॥ तदाश्चर्य्यमपश्याम पाण्डवस्य
महात्मनः । भीमसेनस्य समरे राजन् कर्मातिमानुषम् ॥ ६ ॥
उदीर्णान् पार्थिवान् सर्वान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । असम्भ्रमं
भीमसेनो गदया समवारयत् ॥ ७ ॥ स संवार्य्य बलौघांस्तान्
गदया बलिनाम्वरः । अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः
॥ ८ ॥ तस्मिन् सुतुमुले घोरे रणे परमदारुणे । भ्रातरश्चैव
पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी
चापराजितः । न प्राजहन् भीमसेनं भये जाते महाबलाः ॥ १० ॥
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् । अधावत् ताव-

कान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ११ ॥ पोथयन्नथवृन्दानि
वाजिवृन्दानि वा विभु । व्यचरत् समरे भीमो युगान्ते पावको
यथा ॥ १२ ॥ विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्ते कालवद्विभुः ।
ऊरुवेगेन सङ्कर्षन् रथजालानि पाण्डवः ॥ १३ ॥ बलानि च
ममर्द्दाशु नड्वलानीव कुञ्जरः । मृद्नन् रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो
गजयोधिनः ॥ १४ ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदा-
तिनः । गदया व्यहनत् सर्वान् वातो वृक्षानिवौजसा ॥ १५ ॥
भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले । मेदोमज्जावसामांसैः
प्रदिग्धा रुधिरेण च ॥ १६ ॥ अदृश्यत महारौद्री गदा नागाश्व-
घातिनी । तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ॥ १७ ॥ रणा-
ङ्गनं तदभवत् मृत्योरागारसन्निभम् । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्ध-
स्याभिघ्नतः पशून् ॥ १८ ॥ यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसम-
प्रभाम् । ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १९ ॥ आवि-
ध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ रूपं महाघोरं
कालस्येव जगत्क्षये ॥ २० ॥ तां तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं
पुनः पुनः । दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवत् ॥ २१ ॥
यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः । तेन तेन स्म दीर्य्यन्ते
सर्वसैन्यानि भारत ॥ २२ ॥ प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापरा-
जितम् । ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २३ ॥ तं
तथा भीमकर्म्माणं प्रगृहीतमहागदम् । दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः
सहसैव समभ्ययात् ॥ २४ ॥ महता मेघघोषेण रथेनादित्य-
वर्च्चसा । छादयन् शरवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २५ ॥
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् । भीमसेनो महा-
बाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः ॥ २६ ॥ तस्मिन् क्षणे सात्यकिः सत्य-
सन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत् पितामहम् । निघ्नन्नमित्रान् धनुषा
दृढेन संकम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २७ ॥ तं यान्तमश्वैरजतः

।क्राग्रैः शरान् वपन्तं निशितान् सपुङ्खान्। नाशक्नुवन् वारयितुं तदानीं सर्व्वे जना भारत ये त्वदीयाः ॥ २८ ॥ अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीम्। शरैश्चतुर्भिः प्रतिविध्य तच्च नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९ ॥ अन्वागतं वृष्णिवीरं निशम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानम्। प्रवारयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ ३० ॥ योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः। नाशक्नुवन् वारयितुं वरिष्ठं मध्यन्दिने सूर्य्यमिवातपन्तम् ॥ ३१ ॥ न तत्र कश्चिन्नविषण्ण आसीदृते राजन् सोमदत्तस्य पुत्रम्। स त्वाददानो धनुरुग्रवेगं भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः। दृष्ट्वा रथान् स्वान् व्यपनीयमानान् प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ ३२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सात्यकिभूरिश्रवसोः समागमे त्रिषष्ठोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

---

सञ्जय उवाच। ततो भूरिश्रवा राजन् सात्यकिं नवभिः शरैः। अविध्यत् भृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १ ॥ कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपर्व्वभिः। अवारयदमेयात्मा सर्व्वलोकस्य पश्यतः ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः परिवारितः। सौमदत्तिं रणे यत्तं समन्तात् पर्य्यवारयत् ॥ ३ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्व्वे सात्यकिं तरसा रणे। परिवार्य्य स्थिताः सङ्ख्ये समन्तात् सुमहौजसः ॥ ४ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत। दुर्य्योधनमुखान् सर्व्वान् पुत्रांस्ते पर्य्यवारयत् ॥ ५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः। नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ॥ ६ ॥ विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः। दुर्य्योधनस्तदा राजन् भीमसेनं महाहवे ॥ ७ ॥ आजघानोरसि

क्रुद्धो मार्गणैर्नवभिः शितैः । ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबल ॥ ८ ॥ आरुरोह रथं श्रेष्ठं विशोकश्चेदमब्रवीत् । एते महारथाः शूरा धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ ९ ॥ मामेव भृश-संक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि । एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ॥ १० ॥ तस्मात् ममाश्वान् सङ्ग्रामे यत्त. संयच्छ सारथे । एवमुक्त्वा तत. पार्थः पुत्रं तव विशाम्पते ॥ ११ ॥ विव्याध दशभिस्तीक्ष्णै. शरैः कनकभूषणै. । नन्दकश्च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ १२ ॥ ततो दुर्य्योधन. षष्ट्या विद्धा भीमं महाबलम् । त्रिभिरन्यै. सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत ॥१३॥ भीमस्य च रणे राजन् धनुश्चिच्छेद भास्वरम् । मुष्टिदेशे शरै-स्तीक्ष्णैस्त्रिभिराजौ हसन्निव ॥ १४ ॥ भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा । पीड़ितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १५ ॥ अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् । पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥ समादत्त सुसंरब्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् । तेन चिच्छेद नृपतेर्भीम कार्मुकमुत्तमम् ॥१७॥ अपास्य तु धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रोधमूर्च्छित । अन्यत् कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् ॥ १८ ॥ सन्धाय विशिखं घोरं काल-मृत्युसमप्रभम् । तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ १९ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् । निषसाद रथो-पस्थे मूर्च्छां चाभिजगाम ह ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा व्यथितं भीम-मभिमन्युपुरोगमाः । नामृष्यन्त महाभागा पाण्डवाना महा-रथाः ॥ २१ ॥ ततः सुतुमुला वृष्टिं शराणामुग्रतेजसाम् । पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्द्धनि ॥ २२ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः । दुर्य्योधनं त्रिभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभि ॥ २३ ॥ शल्यञ्च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः । रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयात् रणात् ॥ २४ ॥ प्रत्य-

ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्द्दश । सेनापति. सुषेणश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥ २५ ॥ उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः । दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २६ ॥ विसृजन्तो बहून् वाणान् क्रोधसंरक्तलोचनाः । भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ २७ ॥ पुत्रांस्तु तव सम्प्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः । सृक्कणी विलिहन् वीरः पशुमध्ये वृको यथा ॥ २८ ॥ अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगितः । सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २९ ॥ सम्प्रहृष्य च दुष्टात्मा त्रिभिर्वाणैर्महाभुजः । जलसन्धं बिनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ॥ ३० ॥ सुषेणञ्च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे । उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ॥ ३१ ॥ पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् । वीरबाहुञ्च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ॥ ३२ ॥ निनाय समरे भीमः परलोकाय पाण्डव । भीमभीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव ॥ ३३ ॥ भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनम् । तत सुलोचनं भीम. क्षुरप्रेण महामृधे ॥ ३४ ॥ मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् । पुत्रास्तु तव ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम्॥३५॥ शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयात्तदा । विप्रद्रुता रणाद्राजन् वध्यमाना महात्मना ॥ ३६ ॥ ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्वानेव महारथान् । एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्त्तराष्ट्रान् महाबलान् ॥ ३७ ॥ यथाप्रधान् यथावीरान् यथाशूरांश्च सङ्गतान् । निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णीत पाण्डवम् ॥ ३८ ॥ एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिका. । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ३९ ॥ भगदत्त. प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशाम्पते । अपतत् सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ४० ॥ आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः । अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ४१ ॥ अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः । भीमस्या-

च्छादनं सङ्ख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः ॥ ४२ ॥ त एनं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन्। गजश्च शरवृष्ट्या तु विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४३ ॥ स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः। प्राग्ज्योतिषगजो राजन् नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४४ ॥ सञ्जातरुधिरोत्पीड़ः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे। गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४५ ॥ सञ्चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः। अभ्यधावत तान् सर्वान् कालोत्सृष्ट इवान्तकः ॥ ४६ ॥ द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम्। तस्य तत् सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ॥ ४७ ॥ असह्यं मन्यमानाश्च ते विप्रमनसोऽभवन्। ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ ४८ ॥ आजघान नरव्याघ्रः शरेणानतपर्वणा। सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ॥ ४९ ॥ मूर्च्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः। तांस्तु भीतान् समालक्ष्य भीमसेनञ्च मूर्च्छितम् ॥ ५० ॥ ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान्। ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा भीमं तथागतम् ॥५१॥ संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत। स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्द्धिनीम् ॥ ५२ ॥ अदृश्यत निमेषार्द्धाद्घोररूपं समाश्रितः। ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम् ॥ ५३ ॥ तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः। अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥ ५४ ॥ त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः। महाकायास्त्रिधा राजन् प्रस्रवन्तो मदं बहु ॥ ५५ ॥ तेजोवीर्य्यबलोपेता महाजवपराक्रमाः। घटोत्कचस्तु स्वं नागं प्रेषयामास संयुगे ॥ ५६ ॥ सगजं भगदत्तन्तु हन्तुकामः परन्तप। ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैः सुमहाबलैः ॥ ५७ ॥ परिपेतुः सुसंक्रुद्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम्। भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरवपीड़यन् ॥ ५८ ॥ सम्पीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्त्तः शराहत। अनदत् सुमहानाद-

मेन्द्राशनिसमस्वनः ॥ ५९ ॥ तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीम-
मेस्वनम् । श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानञ्च सुयोधनम् ॥६०॥
एष युध्यति सङ्ग्रामे हैड़िम्बेन दुरात्मना । भगदत्तो महेष्वासः
कृच्छ्रे च परिवर्त्तते ॥ ६१ ॥ राक्षसश्च महाकायः स च राजा-
तिकोपनः । ध्रुवं समेतौ समरे कालमृत्युसमावुभौ ॥ ६२ ॥
श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः । हस्तिनश्चैव सुमहान्
भीतस्य रुदितध्वनिः ॥ ६३ ॥ तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं
परिरक्षितुम् । अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोक्ष्यति
॥ ६४ ॥ तत् त्वरध्वं महावीर्य्या मा चिरं कुरुतानघाः । महान्
विवर्द्धते रौद्रः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६५ ॥ भक्तश्च कुलपुत्रश्च
शूरश्च पृतनापतिः । युक्तं तस्य परित्राणं कर्त्तुमस्माभिरच्युताः
॥ ६६ ॥ भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः । सहिताः
सर्व्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ॥ ६७ ॥ उत्तमं जवमास्थाय
प्रययुर्यत्र सोऽभवत् । तान् प्रयातान् समालोक्य युधिष्ठिरपुरो-
गमाः ॥ ६८ ॥ पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ।
तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ६९ ॥ ननाद
सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव । तस्यापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा
नागांश्च युध्यतः ॥ ७० ॥ भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभा-
षत । न रोचते मे सङ्ग्रामो हैड़िम्बेन दुरात्मना ॥ ७१ ॥ बल-
वीर्य्यसमाविष्टः ससहायश्च साम्प्रतम् । नैव शक्यो युधा जेतुमपि
वज्रभृता स्वयम् ॥ ७२ ॥ लब्धलक्षः प्रहारी च वयञ्च श्रान्त-
वाहनाः । पाञ्चालैः पाण्डवैश्चैव वयञ्च क्षतविक्षताः ॥ ७३ ॥
तस्मै न रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः । घुष्यतामवहारोऽद्य
श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ७४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा तथा
चक्रुः प्रहर्षिताः । उपायेनापयातास्ते घटोत्कचभयार्द्दिताः ॥ ७५ ॥
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः । सिंहनादमकुर्व्वन्त

शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ७६ ॥ एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरत-
र्षभ । पाण्डवानां कुरूणाञ्च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ७७ ॥
कौरवास्तु ततस्तूर्णं प्रययुः शिविरं स्वकम् । व्रीड़ान्विता निशा-
काले पाण्डवेयैः पराजिताः ॥ ७८ ॥ शरविक्षतगात्रास्तु पाण्डु-
पुत्रा महारथाः । युद्धे सुमनसो राजन् जग्मुः स्वशिविरं प्रति
॥ ७९ ॥ पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ । पूजयन्तो
महाराज मुदा परमया युताः ॥ ८० ॥ नदन्तो विविधान्नादान्
तूर्य्यस्वनविभूषितान् । सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्रान् शङ्ख-
निःस्वनैः ॥ ८१ ॥ निनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।
घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ ८२ ॥ प्रयाताः शिवि-
रायैव निशाकाले परन्तपाः । दुर्य्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृ-
वधेन च ॥ ८३ ॥ मुहूर्त्तं चिन्तयामास वाष्पशोकसमाकुलः ।
ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि । प्रदध्यौ शोकसन्तप्तो
भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ ८४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थयुद्धदिवसावहारे
चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । भयं मे सुमहद्द जातं विस्मयश्चैव सञ्जय ।
श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणा कर्म दैवैः सुदुष्करम् ॥ १ ॥ पुत्राणाञ्च
पराभवं श्रुत्वा सञ्जय सर्वशः । चिन्ता मे महती भूता भवि-
ष्यति कथन्त्विति ॥ २ ॥ ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं
मम । तथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन सञ्जय ॥ ३ ॥ ततो
भीष्ममुखान् शूरानस्त्रज्ञान् योधसत्तमान् । पाण्डवानामनीकेषु
योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४ ॥ किन्तेऽतपन् महात्मानः पाण्डु-
पुत्रा महाबलाः । किन्ते दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति

॥ ५ ॥ यैन स्वयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः
नर्म मृष्यामि हतं सैन्यञ्च पाण्डवैः ॥ ६ ॥ मय्येव दण्डः पतति
वात् परमदारुणः । यथावध्याः पाण्डुसुतास्तथावध्याश्च मे
ताः ॥ ७ ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन सञ्जय । न हि
गारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य परन्तप ॥ ८ ॥ समुद्रस्येव महतो
भुजाभ्यां प्रतरन्नरः । पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदा-
रुणम् ॥ ९ ॥ घातयिष्यति मे पुत्रान् सर्वान् भीमो न संशयः ।
न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत् सुतान् रणे ॥ १० ॥ ध्रुवं
विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय । तस्मान्मे कारणं सूत
युक्तञ्चैव विशेषतः ॥ ११ ॥ पृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्वमाख्यातु-
मर्हसि । दुर्य्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान् रणे ॥ १२ ॥
भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौवलेयो जयद्रथः । द्रौणिर्वापि महेष्वासो
विकर्णो वा महाबलः ॥ १३ ॥ निश्चयो वापि कस्तेषां तदा
ह्यासीन्महात्मनाम् । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ॥१४॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।
नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम् ॥ १५ ॥ न वै विभी-
षिकां काञ्चिद्राजन् कुर्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं
शक्तिमन्तश्च संयुगे ॥ १६ ॥ धर्म्मेण सर्वकार्य्याणि जीवितादीनि
भारत । आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ १७ ॥
ते न युद्धान्निवर्त्तन्ते धर्म्मोपेता महाबलाः । श्रिया परमया युक्ता
यतो धर्म्मस्ततो जयः ॥ १८ ॥ तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च
पार्थिव । तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ॥ १९ ॥
निष्ठुरा हीनकर्म्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे । सुवहूनि नृशंसानि
पुत्रैस्तव जनेश्वर ॥ २० ॥ निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा
नरैः । सर्वञ्च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ॥ २१ ॥ साप-
ह्नवास्तथैवासन् पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । न चैतान् वहु मन्यन्ते

पुत्रास्तव विशाम्पते ॥ २२ ॥ तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य
कर्मणः । सम्प्राप्तन्तु महद्घोरं फलं किम्पाकसन्निभम् ॥ २३ ॥
तत्तद्भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः । नावबुध्यसि यद्रा-
जन् वार्यमाणः सुहृज्जनैः ॥ २४ ॥ विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन
च महात्मना । तथा मया चाप्यसकृत् वार्यमाणो न बुध्यसे ॥२५॥
वाक्यं हितञ्च पथ्यञ्च मन्दः पथ्यमिवौषधम् । पुत्राणां मत-
मास्थाय जितान् पश्यसि पाण्डवान् ॥ २६ ॥ शृणु भूयो यथा-
तत्त्वं यन्मां त्वमनुपृच्छसि । कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं
प्रति ॥ २७ ॥ तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम । दुर्यो-
धनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा भ्रातॄन् रणे
सर्वान् विजितान् सुमहारथान् । शोकसम्मूढहृदयो निशाकाले
स्म कौरव ॥ २९ ॥ पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
यदब्रवीत् सुतस्ते च तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ ३० ॥

दुर्योधन उवाच । द्रोणश्च त्वञ्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव
च । कृतवर्मा च हार्दिक्य काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥३१॥ भूरि-
श्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् । महारथाः समाख्याताः
कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ३२ ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति
मे मतिः । पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ ३३ ॥
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः । यं समाश्रित्य कौन्तेया
जयन्त्यस्मान् पदे पदे ॥ ३४ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि
कौरव । बहुशश्च मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३५ ॥
क्रियतां पाण्डवैः सार्द्धं शमो भरतसत्तम । एतत् क्षममहं मन्ये
पृथिव्यास्तव वा विभो ॥ ३६ ॥ भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीं राजन्
भ्रातृभिः सहितः सुखी । सुहृदस्तर्पयन् सर्वान् नन्दयंश्चापि
बान्धवान् ॥ ३७ ॥ न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।

देहं समनुप्राप्तं यत् पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३८ ॥ यश्च हेतुरवध्यत्वे
पामक्लिष्टकर्मणाम् । तं शृणुष्व महाराज मम कथयतः
भो ॥ ३९ ॥ नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति । यो
येत् पाण्डवान् सर्वान् पालितान् शार्ङ्गधन्वना ॥ ४० ॥ यत्तु मे
थितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व
यथातथम् ॥ ४१ ॥ पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।
पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ४२ ॥ तेषां मध्ये सुखा-
सीनः प्रजापतिरपश्यत । विमानं प्रज्वलत् भासा स्थितं प्रवर-
मम्बरे ॥ ४३ ॥ ध्यानेनाविद्य तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरम् ॥ ४४ ॥ ऋषयस्त्वथ
देवाश्च दृष्ट्वाकाशे समुत्थितम् । स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो
महदद्भुतम् ॥ ४५ ॥ यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४६ ॥ विश्वावसुर्विश्व-
मूर्त्तिर्विश्वेशो विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च । विश्वेश्वरो
वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४७ ॥ जय
विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगीश्वर विभो जय
योगपरावर ॥ ४८ ॥ पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।
भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४९ ॥ असङ्ख्येयगुणा-
धार जय सर्वपरायण । नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर
॥ ५० ॥ जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्त्ते निरामय । विश्वेश्वर
महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ५१ ॥ महोरग वराहाद्य
हरिकेश विभो जय । हरिवास दिशामीश विश्वावासामिता-
व्यय ॥ ५२ ॥ व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय ।
असङ्ख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ५३ ॥ अनन्तविदित-
ब्रह्म नित्यं भूतविभावन । कृतकार्य्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयावह
॥ ५४ ॥ गुह्यात्मन् सर्वयोगात्मन् स्फुटसम्भूतसम्भव । भूतात्म-

तत्त्वलोकेश जय भूतविभावन ॥५५॥ आत्मयोने महाभाग कल्प-
सङ्क्षेपतत्पर। उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५६ ॥
निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर। अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्ने
विजयप्रद ॥ ५७ ॥ प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल। आत्म-
भूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद ॥ ५८ ॥ पादौ तव धरा
देवी दिशो बाहुर्दिवः शिरः। मूर्त्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रा-
दित्यौ च चक्षुषी ॥ ५९ ॥ बलं तपश्च सत्यञ्च धर्मकर्मात्मजं तव।
तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसम्भवाः ॥ ६० ॥ अश्विनौ
श्रवणौ नित्यौ देवी जिह्वा सरस्वती। वेदाः संस्कारनिष्ठा हि
त्वयेदं जगदाश्रितम् ॥ ६१ ॥ सङ्ख्यां न परिमाणं ते न तेजो
न पराक्रमम्। न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न सम्भवम् ॥६२॥
त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः। अर्च्चयामः सदा
विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ६३ ॥ ऋषयो देवगन्धर्वा यक्ष-
राक्षसपन्नगाः। पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६४॥
एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम्। पद्मनाभ विशा-
लाक्ष कृष्ण दुःखप्रणाशन ॥ ६५ ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं
नेता त्वं जगन्मुखम्। त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः
सदा ॥ ६६ ॥ पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात् सदाभवत्।
तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्द्धनः ॥ ६७ ॥ धर्मसंस्थापना-
र्थाय दैतेयानां वधाय च। जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु
मे विभो ॥ ६८ ॥ यत्तत् परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रभो।
वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वा सङ्कर्षणं
देवं स्वयमात्मानमात्मना। कृष्ण त्वमात्मनः साक्षी प्रद्युम्नं चात्म-
सम्भवम् ॥ ७० ॥ प्रद्युम्नच्चानिरुद्धं तु यं विदुर्विष्णुमव्ययम्।
अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ७१ ॥ वासु-
देवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः। विभज्य भागशोऽत्मानं

ज मानुषतां विभो ॥ ७२ ॥ मत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय
। धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ७३ ॥
तां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम । तैस्तैः स्वैर्नामभि-
र्भक्ता गायन्ति परमाद्भुतम् ॥ ७४ ॥ स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूत-
सङ्घाः कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो । अनादिमध्यान्तमपारयोगं
लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने
पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

---

भीष्म उवाच । ततः स भगवान् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः ।
ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १ ॥ विदितं तात
योगान्मे सर्वमेव तवेप्सितम् । तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तर-
धीयत ॥ २ ॥ ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः । कौतू-
हलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३ ॥ को न्वयं यो भगवता
प्रणम्य विनयाद्विभो । वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छा-
महे वयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः ।
देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान् सर्वान् मधुरया गिरा ॥ ५ ॥ यत्तत्परं भवि-
ष्यञ्च भविता यच्च यत्परम् । भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं
पदम् ॥ ६ ॥ तेनास्मि कृतसम्वादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः । जगतो-
ऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७ ॥ मानुषं लोकमातिष्ठ
वासुदेव इति श्रुतः । असुराणां वधार्थाय सम्भवस्व महीतले
॥ ८ ॥ सङ्ग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृषु
सम्भूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९ ॥ तेषां वधार्थं भगवान् नरेण
सहितो वशी । मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥१०॥
नरनारायणौ तौ तु पुराणावृषिसत्तमौ । अजेयौ हि रणे यौ

तौ समेतैरमरैरपि ॥ ११ ॥ सहितौ मानुषे लोके सम्भूताव-
मितद्युती । मूढ़ास्ते तौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२ ॥
यस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः । वासुदेवोऽर्चनीयो
वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३ ॥ तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्
सुरसत्तमाः । नावज्ञेयो महावीर्य्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४ ॥
एतत् परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् । एतत् परमकं ब्रह्म एतत्
परमकं यशः ॥ १५ ॥ एतदक्षरमव्यक्तमेतच्छाश्वतमेव च । एतत्
पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६ ॥ एतत् परमकं तेज
एतत् परमकं सुखम् । एतत् परमकं सत्यं कीर्त्तितं विश्वकर्मणा
॥ १७ ॥ तस्मात् सुरासुरैः सर्वैः सेन्द्रैश्चामितविक्रमः । नाव-
ज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभो ॥ १८ ॥ यश्च मानुष-
मात्रोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः । हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः
पुरुषाधमम् ॥ १९ ॥ तं योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं
तनुम् । योऽवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २० ॥ देवं
चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्च्चसम् । पद्मनाभं न जानाति तमा-
हुस्तामसं जनाः ॥२१॥ किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयङ्करम् ।
अवजानन् महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२ ॥ एवं विदित्वा
तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः । वासुदेवो नमस्कार्य्यः सर्वलोकैः
सुरोत्तमाः ॥ २३ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् सदेवर्षिगणान् पुरा ।
विसृज्य सर्वभूतानि जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४ ॥ ततो देवाः
सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च । कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा
प्रीता दिवं ययुः ॥ २५ ॥ एवं श्रुतं मया तात ऋषीणां भाविता-
त्मनाम् । वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६ ॥ जाम-
दग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः । व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं
श्रुतविशारद ॥ २७ ॥ एवमर्थञ्च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।

ासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २८ ॥ यस्य स्याद्-
ग्रजो ब्रह्मा सर्व्वस्य जगतः पिता । कथं न वासुदेवोऽयमर्च्य-
श्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९ ॥ वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भाविता-
त्मभिः । मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ॥ ३० ॥
पाण्डवैः सार्द्धमिति यत्तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे । मन्ये त्वां राक्षसं
क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ॥ ३१ ॥ तस्मात् द्विषसि गोविन्दं
पाण्डवञ्च धनञ्जयम् । नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्धि
मानवः ॥ ३२ ॥ तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेषोऽसौ शाश्वतोऽव्ययः ।
सर्व्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३३ ॥ लोकान्
धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः । योद्धा जयश्च जेता च सर्व्व-
प्रकृतिरीश्वरः ॥ ३४ ॥ राजन् सत्त्वमयो ह्येष तमोरजविव-
र्ज्जितः । यतः कृष्णस्ततो धर्म्मो यतो धर्म्मस्ततो जयः ॥ ३५ ॥
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च । धृताः पाण्डुसुता राजन्
जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३६ ॥ श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां
दधाति यः । बलञ्चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३७ ॥
स एष शाश्वतो देवः सर्व्वभूतमयः शिवः । वासुदेव इति ख्यातो
यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च
कृतलक्षणैः । सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्म्मभिः ॥ ३९ ॥
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च । सात्वतं विधिमास्थाय
गीतः सङ्कर्षणेन यः ॥ ४० ॥ स एष सर्व्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्र-
कक्षान्तरिताः पुरीश्च । युगे युगे मानुषञ्चैव वासं पुनः पुनः
सृजते विश्वकर्म्मा ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने
षट्षष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

दुर्य्योधन उवाच। वासुदेवो महद्भूतं सर्व्वलोकेषु कथ्यते। तस्यागमं प्रतिष्ठाञ्च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। वासुदेवो महद्भूतं सर्व्वदैवतदैवतम्। न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ॥ २ ॥ मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत्। सर्व्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत्। स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्व्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ४ ॥ अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः। सर्व्वतेजोमयो देवो योगात् सुष्वाप तत्र ह ॥ ५ ॥ मुखतः सोऽग्निमसृजत् प्राणाद्वायुमथापि च। सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ६ ॥ एष लोकान् ससर्ज्जादौ देवान् सर्षिगणैः सह। निधनं चैव मृत्युञ्च प्रजानां प्रभवाप्ययौ ॥ ७ ॥ एष धर्म्मश्च धर्म्मज्ञो वरदः सर्व्वकामदः। एष कर्त्ता च कार्य्यं च स वै देवः स्वयं प्रभुः ॥ ८ ॥ भूतभव्यभविष्यञ्च पूर्व्वमेतदकल्पयत्। स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ९ ॥ अग्रजं सर्व्वभूताना सङ्कर्षणमकल्पयत्। शेषञ्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १० ॥ यो धारयति भूतानि धरां चैव सपर्व्वताम्। ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ११ ॥ कर्णश्रोतोद्भवञ्चापि मधुं नाम महासुरम्। तमुग्रमुग्रकर्म्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मणोपचितिं कुर्व्वञ्जघान पुरुषोत्तमः। तस्य तात वधाद्देव देवदानवमानुषाः ॥ १३ ॥ मधुसूदनमित्याहुः ऋषयश्च जनार्द्दनम्। वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १४ ॥ एष माता पिता चैव सर्व्वेषां प्राणिनां हरिः। परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १५ ॥ मुखतो ऽसृजद्विप्रान् वाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा। वैश्यांश्चाप्युरुतो राजन् शूद्रान् पद्भ्यां तथैव च ॥ १६ ॥ तपसा नियतो देवम्विधानं सर्व्वदेहिनाम्। ब्रह्मभूतममावस्यां पौर्णमास्यां तथैव च ॥ १७ ॥ योगभूतं परि-

रन् केशवं महदाप्नुयात् । केशवं परमन्तेजः सर्वलोकपिता-
महम् ॥ १८ ॥ एतमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप । एत-
मेव विजानीयादाचार्य्यं पितरङ्गुरुम् ॥ १९ ॥ कृष्णो यस्य प्रसी-
देत लोकास्तेनाक्षया जिताः । यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं
व्रजेत् ॥ २० ॥ सदा नरः पठेच्चेदं स्वस्तिमान् स भवेत् सुखी ।
ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ॥ २१ ॥ भये महति
यो मग्नान् पाति नित्यं जनार्द्दनः । एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथा-
तथ्येन भारत ॥ २२ ॥ सर्व्वात्मना महादेवं केशवं जगदीश्वरम् ।
प्रपन्नः शरणं राजन् योगीशं पृथिवीश्वरम् ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने
सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

---

भीष्म उवाच । शृणु चेदं महाराज ब्रह्मप्रोक्तं स्तवं मम ।
ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १ ॥ साध्यानामपि
देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदो-
ऽब्रवीत् ॥ २ ॥ भूतम्भव्यं भविष्यञ्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ।
यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ॥ ३ ॥ देवानामपि देवञ्च
त्वामाह भगवान् भृगुः । पुराणञ्चैव परमं विष्णो रूपं तवेति च
॥ ४ ॥ वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रस्थापयिता तथा । देवदेवोऽसि
भूतानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ पूर्वे प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः
प्रजापतिम् । स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तन्ते मनसि स्थितम् । देवा वाक्सम्भवा-
श्चेति देवलस्त्वां तथाब्रवीत् ॥ ७ ॥ शिरसा ते दिवं व्याप्तं
बाहुभ्यां पृथिवी धृता । जठरे च त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सना-
तनः ॥ ८ ॥ देवन्त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः । आत्म-

दर्शनत्वप्तानामृषीणां चासि सत्तमः ॥ ९ ॥ राजर्षीणामुदाराणा-
माहवेष्वनिवर्त्तिनाम्। सर्वधर्मप्रधानानां त्वङ्गतिर्मधुसूदन ॥ १० ॥
इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान् पुरुषोत्तमः। सनत्कुमारप्रमुखैः
स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ॥ ११ ॥ एष ते विस्तरस्तात सङ्क्षेपश्च
प्रकीर्त्तितः। केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच। पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव।
केशवं बहुमेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ १३ ॥ तमब्रवीन्महा-
राज भीष्मः शान्तनवः पुनः। माहात्म्यन्ते श्रुतं राजन् केशवस्य
महात्मनः ॥ १४ ॥ नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
यदर्थं नृषु सम्भूतौ नरनारायणावुभौ ॥ १५ ॥ अजेयौ च यथा
वीरौ संयुगेष्वपराजितौ। यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि-
कस्यचित् ॥ १६ ॥ प्रीतिमान् हि दृढ़ं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु।
तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १७ ॥ पृथिवीं
भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी। नरनारायणौ देवाववज्ञाय
विनङ्क्षसि ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशाम्पते।
व्यसर्ज्जयच्च राजानं शिविरञ्च विवेश ह ॥ १९ ॥ राजा च शिविरं
प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने। शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं
भरतर्षभ ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने
अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

---

सञ्जय उवाच। व्युषितायाञ्च शर्व्वर्य्यामुदिते च दिवाकरे।
उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥ १ ॥ अभ्यधावन्त सं-
क्रुद्धाः परस्परजिगीषवः। ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य पर-
स्परम् ॥ २ ॥ पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव।

ह्वौ च व्यूह्य सन्नद्धाः सम्प्रहृष्टाः प्रहारिणः ॥ ३ ॥ अरचन्
करं व्यूहं भीष्मो राजन् समन्ततः । तथैव पाण्डवा राजन्नर-
मन् व्यूहमात्मनः ॥ ४ ॥ स निर्ययौ महाराज पिता देवव्रत-
स्तव । महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५ ॥ इतरे
चान्वयुः सर्वे यथास्थानमवस्थिताः । रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः
सादिनस्तथा ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा प्रोद्यतान् सङ्ख्ये पाण्डवाश्च
यशस्विनः । श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजेयेन संयुगे ॥ ७ ॥ अशो-
भत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्द्धर्षौ
धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८ ॥ शीर्षे चास्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्य-
विक्रमः । विधुन्वन् गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९ ॥
अक्षौहिण्या सबलया वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः
श्रीमान् सहपुत्रेण संयुगे ॥ १० ॥ दक्षिणश्चाभवत् पक्षः कैकेयो-
ऽक्षौहिणीपतिः । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्य्यवान्
॥ ११ ॥ पृष्ठे समभवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भ्रातृभ्यां
सहितो वीरो यमाभ्याञ्चारुविक्रमः ॥ १२ ॥ प्रविश्य तु रणे
भीमो मकरं मुखतस्तथा । भीष्ममासाद्य सङ्ग्रामे छादयामास
सायकैः ॥ १३ ॥ ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास वीर्य्य-
वान् । मोहयन् पाण्डुपुत्राणां व्यूहं सैन्यं महाहवे ॥ १४ ॥
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः । भीष्मं शरसहस्रेण
विव्याध रणमुर्द्धनि ॥ १५ ॥ युधि सन्धाय चास्त्राणि भीष्म-
मुक्तानि संयुगे । स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६ ॥
ततो दुर्य्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत । पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं
बलस्य बलिनां वरः ॥ १७ ॥ भ्रातॄणाञ्च वधं सङ्ख्ये त्वरमाणो
महारथः । आचार्य्यः सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ॥ १८ ॥
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् । देवानपि रणे
जेतुं प्रार्थयामो न ᐧᐧᐧयः ॥ १९ ॥ किमु पाण्डुसुतान् युद्धे

हीनवीर्य्यपराक्रमान् । स तथा कुरु भद्रन्ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण संयुगे । अभिनत् पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ २१ ॥ सात्यकिश्च ततो द्रोणं वारयामास भारत । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ॥ २२ ॥ शैनेयन्तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे स्मयन्निव ॥ २३ ॥ भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत । संरक्षन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् ॥ २४ ॥ ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष । भीमसेनं रणे क्रुद्धा छादयाञ्चक्रिरे शरैः ॥ २५ ॥ तथाभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष । विभिदुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् ॥ २६ ॥ भीष्मद्रोणौ तु संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ । प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेष्वासो महाहवे ॥ २७ ॥ प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिःस्वनम् । अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २८ ॥ शिखण्डिनं तथासाद्य भारतानां पितामहः । अवर्जयत सङ्ग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २९ ॥ ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत संयुगे । रक्ष्यमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ ३० ॥ शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् । अवर्जयत सन्त्रस्तो युगान्ताग्निमिवोज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥ ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशाम्पते । जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३२ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् पुरस्कृत्य धनञ्जयम् । भीष्ममेवाभ्यवर्त्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ३३ ॥ तद्युद्धमभवत् घोरं देवानां दानवैरिव । जयमाशंसतां सङ्ख्ये यशश्च महदद्भुतम् ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे
एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सञ्जय उवाच। अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा।
भीमसेनभयादिच्छन् पुत्रांस्तारयितुन्तव ॥ १ ॥ पूर्वाह्णे तु महा-
रौद्रं राज्ञां युद्धमवर्त्तत। कुरूणां पाण्डवानाञ्च मुख्यशूर-
विनाशनम् ॥ २ ॥ तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्त्तमाने महाभये। अभ-
वत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन् गगनं महान् ॥ ३ ॥ नदद्भिश्च महा-
नागैर्ह्रेषमाणैश्च वाजिभिः। भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत
॥ ४ ॥ युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः। अन्योऽन्य-
मभिगर्ज्जन्तो गोष्ठेषु वृषभा इव ॥ ५ ॥ शिरसां पात्यमानानां
समरे निशितैः शरैः। अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६ ॥
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च। पतितानि स्म
दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैः शिरो-
भिश्च सकुण्डलैः। सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८ ॥
कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः। मुखैश्च चन्द्रसङ्काशैरक्तान्त-
नयनैस्तथा ॥ ९ ॥ गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते। आसीत्
सर्वा समाकीर्णा मुहूर्त्तेन वसुन्धरा ॥ १० ॥ रजोमेघैश्च तुमुलैः
शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः। आयुधानाञ्च निर्घोषः स्तनयित्नुसमो-
ऽभवत् ॥ ११ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः। प्राव-
र्त्तत कुरूणाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ॥ १२ ॥ तस्मिन् महाभये
घोरे तुमुले लोमहर्षणे। ववर्षुः शरजालानि क्षत्रिया युद्ध-
दुर्मदाः ॥ १३ ॥ क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरार्त्तास्तापिताः। ताव-
कानां परेषाञ्च पर्य्यधावन् समुद्यताः ॥ १४ ॥ संरब्धानां च
वीराणां धीराणाममितौजसाम्। धनुषां तलशब्देन न प्राज्ञायत
किञ्चन ॥ १५ ॥ उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वतः शोणितोदके। अपरे
पर्य्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यताः ॥ १६ ॥ शरशक्तिगदाभिश्च
खड्गैश्चामिततेजसः। निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघ-
बाहवः ॥ १७ ॥ बभ्रमुः कुञ्जरास्तत्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशाः।

अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १८ ॥ उत्पत्य
निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीड़िताः । तावकानां परेषाञ्च पर्य्यधावन्
समन्ततः ॥ १९ ॥ बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकानां तथैव च ।
गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह ॥ २० ॥ पादानां
भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः । राशयश्चात्र दृश्यन्ते भीम-
भीष्मसमागमे ॥ २१ ॥ अश्वानां धावमानानां कुञ्जराणां निव-
र्त्तताम् । सङ्घाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशाम्पते ॥ २२ ॥
गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्वभिः । जघ्नुः परस्परं तत्र
क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ २३ ॥ अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्ध-
कुशला युधि । बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ २४ ॥
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कीलैर्विशाम्पते । अन्योऽन्यं जघ्निरे
वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ २५ ॥ पतितैः पात्यमानैश्च विचे-
ष्टद्भिश्च भूतले । घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र नरेश्वर ॥ २६ ॥
विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त
परस्परवधैषिणः ॥ २७ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा कालिङ्गैर्बहुभि
र्वृतः । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ २८ ॥ तथैव
पाण्डवाः सर्वे परिवार्य्य वृकोदरम् । भीष्ममभ्यद्रवन् क्रुद्धा रणे
रभसवाहनाः ॥ २९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीष्मेण संयुक्तान् भ्रातॄनन्यांश्च पार्थि-
वान् । समभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ॥ १ ॥ पाञ्चजन्यस्य
निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजञ्च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो
भयमाविशत् ॥ २ ॥ सिंहलाङ्गूलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ॥ ३ ॥ बहुवर्णञ्च चित्रञ्च दिव्यं वानरलक्षणम् । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डीवधन्वनः ॥ ४ ॥ विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे । ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महामृधे ॥ ५ ॥ अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवातिगर्ज्जितम् । सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥६॥ चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत् स्तनयित्नुमान् । दिशः संप्लावयामास शरवर्षैः समन्ततः ॥ ७ ॥ अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः । दिशं प्राचीं प्रतीचीञ्च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥८॥ कान्दिग्भूताः श्रान्तपत्रा हताश्वा हतचेतसः । अन्योऽन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥ भीष्ममेवाभिलीयन्ते सह सर्वैस्तवात्मजैः । तेषामार्त्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ॥१०॥ समुत्पतन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ११ ॥ श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥१२॥ अथ काम्बोजजैरश्वैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोपायनैर्वृतः ॥ १३ ॥ मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रैगर्त्तैश्च विशाम्पते । सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ॥ १४ ॥ नानानरगणौघेन दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १५ ॥ हयारोहा वराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः । चतुर्द्दशसहस्राणि सौवलं पर्य्यवारयन् ॥ १६ ॥ ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः । पाण्डवाः समरे जघ्नुस्तावकान् भरतर्षभाः ॥ १७ ॥ रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितम् । घोरमायोधनं चक्रे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १८ ॥ तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् । बलेन महता भीष्मः समसज्जत् किरीटिना ॥ १९ ॥ आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः । अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ॥ २० ॥ सपुत्रः महामात्यः

शल्येन समसज्जत । विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना
॥ २१ ॥ मत्स्या दुर्य्योधनं जग्मुः शकुनिञ्च विशाम्पते । द्रुपद-
श्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २२ ॥ द्रोणेन समसज्जन्त
सपुत्रेण महात्मना । कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ॥२३॥
एवं प्रव्राजिताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च । समसज्जन्त युद्धानि
तत्र तत्र समन्ततः ॥ २४ ॥ निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा
वृताः । प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशाम्पते ॥ २५ ॥ प्रादु-
र्बभौ महावातः पांशुवर्षं पपात च । नभस्यन्तर्दधे सूर्य्यः सैन्येन
रजसा वृतः ॥ २६ ॥ प्रमोहः सर्वभूतानामतीव समपद्यत ।
रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च युध्यताम् ॥ २७ ॥ वीरबाहु-
विसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् । संह्रादः शरजालानां तुमुलः
समपद्यत ॥ २८ ॥ प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।
नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ आर्षभाणि
विचित्राणि रुक्मजालकृतानि च । सम्पेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि
भरतर्षभ ॥ ३० ॥ सूर्य्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ३१ ॥ भग्नचक्राक्ष-
नीडाश्च निपातितमहाध्वजाः । हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र
तत्र महारथाः ॥ ३२ ॥ परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ।
रथांश्च परिवर्त्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ॥ ३३ ॥ शराहता भिन्न
देहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः । युगानि पर्य्यकर्षन्त तत्र तत्र हि
भारत ॥ ३४ ॥ अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।
एकेन बलिना राजन् बाणेन निहता रणे ॥ ३५ ॥ गन्धं हस्ति-
मदस्रावमाघ्राय बहवो रणे । सन्निपाते बलौघानां वातमाददिरे
गजाः ॥ ३६ ॥ सतोरणमहामात्रैः पतद्भिश्च गतासुभिः । बभू-
वायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३७ ॥ सन्निपाते बलौघानां
चोदितैर्वरवारणैः । निपेतुर्युधि सम्भग्नाः सयोधाः सध्वजा गजाः

८ ॥ नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे । व्यद्दश्यन्त महा-
ज सम्भग्नरथकूवराः ॥ ३९ ॥ विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वा-
प्य दन्तिभिः । द्रुमशाखा इवाक्षिप्य निष्पिष्टा रथिनो रणे
४० ॥ रथेषु च रथान् युद्धे संसक्ता वरवारणाः । विकर्षन्तो
द्द्याः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ४१ ॥ तेषां तथा कर्षताञ्च
जानां रूपमावभौ । सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम्
४२ ॥ एवं सञ्छादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । सादिभिश्च
दातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे
एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

---

सञ्जय उवाच । शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशा-
म्पते । भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्ज्जयम् ॥ १ ॥ द्रोणं
कृपं विकर्णञ्च महेष्वासान् महाबलान् । राज्ञश्चान्यान् रणे
शूरान् बहूनार्च्छद्धनञ्जयः ॥ २ ॥ सैन्धवञ्च महेष्वासं सामात्यं
सह बन्धुभिः । प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान् भरतर्षभ ॥३॥
पुत्रञ्च ते महेष्वासं दुर्य्योधनममर्षणम् । दुःसहञ्चैव समरे भीम-
सेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ ४ ॥ सहदेवश्च शकुनिमुलूकञ्च महारथम् ।
पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्त्तत दुर्ज्जयौ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो महा-
राज गजानीकं महारथः । समवर्त्तत सङ्ग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव
॥ ६ ॥ माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि । त्रिगर्त्तानां
रथोदारैः समसज्जत पाण्डव ॥ ७ ॥ अभ्यवर्त्तन्त दुर्द्धर्षाः समरे
शाल्वकैकयान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः ॥ ८ ॥
धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः । पुत्राणां ते रथानीकं
प्रत्युद्याताः सुदुर्ज्जयाः ॥ ९ ॥ सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महा-

रथः। द्रोणेन समरे राजन् समीयायोग्रकर्म्मणा॥ १०॥ एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह। समेत्य समरे शूराः सम्प्रहारञ्च चक्रिरे॥ ११॥ मध्यन्दिनगते सूर्य्ये नभस्याकुलताङ्गते। कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम्॥ १२॥ ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे। सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः॥ १३॥ समेतानाञ्च समरे जिगीषूणां परस्परम्। बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव गर्ज्जताम्॥ १४॥ तत्राद्भुतमपश्याम सम्प्रहारं सुदारुणम्। यमकुर्वन् रणे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह॥ १५॥ नैव खं न दिशो राजन्न सूर्य्यं शत्रुतापन। विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः॥ १६॥ शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम्। निस्त्रिंशानाञ्च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः॥ १७॥ कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा। खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा॥ १८॥ वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्य्यसमप्रभैः। विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गनम्॥ १९॥ रथसिंहा नरव्याघ्राः समायाताश्च संयुगे। विरेजुः समरे राजन् ग्रहा इव नभस्तले॥ २०॥ भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम्। अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः॥ २१॥ ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः। अभ्यघ्नन् समरे भीमं तैलधौताः सुतेजिताः॥२२॥ तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः। क्रुद्धाशीविषसङ्काशां प्रेषयामास भारत॥ २३॥ तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डदुरासदाम्। चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः॥ २४। ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च। कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत॥ २५॥ सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे। आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः॥ २६॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छत् पितरं ते जनाधिप। ततः सन्धाय वै तीक्ष्ण

परमदारुणम् ॥ २७ ॥ वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास रथिनम् । तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन् निहते रथसारथौ ॥ २८ ॥ तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः । ततः सैन्यस्य सर्वस्य स्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ २९ ॥ हाहाकारश्च सञ्जज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् । अभिद्रवत गृह्णीत हयान् यच्छत धावत ॥ ३० ॥ इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३१ ॥ अवधीत् पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा । ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ॥३२॥ आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः । धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शान्तनवं रणे ॥ ३३ ॥ अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् । तथैव तावका राजन् भीष्मद्रोणमुखाः परान् । अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३४ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मपराक्रमे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

---

सञ्जय उवाच । विराटोऽथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममार्च्छन् महारथम् । विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १ ॥ तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः । रुक्मपुङ्खै र्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २ ॥ द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः । अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३ ॥ कार्म्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा । अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पञ्चभिः शत्रुकर्षणः ॥ ४ ॥ सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्च्छितः । अमृष्यमाणः पार्थेन कार्म्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५ ॥ अविध्यत् फाल्गुनं राजन् नवत्या निशितैः शरैः । वासुदेवञ्च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभि-

ताम्राक्षः सह कृष्णेन फाल्गुनः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥७॥ धनुः सम्पीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः । गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान् सन्नतपर्वणः ॥ ८ ॥ जीवितान्तकरान् घोरान् समाधत्त शिलीमुखान् । तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवताम्वरः ॥ ९ ॥ तस्य ते कवचं भित्वा पपुः शोणितमाहवे । न विव्यथे विनिर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ॥ १० ॥ तथैव च शरान् पार्थं प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः । तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन् महाव्रतम् ॥ ११ ॥ तस्य तत् सुमहत्कर्म शशंसुः कुरुसत्तमाः । यत् कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ॥ १२ ॥ स हि नित्यमनीकेषु युध्यते भयमास्थितः । अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात् प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १३ ॥ ममाचार्यसुतो ह्येष द्रोणस्यातिप्रियः सुतः । ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १४ ॥ समास्थाय मतिं वीरो वीभत्सुः शत्रुतापनः । कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भरद्वाजसुतं प्रति ॥ १५ ॥ द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः । युयुधे तावकान्निघ्नस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १६ ॥ दुर्य्योधनस्तु दशभिर्गार्द्धपत्रैः शिलाशितैः । भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्द्दयत् ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः परासुकरणं दृढ़म् । चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १८ ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजितैः । अव्यग्रस्तीक्ष्णमाविध्यत् कुरुराजं महोरसि ॥ १९ ॥ तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः । रराजोरसि खे सूर्य्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ २० ॥ पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताड़ितः । नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ २१ ॥ ततः शरैर्महाराजं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः । भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयाणो वरूथिनीम् ॥ २२ ॥ तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योऽन्यविक्षतौ । पुत्रौ ते देवसङ्काशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २३ ॥

चित्रसेनं नरव्याघ्रः सौभद्रः परवीरहा । अविध्यन्निशितैर्बाणैः
पुरुमित्रञ्च सप्तभिः ॥ २४ ॥ सत्यव्रतञ्च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो
युधि । नृत्यन्निव रणे वीर आर्त्तिं नः समजीजनत् ॥ २५ ॥
तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः । सत्यव्रतश्च नवभिः
पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २६ ॥ स विद्धो विचरन्रक्तं शत्रुसंवारणं
महत् । चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्म्मुकमार्ज्जुनिः ॥ २७ ॥
भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताड़यत् । ततस्ते तावका
वीरा राजपुत्रा महारथाः ॥ २८ ॥ समेत्य युधि संरब्धा विविधु-
र्निशितैस्तदा । तांश्च सर्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥२९॥
तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव । दहन्तं समरे योधां-
स्तव कक्षं यथोल्बणम् ॥ ३० ॥ अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव
पावकम् । अभ्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ ३१ ॥
तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशाम्पते । लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं
सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३२ ॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभ-
लक्षणम् । विव्याध विशिखैः षड्भिः सारथिञ्च महारथः ॥३३॥
तथैव लक्ष्मणो राजन् सौभद्रं निशितैः शरैः । अविध्यत महा-
राज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३४ ॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सार-
थिञ्च महारथः । अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः
॥ ३५ ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठँल्लक्ष्मणः परवीरहा । शक्तिं
चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३६ ॥ तामापतन्तीं सहसा
घोररूपां दुरासदाम् । अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगो-
पमान् ॥ ३७ ॥ ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३८ ॥ ततः समाकुले
तस्मिन् वर्त्तमाने महाभये । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः परस्परवधै-
षिणः ॥ ३९ ॥ तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।
जुह्वतः समरे प्राणान् निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ४० ॥ मुक्तकेशा

विकवचा निरथाश्छिन्नकार्मुका । बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः
कुरुभिः सह ॥ ४१ ॥ ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महा-
त्मनाम् । सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४२ ॥
हतैश्चैवैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः । रथिभिः सादिभिश्चैव
समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे
त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

---

सञ्जय उवाच । अथ राजन् महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
विकृष्य समरे चापं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १ ॥ प्रामुञ्चत् पुङ्ख-
संयुक्तान् शरानाशीविषोपमान् । प्रगाढं लघुचित्रञ्च दर्शयन्
हस्तलाघवम् ॥ २ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः ।
आददानस्य भूयश्च सन्दधानस्य चापरान् ॥ ३ ॥ क्षिपतश्च शरां-
स्तस्य रणे शत्रून् विनिघ्नत । ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः
॥ ४ ॥ समुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः । रथाना-
मयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५ ॥ तांस्तु सर्वान् महेष्वासान्
सात्यकिः सत्यविक्रमः । जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्य्य-
वान् ॥ ६ ॥ स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः । आस-
साद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७ ॥ स हि सन्दृश्य सेनां
तां युयुधानेन पातिताम् । अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्त्ति-
वर्द्धनः ॥ ८ ॥ इन्द्रायुधसवर्णं तत् स विस्फार्य्य महद्धनुः । व्यसृ-
जद्वज्रसङ्काशान् शरानाशीविषोपमान् ॥ ९ ॥ सहस्रशो महा-
राज दर्शयन् पाणिलाघवम् । शरास्तान् मृत्युसंस्पर्शान् सात्य-
केस्तु पदानुगाः ॥ १० ॥ न विषेहुस्तदा राजन् दुद्रुवुस्ते सम-
न्ततः । विहाय समरं राजन् सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ ११ ॥

र्स दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः। महारथाः समा-
ख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः॥ १२॥ समासाद्य महेष्वासं भूरि-
श्रवसमाहवे। ऊचुः सर्वे सुसंरब्धं यूपकेतुं महारणे॥ १३॥
भो भोः कौरवदायाद सहास्माभिर्महाबल। एहि युध्यस्व संग्रामे
समस्तैः पृथगेव वा॥ १४॥ अस्मान् वा त्वम्पराजित्य यशः
प्राप्स्यसि संयुगे। वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं यास्याम वै
पराम्॥ १५॥ एवमुक्तस्तदा शूरस्तानुवाच महाबल। वीर्य्य-
श्लाघी नरश्रेष्ठस्तान् दृष्ट्वा समुपस्थितान्॥ १६॥ साध्विदं कथ्यते
वीरा यदिदं परिनद्य वै। युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि
वै रणे॥ १७॥ एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीरा क्षिप्रकारिणः।
महता शरवर्षेण ह्यभिवर्षन्नरिन्दमम्॥ १८॥ अपराह्णे महा-
राज संग्रामस्तुमुलोऽभवत्। एकस्य च बहूना च समेतानां
रणाजिरे॥ १९॥ तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन्।
प्रावृषीव महाशैलं सिषिचुर्ज्जलदा नृप॥ २०॥ तैस्तु मुक्तान्
शरौघास्तान् यमदण्डाशनिस्वनान्। असम्प्राप्तानसंप्राप्तांश्चिच्छेद
स महारथः॥ २१॥ परिवार्य्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः।
सौमदत्तिस्तु संक्रुद्धस्तेषां चापानि भारत॥ २२॥ आच्छिद्य
समरे राजंश्चिच्छेद विविधैः शरैः। ते हता न्यपतन् भूमौ वज्र-
भग्ना इव द्रुमाः॥ २३॥ तान् दृष्ट्वा निहतान् वीरो रणे पुत्रा-
न्महाबलान्। वार्ष्णेयो विनदन् राजन् भूरिश्रवसमभ्ययात्॥२४॥
रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ। तावन्योन्यस्य समरे
निहत्य रथवाजिनः॥ २५॥ विरथावभिवल्गन्तौ समीयातां
महारथौ। प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ॥ २६॥
शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ। ततः सात्यकिमभ्येत्य
निस्त्रिंशवरधारिणम्॥ २७॥ भीमसेनस्त्वरन् राजन् रथ-
मारोपयत् स्वकम्। तवापि तनयो राजन् भूरिश्रवसमाहवे॥२८॥

आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् । तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ॥ २९ ॥ अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ । लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ ३० ॥ पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् । ते हि दुर्य्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिवर्हणे ॥ ३१ ॥ सम्प्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् । ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ॥३२॥ परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम् । एतस्मिन्नेव काले तु सूर्य्योऽस्तमुपगच्छति ॥ ३३ ॥ सर्वेषां चैव सैन्यानां प्रमोहः समजायत । अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ॥ ३४ ॥ सन्ध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च परस्परसमागमे ॥ ३५ ॥ ते सेने भयसंविग्ने ययतुः स्वन्निवेशनम् । ततः स्वशिविरङ्गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत । पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्द्धं कुरवश्च यथाविधि ॥ ३६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमयुद्धदिवसावहारे चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

---

सञ्जय उवाच । विहृत्य च ततो राजन् सहिताः कुरुपाण्डवाः । व्यतीतायां तु शर्वर्य्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १ ॥ तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत । युज्यतां रथमुख्यानां कल्पतां चैव दन्तिनाम् ॥ २ ॥ सन्नह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषास्तुमुलाः सर्वतोऽभवन् ॥ ३ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत । व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः । व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनाम्वरः ॥ ५ ॥ शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनञ्जयः । चक्षुषी सहदेवश्च

लश्च महारथः ॥ ६ ॥ तुण्डमासीद्द महाराज भीमसेनो
ावलः । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राचसश्च घटोत्कचः ॥ ७ ॥
श्रकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः । पृष्ठमासीत् महा-
ज विराटो वाहिनीपतिः ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या
नया वृतः । कैकेया भ्रातरः पञ्च वामं पचं समाश्रिताः ॥९॥
ष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च वीर्य्यवान् । दचिणं पचमाश्रित्य
श्चता व्यूहस्य रचणे ॥ १० ॥ पादयोस्तु महाराज स्थितः
ीमान् महारथः । कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः
११ ॥ शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो वली । इरावांश्च
ातः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ १२ ॥ एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य
भारत पाण्डवाः । सूर्य्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥१३॥
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः । समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैः
शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १४ ॥ व्यूढं दृष्ट्वा तु तत् सैन्यं पिता
देवव्रतस्तव । क्रौञ्चेन महता राजन् प्रत्यव्यूहत वाहिनीम्
॥ १५ ॥ तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजोऽभ्यवर्त्तत । अश्वत्थामा
कृपश्चैव चक्षुरास्तान्नरेश्वर ॥ १६ ॥ कृतवर्मा तु सहितः काम्बोज-
वरवाह्लिकैः । शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥१७॥
ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च भारत । दुर्य्योधनो महाराज
राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥ प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीर-
केकयैः । उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १९ ॥ स्वसे-
नया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः । वामं पचं समाश्रित्य
दंशितः समवस्थितः ॥ २० ॥ तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह
चूलिकैः । दचिणं पचमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २१ ॥
श्रुतायुश्च शतायुश्च सोमदत्तिश्च मारिष । व्यूहस्य जघने तस्थू
रचमाणाः परस्परम् ॥ २२ ॥ ततो युद्धाय सञ्जग्मुः पाण्डवाः
कौरवैः सह । सूर्य्योदये महाराज ततो युद्धमवर्त्तत ॥ २३ ॥

प्रतीयू रथिनो नागा नागांश्च रथिनो ययुः । हयारोहान् हयाश्चैव रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४ ॥ सादिनश्च हयान् राजन् कुञ्जरांश्च महारणे । हस्त्यारोहान् तथा राजन् गजिनश्चापि सादिनः ॥ २५ ॥ रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः । अन्योऽन्यं समरे राजन् प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २६ ॥ भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः । शोभते पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २७ ॥ तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्य्योधनादिभिः । तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २८ ॥ भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २९ ॥ द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः । विव्याध समरे राजन् मर्माण्युद्दिश्य वीर्य्यवान् ॥ ३० ॥ दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजेन संयुगे । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३१ ॥ स सङ्गृह्य स्वयं वाहान् भारद्वाजः प्रतापवान् । व्यधमत् पाण्डवीं सेना तूलराशिमिवानलः ॥ ३२ ॥ ते बध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम । सृञ्जयाः कैकयैः सार्द्धं पलायनपराभवन् ॥ ३३ ॥ तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् । मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३४ ॥ अभिद्येतां ततः सेने तस्मिन् वीरवरक्षये । आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषाञ्च भारत ॥ ३५ ॥ तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह । एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३५ ॥ प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशाम्पते । युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महामृधे ॥ ३७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धारम्भे पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधम्परम् ।
व्यूढमेतद्यथाशास्त्रममोघञ्चैव सञ्जय ॥ १ ॥ पुष्टमस्माकमत्यन्त-
मभिकामञ्च नः सदा । प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृढविक्रमम् ॥२॥
नातिवृद्धमवालञ्च न कृशं न च पीवरम् । लघुवृत्तायतप्रायं
सारगात्रमनामयम् ॥३॥ आत्तसन्नाहशस्त्रञ्च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४ ॥ प्रासर्ष्टितोमरे-
ष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च । भिन्दिपालेषु शक्तीषु मुषलेषु कृत-
श्रमम् ॥ ५ ॥ शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्व्वासु परिनिष्ठितम् । आरोहे
पर्य्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ॥ ६ ॥ सम्यक्प्रहरणे याने
व्यपयाने च कोविदम् । नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम्
॥ ७ ॥ परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् । न गोष्ठ्या
नोपकारेण न सम्बन्धनिमित्ततः ॥ ८ ॥ न सौहार्द्दबलेनापि न
कुलीनपरिग्रहैः । समृद्धजनमार्य्यञ्च तुष्टसत्कृतबान्धवम् ॥ ९ ॥
कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च । सजयैश्च नरैर्मुख्यै-
र्बहुशो मुख्यकर्म्मिभिः ॥ १० ॥ लोकपालोपमैस्तात पालितं लोक-
विश्रुतैः । बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्या लोकसम्मतैः ॥ ११ ॥
अस्मानभिगतैः कामात् सबलैः सपदानुगैः । महोदधिमिवा-
पूर्णमापगाभिः समन्ततः ॥ १२ ॥ अपक्षैः पक्षसङ्काशै रथैर्नागैश्च
संवृतम् । नानायोधजलं भीमं वाहनोर्म्मितरङ्गिणम् ॥ १३ ॥
क्षेपणीभिर्गदाशक्तिशरप्रासैः समाकुलम् । ध्वजभूषणसम्बाधं रत्न-
पट्टसुसञ्चितम् ॥ १४ ॥ वाहनैः परिधावद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ।
अपारमिव गर्ज्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ॥ १५ ॥ द्रोणभीष्माभि-
गुप्तञ्च गुप्तञ्च कृतवर्म्मणा । कृपदुःशासनाभ्याञ्च जयद्रथमुखैस्तथा
॥ १६ ॥ भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौवलबाह्लिकैः । गुप्तं प्रवीरै-
र्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः ॥ १७ ॥ यदहन्यत संग्रामे दिष्ट-
मत्र पुरातनम् । नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ॥ १८ ॥

ऋषयो वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्जय । ईदृशोऽपि बलौघस्तु युक्तः शास्त्रार्थसम्पदा ॥ १९ ॥ बध्यते यत्र सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः । विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म सञ्जय ॥ २० ॥ उक्तं हि विदुरेणेह हितं पथ्यञ्च नित्यशः । न च गृह्णाति तान्मन्दः पुत्रो दुर्य्योधनो मम ॥ २१ ॥ तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः । आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २२ ॥ अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्जयैतेन सर्वथा । पुरा धात्रा यथासृष्टन्तत्तथा न तदन्यथा ॥ २३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

---

सञ्जय उवाच । आत्मदोषात्त्वया राजन् प्राप्तं व्यसनमीदृशम् । न हि दुर्य्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ॥ १ ॥ यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसङ्करकारिते । तव दोषात् पुरावृत्तं द्यूतमेतद्विशाम्पते ॥ २ ॥ तव दोषेण युद्धञ्च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः । त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्विषमात्मनः ॥ ३ ॥ आत्मनैव कृतं कर्म ह्यात्मनैवोपभुज्यते । इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथा तथा ॥ ४ ॥ तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् । शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष ॥ ५ ॥ भीमसेनः सुनिशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम् । आससाद ततो वीरः सर्वान् दुर्य्योधनानुजान् ॥ ६ ॥ दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम् । जयसेनं विकर्णञ्च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ७ ॥ चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च । एतानन्यांश्च सुबहून् समीपस्थान् महारथान् ॥ ८ ॥ धार्त्तराष्ट्रान् सुसंक्रुद्धान् दृष्ट्वा भीमो महाबलः भीष्मेण । समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ९ ॥

थालोक्य प्रतिष्ठन्तं जचुस्ते सर्व एव हि । जीवग्राहं निगृह्णीमो यमेनं नराधिपाः ॥ १० ॥ स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः । प्रजासंहरणे सूर्य्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ ११ ॥ सम्प्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रं प्राप्य दानवान् ॥ १२ ॥ ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशस्त्रिणाम् । छादयानि शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे ॥ १३ ॥ स तेषां प्रवरान् योधान् हस्त्यश्वरथसादिनः । जघान समरे शूरो धार्त्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १४ ॥ तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् । समस्तानां वधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः ॥ १५ ॥ ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः । जघान धार्त्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ १६ ॥ भीमसेनं प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ॥ १७ ॥ निवार्य्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभ । आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतन ॥१९॥ अपृच्छद्वाष्पसंरुद्धो निःश्वसन् वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥ २० ॥ विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः । संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवः सुमहाबल. ॥२१॥ प्रविष्टो धार्त्तराष्ट्राणामेको बलमहार्णवम् । मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २२ ॥ प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान् मुहूर्त्तकम् । यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्वधोद्यताः ॥ २३ ॥ ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् । सर्व्वेषामेव सैन्यानां सङ्घर्षः समजायत ॥ २४ ॥ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । भित्त्वा राजन् महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ २५ ॥ विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षत । प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबल ॥ २६ ॥ न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य

प्रयोजनम् । भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥२७॥
यदि यास्यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति । एकायनगते
भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २८ ॥ अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः
साग्निपुरोगमाः । यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान्
॥ २९ ॥ स मे भीम सखा चैव सम्बन्धी च महाबलः । भक्तो
मे भक्तिमांश्चाहं तस्मिन्नरिनिषूदने ॥ ३० ॥ सोऽहं तत्र गमि-
ष्यामि यत्र यातो वृकोदरः । निघ्नन्तं मां रिपून् पश्य दानवा-
निव वासवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत ।
भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३२ ॥ स ददर्श तदा
भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् । ततो वृक्षानिव बहून् प्रभञ्जन्तं
रणे नृपान् ॥ ३३ ॥ ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।
पदाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्त्तस्वरं महत् ॥ ३४ ॥ हाहाकारश्च
सञ्जज्ञे तव सैन्यस्य मारिष । वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्र-
योधिना ॥ ३५ ॥ ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य्य वृकोदरम् ।
नर्दिता समकुर्वन्त शस्त्रवृष्टिं समन्ततः ॥ ३६ ॥ अभिद्रुतं शस्त्र-
भृतां वरिष्ठं समन्ततः पाण्डवं लोकवीरम् । सैन्येन घोरेण
सुसंगतेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३७ ॥ अथोपगच्छ-
च्छरविक्षताङ्गं पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम् । आश्वासयत् पार्षतो
भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३८ ॥ निःशल्यमेनञ्च
चकार तूर्णमारोपयच्चात्मरथे महात्मा । भृशं परिष्वज्य च
भीमसेनं आश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३९ ॥ भ्रातॄनथोपेत्य
तवापि पुत्रस्तस्मिन् विमर्दे सहसाभ्युवाच । अयं दुष्टात्मा द्रुपदस्य
पुत्रः समागतो भीमसेनेन सार्द्धम् ॥ ४० ॥ तं याम सर्वे सहिता
निहन्तुं मा नो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् । श्रुत्वाथ वाक्यं तममृष्य-
माणा ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्त्तराष्ट्राः ॥ ४१ ॥ वधाय निष्पेतु-
रुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः । प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि

वीरा ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ॥ ४२ ॥ शरैरवगा द्रुपदस्य
पुत्रं यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः । निहन्यमानोऽपि शरैः
सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४३ ॥ समभ्युदीर्णांश्च
तवात्मजांस्तथा निशम्य वीरानभितः स्थितान् रणे । जिघांसुरुग्रं
द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ॥ ४४ ॥ क्रुद्धो
भृशं तव पुत्रेषु राजन् दैत्येषु यद्वत् समरे महेन्द्रः । ततो व्यमु-
ह्यन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ॥ ४५ ॥ प्रदुद्रुवुः
कुरवश्चैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् । परीतकाला-
निव नष्टसंज्ञान् मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशम्य ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरै-
र्विव्याध दारुणैः ॥ ४७ ॥ सोऽतिविद्धस्तदा राजन् रणात्
द्रोणेन पार्थिव । अपायाद्द्रुपदो राजन् पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥४८॥
जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् । तस्य शङ्खस्वनं
श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४९ ॥ अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः
शस्त्रभृतां वरः । प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥ ५०॥
ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभ्याययौ रणात् । तत्रापश्यन्
महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ धृष्टद्युम्नञ्च भीमञ्च
विचरन्तौ महारणे । मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत् स महा
रथः ॥ ५२ ॥ ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रमशातयत् । अथ
प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ॥ ५३ ॥ पुनर्युद्धाय समरे
प्रययुर्भीमपार्षतौ । ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान्
॥ ५४ ॥ गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि । सौभद्र-
प्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ॥ ५५ ॥ प्रवृत्तिमधिगम्याथ
न हि शुध्यति मे मनः । एवं ते समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्त-
योधिनः ॥ ५६ ॥ बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः । मध्य
न्दिनगते सूर्य्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५७ ॥ कैकेया द्रौपदेयाश्च

धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान्। अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः
॥ ५८ ॥ ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिन्दमाः। विभिदु-
र्धार्त्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५९ ॥ तान् प्रयातान् महे-
ष्वासानभिमन्युपुरोगमान्। भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमो-
हिता ॥ ६० ॥ न सन्धारयितुं शक्ता तव सेना नराधिप। मदा
मूर्च्छान्विताकाहि प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ६१ ॥ तेऽभियाय
महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः। परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्न-
वृकोदरौ ॥ ६२ ॥ तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान्
बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा च
सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः। नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां
तव पार्षतः ॥ ६४ ॥ ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरम्।
अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६५ ॥ तस्यापि
पततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान्। क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः
शत्रुनिसूदन ॥६६॥ अन्यांश्च शतशो वाणान् प्रेषयामास पार्षते।
दुर्य्योधनहितार्थाय भर्त्तुः पिण्डमनुस्मरन् ॥ ६७ ॥ अथान्यद्धनु-
रादाय पार्षतः परवीरहा। द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः
शिलाशितैः ॥ ६८ ॥ तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्षणः।
हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६९ ॥ वैवस्वतक्षयं
घोरं प्रेषयामास भारत। सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे
॥ ७० ॥ हताश्वात् स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः। आरुरोह
महावाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ७१ ॥ ततः सरथनागाश्वा सम-
कम्पत वाहिनी। पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च धीमतः ॥७२॥
तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा। नाशक्नुवन् वारयितुं
समस्तास्ते महारथाः ॥ ७३ ॥ वध्यमानन्तु तत् सैन्यं द्रोणेन
निशितैः शरैः। व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७४ ॥
तथा दृष्ट्वा च तत् सैन्यं जहर्ष च बलं तव। दृष्ट्वाचार्य्यञ्च

संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम्। चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे सप्तसप्तोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

सञ्जय उवाच। ततो दुर्य्योधनो राजा मोहात् प्रत्यागतस्तदा। शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १ ॥ एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः। समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २ ॥ भीमसेनोऽपि समरे सम्प्राप्य स्वरथं प्रति। समारुह्य महावाहुर्य्ययौ यत्र तवात्मजः ॥ ३ ॥ प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढ़म्। चित्रं शरासनं सङ्ख्ये शरैर्विव्याध ते सुतम् ॥ ४ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम्। नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्म्मण्यताड़यत् ॥ ५ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तवपुत्रेण धन्विना। संरक्तनयनः क्रोधोद्वेगादाकृष्य कार्म्मुकम् ॥ ६ ॥ दुर्य्योधनं त्रिभिर्वाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्। स तथाभिहतो राजन् नाचलद्गिरिराड़िव ॥ ७ ॥ तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम्। दुर्य्योधनानुजाः सर्वे शूरा सन्त्यक्तजीविताः ॥ ८ ॥ संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्व्वं निग्रहं भीमकर्म्मणः। निश्चयं परमं कृत्वा निगृहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९ ॥ तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः। अभ्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १० ॥ भृशं च क्रुद्धस्तेजस्वी नाराचेन समर्द्दयत्। चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११ ॥ तथेतरांस्तव सुतांस्ताड़यामास भारतः। शरैर्बहुविधैः सङ्ख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२॥ ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः। अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३ ॥ प्रेषिता धर्म्मराजेन भीमसेनपदानुगाः।

प्रत्युद्ययुर्महाराज राजपुत्रान् महारथान् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा रथस्थां-
स्ताञ्छूरान् सूर्य्याग्निसमतेजसः । सर्वानेव महेष्वासान् भ्राज-
मानान् श्रियावृतान् ॥ १५ ॥ महाहवे दीप्यमानान् सुवर्ण-
विकृतोज्ज्वलान् । तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ।
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ॥ १६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे
अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

---

सञ्जय उवाच । अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीड़यत् ।
अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संयुतः ॥ १ ॥ पार्षतेन च सम्प्रेक्ष्य
तव सैन्यं महारथाः । दुर्य्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ॥२॥
भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः । अपराह्णे ततो राजन्
प्रावर्त्तत महारणः ॥ ३ ॥ तावकानाञ्च वलिनां परेषाञ्चैव भारत ।
अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान् हत्वा महाहवे ॥ ४ ॥ अथैनं पञ्च-
विंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् । हताश्वं रथमुत्सृज्य विक-
र्णस्तु महारथः ॥ ५ ॥ आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्व-
रम् । स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्द्धनौ ॥ ६ ॥ आर्जुनिः
शरवर्षेण छादयामास भारत । दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं
पञ्चभिरायसैः ॥ ७ ॥ विव्याध तेन नाकम्पत् कार्ष्णिर्मेरुरिव
स्थितः । दुःशासनस्तु समरे केकेयान् पञ्च मारिष ॥ ८ ॥
योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत । द्रौपदेया रणे क्रुद्धा
दुर्य्योधनमवारयन् ॥ ९ ॥ एकैकस्त्रिभिरानर्च्छत् पुत्रं तव विशा-
म्पते । पुत्रोऽपि तव दुर्द्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे ॥ १० ॥ सायकै-
र्निशितै राजन्नाजघान पृथक् पृथक् । तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधि-
रेण समुक्षितः ॥ ११ ॥ गिरिः प्रस्रवणैर्यद्वद्विविधधातुविमिश्रितैः ।

भीष्मोऽपि समरे राजन् पाण्डवानां वरूथिनीम् ॥१२॥ कालयामास बलवान् पालः पशुगणानिव । ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्दिशाम्पते ॥ १३ ॥ दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन् विनिघ्नतः । उत्तस्थुः समरे तत्र कवन्धानि सहस्रशः ॥ १४ ॥ कुरूणाञ्चापि सैन्येषु पाण्डवानाञ्च भारत । शोणितोदमहावर्त्तं गजद्वीपं हयोर्म्मिणम् ॥ १५ ॥ रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् । छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ॥ १६ ॥ पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः । निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥ १७ ॥ भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्व्वतैरन्विता यथा । तत्राद्भुतमपश्याम स्तव तेषाञ्च भारत ॥ १८ ॥ न तत्रासीत् पुमान् कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति । एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः । तावकाः पाण्डवैः सार्द्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

---

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा लोहितायति भास्करे । सङ्ग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् । भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदम्वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयं स कालः सम्प्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः । अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३ ॥ अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासञ्च कृतस्नशः । द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणेष्यामि हते त्वयि ॥ ४ ॥ यत्पुरा मत्सरी भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे । तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५ ॥ कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुरा । अचिन्त्य पाण्डवान् कामात्

यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६ ॥ याचमानञ्च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे। उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ७ ॥ तेन त्वां निहनिष्यामि सहितं सर्ववान्धवैः। समं करिष्ये तत् पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा समाकृष्य धनुरायम्य चासकृत्। समादाय शरान् घोरान् महाशनिसमप्रभान् ॥ ९ ॥ षट्त्रिंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने। ज्वलिताग्निशिखाकारान् वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ १० ॥ ततोऽस्यकार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्याञ्च विव्यधे। चतुर्भिजवनानश्वाननयद्यमसादनम् ॥ ११ ॥ द्वाभ्याञ्च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्द्दनः। चिच्छेद समरे छत्रं राजस्तस्य रथोत्तमात् ॥ १२ ॥ त्रिभिश्चैवास्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम्। छित्त्वा तञ्च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३ ॥ रथाच्च स ध्वजः श्रीमान् नानारत्नविभूषितः। पपात सहसा भूमौ विद्युज्जलधरादिव ॥ १४ ॥ ज्वलन्तं सूर्य्यसङ्काशं नागं मणिमयं शुभम्। ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥१५॥ अथैनं दशभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महागजम्। आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ १६ ॥ ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो महावलः। दुर्य्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः ॥ १७ ॥ कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम्। आरोपयद्रथं राजन् दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ १८ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे। निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्य्योधनस्तदा ॥ १९ ॥ परिवार्य्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः। रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २० ॥ धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्य्यवान्। केकया द्रौपदेयाश्च तत्र पुत्रानयोधयन् ॥ २१ ॥ आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः। एकैकं पञ्चभिर्विद्धा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥ वज्रमृत्युप्रतीकाशैश्चित्रायुधविनिःसृतैः। अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथमुत्तमम् ॥ २३ ॥

ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः । स पीड्यमानः समरे
कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ २४ ॥ अभिमन्युर्महाराज तावकान् सम-
कम्पयत् । यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २५ ॥
विकर्णस्य ततो भल्लान् प्रेषयामास भारत । चतुर्द्दश रथश्रेष्ठो
घोरानाशीविषोपमान् ॥ २६ ॥ स तैर्विकर्णस्य रथात् पातया-
मास वीर्य्यवान् । ध्वजं सूतं हयांश्चास्य नृत्यमान इवाहवे ॥२७॥
पुनश्चान्यान् शरान् पीतानकुण्ठाग्रानजिह्मगान् । प्रेषयामास
सौभद्रो विकर्णाय महारथः ॥ २८ ॥ ते विकर्णं समासाद्य
कङ्कवर्हिणवाससः । छित्वा देहं गता भूमिं श्वसन्त इव पन्नगाः
॥ २९ ॥ ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले । विकर्ण-
रुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३० ॥ विकर्णं वीक्ष्य
निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः । अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखा-
न्रथान् ॥ ३१ ॥ अभियाय तथैवाशु रथस्थान् सूर्य्यवर्च्चस ।
अविध्यन् समरेऽन्योन्यं रथस्था युद्धदुर्मदाः ॥ ३२ ॥ दुर्मुखः
श्रुतकर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः । ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं-
श्चास्य सप्तभिः ॥ ३३ ॥ अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान् वात-
रंहसः । जघान षड्भिरासाद्य सारथिञ्च न्यपातयत् ॥ ३४ ॥
स हताश्वे रथे तिष्ठन् श्रुतकर्मा महारथः । शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धा
महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३५ ॥ सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा
यशस्विनः । विदार्य्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजसा ॥ ३६ ॥
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः । पश्यतां सर्वसैन्यानां
रथमारोपयत्ततः ॥ ३७ ॥ श्रुतकीर्त्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं
तव । अभ्ययात् समरे राजन् हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ३८ ॥
तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्त्तेर्महात्मनः । चिच्छेद समरे राजन्
जयत्सेनः सुतस्तव ॥ ३९ ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ।
तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ॥ ४० ॥ अभ्यपद्यत

तेजस्वी सिंहवन्निनदन् मुहुः । शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य्य कार्मुकम् ॥ ४१ ॥ विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः । ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ॥ ४२ ॥ अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्व्वावरणभेदिना । शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४३ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके । चिच्छेद समरच्चापं नाकुलेः क्रोधमोच्छितः ॥ ४४ ॥ अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् । समादत्त शितान् वाणान् शतानीको महाबलः ॥ ४५ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्करं भ्रातुरग्रतः । मुमोच निशितान् वाणान् ज्वलितान् पन्नगानिव ॥ ४६ ॥ ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतञ्च मारिष । चिच्छेद समरे तूर्णं तञ्च विव्याध पत्रिभिः ॥ ४७ ॥ अश्वान् मनोजवांस्तस्य कल्माषान् वीतकल्मषः । जघान निशितैस्तूर्णं सर्व्वान् द्वादशभिः शरैः ॥ ४८ ॥ अथापरेण भल्लेन संयुक्तेन निपातिना । दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४९ ॥ स पपात ततो भूमौ वज्रहग्न इव द्रुमः । दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन् महारथाः ॥ ५० ॥ जिघांसन्तः शतानीकं समन्तात् पर्य्यवारयन् । घातयन्तः शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ॥५१॥ अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः । तानभ्यपततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ॥ ५२ ॥ अभ्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान् । दुर्मुखो दुर्ज्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ॥ ५३ ॥ शत्रुञ्जयः शत्रुसहः सर्व्वे क्रुद्धा यशस्विनः । प्रत्युद्गता महाराज केकयान् भ्रातरः समम् ॥ ५४ ॥ रथैर्नगरसङ्काशैर्हयैर्युक्तैरलङ्कृतैः । नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतैः ॥ ५५ ॥ वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः । विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ॥ ५६ ॥ तेषान्तु तुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् । अवर्त्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम् ॥ ५७ ॥ अन्योन्यागस्कृतं राजन् यमराष्ट्र-

विवर्द्धनम् । मुहूर्त्तास्तमिते सूर्य्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ॥ ५८ ॥
रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्य्यन्त सहस्रशः । ततः शान्तनवः क्रुद्धः
शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५९ ॥ नाशयामास सेनां तां भीष्मस्तेषां
महात्मनाम् । पाञ्चालानाञ्च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥६०॥
एवं भित्त्वा त्वनीकानि पाण्डवानां पितामहः । कृत्वावहारं सैन्यानां
ययौ स्वशिविरं नृपः ॥ ६१ ॥ धर्म्मराजोऽपि सम्प्रेक्ष्य धृष्टद्युम्न-
वृकोदरौ । मूर्द्धि चैतानुपाघ्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ॥ ६२ ॥

इति श्री भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि षष्ठदिवसावहारे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

---

सञ्जय उवाच । अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः ।
जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १ ॥ विश्राम्य च
यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् । सन्नद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्ध-
चिकीर्षवः ॥ २ ॥ ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः ।
विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३ ॥ सैन्यानि
रौद्राणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्विपुलध्वजानि । विदार्य्य
हत्वा विनिपीड्य शूरास्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ॥ ४ ॥
सम्मोह्य सर्वान् युधि कीर्त्तिमन्तो व्यूहञ्च तं मकरं वज्रकल्पम् ।
प्रविश्य भीमेन निवर्हितोऽस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५ ॥
क्रुद्धन्तमुद्वीक्ष्य भयेन राजन् सम्मूर्च्छितो नालभं शान्तिमद्य ।
इच्छे प्रसादात्तव सत्यसन्ध प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६ ॥
तेनैवमुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्य्योधनं जातमन्युं विदित्वा । तं
प्रत्युवाच विमना मनस्वी गङ्गासुतः शस्त्रभृताम्वरिष्ठः ॥ ७ ॥ परेण
यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र । इच्छामि दातुं
विजयं सुखञ्च न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८ ॥ एते तु रौद्रा

बहवो महारथा यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः । ये पाण्डवानां समरे सहाया जितश्रमाः क्रोधविषं वमन्ति ॥ ९ ॥ ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं वीर्य्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च । अहन्त्वेतान् प्रतियोत्स्यामि राजन् सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीरान् ॥ १० ॥ रणे त्वदर्थाय महानुभाव न जीवितं रक्षितव्यं ममाद्य । सर्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्यांल्लोकान् दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥ ११ ॥ तान् पाण्डवान् योधयिष्यामि राजन् प्रियञ्च ते सर्वमहं करिष्ये । श्रुत्वैव चैतत् परमप्रतीतो दुर्य्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२ ॥ सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् । तदाज्ञयानिर्ययुर्वै बलानि रथाश्वपादातगजायुतानि ॥ १३ ॥ प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राजन् महान्ति नानायुधशस्त्रवन्ति । स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति विरेजुराजौ तव राजन् बलानि ॥ १४ ॥ वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसम्प्रयुक्ताश्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् । शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरदेवयोधैरनुष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ १५ ॥ रथैश्च पादातगजाश्वसङ्घैः प्रयाद्भिराजौ विधिवत् प्रणुन्नैः । समुद्धतं तैस्तरुणार्कवर्णं रजो बभौ छादयत् सूर्य्यरश्मीन् ॥ १६ ॥ रेजुः पदाता रथदन्तिसंस्था वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् । नानारङ्गाः समरे तत्र रेजुः मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ १७ ॥ धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः । निर्मथ्यतो देवमहासुरौघैर्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८ ॥ तदुग्रनादं बहुवर्णरूपं तवात्मजानां समुदीर्णवर्णम् । बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ युगान्तमेघौघनिभन्तदानीम् ॥ १९ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्य्योधनसंवादे एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

सञ्जय उवाच । अथात्मजं तव पुनः गाङ्गेयो ध्यानमास्थितः ।
अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ सम्प्रहर्षकरं वचः ॥ १ ॥ अहं द्रोणश्च शल्यश्च
कृतवर्मा च सात्वतः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवैः
॥ २ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वाह्लिकः सह वाह्लिकैः । त्रिगर्त्त-
राजोऽथ बली मागधश्च सुदुर्जय. ॥ ३ ॥ वृहद्बलश्च कौशल्य-
श्चित्रसेनो विविंशतिः । रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महा-
ध्वजाः ॥ ४ ॥ देशजाश्च हया राजन् सारूढ़ा हयसादिभिः ।
गजेन्द्राश्च मदोन्नद्धाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५ ॥ पादाताश्च
रथाः शूरा नानाप्रहरणायुधा· । नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थं
योद्धुमुद्यताः ॥ ६ ॥ एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ।
देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७ ॥ अवश्यन्तु
मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा । अशक्या पाण्डवा जेतुं
देवैरपि सवासवैः ॥ ८ ॥ वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ।
सर्वथाहन्तु राजेन्द्र करिष्ये वचनन्तव ॥ ९ ॥ पाण्डवानां रणे
जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः । एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्य-
करणीं शुभाम् ॥ १० ॥ ओषधीं वीर्य्यसम्पन्नां विशल्यश्चाभव-
त्तदा । ततः प्रभाते विमले स्वेन सैन्येन वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥
अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः । मण्डलं मनुजश्रेष्ठो
नानाशस्त्रसमाकुलम् ॥ १२ ॥ सम्पूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्ति-
पदातिभिः । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् परिवारितम् ॥ १३ ॥
अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः । नागे नागे रथाः सप्त
सप्त चाश्वा रथे रथे ॥ १४ ॥ अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के
सप्त चारिणः । एवं व्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ॥ १५ ॥
स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् । दशाश्वानां सह-
स्राणि दन्तिनाञ्च तथैव च ॥ १६ ॥ रथानामयुतञ्चापि पुत्राश्च
तव दंशिताः । चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन् पितामहम् ॥१७॥

रच्यमाणाश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते। सन्नद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः॥ १८॥ दुर्य्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः। व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे॥ १९॥ ततः शब्दो महानासीत् पुत्राणां तव भारत। रथघोषश्च विपुलो वादित्राणाञ्च निस्वनः॥ २०॥ भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो ययौ। मण्डलः स महाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम्॥ २१॥ सर्वतः शुशुभे राजन् रणेऽरीणां दुरासदः। मण्डलन्तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम्॥ २२॥ स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत्। तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः॥ २३॥ रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन्। विभक्तवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः॥ २४॥ इतरेतरयोः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः। भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम्॥ २५॥ स्वयं दुर्य्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत्। नकुलः सहदेवश्च मद्रराजानमीयतुः॥ २६॥ विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ। सर्वे नृपास्तु समरे धनञ्जयमयोधयन्॥ २७॥ भीमसेनो रणे यत्तो हार्द्दिक्यं समवारयत्। चित्रसेनं विकर्णञ्च तथा दुर्मर्षणं विभुः॥ २८॥ आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत्। प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसेश्वरः॥ २९॥ अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम्। अलम्बुषस्ततो राजन् सात्यकिं युद्धदुर्मदम्॥ ३०॥ ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत्। भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत्॥ ३१॥ श्रुतायुषन्तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत्॥ ३२॥ शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम्। ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनञ्जयम्॥ ३३॥ शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः। अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत्॥ ३४॥ पश्य माधव

न्यानि धार्त्तराष्ट्रस्य संयुगे । व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन
महात्मना ॥ ३५ ॥ युद्धाभिकामान् शूरांश्च पश्य माधव चाभि-
गान् । त्रिगर्त्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३६ ॥ अद्यै-
तान् घातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्द्दन । य इमे मां यदुश्रेष्ठ
योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३७ ॥ एवमुक्ता तु कौन्तेयो धनुर्ज्या-
मवमृज्य ह । ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान् प्रति ॥ ३८ ॥
तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् । तड़ागमिवाम्बुधाराभि-
र्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३९ ॥ हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये
विशाम्पते । छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ४० ॥
देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगैः । विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा
कृष्णौ तथागतौ ॥ ४१ ॥ ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदै-
रयत् । तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४२ ॥ अस्त्र-
वृष्टिं परैर्मुक्तां शस्त्रौघैर्यद्वारयत् । न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चि-
दासीद्विशाम्पते ॥ ४३ ॥ तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां
तथा । द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान् पार्थो विव्याध मारिष ॥ ४४ ॥
ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः । अगाधे मज्जमानानां
भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४५ ॥ आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं
बलम् । सञ्चुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धारम्भे
द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

---

सञ्जय उवाच । तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १ ॥ क्षुभ्यमाने बले
तूर्णं सागरप्रतिमे तव । प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं
प्रति ॥ २ ॥ दृष्ट्वा दुर्य्योधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमम् ।

त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३ ॥ तेषाञ्च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम् । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य प्राह संहर्षयन् वचः ॥ ४ ॥ एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयम् । सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५ ॥ तं प्रयान्तं परानीकं सह सैन्येन भारतम् । संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६ ॥ बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः । नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७ ॥ ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् । रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलम् ॥ ८ ॥ महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना । महता मेघनादेन रथेनातिविराजिना ॥ ९ ॥ समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयम् । अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १० ॥ अभीषुहस्तं कृष्णञ्च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् । मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं नाशेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११ ॥ तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् ॥ १२ ॥ स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्त्तैः सुमहात्मभिः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३ ॥ भारद्वाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा । ध्वजञ्चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ॥ १५ ॥ शरांश्चाशीविषाकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव । द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ॥ १६ ॥ ध्वजमेकेन विव्याध सारथिञ्चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥ १७ ॥ ततो द्रोणोऽवधीदश्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । अष्टभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ १८ ॥ स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः । आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनाम्बरः ॥ १९ ॥ ततस्तौ तु पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण

वारयामासतुर्बलात् ॥ २० ॥ भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषो-
पमम्। चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति महाबलः ॥ २१ ॥ स
तस्य हृदयं भित्वा पीत्वा शोणितमाहवे। जगाम धरणीं बाणो
लोहितार्द्रकृतच्छवि. ॥ २२ ॥ स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाज-
शराहतः। छित्वा धनुः शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २३ ॥
हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात्। उत्सृज्य समरे
द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २४ ॥ भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्ड-
वानां महाचमूम्। वारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥२५॥
शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे। आजघान भ्रुवो-
र्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २६ ॥ स बभौ नरशार्दूलो ललाटे
संस्थितैस्त्रिभि'। शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥२७॥
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्द्धाच्छिखण्डिनः। सूतं ध्वजमथो
राजंस्तुरगानायुधन्तथा ॥ २८ ॥ शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास
संयुगे। स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनाम्वरः ॥ २९ ॥ खड्ग-
मादाय सुशितं विमलं शरवारणम्। श्येनवद्व्यचरत् क्रुद्धः
शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ ३० ॥ सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य
संयुगे। नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१ ॥ ततः
शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ। प्रेषयामास समरे द्रौणिः
परमकोपन' ॥ ३२ ॥ तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम्
असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनाम्वर. ॥ ३३ ॥ ततोऽसि-
विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम्। चर्माच्छिनदसिञ्चास्य खण्ड-
यामास संयुगे ॥ ३४ ॥ शरैः सुबहुशो राजन् तञ्च विव्याध
पत्रिभिः। शिखण्डी च ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ॥३५॥
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम्। तमापतन्तं सहसा
कालानलसमप्रभम् ॥ ३६ ॥ चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन् पाणि-
लाघवम्। शिखण्डिनञ्च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३७ ॥

शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः। आरुरोह रथ-न्तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे। अलम्बुषं शरैर्घोरैः प्रत्याकिरत सर्वतः ॥ ३९ ॥ राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत। अर्द्धचन्द्रेण समरे तञ्च विव्याधः सायकैः ॥ ४० ॥ मायाञ्च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत्। तत्राद्भुतम पश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ॥४१॥ नासम्भ्रमद्यत् समरे वध्यमानः शितैः शरैः। ऐन्द्रमस्त्रञ्च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ॥ ४२ ॥ विजयाद्यमनुप्राप्तं माधवेन यश-स्विना। तदस्त्रमभस्मसात् कृत्वा मायान्तां राक्षसीं तदा ॥ ४३ ॥ अलम्बुषं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः। पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४४ ॥ तत्तथा पीड़ितं तेन माधवेन महा-त्मना। प्रादुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४५ ॥ त-मजेयं राक्षसेन्द्रं स्वयं मघवतापि च। शैनेयः प्राणदज्जित्वा योधाना तव पश्यताम् ॥ ४६ ॥ न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः। निशितैर्वहुभिर्वाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्द्दिताः ॥ ४७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो वली। धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम् ॥ ४८ ॥ छादयामास समरे शरैः सन्नत-पर्वभि। सञ्छाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ॥ ४९ ॥ विव्यथे न च सन्त्रस्तो तव पुत्रो जनेश्वरः। धृष्टद्युम्नञ्च समरे तूर्णं विव्याध सायकै ॥ ५० ॥ षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुत-मिवाभवत्। तस्य सेनापति· क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद भारत ॥ ५१ ॥ हयांश्च चतुरः सङ्ख्ये निजघान महारथः। शरैश्चैनं सुनिशितैः शीघ्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ५२ ॥ स हताश्वान्महावाहुरवप्लुत्य महावलो। पदातिरसिमुद्यम्य प्राधावत् पार्षतम्प्रति ॥ ५३ ॥ शकुनिस्तु समभ्येत्य राजगृद्धी महावलः। राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत् स्वकम् ॥ ५४ ॥ ततो नृपं पराजित्य पार्षतः पर-

वीरहा। व्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥५५॥ कृतवर्मा रणे भीमं शरैराच्छ्र्त् महारथम्। प्रच्छादयामास च तं महा-मेघो रविं यथा ॥ ५६ ॥ ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परन्तपः । प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् कृतवर्मणे ॥ ५७ ॥ तैर्हन्यमानोऽति-रथः सात्वतः सत्वतोऽधिकः। नाकम्पत महाराज भीमं चाच्छ-च्छितैः शरैः ॥ ५८ ॥ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः । सारथिं पातयामास ध्वजञ्च सुपरिष्कृतम् ॥ ५९ ॥ शरैर्बहुविधै-श्चैनमाचिनोत् परवीरहा। शकलीकृतसर्वाङ्गश्चाविद्धः समदृश्यत ॥ ६० ॥ हताश्वात्तु रथात् तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ। श्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ६१ ॥ भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत्। निजघान सुसंक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वैरथे
त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। बहूनि हि विचित्राणि द्वैरथानि स्म सञ्जय। पाण्डूनां मामकैः सार्द्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १ ॥ न चैव मामकं कञ्चिद्धृष्टं शंससि सञ्जय। नित्यं पाण्डुसुतान् हृष्टा-नभग्नांश्चैव शंससि ॥ २ ॥ जीयमानान् विमनसो मामकान् विगतौजसः। वद मे संयुगे सूत दिष्टमेव न संशयः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच। यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः। दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं भरतर्षभ ॥ ४ ॥ गङ्गायाः सुर-नद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम्। महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं नियच्छति ॥ ५ ॥ तथा तत् पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम्। प्राप्य पाण्डुसुतान् वीरान् व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६ ॥ घटमानान् यथाशक्ति कुर्वाणान् कर्म दुष्करम्। न दोषेण कुरुश्रेष्ठ स्वान्

योधान् गन्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ तवापराधात् सुमहान् सपुत्रस्य विशाम्पते। पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ८ ॥ आत्मदोषात् समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप। न हि रक्षन्ति राजानः सर्वथात्रापि जीवितम् ॥ ९ ॥ युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्ति वसुधाधिपाः। चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ १० ॥ पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्त्तत जनक्षयः। तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११ ॥ आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महासेनौ महाबलौ। इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ॥ १२ ॥ तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्। इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ॥ १३ ॥ विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः। तावेव प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १४ ॥ युध्यतोर्हि ततो राजन् विशेषो न स्म दृश्यते। यततोः शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणोः ॥ १५ ॥ इरावांस्तु रणे राजन्ननुविन्दस्य सायकैः। चतुर्भिश्चतुरो वाहानानयद्यमसादनम् ॥१६॥ भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुञ्च मारिष। चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७ ॥ त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः। धनुर्गृहीत्वा सुदृढं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १८ ॥ तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनाम्वरौ। शरान् मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १९ ॥ ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषिताः। दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥२०॥ इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ। ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २१ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ। रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्तथा ॥ २२ ॥ तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः। पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तववाहिनीम् ॥ २३ ॥ सा वध्यमाना समरे धार्त्तराष्ट्री महाचमूः। वेगान् बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः

२४ ॥ हैड़िम्बो राक्षसेन्द्रश्च भगदत्तं समाद्रवत्। रथे-
नादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबल ॥ २५ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो
राजा नागराजं समास्थितः। यथा वज्रधरः पूर्वं सङ्ग्रामे तार-
कामये ॥ २६ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः। विशेषं
नैव विविदुर्हैड़िम्बभगदत्तयोः ॥ २७ ॥ यथा सुरपतिः क्रुद्ध-
स्त्रासयामास दानवान्। तथैव समरे राजन् द्रावयामास पाण्ड-
वान् ॥ २८ ॥ तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्व्वतो दिशम्।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त स्वेष्वनीकेषु भारत ॥ २९ ॥ भैमसेनिं
रथस्थन्तु तत्रापश्याम भारत। शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त
महारथाः ॥ ३० ॥ निवृत्तेषु च पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत।
आसीन्निष्टानको घोरस्तव सैन्यस्य संयुगे ॥ ३१ ॥ घटोत्कचस्ततो
राजन् भगदत्तं महाहवे। शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरि-
मिवाम्बुदः ॥ ३२ ॥ निपात्य तान् शरान् राजा राक्षसस्य धनु-
श्च्युतान्। भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्व्वमर्म्मस्वताड़यत् ॥ ३३ ॥ स
ताड्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्व्वभिः। न विव्यथे राक्षसेन्द्रो
भिद्यमान इवाचलः ॥ ३४ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्
स चतुर्द्दश। प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ॥ ३५ ॥
तांश्छित्त्वा स महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः। भगदत्तञ्च
विव्याध सप्तत्या वज्रसन्निभैः ॥ ३६ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो राजा
प्रहसन्निव भारत। तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥३७॥
स हताश्वे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। शक्तिं चिक्षेप
वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३८ ॥ तामापतन्तीं सहसा हेम-
दण्डां सुवेगिताम्। त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्य्यत भूतले
॥ ३९ ॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैड़िम्बः प्राद्रवद्भयात्। यथे-
न्द्रस्य रणात् पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तम ॥ ४० ॥ तं विजित्य रणे
शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम्। अजेयं समरे राजन् यमेन वरु-

शेन च ॥ ४१ ॥ पाण्डवीं समरे सेनां सम्ममर्द्द सकुष्णरः। यथा वनगजो राजन् मृद्नं स्तरति पद्मिनीम् ॥ ४२ ॥ मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह सङ्गतः। स्वस्रीयौ छादयाञ्चक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४३ ॥ सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य सङ्गतम्। अवारयच्छरौघेन मेघो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ४४ ॥ छाद्यमानः शरौघेन हृष्टरूपतरोऽभवत्। तयोश्चाप्यभवत् प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः। अश्वान् वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ४६ ॥ प्रेषयामास समरे यमस्य सदनम्प्रति। हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ॥ ४७ ॥ आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः। एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ॥ ४८ ॥ मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयेतां रणोत्कटौ। सच्छाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९ ॥ स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः। प्रहसन्निव ताञ्चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ५० ॥ सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्य्यवान्। मद्रराजमभिद्रुत्य प्रेषयामास भारत ॥५१॥ स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान्। मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५२ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः। निषसाद महाराज कश्मलञ्च जगाम ह ॥ ५३ ॥ तं विसंज्ञं निपतितं सूतः सम्प्रेक्ष्य संयुगे। अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीड़ितम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्त्तराष्ट्राः पराङ्मुखम्। सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५५ ॥ निर्ज्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ। दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादञ्च नेदतुः ॥ ५६ ॥ अभिदुद्रावतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशाम्पते। यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्वन्द्वयुद्धे चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ॥ १ ॥ अभ्यधावत्ततो
राजा श्रुतायुषमरिन्दमम् । विनिघ्नन् सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नत-
पर्व्वभिः ॥ २ ॥ स सम्वार्य्य रणे राजा प्रेषितान् पाण्डुसूनुना ।
शरान् सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३ ॥ ते तस्य
कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । असूनिव विचिन्वन्तो देहे
तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महा-
त्मना । रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे ॥ ५ ॥ अथा-
परेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः । रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ
पार्थो न्यपातयत् ॥ ६ ॥ केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु
पार्थिवः । पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन् विव्याध सप्तभिः ॥ ७ ॥
ततः क्रोधात् प्रजज्वाल धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यथा युगान्ते
भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥ ८ ॥ क्रुद्धन्तु पाण्डवं दृष्ट्वा देव-
गन्धर्व्वराक्षसाः । प्रविव्यथुर्म्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९ ॥
सर्व्वेषाञ्चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम । त्रींल्लोकानद्य संक्रुद्धो
नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १० ॥ ऋष[illegible]व देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं
महत् । लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११ ॥
[illegible] च क्रोधसमाविष्टो लेलिहन् सृक्कणी मुहुः । दधारात्मवपु-
र्घोरं युगान्तादित्यसन्निभम् ॥ १२ ॥ ततः सर्व्वाणि सैन्यानि
तावकानि विशाम्पते । निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत
॥ १३ ॥ स तु धैर्य्येण तं कोपं सन्निवार्य्य महायशाः । श्रुता-
युषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ १४ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं
नाराचेन स्तनान्तरे । निर्व्विभेद रणे राजा सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः
॥ १५ ॥ सत्वरं च रणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः । निजघान
शरैः क्षिप्रं सूतञ्च सुमहाबलः ॥ १६ ॥ हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा
दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषम् । विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा

॥ १७ ॥ तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्म्मपुत्रेण संयुगे । दुर्य्योधन-
बलं राजन् सर्व्वमासीत् पराङ्मुखम् ॥ १८ ॥ एतत् कृत्वा महा-
राज धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं
जघान ह ॥ १९ ॥ चेकितानश्च वार्ष्णेयो गौतमं रथिनाम्बरम् ।
प्रेक्षतां सर्व्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २० ॥ सन्निवार्य्य
शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि । चेकितानं रणे यत्तं राजन्
विव्याध पत्रिभिः ॥ २१ ॥ अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद भारत ।
सारथिञ्चास्य भल्लेन क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ॥ २२ ॥ हयांश्चास्या-
वधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी । सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां
जग्राह सात्वतः ॥ २३ ॥ स तया वीरघातिन्या गदया गदि-
नाम्वरः । गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिञ्च न्यपातयत् ॥ २४ ॥
भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोड़श । ते शराः सात्वतं
भित्त्वा प्राविशन् धरणीतलम् ॥ २५ ॥ चेकितानस्ततः क्रुद्धो
गदां चिक्षेप तां पुनः । गौतमस्य बधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरन्दरः
॥ २६ ॥ तामापतन्तीं विपुलामश्मगर्भां महागदाम् । शरै-
रनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २७ ॥ चेकितानस्ततः खड्गं
कोशादुद्धृत्य भारत । लाघवं परममास्थाय गौतमं समुपाद्रवत्
॥ २८ ॥ गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंस्कृतम् । वेगेन
महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ तावुभौ बलसम्पन्नौ
निस्त्रिंशवरधारिणौ । निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योऽन्यं सन्त-
तक्षतुः ॥ ३० ॥ निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ । धरणी-
मनुसम्प्राप्तौ सर्व्वभूतनिषेविताम् ॥ ३१ ॥ मूर्च्छयाभिपरीताङ्गौ
व्यायामेन च मोहितौ । ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया
॥ ३२ ॥ चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः । रथमारो-
पयच्चैनं सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३ ॥ तथैव शकुनिः शूरः श्यालस्-
तव विशाम्पते । आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनाम्बरम् ॥ ३४ ॥

सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः । नवत्या सायकैः क्षिप्रं
राजन् विव्याध वक्षसि ॥ ३५ ॥ सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं वाणै-
रशोभत । मध्यन्दिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३६ ॥
भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् । हतसूतहयं चक्रे
विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३७ ॥ विरथञ्चैनमालोक्य हताश्वं हत-
सारथिम् । महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३८ ॥ स
च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः । आरुरोह ततो यानं
शतानीकस्य मारिष ॥ ३९ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च राजन् दुर्म-
र्षणस्तथा । रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ४० ॥
अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्त्तत । शरीरस्य यथा राजन्
वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ४१ ॥ विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्
महाहवे । न जघान नरव्याघ्रः स्मरन् भीमवचस्तदा ॥ ४२ ॥
ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः । प्रवृत्ते समरे भीष्मं
देवैरपि दुरासदम् ॥ ४३ ॥ प्रयातं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं
सुतांस्तव । अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ॥ ४४ ॥
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः । चोदयाश्वान् हृषी-
केश यत्रैते बहुला रथाः ॥ ४५ ॥ एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा
युद्धदुर्मदाः । यथा न हन्युः सेनां नस्तथा माधव चोदय ॥ ४६ ॥
एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा । रथं श्वेतहयैर्युक्तं
प्रेषयामास संयुगे ॥ ४७ ॥ निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य
मारिष । यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान् प्रति ॥ ४८ ॥
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान् भीष्मरक्षिणः । सुशर्माणमथो
राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ जानामि त्वां युधि श्रेष्ठं सत्यं
ते पूर्ववैरिणम् । पर्य्यायस्याद्य सम्प्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम्
॥ ५० ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् । एवं
सञ्जल्पतस्तस्य वीभत्सोः शत्रुघातिनः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वापि परुषं

वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः । न चैनमब्रवीत् किञ्चिच्छुभं वा यदि-
वाशुभम् ॥ ५२ ॥ अभिगम्यार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ५२ ॥ परिवार्य्यार्जुनं
सङ्ख्ये तव पुत्रैः सहानघ । शरैः सञ्छादयामास मेघैरिव दिवा-
करम् ॥ ५४ ॥ ततः प्रवृत्तः सुमहान् सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
तावकानाञ्च समरे पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सुशर्मार्जुनसमागमे
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

सञ्जय उवाच । स तुद्यमानस्तु शरैर्धनञ्जयः पदाहतो नाग
इव श्वसन् बली । बाणेन बाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि
रणे प्रसह्य ॥ १ ॥ सञ्छिद्य चापानि च तानि राजंस्तेषां रणे
वीर्य्यवतां क्षणेन । विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा निःशेषतां तेष्वथ
मन्यमानः ॥ २ ॥ निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिताः
शक्रसुतेन राजन् । विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा गतासव-
श्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३ ॥ महीं गताः पार्थशराभिभूता विचित्र-
रूपा युगपद्विनेशुः । दृष्ट्वा हतांस्तान् युधि राजपुत्रांस्त्रिगर्त्त-
राजः प्रययौ रथेन ॥ ४ ॥ तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा द्वात्रिं-
शतोऽन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् । तथैव ते तं परिवार्य्य पार्थं प्रकृष्य
चापानि महारवाणि ॥ ५ ॥ अवीवृषन् बाणमहौघवृष्ट्या यथा
गिरिं तोयधरा जलौघैः । सम्पीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या धन-
ञ्जयस्तान् युधि जातरोषः ॥ ६ ॥ षष्ट्या शरैः संयति तैल-
धौतैर्ज्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् । षष्टिं रथांस्तानवजित्य सङ्ख्ये
धनञ्जयः प्रीतमना यशस्वी ॥ ७ ॥ अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णु-
र्बलानि राज्ञां समरे निहत्य । त्रिगर्त्तराजो निहतान् समीक्ष्य

महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ॥ ८ ॥ रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्तान् जगाम पार्थं त्वरितो वधाय। अभिद्रुतं चास्त्रविदां वरिष्ठं धनञ्जयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ॥ ९ ॥ अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य। पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य त्रिगर्त्तराज्ञा सहितान् नृवीरान् ॥ १० ॥ विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मान् गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः। भीष्मं यियासुर्युधि सन्ददर्श दुर्य्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ ११ ॥ आवारयिष्यन्नभिसम्प्रयाय मुहूर्त्तमायोध्य बलेन वीरः। उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्य्यो जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ॥ १२ ॥ ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः। युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा समाययौ त्वरितो जातकोपः ॥ १३ ॥ मद्राधिपं समभित्यज्य सङ्ख्ये स्वभागमाप्तन्तमनन्तकीर्त्तिम्। सार्द्धं समाद्रीसुतभीमसेनैः भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय ॥ १४ ॥ तैः सम्प्रयुक्तैः स महारथैर्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी। न विव्यथे शान्तनवो महात्मा समागतः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १५ ॥ उपेत्य राजा युधि सत्यसन्धो जयद्रथोऽप्यग्रबलो मनस्वी। चिच्छेद चापानि महारथानां प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च पार्थं तथा युधि सञ्जातकोपः। दुर्य्योधनः क्रोधविषो महात्मा जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ १७ ॥ कृपेण शल्येन शलेन चैव तथा विभो चित्रसेनेन चापि। विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपा देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १८ ॥ छिन्नायुधं शान्तनवेन राज्ञा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः। अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १९ ॥ उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतन्तम्। भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ २० ॥ त्वया न चैनां सफलां करोषि देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे।

मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर रक्षस्व धर्मञ्च कुलं यशश्च ॥ २१ ॥
प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसङ्घान्।
शरौघजालैरतितिग्मतेजनैः कालो यथा कालकृतं क्षणेन ॥ २२ ॥
निकृत्तचापः समरानपेक्षः पराजितः शान्तनवेन राज्ञा। विहाय
बन्धूनथ सोदरांश्च क्क यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २३ ॥ दृष्ट्वापि
भीष्मं तमनन्तवीर्य्यं भग्नञ्च सैन्यं द्रवमाणमेवम्। भीतोऽसि
नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २४ ॥ आज्ञाय-
मानेन धनञ्जयेन महाहवे सम्प्रसक्तो नृवीर। कथं हि भीष्मात्
प्रथितः पृथिव्यां भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २५ ॥ स धर्म-
राजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापापविद्धम्। प्रत्यादेशं
मन्यमानो महात्मा प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २६ ॥ तमा-
पतन्तं महता जवेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम्। आवारया-
मास हि शल्य एनमस्त्रेण घोरेण हि दुर्ज्जयेन ॥ २७ ॥ स चापि
दृष्ट्वा समुदीर्य्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम्। नासौ व्यमुह्य
द्रुपदस्य पुत्रो राजन् महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २८ ॥ तस्थौ च तत्रैव
महाधनुष्मान् शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः। अथाददे वारुण-
मन्यदस्त्रं शिखण्ड्युग्रं प्रतिघातमस्य ॥ २९ ॥ तदस्त्रमस्त्रेण
निवार्य्यमाणं खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च। भीष्मस्तु राजन्
समरे महात्मा धनुः सुचित्रध्वजमेव चापि ॥ ३० ॥ छित्त्वानदत्
पाण्डुसुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः। ततः समुत्-
सृज्य धनुः सबाणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ॥ ३१ ॥ गदां
गृहीत्वाभिपपात सङ्ख्ये जयद्रथं भीमसेनः पदातिः। तमापतन्तं
सहसा जवेन जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ॥ ३२ ॥ विव्याध
घोरैर्यमदण्डकल्पैः शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात्। अचिन्त
यित्वा स शरांस्तरस्वी वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ॥ ३३ ॥
जघान वाहान् समरे समस्तानारट्टजान् सिन्धुराजस्य सङ्ख्ये।

ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ॥ ३४ ॥
अभ्याययौ भीमसेनं नियन्तुं समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः। भीमो-
ऽप्यथैनं सहसा विनद्य प्रत्युद्ययौ गदया तर्ज्जमानः ॥ ३५ ॥ समु-
द्यतां तां यमदण्डकल्पां दृष्ट्वा गदान्ते कुरवः समन्तात्। विहाय
सर्वे तव पुत्रमग्रं पातं गदायाः परिहर्त्तुकामाः ॥ ३६ ॥ अप-
क्रान्तास्तुमुले सम्विमर्द्दे सुदारुणे भारत मोहनीये। अमूढ़-
चेतास्त्वथ चित्रसेनो महागदामापतन्तीं निरीच्य ॥ ३७ ॥ रथं
समुत्सृज्य पदातिराजौ प्रगृह्य खड्गं विमलञ्च चर्म। अवप्लुतः
सिंह इवाचलाग्रात्जगाम तं भूमिसमप्रदेशम् ॥ ३८ ॥ गदापि
सा प्राप्य रथं विचित्रं साश्वं ससूतं विनिहत्य सङ्ख्ये। जगाम
भूमिं ज्वलिता महोल्का भ्रष्टाम्बराद्गामिव सम्पतन्ती ॥ ३९ ॥
आश्चर्यरूपं सुमहत्त्वदीया दृष्ट्वैव तद्भारत सम्प्रहृष्टाः। सर्वे
विनेदुः सहिताः समन्तात् प्रपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ४० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चित्रसेनरथभङ्गे
षड़शीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

---

सञ्जय उवाच। विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम्।
रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्त-
माने तुमुले सङ्कुले भृशम्। भीष्मः शान्तनवस्तूर्णं युधिष्ठिर-
मुपाद्रवत् ॥ २ ॥ ततः सरथनागाश्वाः समकम्पत सृञ्जयाः।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरोऽपि
कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः। महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं
शान्तनवं ययौ ॥ ४ ॥ ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन् पाण्डवो
युधि। भीष्मं सञ्छादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५ ॥

तेन सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः । प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष । आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७ ॥ निमेषार्द्धात्तु कौन्तेयं भीष्मः शान्तनवो युधि । अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा कौरवस्य महात्मनः । नाराचम्प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९ ॥ असम्प्राप्तन्तु तं तत्र चुरप्रेण महारथः । चिच्छेद समरे राजन् भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १० ॥ तन्तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसम्मितम् । निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान् काञ्चनभूषणान् ॥ ११ ॥ हताश्वान्तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ यमावपि सुसंक्रुद्धो समासाद्य रणे तदा । शरैः सञ्छादयामास भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ १३ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मवाणप्रपीड़ितौ । जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजन् राज्ञस्तान् समचोदयत् । भीष्मं शान्तनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् ॥ १५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् । महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६ ॥ स समन्तात् परिवृतः पिता सेवव्रतस्तव । चिक्रीड़ धनुषा राजन् पातयानो महारथान् ॥ १७ ॥ तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि । मृगमध्ये प्रविश्यैव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८ ॥ तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानञ्च सायकैः । दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९ ॥ रणे भरतसिंहस्य ददृशुः चत्रिया गतिम् । अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २० ॥ शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे । तालेभ्य इव पक्कानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१ ॥ पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले । बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । सर्व्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३ ॥ भिन्नेषु तेन व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् । एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ २४ ॥ शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् । अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे । प्रययौ सृञ्जयान् भीष्मः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ २६ ॥ सृञ्जयाश्च ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महाहवे । सिंहनादान् बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७ ॥ ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् । अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८ ॥ धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः । पीड़यन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ शरैश्च बहुभीराजन्नाजघ्नुस्तावकान् रणे । ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ आर्य्यां युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति च संयुगम् । यथोत्साहञ्च समरे जघ्नुर्लोकमहारथाः ॥ ३१ ॥ तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् । वध्यतां समरे राजन् पार्षतेन महात्मना ॥ ३२ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ । बिन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३३ ॥ तौ तस्य तुरगान् हत्वा त्वरमाणौ महारथौ । छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३४ ॥ अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महारथः । आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः । आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात् स परन्तपौ ॥ ३६ ॥ तथैव तव पुत्रोऽपि सर्व्वोद्योगेन मारिष । बिन्दानुविन्दौ समरे परिवार्य्योपतस्थिवान् ॥ ३७ ॥ अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः समरे क्षत्रियर्षभान् । अयोधयत सङ्ग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३८ ॥ द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव । व्यधमत् सर्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः

॥ ३९ ॥ दुर्य्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशाम्पते । परिवार्य्य
रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ४० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा
लोहितायति भास्करे । अब्रवीत् तावकान् सर्वांस्त्वरध्वमिति
भारत ॥ ४१ ॥ युध्यतान्तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म्म दुष्करम् ।
अस्तं गिरिमथारूढे न प्रकाशति भास्करे ॥ ४२ ॥ प्रावर्त्तत
नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी । गोमायुगणसङ्कीर्णा क्षणेन
रजनीमुखे ॥ ४३ ॥ शिवाभिरशिवाभिश्च रुवन्तीभिः समन्ततः ।
घोरमायोधनं जज्ञे भूतसङ्घसमाकुलम् ॥ ४४ ॥ राक्षसाश्च पिशा-
चाश्च तथान्ये पिशिताशिनः । समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ ४५ ॥ अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन् राजस्तान् सपदा-
नुगान् । विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४६ ॥
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । प्रययौ शिविरं
राजन्निशायां सेनया वृतः ॥ ४७ ॥ भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्य्यो-
धनमुखान्रथान् । अवजित्य नृपान् सङ्ख्ये प्रययौ शिविरम्प्रति
॥ ४८ ॥ दुर्य्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य्य महारणे । भीष्मं
शान्तनवं तूर्णं प्रययौ शिविरं प्रति ॥ ४९ ॥ द्रोणो द्रौणिः
कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः । परिवार्य्य चमूं सर्वां प्रययुः
शिविरं प्रति ॥ ५० ॥ तथैव सात्यकी राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
परिवार्य्य रणे योधान्ययतुः शिविरं प्रति ॥ ५१ ॥ एवमेते
महाराज तावकाः पाण्डवैः सह । पर्य्यवर्त्तन्त सहिता निशा-
काले परन्तपाः ॥ ५२ ॥ ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरव-
स्तथा । न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५३ ॥ रक्षां
कृत्वात्मनः शूरान् न्यस्यगुल्मान् यथाविधि । अपनीय च शल्यांस्ते
स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५४ ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे स्तूय-
मानाश्च वन्दिभिः । गीतवादित्रशब्देश्च व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ५५ ॥
मुहूर्त्तमिव तत्सर्वमभवत् स्वर्गसम्मितम् । न हि युद्धकथाङ्काञ्चि-

त्तव चक्रुर्नरर्षभाः ॥ ५६ ॥ ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने
नृप । हस्त्यश्वबहुले राजन् प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५७ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवस युद्धावहारे
सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

---

सञ्जय उवाच । परिणाम्य निशान्तान्तु सुखसुप्ता जने-
श्वराः । कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १ ॥ ततः
शब्दो महानासीत् सैन्ययोरुभयोरपि । निर्गच्छमानयोः सङ्ख्ये
सागरप्रतिमो हमान् ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा चित्रसेनो
विविंशतिः । भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वीर्य्यवान् ॥३॥
एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महारथाः । व्यूहान् वै विदधू
राजन् पाण्डवान् प्रति दंशिताः ॥ ४ ॥ भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं
पिता तव विशाम्पते । सागरप्रतिमङ्घोरं वाहनोर्मितरङ्गितम
॥ ५ ॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शान्तनवो ययौ । मालवै-
र्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६ ॥ ततोऽनन्तरमेवासी-
द्भारद्वाजः प्रतापवान् । पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः
॥ ७ ॥ द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् । मागधैश्च
कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशाम्पते ॥ ८ ॥ भगदत्तादनु नृपः कौश-
ल्योऽथ बृहद्बलः । मेलकैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ९ ॥
बृहद्बलस्ततः शूरस्त्रैगर्त्तः प्रस्थलाधिपः । काम्बोजैर्बहुभिः सार्द्धं
यवनैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ द्रौणिश्च रभसः शूरस्त्रिगर्त्तादनु
भारत । प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११ ॥
तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्य्योधनस्तदा । द्रौणेरनन्तरं प्रायात्
सोदरैः परिवारितः ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनादनु ततः कृपः शार-
द्वतो ययौ । एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३ ॥

रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि वा विभो । अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च ॥ १४ ॥ तच्च दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः । युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५ ॥ पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् । प्रतिव्यूहं त्वमपि वै कुरु पार्षत मा चिरम् ॥ १६ ॥ ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् । शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७ ॥ शृङ्गाभ्यां भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः । रथैरनेकसाहस्रै-स्तथा हयपदातिभिः ॥ १८ ॥ नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठ श्वेताश्वो वानरध्वजः । मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९ ॥ अथेतरे महेष्वासा सहसैन्या नराधिपाः । व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २० ॥ अभिमन्युस्ततः पश्चा-द्विराटश्च महारथः । द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१ ॥ एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । अतिष्ठन् समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२ ॥ भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिस्वनैः । क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्वतो दिशः ॥ २३ ॥ ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् । नेत्रैरनिमिषैराजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥ २४ ॥ मनोभिस्ते मनु-ष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् । युद्धाय समवर्त्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ २५ ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् । तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६ ॥ नाराचा निशिताः सङ्ख्ये सम्पतन्ति स्म भारत । व्यात्ताननाः भयकरा उरगा इव सर्वशः ॥ २७ ॥ निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः । अम्बु-देभ्यो यथा राजन् भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ २८ ॥ गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः । पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरि-शृङ्गोपमाः शुभाः ॥ २९ ॥ निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बर-सन्निभाः । आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ॥ ३० ॥

अशोभन्त रणे राजन् पतमानानि सर्वशः । अन्योऽन्यं समरे
सेने युध्यमाने नराधिप ॥ ३१ ॥ अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने
समुद्यते । अभ्यवर्त्तन्त समरे तेऽन्योऽन्यं वै समन्ततः ॥ ३२ ॥
रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे । युगैर्युगानि संश्लिष्य
युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३३ ॥ दन्तिनां युध्यमानानां सङ्घर्षात्
पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो विशम् ॥ ३४ ॥
प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स्म दृश्यन्ते
गिरिशृङ्गान्नगा इव ॥ ३५ ॥ पदाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि
परस्परम् । चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३६ ॥
अन्योऽन्यन्ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः । शरैर्नानाविधा-
कारै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३७ ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो
रथघोषेण नादयन् । अभ्यागमद्रणे पाण्डून् धनुःशब्देन मोह-
यन् ॥ ३८ ॥ पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवं रवम् ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ ततः प्रववृते युद्धं
तव तेषाञ्च भारत । नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ॥४०॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि अष्टमदिवसयुद्धारम्भे
अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

---

सञ्जय उवाच । भीष्मन्तु समरे क्रुद्धं प्रपतन्तं समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १ ॥ ततः सर्वाणि
सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् । अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्द्दयन्तं शितैः
शरैः ॥ २ ॥ स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान् सहसृञ्जयान् ।
पाञ्चालांश्च महेष्वासान् पातयामास सायकैः ॥ ३ ॥ ते वध्य-
माना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह । भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं
त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४ ॥ स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः

शान्तनवो युधि। चिच्छेद समरे राजन् बाहूनथ शिरांसि च
॥ ५ ॥ विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव। पतितान्युत्तमा-
ङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६ ॥ निर्मनुष्यांश्च मातङ्गान्
शयानान् पर्वतोपमान्। अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमो-
हितान् ॥ ७ ॥ न तत्रासीत् पुमान् कश्चित् पाण्डवानां विशा-
म्पते। अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनात् महाबलात् ॥ ८ ॥ स
हि भीष्मं समासाद्य ताड़यामास संयुगे। ततो निष्टानको घोरो
भीष्मभीमसमागमे ॥ ९ ॥ बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भया-
नकः। तथैव पाण्डवा हृष्टा सिंहनादमथानदन् ॥ १० ॥ ततो
दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः परिवारितः। भीष्मं जुगोप समरे
वर्त्तमाने जनक्षये ॥ ११ ॥ भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य
रथिनाम्वर। विद्रुताश्वे रथे तस्मिन् द्रवमाणे समन्ततः ॥१२॥
सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन
स हतो न्यपतद्भुवि ॥ १३ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे तव पुत्रे
महारथे। नामृष्यन्त रणे शूराः सोदरा सप्त मारिष ॥ १४ ॥
आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः। अपराजितः पण्डि-
तको विशालाक्ष सुदुर्जय ॥ १५ ॥ पाण्डवं चित्रसन्नाहा
विचित्रकवचायुधा। अभ्यवर्त्तन्त सङ्ग्रामे योद्धुकामारिमर्द्दनाः
॥ १६ ॥ महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः। नवभि-
र्वज्रसङ्काशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १७ ॥ आदित्यकेतुः सप्तत्या
बह्वाशी चापि पञ्चभिः। नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च
सप्तभिः ॥ १८ ॥ अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः।
शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १९ ॥ रणे पण्डितक-
श्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्पयत्। स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वध-
माहवे ॥ २० ॥ धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः। शिर-
श्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्वणा ॥ २१ ॥ अपराजितस्य सुनसं

तव पुत्रस्य संयुगे। पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम्
॥ २२ ॥ अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम्। प्राहिणो-
न्मृत्युलोकाय सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २३ ॥ ततः पुनरमेयात्मा
प्रसन्धाय शिलीमुखम्। प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत
॥ २४ ॥ स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम्। यथा नरं
निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २५ ॥ विशालाक्षशिरश्छित्वा
पातयामास भूपते। त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन् क्लेशं पुरा-
तनम् ॥ २६ ॥ महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे। विव्याध
समरे राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २७ ॥ आदित्यकेतोश्छत्रञ्च
छित्त्वा वाणेन संयुगे। भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत
॥ २८ ॥ वह्वाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्व्वणा। प्रेषयामास
संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २९ ॥ प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये तव पुत्रा
विशाम्पते। मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥३०॥
ततो दुर्य्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः। अब्रवीत्तावकान्
सर्व्वान् भीमोऽयं वध्यतामिति ॥ ३१ ॥ एवमेते महेष्वासाः पुत्रा-
स्तव विशाम्पते। भ्रातॄन् सन्दृश्य निहतान् प्रास्मरन्त हि तद्वचः
॥ ३२ ॥ यदुक्तवान् महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम्। तदिदं
समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३३ ॥ लोभमोहसमाविष्टः पुत्र-
प्रीत्या धनाधिप। न वुध्यसे पुरा यत्तु तथ्यमुक्तं हितं वचः
॥ ३४ ॥ तथैव च वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली। नूनं
जातो महावाहुर्यथा हन्तीह कौरवान् ॥ ३५ ॥ ततो दुर्य्योधनो
राजा भीष्ममासाद्य मारिष। दुःखेन महताविष्टो विललापा-
तिदुःखितः ॥ ३६ ॥ निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि।
यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्व्वसैनिकाः ॥ ३७ ॥ भवान् मध्य-
स्थिततया नित्यमस्मानुपेक्षते। सोऽहं कापथमारूढ़ः पश्य दैव-
मिदं मम ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच । एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धः पिता देवव्रतस्तव । सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीत् साश्रुलोचनम् ॥ ३९ ॥ उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ॥ ४० ॥ समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्षण । नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथञ्चन ॥ ४१ ॥ यं यं हि धार्त्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे । हनिष्यति रणे तन्तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥ स त्वं राजन् स्थिरो भूत्वा दृढ़ां कृत्वा रणे मतिम् । योधयस्व रणे पार्थान् स्वयं कृत्वा परायणम् ॥ ४३ ॥ न शक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः । तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत ॥ ४४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि आदित्यकेतुप्रभृतिवधे एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । दृष्ट्वा मम हतान् पुत्रान् बहूनेकेन सञ्जय । भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥ अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति सञ्जय । मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् ॥ २ ॥ यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत । यत्र द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३ ॥ सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः । अश्वत्थाम्नस्ततस्तात शूराणां सुमहात्मनाम् ॥ ४ ॥ अन्येषाञ्चैव शूराणां मध्यगास्तनया मम । यदहन्यन्त सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५ ॥ न हि दुर्य्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत । वार्य्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६ ॥ गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं प्रियकाम्यया । नावबुध्यत् पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम ॥ ७ ॥ यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विशेषतः । अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच। इदं तत् समनुप्राप्तं चत्तुर्वचनमुत्तमम्।
। बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तथा ॥ ९ ॥ निवारय
सुतान् द्यूतात् पाण्डवान् माद्रुहेति च। सुहृदां हितकामानां
ब्रुवतां तत्तदेव च ॥ १० ॥ न शुश्रूषसि तद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौ-
षधम्। तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितम् ॥ ११ ॥ विदुर-
द्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम्। अकृत्वा वचनं पथ्यं
क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२ ॥ तदिदत् समनुप्राप्तं पूर्वमेव
विशाम्पते। तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्त्तत ॥ १३ ॥
मध्याह्ने सुमहारौद्रः सङ्ग्रामः समपद्यत। लोकक्षयकरो राजं-
स्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४ ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्म्म-
पुत्रस्य शासनात्। संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया
॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः। युक्ता-
नीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६ ॥ विराटो द्रुपदश्चैव
सहितः सर्वसोमकैः। अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे भीष्ममेव महारथाः
॥ १७ ॥ कैकेया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशिताः। युक्तानीका
महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १८ ॥ अर्जुनो द्रौपदेयाश्च
चेकितानश्च वीर्य्यवान्। दुर्य्योधनसमादिष्टान् राज्ञः सर्वान् सम-
भ्ययुः ॥ १९ ॥ अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः।
भीमसेनश्च संक्रुद्धस्त्वभ्यधावत कौरवान् ॥ २० ॥ द्विधाभूतैरव-
ध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि। तथैव कौरवैराजन्नवध्यन्त परे
रणे ॥ २१ ॥ द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान् सृञ्जयैः सह।
अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २२ ॥ तत्राक्रन्दो
महानासीत् सृञ्जयानां महात्मनाम्। वध्यतां समरे राजन्
भारद्वाजेन धन्विना ॥ २३ ॥ द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो
रणे। विचेष्टन्तो व्यदृश्यन्त व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २४ ॥
कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे। अनिशं श्रूयते शब्दः

सुतृक्षेयानां नृणामिव ॥ २५ ॥ तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः। चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २६ ॥ वध्यतां तव सैन्यानामन्योऽन्येन महारणे। प्रावर्त्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७ ॥ स सङ्ग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान्। कुरूणां पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ २८ ॥ ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः। गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २९ ॥ तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः। पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः ॥ ३० ॥ छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिष। क्रौञ्चवद्विनदन्तश्च पृथिवीमधिशिश्यिरे ॥ ३१ ॥ नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ। ते हयाः काञ्चनापीड़ा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ॥ ३२ ॥ वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः। पतद्भिश्च हयैराजन् समास्तीर्य्यत मेदिनी ॥ ३३ ॥ निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः। हयैर्वभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३४ ॥ अर्जुनेन हतैः सङ्ख्ये तथा भारत राजभिः। प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशाम्पते ॥ रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः। चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः ॥ ३६ ॥ हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः। उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्व्वशः ॥ ३७ ॥ अनुकर्षैः शुभैराजन् योक्त्रैश्च सहरश्मिभिः। सञ्छन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३८ ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत। क्रुद्धे शान्तनवे भीष्मे द्रोणे च रथिनाम्वरे ॥ ३९ ॥ अश्वत्थाम्नि, कृपे चैव तथैव कृतवर्म्मणि। तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ४० ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि अष्टमदिवसयुद्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

सञ्जय उवाच । वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरक्षये । शकुनिः सौबलः श्रीमान् पाण्डवान् समुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तथैव सात्वतो राजन् हार्दिक्यः परवीरहा । अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २ ॥ तथा काम्बोजमुख्यानां नदीजानाञ्च वाजिनाम् । आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानाञ्च सर्वशः ॥ ३ ॥ वानायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् । वाजिनां बहुभिः सङ्ख्यैः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥ ४ ॥ ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः । सुवर्णालङ्कृतैस्तत्र वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ॥ ५ ॥ हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली । अभ्यवर्त्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परन्तपः ॥ ६ ॥ अर्ज्जुनस्यात्मजः श्रीमान् इरावान्नाम वीर्य्यवान् । सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ७ ॥ ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना । पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ८ ॥ भार्य्यार्थं ताञ्च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् । एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्ज्जुनात्मजः ॥ ९ ॥ स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः । पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद् दुरात्मना ॥ १० ॥ रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्ज्जुनङ्गतम् ॥ ११ ॥ सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः । अभ्यवादयत व्यग्रो नियमेन कृताञ्जलिः ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मानमर्ज्जुनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रन्ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ॥ १३ ॥ मातुः समागमो यस्तु तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् । तच्च सर्वं यथावृत्तं अनुसस्मार पाण्डवः ॥१४॥ परिष्वज्य सुतञ्चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः । प्रीतिमानभवत् पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १५ ॥ सोऽर्ज्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा नृप । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्य्यं प्रति भारत ॥ १६ ॥ युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो । वाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ॥ १७ ॥ कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभि-

नृप। ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा महाजवाः ॥ १८ ॥ उत्पेतुः सहसा राजन् हंसा इव महोदधौ। ते त्वदीयान् समासाद्य हयसङ्घान् महाजवान् ॥ १९ ॥ क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम्। निपेतुः सहसा राजन् सुवेगाभिहता भुवि ॥ २० ॥ निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसङ्घैः परस्परम्। शुशुभे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने तथा ॥ २१ ॥ तथैव च महाराज समेत्यान्योऽन्यमाहवे। परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने, सङ्कुले तुमुले भृशम्। उभयोरपि सम्भ्रान्ता हयसङ्घाः समन्ततः ॥ २३ ॥ प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः। विलयं समनुप्राप्तास्तक्ष्यमाणाः परस्परम् ॥ २४ ॥ ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छिष्टे च भारत सौबलस्यानुजाः शूरा निर्गता रणमूर्द्धनि ॥ २५ ॥ वायुवेगसम। स्पर्शान् वायुवेगसमान् जवे। आरुह्य शीलसम्पन्नान् वयःस्थान् तुरगोत्तमान् ॥ २६ ॥ गजो गवाक्षो वृषभश्चर्मवानार्जवः शुकः। षडेते बलसम्पन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २७ ॥ वार्य्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः। सन्नद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २८ ॥ तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्ज्जयम्। बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ॥ २९ ॥ विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः। तान् प्रहृष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानथ वीर्य्यवान् ॥३०॥ अब्रवीत् समरे योधान् विचित्राभरणायुधान्। यथैते धार्त्तराष्ट्रस्य योधाः सायुधवाहनाः ॥ ३१ ॥ हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम्। बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ॥ ३२ ॥ जघ्नुस्तेषां बलानीकं दुर्ज्जयं समरे परैः। तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ॥ ३३ ॥ अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे। इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्य्यवारयन् ॥ ३४ ॥ ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः पर-

स्वरम् । ते शूराः पर्य्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३५ ॥
इरावानपि निर्विद्धः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः । स्रवता रुधिरे-
णाक्तास्तोत्त्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ३६ ॥ उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्व-
योश्च भृशाहतः । एको बहुभिरत्यर्थं धैर्य्याद्राजन्न विव्यथे ॥३७॥
इरावानथ संक्रुद्धः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः । मोहयामास समरे
विद्ध्वा परपुरञ्जयः ॥ ३८ ॥ प्रासानुत्कृष्य सर्वांश्च स्वशरीरा-
दरिन्दमः । तैरेव ताड़यामास सुबलस्यात्मजान्रणे ॥ ३९ ॥
निष्कृष्य च शितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् । पदातिस्तूर्ण-
मागच्छज्जिघांसुः सौबलान् युधि ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यागतप्राणाः
सर्वे ते सुबलात्मजाः । भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमभिद्रुताः
॥ ४१ ॥ इरावानपि खड्गेन दर्शयन् पाणिलाघवम् । अभ्य-
वर्त्तत तान् सर्वान् सौबलान् बलदर्पितः ॥ ४२ ॥ लाघवेनाथ
चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः । अन्तरं नाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगै-
र्हयैः ॥ ४३ ॥ भूयिष्ठमथ तं सङ्ख्ये सम्प्रदृश्य ततः पुनः ।
परिवार्य्य भृशं सर्वे गृहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४४ ॥ अथाभ्यासगतानां
स खड्गेनामित्रकर्षणः । असिहस्तापहस्तास्तेषां गात्रा-
ण्यकृन्तत ॥ ४५ ॥ आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूषितान् ।
अपतन्त विकृत्ताङ्गा मृता भूमौ गतासवः ॥ ४६ ॥ वृषभस्तु
महाराज बहुधा परिरक्षितः । अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरा-
वकर्त्तनात् ॥ ४७ ॥ तान् सर्वान् पतितान् दृष्ट्वा सुतो दुर्य्योधन-
स्तव । अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसङ्घोरदर्शनम् ॥ ४८ ॥ आर्ष्य-
शृङ्गं महेष्वासं मायाविनमरिन्दमम् । वैरिणं भीमसेनस्य ख्यातं
बकवधेन वै ॥ ४९ ॥ पश्य वीर यथा ह्येष फाल्गुनस्य सुतो
बली । मायावी विप्रियं घोरं माकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ५० ॥
त्वञ्च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः । कृतवैरश्च पार्थेन
तस्मादेनं रणे जहि ॥ ५१ ॥ बाढ़मित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोर-

दर्शन. । प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ५२ ॥ आरूढै-र्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः । वीरैः प्रहारिभिर्युक्तैः स्वैरनीकैः समावृतः ॥ ५३ ॥ ततः घोषैर्महाराज हिसाहस्रैर्हयोत्तमैः । निहन्तुकाम समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ५४ ॥ इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी । हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्य-वारयत् ॥ ५५ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षस. सुमहाबलः । त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५६ ॥ तेन मायामयाः सृष्टा हयास्तावन्त एव हि । आरूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिश-पाणिभि. ॥ ५७ ॥ ते संरब्धा समागम्य हिसाहस्राः प्रहारिणः । अचिराद्गमयामासु. प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५८ ॥ तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ । सङ्ग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्र-वासवौ ॥ ५९ ॥ प्राद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् । इरा-वान् क्रोधसंरब्धो वारयन् सुमहाबल. ॥ ६० ॥ समभ्यासगत-स्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मते. । चिच्छेद कार्मुकं क्षिप्रं शरान् वै पञ्च पञ्चधा ॥ ६१ ॥ स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खङ्गवेन समाविशत् । इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ६२ ॥ ततोऽन्तरीक्ष-मुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् । विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सयुगे ॥ ६३ ॥ चिच्छेद सर्वमर्मज्ञ. कामरूपी दुरा सद. । तथा स राक्षसश्रेष्ठ कृत्त कृत्त पुन पुन ॥ ६४ ॥ सम्बभूव महाराज समवाप्य च यौवनम् । माया हि सहजा तेषा वयोरूपञ्च कामजम् ॥ ६५ ॥ एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोचत । इरावानथ संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ॥ ६६ ॥ परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुन. पुनः । स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुम ॥ ६७ ॥ राक्षसो व्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् । परश्वधक्षतं रक्ष. सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ६८ ॥ ततश्चक्रोध बलवांश्चक्रे वेगञ्च संयुगे । पार्थिर्दृष्ट्वा ततः

ष्ट्वा समरे शत्रुर्मूर्च्छितम् ॥ ६९ ॥ कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतु-
मुपचक्रमे । अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनम् ॥ ७० ॥
सङ्ग्राममशिरसो मध्ये सर्व्वेषां तत्र पश्यताम् । तां दृष्ट्वा तादृशीं
मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ ७१ ॥ इरावानपि संक्रुद्धो मायां
स्रष्टुं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगे ष्वनिवर्त्तिनः ॥ ७२ ॥
योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् । स नागैर्बहुशो
राजन् सर्व्वतः संवृतो रणे ॥ ७३ ॥ दधार सुमहद्रूपमनन्त इव
वेगवान् । ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ७४ ॥
छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः । सौपर्णं रूपमास्थाय
भक्षयामास पन्नगान् ॥ ७५ ॥ मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये
तस्य मातृके । विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥ ७६ ॥
सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् । इरावतः शिरो रक्षः
पातयामास भूतले ॥ ७७ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेना-
र्जुनात्मजे । विशोकाः समपद्यन्त धार्त्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७८ ॥
तस्मिन् महति सङ्ग्रामे तादृशे भैरवे पुनः । महान् व्यतिकरो
घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७९ ॥ हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा
दन्तिभिर्हताः । रथाश्वा दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ॥ ८० ॥
तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे । रथिभिर्निहता राजं-
स्तव चैषाञ्च सङ्कुले ॥ ८१ ॥ अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्र-
मौरसम् । जघान समरे शूरान् राजस्तान् भीष्मरक्षिणः ॥ ८२ ॥
तथैव तावका राजन् सृञ्जयाश्च सहस्रशः । जुहुवुः समरे
प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ८३ ॥ मुक्तकेशाश्च रथिनश्छिन्न-
वाहसिकार्मुकाः । बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ८४ ॥
तथा मर्म्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् । कम्पयन् समरे
सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ८५ ॥ तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो
मानवा हताः । दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ८६ ॥

तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् । तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ॥ ८७ ॥ रौद्रमासीत्तथा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः । दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान् भयमाविशत् ॥ ८८ ॥ एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान् ससैनिकान् । किं पुनः पृथिवी-शूरैर्योधव्रातैः समावृतः ॥ ८९ ॥ इत्यब्रुवन् महाराज पार्था द्रोणेन पीड़िताः । वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे भरतर्षभ ॥ ९० ॥ उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् । आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षभूतैर्महाबलाः ॥ ९१ ॥ तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः । न स्म पश्यामहे कश्चिद्यः प्राणान् परिरक्षति । सङ्ग्रामे दैत्यसङ्काशे तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ९२ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि इरावद्वधे
एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच ॥ इरावन्तन्तु निहतं श्रुत्वा पार्था महा-बलाः । सङ्ग्रामे यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । इरावन्तन्तु निहतं सङ्ग्रामे वीक्ष्य राक्षसः । व्यनदत् सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २ ॥ नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा । सपर्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा ॥ ३ ॥ अन्तरीक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा । तं श्रुत्वा सुमहानादं तस्य सैन्यस्य भारत ॥ ४ ॥ ऊरुस्तम्भः समभव-द्वेपथुः स्वेद एव च । सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ॥ ५ ॥ सर्वतः समवेष्टन्त सिंहाद्भीता गजा इव । निनदन् सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ॥ ६ ॥ ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् । नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ आजगाम सुसंक्रुद्धः कालान्तकयमोपमः । तमापतन्तं

सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ॥ ८ ॥ स्वं बलञ्च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् । ततो दुर्य्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥ ९ ॥ सङ्गृह्य समरं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः । पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ॥ १० ॥ कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम् । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ॥ ११ ॥ पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ राक्षसानाञ्च राजेन्द्र दुर्य्योधनबलस्य तु । गजानीकञ्च सम्प्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम् ॥ १३ ॥ अभ्यधावन् सुसंक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः । नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ॥ १४ ॥ शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः । भिन्दिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ॥ १५ ॥ पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् । भिन्नकुम्भान् विरुधिरान् भिन्नगात्रांश्च वारणान् ॥ १६ ॥ अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः । तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ॥ १७ ॥ दुर्य्योधनो महाराज राक्षसान् समुपाद्रवत् । अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १८ ॥ मुमोच निशितान् वाणान् राक्षसेषु महाबलः । जघान स महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ॥ १९ ॥ संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ॥ २० ॥ शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः । ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ॥ २१ ॥ मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति । तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म तव पुत्रस्य मारिष ॥ २२ ॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः । विस्फार्य्य स महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम् ॥ २३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन दुर्य्योधनमरिन्दमम् । तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ २४ ॥ न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । तथैनमब्रवीत् क्रुद्धः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥२५॥

अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितृणां मातुरेव च। ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ॥ २६ ॥ यच्च ते पाण्डवा राजन् यत-द्यूते पराजिताः। यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ॥ २७ ॥ सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया। तव च प्रियकामेन ह्याश्रमस्था दुरात्मना ॥ २८ ॥ सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितॄन् मम। एतेषामवमानानामन्येषाञ्च कुलाधम ॥ २९ ॥ अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृज्यसे रणे। एव मुक्त्वा तु हैड़िम्बो महद्विस्फार्य्य कार्मुकम् ॥ ३० ॥ सन्दश्य दशनैरोष्ठं सृक्कणी परिलेलिहन्। महता शरवर्षेण दुर्य्योधन-मवाकिरत्। पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैड़िम्बयुद्धे
द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

---

सञ्जय उवाच। ततस्तद्बाणवर्षन्तु दुःसहं दानवैरपि। दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ १ ॥ ततः क्रोध समाविष्टो निश्वसन्निव पन्नगः। संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २ ॥ मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान् पञ्चविंश-तिम्। तेऽपतन् सहसा राजंस्तस्मिन् राक्षसपुङ्गवे ॥ ३ ॥ आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने। स तैर्विद्धः स्रवन्नक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ४ ॥ दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः। जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीम्। ॥ ५ ॥ सम्प्रदीप्तां महोल्काभामशनीं ज्वलितामिव। समु-द्यच्छन् महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ६ ॥ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन्। कुञ्जरं गिरिसङ्काशं राक्षसं प्रत्यचोदयत्

॥ ७ ॥ स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना। यतो दुर्य्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ॥ ८ ॥ रथञ्च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते। मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ॥ ९ ॥ घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः। उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ १० ॥ स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया। सञ्जातरुधिरोत्पीड़ः पपात च ममार च ॥ ११ ॥ उत्पत्य च गजाच्चापि वङ्गानामीश्वरो बली। जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १२ ॥ दुर्य्योधनोऽपि सम्प्रेक्ष्य पातितं बरवारणम्। प्रभग्नञ्च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम्। प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ सन्धाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेजसम्। मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन् घोरे निशाचरे ॥ १५ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम्। लाघवाद्वञ्चयामास महात्मा वै घटोत्कचः ॥ १६ ॥ भूयश्च विननादोग्रं क्रोधसंरक्तलोचनः। त्रासयन् सर्व्वसैन्यानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १७ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः। आचार्य्यमुपसङ्गम्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः। हैड़िम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्य्योधनेन ह ॥१९॥ नैष शक्यो हि सङ्ग्रामे जेतुं भूतेन केनचित्। तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ २० ॥ अभिद्रुतो महाभागो राक्षसेन महात्मना। एतद्धि परमं कृत्यं सर्व्वेषां नः परन्तपाः ॥ २१ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः। उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २२ ॥ द्रोणश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकोऽथ जयद्रथः। कृपो भूरिश्रवाः शल्य आवन्त्यः सबृहद्बल ॥ २३ ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः। रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्य्यो-

षनं तत्र । तदनीकमनाधृष्यं पालितन्तु महारथैः ॥ २५ ॥ आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः । नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २६ ॥ प्रगृह्य विपुलं चापं भ्रातिभिः परिवारितः । शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २७ ॥ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । राक्षसानाञ्च मुख्यस्य दुर्य्योधनबलस्य च ॥ २८ ॥ धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलो रणे । अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २९ ॥ शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् । शब्दः समभवद्राजन् गिरीणामिव भिद्यताम् ॥ ३० ॥ वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशाम्पते । रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३१ ॥ ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य्य सुमहद्धनु । राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन् भैरवं स्वनम् ॥ ३२ ॥ आचार्य्यस्यार्द्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् । सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजञ्चोन्मथ्य चानदत् ॥ ३३ ॥ वाह्लिकञ्च त्रिभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । कृपमेकेन विद्धाथ चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३४ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च । जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताड़यत् ॥ ३५ ॥ न्यषीदत् स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः । ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ॥ ३६ ॥ भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्रुरतप्रभ । ते वर्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन् धरणीतलम् ॥३७॥ विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताड़यत् । तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३८ ॥ सिन्धुराज्ञोऽर्द्धचन्द्रेण वराहं स्वर्णभूषितम् । उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ३९ ॥ चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः । जघान चतुरो वाहान् क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ४० ॥ पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च । निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ॥ ४१ ॥ स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत । भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो

राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥ चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णान् शरानाशी-
विषोपमान् । बिभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बयुद्धे
त्रिनवतोऽध्याय· ॥ ९३ ॥

---

सञ्जय उवाच । विमुखीकृत्य तान् सर्वांस्तावकान् युधि
राक्षसः । जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्य्योधनमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तमा-
पतन्तं सम्प्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् । अभ्यधावन् जिघांसन्त-
स्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २ ॥ तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो
महारथाः । तमसमभ्यधावन्तो नदन्तः सिंहसङ्घवत् ॥ ३ ॥
अथैनं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन् । पर्वतं वारिधाराभिः
शरदीव बलाहकाः ॥ ४ ॥ स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्द्दित इव
द्विपः । उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५ ॥ व्यनदन्
सुमहानादं जीमूत इव शारदः । दिशः खं विदिशश्चैव नादयन्
भैरवस्वनः ॥ ६ ॥ राक्षसस्य ततः शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ७ ॥ युध्यते राक्षसो नूनं
धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः । यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवस्वनम्
॥ ८ ॥ अतिभारञ्च पश्यामि तस्मिन्राक्षसपुङ्गवे । पितामहश्च
संक्रुद्धः पाञ्चालान् हन्तुमुद्यतः ॥ ९ ॥ तेषाञ्च रक्षणार्थाय युध्यते
फाल्गुनः परैः । एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्य्यद्वयमुपस्थितम्
॥ १० ॥ गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् । भ्रातुर्वचन-
माज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ॥ ११ ॥ प्रययौ सिंहनादेन त्रास-
यन् सर्वपार्थिवान् । वेगेन महता राजन् पर्वकाले यथोदधिः
॥ १२ ॥ तमन्वयात् सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः । श्रेणिमान्
वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ॥ १३ ॥ अभिमन्युमुखाश्चैव

द्रौपदेया महारथाः । सहदेवश्च विक्रान्तः सहधर्म्मा तथैव च ॥ १४ ॥ अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः । महता शरवर्षेण हैडिम्बं पर्य्यवारयन् ॥ १५ ॥ कुञ्जरैश्च महामत्तैः षट्साहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ १६ ॥ सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि । खुरशब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १७ ॥ तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तावकं बलम् । भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ॥ १८ ॥ परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् । ततः प्रववृते युद्धं तत्र तेषां महात्मनाम् ॥ १९ ॥ तावकानां परेषाञ्च सङ्ग्रामे स्वनिवर्त्तिनाम् । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ॥ २० ॥ अन्योऽन्यमभिधावन्त सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । व्यतिषिक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ २१ ॥ हयैर्गजैः समाजग्मुः पदाता रथिभिः सह । अन्योऽन्यं समरे राजन् प्रार्थ्यमानाः समभ्ययुः ॥ २२ ॥ सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः । रथाश्वगजपत्तीनां पादनेमिसमुद्धतम् ॥ २३ ॥ धूमारुणरजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् । नैव स्वे न परे राजन् समजानन् परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा । निर्मर्य्यादे तथाभूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २५ ॥ शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणाञ्च गर्ज्जताम् । सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ॥ २६ ॥ गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी । प्रावर्त्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २७ ॥ नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे । शुश्रुवे सुमहान् शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २८ ॥ विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः । अश्वैः सम्भिन्नदेहैश्च सङ्कीर्णाभूद्वसुन्धरा ॥ २९ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योऽन्यमभिधावन्त सम्प्रहारार्थमुद्यताः ॥ ३० ॥ हया हयान् समासाद्य

प्रेषिता हयसादिभिः। समाहत्य रणेऽन्योऽन्यं निपेतुर्गतजीविताः॥ ३१॥ नरा नरान् समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम्। उरांस्युरोभिरन्योऽन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे॥ ३२॥ प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः। अभिघ्नन्ति विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे॥ ३३॥ ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलङ्कृताः। संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः॥ ३४॥ केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः। विनदन्तोऽभ्यधावन्तो गर्ज्जमाना घना इव॥ ३५॥ केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथा परे। निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः॥ ३६॥ पार्श्वे सुदारितैरन्यैर्वारणैर्वरवारणाः। मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव धराधराः॥ ३७॥ नाराचनिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः। हयारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः॥ ३८॥ केचित् क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः। रथान् हयान् पदातींश्च ममृदुः शतशो रणे॥ ३९॥ तथा हया हयारोहैस्ताड़िताः प्रासतोमरैः। तेन तेनाभ्यवर्त्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः॥ ४०॥ रथिनो रथिभिः सार्द्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः। परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत्॥ ४१॥ स्वयम्वर इवामर्द्दे प्रजह्रुरितरेतरम्। प्रार्थयाना यशो राजन् स्वर्गं वा युद्धशालिनः॥ ४२॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे। धार्त्तराष्ट्रं महत् सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम्॥ ४३॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैड़िम्बयुद्धे
चतुर्नवतितमोऽध्यायः॥ ९४॥

---

सञ्जय उवाच। स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा। अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम्॥ १॥ प्रगृह्य सुमहच्चाप-

मिन्द्राशनिसमप्रभम् । महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत्
॥ २ ॥ अर्द्धचन्द्रस्य सन्धाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् । भीमसेनस्य
चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३ ॥ तदन्तरे च सम्प्रेक्ष्य त्वर-
माणो महारथः । प्रसन्दधे शितं बाणं गिरीणामवदारणम्
॥ ४ ॥ तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताड़यत् । स गाढ़विद्धो
व्यथितः सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ५ ॥ समालम्बे तेजस्वी ध्वजं
हेमपरिष्कृतम् । तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ॥ ६ ॥
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः । अभिमन्युमुखाश्चैव
पाण्डवानां महारथाः ॥ ७ ॥ समभ्यधावन् क्रोशन्तो राजानं
जातसम्भ्रमाः । सम्प्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धान् जातसम्भ्रमान्
॥ ८ ॥ भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् । क्षिप्रं
गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ ९ ॥ संशयं परमं प्राप्तं
मज्जन्तं व्यसनार्णवे । एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महा-
रथाः ॥ १० ॥ भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्य्योधनमुपाद्रवन् । नाना-
विधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जय ष्टनाः ॥ ११ ॥ नदन्तो भैरवा-
न्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिपान् । तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा सोमदत्त-
पुरोगमाः ॥ १२ ॥ तावकाः समधावन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ।
कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ॥ १३ ॥ चित्रसेनो
विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः । आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं
पर्य्यवारयन् ॥ १४ ॥ ते विंशतिपदं गत्वा सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।
पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महा-
बाहुर्महद्विस्फार्य्य कार्मुकम् । भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या
समार्दयत् ॥ १६ ॥ भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७ ॥ तं प्रत्यविध्य-
द्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः । त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे
महाबलः ॥ १८ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।

प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १९ ॥ तं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्य्योधनः स्वयम्। द्रौणायनिश्च संक्रुद्धो भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ २० ॥ तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ। भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ २१ ॥ अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः। समुद्यम्य गदां गुर्वीं कालदण्डोपमां रणे ॥ २२ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम्। कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २३ ॥ तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ वलिनां वरौ। अभ्यधावत वेगेन भीमसेनो महाबलः ॥ २४ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम्। समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २५ ॥ भारद्वाजमुखाः सर्व्वे भीमसेनजिघांसया। नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ॥ २६ ॥ सहिताः पाण्डवं सर्व्वे पीड़यन्तः समन्ततः। तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीडयमानं महारथम् ॥ २७ ॥ अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः। अभ्यद्रवन् परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ २८ ॥ अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा। नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ॥ २९ ॥ स्पर्द्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः। स विस्फार्य्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ॥ ३० ॥ यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम्। विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयङ्करम् ॥ ३१ ॥ येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा। तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुक्तेन पतत्रिना ॥ ३२ ॥ सञ्जातरुधिरोत्पीड़ो द्रौणिः क्रोध समन्वितः। स विस्फार्य्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ३३ ॥ दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमताम्वरः। ततः सन्धाय विमलान् भल्लान् कर्म्मारचित्रितान् ॥ ३४ ॥ जघान चतुरो वाहान् पातयामास च ध्वजम्। सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ॥ ३५ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपा-

विशत्। मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ॥ ३६ ॥ घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो भ्रातिभिः परिवारितः। अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ ३७ ॥ तथेतरे चाभ्यधावन् रक्षसा युद्धदुर्मदाः। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ३८ ॥ अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन्। निजघान तु संक्रुद्धो राक्षसान् भीमदर्शनान् ॥ ३९ ॥ येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः। विमुखांश्चैव तान् दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ॥ ४० ॥ अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः। प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम् ॥ ४१ ॥ मोहयन् समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः। ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ॥४२ ॥ अन्योऽन्यं समपश्यन्त निकृत्ता मेदिनीतले। विचेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिप्लुताः ॥ ४३ ॥ द्रोणो दुर्य्योधनः शल्य अश्वत्थामा तथैव च। प्रययुश्च महेष्वासा ये प्रधानाः सकौरवाः ॥ ४४ ॥ विध्वस्ता रथिनः सर्वे राजानश्च निपातिताः। हयाश्चैव हयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४५ ॥ तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिविरं प्रति। मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४६ ॥ युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे। घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ॥ ४७ ॥ नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः। तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ॥ ४८ ॥ घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान् प्रचक्रिरे। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः समन्तात् नेदिरे भृशम् ॥ ४९ ॥ एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना। सूर्य्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः ॥ ५० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बमायायां पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

---

सञ्जय उवाच । तस्मिन् महति संक्रन्दे राजा दुर्य्योधन-स्तदा । गाङ्गेयमुपसङ्गम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १ ॥ तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे । घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च परा-जयम् ॥ २ ॥ कथयामास दुर्द्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः । अब्र-वीच्च तदा राजन् भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३ ॥ भवन्तं समुपा श्रित्य वासुदेवं यथा परैः । पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४ ॥ एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम । निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्द्धं परन्तप ॥ ५ ॥ सोऽहं भरत-शार्दूल भीमसेनपुरोगमैः । घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्ज्जितः ॥ ६ ॥ तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः । तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात् परन्तप ॥ ७ ॥ राक्षसाप-सदं हन्तुं स्वयमेव पितामह । त्वां समाश्रित्य दुर्द्धर्षं तन्मे कर्त्तुं त्वमर्हसि ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम । दुर्य्यो-धनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ शृणु राजन् मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव । यथा त्वया महाराज वर्त्तितव्यं परन्तप ॥ १० ॥ आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिन्दम । धर्मराजेन सङ्ग्रामस्त्वया कार्य्यः सदानघ ॥११॥ अर्ज्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः । राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजान-मर्च्छति ॥ १२ ॥ अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्त्वतः । शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३ ॥ तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः । त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४ ॥ तस्मिन् रौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् । अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतिः ॥ १५ ॥ भगदत्तो महीपालः पुरन्दरसमो युधि । एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्य-विशारदः । शीघ्रं गच्छ महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ॥ १७ ॥

तारकस्य रणे यथा मिषतां सर्वधन्विनाम् । राक्षसं क्रूर-
कर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १८ ॥ तत्र शस्त्राणि दिव्यानि
विक्रमश्च परन्तप । समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ १९ ॥
त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे । स्वबलेनोच्छ्रितो
राजन् जहि राक्षसपुङ्गवम् ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य
पृतनापतिः । प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २१ ॥
तमाद्रवन्तं सम्प्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् । अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः
पाण्डवानां महारथाः ॥ २२ ॥ भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च
घटोत्कचः । द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ २३ ॥
चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा । सुप्रतीकेन तांश्चापि
भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ॥ २४ ॥ ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भया-
नकम् । पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ २५ ॥ प्रयुक्ता
रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । ते निपेतुर्महाराज नागेषु
च रथेषु च ॥ २६ ॥ प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः
परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ॥ २७ ॥ मदान्धा रोष-
संरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे । विभिदुर्दन्तमुषलैः समासाद्य पर-
स्परम् ॥ २८ ॥ हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
चोदिता सादिभिः क्षिप्रं सन्निपेतुरभीतवत् ॥ २९ ॥ पादाताश्च
पदात्योघैस्ताडिता शक्तितोमरैः । न्यपतन्त तदा भूमौ शत-
शोऽथ सहस्रशः ॥ ३० ॥ रथिनश्च रथैराजन् कर्णिनालीक-
सायकैः । निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान् विनेदिरे ॥ ३१ ॥
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । भगदत्तो महेष्वासो
भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३२ ॥ कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता
मदम् । पर्वतेन यथा तोयं प्रवमानेन सर्वशः ॥ ३३ ॥ किरन्
शरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः । ऐरावतस्थो भगवान् पुर-
न्दर इवानघ ॥३४॥ स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।

पर्वतं वारिधाराभिस्तपान्ते जलदो यथा ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान् परःशतान्। निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३६ ॥ तान्दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान्। चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३७ ॥ स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा। अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दम ॥ ३८ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः। अभ्यवर्त्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः। दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ ४० ॥ चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते। उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महात्मा ॥ ४१ ॥ तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात् पर्य्यवारयन्। स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विप ॥ ४२ ॥ सञ्जातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट्। दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ॥ ४३ ॥ समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम्। तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ॥ ४४ ॥ दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम्। वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दाशार्णस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥ साधुसाध्विति सैन्यानि पाण्डवान्यभ्यपूजयन्। ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान् वै चतुर्दश ॥ ४६ ॥ प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम। वर्म मुख्यं तनुत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ॥ ४७ ॥ विदार्य्य प्राविशत् क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः। स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ॥ ४८ ॥ उपावृत्तमदः क्षिप्रमभ्यवर्त्तत वेगितः। स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन् भैरवं रवम् ॥ ४९ ॥ सम्मर्द्दयानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा। तस्मिन् पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ॥ ५० ॥ सिंहनादं विनद्योच्चै र्युद्धायैवोपतस्थिरे। ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ॥ ५१ ॥ किरन्तो विविधान् बाणान् शस्त्राणि विविधानि

च। तेषामापततां राजन् संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ॥ ५२ ॥ श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः। भगदत्तो महेष्वासः स्वं नागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५३ ॥ स नागप्रवरः सम्यगङ्कुशाङ्गुष्ठचोदितः। तस्मिन् क्षणे समभवत् सम्वर्त्तक इवानलः ॥ ५४ ॥ रथसङ्घांस्तथा नागान् हयांश्च सह सादिभिः। अभद्रन् समरे राजन् सम्प्रधावंस्ततस्ततः ॥ ५५ ॥ पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रश। तेन संलोड्यमानन्तु पाण्डूनां तद्बलं महत् ॥ ५६ ॥ सञ्चुकोच महाराज चर्म्मवाग्नौ समाहितम्। भग्नन्तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ॥ ५७ ॥ घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत्। विकटः पुरुषो राजन् दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ॥५८॥ रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव। जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ॥ ५९ ॥ नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः। सविस्फुलिङ्गमालाभिः समन्तात् परिवेष्टितः ॥६०॥ तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः। चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णं अर्द्धचन्द्रं सुदारुणम् ॥ ६१ ॥ चिच्छेद समहच्छूलं तेन बाणेन वेगवान्। उत्पपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम ॥ ६२ ॥ महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता। शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिव ॥ ६३ ॥ रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम्। चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव। उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६५ ॥ बभञ्ज चैनां त्वरितो जान्वारोप्य भारत। पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६६ ॥ तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा। दिवि देवा सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ६७ ॥ पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमा। साधुसाध्विति नादेन पृथिवीमन्वनादयन् ॥ ६८ ॥ तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां

महात्मनाम्। नाम्यष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६९ ॥
स विस्फार्य्य महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम्। तर्जयामास वेगेन
पाण्डवानां महारथान् ॥ ७० ॥ विसृजन् विमलांस्तीक्ष्णान्नारा-
चान्, ज्वलनप्रभान्। भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः
॥ ७१ ॥ अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान् पञ्चभिस्तथा। पूर्णा-
यतविसृष्टेन शरेणानतपर्व्वणा ॥ ७२ ॥ बिभेद दक्षिणं बाहुं
क्षत्रदेवस्य चाहवे। पपात सहसा तस्य सशरन्धनुरुत्तमम् ॥७३॥
द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताड़यत्। भीमसेनस्य च क्रोधा-
न्निजघान तुरङ्गमान् ॥ ७४ ॥ ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद
विशिखैस्त्रिभिः। निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः
॥ ७५ ॥ स गाढ़विद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्। विशोको
भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७६ ॥ ततो भीमो महाराज
विरथो रथिनां वरः। गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात्
॥ ७७ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्व्वतम्। तावकानां भयं
घोरं समपद्यत भारत ॥ ॥ ७८ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः
कृष्णसारथिः। आजगाम महाराज निघ्नञ्छत्रून् समन्ततः ॥७९॥
यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महारथौ। प्राग्ज्योतिषेण
सहितौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ८० ॥ दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातॄन्
युध्यमानान्महारथान्। त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत् किरन्
शरान् ॥ ८१ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः।
सेनामचोदयत् क्षिप्रं रथनागसमाकुलाम् ॥ ८२ ॥ तामापतन्तीं
सहसा कौरवाणां महाचमूम्। अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः
श्वेतवाहनः ॥ ८३ ॥ भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत।
विमृद्नन् पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ८४ ॥ तदासीत्तुमुलं
युद्धं भगदत्तस्य मारिष। पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यता-

युधैः ॥ ८५ ॥ भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ । अश्रा-
वयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ८६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तपराक्रमे
षसवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

---

सञ्जय उवाच । पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा त्विरावन्तं धनञ्जयः ।
दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन् पन्नगो यथा ॥ १ ॥ अब्रवीत्
समरे राजन् वासुदेवमिदं वचः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो
दृष्टवान् पुरा ॥ २ ॥ कुरूणां पाण्डवानाञ्च भयं घोरं महा-
मतिः । ततो न्यवारयत वो धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३ ॥ अन्ये
च बहवो वीराः सङ्ग्रामे मधुसूदन । निहता कौरवैः सङ्ख्ये
तथास्माभिश्च कौरवाः ॥ ४ ॥ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म्म
कुत्सितम् । धिगर्थान् यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसङ्क्षयः ॥ ५ ॥
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् । किन्नु प्राप्स्यामहे
कृष्ण हत्वा ज्ञातीन् समागतान् ॥ ६ ॥ दुर्य्योधनापराधेन शकुनेः
सौबलस्य च । क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७ ॥
इदानीञ्च विजानामि सुकृतं मधुसूदन । कृतं राज्ञा महाबाहो
याचयामास योधनम् ॥ ८ ॥ राज्यार्द्धं पञ्च ग्रामान् वा नाका-
र्षीत् स च दुर्मतिः । दृष्ट्वा च क्षत्रियाञ्छूरान् शयानान् धरणी-
तले ॥ ९ ॥ निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ।
अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ॥ १० ॥ युद्धन्तु मे
न रुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन । सञ्चोदय हयान् क्षिप्रं धार्त्त-
राष्ट्रचमूं प्रति ॥ ११ ॥ प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरो-
दधिम् । नायं क्लीवयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ १२ ॥
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा । चोदयामास तानश्वान्

पाण्डुरान् वातरंहसः ॥ १३ ॥ अथ शब्दो महानासीत् तव
सैन्यस्य भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १४ ॥
अपराह्ने महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत । पर्जन्यसमनिर्घोषो
भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १५ ॥ ततो राजंस्तव सुता भीमसेन-
मुपाद्रवन् । परिवार्य्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १६ ॥
ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः । भगदत्तः सुशर्मा च
धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥१७॥ हार्द्दिक्यो वाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभि-
द्रुतौ । अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः ॥ १८ ॥ शेषा-
स्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् । ततः प्रववृते युद्धं घोर
रूपं भयावहम् ॥ १९ ॥ भीमसेनस्तु सम्प्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जने-
श्वर । प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ २० ॥
पुत्रास्तु तव कौन्तेयञ्छादयाञ्चक्रिरे शरैः । प्रावृषीव महाराज
जलदाः पर्वतं यथा ॥ २१ ॥ सञ्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव
विशाम्पते । सृक्किणी लेलिहन् वीरः शार्दूल इव वेगवान् ॥२२॥
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास भारत । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन
सोऽभवद्गतजीवितः ॥ २३ ॥ अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन
च । अपातयत् कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४ ॥ ततः
सुनिशितान् पीतान् समादत्त शिलीमुखान् । ससर्ज त्वरया
युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष ॥ २५ ॥ प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते
दृढधन्विना । अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २६ ॥
अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम् । दीर्घबाहुं सुबाहुञ्च
तथैव कनकध्वजम् ॥ २७ ॥ प्रपतन्ति स्म ते वीरा विरेजुर्भरत-
र्षभ । वसन्ते पुष्पशबलाश्चूताः प्रपतिता इव ॥ २८ ॥ ततः
प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव विशाम्पते । तं कालमिव मन्यन्तो भीम-
सेनं महाबलम् ॥ २९ ॥ द्रोणस्तु समरे वीरं निर्द्दहन्तं सुतां-
स्तव । यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्तादवकिरच्छरैः ॥ ३० ॥

तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम्। द्रोणेन वार्य्यमाणोऽपि
निजघ्ने यत् सुतांस्तव॥ ३१॥ यथा हि गोवृषो वर्षं सन्धा-
रयति खात् पतत्। भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीनवत्
॥ ३२॥ अद्भुतञ्च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः। यत् सुतां-
स्तेऽवधीत् सङ्ख्ये द्रोणञ्चैव न्यवारयत्॥ ३३॥ पुत्रेषु तव
वीरेषु चिक्रीड़ार्जुनपूर्वजः। मृगेष्विव महाराज चरन् व्याघ्रो
महाबलः॥ ३४॥ यथा हि पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून् वृकः।
वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे॥ ३५॥ गाङ्गेयो भग
दत्तश्च गौतमश्च महारथः। पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासु-
रर्जुनम्॥ ३६॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य तेषां सोऽतिरथो रणे।
प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे॥ ३७॥ अभिमन्युश्च
राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम्। विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास
सायकैः॥ ३८॥ विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीड़ो मनुजाधिप॥ ३९॥ असिं चिक्षेप
समरे सौभद्रस्य महात्मनः। आरुरोह रथं चैव हार्द्दिक्यस्य
महाबलः॥ ४०॥ आपतन्तञ्च निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः।
लाघवात् व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा॥ ४१॥ व्यंसितं
वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तथा। साधु साध्विति सैन्याना
प्रणादोऽभूद्विशाम्पते॥ ४२॥ धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्य-
मयोधयन्। तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन्॥ ४३॥
तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत। निघ्नतां दृढ़मन्योऽन्यं
कुर्वतां कर्म दुष्करम्॥ ४४॥ अन्योऽन्यं हि रणे शूराः केशे-
ष्वाकृष्य मारिष। नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा॥४५॥
तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशैर्बाहुभिश्च सुसंस्थितैः। विवरम्प्राप्य चान्यो-
ऽन्यमनयन् यमसादनम्॥ ४६॥ न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च
पितरं तथा। व्याकुलीकृतसर्वाङ्गा युयुधुस्तत्र मानवाः॥ ४७॥

रथे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत । हतानामपविद्धानां कलापाश्च महाधनाः ॥ ४८ ॥ जातरूपमयैः पुङ्खैराजतैर्निश्चिताः शराः । तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४९ ॥ हस्तिदन्तत्सरून्खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्म्माणि चापविद्धानि रुक्मचित्राणि धन्विनाम् ॥ ५० ॥ सुवर्णविकृतान् प्रासान् पट्टिशान् हेमभूषितान् । जातरूपमया यष्टीः शक्तीश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५१ ॥ सुसन्नाहांश्च पतितान् मुषलानि गुरूणि च । परिघान् पट्टिशांश्चैव भिन्दिपालांश्च मारिष ॥ ५२ ॥ पतितान् विविधान् चापान् चित्रैर्हेमपरिष्कृतान् । कुथाश्च बहुधाकाराः चामरव्यजनानि च ॥ ५३ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः । जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५४ ॥ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकाः । गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५५ ॥ तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा । सञ्छन्ना वसुधा राजन् पर्व्वतैरिव सर्व्वशः ॥ ५६ ॥ समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः । निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयःकुन्तैः परश्वधैः ॥ ५७ ॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च । शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्य्यत मेदिनी ॥ ५८ ॥ विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः । गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही ॥ ५९ ॥ सतनुत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः । हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ६० ॥ बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । पातितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ६१ ॥ कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः । रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्च्चिभिरिवानलैः ॥ ६२ ॥ विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः । विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६३ ॥ रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालभूषितैः । वाजिभिश्च हतैः क्षीणैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६४ ॥ अनुकर्षैः पता-

काभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि। प्रवीराणां महासङ्गैश्च विप्रकीर्णैः सुपाण्डुरैः ॥ ६५ ॥ स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही। नानारूपैरलङ्कारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ ६६ ॥ दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढ़वेदनैः। करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीत्कारैश्च मुहुर्मुहुः ॥ ६७ ॥ विबभौ तद्रणस्थानं स्यन्दमानैरिवाचलैः। नानावर्णैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ॥ ६८ ॥ वैदूर्य्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः। घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ॥६९॥ विपाटितविचित्राभिः कुथाभीराङ्कवैस्तथा। ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्षाभिरेव च ॥ ७० ॥ यन्त्रैश्च बहुधाच्छिन्नैस्तोमरैश्चापि काञ्चनैः। अश्वानां रेणुकपिलैरुरश्छदैः ॥ ७१ ॥ सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा। प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तु यष्टिभिः ॥ ७२ ॥ उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः। विचित्रैरर्द्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ॥ ७३ ॥ अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा। नरेन्द्रचूड़ामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ॥ ७४ ॥ छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि। पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ॥ ७५ ॥ क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः। अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ॥ ७६ ॥ ग्रहनक्षत्रशवला द्यौरिवासीद्वसुन्धरा। एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ॥ ७७ ॥ परस्परं समासाद्य तव तेषाञ्च संयुगे। तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ॥ ७८ ॥ रात्रिः समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम्। ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ॥ ७९ ॥ घोरे निशामुखे रौद्रे वर्त्तमाने सुदारुणे। अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः। न्यविशन्त यथाकाले गताः स्वं शिविरं तदा ॥८०॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धावहारे सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्य्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौवलः ।
दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्ज्जयः ॥ १ ॥ समागम्य महाराज
मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् । कथं पाण्डुसुताः सङ्ख्ये जेतव्याः सगणा
इति ॥ २ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मन्त्रिणः ।
सूतपुत्रं समाभाष्य सौवलञ्च महावलम् ॥ ३ ॥ द्रोणो भीष्मः
कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे । न पार्थान् प्रतिवाधन्ते न जाने
तच्च कारणम् ॥ ४ ॥ अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति वलं मम ।
सोऽस्मि क्षीणवलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५ ॥ निकृतः
पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि । सोऽहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये
कथं रणे । तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ॥ ६ ॥
कर्ण उवाच । मा शुचो भरतश्रेष्ठ करिष्येऽहं प्रियं तव ।
भीष्मः शान्तनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ॥ ७ ॥ निवृत्ते युधि
गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत । अहं पार्थान् हनिष्यामि सहितान्
सर्वसोमकैः ॥ ८ ॥ पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ।
पाण्डवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै ॥ ९ ॥ अशक्तश्च
रणे भीष्मो जेतुमेतान् महारथान् । अभिमानी रणे भीष्मो
नित्यं चापि रणप्रियः ॥ १० ॥ न कथं पाण्डवान् युद्धे जेष्यते
तात सङ्गतान् । स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति
॥ ११ ॥ अनुमान्य गुरुं वृद्धं शस्त्रन्यासाय भारत । न्यस्तशस्त्रे
ततो भीष्मे निहतान् पश्य पाण्डवान् ॥ १२ ॥ मयैकेन रणे
राजन् ससुहृद्गणवान्धवान् । एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्य्योधन-
स्तव ॥ १३ ॥ अब्रवीत् भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः । अनु-
यात्रं यथा सर्वं सज्जीभवति सर्वशः ॥ १४ ॥ दुःशासन तथा
क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय । एवमुक्त्वा ततो राजन् कर्णमाह जने-
श्वरः ॥ १५ ॥ अनुमान्य रणे भीष्ममेषोऽहं द्विपदाम्वरम् ।
आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ १६ ॥ अपयाते ततो

भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे । निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ १७ ॥ सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः । ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ १८ ॥ आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा । अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृप ॥ १९ ॥ धार्त्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स पथि व्रजन् । भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ॥ २० ॥ अनुलिप्तः परार्द्ध्येन चन्दनेन सुगन्धिना । अरजोऽम्बरसम्वीतः सिंहखेलगतिर्नृप ॥ २१ ॥ शुशुभे विमलार्चिष्मान्नभसीव दिवाकरः । तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिविरं प्रति ॥ २२ ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः । भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् ॥ २३ ॥ हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत । रथानन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ २४ ॥ आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः । प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २५ ॥ सम्पूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महाबलः । प्रययौ सदनं राजा गाङ्गेयस्य यशस्विनः ॥ २६ ॥ अन्वीयमानः सततं सोदरैः परिवारितः । दक्षिणं दक्षिणः काले संहृत्य स्वभुजं तदा ॥ २७ ॥ हस्तिहस्तोपमं पीनं सर्वशत्रुनिवर्हणम् । प्रगृह्य चाञ्जलीन्नृणामुद्यतान् सर्वतो दिशः ॥ २८ ॥ शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् । संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ॥ २९ ॥ पूजयानश्च तान् सर्वान् सर्वलोकमहेश्वरः । प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः ॥ ३० ॥ परिवव्रुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः । स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैर्ज्वलन् ॥ ३१ ॥ शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः । काञ्चनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ॥ ३२ ॥ प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतो दिशम् । सम्प्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ॥ ३३ ॥ अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः । अभिवाद्य ततो

भीष्मं निषसः परमासने ॥ ३४ ॥ काञ्चने सर्व्वतोभद्रे स्पर्द्ध्या-
स्तरणसंवृते । उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥३५॥
त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे मधुसूदन । उत्सहेम रणे जेतुं
सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३६ ॥ किमु पाण्डुसुतान् वीरान् ससुहृ-
द्गणवान्धवान् । तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्त्तुं मयि प्रभो ॥ ३७ ॥
जहि पाण्डुसुतान् वीरान् महेन्द्र इव दानवान् । अहं सर्व्वान्
महाराज निहनिष्यामि सोमकान् ॥ ३८ ॥ पाञ्चालान् कैकयैः
सार्द्धं करूषांश्चेति भारत । त्वद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्
समागतान् ॥ ३९ ॥ सोमकांश्च महेष्वासान् सत्यवाग्भव भारत ।
दयया यदि वा राजन् द्वेष्यभावान्मम प्रभो ॥ ४० ॥ मन्दभाग्य-
तया वापि यदि रक्षसि पाण्डवान् । अनुजानीहि समरे कर्ण-
माहवशोभिनम् ॥ ४१ ॥ स जेष्यति रणे पार्थान् ससुहृद्गण-
वान्धवान् । स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । नोवाच
वचनं किञ्चिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मदुर्य्योधनसंवादे
अष्टनवतोऽध्यायः॥ ९८ ॥

---

सञ्जय उवाच । वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धो महा-
मनाः । श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ॥ १ ॥
दुःखेन महताविष्टो नोवाच प्रियमप्यपि । स ध्यात्वा सुचिरं
कालं दुःखरोषसमन्वितः ॥ २ ॥ उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्द्दहन्निव
भारत । सदेवासुरगन्धर्व्वं लोकं लोकविदां वरः ॥ ३ ॥ अब्र-
वीत् तव पुत्रं तु सामपूर्व्वमिदं वचः । किं त्वं दुर्य्योधनैवं मां
वाक्शल्यैरपकृन्तसि ॥ ४ ॥ घटमानं यथाशक्ति कुर्व्वाणञ्च तव
प्रियम् । जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ यदा

तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत्। पराजित्य रणे शत्रून् पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ ६॥ यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा। अमोचयत् पाण्डुसुतः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ ७॥ द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो। सूतपुत्रे च राधेये पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ ८॥ यच्च नः सहितान् सर्वान् विराटनगरे तदा। एक एव समुद्यातः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ ९॥ द्रोणञ्च युधि संरब्धं माञ्च निर्ज्जित्य संयुगे। वासांसि च समादत्त पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ १०॥ यथा द्रौणिं महेष्वासं शारद्वन्तमथापि च। गोग्रहे जितवान् पूर्वं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ ११॥ विजित्य च यथा कर्णं सदा पुरुषमानिनम्। उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ १२॥ निवातकवचान् युद्धे वासवेनापि दुर्ज्जयान्। जितवान् समरे पार्थः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ १३॥ को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा। यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः॥ १४॥ वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिसंहारकारकः। सर्व्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः॥ १५॥ उक्तो हि बहुशो राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः। त्वन्तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन॥ १६॥ मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान् वृक्षान् पश्यति काञ्चनान्। तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि॥ १७॥ स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सह सृञ्जयैः। युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव॥ १८॥ अहन्तु सोमकान् सर्वान् पाञ्चालांश्च समागतान्। निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्ज्जयित्वा शिखण्डिनम्॥ १९॥ तैरहं निहतः सङ्ख्ये गमिष्ये यमसादनम्। तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव॥ २०॥ पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि। वरदानात् पुमान् जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी॥ २१॥ तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत। यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा

सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ २२ ॥ सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्त्ता महारणम् । यं जनाः कथयिष्यन्ति, यावत् स्थास्यति मेदिनी ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तव सुतो निर्ज्जगाम नरेश्वर । अभिवाद्य गुरुं मूर्द्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ २४ ॥ आगत्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् । प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयङ्करः ॥ २५ ॥ प्रविष्टः स निशां ताञ्च गमयामास पार्थिवः । प्रभातायाञ्च शर्वर्य्यां प्रातरुत्थाय तान्नृपः ॥ २६ ॥ राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति हि । अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ २७ ॥ दुर्य्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु । मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २८ ॥ निर्व्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् । दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्ज्जुनं रणे ॥ २९ ॥ इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् । दुर्य्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ३० ॥ दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । द्वाविंशतिमनीकानि सर्व्वाण्येवातिचोदय ॥ ३१ ॥ इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् । पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ३२ ॥ तत्र कार्य्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् । स नो गुप्तः सहायः स्यात् हन्यात् पार्थांश्च संयुगे ॥ ३३ ॥ अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् । स्त्रीपूर्व्वको ह्यसौ राजन् तस्मादवर्ज्यो मया रणे ॥ ३४ ॥ लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान् पुरा ॥ ३५ ॥ नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्व्वं कथञ्चन । हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ अयं स्त्रीपूर्व्वको राजन् शिखण्डी यदि ते श्रुतः । उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ३७ ॥ कन्यां भूत्वा पुमान् जातः स च मां योधयिष्यति । तस्याहं प्रमुखे बाणान् न मुञ्चेयं कथञ्चन ॥ ३८ ॥

युद्धे हि क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः। सर्वानन्यान् हनिष्यामि सम्प्राप्तान् रणमूर्द्धनि ॥ ३९ ॥ एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित्। तत्र सर्वात्मना मन्ये गाङ्गेयस्यैव पालनम् ॥ ४० ॥ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं महावने। मा वृकेणेव गाङ्गेयं घातयेम शिखण्डिना ॥४१॥ मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः। यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन् गुप्ते ध्रुवो जयः ॥४२॥ एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे दुर्य्योधनवचस्तदा। सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्य्यवारयन् ॥ ४३ ॥ पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य्य ययुस्तदा। कम्पयन्तो भुवं द्याञ्च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ ४४ ॥ तै रथैः सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः। परिवार्य्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ ४५ ॥ यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम्। सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ ४६ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत्। सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ॥ ४७ ॥ गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः। रक्ष्यमाणः स पार्थेन तथास्माभिर्विवर्ज्जितम् ॥ ४८ ॥ यथा भीष्मं स नो हन्यात् दुःशासन तथा कुरु। भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ ४९ ॥ भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया। भीष्मन्तु रथवंशेन दृष्ट्वा समभिसंवृतम् ॥ ५० ॥ अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह। शिखण्डिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखे नृप। स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमित्युत ॥ ५१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि दुर्य्योधनदुःशासनसम्वादे नवनवतोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

सञ्जय उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया ।
व्यूहश्चाव्यूहत महत् सर्वतोभद्रमात्मना ॥ १ ॥ कृपश्च कृतवर्मा
च शैव्यश्चैव महारथः । शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुद-
क्षिणः ॥ २ ॥ भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत । अग्रतः
सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३ ॥ द्रोणो भूरिश्रवाः
शल्यो भगदत्तश्च मारिष । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य
दंशिताः ॥ ४ ॥ अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावन्त्यौ च महारथौ ।
महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनो महा-
राज त्रिगर्त्तैः सर्वतो वृतः । व्यूहमध्ये स्थितो राजन् पाण्डवान्
प्रति भारत ॥ ६ ॥ अलम्बुषो रथिश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।
पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ७ ॥ एवन्तु तं तदा
व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः । सन्नद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवा-
ग्नयः ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । नकुलः
सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ९ ॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता
व्यूहस्य दंशिताः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥१०॥
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशना । शिखण्डी विजय-
श्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ११ ॥ चेकितानो महाबाहुः कुन्ति-
भोजश्च वीर्य्यवान् । स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः
॥ १२ ॥ अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः । कैकया भ्रातर-
श्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ १३ ॥ एवं तेऽपि महाव्यूहं
प्रतिव्यूह्य सुदुर्ज्जयम् । पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय
दंशिताः ॥ १४ ॥ तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ।
अभ्युद्ययू रणे पार्थान् भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ १५ ॥ तथैव
पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमाः । भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः
सङ्ग्रामे विजयैषिणः ॥ १६ ॥ क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा
गोविषाणिकाः । भेरीमृदङ्गपणवान् नादयन्तश्च कुञ्जरान् ॥१७॥

पाण्डवा अभ्यवर्त्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनाञ्च निःस्वनैः॥ १८ ॥ चक्रुशुः सिंहनादैश्च वलिनश्च पृथग्विधैः । वयं प्रतिनदन्तस्तान् गच्छामश्च त्वरान्विताः ॥ १९ ॥ सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् । ततोऽन्योऽन्यं प्रधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २० ॥ ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुन्धरा । पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विवभ्रमुः ॥ २१ ॥ सप्रभश्चोदितः सूर्य्यो निष्प्रभः समपद्यत । ववुश्च वातास्तुमुलाः शंसन्तः सुमहद्भयम् ॥ २२ ॥ घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे । वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ २३ ॥ दिश प्रज्वलिता राजन् पांशुवर्षं पपात च । रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ २४ ॥ रुदतां वाहनानाञ्च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् । सुस्रुवुश्चासकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशाम्पते ॥ २५ ॥ अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ । रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान् रवान् ॥ २६ ॥ सम्पतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुवलवायसाः । श्वानश्च विविधैर्नादैर्वाशन्तस्तत्र मारिष ॥ २७ ॥ ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् । निपेतुः सहसा भूमौ वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ २८ ॥ महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये ततस्तयोः पाण्डवधार्त्तराष्ट्रयोः । चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ २९ ॥ नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यागतानामशिवे मुहूर्त्ते । बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धतानामिव सागराणाम् ॥ ३० ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि उत्पातदर्शने

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

सञ्जय उवाच। अभिमन्युरथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः।
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्य्योधनबलं महत् ॥ १ ॥ विकिरन् शर-
वर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः। न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्र-
मरिसूदनम् ॥ २ ॥ शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम्।
निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुनन्दन ॥ ३ ॥ तेन मुक्ता रणे
राजन् शराः शत्रुनिवर्हणाः। क्षत्रियाननयञ्छूरान् प्रेतराज-
निवेशनम् ॥ ४ ॥ यमदण्डोपमान् घोरान् ज्वलिताशीविषो-
पमान्। सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ५ ॥ स-
रथान् रथिनस्तूर्णं हयांश्चैव ससादिनः। गजारोहांश्च सगजान्
दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६ ॥ तस्य तत् कुर्वतः कर्म महत्
सङ्ख्ये महीभृतः। पूजयाञ्चक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम्
॥ ७ ॥ तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत। तूलराशी-
निवाकाशे मारुतः सर्वतो दिशम ॥ ८ ॥ तेन विद्राव्यमाणानि
तव सैन्यानि भारत। त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव
द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम। अभि-
मन्युः स्थितो राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १० ॥ न चैनं
तावका राजन् विषेहुररिघातिनम्। प्रदीप्तं पावकं यद्वत् पतङ्गाः
कालचोदिताः ॥ ११ ॥ प्रहरन् सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महा-
रथः। अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वासवः ॥ १२ ॥ हेम-
पृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरद्दिशः। तोयदेषु यथा राजन् राज-
माना शतह्रदा ॥ १३ ॥ शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म
संयुगे। वनात् फुल्लद्रुमाद्राजन् भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १४ ॥
तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः। रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशु-
र्नान्तरं जनाः ॥ १५ ॥ मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिञ्च समहा-
बलम्। सैन्धवञ्च महेष्वासो विचरन् लघु सुष्ठु च ॥ १६ ॥
मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्यामि भारत। सूर्य्यमण्डलसङ्काशं

दृष्टतस्तत्र वाहिनीम् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रपतन्तं तरस्विनम् । द्विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥ तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १९ ॥ द्रावयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् । नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ २० ॥ तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं पर्ज्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ २२ ॥ दुर्य्योधनस्तदा राजन्नार्ष्यशृङ्गिमभाषत । एकः कार्ष्णिर्महाबाहो द्वितीय इव फाल्गुन ॥ २३ ॥ चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव । तस्य चान्यं न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ॥ २४ ॥ ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् । स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ॥ २५ ॥ वयं पार्थं हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरोगमाः । स एवमुक्तो बलवान् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् । नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २७ ॥ तस्य शब्देन महता पाण्डवानां बलं महत् । प्रचलत् सर्वतो राजन् वातोद्धूत इवार्णव ॥ २८ ॥ बहवश्च महाराज तस्य नादेन भीषिताः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २९ ॥ कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः । नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ ३० ॥ ततः स राक्षसः क्रुद्धः सम्प्राप्यैवार्जुनिं रणे । नातिदूरे स्थितां तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ ३१ ॥ सा वध्यमाना च तदा पाण्डवानां महाचमूः । प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलं ॥ ३२ ॥ विमर्दः सुमहानासीत् तस्य सैन्यस्य मारिष । रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३३ ॥ ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् ।

अद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयन स्वपराक्रमम् ॥ ३४ ॥ सा वध्य-
माना च तथा पाण्डवानामनीकिनी । रक्षसा घोररूपेण प्रदु-
द्राव महद्भयात् ॥ ३५ ॥ प्रमृद्य च रणे सेनां पद्मिनीं वारणो
यथा । ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान् महाबलः ॥ ३६ ॥
तेन क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं दुद्रुवुः
सङ्ख्ये ग्रहाः पञ्च रविं यथा ॥ ३७ ॥ वीर्य्यवद्भिस्ततस्तैस्तु
पीड़ितो राक्षसोत्तमः । यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभि-
र्ग्रहैः ॥ ३८ ॥ प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारसवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३९ ॥ स तैर्भिन्नतनु-
त्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः । मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो
महान् ॥ ४० ॥ विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आर्ष्यशृङ्गिर्बभौ राजन् दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ४१ ॥ ततस्ते
भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे । विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीय-
विभूषितैः ॥ ४२ ॥ स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।
अलम्बुषो भृशं राजन् नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४३ ॥ सोऽतितिक्ष्णो
महाराज मुहूर्त्तमिव मारिष । प्रविवेश तमो दीर्घं पीड़ितस्तै-
र्महारथैः ॥ ४४ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
चिच्छेद सायकांस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४५ ॥ एकैकं
पञ्चभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव । अलम्बुषो रथोपस्थे नृत्यन्निव
महारथः ॥ ४६ ॥ त्वरमाणः सुसंरब्धो हयांस्तेषां महात्मनाम् ।
जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ४७ ॥ बिभेद च
सुसंरब्धः पुनश्चैतान् सुसंशितैः । शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ ४८ ॥ विरथांश्च महेष्वासान् कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४९ ॥ तानर्दितान्
रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना । दृष्ट्वार्जुनसुतः सङ्ख्ये राक्षसं
समुपाद्रवत् ॥ ५० ॥ तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।

हृद्यास्तावकाः सर्वे बाह्लवाश्च महारथाः ॥ ५१ ॥ तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् । महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ ५२ ॥ परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि । तयोः समागमो घोरो बभूव कटकोदयः । यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोः पुरा ॥ ५३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धारम्भे अलम्बुषाभिमन्युसमागमे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथान् । अलम्बुषः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत भारत ॥ १ ॥ आर्ष्यशृङ्गिं कथञ्चैव सौभद्रः परवीरहा । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथावृत्तं स्म संयुगे ॥ २ ॥ भीमो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः । नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ॥ ३ ॥ एतदाचक्ष्व मे सत्यं कुशलो ह्यसि सञ्जय । धनञ्जयश्च किं चक्रे मम सैन्यस्य संयुगे ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम् । यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५ ॥ अर्जुनश्च यथा सङ्ख्ये भीमसेनश्च पाण्डव । नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६ ॥ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः । अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७ ॥ अलम्बुषस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् । विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९ ॥ आर्ष्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् । ततः समीयतुः सङ्ख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ॥ १० ॥ रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै

देवदानवो । मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रश्च फाल्गुनिः
॥ ११ ॥ ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः । आर्ष्य-
शृङ्गिं रणे विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ १२ ॥ अलम्बुषोऽपि
संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः । हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव
महाद्विपम् ॥ १३ ॥ ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।
अर्जुनस्य सुतं सङ्ख्ये पीडयामास भारत ॥ १४ ॥ अभिमन्यु-
स्ततः क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः । विभेद निशितैर्वाणैराक्षसेन्द्रं
महोरसि ॥ १५ ॥ ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मसु ।
स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ॥ १६ ॥ पुष्पितैः किंशुकै
राजन् संस्तीर्ण इव पर्वतः । सन्धारयाणश्च शरान् हेमपुङ्खान्
महाबलः ॥ १७ ॥ विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ।
ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यशृङ्गिरमर्षणः ॥ १८ ॥ महेन्द्रप्रतिमं
कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः । तेन ते विशिखा मुक्ता यम-
दण्डोपमाः शिताः ॥ १९ ॥ अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्त
धरातलम् । तथैवार्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभूषणाः ॥ २० ॥
अलम्बुषं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् । सौभद्रस्तु रणे
रक्षः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र
इवाहवे । विमुखञ्च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ॥ २२ ॥
प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः । ततस्ते तमसा सर्वे
छत्ताश्चासन् महीपते ॥ २३ ॥ नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान् न
परान् रणे । अभिमन्युश्च तं दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमम् ॥ २४ ॥
प्रादुश्चक्रे सौरमस्त्रं भास्वरं कुरुनन्दनः । ततः प्रकाशमभवज्जगत्
सर्वं महीपते ॥ २५ ॥ ताञ्चाभिजघ्निवान् मायां राक्षसस्य दुरा-
त्मनः । संक्रुद्धश्च महावीर्य्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ॥ २६ ॥
छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः । बह्वीस्तथान्या मायाश्च
प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ॥ २७ ॥ सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास

फाल्गुनिः। हतमायस्ततो रक्षो वध्यमानश्च सायकैः ॥ २८ ॥
रथं तत्रैव सन्त्यज्य प्राद्रवत् महतो भयात्। तस्मिन् विनिर्ज्जिते
तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ॥ २९ ॥ आर्ज्जुनिः समरे सैन्यं तावकं
स ममर्द्द ह। मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥ ३० ॥
ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम्। महता शरवर्षेण
सौभद्रं पर्य्यवारयत् ॥ ३१ ॥ कोष्टीकृत्य च तं वीरं धार्त्तराष्ट्रा
महारथाः। एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ३२ ॥
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः। सदृशो वासुदेवस्य
विक्रमेण बलेन च ॥ ३३ ॥ उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य
च। रणे बहुविधं चक्रे सर्व्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३४ ॥ ततो
धनञ्जयो वीरो विनिघ्नंस्तव सैनिकान्। आससाद रणे पुत्रं
पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३५ ॥ तथैव समरे राजन् पिता देवव्रत-
स्तव। आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३६ ॥
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर। परिवव्रू रणे भीष्मं
जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ३७ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्य्य
धनञ्जयम्। रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३८ ॥
शारद्वतस्ततो राजन् भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम्। अर्ज्जुनं पञ्च-
विंशत्या सायकानां समाचिनोत् ॥ ३९ ॥ प्रत्युद्गम्याथ विव्याध
सात्यकिस्तं शितैः शरैः। पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव
कुञ्जरम् ॥ ४० ॥ गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः।
हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४१ ॥ शैनेयोऽपि
ततः क्रुद्धश्चापमानम्य वै जवात्। गौतमान्तकरं तूर्णं समाधत्त
शिलीमुखम् ॥ ४२ ॥ तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम्।
द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४३ ॥ समुत्-
सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरः। अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं
राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४४ ॥ तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा

चिच्छेद भारत । अथैनं छिन्नधन्वानं ताड़यामास सायकैः ॥४५॥ सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् । द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४६ ॥ स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्त्तं कश्मलान्वितः । निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥४७॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । वार्ष्णेय समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्द्दयत् ॥ ४८ ॥ शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतले । वसन्तकाले बलवान् विलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४९ ॥ अथापरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् । चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच ह ॥ ५० ॥ पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत । निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५१ ॥ सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् । द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५२ ॥ तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा । विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५३ ॥ शराणाञ्च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः । सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् । अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे । परीप्सन् स्वसुतं राजन् वार्ष्णेयेनाभिपीड़ितम् ॥ ५६ ॥ सात्यकिस्तु रणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथम् । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्व्वपारशवैः शरैः ॥ ५७ ॥ तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः शत्रुतापनः । अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५८ ॥ ततो द्रोणस्य पार्थस्य समेयातां महामृधे । यथा बुधस्य शुक्रस्य महाराज नभस्तले ॥५९॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे द्रोणार्जुनसमागमे द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनञ्जय । समीयतू रणे यत्तौ तावुभौ पुरुषर्षभौ ॥ १ ॥ प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमत । आचार्य्यश्च रणे नित्यं प्रिय पार्थस्य सञ्जय ॥ २ ॥ तावुभौ रथिनौ सङ्ख्ये हृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ । कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । न द्रोण समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४ ॥ न क्षत्रिया रणे राजन् वर्ज्जयन्ति परस्परम् । निर्मर्य्यादं हि युध्यन्ते पितृभि र्भ्रातृभि सह ॥ ५ ॥ रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः । नाचिन्तयश्च तान् वाणान् पार्थचापच्युतान् युधि ॥ ६ ॥ शरवृष्ट्या पुन पार्थं छादयामास तं रणे । स प्रजज्वाल रोषेण गहनेऽग्निरिवोर्ज्जित ॥ ७ ॥ ततोऽर्जुनं रणे द्रोण शरै सन्नत पर्वभि । छादयामास राजेन्द्र न चिरादिव भारत ॥ ८ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सुशर्म्माणमचोदयत् । द्रोणस्य समरे राजन् पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ९ ॥ त्रिगर्त्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्म्मुकम् । छादयामास राजेन्द्र पार्थं वाणैरयोमुखै ॥ १० ॥ ताभ्या मुक्ता शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे । हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११ ॥ ते शरा प्राप्य कौन्तेयं समन्ताद्विविशु प्रभो । फलभारनतं यद्वत् स्वादुवृक्षं विहङ्गमा ॥ १२ ॥ अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वर । त्रिगर्त्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३ ॥ ते विध्यमाना पार्थेन कालेनेव युगक्षये । पार्थमेवाभ्यवर्त्तन्त मरणे कृतनिश्चया ॥ १४ ॥ मुमुचु शरवृष्टिञ्च पाण्डवस्य रथं प्रति । शरवृष्टिं ततस्तान्तु शरवर्षै समन्तत ॥ १५ ॥ प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवम् ॥ १६ ॥ विमुक्तां बहुभि र्योधै शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् । यदेको वारयामास मारुतोऽभ्र

गणानिव ॥ १७ ॥ कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्द्देवदानवाः । अथ
क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्त्तान् प्रति भारत ॥ १८ ॥ मुमोचास्त्रं
महाराज वायव्यं पृतनामुखे । प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो
नभस्तलम् ॥ १९ ॥ पातयन् वै तरुगणान् विनिघ्नंश्चैव सैनि-
कान् । ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ॥ २० ॥
शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह । द्रोणेन युधि निर्मुक्ते
तस्मिन्नस्त्रे नराधिप ॥ २१ ॥ प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्च दिशो
दश । ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्त्तस्य रथव्रजान् ॥ २२ ॥ निरु-
त्साहांस्ततश्चक्रे विमुखान् विपराक्रमान् । ततो दुर्य्योधनश्चैव
कृपश्च रथिनां वरः ॥ २३ ॥ अश्वत्थामा तथा शल्यः काम्बोजश्च
सुदक्षिणः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वाह्लिकः सह वाह्लिकैः ॥२४॥
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन् दिशः । तथैव भगदत्तश्च
श्रुतायुश्च महाबलः ॥ २५ ॥ गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां
दिशः । भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशाम्पते ॥ २६ ॥ शरौघै-
र्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारयन् । भीष्मस्तु सहितः सङ्ख्ये धार्त्त-
राष्ट्रैः ससैनिकैः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरं समासाद्य सर्व्वतः पर्य्यवार-
यत् । आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ॥ २८ ॥ लेलि-
हन् सृक्किणी वीरो मृगराड़िव कानने । भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो
गदां गृह्य महाहवे ॥ २९ ॥ अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभी-
षयत् । तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ॥ ३० ॥ परि-
वव्रू रणे यत्नात् भीमसेनं समन्ततः । गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवः
स व्यराजत ॥ ३१ ॥ मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ।
व्यधमत् स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ॥ ३२ ॥ महाभ्रजाल-
मतुलं मातरिश्वेव सन्ततम् । ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन
दन्तिनः ॥ ३३ ॥ आर्त्तनादं रणे चक्रुर्गर्ज्जन्तो जलदा इव ।
बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ॥ ३४ ॥ फुल्लाशोक

निभः पार्थः शुशुभे रणमूर्द्धनि । विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ॥ ३५ ॥ विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् । पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३६ ॥ शोणिताक्तां गदां बिभ्रत् मेदोमज्जाकृतच्छविः । कृताभ्यङ्गः शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यदृश्यत ॥ ३७ ॥ एवं ते वध्यमानाश्च हतशेषा महागजाः । प्राद्रवन्त दिशो राजन् विमृद्नन्तः स्वकं बलम् ॥ ३८ ॥ द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ । दुर्य्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ ३९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे त्र्यधिकशततोऽध्याय ॥ १०३ ॥

---

सञ्जय उवाच । मध्यन्दिने महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत । लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥१॥ गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् । व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २ ॥ सम्ममर्द्द च तत् सैन्यं पिता देवव्रतस्तव । धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा । भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटञ्च शरैस्त्रिभिः । द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ४ ॥ तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्षिणा । चुक्रुधुः समरे राजन् पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ५ ॥ शिखण्डी तञ्च विव्याध भरतानां पितामहम् । स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युत ॥ ६ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधनाग्निरिव ज्वलन् । पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ७ ॥ द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ८ ॥ सोऽतिविद्

महाराज शोणितौघपरिप्लुतः । वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥ ९ ॥ तान् प्रत्यविध्यत् गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ १० ॥ सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः । सारथिञ्च त्रिभिर्वाणैर्निशितैरणमूर्द्धनि ॥ ११ ॥ तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । कैकेया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥ १२ ॥ अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः । रिरक्षिषन्तः पाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥ १३ ॥ तथैव तावकाः सर्व्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः । प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनाः सहसैन्या नराधिप ॥ १४ ॥ तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तव तेषाञ्च सङ्कुलम् । नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ १५ ॥ रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् । तथेतरान् समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १६ ॥ अनयन् परलोकाय शरैः सन्नतपर्व्वभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशाम्पते ॥ १७ ॥ रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा । विप्रद्रुताश्च समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १८ ॥ मृद्गमाना नरान्राजन् हयाश्च सुबहून् रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्व्वनगरोपमाः ॥ १९ ॥ रथिनश्च रथैर्हीना वर्म्मिणस्तेजसा युताः । कुण्डलोष्णीषिणः सर्व्वे निष्काङ्गदविभूषणाः ॥ २० ॥ देवपुत्रसमाः सर्व्वे शौर्य्ये शक्रसमा युधि । ऋद्ध्या वैश्रवणञ्चाति नयेन च वृहस्पतिम् ॥ २१ ॥ सर्व्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशाम्पते । विप्रद्रुता व्यनश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २२ ॥ दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ हीना परमसादिभिः । मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि निपेतुः सर्व्वशब्दगाः ॥ २३ ॥ चर्म्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्च मारिष । छत्रैः सितैर्हेमदण्डैश्चामरैश्च समन्ततः ॥२४॥ विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश । नवमेघप्रतीकाशा जलदोपमनिस्वनाः ॥ २५ ॥ तथैव दन्तिभिर्हीना गजारोहा विशा-

ष्यते। प्रधावन्तो व्यदृश्यन्त तव तेषाञ्च सङ्कुले ॥ २६ ॥ नाना-
देशसमुत्थांश्च तुरङ्गान् हेमभूषितान्। वातायमानानत्यर्थं शत-
शोऽथ सहस्रशः ॥ २७ ॥ अश्वारोहान् हतैरश्वैर्गृहीतासीन्
समन्ततः। द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २८ ॥ गजो
गजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे। ययौ प्रमृद्य तरसा पदा-
तान् वाजिनस्तथा ॥ २९ ॥ तथैव च रथान् राजन् प्रममर्द
रणे गजः। रथांश्चैव समासाद्य पतितांस्तुरगान् भुवि ॥ ३० ॥
व्यमृद्नन् समरे राजंस्तुरङ्गाश्च नरान्रणे। एवं ते बहुधा राजन्
प्रत्यमृद्नन् परस्परम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन् रौद्रे तथा युद्धे वर्त्तमाने
महाभये। प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ॥ ३२ ॥
अस्थिसङ्घातसम्बाधा केशशैवलशाद्वला। रथह्रदा शरावर्त्ता
हयमीना दुरासदा ॥ ३३ ॥ शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राह-
समाकुला। कवचोष्णीषफेनौघा धनुर्वेगासिकच्छपा ॥ ३४ ॥
पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्त्यकूलापहारिणी। क्रव्यादहंससङ्कीर्णा
यमराष्ट्रविवर्द्धिनी ॥ ३५ ॥ तां नदीं क्षत्रिया शूरा रथनाग-
हयप्लवैः। प्रतेरुर्बहवो राजन् भयं त्यक्त्वा महारथाः ॥ ३६ ॥
अपराह्णे रणे भीरून् कश्मलेनाभिसंवृतान्। यथा वैतरणी
प्रेतान् प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३७ ॥ प्राक्रोशन् क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा
तद्वैशसं महत्। दुर्य्योधनापराधेन गच्छन्ति क्षत्रियाः क्षयम्
॥ ३८ ॥ गुणवत्सु कथं द्वेषं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। कृतवान्
पाण्डुपुत्त्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ३९ ॥ एवं बहुविधा वाचः
श्रूयन्ते स्म परस्परम्। पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्त्राणां ते सुदारुणा
॥ ४० ॥ ता निशम्य ततो वाचः सर्वयोधैरुदाहृता। आगस्कृन्
सर्वलोकस्य पुत्त्रो दुर्य्योधनस्तव ॥ ४१ ॥ भीष्मं द्रोणं कृपञ्चैव
शल्यञ्चोवाच भारत। युध्यध्वमनहङ्काराः किं चिरं कुरुथेति च
॥ ४२ ॥ ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह। अक्षद्यूतकृतं

राजन् सुघोरं वैशसं महत् ॥ ४३ ॥ यत्पुरा न निगृह्णासि वार्य्यमाणो महात्मभिः । वैचित्रवीर्य्य तस्येदं फलं पश्यसि दारुणम् ॥ ४४ ॥ न हि पाण्डुसुता राजन् ससैन्याः सपदानुगा । रक्षन्ति समरे प्राणान् कौरवा वापि संयुगे ॥ ४५ ॥ एतस्मात् कारणात् घोरो वर्त्तते स्वजनक्षय । दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ॥ ४६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे
चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

---

सञ्जय उवाच । अर्जुनस्तान् नरव्याघ्रो सुशर्मानुचरान्नृपान् । अनयत् प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः ॥ १ ॥ सुशर्मापि ततो वाणैः पार्थं विव्याध संयुगे । वासुदेवञ्च सप्तत्या पार्थञ्च नवभिः पुनः ॥ २ ॥ तान्निवार्य्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः । सुशर्मणो रणे योधान् प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३ ॥ ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये । व्यद्रवन्त रणे राजन् भये जाते महारथाः ॥४॥ उत्सृज्य तुरगान् केचित् रथान् केचिच्च मारिष । गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५ ॥ अपरे तु तदादाय वाजिनागरथान्रणे । त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशाम्पते ॥ ६ ॥ पदाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे । निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७ ॥ वार्य्यमाणाः सुबहुशस्त्रैगर्त्तेन सुशर्मणा । तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८ ॥ तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृत ॥ ९ ॥ सर्वोद्योगेन महता धनञ्जयमुपाद्रवत् । त्रिगर्त्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशाम्पते ॥ १० ॥ स एकः समरे तस्थौ किरन् बहुविधान् शरान् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा हि

प्रहृता नराः ॥ ११ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
प्रययुः फाल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यतिष्ठत ॥ १२ ॥ ध्मायमाना
रणे वीर्य्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः । हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं
जग्मुः समन्ततः ॥ १३ ॥ ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानां
वरूथिनीम् । छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥
एकीभूतास्ततः सर्व्वे कुरवः सह पाण्डवैः । अयुध्यन्त महाराज
मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५ ॥ सात्यकिः कृतवर्म्माणं विद्ध्वा पञ्चभि-
राशुगैः । अतिष्ठदाहवे शूरः किरन् वाणान् सहस्रशः ॥ १६ ॥
तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः पुनर्विव्याध सप्तत्या
सारथिञ्चास्य पञ्चभिः ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तु राजानं वाह्लिकं
प्रपितामहम् । विद्ध्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८ ॥
आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो वहुभिराशुगैः । चित्रसेनं त्रिभिर्वाणै-
र्विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९ ॥ समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ
व्यरोचताम् । यथाकाशे महाराज श्वितौ वुधशनैश्चरौ ॥ २० ॥
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतञ्च नवभिः शरैः । ननाद बलवान्नादं
सौभद्रः परवीरहा ॥ २१ ॥ हताश्वात्तु रथात्तूर्णं सोऽवप्लुत्य
महारथः । आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशाम्पते ॥ २२ ॥
द्रोणश्च द्रुपदं भित्त्वा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सारथिञ्चास्य विव्याध
त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३ ॥ पीड्यमानस्ततो राजन् द्रुपदो
वाहिनीमुखे । अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्व्ववैरमनुस्मरन् ॥ २४ ॥
भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्त्तादिव वाह्लिकम् । व्यश्वसूतरथं चक्रे
सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २५ ॥ ससम्भ्रमो महाराज संशयं परमं
गतः । अवप्लुत्य ततो वाहाद्वाह्लिकः पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥ आरु-
रोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महाहवे । सात्यकिः कृतवर्म्माणं
वारयित्वा महारणे ॥ २७ ॥ शरैर्व्वहुविधै राजन्नाससाद पिता-
महम् । स विद्ध्वा वाणषष्ट्या तु निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ २८ ॥

नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः । तस्यायसीं महाशक्तिं
चिक्षेपाथ पितामहः ॥ २९ ॥ हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां
शुभाम् । तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुदुर्ज्जयाम् ॥ ३० ॥
व्यंशयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः । अनासाद्य तु वार्ष्णेयं
शक्तिः परमदारुणा ॥ ३१ ॥ न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव महा-
प्रभा । वार्ष्णेयस्तु ततो राजन् स्वां शक्तिं कनकप्रभाम् ॥ ३२ ॥
वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति । वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना
सा महाहवे ॥ ३३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ।
तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ॥ ३४ ॥ क्षुरप्राभ्यां
सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यशीर्य्यत मेदिनीम् । छित्वाथ शक्तिन्तु गाङ्गेयः
सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ ३५ ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसन्
शत्रुकर्षणः । ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजम् ॥३६॥
परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् । ततः प्रववृते युद्धं
तुमुलं लोमहर्षणम् । पाण्डवानां कुरूणाञ्च समरे विजयै-
षिणाम् ॥ ३७ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मवार्ष्णेययुद्धे
पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

---

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १ ॥ दुर्य्योधनो
महाराज दुःशासनमभाषत । एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूर-
निसूदन ॥ २ ॥ छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ । तस्य
कार्य्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३ ॥ रक्ष्यमाणोऽहि समरे
भीष्मोऽस्माकं पितामह । निहन्यात् समरे सर्व्वान् पाञ्चालान्
पाण्डवैः सह ॥ ४ ॥ तत्र कार्य्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।

गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं महाव्रतः ॥ ५ ॥ स भवान् सर्वसैन्येन परिवार्य्य पितामहम् । समरे कर्म कुर्वाणं दुष्करं परिरक्षतु ॥ ६ ॥ स एवमुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तव । परिवार्य्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७ ॥ ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मज । विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८ ॥ दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् । शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९ ॥ नकुलं सहदेवञ्च धर्मराजञ्च पाण्डवम् । न्यवारयन्नरश्रेष्ठान् परिवार्य्य समन्ततः ॥ १० ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् । अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११ ॥ तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे । खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२ ॥ खुरशब्दश्च सुमहान् वाजिनां शुश्रुवे तदा । महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३ ॥ उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्भूतं महद्रजः । दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४ ॥ वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभिता पाण्डवी चमूः । निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ॥ १५ ॥ हेषताञ्चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन । ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १६ ॥ प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् । उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेऽतिपूर्य्यतः ॥ १७ ॥ पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः । ततस्ते रथिनो राजन् शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥ न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो हयसादिनाम् । ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्वभिः ॥ १९ ॥ नागैरिव महानागा यथावत् गिरिगह्वरे । तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २० ॥ न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश । अथाहता हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ॥ २१ ॥ अत्यजन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमाः । ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निसूदिताः ॥ २२ ॥

पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः। बध्यमाना हयाश्चैव प्राद्रवन्त भयार्द्दिताः ॥ २३ ॥ यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः। पाण्डवाश्च महाराज जित्वा शत्रून्महामृधे ॥ २४ ॥ दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताड़यामासुराहवे। ततो दुर्य्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितम् ॥ २५ ॥ अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः। एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रणे ॥ २६ ॥ पश्यतां वो महाबाहो सेनां द्रावयति प्रभो। तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ॥ २७ ॥ त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रम। पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ॥२८॥ स ययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः। तद्रापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ॥ २९ ॥ महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डव। मद्रराजञ्च समरे धर्मराजो महारथ ॥३०॥ दशभि सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे। नकुल सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्मगै ॥३१॥ मद्रराजोऽपि तान् सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभि। युधिष्ठिरं पुनः षष्टया विव्याध निशितै शरै. ॥ ३२॥ माद्रीपुत्रौ च सम्भ्रान्तौ द्वाभ्या द्वाभ्यामताड़यत्। ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजावमाहवे ॥ ३३॥ मद्रराजरथं प्राप्त मृत्यो रास्यगतं यथा। अभ्यपद्यत सङ्ग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥३४॥ ततो युद्ध महाघोरं प्रावर्त्तत सुदारुणम्। अपरा दिशमास्थाय तप्यमाने दिवाकरे ॥३५॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि शल्यधर्म्मराज समागमे षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

---

सञ्जय उवाच। तत पिता तव क्रुद्धो निशितै सायकोत्तमैः। आजघान रणे पार्थान् सहसेनान् समन्तत ॥ १ ॥ भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभि शरै। नकुलन्तु त्रिभिर्विद्ध्वा

सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरं द्वादशभिर्वाणैरुरसि चाप-
यत् । धृष्टद्युम्नस्ततो विद्धा ननाद सुमहाबलः ॥ ३ ॥ तं द्वाद-
शार्धैर्नकुलो, माधवश्च त्रिभिः शरैः । सहदेवश्च सप्तत्या
पार्थश्च नवभिः शरैः । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः
॥ ४ ॥ युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत् पितामहम् ।
द्रोणस्तु सात्यकिं विद्धा भीमसेनमविध्यत ॥ ५ ॥ एकैकं
पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः । तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभि-
स्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ६ ॥ तोत्त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्ग-
वम् । सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ७ ॥
अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः । संग्रामे नाजहु-
र्भीष्मं वध्यमानं शितैः शरैः ॥ ८ ॥ तथैवान्ये महीपाला नाना-
देशसमागताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त विविधायुधपाणयः ॥ ९ ॥
तथैव पाण्डवा राजन् परिवव्रुः पितामहम् । स समन्तात् परि-
वृतो रथौघैरपराजितः ॥ १० ॥ गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल
दहन् परान् । रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ॥ ११ ॥
शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् । सुवर्णपुङ्खैरिषुभि-
र्गार्द्धपत्रैः सुतेजनैः ॥ १२ ॥ कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास
तद्बलम् । अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ॥ १३ ॥ मुण्ड-
तालवनानीव चकार स रथव्रजान् । निर्मनुष्यान् रथान् राजन्
गजानश्वांस्तु संयुगे ॥ १४ ॥ अकरोत् स महाबाहुः सर्वशस्त्र-
भृतां वरः । तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ १५ ॥
निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत । अमोघा ह्यभवन् बाणाः
पितुस्ते भरतर्षभ ॥ १६ ॥ नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः
शराः । हतवीरान् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः ॥ १७ ॥
अपश्याम महाराज ह्रियमाणान् रणाजिरे । चेदिकाशिकरूषा-
णां सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥ महारथाः समाख्याताः

कुलपुत्रास्तनुत्यजः । अपरावर्त्तिनः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥१९॥
संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् । निमग्नाः पर-
लोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ २०॥ भग्नाक्षोपस्करान् कांश्चि-
द्भग्नचक्रांश्च भारत । अपश्याम महाराज शतशोऽथ सहस्रशः
॥ २१ ॥ सवरूथैरथैर्भग्नैरथिभिश्च निपातितैः । शरैः सुकवचै-
श्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशाम्पते ॥ २२ ॥ गदाभिर्भिन्दिपालैश्च निशि-
तैश्च शिलीमुखैः । अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २३ ॥
बाहुभिः कार्मुकैः खड्‌गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तलत्रैरङ्गुलि-
त्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ २४ ॥ चापैश्च बहुधाच्छिन्नैः
समास्तीर्य्यत मेदिनी । हतारोहा गजा राजन् हताश्च हय-
सादिनः ॥ २५ ॥ न्यपतन्त गतप्राणाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ॥ २६ ॥ नाशक्नुवन्
वारयितुं भीष्मबाणप्रपीड़ितान् । महेन्द्रसमवीर्य्येण बध्यमाना
महाचमूः ॥ २७ ॥ अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ।
आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजसमाकुलम् ॥ २८ ॥ अनीकं पाण्डु-
पुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् । जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं
तथा ॥ २९ ॥ प्रियं सखायञ्चाक्रन्दे सखा दैवबलात् कृतः ।
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३० ॥ प्रकीर्य्य केशान्
धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः । तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकूव-
रम् ॥ ३१ ॥ ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्त्तस्वरं तदा । प्रभज्यमानं
सैन्यन्तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ॥ ३२ ॥ उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य
रथमुत्तमम् । अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया
॥ ३३ ॥ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसि । यत् पुरा
कथितं वीर राज्ञा तेषां समागमे ॥ ३४ ॥ विराटनगरे पार्थ-
सञ्जयस्य समीपतः । भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् धार्त्तराष्ट्रस्य
सैनिकान् ॥ ३५ ॥ सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति

संयुगे । इति तत् कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम ॥ ३६ ॥
क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व विगतज्वरः । इत्युक्तो वासुदेवेन
तिर्य्यगदृष्टिरधोमुखः ॥ ३७ ॥ अकाम इव बीभत्सुरिदं वचन-
मब्रवीत् । अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ॥ ३८ ॥
दुःखानि वनवासे वा किं नु मे स्यात् कृतं भवेत् । चोदयाश्वान्
हृषीकेश करिष्ये वचनं तव ॥ ३९ ॥ पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं भीष्मं
कुरुपितामहम् । स चाश्वान् रजतप्रख्यान् चोदयामास माधवः
॥ ४० ॥ यतो भीष्मस्ततो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव । तत-
स्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिर बलं महत् ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा पार्थं महा-
बाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे । ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्विनद्-
मुहुः ॥ ४२ ॥ धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् । क्षणेन
स रथस्तस्य सहयः सहसारथि ॥ ४३ ॥ शरवर्षेण महता न
प्राज्ञायत किञ्चन । वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो धैर्य्यमास्थाय सत्वरः
॥ ४४ ॥ चोदयामास तानश्वान् वितुन्नान् भीष्मसायकैः । ततः
पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ॥ ४५ ॥ पातयामास
भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः । स छिन्नधन्वा कौरव्य पुन
रन्यन्महद्धनुः ॥ ४६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण सज्जं चक्रे पिता तव ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ४७ ॥ तस्य तत्
पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुत । साधुसाधु महाबाहो साधु
कुन्तीसुतेति च ॥ ४८ ॥ समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनु ।
मुमोच समरे भीष्मः शरान् पार्थरथं प्रति ॥ ४९ ॥ अदर्शय-
द्वासुदेवो हययाने परं बलम् । मोघान् कुर्वन् शरास्तस्य मण्ड-
लानि निदर्शयन् ॥ ५० ॥ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशर
विक्षतौ । गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ५१ ॥
वासुदेवस्तु सम्प्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् । भीष्मञ्च शरवर्षाणि
सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५२ ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य

सेनयोः। वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥५३॥
युगान्तमिव कुर्व्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले। नामृष्यत महाबाहु-
र्माधवः परवीरहा ॥ ५४ ॥ उत्सृज्य रजतप्रख्यान् हयान्
पार्थस्य मारिष। क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात्
॥ ५५ ॥ अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली। प्रतोदपाणि-
स्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ५६ ॥ दारयन्निव पद्भ्यां स
जगतीं जगतीश्वरः। क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमित-
द्युतिः ॥ ५७ ॥ ग्रसन्निव चेतांसि तावकानां महाहवे। दृष्ट्वा
माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ॥ ५८ ॥ हतो भीष्मो हतो
भीष्म इति तत्र वचो महत्। अश्रूयत महाराज वासुदेवभया-
त्तदा ॥ ५९ ॥ पीतकौषेयसम्वीत मणिश्यामो जनार्द्दनः। शुशुभे
विद्रवन् भीष्मं विद्युन्मालीव तोयदः ॥६०॥ स सिंह इव मातङ्गं
यूथर्षभहरर्षभम्। अभिदुद्राव वेगेन विनदन् माधवर्षभः
॥ ६१ ॥ तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे। असम्भ्रमं
रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ॥ ६२ ॥ उवाच चैनं गोविन्द-
मसम्भ्रान्तेन चेतसा। एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते
॥ ६३ ॥ मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे। त्वया हि
देव सङ्ग्रामे हतस्यापि ममानघ ॥ ६४ ॥ श्रेय एव परं कृष्ण
लोके भवति सर्व्वत। सम्भावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्ये चाद्य-
संयुगे ॥ ६५ ॥ प्रहरस्व यथेच्छं वै दासोऽस्मि तव चानघ।
अन्वगेव ततः पार्थः समभिद्रुत्य केशवम् ॥ ६६ ॥ निजग्राह
महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै। निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो
राजीवलोचनः ॥ ६७ ॥ जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः।
पार्थस्तु विष्टभ्य बली चरणौ परवीरहा ॥ ६८ ॥ निजग्राह
हृषीकेशं कथञ्चिद्दशमे पदे। तत एनमुवाचार्त्तः क्रोधपर्य्या-
कुलेक्षणम् ॥ ६९ ॥ निश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः प्रणयात्सखा।

निवर्त्तस्व महाबाहो नानृतं कर्त्तुमर्हसि ॥ ७० ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव । मिथ्यावादीति लोकास्त्वां कथयिष्यन्ति माधव ॥ ७१ ॥ ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पितामहम् । शपे केशव शस्त्रेण सत्येन सुकृतेन च ॥ ७२ ॥ 'अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन । अद्यैव पश्य दुर्द्धर्षं पात्यमानं महारथम् ॥ ७३ ॥ तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया । माधवस्तु वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ॥ ७४ ॥ अकिञ्चिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः । तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शान्तनवः पुनः ॥ ७५ ॥ ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या इवाचलम् । प्राणानादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ॥ ७६ ॥ गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये । यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्जुर्युधि पाण्डवाः ॥ ७७ ॥ तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता । इति विद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ॥ ७८ ॥ मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा । ते वध्यमाना भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७९ ॥ निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे । कुर्वाणं समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ॥ ८० ॥ वीक्षाञ्चक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीड़िताः । तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ॥ ८१ ॥ त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव । पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिनां रणे ॥ ८२ ॥ महारथं भारत दुष्प्रकम्पं शरोर्मिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् । भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते शरार्चिषं सूर्य्यमिवातपन्तम् ॥ ८३ ॥ विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः । ततो बलानां श्रमकर्षितानां मनोऽवहारं प्रतिसम्बभूव ॥ ८४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सञ्जय उवाच। युध्यतामेव तेषान्तु भास्करेऽस्तमुपागते। सन्ध्यां समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम्॥ १ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा सन्ध्यां सन्दृश्य भारत। वध्यमानञ्च भीष्मेण त्यक्तास्त्रं भयविह्वलम्॥ २ ॥ स्वसैन्यञ्च पराव्वत्तं पलायनपरायणम्। भीष्मञ्च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथम्॥ ३ ॥ सोमकांश्च जितान् दृष्ट्वा निरुत्साहान् महारथान्। चिन्तयित्वा ततो राजा त्ववहारमचोदयत्॥ ४ ॥ ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः। तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा॥ ५ ॥ ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः। न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ सङ्ग्रामे क्षतविक्षताः॥ ६ ॥ भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयित्वा तु पाण्डवाः। नालभन्त तदा शान्तिं भीष्मबाणप्रपीडिताः॥ ७ ॥ भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सहसृञ्जयान्। पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत॥ ८ ॥ न्यविशत् कुरुभिः सार्द्धं हृष्टरूपैः समन्ततः। ततो रात्रिः समभवत् सर्व्वभूतप्रमोहिनी॥ ९ ॥ तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह। सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन्॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसं सर्व्वे प्राप्तकालं महाबलाः। मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः॥ ११ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप। वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वचनञ्चेदमाददे॥ १२ ॥ कृष्ण पश्य महात्मानं भीष्ममुग्रपराक्रमम्। गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम॥ १३ ॥ न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम्। लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम्॥ १४ ॥ यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः। तथा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान्॥ १५ ॥ गृहीतचापः समरे प्रमुञ्चन्निशितान् शरान्। शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट्॥ १६ ॥ वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः। न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धो जेतुं

शक्यो महाहवे ॥ १७ ॥ सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोक-
सागरे। आत्मनो बुद्धिदौर्बल्यात् भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८ ॥
वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतम्। न युद्धं रोचये कृष्ण
हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९ ॥ यथा प्रज्वलितं वह्निं पतङ्गः
समभिद्रवन्। एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥२०॥
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी। भ्रातरश्चैव मे
शूराः सायकैर्भृशपीड़िताः ॥ २१ ॥ मत्कृते भ्रातृसौहार्द्दा-
द्राज्यभ्रष्टा वनं गताः। परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधु-
सूदन ॥ २२ ॥ जीवितं बहुमन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम्।
जीवितस्याद्य शेषे च चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदि तेऽह-
मवग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव। स्वधर्मस्याविरोधेन हितं व्याहर
केशव ॥ २४ ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम्।
प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ धर्मपुत्र
विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसङ्गर। यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्ज्जयाः
शत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ।
माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७ ॥ माञ्चापि
युङ्क्ष्व सौहार्द्दात् योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव। त्वत्प्रयुक्तो महा-
राज किं न कुर्य्यां महाहवे ॥ २८ ॥ हनिष्यामि रणे भीष्म-
माहूय पुरुषर्षभम्। पश्यतां धार्त्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति
फाल्गुनः ॥ २९ ॥ यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव।
हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३० ॥ पश्य मे विक्रमं
राजन् महेन्द्रस्येव संयुगे। विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि
तं रथात् ॥ ३१ ॥ यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः।
मदर्थाः भवदीया ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२ ॥ तव भ्राता मम
सखा सम्बन्धी शिष्य एव च। मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गु-
नार्थे महीपते ॥ ३३ ॥ एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं

त्यजेत् । एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ ३४ ॥ स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यथा योद्धा भवाम्यहम् । प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत् पार्थेन पूर्व्वतः ॥ ३५ ॥ घातयिष्यामि गाङ्गेयमिति लोकस्य सन्निधौ । परिरक्ष्यमिदं तावत् वचः पार्थस्य धीमतः ॥ ३६ ॥ अनुज्ञातन्तु पार्थेन मया कार्य्यमसंशयम् । अथ वा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ॥ ३७ ॥ स हनिष्यति सङ्ग्रामे भीष्मं परपुरञ्जयम् । अशक्यमपि कुर्य्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ॥ ३८ ॥ त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः । निहन्यादर्ज्जुनः सङ्ख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३९ ॥ विपरीतो महावीर्य्यो गतसत्त्वोऽल्पचेतनः । भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्त्तव्यं नावबुध्यते ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । सर्व्वे ह्येते न पर्य्याप्तास्तव वेगविधारणे ॥ ४१ ॥ नियतं समवाप्स्यामि सर्व्वमेतद्यथेप्सितम् । यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान् पक्षे व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ सेन्द्रानपि रणे देवान् जयेयं जयतां वर । त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महारथम् ॥ ४३ ॥ न तु त्वामनृतं कर्त्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् । अयोध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४४ ॥ समयस्तु कृतः कश्चिन्मम भीष्मेण संयुगे । मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथञ्चन ॥ ४५ ॥ दुर्य्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ॥ ४६ ॥ तस्माद्देवव्रतं भूयो बधोपायार्थमात्मनः । भवद्भिः सहिताः सर्व्वे प्रयाम मधुसूदन ॥ ४७ ॥ ते वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् । न चिरात् सर्व्वे वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४८ ॥ स वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्मान् जनार्द्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्त्तास्मि संयुगे ॥ ४९ ॥ स नो जयस्य दाता स्यान्मन्त्रस्य च दृढ़व्रत

बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन सम्वर्द्धिता वयम् ॥ ५० ॥ तञ्चेत् पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधवं । पितुः पितरमिष्टञ्च धिगस्तु चत्रजीविकाम् ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच । ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् । रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितम् ॥ ५२ ॥ देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्द्दहेत् । गम्यतां स बधोपायः प्रष्टुं सागरगासुतम् ॥ ५३ ॥ वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः । ते वयं तत्र गच्छाम प्रष्टुं कुरुपितामहम् ॥ ५४ ॥ गत्वा शान्तनवं वृद्धं मन्त्रं पृच्छाम भारत । स नो दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५५ ॥ एवमामन्त्र्य ते वीरा पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजम् । जग्मुस्ते सहिता सर्वे वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥५६॥ विमुक्तवस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति । प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ॥ ५७ ॥ पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभम् । प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ॥ ५८ ॥ तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः । स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतन्ते धनञ्जय ॥ ५९ ॥ स्वागतं धर्मराजाय भीमाय यमयो-स्तथा । किं वा कार्य्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ६० ॥ सर्वात्मनापि कर्त्तास्मि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् । तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ॥ ६१ ॥ उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वचः । कथं जयेम सर्वज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ॥ ६२ ॥ प्रजाना सङ्क्षयो न स्यात् कथं तन्मे वद प्रभो । भवान् हि नो बधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ॥ ६३ ॥ भवन्तं समरे वीर विषहेम कथं वयम् । न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरु-पितामह ॥ ६४ ॥ मण्डलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा । आददानं सन्दधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ॥ ६५ ॥ पश्यामस्त्वां महाबाहो रथे सूर्य्यमिवापरम् । रथाश्वनरनागानां हन्तारं

परवीरहन् ॥ ६६ ॥ कोऽद्य चोत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ । वर्षता शरवर्षाणि संयुगे वैशसं कृतम् ॥ ६७ ॥ स्वयं नीता हि पृतना संयुगे महती मम । यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ॥ ६८ ॥ मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह । ततोऽब्रवीच्छान्तनवः पाण्डवान् पाण्डुपूर्वजः ॥ ६९ ॥ न कथञ्चन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । जयो भवति सर्वज्ञ सत्यमेतद्‌ब्रवीमि ते ॥ ७० ॥ निर्जिते मयि युद्धे न रणे जेष्यथ पाण्डवाः । क्षिप्रं मयि प्रहरध्वं यदीच्छथ रणे जयम् ॥ ७१ ॥ अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् । एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितोऽस्म्यहम् । हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि तस्मादुपायं न यथा युद्धे जयेमहि । भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ७३ ॥ शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा । न भवान् समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच । सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । नाहं जेतुं रणे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७५ ॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः । ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः ॥ ७६ ॥ निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विस्रस्तकवचध्वजे । द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ ७७ ॥ स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणि । अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं रोचते मम ॥ ७८ ॥ इदं मे शृणु राजेन्द्र सङ्कल्पं पूर्वचिन्तितम् । अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन ॥ ७९ ॥ य एष द्रुपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः । शिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समितिञ्जयः ॥ ८० ॥ यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात् पुंस्त्वं समागतः । जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ८१ ॥ अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु

दंशितः ॥ ८२ ॥ अमङ्गलध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्वे च विशेषतः । न प्रहर्त्तुमभीप्सामि गृहीतेषुः कथञ्चन ॥ ८३ ॥ तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनञ्जयः । शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्तात् भरतर्षभ ॥ ८४ ॥ न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्यात् यः समुद्यतम् । ऋते कृष्णान्महाभागात् पाण्डवाद्वा धनञ्जयात् ॥ ८५ ॥ एष तस्मात् पुरोधाय कञ्चिदन्यं ममाग्रतः । आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ॥ ८६ ॥ मां पातयतु बीभत्सुरेवं तव जयो ध्रुवः । एतत् कुरुष्व राजेन्द्र यथोक्तं मम सुव्रत । सङ्ग्रामे धार्त्तराष्ट्रांश्च हन्याः सर्वान् समागतान् ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति । अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८८ ॥ तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते । अर्जुनो दुःखसन्तप्तः सव्रीड़मिदमब्रवीत् ॥८९॥ गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता । पितामहेन सङ्ग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥ ९० ॥ क्रीड़ता हि मया बाल्ये वासुदेव महामना । पांशुरूषितगात्रेण महात्मा कलुषीकृत ॥ ९१ ॥ यस्याहमधिरुह्याङ्कं बाल किल गदाग्रज । तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ९२ ॥ नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत । इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ९३ ॥ कामं वध्यतु सैन्यं मे नाहं योत्स्ये महात्मना । जयो वधो वा मे भूयात् कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥९४॥

वासुदेव उवाच । प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे । क्षत्रधर्मस्थितः पार्थः कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९५ ॥ पातयैनं रथात् पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्मदम् । नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९६ ॥ दृष्टमेतत् पुरा देवैर्गमिष्यति यमक्षयम् । यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथा न तदन्यथा ॥ ९७ ॥ न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् । त्वदन्यः शक्नुयात्

योद्धुमपि वज्रधरः स्वयं ॥ ९८ ॥ जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम। यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ९९ ॥ ज्यायांसमपि चेत् वृद्धं गुणैः समन्वितम्। आततायिनमायान्तं हन्यात् घातकमात्मनः ॥ १०० ॥ शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनञ्जय। योद्धव्यं रक्षितव्यञ्च यष्टव्यञ्चानुसूयिभिः ॥ १०१ ॥

अर्जुन उवाच। शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम्। दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्त्तते ॥ १०२ ॥ ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्। गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ १०३ ॥ अहमन्यान्महेष्वासान् वारयिष्यामि सायकैः। शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत् ॥ १०४ ॥ श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम्। कन्या ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत ॥ १०५ ॥ इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः। अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ १०६ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसाहारत्तरोमन्त्रे अष्टाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्त्तत संयुगे। पाण्डवांश्च कथं भीष्मस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच। ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सूर्यस्योदयनं प्रति। ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २ ॥ ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३ ॥ कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिवर्हणम्। शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशाम्पते ॥ ४ ॥ चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीम-

सेनधनञ्जयौ। पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्य्यवान् ॥ ५ ॥
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः। धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्
पाञ्चाल्यैरभिरक्षित ॥ ६ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां
सहितः प्रभुः। प्रययौ सिंहनादेन नादयन् भरतर्षभ ॥ ७ ॥
विराटस्तु ततः पश्चात् स्वेन सैन्येन संवृत.। द्रुपदश्च महाबाहो
ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ कैकेया भ्रातर पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्य्य-
वान्। जघनं पालयामासु पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९ ॥ एवं
व्यूह्य महासैन्यं पाण्डवास्तत्र वाहिनीम्। अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे
त्यक्त्वा जीवितमात्मन ॥ १० ॥ तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा
महारथम्। सर्वत सर्वसैन्यानां प्रययु पाण्डवान् प्रति ॥ ११ ॥
पदैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः। ततो द्रोणो महेष्वासः
पुत्रश्चास्य महाबलः ॥ १२ ॥ भगदत्तस्तत पश्चाद्गजानीकेन
संवृतः। कृपश्च कृतवर्म्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३ ॥ काम्बोज-
राजो बलवान् ततः पश्चात् सुदक्षिण। मागधश्च जयत्सेनः
सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४ ॥ तथैवान्ये महेष्वासा सुशर्मप्रमुखा
नृपा। जघनं पालयामासुस्तत्र सैन्यस्य भारत ॥ १५ ॥ दिवसे
दिवसे प्राप्ते भीष्म शान्तनवो युधि। आसुरानकरोद्व्यूहान्
पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६ ॥ तत प्रववृते युद्धं तव तेषाञ्च
भारत। अन्योऽन्यं निघ्नतां राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ १७ ॥
अर्ज्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्। भीष्म युद्धेऽभ्य-
वर्त्तन्त किरन्तो विविधान् शरान् ॥ १८ ॥ तत्र भारत भीमेन
ताडितास्तावकाः शरैः। रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययु-
स्तदा ॥ १९ ॥ नकुल. सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः। तव
सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २० ॥ ते वध्यमानाः
समरे तावका भरतर्षभ। नाशक्नुवन् वारयितुं पाण्डवानां
महद्बलम ॥ २१ ॥ ततस्तत्तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्तत।

सम्प्राद्रवद्दृश्य दिशः काल्यमानं महारथैः॥ २२ ॥ त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ। बध्यमानाः शितैर्वाणैः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः पराक्रमी। यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय॥ २४ ॥ कथं वा पाण्डवान् युद्धे प्रत्युद्यातः परन्तपः। विनिघ्नन् सोमकान् वीरस्तदाचक्ष्व ममानघ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच। आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत् पिता तव। पीड़िते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः॥ २६ ॥ प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजम्। अभ्यवर्त्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम्॥ २७ ॥ तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम्। नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः॥ २८ ॥ स पाण्डवान् महेष्वासः पाञ्चालांश्चैव सृञ्जयान्। नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा॥ २९ ॥ अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः। स पाण्डवानां प्रवरान् पञ्च राजन् महारथान्॥ ३० ॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तान् वारयामास सायकैः। नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान् वीर्य्यामर्षप्रवेगितैः॥ ३१ ॥ निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वं चामितं बहु। रथिनो पातयन्राजन् रथेभ्यः पुरुषर्षभः॥ ३२ ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान्। गजारोहान् गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम्॥ ३३ ॥ तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम्। पाण्डवाः समवर्त्तन्त वज्रहस्तमिवासुराः॥ ३४ ॥ शक्राशनिसमस्पर्शान् विमुञ्चन्निशितान् शरान्। दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं सन्धारयन् वपुः॥ ३५ ॥ मण्डलीभूतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत। सङ्ग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापोपमं महत्॥ ३६ ॥ तद्दृष्ट्वा समरे कर्म पुत्रास्तव विशाम्पते। विस्मयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन॥ ३७ ॥ पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं

तव। युध्यमानं महाशूरं विप्रचित्तिमिवामराः ॥ ३८ ॥ न चैनं
वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम्। दशमेऽहनि सङ्ग्रामे रथा-
नीकं शिखण्डिनः ॥ ३९ ॥ अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मेव कान-
नम्। तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ४० ॥
आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम्। स तेनातिभृशं विद्धः
प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ॥ ४१ ॥ अनिच्छन्निव संक्रुद्धः प्रहस-
न्निदमब्रवीत्। काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथञ्चन
॥ ४२ ॥ यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी। तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४३ ॥ उवाच भीष्मं
समरे सृक्किणी परिसंलिहन्। जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रि-
याणां क्षयङ्करम् ॥ ४४ ॥ मया श्रुतञ्च ते युद्धं जामदग्न्येन चैव
हि। दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं मया च बहुशः श्रुतः ॥ ४५ ॥ जान-
न्नपि प्रभावन्ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह। पाण्डवानां प्रियं
कुर्वन्नात्मनश्च परन्तप ॥ ४६ ॥ अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे
पुरुषसत्तम। ध्रुवञ्च त्वां हनिष्यामि, शपे सत्येन तेऽग्रतः ॥ ४७ ॥
एतच्छ्रुत्वा च मद्वाक्यं यत् कृत्यं तत् समाचर। काममभ्यस वा
मा वा न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं
समितिञ्जय ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच। एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः।
अविध्यत रणे भीष्मं सुतुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ४९ ॥ तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा सव्यसाची महारथः। कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य शिखण्डिन-
मचोदयत् ॥ ५० ॥ अहं त्वामनुयोत्स्यामि परान् विद्रावयन्
शरैः। अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५१ ॥ न हि
ते संयुगे पीड़ां शक्यं कर्त्तुं महाबल। तस्मादद्य महाबाहो यत्तो
भीष्ममभिद्रव ॥ ५२ ॥ अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि
मारिष। अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५३ ॥

शावहास्या वयं वीर भवेम परमाहवे। तथा कुरु रणे यत्नं
साधयस्व पितामहम् ॥ ५४ ॥ अहन्ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि
महाबल। वारयन् रथिनः सर्वान् साधयित्वा पितामहम् ॥ ५५ ॥
द्रोणञ्च द्रोणपुत्रञ्च कृपञ्चाथ सुयोधनम्। चित्रसेनं विकर्णञ्च
सैन्धवञ्च जयद्रथम् ॥ ५६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजञ्च
सुदक्षिणम्। भगदत्तं तथा शूरं मागधञ्च महाबलम् ॥ ५७ ॥
सौमदत्तिं तथा शूरमार्ष्यशृङ्गिञ्च राक्षसम्। त्रिगर्त्तराजञ्च रणे
सह सर्व्वैर्महारथैः ॥ ५८ ॥ अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरा-
लयम्। कुरूंश्च सहितान् सर्वान् युध्यमानान् महाबलान्। अहं
निवारयिष्यामि साधयस्व पितामहम् ॥ ५९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि दशमदिवसयुद्धारम्भे भीष्म-
शिखण्डिप्रलापे नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच। कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत् पिता-
महम्। पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १ ॥ के-
ऽरक्षन् पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधाः। त्वरमाणास्त्वरा-
काले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २ ॥ कथं शान्तनवो भीष्मः स
तस्मिन् दशमेऽहनि। अयुध्यत महावीर्य्यः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः
॥ ३ ॥ न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम्। कच्चिन्न
रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्य्यदस्यतः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच। नाशीर्य्यत धनुश्चास्य रथभङ्गो न चाप्यभूत्।
युध्यमानस्य सङ्ग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ ५ ॥ निघ्नतः समरे
शत्रून् शरैः सन्नतपर्व्वभिः। अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महा-
रथाः ॥ ६ ॥ तथा दन्तिगणा राजन् हयाश्चैव सुसज्जिताः।
अभ्यवर्त्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ७ ॥ यथाप्रतिज्ञं

कौरव्य स चापि समितिञ्जयः। पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ८ ॥ युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं परान् शरैः। पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं सर्वे ते नाभ्यधारयन् ॥ ९ ॥ दशमेऽहनि सम्प्राप्ते ततस्तां रिपुवाहिनीम्। कीर्य्यमाणां शितैर्वाणैः शत-शोऽथ सहस्रशः ॥ १० ॥ न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजम्। अशक्नुवन् रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥ अथोपायान्महाराज सव्यसाची धनञ्जयः। त्रासयन् रथिनः सर्वान् बीभत्सुरपराजितः ॥ १२ ॥ सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः। शरौघान् विसृजन् पार्थो व्यचरत् कालवद्रणे ॥ १३ ॥ तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ। सिंहस्येव मृगा राजन् व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १४ ॥ जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा तत् सैन्यञ्चाभिपीड़ितम्। दुर्य्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीत् भय पीड़ित ॥ १५ ॥ एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्व कृष्णसारथिः। दहते मामकान् सर्वान् कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ १६ ॥ पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्व्वशः। पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्य-मानानि संयुगे ॥ १७ ॥ यथा पशुगणान् पाल सञ्चालयति कानने। तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १८ ॥ धन-ञ्जयशरैर्भग्नं द्रवमाणञ्च सर्व्वतः। भीमोऽप्येवं दुराधर्षो विद्रा वयति मे बलम् ॥ १९ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। अभिमन्युः सुविक्रान्तो वाहिनीं द्रवते मम ॥ २० ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः। व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महारणे ॥ २१ ॥ वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्व्वैरेतैर्महा रथैः। नान्याङ्गतिम्प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २२ ॥ ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमम्। पर्य्याप्तस्तु भवान् शीघ्रं पीड़ितानां गतिर्भव ॥ २३ ॥ एवमुक्तो महाराज पिता देव व्रतस्तव। चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २४ ॥

तव सम्धारयन् पुत्रमब्रवीच्छान्तनोः सुतः । दुर्य्योधन विजानीहि
स्थिरो भूत्वा विशाम्पते ॥ २५ ॥ पूर्व्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं
महाबल । हत्वा दशसहस्राणि क्षत्रियाणां,महात्मनाम् ॥ २६ ॥
सङ्ग्रामादपयातव्यमेतत् कर्म ममाह्निकम् । इति तत् कृतवां-
श्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २७ ॥ अद्य चापि महत् कर्म प्रकरिष्ये
महाबल । अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् ॥ २८ ॥
अद्य ते पुरुषव्याघ्र पतिमोक्ष्ये ऋणन्तव । भर्त्तृपिण्डकृते राजन्
निहतः पृतनामुखे ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ क्षत्रियान् प्रतप-
ञ्छरैः । आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ३० ॥
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ । आशीविषमिव क्रुद्धं
पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ३१ ॥ दशमेऽहनि भीष्मस्तु दर्शयन्
शक्तिमात्मनः । राजन् शतसहस्राणि सोऽवधीत् कुरुनन्दन ॥३२॥
पाञ्चालानाञ्च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महारथाः । तेषामादत्त तेजांसि
जलं सूर्य्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥ हत्वा दशसहस्राणि कुञ्जराणां
तरस्विनाम् । सारोहाणां महाराज हयानाञ्चायुतन्तथा ॥ ३४ ॥
पूर्णे शतसहस्रे च पदातानां नरोत्तमः । प्रजज्वाल रणे भीष्मो
विधूम इव पावकः ॥ ३५ ॥ न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकु-
र्निरीक्षितुम् । उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥३६॥
ते पाण्डवेयाः समरे महेष्वासेन पीड़िताः । बधायाभ्यद्रवन्
भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः ॥ ३७ ॥ सयुध्यमानो बहुभिर्भीष्मः
शान्तनवस्तथा । अवकीर्णो महामेरुः शैलो मेघैरिवावृतः ॥ ३८ ॥
पुत्रस्तु तव गाङ्गेयं,समन्तात् पर्य्यवारयत् । महत्या सेनया सार्द्धं
ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३९ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि दुर्य्योधनभीष्मसंवादे
दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११० ॥

———

सञ्जय उवाच। अर्जुनस्तु रणे राजन् दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम्। शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम्॥ १॥ न चापि भीस्त्वया कार्य्या भीष्मादद्य कथञ्चन। अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात्॥२॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ। अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम्॥ ३॥ धृष्टद्युम्नस्तथा राजन् सौभद्रश्च महारथः। हृष्टावाद्रवतो भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम्॥ ४॥ विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः। अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः॥ ५॥ नकुलः सहदेवश्च धर्म्मराजश्च वीर्य्यवान्। तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशाम्पते॥ ६॥ प्रत्युद्ययुस्तावकांश्च समेतान् तान् महारथान्। यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु॥ ७॥ चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात्। भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा॥ ८॥ धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम्। त्वरमाणं रणे यत्तं कृतवर्म्मा न्यवारयत्॥ ९॥ भीमसेनं सुसंक्रुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम्। त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत्॥ १०॥ तथैव नकुलं शूरं किरन्तं सायकान् बहून्। विकर्णो वारयामास इच्छन् भीष्मस्य जीवितम्॥ ११॥ सहदेवं तथा राजन् यान्तं भीष्मरथं प्रति। वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि॥ १२॥ राक्षसं क्रूरकर्म्माणं भैमसेनिं महाबलम्। भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली॥ १३॥ सात्यकिं समरे यान्तं तव पुत्रो न्यवारयत्। अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति॥ १४॥ सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत्। विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्द्दनौ॥ १५॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत। तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम्॥ १६॥ भारद्वाजो रणे यत्तो धर्म्मपुत्रमवारयत्। अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्॥ १७॥ भीष्मप्रेप्सुं

महाराज भासयन्तं दिशो दश । दुःशासनो महेष्वासो वारया-
मास संयुगे ॥ १८ ॥ अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महा-
रथान् । भीष्मस्याभिमुखे यातान् वारयाञ्चासुराहवे ॥ १९ ॥
धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनः पुनः । अभ्यद्रवत् सुसंरब्धो
भीष्ममेकं महारथः ॥ २० ॥ एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति
कुरुनन्दन । अभ्यद्रवत मा भैष्ट भीष्मो हि प्राप्स्यते न वः ॥ २१ ॥
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः । किमु भीष्मो रणे वीरो
गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २२ ॥ इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां
महारथाः । अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति ॥ २३ ॥
आगच्छमानान् समरे वार्य्यौघान् प्रबलानिव । अवारयन्त सं-
हृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥ दुःशासनो महाराज भयं
त्यक्त्वा महारथः । भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनञ्जयमुपाद्रवत्
॥ २५ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति । अभ्यद्रवन्त
सङ्ग्रामे तव पुत्रान् महारथान् ॥ २६ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम चित्र-
रूपं विशाम्पते । दुःशासनरथं प्राप्य यत् पार्थो नाभ्यवर्त्तत
॥ २७ ॥ यथा वारयते वेला क्षुब्धतोयं महार्णवम् । तथैव
पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २८ ॥ उभौ तौ रथिनां
श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्ज्जयौ । उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या
च भारत ॥ २९ ॥ तथा तौ जातसंरम्भावन्योऽन्यबधकाङ्क्षिणौ ।
समीयतुर्महासङ्ख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ ३० ॥ दुःशासनो
महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः । वासुदेवञ्च विंशत्या ताड़या-
मास संयुगे ॥ ३१ ॥ ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीड़ि-
तम् । दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समर्पयत् ॥ ३२ ॥ ते
तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । दुःशासनस्ततः क्रुद्धः
पार्थं विव्याध पञ्चभिः ॥ ३३ ॥ ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः सुनि-
शितैस्त्रिभिः । ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवो रणे ॥ ३४ ॥

यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः । सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ॥ ३५ ॥ व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव । दुःशासनन्ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ॥ ३६ ॥ पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुः पूर्णं निशाकरम् । पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ ३७ ॥ विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा रथञ्चास्य त्रिभिः शरैः ॥ ३८ ॥ अप्रैषीद्विशिखान् घोरान् यमदण्डोपमान् बहून् । अप्राप्तानेव तान् बाणान् चिच्छेद तनयस्तव ॥ ३९ ॥ यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् । पार्थं सुनिशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४० ॥ ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान् सन्धाय कार्मुके । प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान् ॥ ४१ ॥ न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः । यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ४२ ॥ पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना । हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ॥ ४३ ॥ अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशाम्पते ॥ ४४ ॥ अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी । शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रं पुरन्दरः । निर्बिभेद महाकायो विव्यथे नैव चार्जुनः ॥ ४५ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अर्जुनदुःशासनसमागमे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

---

सञ्जय उवाच । सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं रणे । आर्ष्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १ ॥ माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः । आजघान रणे राजन् प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥ तथैव राक्षसो राजन् माधवं नवभिः शरैः ।

अर्द्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ शैनेयः शरसङ्घन्तु
प्रेषयामास संयुगे । राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४ ॥
ततो रक्षो महाबाहुः सात्यकिं सत्यविक्रमम्। विव्याध विशिखै-
स्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५ ॥ माधवस्तु रणे विद्धो राक्ष-
सेन भृशं तदा । वीर्य्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च
॥ ६ ॥ भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः । ताड़या-
मास समरे तोत्रैरिव महागजम् ॥ ७ ॥ विहाय राक्षसं युद्धे
शैनेयो रथिनाम्वरः । प्राग्ज्योतिषे विचिक्षेप शरान् सन्नत
पर्व्वणः ॥ ८ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥ ९ ॥ अथान्यद्धनु-
रादाय वेगवत् परवीरहा । भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध
निशितैः शरैः ॥ १० ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्कणी परि-
संलिहन् । शक्तिं कनकवैदूर्य्यामायसीं भूषितां दृढ़ाम् ॥ ११ ॥
यमदण्डोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे । तामापतन्तीं सहसा
तस्य बाहुबलेरिताम् ॥ १२ ॥ सात्यकिः समरे राजन् द्विधा
चिच्छेद सायकैः । ततः पपात सहसा महोल्केव हतप्रभा ॥१३॥
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशाम्पते । महता रथवंशेन
वारयामास माधवम् ॥ १४ ॥ तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां
महारथम् । दुर्य्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातॄन् सर्व्वानुवाच ह ॥ १५ ॥
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि । न जीवन् प्रति
निर्य्याति महतोऽस्मात् रथव्रजात् ॥ १६ ॥ तस्मिन् हते हतं
मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् । तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महा-
रथाः ॥ १७ ॥ शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा । अभि-
मन्युं तदायान्तं भीष्मस्याभ्युद्यतं रणे ॥ १८ ॥ काम्बोजराजो
बलवान् वारयामास संयुगे । आर्ज्जुनिर्नृपतिं विद्धा शरैः सन्नत-
पर्व्वभिः ॥ १९ ॥ पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन् विव्याध तं नृपम् ।

सहस्त्रिणस्तु समरे पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २० ॥ सारथिञ्चास्य नवभिश्छिन्दन् भीष्मस्य जीवितम् । तद्युद्धमासीत् सुमहत्तयोस्तत्र समागमे ॥ २१ ॥ यदभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुकर्षणः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ॥ २२ ॥ भीष्मस्य युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ । अश्वत्थामा रणे क्रुद्धः समियाद्रथसत्तमः ॥ २३ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तयोस्तस्य च भारत । विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परन्तप ॥ २४ ॥ यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् । द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा ॥ २५ ॥ गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरन्तौ महाबलौ । अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः ॥ २६ ॥ विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ । तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ॥ २७ ॥ यद्द्रौणिसायकान् घोरान् प्रत्यवारयतां युधि । सहदेवं तथायान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ॥ २८ ॥ यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् । कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं महारथम् ॥ २९ ॥ आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः । तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ॥ ३० ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ॥ ३१ ॥ माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन् भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३२ ॥ तथैव पाण्डवो राजन् शारद्वतममर्षणम् । आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ ३३ ॥ ततो युद्धं समभवत् घोररूपं भयावहम् । नकुलन्तु रणे क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः ॥ ३४ ॥ विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन् भीष्मं पितामहम् । नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धीमता ॥ ३५ ॥ विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः । तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परन्तपौ ॥ ३६ ॥ अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव । घटोत्कचं रणे॰

यान्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ॥ ३७ ॥ दुर्मुखः समरे प्रायात्
भीष्महेतोः पराक्रमी । हैडिम्बस्तु रणे राजन् दुर्मुखं शत्रु-
तापनम् ॥ ३८ ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्व्वणा ।
भीमसेनसुतञ्चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ॥ ३९ ॥ षष्ट्या वीरो
नदन् हृष्टो विव्याध रणमूर्द्धनि । धृष्टद्युम्नं तथायान्तं भीष्मस्य
वधकाङ्क्षिणम् ॥ ४० ॥ हार्द्दिक्यो वारयामास रथश्रेष्ठं महा-
रथः । हार्द्दिक्यं पार्षतश्चापि विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ॥ ४१ ॥ पुनः
पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे । तथैव पार्षतो राजन्
हार्द्दिक्यं नवभिः शरैः ॥ ४२ ॥ विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्र-
परिच्छदैः । तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ॥ ४३ ॥
अन्योऽन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः । भीमसेनमथायान्तं
भीष्मं प्रति महाबलम् ॥ ४४ ॥ भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठतिष्ठेति
चाब्रवीत् । सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ॥ ४५ ॥
नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे । उरःस्थेन बभौ तेन
भीमसेन प्रतापवान् ॥ ४६ ॥ स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा
नृपतिसत्तम । तौ शरान् सूर्य्यसङ्काशान् कर्म्मारपरिमार्ज्जितान्
॥ ४७ ॥ अन्योऽन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते नरर्षभौ । भीमो
भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ॥ ४८ ॥ तथा भीष्मजये
गृध्नुः सौमदत्तिस्तु पाण्डवम् । कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू
रणे ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरन्तु कौन्तेयं महत्या सेनया वृतम् ।
भीष्माभिमुखमायान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ५० ॥ द्रोणस्य
रथनिर्घोषं पर्ज्जन्यनिनदोपमम् । श्रुत्वा प्रभद्रका राजन् सम-
कम्पन्त मारिष ॥ ५१ ॥ सा सेना महती राजन् पाण्डुपुत्रस्य
संयुगे । द्रोणेन द्राविता यत्ता न चचाल पदात् पदम् ॥ ५२ ॥
चेकितानं रणे यत्तं भीष्मं प्रति जनेश्वर । चित्रसेनस्तव सुत
क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५३ ॥ भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महा

रथः । चेकितानं परं शक्त्या बोधयामास भारत ॥ ५४ ॥ तथैव
चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् । तद्युद्धमासीत् सुमहत् तयो-
स्तत्र समागमे ॥ ५५ ॥, अर्जुनो वार्य्यमाणस्तु बहुशस्तत्र भारत ।
विमुखीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव ममर्द्द ह ॥ ५६ ॥ दुःशासनोऽपि
परया शक्त्या पार्थमवारयत् । कथं भीष्मं न नो हन्यादिति
निश्चित्य भारत ॥ ५७ ॥ सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
लोड्यते रथिभि श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५८ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वसमागमे
द्वादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

— —

सञ्जय उवाच । अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रम ।
समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ १ ॥ विधुन्वानो नर
श्रेष्ठो द्रावयाणो वरूथिनीम । पृतना पाण्डवेयाना गाहमानो
महाबल ॥ २ ॥ निमित्तानि निमित्तज्ञ सर्वतो वीक्ष्य वीर्य्यवान् ।
प्रतपन्तमनीकानि द्रोण पुत्रमभाषत ॥ ३ ॥ अय स दिवसस्तात
यत्र पार्थो महाबल । जिघांसु समरे भीष्मं पर यत्न करि
ष्यति ॥ ४ ॥ उत्पतन्ति हि मे वाणा धनु प्रस्फुरतीव च । योग
मस्त्राणि छिन्दन्ति क्रूरं मे वर्त्तते मति ॥ ५ ॥ दिक्षुशान्तानि
घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजा । नीचैर्गृध्राणि लीयन्ते भार
ताना चमूं प्रति ॥ ६ ॥ नष्टप्रभ इवादित्य सर्वतो लोहिता
दिश । रसते व्यथते भूमि कम्पतीव च सर्वश ॥ ७ ॥ कङ्क-
गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहु । शिवाश्चैवाशिवा घोरा
वेदयन्त्यो महद्भयम ॥ ८ ॥ पपात महती चोल्का मध्येनादित्य
मण्डलात् । सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९ ॥
परिवेशस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् । वेदयानो भयं घोरं

राज्ञां देहावकर्त्तनम् ॥ १० ॥ देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः । कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११ ॥ अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्षण्यं दिवाकरम् । अवाक्शिराश्च भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२ ॥ वपूंषि च नरेन्द्राणां विगताभानि लक्षये । धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३ ॥ सेनयोरुभयोश्चैव समन्तात् श्रूयते महान् । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निःस्वनः ॥ १४ ॥ ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे । अपास्यान्यान् रणे योधानभ्यस्यति पितामहम् ॥ १५ ॥ हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः । चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६ ॥ तञ्चेह निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् । पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७ ॥ अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं कन्यां शिखण्डिनम् । स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥१८॥ अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महाबलः । न चामाङ्गलिके तस्मिन् प्रहरेदापगासुतः ॥ १९ ॥ एतद्विचिन्तयानस्य मनः सीदति मे भृशम् । अभ्युद्यतो रणे क्रुद्धः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मश्चार्जुनसङ्गतः । मम चास्त्रसमारम्भः प्रजानामशिवं ध्रुवम् ॥ २१ ॥ मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः । दूरपाती दृढ़ेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२ ॥ अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः । बलवान् बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३ ॥ विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः । तस्य मार्गं परिहरन् द्रुतं गच्छ यतव्रत ॥ २४ ॥ पश्चाद्यैतन्महाघोरे संयुगे वैशसं महत् । हेमचित्राणि शूराणां महन्ति च शुभानि च ॥ २५ ॥ कवचानि विदीर्य्यन्ते शरैः सन्नतपर्वभिः । छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराश्च धनूंषि च ॥२६॥ प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्तयश्च कनकोज्ज्वलाः । वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रु-

ढेन किरीटिना ॥ २७ ॥ नायं संरक्षितुं कालः प्राणान् पुत्रोपजीविभिः। याहि 'स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८ ॥ रथनागहयावर्त्तां महाघोरां सुदुर्गमाम्। रथेन सङ्ग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत्। इहैव दृश्यते राज्ञि भ्राता यस्य धनञ्जयः ॥ ३० ॥ भीमसेनश्च बलवान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१ ॥ तस्यैष मन्युप्रभवो धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः। तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतीम ॥ ३२ ॥ एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः। वारयन् सर्वसैन्यानि धार्त्तराष्ट्राणि सर्वश ॥ ३३ ॥ एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमानं किरीटिना। महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव महाजलम् ॥ ३४ ॥ हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे। याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ दुर्गमं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः। समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६ ॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ। पर्य्यरक्षन्त राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७ ॥ उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः। एष गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीय इव फाल्गुन ॥ ३८ ॥ उत्तमास्त्राणि चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्धनुः। पार्षतं याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥३९॥ को हि नेच्छेत् प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः। क्षत्रधर्मन्तु सम्प्रेक्ष्य ततस्त्वां नियुनज्म्यहम् ॥ ४० ॥ एष चाति रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम्। युद्धे षु सदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

---

सञ्जय उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मनः । भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च ॥ १ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः । चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः ॥ २ ॥ दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् । महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ॥ ३ ॥ भीष्मस्य समरे राजन् प्रार्थयाना महद्यशः । शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताड़यत् ॥४॥ कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः । चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ॥ ५ ॥ दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताड़यत् । सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताड़यत् ॥ ६ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ स तान् सर्वान् महाराज राजमानान् पृथक् पृथक् । प्रवरान् सर्वलोकस्य धार्त्तराष्ट्रान् महारथान् ॥ ८ ॥ जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा । सप्तभिः शल्यमाविध्यत् कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ९ ॥ कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत । अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥१०॥ विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताड़यत् । दुर्मर्षणञ्च विंशत्या चित्रसेनञ्च पञ्चभिः ॥ ११ ॥ विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् । विद्ध्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवञ्च पुनस्त्रिभिः ॥ १२ ॥ अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः । भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १३ ॥ स विद्धो दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ गौतमं ताड़यामास शरैर्बहुभिराहवे । सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ १५ ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः । हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ॥ १६ ॥ शरांश्चिक्षेप निशितान् भीमसेनस्य संयुगे । तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष ॥ १७ ॥ भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य

महात्मनः । स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ १८ ॥ चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः । अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ॥ १९ ॥ महारथान् शरैर्विद्धा वारयित्वा च मारिष । विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २० ॥ तदा न ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् । स सन्धाय शरांस्तीक्ष्णान् कर्मारपरिमार्ज्जितान् ॥ २१ ॥ भीमं विव्याध समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्य्यवान् ॥ २२ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे । दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्य्यवान् ॥ २३ ॥ भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिन्दमाः । स च तान् प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ २४ ॥ शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः । तं शल्यो नवभिर्भित्त्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २५ ॥ सारथिञ्चास्य भल्लेन गाढ़ं विव्याध मर्म्मणि । विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् । तथेतरान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ २७ ॥ ताड़यामास समरे सिंहवद्विननाद च । ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदम् ॥ २८ ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्म्मस्वताड़यन् । सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ॥ २९ ॥ पर्व्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः । स तु क्रोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः ॥ ३० ॥ मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भृशं विद्धा महायशाः । प्राग्ज्योतिषं शतैराजौ राजन् विव्याध सायकैः ॥ ३१ ॥ कृपञ्च बहुभिर्बाणैर्भृशं विद्धा महायशाः । ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् । तथान्यद्धनुरादाय कृतवर्म्मा वृकोदरम् ॥ ३३ ॥ आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परन्तप । भीमस्तु समरे विद्धा शल्यं नवभिरायसैः । भगदत्तं त्रिभिश्च कृतवर्म्माणं

मष्टभिः । द्वाभ्यां द्वाभ्यान्तु विव्याध गौतमप्रभृतीन् रथान् ॥३४॥ तेऽपि तं समरे राजन् विव्यधुर्निशितैः शरैः । स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वशस्त्रैर्महारथैः ॥ ३५ ॥ मत्वा तृणेन तान् तुल्यान् विचचार गतव्यथः । ते चापि रथिना श्रेष्ठा भीमाय निशितान् शरान् ॥ ३६ ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महाबल ॥ ३७ ॥ चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महात्मने । तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशञ्च महाभुजः ॥ ३८ ॥ शतघ्नीञ्च कृपो राजन् शरं शल्यश्च सयुगे । अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ॥ ३९ ॥ भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा । तोमरञ्च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ॥ ४० ॥ पट्टिशञ्च त्रिभिर्वाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् । स बिभेद शतघ्नीञ्च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ४१ ॥ भीमसेनो रणश्लाघी विधैकैकं समाच्छिनत् । तांश्च सर्वान् महेष्वासान् त्रिभिस्त्रिभिरताड़यत् ॥ ४२ ॥ ततो धनञ्जयस्तत्र वर्त्तमाने महारणे । आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ॥ ४३ ॥ निघ्नन्तं समरे शत्रून् योधमानञ्च सायकैः । तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ॥ ४४ ॥ न शशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभाः । अथार्जुनो रणे भीमं योधयन्तं महारथान् ॥ ४५ ॥ भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । आससाद रणे वीरांस्तावकान् दश भारत ॥ ४६ ॥ ये स्म भीमं रणे राजन् योधयन्तो व्यवस्थिताः । बीभत्सुस्तान् तथाविध्यत् भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४७ ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् । अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४८ ॥ सुशर्मन् गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः । जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयवृकोदरौ ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्त्तः प्रस्थलाधिपः । अभिद्रुत्य रणे भीममर्ज्जुनञ्चैव धन्विनौ ॥ ५० ॥ रथैरनेक

शाहस्रैः समन्तात् पर्य्यधारयत् । ततः प्रववृते युद्धमर्ज्जुनस्य
शरैः सह ॥ ५१ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
चतुर्द्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

---

सञ्जय उवाच । अर्ज्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥ सुशर्माणं कृपञ्चैव
त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत । प्राग्ज्योतिषञ्च समरे सैन्धवञ्च जयद्रथम्
॥ २ ॥ चित्रसेनं विकर्णञ्च कृतवर्माणमेव च । दुर्मर्षणञ्च राजेन्द्र
ह्यावन्त्यौ च महारथौ ॥ ३ ॥ एकैकं त्रिभिरानर्च्छत् कङ्कबर्हिण-
वाजितैः । शरैरतिरथो युद्धे पीड़यन् वाहिनीं तव ॥ ४ ॥
जयद्रथो रणे पार्थं विद्ध्वा भारत सायकैः । भीमं विव्याध
तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५ ॥ शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च
रथिनां वरः । विव्यधाते महाराज बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६ ॥
चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशाम्पते । पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं
संयुगे निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ आजघ्नुरर्ज्जुनं सङ्ख्ये भीमसेनञ्च
मारिष । तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ८ ॥
अपीड़येतां समरे त्रिगर्त्तानां महाबलम् । सुशर्मापि रणे पार्थं
शरैर्नवभिराशुगैः ॥ ९ ॥ ननाद बलवन्नादं त्रासयानो महद्-
बलम् । अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १० ॥
विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः । तेषान्तु रथिनां मध्ये
कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ११ ॥ क्रीड़मानौ रथोदारौ चित्ररूपौ
व्यदृश्यताम् । आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ १२ ॥
छित्त्वा धनूंषि शूराणां शरांश्च बहुधा रणे । पातयामासतु-
र्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १३ ॥ हताश्च बहवो भग्ना

हयाश्च शतशो हताः । गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महाहवे
॥ १४ ॥ रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निषूदिताः । दृश्यन्ते
बहवो राजन् वेपमानाः समन्ततः ॥ १५ ॥ हतैर्गजैः पदात्यौघै-
र्वाजिभिश्च निषूदितैः । रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्य्यत मेदिनी
॥ १६ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् । शरैः संवार्य्य
तान् वीरान् यत् जघान महाबलः ॥ १७ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च
सैन्धवश्च जयद्रथः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ नाजह्नः संयुगं तदा
॥ १८ ॥ ततो भीमो महेष्वासः फाल्गुनश्च महारथः । कौर-
वाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रवतू रणे ॥ १९ ॥ ततो बर्हिण-
वाजानामयुतान्यर्बुदानि च । धनञ्जयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म
भूमिपाः ॥ २० ॥ ततस्तान् शरजालेन सन्निवार्य्य महारथान् ।
पार्थः समन्तात् समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २१ ॥ शल्यस्तु समरे
जिष्णुं क्रीड़न्निव महारथः । आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः सन्नत-
पर्वभिः ॥ २२ ॥ तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापञ्च पञ्चभिः ।
अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ २३ ॥ अथान्यद्धनु-
रादाय समरे भारसाधनम् । मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताड़या-
मास रोषितः ॥ २४ ॥ त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवञ्च पञ्चभिः ।
भीमसेनञ्च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २५ ॥ ततो द्रोणो
महाराज मागधश्च महारथः । दुर्य्योधनसमादिष्टौ तं देशमुप
जग्मतुः ॥ २६ ॥ यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।
कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुः सुमहारथौ ॥ २७ ॥ जयत्सेनस्तु
समरे भीमं भीमायुधं युधि । विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरत-
र्षभ ॥ २८ ॥ तं भीमो दशभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सार-
थिञ्चास्य भल्लेन रथनीड़ादपातयत् ॥ २९ ॥ उद्भ्रान्तैस्तुरगैः
सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः । मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य
पश्यतः ॥ ३० ॥ द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।

विव्याध बाणैर्निशितैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ तं भीमः समर-
श्लाघी गुरुं पितृसमं रणे । विव्याध पञ्चभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च
भारत ॥ ३२ ॥ अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः । व्यध-
मत्तस्य तत् सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३३ ॥ ततो भीष्मश्च
राजा च कौशल्यश्च बृहद्बलः । समवर्त्तन्त संक्रुद्धा भीमसेनधन-
ञ्जयौ ॥ ३४ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । अभ्य-
द्रवन् रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३५ ॥ शिखण्डी तु
समासाद्य भारतानां पितामहम् । अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा
महारथात् ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिख-
ण्डिनम् । अयोधयन् रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयैः ॥ ३७ ॥
तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् । शिखण्डिप्रमुखान्
पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ३८ ॥ ततः प्रववृते युद्धं कौर-
वाणां भयावहम् । तत्र पाण्डुसुतैः सार्द्धं भीष्मस्य विजयं प्रति
॥ ३९ ॥ तावकानां जये भीष्मो ग्लह आसीद्विशाम्पते । तत्र हि
द्यूतमासक्तं विजयायेतराय च ॥ ४० ॥ धृष्टद्युम्नस्तु राजेन्द्र
सर्वसैन्यान्यचोदयत् । अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट रथसत्तमाः
॥ ४१ ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी । भीष्मं
समभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४२ ॥ भीष्मोऽपि रथिनां
श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् । आपतन्तीं महाराज वेलामिव
महोदधिः ॥ ४३ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनपराक्रमे
पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । कथं शान्तनवो भीष्मो दशमेऽहनि सञ्जय ।
अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १ ॥ कुरवश्च कथं

युद्धे पाण्डवान् प्रत्यवारयन्। आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। कुरवः पाण्डवैः सार्द्धं यदयुध्यन्त भारत। यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ३ ॥ गमिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिनः। अहन्यहनि संक्रुद्धास्तावकानां महारथाः ॥ ४ ॥ यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिञ्जयः। पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५ ॥ कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं परन्तप। अर्जुनञ्च सपाञ्चाल्यं संशयो विजयेऽभवत् ॥ ६ ॥ दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे। प्रावर्त्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७ ॥ तस्मिन्नयुतशो राजन् भूयशश्च परन्तप। भीष्मः शान्तनवो योधान् जघान परमास्त्रवित् ॥ ८ ॥ येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि भारत। ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्व्वेऽनिवर्त्तिनः ॥ ९ ॥ दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम्। निरविद्यत धर्म्मात्मा जीवितेन परन्तप ॥ १० ॥ स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखे रणे। न हन्यां मानवश्रेष्ठान् सङ्ग्रामे सुबहूनपि ॥ ११ ॥ चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव। अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद। शृणुष्व वचनं तात धर्म्म्यं स्वर्ग्यञ्च जल्पतः ॥ १३ ॥ निर्व्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत। घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून् प्राणिनो रणे ॥ १४ ॥ तस्मात् पार्थं पुरोधाय पाञ्चालान् सृञ्जयांस्तथा। मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः। भीष्मं प्रति ययौ राजा सङ्ग्रामे सह सृञ्जयैः ॥ १६ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् पाण्डवश्च युधिष्ठिरः। श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ १७ ॥ अभिद्रवध्वं युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे। रक्षिताः सत्यसन्धेन

जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८ ॥ अयञ्चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः । भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९ ॥ मा वो भीष्माद्भयं किञ्चिदस्त्वद्य युधि सृञ्जयाः । ध्रुवं भीष्मं विजेष्याम पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २० ॥ ते तथा समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जग्मुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २१ ॥ शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवञ्च धनञ्जयम् । भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२ ॥ ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः । द्रोणेन सह पुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३ ॥ दुःशासनश्च बलवान् सह सर्वैः सहोदरैः । भीष्मं समरमध्यस्थं पालयाञ्चक्रिरे तदा ॥ २४ ॥ ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम् । शिखण्डीप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५ ॥ चेदिभिस्तु सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः । ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् । युधामन्युः सहामात्यं दुर्य्योधनमयोधयत् ॥ २७ ॥ विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् । वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परन्तप ॥ २८ ॥ मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यमसम्बाधं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । द्रौणिं प्रति ययौ मत्तः पाञ्चाल्यः सह सोदरैः ॥ ३० ॥ कर्णिकारध्वजश्चैव सिंहकेतुमरिन्दम । प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१ ॥ शिखण्डिनञ्च पुत्रास्ते पाण्डवञ्च धनञ्जयम् । राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे । सम्प्रधावत् स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३ ॥ तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत । तावकानां परेषाञ्च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ॥ ३४ ॥ ततस्तेषां प्रतप्तानामन्योन्यमभिधावताम् । प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्वासु

भारत ॥ ३५ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानाञ्च वृंहितैः । सिंह-
नादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६ ॥ सा च सवनरेन्द्राणां
चन्द्रार्कसदृशी प्रभा । वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥३७॥
रजो मेघाश्च सञ्जग्मुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः । धनुषाञ्चापि
निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८ ॥ बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरी-
णाञ्च महास्वनाः । रथघोषश्च सञ्जज्ञे सेनयोरुभयोरपि ॥३९॥
पाशशक्त्यृष्टिसङ्घैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् । निःप्रकाशमिवाकाशं
सेनयोः समपद्यत ॥ ४० ॥ अन्योऽन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महा-
हवे । कुञ्जरान् कुञ्जरा जघ्नुः पदातांश्च पदातयः ॥ ४१ ॥
तत्रासीत् सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । भीष्महेतोर्नर-
व्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ॥ ४२ ॥ तेषां समागमो घोरो बभूव
युधि सङ्गतः । अन्योऽन्यस्य बधार्थाय जिगीषूणां महाहवे ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मोपदेशे
षोड़शाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

---

सञ्जय उवाच । अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।
महत्या सेनया युक्तं भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १ ॥ ततो दुर्य्यो-
धनो कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्व्वभिः । आजघानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैव
त्रिभिः शरैः ॥ २ ॥ तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव
स्वसाम् । प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्य्योधनरथं प्रति ॥ ३ ॥ तामा-
पतन्तीं सहसा घोररूपां विशाम्पते । द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः
क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपञ्च भारत ।
इन्द्रियप्रीतिजननं सर्व्वपार्थिवपूजितम् ॥ ५ ॥ भीष्मस्य निधना-
र्थाय पार्थस्य विजयाय च । युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरु-
पुङ्गवौ ॥ ६ ॥ सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुङ्गवः । आज-

बाणोरसि क्रुद्धो नाराचेन परन्तपः॥ ७॥ शैनेयोऽपि गुरोः
पुत्रं सर्वमर्मसु भारत। अताड़यदमेयात्मा नवभिः कङ्कवाजितैः
॥ ८॥ अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः। त्रिंशता
च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत्॥ ९॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासो
द्रोणपुत्रेण सात्वतः। द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः
॥ १०॥ पौरवो धृष्टकेतुञ्च शरैराच्छाद्य संयुगे। बहुधा
दारयाञ्चक्रे महेष्वासं महारथः॥ ११॥ तथैव पौरवं युद्धे
धृष्टकेतुर्महारथः। त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याधाशु महाबलः
॥ १२॥ पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः। ननाद बल-
वान्नादं विव्याध च शितैः शरैः॥ १३॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय
पौरवं निशितैः शरैः। आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिली-
मुखैः॥ १४॥ तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ।
महता शरवर्षेण परस्परमविध्यताम्॥ १५॥ अन्योऽन्यस्य धनु-
श्छित्त्वा हयान् हत्वा च भारत। विरथावसियुद्धाय समीयतु-
रमर्षणौ॥ १६॥ आर्षभे चर्मणी, चित्रे शतचन्द्रपुरस्कृते।
तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ॥ १७॥ प्रगृह्य विमलौ
राजंस्तावन्योऽन्यमभिद्रुतौ। वाशिताकङ्गमे यत्तौ सिंहाविव
महावने॥ १८॥ मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च।
चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम्॥ १९॥ पौरवो धृष्ट-
केतुन्तु शङ्खदेशे महासिना। ताड़यामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति
चाब्रवीत्॥ २०॥ चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम्।
आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना॥ २१॥ तावन्योन्यं
महाराज समासाद्य महाहवे। अन्योऽन्यवेगाभिहतौ निपेततु-
ररिन्दमौ॥ २२॥ ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव।
जयत्सेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिरात्॥ २३॥ धृष्टकेतुन्तु
समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान्। अपोवाह रणे शूरः सहदेवः

पराक्रमी ॥ २४ ॥ चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा बहुभिरायसैः । पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभि शरैः ॥ २५ ॥ सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशाम्पते । दशभिर्द्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २६ ॥ चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशतानतपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ॥ २७ ॥ भीष्मस्य समरे राजन् यशो मानञ्च वर्द्धयन् । सौभद्रो राजपुत्रन्तु वृहद्बलमयोधयत् ॥ २८ ॥ पार्थहेतोः पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधनं प्रति । आर्जुनिं कोशलेन्द्रस्तु विद्धा पञ्चभिरायसैः ॥ २९ ॥ पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । सौभद्रः कोशलेन्द्रन्तु विव्याधाष्टभिरायसैः ॥ ३० ॥ नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः शरैः । कौशल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ॥ ३१ ॥ आजघान शरैश्चापि त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय राजपुत्रो वृहद्बलः ॥ ३२ ॥ फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः । तयोर्युद्धं समभवत् भीष्महेतोः परन्तप ॥ ३३ ॥ संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः । यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरभूत् ॥ ३४ ॥ भीमसेनो रथानीकं योधयन् बह्वशोभत । यथा शक्रो वज्रपाणिर्द्दारयन् पर्वतोत्तमान् ॥ ३५ ॥ ते वध्यमानाः समरे मातङ्गा गिरिसन्निभाः । निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुन्धराम् ॥ ३६ ॥ गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः । विरेजुर्वसुधा प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ॥३७॥ युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे । महत्या सेनया गुप्तः पीड़यामास सङ्गतम् ॥ ३८ ॥ मद्रेश्वरोऽथ समरे धर्मपुत्रं महारथम् । पीड़यामास समरे भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३९ ॥ विराटं सैन्धवो राजा विद्धा सन्नतपर्वभिः । नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्पयत् ॥ ४० ॥ विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीपतिः । त्रिंशद्भिर्निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥४१॥

चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ। रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ॥ ४२॥ द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे। महासमुदयं चक्रे शरैः सन्नतपर्वभिः॥ ४३॥ ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः। छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत॥ ४४॥ सोऽन्यत् कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा। द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे॥ ४५॥ तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम्। शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे॥ ४६॥ सा छिन्ना बहुधा राजन् द्रोणचापच्युतैः शरैः। चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले॥ ४७॥ गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुतापनः। द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम्॥ ४८॥ तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत। पार्षतञ्च महेष्वासं पीडयामास संयुगे॥ ४९॥ एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत्। भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम्॥ ५०॥ अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः। अभ्यद्रवत सम्मत्तो वने मत्तमिव द्विपम्॥ ५१॥ प्रत्युद्ययौ च तं राजा भगदत्तः प्रतापवान्। अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे॥ ५२॥ अर्जुनस्तु ततो नागमायान्तं रजतोपमैः। विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे॥ ५३॥ शिखण्डिनञ्च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत्। भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत्॥ ५४॥ प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज। प्रययौ त्वरितो राजन् द्रुपदस्य रथं प्रति॥५५॥ ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम्। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्त्तत॥ ५६॥ ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं युधि। समभ्यधावन् क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ ५७॥ नानाविधान्यनीकानि पुत्राणान्ते जनाधिप। अर्जुनो व्यधमत् काले दिवीवाभ्राणि मारुत॥ ५८॥ शिखण्डी तु समासाद्य भार-

तानां पितामहम् । इषुभिस्तूर्णमाहत्य बहुभिः समवाकिरत् ॥ ५९ ॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः । शरसङ्घमहाज्वालः क्षत्रियान् समरेऽदहत् ॥ ६० ॥ यथाग्निः सुमहानिद्धः कक्षे चरति सानिलः । तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६१ ॥ सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् । न्यवारयत तत् सैन्यं पाण्डवस्य महारथ ॥ ६२ ॥ सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः सन्नतपर्वभिः । नादयन् स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महाहवे ॥ ६३ ॥ पातयन् रथिनो राजन् हयांश्च हयसादिभिः । मुण्डतालवनानीव स चकार रथव्रजान् ॥ ६४ ॥ निर्मनुष्यान् रथान् राजन् गजानश्वांश्च संयुगे । चकार समरे भीष्मः सर्वशस्त्रभृताम्वरः ॥ ६५ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । निशम्य सर्वतो राजन् समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ६६ ॥ अमोघा न्यपतन् वाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर । नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ६७ ॥ निर्मनुष्यान् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः । वातायमानानद्राक्षं ह्रियमाणान् विशाम्पते ॥ ५८ ॥ चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ६९ ॥ अपरावर्त्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः । संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ॥ ७० ॥ जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् । न तत्रासीद्रणे राजन् सोमकाना महारथः ॥ ७१ ॥ यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीवमानः समाव्रजेत् । तांश्च सर्वान् रणे योधान् प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ७२ ॥ नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् । न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ॥ ७३ ॥ ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । शिखण्डिनञ्च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ७४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

सञ्जय उवाच । शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य पुरुषर्षभ । दशभिर्निशितैर्भल्लैराजघ्ने स्तनान्तरे ॥ १ ॥ शिखण्डिनन्तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा । सम्प्रैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ २ ॥ स्त्रीत्वं तस्य स्मरन् राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः । नाजघान रणे भीष्मः स च तन्नावबुद्धवान् ॥ ३ ॥ अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत । अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैनं पितामहम् ॥ ४ ॥ किन्ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् । न ह्यन्यमनुपश्यामि कञ्चिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ५ ॥ यः शक्तः समरे भीष्मं प्रतियोद्धुमिहाहवे । ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ । शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमवाकिरत् ॥ ७ ॥ अचिन्तयित्वा तान् बाणान् पिता देवव्रतस्तव । अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८ ॥ तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथ । अप्रैषीत् स शरैस्तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ९ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् सैन्येन महता वृताः । भीष्मं सञ्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १० ॥ स समन्तात् परिवृतो भारतो भरतर्षभ । निर्ददाह रणे शूरान् वने वह्निरिव ज्वलन् ॥ ११ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् । अयोधयच्च यत् पार्थं जुगोप च पितामहम् ॥ १२ ॥ कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विन । दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ १३ ॥ यदेकः समरे पार्थान् सानुगान् समयोधयत् । न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणम् ॥ १४ ॥ दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः । सादिनश्च महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः ॥ १५ ॥ विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले । शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ १६ ॥ यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणम् । तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डसेनां विनिर्दहन् ॥ १७ ॥

तं भारत महामात्रं पाण्डवानां महारथः । जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाभ्युद्यातुं कथञ्चन ॥ १८ ॥ ऋते महेन्द्रतनयात् श्वेताश्वात् कृष्णसारथेः । स हि तं समरे राजन् निर्जित्य विजयोऽर्जुनः ॥ १९ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वलोकस्य पश्यतः । विजितस्तव पुत्रस्तु भीष्मबाह्वव्यपाश्रय.॥ २० ॥ पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत मदोत्कटः । अर्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् संव्यराजत ॥ २१ ॥ शिखण्डी तु रणे राजन् विव्याधैव पितामहम् । शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ २२ ॥ न च स्म ते रुजं चक्रु. पितुस्तव जनेश्वर । स्मयमानस्तु गाङ्गेयस्तान् वाणान् जगृहे तदा ॥ २३ ॥ तृष्णार्त्तो हि नरो यद्वत् जलधाराः प्रतीच्छति । तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधारा. शिखण्डिन ॥ २४ ॥ तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे । भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष । अभिद्रवत संग्रामे फाल्गुनं सर्वतो रणे ॥ २६ ॥ भीष्मो वः समरे सर्वान् पालयिष्यति धर्मवित् । ते भयं सुमहत् त्यक्त्वा पाण्डवान् प्रत्ययुध्यत ॥ २७ ॥ हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् । सर्वेषां धार्त्तराष्ट्राणां समरे शर्म वर्म च ॥ २८ ॥ त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् । किमु पार्थो महात्मानं मर्त्त्यभूता महावलम् ॥ २९ ॥ तस्माद्द्रवन्त मा योधा फाल्गुनं प्राप्य संयुगे । अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि पाण्डवम् ॥ ३० ॥ सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः । तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् तव पुत्रस्य धन्विनः ॥ ३१ ॥ सर्वे योधाः सुसंरब्धा बलवन्तो महाबलाः । ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दासेरकगणाश्च ह ॥ ३२ ॥ अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे । वाह्लिका दरदाश्चैव प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ३३ ॥ अभिषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातय । शालाः शकास्त्रिगर्त्ताश्च अम्बष्ठा

कैकयैः सह ॥ ३४ ॥ अभिपेतू रणे पार्थं पतङ्गा इव पावकम्।
स तान् सर्वान् सतानीकान् महाराज महारथान् ॥ ३५ ॥
दिव्यान्यस्त्राणि सञ्चिन्त्य प्रसन्धाय धनञ्जयः। स तैरस्त्रैर्महा-
वेगैर्ददाहाशु महाबलः ॥ ३६ ॥ शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतङ्गानिव
पावकः। तस्य वाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ॥ ३७ ॥
दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत। ते शरार्त्ता महाराज
विप्रकीर्णमहाध्वजाः ॥ ३८ ॥ नाभ्यवर्त्तन्त राजानः सहिता
वानरध्वजम्। सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ॥३९॥
सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताड़िताः। ततोऽर्जुनभुजोत्-
सृष्टैरावृतासीद्वसुन्धरा ॥ ४० ॥ विद्रवद्भिश्च बहुधा बलैराज्ञां
समन्ततः। अथ पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीम् ॥ ४१ ॥
दुःशासनाय च बहून् प्रेषयामास सायकान्। ते तु भित्त्वा तव
सुतं दुःशासनमयोमुखाः ॥ ४२ ॥ धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीक-
मिव पन्नगाः। हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिञ्च न्यपातयत् ॥४३॥
विविंशतिञ्च विंशत्या विरथं कृतवान् प्रभुः। आजघान भृशञ्चैव
पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ कृपं विकर्णं शल्यञ्च विद्धा बहुभि-
रायसैः। चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४५ ॥
एवन्ते विरथाः सर्वे कृपः शल्यश्च मारिष। दुःशासनो विकर्णश्च
तथैव च विविंशतिः ॥ ४६ ॥ सम्प्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्य-
साचिना। पूर्वाह्णे भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ॥ ४७ ॥
प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः। तथैव शरवर्षेण
भास्करो रश्मिवानिव ॥ ४८ ॥ अन्यानपि महाराज पातयामास
पार्थिवान्। पराङ्मुखीकृत्य तथा शरवर्षैर्महारथान् ॥ ४९ ॥
प्रावर्त्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम्। मध्येन कुरुसैन्यानां
पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ५० ॥ गजाश्वरथसङ्घाश्च बहुधा रथिभि-
र्हताः। रथाश्च निहता नागैर्हयाश्चैव पदातिभिः ॥ ५१ ॥

अन्तराच्छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च । निपेतुर्दिक्षु
सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ ५२ ॥ छन्नमायोधनं राजन्
कुण्डलाङ्गदधारिभिः । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः
॥ ५३ ॥ रथनेमिनिकृत्तैश्च गजैश्चैवावपोथितैः । पदाताश्चाप्यधा
वन्त साश्वाः सद्दययोधिनः ॥ ५४ ॥ गजाश्च रथयोधाश्च परि-
पेतुः समन्ततः । विकीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥५५॥
तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् । छन्नमायोधनं रेजे
रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ ५६ ॥ श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका
गोमायुभि. सह । प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥५७॥
ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः । दृश्यमानेषु रक्षस्सु
भूतेषु च नदत्सु च ॥ ५८ ॥ काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च
महाधनाः । धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा मारुतेरिताः ॥ ५९ ॥
श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथा । विकीर्णाः समदृश्यन्त
पतिता धरणीतले ॥ ६० ॥ ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्र-
मुदीरयन् । अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ६१ ॥
तं शिखण्डी रणे यान्तमभ्यद्रवत दंशित । ततः समाहरत्
भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ ६२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः
श्वेतवाहनः । निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥६३॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे
अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

---

सञ्जय उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठेष्वनिवर्त्तिनः ।
ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १ ॥ न ह्यनीकमनीकेन
समसज्जत सङ्कुले । रथिनो रथिभिः सार्द्धं पदाताश्च पदातिभिः
॥ २ ॥ अश्वाश्चाश्वैरयुध्यन्त गजाश्च गजयोधिभिः । उन्मत्त-

यम्महाराज युध्यन्ते तव भारत ॥ ३ ॥ महान् व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं व्यवकीर्णेषु च सर्वशः ॥४॥ क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत । ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ॥ ५ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय भास्वरान् । पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ६ ॥ सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः । भ्राम्यते बहुधा राजन् मारुतेनेव नौर्जले ॥ ७ ॥ यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति । तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति ॥ ८ ॥ तथैव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना । नवमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ९ ॥ मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः । इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ पेतुरार्त्तस्वरं घोरं कृत्वा तत्र महागजाः । आनद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥ छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तस्मिन्नेवं महाराज महावीरवरक्षये ॥ १२ ॥ भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये । ते पराक्रान्तमालोक्य राजन् युधि पितामहम् ॥ १३ ॥ अभ्यवर्त्तन्त ते पुत्राः सर्वसैन्यपुरस्कृताः । इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ १४ ॥ पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरक्षये । पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान् बहून् ॥ १५ ॥ क्लेशान् कृतान् सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप । भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकाय तत्पराः ॥ १६ ॥ तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति प्रहृष्टवत् । सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः ॥ १७ ॥ अभ्यद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह । सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सृञ्जयाश्च ते ॥ १८ ॥ अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शरवृष्ट्या समाहताः । वध्यमानस्ततो राजन् पिता शान्तनवस्तव ॥ १९ ॥ अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् । तस्य कीर्त्तिमतस्तात

पुरा रामेण धीमता ॥ २० ॥ सम्प्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी । स तां शिक्षामधिष्ठाय कुर्वन् परबलक्षयम् ॥ २१ ॥ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः । भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ । भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ॥ २३ ॥ गजानामयुतं हत्वा हताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ॥ २४ ॥ नराणाञ्च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्द्दश । दन्तिनाञ्च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ॥ २५ ॥ शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशाम्पते । ततः सर्वमहीपानां क्षययित्वा वरूथिनीम् ॥ २६ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः । शतानीकञ्च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ २७ ॥ सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैरपातयत् । ये च केचन पार्थानामभियाता धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् । एवं दशदिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः २९ ॥ आवृत्य सेनां पार्थानामवतस्थे समन्ततः । स कृत्वा सुमहत् कर्म तस्मिन् वै दशमेऽहनि ॥ ३० ॥ सेनयोरन्तरे तिष्ठन् प्रगृहीतशरासनः । न चैनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता राजन् निरीक्षितुम् ॥ ३१ ॥ मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि । यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ॥ ३२ ॥ तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत । तथा चैनं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ॥ ३३ ॥ उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयम् । एष शान्तनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ॥ ३४ ॥ सन्निहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति । बलात् संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ॥ ३५ ॥ न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो । ततस्तस्मिन् क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ॥ ३६ ॥ सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्द्दधे शरैः । स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ॥ ३७ ॥ शरव्रातैः शरव्रातान्

बहुधा विद्दद्दार तान् । ततः पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान्
॥ ३८ ॥ पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । यमौ च
चेकितानश्च कैकेयाः पञ्च चैव हि ॥ ३९ ॥ सात्यकिश्च महाबाहुः
सौभद्रोऽथ घटोत्कचः । द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च
वीर्य्यवान् ॥ ४० ॥ सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ।
एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ॥ ४१ ॥ समुद्धृताः
फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे । ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य
परमायुधम् ॥ ४२ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ।
ततोऽस्यानुचरान् हत्वा सर्व्वान्रणविभागवित् ॥ ४३ ॥ भीष्ममेवाभि-
दुद्राव बीभत्सुरपराजितः । सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
॥ ४४ ॥ विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । दुद्रुवु-
र्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्विना ॥ ४५ ॥ अभिमन्युश्च समरे
द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः
॥ ४६ ॥ ते सर्व्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः । बहुधा भीष्म-
मानर्च्छुर्म्मार्गणैः क्षतमार्गणैः ॥ ४७ ॥ विधूय तान् बाणगणान् ये
मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः । पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम्
॥ ४८ ॥ चक्रे शरविघातञ्च क्रीडन्निव पितामहः । नाभिसन्धत्त
पाञ्चाल्यं स्मयमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४९ ॥ स्त्रीत्वं तस्य तु संस्मृत्य भीष्मो
बाणान् शिखण्डिने । जघान द्रुपदानीके रथान् सप्त महारथः
॥ ५० ॥ ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समभूत्तदा । मत्स्यपाञ्चाल-
चेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ५१ ॥ ते नराश्वरथव्रातैर्म्मार्गणैश्च
परन्तप । तमेकं छादयामासुर्म्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ५२ ॥ भीष्मं
भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् । ततस्तस्य च तेषाञ्च रणे देवा-
सुरोपमे । किरीटी भीष्ममानर्च्छत् पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ५३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मपराक्रमे
एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

सञ्जय उवाच । एवन्ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ शतघ्नीभिः
सुघोराभिः परिघैश्च परश्वधैः । मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीयैश्च
सर्व्वशः ॥ २ ॥ शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः । नाराचै-
र्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च सर्व्वशः ॥ ३ ॥ अताड़यन् रणे भीष्मं
सहिताः सर्व्वसृञ्जयाः । स विशीर्णतनुत्राणः पीड़ितो बहुभि-
स्तदा ॥ ४ ॥ न विव्यथे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्म्मसु ।
सन्दीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुत ॥ ५ ॥ नेमिनिर्ह्रादसन्तापो
महास्त्रोदयपावकः । चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ॥ ६ ॥
युगान्ताग्निसमप्रख्यः परेषां समपद्यत । निवृत्य रथसङ्घाना-
मन्तरेण विनिःसृतः ॥ ७ ॥ दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगत-
श्चरन् । ततः पाञ्चालराजञ्च धृष्टकेतुमचिन्त्य च ॥ ८ ॥ पाण्ड-
वानीकिनीमध्यमाससाद विशाम्पते । ततः सात्यकिभीमौ च
पाण्डवञ्च धनञ्जयम् ॥ ९ ॥ द्रुपदञ्च विराटञ्च धृष्टद्युम्नञ्च पार्ष-
तम् । भीमघोषैर्महावेगैर्म्मर्मावरणभेदिभिः ॥ १० ॥ षडेता-
न्निशितैर्भीष्मः प्रविव्याधोत्तमैः शरैः । तस्य ते निशितान् बाणान्
सन्निवार्य्य महारथाः ॥ ११ ॥ दशभिर्द्दशभिर्भीष्ममर्द्दयामासु-
रोजसा । शिखण्डी तु महाबाणान् यान्मुमोच महारथः ॥ १२ ॥
ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः । तत. किरीटी
संरब्धो भीष्ममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनु-
श्चैव समाच्छिनत् । ते भीष्मधनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः
॥ १४ ॥ द्रोणश्च कृतवर्म्मा च सैन्धवश्च जयद्रथ । भूरिश्रवाः
शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ॥ १५ ॥ सप्तैते परमक्रुद्धा किरी-
टिनमभिद्रुताः । तत्र शस्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथा.
॥ १६ ॥ अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्तश्च पाण्डवम् । तेषा-
मापततां शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १७ ॥ तं शब्दं तुमुलं

श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः। अभिधावन् परीप्सन्तः फाल्गुनं भरतर्षभम्॥ १८॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः॥ १९॥ अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्च्छिताः। समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः॥ २०॥ तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्। संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव॥ २१॥ शिखण्डी तु रणे श्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना। अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे॥ २२॥ सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजञ्चैकेन चिच्छिदे। सोऽन्यत् कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम्॥ २३॥ तदप्यस्य शितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फाल्गुनः। एवं स पाण्डवः क्रुद्धः आत्तमात्तं पुनः पुनः॥ २४॥ धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परन्तपः। स छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन्॥ २५॥ शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीम्। ताञ्च चिक्षेप संक्रुद्धः फाल्गुनस्य रथं प्रति॥ २६॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव। समादत्त शितान् भल्लान् पञ्च पाण्डवनन्दनः॥ २७॥ तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः। संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुप्रवेरिताम्॥ २८॥ सा पपात रथाच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना। मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा॥ २९॥ छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः। अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरञ्जयः॥ ३०॥ शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः॥ ३१॥ कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवान्। अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः॥ ३२॥ पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा काली विवाहिता। स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा॥ ३३॥ तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः। एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः॥ ३४॥

ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् । यत्ते व्यवसितं तात
तदस्माकमपि प्रियम् ॥ ३५ ॥ तत् कुरुष्व महाराज युद्धे बुद्धिं
निवर्त्तय । अस्य लोकस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ॥ ३६ ॥
अनुलोमः सुगन्धी च पृष्ठतश्च समन्ततः । देवदुन्दुभयश्चैव सम्प्र-
णेदुर्महास्वनाः ॥३७॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि मारिष ।
न च तत् शुश्रुवे कश्चित्तेषां सम्वदतां नृप ॥ ३८ ॥ ऋते भीष्मं
महाबाहुं माञ्चापि मुनितेजसा । सम्भ्रमश्च महानासीत् त्रिद-
शानां विशाम्पते ॥३९॥ पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्व्वलोकप्रिये तदा ।
इति देवगणानाञ्च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः ॥ ४० ॥ ततः शान्त-
नवो भीष्मो वीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत । भिद्यमानः शितैर्वाणैः सर्व्वा-
वरणभेदिभिः ॥ ४१ ॥ शिखण्डी तु महाराज भारतानां पिता-
महम् । आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ४२ ॥
स तेनाभिहतः सङ्ख्ये भीष्मः कुरुपितामहः । नाकम्पत महा-
राज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ४३ ॥ ततः प्रहस्य वीभत्सुर्व्याक्षि-
पन् गाण्डिवं धनुः । गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत्
॥ ४४ ॥ पुनः शरशतैरेनं त्वरमाणो धनञ्जयः । सर्व्वगात्रेषु
संक्रुद्धः सर्व्वमर्म्मस्वताड़यत् ॥ ४५ ॥ एवमन्यैरपि भृशं विध्यमानः
सहस्रशः । तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविव्याध महारथः ॥ ४६ ॥
तैश्च मुक्ताञ्छरान् भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः । निवारयामास
शरैः समं सन्नतपर्व्वभिः ॥ ४७ ॥ शिखण्डी तु रणे वाणान् यान्
मुमोच महारथः । न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः
॥ ४८ ॥ ततः किरीटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्त्तत । शिखण्डिनं
पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ४९ ॥ तथैनन्दशभिर्भित्त्वा
ध्वजमेकेन चिच्छिदे । सारथिं विशिखैश्चास्य दशभि समकम्पयत्
॥ ५० ॥ सोऽन्यत् कार्म्मुकमादाय गाङ्गेयो वलवत्तरम् । तदप्यस्य
शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् ॥ ५१ ॥ निमेषान्तरमात्रेण

श्वात्तमात्रं महारणे। एवमस्य शर्म्म्याजो विच्छेद सकलान्यपि
॥ ५२ ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत। शरैर्न्नं
पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ५३ ॥ सोऽतिविद्धो महे-
ष्वासो दुःशासनमभाषत। एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां
महारथः ॥ ५४ ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे। न चैष
समरे शक्यो जेतुं वज्रभृता अपि ॥ ५५ ॥ न चापि सहिता
वीरा देवदानवराक्षसाः। माञ्चापि शक्ता निर्ज्जेतुं किमु मर्त्त्या
महारथाः ॥ ५६ ॥ एवं तयोः सम्वदतोः फाल्गुनो निशितैः
शरैः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ५७ ॥
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमान इवाब्रवीत्। अतिविद्धः शितैर्बाणै-
र्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ५८ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन शरा
युधि। मुक्ताः सर्व्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९ ॥
निकृन्तमाना मर्म्माणि दृढावरणभेदिनः। मुषला इव मे घ्नन्ति
नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६० ॥ ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेग-
दुरासदाः। मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥६१॥
नाशयन्तीव मे प्राणान् यमदूता इवाहिताः। गदापरिघसंस्पर्शा
नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६२ ॥ भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना
विषोल्बणाः। समाविशन्ति मर्म्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥६३॥
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः। कृन्तन्ति मम
गात्राणि माघमासे गवामिव ॥ ६४ ॥ सर्व्वे ह्यपि न मे दुःखं
कुर्य्युरन्ये नराधिपाः। वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपि-
ध्वजम् ॥ ६५ ॥ इति ब्रुवन् शान्तनवो दिधक्षुरिव पाण्डवान्।
शक्तिं चिक्षेप पार्थाय ततो भीष्मः प्रतापवान् ॥ ६६ ॥ तामस्य
विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत्। पश्यतां कुरुवीराणां
सर्व्वेषां तव भारत ॥ ६७ ॥ चर्म्म चादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरि-
ष्कृतम्। खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६८ ॥

तस्य तच्छ्रुतथा चर्म व्यधमत् सायकैस्तथा। रथाद्गमवरूकस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६९ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वान्यनीकान्यचोदयत्। अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ७० ॥ अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणैश्चैव समन्ततः। पट्टिशैश्च सुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्च तथा शितैः ॥ ७१ ॥ वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः। सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामभूत्तदा ॥ ७२ ॥ तथैव तव पुत्राश्च राजन् भीष्मजयैषिणः। तमेकमभ्यवर्त्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ७३ ॥ तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह। दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७४ ॥ आसीत् गाङ्ग इवावर्त्तो मुहूर्त्तमुदधेरिव। सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नता मितरेतरम् ॥ ७५ ॥ असौम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ताभवत्तदा। समञ्च विषमञ्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७६ ॥ योधानामयुतं हत्वा तस्मिन् स दशमेऽहनि। अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्म्मसु ॥ ७७ ॥ ततः सेनामुखे तस्मिन् स्थितः पार्थो धनुर्द्धरः। मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ७८ ॥ वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राज्जनञ्जयात्। पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा ॥ ७९ ॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः। अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ८० ॥ शाल्वाः शयास्त्रिगर्त्ताश्च अम्बष्ठाः कैकयैः सह। सर्व एते महात्मानः शरार्त्ता व्रणपीड़िताः ॥ ८१ ॥ संग्रामे नाजहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना। ततस्तमेकं बहवः परिवार्य्य समन्ततः ॥ ८२ ॥ परिभूय कुरून् सर्वान् शरवर्षैरवाकिरन्। निपातयत गृह्णीत युध्यध्वं विनिकृन्तत ॥ ८३ ॥ इत्यासीत् तुमुलः शब्दो राजन् भीष्मरथं प्रति। निहत्य समरे राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८४ ॥ न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम्। एवम्भूतस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ॥ ८५ ॥ शिताग्रैः फाल्गु-

नैनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात्। किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम्॥ ८६॥ हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानाञ्च भारत। पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहास्वनः॥ ८७॥ सम्पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम्। सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन् हृदयानि नः॥ ८८॥ स पपात महाबाहुर्वसुधां समकम्पयन्। इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम्॥ ८९॥ धरणीं न स पस्पर्श शरसङ्घैः समावृतः। शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम्॥ ९०॥ रथात् प्रपतितं चैनं दिव्यो भाव समाविशत्। अभ्यवर्षच्च पर्ज्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी॥ ९१॥ पतन् स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरम्। संज्ञां चोपालभद्वीरः कालं सञ्चिन्त्य भारत॥ ९२॥ अन्तरीक्षे च शुश्राव दिव्या वाचः समन्ततः। कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः॥ ९३॥ कालं कर्त्ता नरव्याघ्रः सम्प्राप्ते दक्षिणायने। स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत्॥ ९४॥ धारयामास च प्राणान् पतितोऽपि महीतले। उत्तरायणमन्विच्छन् भीष्मः कुरुपितामहः॥ ९५॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता। महर्षीन् हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै॥ ९६॥ ततः सम्पातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः। आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम्॥ ९७॥ यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः। ते तु भीष्मं समासाद्य ऋषयो हंसरूपिणः॥ ९८॥ अपश्यन् शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुकुलोद्वहम्। ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्॥ ९९॥ गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणे चैव भास्करे। इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः॥ १००॥ भीष्मः कथं महात्मा सन् संस्थाता दक्षिणायने। इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशम्॥ १०१॥ सम्प्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत। तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता कथञ्चन॥ १०२॥

दक्षिणावर्त्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम्। गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम्॥ १०३॥ उदगायन आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः। धारयिष्याम्यहं प्राणान् उत्तरायणकाङ्क्षया॥ १०४॥ ऐश्वर्य्यभूतः प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम। तस्मात् प्राणान् धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने॥ १०५॥ यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना। छन्दतो मृत्युरित्येव तस्य चास्तु वरस्तथा॥ १०६॥ धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति। इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान् स शेते शरतल्पगः॥ १०७॥ एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि। पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे॥ १०८॥ तस्मिन् हते महासत्त्वे भारतानाम् पितामहे। न किञ्चित् प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ॥ १०९॥ सम्मोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा। कृपदुर्य्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः॥ ११०॥ विषादाच्च चिरङ्कालमतिष्ठन् विगतेन्द्रियाः। दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः॥ १११॥ ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान्। अवध्ये शान्तनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि॥ ११२॥ अभाव सहसा राजन् कुरूनागादतन्द्रितः। हतप्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः॥ ११३॥ कर्त्तव्यं नाभिजानीमो निर्ज्जिताः सव्यसाचिना। पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम्॥ ११४॥ सर्व्वे दध्मुर्महाशङ्खान् शूरा परिघवाहव। सोमकाश्च सपाञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर॥ ११५॥ ततस्तूर्य्यसहस्रेषु नदत्सु समहाबलः। आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च॥ ११६॥ सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये निहते विभो। सन्नस्य वीरा शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः॥ ११७॥ प्राक्रोशन् प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथा परे। क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चान्येऽभ्यपूजयन्॥११८॥ ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम्। भरतानाञ्च ये पूर्व्वे ते

चैनं प्रशशंसिरे ॥ ११९ ॥ महोपनिषदञ्चैव योगमास्थाय वीर्य्यवान् । जपन् शान्तनवो धीमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ॥१२०॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मनिपातने विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

---

धृतराष्ट्र उवाच । कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण सञ्जय । बलिना देवकल्पेन गुर्व्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १ ॥ तदैव निहतान् मन्ये कुरूनन्यांश्च पाण्डवैः । न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वा द्रुपदात्मजम् ॥ २ ॥ ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत् प्रभविष्यति । यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्म्मतेः ॥ ३ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय । श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्य्यते ॥ ४ ॥ यदत्र निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता । चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ॥ ५ ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे । न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैरयं पुरा । स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ ६ ॥

सञ्जय उवाच । सायाह्ने निहतो भूमौ धार्त्तराष्ट्रान् विषादयन् । पाञ्चालानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ७ ॥ स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा । भीष्मे रथात् प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले ॥ ८ ॥ हा हेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत । सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिञ्जये ॥ ९ ॥ सेनयोरुभयो राजन् क्षत्रियान् भयमाविशत् । भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ॥ १० ॥ कुरवः पर्य्यवर्त्तन्त पाण्डवाश्च विशाम्पते । खं तमःसंवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ॥ ११ ॥ ररास पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते । अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः ॥ १२ ॥ इत्यभाषन्त भूतानि शयानं पुरुषर्षभम् ।

त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरः शरैः। अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ अतुष्यद्भरतश्रेष्ठ भीष्मो दृष्ट्वाथ तत्त्ववित्। उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनञ्जयम् ॥ ८ ॥ प्राह सर्वान् समुद्वीक्ष्य भरतान् भारतं प्रति। कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥ शयनस्यानुरूपं मे पाण्डवोपहृतं त्वया। यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा ॥ १० ॥ एवमेव महावाहो धर्मेषु परितिष्ठता। स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः। राज्ञश्च राजपुत्रांश्च सर्वांस्तानभिसंस्थितान् ॥ १२ ॥ पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिसन्धितम्। शिष्येऽहमस्यां शय्यायां यावदावर्त्तनं रवेः ॥ १३ ॥ ये तदा मां गमिष्यन्ति ते च द्रक्ष्यन्ति मां नृपाः। दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ॥ १४ ॥ नूनं सप्ताश्वयुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा। विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान् सुहृदः सुप्रियानपि ॥ १५ ॥ परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः। उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः। उपारमध्वं संग्रामात् वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच। उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः। सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधु शिक्षिताः ॥ १७ ॥ तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयं तव। धनं दत्त्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ १८ ॥ एवं गते मयेदानीं वैद्यैः कार्य्यमिहास्ति किं। क्षत्रधर्मे प्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ १९ ॥ नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे। एभिरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। वैद्यान् विसर्ज्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ २१ ॥ ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः। स्थितिं धर्मपरां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः। उपधानं ततो दत्त्व-

छिन्नाः ... ॥ ... सहिताः पाण्डवाः सर्वे तु रथस्थ महा-
रथाः ॥ २३ ॥ ... महात्मानं शयानं शयने शुभे । तेऽभि-
वाद्य महात्मानं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ विधाय रक्षां
भीष्मस्य सर्वे एव समन्ततः । वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायन्तः
परमातुराः ॥ २५ ॥ निवेशायाभ्युपागच्छन् सायाह्ने रुधिरो-
क्षिताः । निविष्टान् पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ॥२६॥
भीष्मस्य पतने हृष्टानुपगम्य महाबलः । उवाच माधवः काले
धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥ दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या
भीष्मो निपातितः । अवध्यो मानुषैरेव सत्यसन्धो महारथः ॥२८॥
अथ वा दैवतैः सार्द्धं सर्वशस्त्रस्य पारगः । त्वां तु चक्षुर्हणं
प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ २९ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्यु-
वाच जनार्द्दनम् । तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ॥३०॥
त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्करः । अनाश्चर्यो जयस्तेषां
येषां त्वमसि केशव ॥ ३१ ॥ रक्षिता समरे नित्यं नित्यञ्चापि
हिते रतः । सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ॥ ३२ ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्द्दनः । त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं
पार्थिवोत्तम ॥ ३३ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मोपधानदाने
द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

---

सञ्जय उवाच । व्युष्टायान्तु महाराज शर्व्वर्य्यां सर्व्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामहम् ॥ १ ॥ तं वीरं
शयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् । अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः
क्षत्रियर्षभम् ॥ २ ॥ कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च भारत ।
अवाकिरन् शान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥ ३ ॥ स्त्रियो वृद्धा

स्तथा बाला/ प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः। समभ्ययुः शान्तनवं भूता-
नीव तमोनुदम् ॥ ४ ॥ तूर्य्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्त्तकाः।
शिल्पिनश्च तथा जग्मुः कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ५ ॥ उपारम्य
च युद्धेभ्यः सन्नाहान् विप्रमुच्य ते। आयुधानि च निःक्षिप्य
सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ६ ॥ अन्वासन्त दुराधर्षं देवव्रतमरि-
न्दमम्। अन्योऽन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ७ ॥ सा
पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता। शुशुभे भारती दीप्ता
दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ८ ॥ विबभौ च नृपाणां सा गङ्गासुत-
मुपासताम्। देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ९ ॥
भीष्मस्तु वेदनां धैर्य्यान्निगृह्य भरतर्षभ। अभितप्तः शरैश्चैव
निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १० ॥ शराभितप्तकायोऽपि शस्त्रसन्ताप-
मूर्च्छितः। पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान् प्रत्यभाषत ॥ ११ ॥
ततस्ते क्षत्रिया राजन् समाजह्रुः समन्ततः। भक्ष्यानुच्चावचान्
राजन् वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ १२ ॥ उपानीतन्तु पानीयं
दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत्। नाद्य तात मया शक्या भोगाः केचन
मानुषाः ॥ १३ ॥ अपक्रान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यागतोऽस्म्यहम्।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्य्ययोः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा
शान्तनवो निन्दन् वाक्येन पार्थिवान्। अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामी-
त्यभ्यभाषत भारत ॥ १५ ॥ अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पिता-
महम्। अतिष्ठत् प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥१६॥
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम्। अभ्यभाषत
धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयम् ॥ १७ ॥ दह्यतीव शरीरं मे
संवृतस्य तवेषुभिः। मर्माणि परिदूयन्ते मुखञ्च परिशुष्यति ॥१८॥
वेदनार्त्तशरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन। त्वं हि शक्तो महेष्वास
दातुमापो यथाविधि [illegible] नन्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य
[illegible]र्य्यवान्। अधि[illegible] [illegible]पसैवं व्याक्षिपद्धनुः ॥१९॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः। वित्रेसुः सर्वसैन्यानि
सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः॥ २०॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य रथेन
रथिनां वरः। शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम्॥ २१॥
सन्धाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः। पार्जन्यास्त्रेण
संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यत॥ २२॥ अविध्यत् पृथिवीं पार्थः
पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे। उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला
शुभा॥ २३॥ शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च। अतर्पय
त्तत. पार्थः शीतया जलधारया॥ २४॥ भीष्मं कुरूणामृषभं
दिव्यकर्मपराक्रमम्। कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः
॥ २५॥ विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपा। तत् कर्म
प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम॥ २६॥ सम्प्रावेपन्त कुरवो
गाव शीतार्दिता इव। विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन् सर्वतो
नृपाः॥ २७॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोष सर्वतस्तुमुलोऽभवत्। तृप्तः
शान्तनवश्चापि राजन् बीभत्सुमब्रवीत्॥ २८॥ सर्वपार्थिव-
वीराणां सन्निधौ पूजयन्निव। नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि
कौरवनन्दन॥ २९॥ कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते।
वासुदेवसहायस्त्वं महत् कर्म करिष्यसि॥ ३०॥ यन्नोत्सहति
देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम्। विदुस्त्वा धन्विन पार्थ सर्वक्षत्रस्य
तद्विदः॥ ३१॥ धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृप। मनुष्या
जगति श्रेष्ठा पक्षिणां पतगेश्वर॥ ३२॥ सरितां सागरः
श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम। आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां
हिमवान् वर। जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्वि
नाम्॥ ३३॥ नैव श्रुतं धार्त्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदु
रेण चैव। द्रोणेन रामेण जनार्द्दनेन मुहुर्मुहुः सञ्जयेनापि
चोक्तम॥ ३४॥ परी[illegible] [illegible] विसंज्ञकल्पो दुर्योधनो न च
तत् श्रद्दधाति। स [illegible] [illegible] शास्त्रातिगो भीम-

बलाभिभूतः ॥ ३५ ॥ एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो दुर्य्योधनो दीनमना बभूव। तमब्रवीच्छान्तनवोऽभिवीक्ष्य निबोध राजन् भव वीतमन्युः ॥ ३६ ॥ दृष्टं दुर्य्योधनेदन्ते यथा पार्थेन धीमता। जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतमन्विन ॥ ३७ ॥ एतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् नान्यः कश्चन विद्यते। आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ॥ ३८ ॥ ऐन्द्रं पाशुपतं चैव पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः। धातुस्त्वष्टश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ॥ ३९ ॥ सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनञ्जय। कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदेह कश्चन ॥ ४० ॥ अशक्य पाण्डवस्तात युद्धे जेतुं सुरासुरैः। अमानुषाणि कर्माणि तस्यैतानि महात्मनः ॥ ४१ ॥ तेन सत्यवता सङ्ख्ये शूरेणाहवशोभिना। कृतिना समरे राजन् सन्धिर्भवतु माचिरम् ॥ ४२ ॥ यावत् कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम। तावत् पार्थेन शूरेण सन्धिस्ते तात युज्यताम् ॥४३॥ यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः। नृपाश्च बहवो राजंस्तावत् सन्धिः प्रयुज्यताम् ॥ ४४ ॥ न निर्द्दहति ते यावत् क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम्। युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्धिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४५ ॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डव। यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वश ॥ ४६ ॥ तावत्ते पाण्डवैर्वीरैः सौहार्द्दं मम रोचते। युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ॥ ४७ ॥ एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ। एतत् क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः पर्य्याप्तमेतद्यत् कृतं फाल्गुनेन। भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदञ्च जीवन्तु शेषाः साधु राजन् प्रसीद ॥ ४९ ॥ राज्यस्यार्द्धं दीयतां पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽभियातु। मामित्रध्रुक् पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्त्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ५० ॥ ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां सङ्गच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः।

पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं प्रतु राजन्
॥ ५१ ॥ न चेदिदं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्य
कुरुराज। तप्स्यस्यन्ते एतदन्ताः स्थ सर्वे सत्यामेतां भारतीमीर-
यामि ॥ ५२ ॥ एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो मध्ये राज्ञां भारतं
श्रावयित्वा। तूष्णीमासीच्छल्यसन्तप्तमर्मा योज्यात्मानं वेदना
सन्नियम्य ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच। धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम्।
नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ॥ ५४ ॥

इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मशिक्षाकथने
त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

---

सञ्जय उवाच। ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्
पुनः। तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शान्तनुनन्दने ॥ १ ॥ श्रुत्वा
तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः। ईषदागतसन्त्रासस्त्वरयोप
जगाम ह ॥ २ ॥ स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा। जन्म
शय्यागतं वीरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३ ॥ निमीलिताक्षं तं
वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः। अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महा
द्युतिः ॥ ४ ॥ राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव। द्वेष्योऽहं
तव सर्वत्र इति चैनमुवाच ह ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धोऽपि
बलात् संवृतलोचनः। शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत्
॥ ६ ॥ रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः। पितेव
पुत्रं गाङ्गेयः परिरभ्यैकपाणिना ॥ ७ ॥ एह्येहि मे प्रतिस्पर्धिन् त्वं
स्पर्द्धसे त्वं मया सह। यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो ध्रुवं
भवेत् ॥ ८ ॥ कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता।
सूर्यजस्त्वं महाबाहो विदितो नारदान्मया ॥ ९ ॥ कृष्णद्वैपायना

चापि तच्च सत्यं न संशयः। न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ तेजोवधनिमित्तन्तु परुषं त्वां समब्रुवम्। अकस्मात् पाण्डवान् सर्वानवक्षिपसि सुव्रत ॥ ११ ॥ जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी। नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ॥ १२ ॥ तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि। जानामि समरे वीर्य्यं शत्रुभिर्दुःसहं भुवि ॥ १३ ॥ ब्रह्मण्यता च शौर्य्यञ्च दाने च परमां स्थितिम्। न त्वया सदृशः कश्चित् पुरुषेष्वमरोपम ॥ १४ ॥ कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान्। इष्वस्त्रे चास्त्रसन्धाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ॥ १५ ॥ सदृशः फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना। कर्ण काशिपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ॥ १६ ॥ कन्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मर्द्दिता युधि। तथा च बलवान् राजा जरासन्धो दुरासदः ॥ १७ ॥ समरे समरश्लाघी न त्वया सदृशोऽभवत्। ब्रह्मण्यः सत्ययोधी च तेजसा च बलेन च ॥ १८ ॥ देवगर्भसमः सङ्ख्ये मनुष्यैरधिको युधि। व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुराकृतः ॥ १९ ॥ दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्त्तितुम्। सोदर्य्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन ॥ २० ॥ सङ्गच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम्। मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन। पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २१ ॥

कर्ण उवाच। जानाम्येवं महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः। यथा वदसि मे भीष्म कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २२ ॥ अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्द्धितः। भुक्त्वा दुर्य्योधनैश्वर्य्यं न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥ २३ ॥ वसुदेवसुतो यद्वत् पाण्डवार्थे दृढ़व्रतः। वसु चैव शरीरञ्च पुत्रदारास्तथा यशः ॥ २४ ॥ सर्वं दुर्य्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण। मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव ॥ २५ ॥ ... पाण्डवा नित्यं क्षेमाश्रित्य

सुयोधनम्। अवश्यम्भावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्या निवारितुम् ॥२६॥
दैवं पुरुषकारेण को निवर्त्तितुमुत्सहेत्। पृथिवीक्षयशंसीनि
निमित्तानि पितामह ॥ २७ ॥ भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च
संसदि। पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ॥ २८ ॥ अजेयाः
पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे। विजयिष्ये रणे पाण्डूनिति मे
निश्चितं मन ॥ २९ ॥ न च शक्यमवसष्टुं वैरमेतत् सुदारुणम्।
धनञ्जयेन यत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ॥ ३० ॥ अनुजानीष्व मां
तात युद्धाय कृतनिश्चयम्। अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे
मतिः ॥ ३१ ॥ दुरुक्तं विप्रतीपं वा रभसाच्चापलयात्तथा। यन्मयेह
कृतं किञ्चित् तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच। न चेच्छक्यमवसष्टुं वैरमेतत् सुदारुणम्।
अनुजानामि कर्ण त्वं युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ ३३ ॥ निर्मन्युर्गत-
संरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि। यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु
वृत्तवान् ॥ ३४ ॥ अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि।
क्षत्रधर्मजितान् लोकानवाप्स्यसि धनञ्जयात् ॥ ३५ ॥ युध्यस्व
निरहङ्कारो बलवीर्य्यव्यपाश्रयः। धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्
क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३६ ॥ प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान्
सुचिरं मया। न चैव शकितः कर्त्तुं कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३७ ॥

सञ्जय उवाच। इत्युक्तवति गाङ्गेये अभिवाद्य प्रसाद्य च।
राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३८ ॥

इति भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मकर्णसमागमे
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

समाप्तञ्चेदं भीष्मपर्व्व